

વર્ષ ત્રીસું
અંક પહેલો

કર્તા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું સાક્ષિક.

બીનપુર્ણી '૪૬

ખાસ અંક

દેશદેશની વાર્તાઓ

વચાવક :

શ્રી રૂપિયા

મત ચોક રૂપિયા

સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા (સાધના)

કાન્તિલાલ હ. પરીખ

જીવન સાહિત્ય મંદિર, રાવપુરા, વડોદરા
કાલ્યાણદેવી, સુબર્મ ૨

જરૂરી વિગત

* આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં આવતા લેખો રસિક ને જીવનનાં ઉપયોગી તરવોથી રસેલા હોય છે.

* માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ સામગ્રી સાથે આવવામાં આવશે. સામાન્ય અંકની છૂટક નક્કલી કિંમત આઠ આના અને ખાસ અંકની એક રૂપિયો રહેશે.

* માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના બદલામાં લેખકને પૃષ્ઠદીઠ એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે પરંતુ કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય માટે ત્રણ રૂપિયાથી એાણું અપાશે નહિ. છપાયેલા લેખની છૂટી ત્રણ પ્રતો, માસિકને અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.

* દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક પ્રગટ થશે.

* પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે ટપાલખાતામાં તપાસ કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું.

* સંપાદનને લગતો પત્રવ્યવહાર તંત્રી, પ્રતિમા ૧૩૮ મેટાલ સ્ટ્રીટ, કેટ, સુન્દરના સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭

* સરનામું જરોળર નોંધી લેશે, ને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપર આવતો તમારો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવશે.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, કાલજાદેવી રોડ, સુન્દર

પ્રતિમા

વર્ષ ત્રીજું જાન્યુઆરી '૪૬ અંક ૧ સો

— અનુક્રમ —

સોદાગર :	શ્રી. પ્રસાંત	૧
કાલરાત્રિ :	શ્રી. ચંદ્રવન મહેતા	૨
આત્માનાં વેર :	શ્રી. જેનીન્ડા એક્ટવીઓ પાકોન	૫
પાનખરની સાંજે :	શ્રી. મેકરીમ ગાર્કી	૬
રમતું ગજ :	શ્રી. સારાદ મુટ્ટંટ મીલીન	૧૫
એના પિતા :	શ્રી. ગાય. દ. મોપાસા	૨૦
શંખ્યાકાળ :	શ્રી. વ્હાલદીરલાવ રેમન્ટ	૨૬
તાચતું રીંછ :	શ્રી. એડીની બારસોની	૨૮
તનાવર :	શ્રી. લેકોન વેલ્ડરેન	૨૪
અરીસો :	શ્રી. પ્રેસોમે લાન્ડમેક્લી	૩૫
દેવે ફાટક :	શ્રી. સીલ્લીઆ દાન્ડોન્ડ વોનર	૩૬
એક વખતની મારી રીઠરી :	શ્રી. નીન યુઆન પાઓ	૫૦
સાચો પ્રજા :	શ્રી. મણાત	૫૨
સાતિત્યમંગાનાં નીર :	શ્રી. બ. ક. કોર	૫૩
	શ્રી. ધનમુખલાલ મહેતા	૫૪

આવતા અંકથી 'રૂપેરી દુનિયા'ના અવલોકન તથા સાહિત્ય ચાલુ થશે.

અમારી પ્રવૃત્તિઓ

- ૦ સંસારચક્ર અંધાવલિ—ખાર પુસ્તકો લવાજમ રૂ. ૭ દર બેઠાં
- ૦ લલિત સાહિત્ય માળા—બે સંપુટ લવાજમ પ્રથમ સંપુટ રૂ. સાત, બીજો સંપુટ રૂ. આઠ.
- ૦ નિઃખંધ શ્રેણી
- ૦ રાજ અને રાજકારણ અંધાવલિ
- ૦ પુષ્પ માસિક [ખાલકન-જી-ખારીનું] સુખપત્ર વાર્ષિક લવાજમ ફક્ત રૂ. ત્રણ

એન-સીનાં

સર્વોપયોગી સાહિત્ય શ્રેણી

અઠાર પુસ્તકો : ૨૫૦૦ પૃષ્ઠનું વાંચન : સવાર થિયો : ખાર પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે.

સોદાગર

બહે—

પ્રચલિત તન કે નથી બળદ ઉચ્ચ આદર્શ, તે
અર્થ દુઃખથી હીરો જીવન જીવતા, માણવા :
અધિભન, નિર્મિત નિર્મિત અનંત ના આચરે
વરસી ફરણી વાલે, હૃદયને છે સોદાગર.

—અસાત

કલા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું ગાસિક

૫૧ નીચું

જાન્યુઆરી '૪૬

અંક પહેલો

કાળરાત્રિ

એક દિવસ ઉજારો હતો
સમય આંધિ બહિષ્કારો હતો.

કવિજન પૂજન

કુંજનિકુંજે પાંખી સુંજન

મનકરનારા કૌશિક કૂજન

મનકૂલ અંતર સુંદર ભરતી

વંદનતી હરેર છત્રકંતી

વર્ષાથી ધરતી રસવંતી

—એક દિવસ...

સમય.....

જેવ ફેરતા નંદનવનથી
ઓષધિસંચિત વનરાવનથી
તાપસીએના તાપસવનથી

દહીં ફૂલને મધ માખણથી

પ્રીત પ્રણયના મહેરામણથી—એક દિવસ...

સમય.....

ધનનન ધનનન નતંકે નાએ
શેર બપૈયા નિશદિન રાએ
મેઘ મગન અંબર પર ગાએ

લાળે વીજ ચોકરી

સરી જતી એ નભમાં ગોરી

કરી જાગળેરી, વ્યેમ વિજેરી, પડી ધરતી તહીં સળગાવે;
હરેત માનવની રખવાળી બની કૃપા નિત વરસાવે;

લે. શ્રી. ચંદ્રવદન મહેતા

શિવશોધનમાં માનવ સુખીઓ યોગ બને જીવ બદલાવે;
મૃતિને પોરુષથી છતી નવલસૃષ્ટિને સરળાવે;
મૃદસાર સો સત્યતાજી, વળી અંતરભોત ધરી પાવે,
પરમાનંદે મંગલ ગાવે, ઘાનવીવડો પ્રગટાવે
જ્યાંત થકી સુખ કલકાવે

—એક દિવસ...

સમય.....

[૨]

(જ)

કાળ આંખડી ફરકાવે,
ચોષડીયું વસધું આવે,
પ્રભાતની ફેરી ફરતાં રવિ સુવર્ણથી ધરતી ભરને
મેહાતજાળ ભરી રતનાકર પૂતેમને દિન ઉજળતો
ચન્દ્ર હવે ક્ષય પ્રસરાવે,
રવિવિના જળ તરસાવે,
મલયાનિલ મળે તહિ હાવાં પ્રગલ્ભતાવાય વાયુ વાતા,
કાળતણા વિકરાળ હથોડા ધણુધુ ધણુધુ અશ્વતા,
દયો દિશામાં જોજન હરતી મેહકમાયા પસરાવે,
ધરતી સુંદર રમ્ય રસાળી રસકસ ત્યાં સહુ કરમાવે,
ચોષડીયું વસધું આવે
કાળ આંખડી ફરકાવે.

(૬)

નેહ મળે નહીં નેનનમે,
બલ નહીં બોલે અંગનમે
જીભ જીવ સખ બંધનમે

હુઃખ હાય ભરી હૃદયોમે મુખ થકી સરતી જ્યોતિ
આશ ગદ્ય ધનરાશ વહી, રહી લાસ હવે વસમું જોતી.

લોહી ચૂસતો આંગણુ જીભે માંગણુ ખપ્પર ખખડાવે
કલા ગદ્ય કૌશલ્ય ગયું સહુ શલ્ય બની ઊર ફડકાવે

‘ચોખડીયું વસમું આવે,
કાળ આખડી ફરકાવે.

[૩]

હું વિકરાળ ! હું વિકરાળ !
વસમે કરાળ કાળ.

સુવર્ણની અહિં નદીઓ સરતી
ધરતી, અઘળક ધાન્ય ઉછરતી
જીવન જોખનની અહિં ભરતી

ગળે લળે મધકાળ,
રાક્ષસ હું વિકરાળ,
કાળો કરાળ કાળ,
હું વિકરાળ ! હું વિકરાળ !

સુખશાંતિ ચોખમ પથરાયા,
હિરણ્યના તોરણ બંધાયા,
ભોમગર્ભમાં રત્ન છુપાયા.

ધરતી રમ્ય વિશાળ
રાક્ષસ હું વિકરાળ
હું વિકરાળ ! હું વિકરાળ !

આવ્યો કાળ કરાળ
જીની આગ વરાળ,

સરપદંશથી ખંડ થતી ધરતીની સગરસ કાયા,
અમઅંગ પથરાતી વસંતી વિષમય સ્થામલ છાયા,

નાગચૂડથી વીંટળાતી
કપટભારથી અકળાતી

સાપ ભગવા ચોગરદમથી ઉભરાયા વળા કે'ક કણા
ઉદર દરથી જોર કરી વળા કુટી રહી જીવલેણ કણા

ચંડચૂડ થકી પગચંડા
ભોમ પરેભારી પગચંડા

રૂંચે રૂંચે હુંકાર
ચોગમ હાડકાકાર,
મધદાનવથી મદમાતો,
રક્તખીજથી ચઢિવાતો,
આવ્યો કાળ કરાળ
આવ્યો કાળ કરાળ
હું વિકરાળ ! હું વિકરાળ !

[૪]

કાળ રાતડી સળગાવે
દીપાવણી બળતી લાવે.

કાળ દીવાળા સાથ મળા એ પ્રગટાવે વસમી હોળા,
ભોમ બિચારી ગોઝારીને પલકમહોં નાંખે હોલી

દુખીયારી ધરતી પૂછે
કોઈ નહીં આંસુ લૂછે.

આભઅટારી તારલીયાથી તે દીધી નિત પ્રગટાવી,
નવધરની તે જ્યોત જલાવી, વિશ્વદીપ્તુ વળા જબકાવી,

આવી અહિં તું !
ભૂલી પડી શું ?

લાવે અહિં તું દુઃખની રામણ,
હાય, હાય ને હાય વિમાસણ.

મુખડા પર નહીં જ્યોત કશી
નથી શકાતું રહેજ હસી

જ્યોત ન લાવી કાળસંગીતું આવી અહીં તું બડકાવે
વરસ વરસથી આંહી આવે, પણ વ્યર્થ બધું આવે જાવે

કાળ રાતડી ફરકાવે
દીપાવણી બળતી લાવે.

[૫]

(અ)

હું નારી

આજ બની છું દુખીયારી
એક વખતની વીરનારી

પતિ સંગ વિહરનારી
રાગકાળ હું કરનારી
કાર્ય બગીરથ ધરનારી

તારક મંડળ વસનારી
ભયોત અનંતર ધરનારી

હું નારી

પિયુસંગ રસકાગન મ્હાલી
કેસરીયા કીધ અસિ કરાલી

લાજ રખાવન સતિનારની અગનગવાસ હસતી ચાલી

ધર્મ કે મંત્રી રખવાલી
મતવાલી હું મહાકાલી

શક્તિસ્વરૂપે રણુચંડી હું અશુભને સંદરનારી

ભોગન બન દિમાયક ચાલી
દિમ શિખરથી ધરતી આલી

કુળઉદ્ધારન નદીગળરૂપે સાગરમાં હું બળનારી

વિધવાન અમૃત કરી પીધાં
દેવત્રીને બાળક કીધાં
સતીત્વથી કાનવગણુ બીધા

ધમકીને પાછા વાળ્યા
મરુભોમમાં જલ વરસાળ્યા
નિર્જળના સંકટ કે ટાળ્યા

સમરભોમમાં પતિસંગ હું રમી ચિતા પર બળનારી
હું નારી.

[૫]

(બ)

હું નારી

હવે નથી હું એ નારી
આજ બની છું પરનારી
નહી રહી કાવો નારી
ભોગનની ગમ બનીદારી
શવનથી હું પરનારી
મઠ હવે ફૂંટી કારી

હું નારી

નહિ સુણે કોઈ કિકિયારી
શવવિહોણી ચિચિયારી
હીન બની છું દુઃખીયારી

હું નારી

અતી શૂખીયારી
નહી ગમે કોઈ સહીયારી
નહી હોસ બેરે

જખમ હોડ પર ઝેર બરે
ચથરે થથરે શબ ના હિચરે

મરતી ડરતી ધરતી પર વજ્ર વિના ફરતી

ચોથરેકાલ બની બેઠાલ
કુમકુમ કાપ બની કંઠાલ

સોભાગ્ય ગમ્યુ, ચેતન્ય વિહોણી નિરતેજ દિસે કદરુપું ભાલ

નિર્જળ દુખળ ગમ્યુ અંતરમળ
રવિવિના દિવસ કારી
ગોન ગમ્યુ સન્માન ગમ્યુ
રસપાન હવે નહીં પાનારી.

[૬]

આંધી ચઢી ધનધોર ચોમરદમ
માનવશૂન ઘેરાં ચર્તા હરદમ.

મેલકાકા વજ્ર વજ્રે

વિજ્ર અપારે શૂંગો તુરે

દાવાનળથી કોડ જ રે

નદીગળે નિર્મળગળ ખૂટે

ભોંધગળથી ચલિ બેડે

આંધી અધિક માયગ શું રહે ?

હોર અધુ થે હરનારી

રસાતલ સો કરનારી

ખાખરમાં વળી મરનારી

આતી આતી

આંધી ચઢી ધનધોર ચોમરદમ.

વન ખંડાયા

ભયો ચરેતર જળ સુકાયા

- ધાન્યતણું બેડાર - લંટાયા

છટાળાં તરુછન ઊછળ તે ઉખડી ધરતી પટકાયા

મદ્યગતા મજરાજ સખા જૂઝ વાદળાનાં વિખરાયા.

લીલાકમ હરિયાળા થાળ
વસંતનો મહેકતો કાંઠ

પૃથ્વીને પટ કરમણો એ આજ હવે દિસે કંઝાલ
ચિતા પથારી અવની ઉપર વણવત્તિ વલ્લિતી ઝાળ
આડા ખાડા ભોંય ચિરાડા, ડામ દીધા ધરતીની કાયા
વાવડૂવાના ધરતીના સુખ નીર વિડોણા વિકસણા.
જીવ જીવવા જીવડને કોઈ જાન્યુતથી નહિ મળે ક્ષણ
ફેરફેરડી ફરતી ચાલે યોગમ ઊડતી ધૂળ વરાળ
અણુએ અણુએ બેળા થઈને રૂપધર્મ ધમધમતી રાળ
દશે દિશામાં ખાઈ-ખાઈ શો પથરાતો ભરખે દુધકાર

ઉત્કાષ્ટાત થઈ ભારી
સર્વ નિકંદન કરનારી
કાળ ચક્રમાં ફળનારી

આપી.....આપી.....

[૭]

પડછાયા છાયા
પડછાયા છાયા
વધનાં દાનવની આયા
પડછાયા છાયા

કાળજી ધૈર્ય આમ ઉપરથી વાદળભોમ છવાયા
પ્રભવકાળના વિધનીગળતા અધારાં વિંટળાયાં
માનવના જીવન અંતર પર થર પર થર પથરાયા
સર્વનાશ સૂચવતા કાળા પડછાયા છાયા
પડછાયા છાયા.

ફૂલ કરમણો
સુંદરવન વિખરાયાં
જીર્ણ આવતાં ઉડવા જતાં
પંખીડાં પડછાયાં
ભોંય પડ્યા માનવના ડગ પર
રાજ પર રાજ ખડકાયા

વડવાનલના વાવર વાયા
વિસ્તરતી જૂંટી મંઆયા
નવ કળગતી માનવ કાયા
વસમા પડછાયા છાયા

નટિલ અંઝાવાત
પ્રચંડ ઉત્કાષ્ટાત
વાવટાળ આક્રમણ
દિસે યોગમ કાગારાળ.

કેનાં પાપ ?
ફળે શું શાપ !

કેંકે થયા ઉત્પાત
અણુથી ઉત્પન્ન વિરોડ
ધોમધમતા વધતા તાપ
અંતરમાં બળતા સંતાપ

૧. હીર ગધું વળી હામ ગધું
અંતરભયોત વિલીન થઈ
ઝાણ ગયા, નિશ્ચેતન કેવળ કાય રહી
જીવ જતાં સદૃશ અકળાયા
પડછાયા પથરાયા.

[૮]

હૃદયતણા અટક્યા ધમકાર
જીમ વળી મઈ, રોપ વળે ખડું શમી ગયા એના લલકાર
યોગમ એ દિસે સૂનકાર
જીવ જતાં જડ અંગ ખતીને લોહી ફેર નહિ કર્યામ લગાર

જૂતપ્રેતના ભય ભણકાર
ખડખડ હાસ્ય તણા ચક્રકાર
દુહીમાં જૂડાં ઝળકાર
ભોંય પડી ખરપર અલગાર
અજવાળે અધાર લગાર

કાળ ખડો માનવની છાતી હાડખોજરો ખખડાવે
નંદનવનનો નિર્જીવ વગડો તોડવથી એ ભડકાવે.

કળિકાળની બલિહારી
ધુણ મયાં સૌ પરવારી
ભોંય ભરી ફુગંથી લાશ
સર્જનહારે ધમા નિરાશ
પ્રેતોનાં પૈશાચી હાસ
ચંદુ હવે પાણી પામે ત્રાસ
રોમ ચળી કાળુ આકાશ.

કાળજીથી કજખાળી કાળી અણુકણેને અકળાવે
નિશા જાપાનક
દસા વિનાશક
દસા દિસે નહિ, જીવ વસે નહીં વળે હૃદયને પિંગળાવે
નહિ વિશ્વાસ શ્વાસોશ્વાસ, યોગદંદમ છે સત્યાનાશ
નિર્જન દિસે સર્વ નિવાસ વિનાશ છાયો ચારે પાસ

પડછાયા છાયા—
પડછાયા છાયા.

આત્માનાં વેર

છતપર ભેરવેલા દીવાનો પ્રકાશ ટેબલ પર પડતો હતો ને બોજનનગૃહની દીવાલો તેમ જ ખુણાઓમાં ધોર અધકાર હતો. સફેદ ચીથુકપટ પર રચેનનો નકશો ચીતરવામાં આવ્યો હતો ને એના પર ટ્રોણી-ટેકની ડોના એન્કારના તાજેતરમાં આવેલું સામાયિક વાંચી રહી હતી. એની બે પુત્રીઓમાંની મોટી યુવેલીઆ પુરતકાકારે કરવા માટે માસિકો ગોઠવતી હતી. બારીશેક વર્ષની તે શ્યામા હતો. નિઃશ્રમ ને ઝોણું બોજનારી છતાં આંખકારે એવી તેની આકૃતિ કદી શકાય. એનાથી બે વર્ષે નાની રીટા શાકડાના કકડામાં તારત્રિયાની ખાલ પાકતી હતી. મોટીબેનના જેવા જ એનો રંગ હતો. તે શાસિત્વભરી કાંતિવાળી હતી, ને બહેન કરતાં વધુ ઉમદા ને સાપાને વધુ પ્રિય થઈ પડે એવી રીતમાતવાળી હતી, આ બંને પુત્રીઓના પ્રચંડ કામ પિતાનું નામ હતું ડોનલુઈસ. એમનું મોહું રહેજ વંકાશ પર રહેલું. કાન્સના અમર વીર મન્યાનું પુતળું કે ચિત્ર બનાવતું હોય તે હાઈસની રેખાઓ સરસ કામમાં આની જાય. એની સામે, લગાડવાના પાવાની આડદશ છત્રી પડી હતી. કેટલીક સમુદ્રીજીની બતાવેલી, કેટલીક અંબરની, બનાવટી હીરા માણેક વગેરે બનાવવામાં વપરાતા પ્રવાહી પદાર્થની કેટલીક, તે કોક વળી મીઠુની નાની મોરપોંછીથી એક પછી એક ટળી એ સાફ કર્યો જતા હતા. રપીરીટના કપમાં હરપડીએ આ પોંછી ભોળવામાં આવતી હતી. ને એથી એનો રંગ ટ્રોશીના જેવા થઈ ગયો હતો. પરિણામે વાતાવરણમાં અસહ્ય એની દુર્ગંધ ફેલાઈ રહી હતી. પાવાની ટળીને પોંછીથી જરાબર ઘસ્યા પછીથી, શણૂંના સુવાળા કટકાથી હુઝો સાફ કરવામાં આવતી ને નાનકડા બાળને પચારીયાં સુવાડતા હોય તેટલી ઠંડકમી, સાવધાનીથી પાંજો અસહ

૬. નેચીન્ડો ઓકટેવીઓ પીકેત

રથાને મોડવાતી. પાવાની ચીકણથી મંઘાતા મંદા રપીરીટના દીપાં પળે પળે મીઠુ કપડના ટેબલકક્ષોય પર પડતાં હતાં. બૂલમાં મંદો કકડો એમના હાથ-માંથી ટેબલકક્ષોય પર પડ્યો. આથી વાતાવરણમાં એવી બંધી અશુદ્ધ વાસનું મોહું ફરી વળ્યું કે સામાયિકમાંથી મોહું બંધું કરી એન્કારનાએ લાલચોળ થતાં કહ્યું:

‘તોયા... તમે તો ! કેમ કરી તમારી જોડે રહી શકું છું’ તે અમર પડતી નથી. એક દા’ડો આ બંધું જ બીકરડે પધરાવી દઈશ. એવી ચીક મઠે છે એવી ચીક મ...’

ડોનલુઈએ એની સામે ધિછાર વરસાવતી મોટ માંડી ને આ વાતનો અર્થિ-વડે એવો પ્રતિકાર કર્યો કે, આંધી આવતી બધીને પક્ષીઓ કરે છે તેમ, કુદરતી રીતે જ જને છાકરીઓએ માથું નીચે નમાવી દીધું.

આમ જ્યારે માતા વાચનમાં, એક દીકરો પાનીઆ આંધવામાં, ને બીજી સુતરના તાર-મથુ-વામાં તો પિતા રપીરીટથી આંગળાં ખરાબ કરવામાં મશગૂલ હતા ત્યારે કોકે ભેરસોરથી ઘંટડી વગાડી. ને માનવ કરતાં જીનવરને ગળતા મોઢાની, છતાંય તારંગી આપનારા દેખાવની યુવાન નોકરડીએ રસોઈશુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો. ટ્રોણી સુધી એણે બાંધ વાળેલી હતી. બહુ અંગતવાળાથી એનાં કાંડાં લાલચોળ બની ગયાં હતાં. ચામડીમાંથી પાણી ઉપરી આવતું હતું. સીસાપેનથી લળેલી એક ચિકી એણે માલિક સામે ધરીને બોલી:

‘આપનો કાળજ છે.’

ડોનલુઈએ ચમરકી ઉઘાડી. વાંચતાં જ એના મુખ પરનું તેજ બીડી ગયું.

બાંધ ને નિર્ધોર દાખવતા અવાજે એણે કહ્યું.

‘જહર મળે છું.’

પત્ર વાળી એમણે કાટના ખિરસામાં મૂક્યો.
હવે શું થશે તેની બીકને લીધે નાની છોકરીઓ
બીજી ઓરડીમાં જવા બેઠી. પણ તેઓ બહાર જાય
તે પહેલાં જ છુંવાંડુઆં થતી માતાએ, સામે બેઠે
બેઠે સાદે પતિને કહ્યું.

‘તે દિવસે વહેલી સવારે ભાણી જઈ, આખા
ઘરને બોચીનીયે કરી નાખ્યું. આજે ય શું એમ કરી
અમારી હાંસી કરવી છે ?’

પત્નીના જેવી રાંધણી દષ્ટિ નાખી એણે
જવાબ વાળ્યો.

‘મરજીમાં ફાવે સારે બહાર જઈ. તું કાણ
રોકનારી ?’

પોતાની ઓરડીમાં તે ગયો, દરવા જવાનો
ડગસો ચડાવ્યો, આમતેમથી પૈસા લીધા, રસીપરને
બદલે બેઠા પહેચો, હેટ ને કાટ લેવા માટે થોડી
ફાણ પહેલાં રોકાઈ ગઈ હતી તે બારણે પડોંચ્યો ને
બનતી ત્વરાએ પગથિયાં ઉતરી પડ્યો.

થોડી વારે બગરની દુકાનેથી પેટ્રોલ ખરીદી
લાવવા, નોકરીએ મહોલ્લામાં જવાનું કાર બોલ્યું,
ત્યાં પડોશીની એક છોકરી એને મળ્યા; પૂછ્યું.

‘કેમ કે અહીં, તારા શેઠ જડપથી એવા તે
કર્મા દોડાં જતા હતા કે પગથિયા પરથી મને
ગબડાવી પાડી ?’

‘હા, એ દોડતા જ દરી,’ એણે જવાબ
આપ્યો, ‘હમણાં ખુબર આઠમા કે એમની રખાત
મરજીપયારીએ છે.’

‘કાણે કહ્યું વળી તને ?’

‘જવાબ આપવા આવેલી તે છોકરીએ જ !’

ને વાત ખરી હતી એક તો રસ્તે જતી માડી
મળી નહિ. બીજું. દરથી બાકાની માડી કરી
લાવે તો ખચો વધી જાય એ હિસાબે એમ
કરવાની એનો ઇચ્છા નહોતી. એટલે મહોલ્લામાંથી
દોડતાં દોડતાં એણે ખુલ્લું ચોગાન વટાવ્યું. તે
વખતે ચિત્રપટની માફક એક પછી એક વિચારો
એના મગજમાંથી પસાર થવા લાગ્યા. પ્રિયતમા
સાથેનો અનંતકાળનો યનારો વિશેષ. ને એમ જ

ચાલ તો તેનો જાય, ઉપરાંત એને લીધે તૂટી પડનારી
આફત. બીયારી મેનુલા ! બીયારી મેનાલીશ ! ને
પછી તો યાદ આવ્યો મેનુલા સાથે બાંધેલા સંબંધનો
મીઠો ભૂતકાળ. બંને એકબીજાને કેવી સરસ રીતે
ઓળખી ગયાં હતાં ! એકો ! એ વાતને કેટલો
બધો સમય થઈ ગયો ! પણ પ...ણ એમાં એની
પત્ની એન્કારનાની ભૂલ નહોતી ? પોતાની જાતને
એ વધારે ધનવાન માનતી, વધારે કેળવાયેલી
ગણતી અને વધુ ઉચ્ચ કુટુંબમાંથી આવેલી હોવાનું
અભિમાન લેતી ને તેમાં વળી વારસામાં થોડા
પેસેટાસ (રપેનનું નાણું) મળ્યા પછી પૂછ્યું જ
શું ? હજન પછી સદાય એની સાથે કેવી ઉદ્વેગપૂર્ણ
એ વર્તતી હતી ! ને કેવી અનાદી, અસભ્ય,
સાંકડા મનની ને વધારે પડતી શ્વેણ હતી ! પોતાના
બાળકો દેખતાં, અરે ! નોકર ચાકરની હાનરીમાં
પણ એનું અપમાન કરવા એ ચૂકતી નહિ. એના
તરફ ઠાઈ દિવસ લાગણી બતાવી નહોતી, સારા-
સારનો કદો પે વિચાર સરખો ક્યો નહોતો. હા,
એણે કદી પતિને કંઈક લગાડ્યું નહોતું. છતાં
એ તો એમ જ માનતી કે બંને એકલાં હોય ત્યારે
પતિ પર રાજ કરવા જ તે જન્મી છે, બીજા
એકા હોય ત્યારે પણ એ પતિને કેવો ઉપહાસ પામ
બનાવી દેતી !

જરૂર, જરૂર, ભૂલ એની જ હતી. આવક
પટ્ટી ત્યારે છોકરાંઓને લઈને દરરોજ તે દરિયા
કાંઠે જવા લાગી. અહીં એ એકલો હતો. માડીમાં
એની પાસે ઠાઈ નોકર ચાકર રાખવા દેવામાં
આવ્યો નહોતો. નારસો એને જાતે જ તૈયાર કરવો
પડતો. ને એને દુકાનેથી પાઉં લાવવો પડતો કે
પછી ઠાઈ હોટલમાં જમી લેતો. અરે ! ઘોળીને
આપવાના મેસાં કપડાં પણ એને જ ગણવાનાં !
અને યુરુપનું નહિ એવા કાગમાં મદદ કરવા માટે
કુબારની સીને એણે જ્યારે બક્ષિસ આપવા માંડી
ત્યારે એની પત્નીએ કેવો તગદો રચ્યો હતો ?

ને પછી તો ઉનાળાના એક દિવસે મેનુલાનો
એને પરિગ્રહ થયો. એને આ સીને છેવરી. હા,

વાતણી રીતે ફેતરી. એણે કહ્યું કે મોતે અપરિણીત છે. પણ એમાં એની ખૂરી દાનત નહોતી, પાપાચરણ નહોતું. એને તો જોઈતો હતો પરવ્યક્તિથી ચઢાવાનો આનંદ ને એ એણે આપ્યો. પ્રજાપતી ભૂખ સંતોષાર્થ. આ બાઈએ એને સ્નેહ સામ્રાજ્યની પરમ દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવ્યો. વાતાવરણની દેવી મધુરી મીઠાસ એણે માણી ! ને થોડે સમયે પુત્રનો જન્મ થયો. આજ તો એ વાતને સોળ સોળ વર્ષોનાં વહાણું વાંધાં. અસંભવિત લાગ્યું છતાં, કરકસર કરી, વધારે કામ કરી જમા ઉધારના પાસા મેળવેલાં એ મહામુશીબતે છતી રહ્યો હતો. ને એ-કારનારે આ વાતની ન્યારે ખચર પડી ત્યારે વાત સંતાડવા એણે કેવા પ્રયત્ન કર્યો હતા ! પણ મેતુસાને તો દશે દિશામાંથી અપમાન ને અપમાન જ વરસ્યાં કર્યો. વરણતઃ 'ખીચારા લુઈસને સુખ મેળવવા ક્ષણે જ ભોગ આપેલા પડ્યા હતા. પત્નીના હમેશનો શિકાર બનવાથી વિવાહિત ઘર એને નકં રૂપ લાગતું. તો ખીજ બાહુ, હજી એનો આત્મા મથો નહોતો, છવતો રહ્યો હતો એટલે પથ્થતાપતી ઝાળ પણ કંઈ એાછી નહોતી.

ને મેનાકીટા તો જન્મતાં જ જાણે સર્વ વાતે વાકેઈ થઈ ગઈ. નિશાળમાં 'પિતા જય, પિતા જય' કહી એને ટોણા મારવામાં આવતા. ને દુનિયામાં એની જ બહેનો પોતાના કરતાં કેવા સરસ કપડાં પહેરીઓઢીને મહાલતી હતી ! ને ઠોક ઠોક વાર તો એ જતી આવતી હોય ત્યારે એના પિતાની પરિણીત પત્ની, પોતાની વહાલી બાતે કેવા કેવા વચનો કહેતી હતી !

તેમ છતાંય માદીકરીનાં હેયલી વિશાળતા, સહનશક્તિ ને સમર્થણે તો દહજ વાળો દીધી હતી. આ વૃત્તિઓ જાણે એમના નમ સ્વભાવનો પરિ-પાક જ ન હોય એમ સાહજિક લાગતી. ને લુઈસ ! બનેને એ કેટલો અધો ચઢાતો હતો ! ખીચારી મેતુસા ! લુઈસની સંલગ્ના પત્ની કેટલી રુદ્રપ્રહ હતી ! ને જન્મતાં જરેસો હતો તેટલો જ્યો જ આત્મભોગ, અનુકંપા, સહાયતા ને પ્રજાપતો જેણે

લુઈસને આરવાઢ કરાવ્યો હતો તે સ્ત્રી, તે મેનાકા મૃત્યુને મેટવા આજે એકી પત્ને તૈયાર થઈ રહી હતી. નક્કી બનશે પણ એમ જ ભરદરિયે નાવ છે માનીને જ એણે, છોકરો પાસે પત્ર લખાવી, છોકરોને જ આપવા મોકલો હતી !

છવટે એ આવી પહોંચ્યો.

પોડાશમાં રહેનારા ને પોતાના પરમિત એક પાદરો તેને. બારણામાં જ બધ્યા, પૂછ્યું,

'અતિમ કબૂલાત સાંભળી એની ?'

'હા. તમે જવાબદાર છો તે પાપ વિના બાઈ તો દેવી છે કાઈ દેવી !' ને એ દાખલ થયો. મેનાકાએ એને જોયો એટલે પચારી પાસે આવવા ઈશારત કરી ને પોડા સ્વરે બોલી.

'નિંદગીનો હવે અંત આવી ગયો છે, લુઈસ ! લુઈસ, પ્રિયે લુઈસ, આ બાળક શું કરવું તે તમે જાણો ..'

'સોમંદપૂવંક કહું છું કે ..' લુઈસ જવાબ આપવાની શરૂઆત કરી પણ એ પૂરો કરી શક્યો નહિ, કારણ પોતાની પુત્રી હતી તે બાજુ મસ્તક ઢાળી, મેતુસાએ પોતાના હાથ લુઈસના ગળામાં નાખ્યા. ને વધુ એકેય હરફ કાઢી શકી નહિ. એની આત્મભયોત મહાભયોતમાં વિધીન થઈ ગઈ !

આ સર્વ એટલું જલદીથી બની ગયું કે પોતાના સંતાનની સોંપણી કરવાને એના બોળામાં માથું મૂકી મરવાડું પૂરણ હાંસલ કરવા જ જાણે અગત એવી કાઈ દેવી શક્તિ વડે, લુઈસના આવતા સુધી એણે ધમરાજને રોડી રાખ્યા ન હોય.

થોડી પાડોશીઓએ એની દુઃસ્થિતિ માટેની તૈયારી કરવા માંડી. પાદરી ને બીજા એક મિત્ર સાથે ઘરમાં જ રહી એણે મેતુસાની જતી કાઢીના અતિમ દર્શન કરી લીધા. ને લારે લધુમથોને લીધે, આટઆટલા વર્ષો સુધી પત્નીના અત્યાચારોને તામે થનાર આ વ્યક્તિમાં એકદમ અસૌકિક શક્તિના સંચાર થયો.

ગોટા હોવાડું ખાત જેમ નાના માણસોને વીરમાં પલટાવી નાખે છે, જેમ કંબૂસમાં

કંજૂસ માણસ પણ, રંગમાં આવી જાય સારે છુટ્ટેલાથે ધન વેરે છે તેમ પોતાના ક્ષણપ આ કમનસીબ બાળા તરફના કાઠુણ્યને લીધે એનામાં અજાણ બળ ને હિંમત આવ્યાં. કેવી રહસ્યપૂર્ણ ઉદ્ધાતિની આ ઘટના હતી ? ક્યા એવા હોડા આવેગે એના જ્ઞાનને નિર્ણયમાં ફેરવી નાખ્યું ? આ મૂઠ તત્ત્વ સમજવાની ને સમજાવવાની એની શક્તિ નહોતી.

‘ ચાલ ખેટા ’ એણે કહ્યું.

ને પુત્રીના પહેરવાના સાદા લુગડાની પોટલી બાંધવામાં મદદ કર્યા પછો મહોશ્વામાં હાથની આંગળીએ વળગાડી, ઘોડાગાડી બાંડે કરી, અડતાળાસ કરતાંયે વધારે કલાક બહાર રહી હતો એવા ધર તરફ એણે હાંકવાતું ફરમાયું. ને કરેલા નિર્ણયનું પરિણામ શું આવશે તેની દરકાર વિના, પંચમહાશ્વતમાં અળા ગયેલ પ્રેયસી એવાર આંસુએ રડી હતી તે સ્થાન એણે છોડ્યું.

તેમને માટે યુલેસીઆએ દાર ઉધાડ્યું ને બીજીની છોકરી સાથે પિતાને જોતાં જ પાછળના અંધકારમાં જ એ ધોધાઈ ગઈ.

‘ જો ખેટા, તારે આની દોસ્તી બાંધવાની છે. ’ રસોડામાં બંનેને એકલાં મૂકતાં એણે કહ્યું તે ઉમેયું.

‘ જા. તારી બાને સીધેસીધું અહીં આવવાતું જણાય. ’

પત્ની દોડતી અંદર આવી. ને દરરોજ કરતાં ઘેર નવા પ્રકારના લાગતા અવાજ પતિને બોલતો સાંભળ્યો,

‘ બાલિકા માતાવિહોણી ગતી છે. આપણી સાથે રાખવા માટે એને હું અહીં લઈ આવ્યો છું. મારો સામનો કરવાનો વિચાર સરખો થે કરતી નહિ. તેમ થશે તો આને લઈ હું ફિનિયાને છોડે જતો રહીશ. ને તારી સાહેલીએ, સગાંસબંધીઓ સામે તારી મરકરી ન થાય, એટલે પહેલેથી જ એમને એમ કહી દેજે કે તારી મેળે જ હું આને અહીં લઈ આવી, રક્ષણ આપવાનો વિચાર કર્યો

છે. આ સિવાય વધારે જાણવાની તારે જરૂર નથી. જા. ’

એવી ઘેર અદ્ભુત છટાથી આ હકમના શબ્દોઆચાર કરવામાં આવ્યા હતા કે એન્કારનને તુરંત જ લાગ્યું કે અત્યાર સુધી એણે વર્તોવેલા કૌટુંબિક ત્રાસનો હવે નાશ થઈ ગયો છે ને એનો પ્રતિકાર કરવો સાવ નકામો છે. બીલકું પતિએ ઉદાર થઈ, ગેરકાંધે પ્રેમના પરિપાકને આશરો આપવા શક્તિમાન એવા એના પ્રેમાળને પવિત્ર પત્નીત્વને, પોતાનો ભાગ ભજવવાતું બહુમાન આપ્યું હતું. ખરેખર, આ વિચારે એનામાં અભિમાન જાગૃત થયું.

યુલેસીઆ ને રીટાના આરડામાં મેનોલીટાનો ખાટલો મૂકવામાં આવ્યો. નોધારા આ બાળકે મહેલી રાત રડવામાં જ વીતાવી. વહેલા ગભાતે તે બીડી, રસોડામાં ગઈ પણ ઘેર બીજાને અડકવાની કે કંઈ કામ કરવાની તેનાથી હિંમત થઈ શકી નહિ. મૂળ જૂનું ને પાંગળું છતાં વહાલી માતાએ પ્રાણ છોડ્યો તે ધરની સરખામણીમાં, નવું ને પ્રાણવાન લાગતા રાતરચીકાને, બાળભાવે નિહાળવામાં જ એણે, ઝડુબા પાસેની નાની ખુરશીમાં થોડો વખત પસાર કર્યો. ત્યાં તો રાતના એ સૂતી હતી તે ખંડ ખૂંચ્યો. ને અર્ધવૃક્ષપરિધાનમાં યુલેસીઆ દેખાઈ. તુરંત જ કાદવથી ખરડાયેલું ફેક તેમજ ગંદા જોડા એણે રસોડામાં ફેંક્યા ને જવાબ સાંભળવાની પુરસદ ન હોય તેવા અવાજે તડકી.

‘ લે. સાફ કરી મને આપી જા. ’

જરૂર વયમાં મેનોલીટા નાની હતી. તથાપિ, આ અવાજ, આ પ્રસંગ ને કરવામાં આવેલા આ ચેનચાળામાં ભારોભાર તિરસ્કાર હતો. સૌ પ્રથમ તો સામે થવાની એને વૃત્તિ થઈ આવી. પાછો જવાબ વાળવાતું મન થઈ આવ્યું. માતા માટે પાઈ કે બચ્ચરમાંથી તેલ લાવતી હતી ત્યારે ફુકાનમાંથી કે મહેલદામાં સાંભળેલી, પોતાની જીભને ન શોભે એવી સરસવતી સંભળાવવાની પણ વૃત્તિ થઈ

[અનુસંધાન ૫. ૧૪ ને છેડે]

પાનખરની સાંજે

લે. મેકસીમ ગોર્કી

પાનખરની એક સંખ્યાએ હું ઘણી વિચિત્ર પરિસ્થિતિમાં ચૂકાઈ ગયો. પાત્રે પાઈ નહોતી. તાજેતરમાં જ આવ્યો હતો. તે ગામમાં મારે કોઈ મિત્ર નહોતો, રહેવા માટે જગ્યા નહોતી.

ચરુઆતના દિવસોમાં તો જરૂરી નેટલાં રહેવા હઈ, ખીજા પાંધા જ કપડાં મેં વેચી નાખ્યા અને ગામ છોડી નદી કિનારાવાળા યુરટે નામના પરામાં રહેવા ગયો. વહાણવટાની મોસમમાં આ જગ્યાએ અજબ એતન રહેતું પશુ ઝાકટોખરના આ અંતિમ દિવસોમાં એ રથળ હતું સાચ ચાંત ને નિર્જન. આવાના પ્રાંતિના થોડાક ટૂંકડા મળી રહેશે માની બીની રેતીને ખારીકાઈથી ઉચકાવતો, અને ધરાઈને જમવાથી કેવી નિરાંત વળે એમ વિચારતો હું ખાલી મકાનો અને હોટશે આપળ બટકતો હતો.

આજના સંસ્કૃતિના જમાનામાં પેટ કરતાં આત્માની ભૂખ જલ્દી સતોષી શકાય છે. શરીરે શરીમાં ભમે અને ખદાર તેમ જ અંદરથી જોવાથી આંખ દરે એવા આહીશાન મકાનો જણાશે. શિલ્પકળા, આરોગ્યશાસ્ત્ર અને એવા તો ખીજા કેટલાય ઉમદા વિષયોની સુખદ વિચારમાળા ચરુ થઈ જશે.

છેલ્લી ઢળના યોગ્ય પરિધાનમાં સફૂં થયેલ બદ્દ ઓપુરો મગશે-તેઓ નાગરીક છે. અને તમારા અસ્તિત્વની નિરાશાજનક ખીનામાં અંત-રામરૂપ ન થવા માટે, તમને ખખર પાડવા વિના તેઓ પસાર થઈ જશે.

ખરું કહું છું. પેટપુર જમેલા આદમી કરતાં ભૂખ્યનો આત્મા વધુ પુષ્ટ હોય છે અને આ તથ્ય ઉપરથી જ પોતાપણ માણુસની તરફેણમાં આનંદદાય પરિણામ શોધી શકાય...

...પથરાતો જતા સાંજના ઓળા વધતા જતા હતા. વરસાદ પડતો હતો. ઉત્તરનો પવન સારી

રીતે ફૂંકતો હતો. ખાલી દુકાનો અને રોઝ ચીરી પસાર થતો પવન સુસરાતો હતો અને લોજની ખારીઓ પ્રતિ સારી રીતે અફળાતો હતો અને એટલે જ ફીણથી ભભરાતી નદી ગાંડીનૂર થઈ દોડે જતી હતી. એકમેક સાથે મોખ રેતાળ કિનાર પર ભારે અવાજે અથડાતાં હતાં. ચારે બાજુએ સિકર ઉરાડતા એ એકપર એક થઈને દૂર દૂર ચાલ્યા જતાં હતાં નડીને પશુ શિયાળાના આગમનનો ભય લાગ્યો હતો અને એજ રાત્રે કદાચ ખરેખરા મોસલામાં પોતે ન બંધાઈ જાય એટલા માટે પૂરવેએ નાસી છૂટતી હતી. વાદળભારે આકાશ નખી પડ્યું હતું. અને ધીમે ધીમે છાંટાની ફરફર આપ્યા કરતું હતું. વિફેત અને નરમ થેંસ થઈ ગયેલાં વીસો નામના મેં દૂધ અને એક હોડી જડમૂળમાંથી હચમચી રહ્યાં હતાં ને મારી આજુ-બાજુ કુદરતની નિરાશાને મૂર્તરવરૂપ આપી રહ્યાં હતાં.

તળિયું ભાંગેલી હોડી, ઠંડા પવનથી થરથરતા દયાજનક જર્જરિત વૃક્ષો...સર્વત્ર વેરાન, પરાજય, ને વિનાય...તે આકાશ તો ચોધાર આંસુએ સતત રડતું હતું. મારી ચરેખાજુ નેરા-રખેના જંગાર પડકારો હતા. ધડોભર તો મને લાગ્યું કે મૃત્યુમય આ સામ્રાજ્યમાં હું જ માત્ર જીવતો હતો અને મરણ મારીને રાહ જોતું બેઠું હતું.

ને મેં તો જોઈ હતી માત્ર સત્તરજ શરટો-કેવી મોરવંતી ઉંમર !

શીત તેમજ જૂખના માનમાં દાંત કચકચાવતો હું બીની અને ઠંડીગાર રેતીમાં ચાલ્યો જતો હતો. ખેરાકના નિષ્કળ પ્રયત્નોમાં બટકતાં 'રોઝ' નો વળાંક લેતો હતો. તેવામાં મેં સ્ત્રીના કપડાં પહેરેલી કોઈ એક આકૃતિ જોઈ. એના વચ્ચે ભીંજાઈ ગયાં

હતાં. અને પહેરનારના વળેલા ખભા સાથે તે સફેદ ચોંટી અમાં હતાં. ઊભો રહી તે શું કરતી હતી તે જાણનારે પ્રયત્ન કર્યો. એકાદ રોલમાં જવા માટે તે પોતાના હાથે રેતી ખોદતી હતી.

‘આમ શું કરો છો?’ તેના જેટલા જ નીચા નમી ગે’ પ્રશ્ન કર્યો.

હેબકો ખાઈતે પગપર ઊભી ચર્ચ ગર્ભ. ગોટી ભૂરી ભયભીત આંખો ગે’ નોંધી ત્યારે સમજાયું કે તે પણ મારા જેટલી જ ઉંમરની હતી. ત્રણ ગોટા ઉઝરડાને લીધે તેમું સહુણું મુખ એર દીપ્તું હતું. અને આ ત્રણ ધાની સપ્રમાણતા પણ કેવી! આંખોની અંદર પડેલા ખને ધા સરખા હતા અને કપાળને મળતાં નાકના બાગપર નીળે ધા હતો.

ઈન્સાનના ચહેરા કદરૂપા બુનાવનારા પાવરધા કલાકારનું કામ આળાદ રીતે સફળ થયું હતું.

ખાળાએ મારી સામે જોયું અને એના નયનોનો ભ્રમ દૂર થયો...પોતાને હાથે રેતી રમાડતી, મોઢા પર બધેકે સુતરાઉ શ્યામ બરાબર કરતી, ખભો દલાવી તે ખોલી.

‘ધારું છું તમને પણ ભૂખ લાગી છે, નહિ? તો ખોદો...હું ચાકી ગઈ છું...ત્યાં...’ રોલની દિશા દર્શાવતી તે આગળ ખોલી. ‘જરૂર રોલચો મળશે...હજીયે તે લોડો આજ ધધો કરે છે...’

ગે’ પણ ખોદવાનું શરૂ કર્યું. થોડો સમય થોભી, ગને જોતી તે પણ મારી પાસે નીચે બેસી ગઈને મદદ કરવા લાગી.

પૂરા મીનથી અને કામ જારી રાખ્યું. નાખ-રીકેના મત પ્રમાણે જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે યાદ રાખવાના તત્ત્વો-ચુનેગારી, કામદો, નીતિ, મિલકતના હજી વગેરે-તે વખતે મને યાદ આવ્યા કે નહિ તે કહી શકતો નથી. ખતી રોકે એટલું સત્ય રજૂ કરવા પુરતું મારે કબૂલવું જોઈએ કે હું ખોદકામમાં એટલે બધો એકતાન ચર્ચ ગયો હતો કે અમને મળનારી રોલની ભીતરની ‘મીઝ’ સિવાય બીજા કશોને વિચાર મને આવ્યો નહિ.

જાંજ વધતાં; ઈંદી બેઝ અને ગાઢ અધકાર

અમને ઘેરતાં જતાં હતાં. ગોળનો અવાજ વરતી ના શકાય તેવા મિશ્રણવાળો લાગતો હતો પરંતુ રોલના બહારના પાટિયાં પર વરસાદ વધુ જોર-શોરથી અફળાતો હતો...રાત પહેરેમીરના પગનો ધક્કો અવાજ પણ સંભળાતો હતો.

‘તેણિયું છે કે પછી દરિ દરિ?’ ધીમે સાહે મારા મદદનીશ પૂછ્યું. તે જોને વિશે વાત કરે છે તે નહિ સમજી શકવાથી હું શાંત રહ્યો.

‘કહું છું’ આ રોલ ને તેણિયું-બોંબ છે કે નહિ? જો હોય તો આપણે નકામી મહેનત કરીએ છીએ, સમજે કે આપણે ખાડો ખોદીએ ને પછી ગોટી સિંચાએ મળે તો?...આપણે એને ઢીલી કેમ કરી શકીશું? એથી તો તાણું તોડવું જલેતર છે...તાળા જેવું કંઈ છે જ નહિ ને...’

ઝીઝોના બેઝમાં જવલે જ સદ્વિચારો રૂરે છે. પણ તમે જોઈ શકશો કે ટોક વખત વિચારો આવે તો છે જ. સદ્વિચારો માટે સદાય મારો જીવો મત છે અને બને ત્યાં સુધી એનો લાભ લેવાનો મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

શોધી કહાડી એકી ઝાટકે સાંકળ સાથે મેં તાણું આંચકી કાઢ્યું. એકદમ મારી મદદનીશ વાંકી વળી અને સર્પની માફક રોલના ઊલટેલા ચોકાકામાં એ પેડી. અંદરથી હથેળો અવાજ આવ્યો.

‘વાહ, સરસ!’

જૂતકાળના સર્વ વક્તાઓની એકી કરેલી વકતવ્ય સંક્રિતિ ઊભરાતા ટોપ પણ માથુસના વિચલ્યગીત કરતાં, લજનાની નાનામાં નાની તારીફ મને વધુ પ્રિય છે. હું તેના કરતાં તે દિવસોમાં હું જોછો ચુલ્લદર્શક બન્યો અને ખાળાની પ્રસંશા પર વધુ ધ્યાન ન આપતાં, ઉત્સુકતાને તોછાડીથી મેં પૂછ્યું.

‘છે કંઈ?’

એણે તો એક પછી એક પોતાની શોધખોળો ગણાવવા માંડી.

‘શીશાઓથી બરેલી જાખડી, ખાલી ફાથળા, છત્રી, લોહાનો પેણો...’

આમાંથી કાઢી ચીજ ઉપયોગની નહોતી.
મારી આશાઓ દુખાતી લાગી...તરત જ ઉત્સાહથી
તે ખૂમ પાડી બીડી.

‘આહા...છે...છે...’

‘શું ?’

‘રોટલો...રોટલો...બીંદીપલો છે એટલું જ...
લઈ લો...’

પત્ર આમળ રોટલો ગળાડો આપ્યો, અને
એની પાછળ મારી મદદનીશ પણ...તેમાંથી કપાંરોએ
મેં કટકો ભાંગ્યો હતો, ખટકું મોંમાં નાખીને હું
ચાવવા લાગ્યો...

‘થોડો મને આ...પો...અને હવે આપણે
અહીંથી ચાલી જવું જોઈએ...કયાં જઈશું ?’
કહી બીની ધૂધવાતી રાતમાં ચારે આજુ એણે
નજર નાખી.

‘હુઓ પેલી બાંધી વળેલી હોડી...પે...લી...
જઈશું ત્યાં ?’

‘ચાલો.’

મેં અમે ઉપડ્યાં. હુંદના માલના ટૂકડે ટૂકડા
કરતાં અને મોઢામાં ઓરતા અમે ચાલ્યાં...વરસાદ
વધુ જોરથી પડતો હતો, વધુ જોરથી નદીએ ખાજતી
હતી. અને પ્રલંબ તેમ જ બિંચા સાદ સાથે, ઉપ-
હાસ કરતો પવન પણ સણુણુ સણુણુ...વાતો
હતો કેમ જાણે પૃથ્વીની સર્વ સંસ્થાઓ, આ
વિકૃત પાનખર તેમ જ એના બે મુખ્ય પાત્રો જેવા
અમારા તરફ કેઈ ભયાનક રક્ષાસૂ ફૂંડાડા ન મારતો
હોય ! આ સીસકાર મારા હૃદયને કુળવતો હતો
‘પણ મેં તો ખાધે જ રાખ્યું, ડાઘી બાજુ ચાલતો
ગાળા પણ ખાધે જતો હતો.’

‘તારું નામ શું ?’ શું કહેવું. તો મનુષ્યા
વચર જ મેં પૂછ્યું.

‘નાતશા’ અવાજ કરી ચાલતી તે બોલો.

મેં એની સામે જોયું. દુઃખથી માડું હંધું
બરાઈ ગયું. સામે પડકાર કરતાં અધારમાં જોતાં
મને લાગ્યું કે માડું વાંકું નસીય મારી સામે કંઈ
પેટ વ્યંગમાં દસી રહ્યું હતું...

... ..

...અને હોડીપર પડતા સતત વરસાદનું સંગીત
તો ચાલું જ હતું. એનો ધીમે સાદ નિરાશાના
સર જગાડી ગયો. તોલો તળિયાના અંદરના
ભાગમાં જાણે મરણિયાના અશ્વત્થ પડ્યા પડતાં
હતા અને તળિયાના બાકારામાંથી પસાર થતો
પવન સૂસવાટો મારતો હતો. એકધારો નિરાશાજનક
ગર્જના સાથે મોળાં તટ પર અર્થડાતાં હતાં. જાણે
અસહ્ય અણુગમે અને ગ્લાનિથી ભરપૂર એવું કંઈ
એમને કહેવાનું હતું. એવી ઠોઠ વાતથી જાણે એ
અતીશય કટાણી ગયાં હતાં, એનાથી એઓ દૂર
ભાગવા માગતા હતાં, પણ છૂટકો નહોતો એટલે
એ વાત હમેશા કહેતાં હતાં...વરસાદના અવાજ
સાથે મોળની ગર્જના ભળી અને એક પછી એક
આવતા ઉત્તમ હુંડાળા બીનાળા તેમ જ ઠંડો,
બેજ અને ધુમ્મસથી ભરપૂર એવી આ પાનખરને
લીધે અતિશય પૃથ્વીના દીર્ઘનિવાસ, બાંધી પડેલી
હોડીની સપાટી પરથી પસાર થતા હતા. નિર્જન
કિનાર પર પવન એકથકે ધ્રુમતો હતો અને રેનિલ
નદી જતાં જતાં ધેરું સંગીત ગાતી હતી.

હોડીની બીતર તો અમારો આશરો લગીરે
સાત્વિક સુખસોલતનો નહોતો. ઠંસી ઠંસીને બરેલી
ચરદીનું વાતાવરણ હતું. અને બાકારામાંથી છેક
તળિયે ઝીંકાતાં હતાં વરસાદના ઠંડા સરસ દીપાં
અને પવનની ઝડી. મૂળા બેઠેલાં અમે ટાઢથી
કુચ્છતા-હતાં. મને યાદ છે મારે બિંધવું હતું. નાના
દડા જેવી બેવડ વળાને, હોડી સાથે પીઠ ટેકવી
નાતશા બેઠી હતી. પેટ સાથે શુંટણ મેળવી દઈ,
તેના પર દાઢી રાખી ખુદલી આંખે નદીને નિરખી
રહી હતી. તો સહેજે હાલતી નહોતી અને એની
સ્થિરતા અને ચીને ધીમે ધીમે ગારામાં ભયની
લાગણી પેદા કરી. મારે એની બેઠે વાત કરવી
હતી પણ કેમ શરૂ કરવી તેની મને ગતાગમ નહોતી.

છેવટે એણે જ પ્રારંભ કર્યો.

‘કેવું શાપિત જીવન !’ એણે કહ્યું. બોલ-
વામાં તે સજ્જાન હતી, સ્પષ્ટ હતી, દઢ હતી. અને
આ કંઈ દુરિયાદ નહોતી. અવાજમાં વધારે પડતી

નર્તેપતા હતી. પૂરો વિચાર કરીને જે નિર્ણય પર એ આવી હતી તેજ માત્ર એણે જણાવ્યો હતો. જાતે અસંગત ગ્રન્થા વિના હું એની વાતને નકારી ન શકું. એટલે જ મેં મૌન જારી રાખ્યું. મને ખ્યાનમાં ના લેતો હોય તેમ હાથ્યા ચાહ્યા સિવાય એ તો ત્યાંથી ચસી નહિ, બેસી જ રહી.

‘ મને થાય છે કે હું રડી પડું ! ’ નાત્રા કરી બોલી. આ વખતે તેનો અવાજ સાવ શાંત અને દૃઢ હતો. અને પછીથી તો એ અવાજમાં ફરિયાદનું કોઈ લક્ષણ જણાયું નહિ. એતો ચોખ્ખું જ હતું કે જિંદગીના વિચાર કરતાં કરતાં આજુ-બાજુની પરિસ્થિતિનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરીને સાંતિથી તે એક જ નિર્ણય પર આવી હતી કે જીવનની કંઈ મશ્કરી સામે રક્ષણ કરવા માટે એણે કહ્યું તે પ્રમાણે ‘ રક્ષા ’ વિના બીજો કોઈ વધારે સારો ઉપાય નહોતો.

એના વિચારની આ નિર્મળતાએ મને અચળનીય કુઃખ દીધું. મને હવે તો લાગ્યું કે જો હું મૂંઝો બેસી રહીશ તો રડી દેવાશે...ને ખાસ કરીને તો તે જ્યારે રડતી નહોતી ત્યારે આ સ્ત્રી સામે આ પ્રમાણે રડવું મારે માટે ધણું જ શરમજનક હતું...આથી એને વાતે વળગાડવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો.

‘ કેમ રડે ? કોણે મારી તને ? ’ મારી પાસે વધારે સારી રીતે કહેવાનું નહોતું એટલે મેં આમ પૂછ્યું.

‘ એજ હુઆ પારકા ’ સમાન આરોહવાળા ઘેરા અવાજે તેણે જવાબ આપ્યો.

‘ એ કોણ ? ’

‘ મારો પ્રિયતમ...એક ભદિયારો... ’

‘ હરખડી તને એ મારે છે શું ? ’

‘ પોને આવે છે ત્યારે ત્યારે મારે જ છે. ’

ઝોચિતી મારી વધારે નજીક આવીને એણે પોતાને વિશે, પારકા વિશે, અને બંનેના સંબંધ વિશે વાતો કરવા માંડી. નાત્રા વેરવા હતી. અને પેલો ભદિયારો લાલ મૂંઝો રાખતો હતો. હારમોનિયમ અચ્છી રીતે વગાડી મણુનો નો. નાત્રાને

ઘેર અવારનવાર જતો અને તે હસમુખો તેમ જ કપડાંનો બડો શાખીન હોવાથી તે એને ચાહવા લાગી. પંદર રૂબરૂમાં વેચાતો મળતો કાટ એ પહેરતો. પગે હાથે વગાડવાના વાગ્ગના જેવા જોડા લગાવતો. આથી જ તો એ એના પ્રેમમાં પડી અને એ એના ‘ માણસ ’ બન્યો. આવી જાતનો સંબંધ બાંધ્યા પછી, બીજા લોકો નાત્રાને ખુશ-ખડતીના જે ઘેસા આપતા તે એ પડાવી જતો અને એ જ પૈસાનો દાઢ પી નાત્રાને ખૂબ મારતો. અને ખરાબમાં ખરાબ તો એ હતું કે નાત્રાની આંખ સામે જ એ બીજી છોકરીઓ સાથે આનંદ ભોગવતો...

‘ મને ન લાગે પછી ? બીજાએ કરતાં હું જીતરતી નથી. મને મૂર્ખ બનાવવા ધારે છે, શકે જેવા. પરમ દિવસે તો ફરવા જવાને બહાને શેઠાણી પાસેથી રમ લઈ હું એને ઘેર ગઈ. એની પાસે પીધેલી હાલતમાં કુન્કા બેઠી હતી. પારકાએ પથુ દીધ્યો હતો. મેં એને કહ્યું, ‘ રે ! શકે, કુન્કા તું આવી રીતે...તું ? ’ આથી એણે મને ખૂબ મારી. મુઝા માર્યો, વાળ પકડી મને ટસડી કાઢી અને બીજું ઘણું ચે કયું, આટલું હોત તો મને ના લાગત પથુ એણે મારા કપડાં કાઢી નાખ્યાં. હવે શું કરું ? શેઠાણીને શું મોં બતાવું ? કેવી રીતે ત્યાં જઈ ?...મારો વેશ, મારું નકીટ...અને કેવું નવું નકાર હતું એ ?...બધું જ દાડ્યું...અરે ! મારો માથાનો રૂમાલ પથુ ખેંચી નાખ્યો...રે ! ભગવાન ! શું થશે હવે મારું ? ’ ઝોચિતાનું એણે નિઘાસપૂર્ણ હુખાદ રવરે મુસકું ખાધું.

પતન ફૂંકાતો હતો, વધુ ઠંડો બનતો હતો, સોંસરવો નીકળતો હતો...મારા દાંત ફરીથી કચ-કચવા માંડ્યા. એ પથુ સાથે સાથે એવડ શરીરે મુજ રહી. હવે તો એ એટલી બધી દબાઈને મારો પાસે બેઠી કે અધકારમાં ચે એની આંખોનું તે જ દું બાળા રહી.

‘ તમે મુઝને કેટલા જુદા છો ! મારું ચાલે તો તમને કચરી નાખું, અપંગ બનાવી દઉં.

તમારામાંનો કોઈ એક જો બેઠરદાર જાને તો નિર્દય
જાની એના મોં પર 'ચુકે'...હનકટ, નીચ જાનવરો!
તમે ખુશામત કરો કરો, કરો જ કરો. અમારો પ્રેમ
સંપાદન કરવા કેવા તલપાપડ યાજો છો, કેવી
ઈતેજરી જાજો છો ! અને અમારો જાતને
તમને સમર્પણ કરવા જેટલી અમે મુખોમી કરીએ
કે જાસ પત્યું. અમારા પર તમે સીધા ધસો છો.
છટકેસ કર્યાના !'

હારે મોટા શબ્દોમાં એવું શાપ વરસાવવા
માંડ્યા પણ એ શબ્દોમાં જાણુ દૈવત નહોતું. હું
સાંભળી શક્યો ત્યાં સુધી તો આ 'છટકેસ' તરફ
એને દ્રેષ નહોતો, તિરસ્કાર નહોતો. બોલવાના
વિષય જેટલો એની વાચામાં આરોડ અવરોડ
નહોતો કારણ એ ધીમીથી, શાંતિથી જોલે જતી
હતી અને એનો અવાજ એકધારો હતો. તે દિવ-
સોમાં મેં વાંચેલા પુસ્તકો અને સાંભળેલી નરાલપ
પ્રધાન વામધારાઓ કરતાં વધુ સચોટ અને વધુ
જાજર અસર એ અવાજે કરી. કારણ કે મૃત્યુના
ઉચિત અને કલકમક વર્ણન કરતાં મૃત્યુવેળાની
ખરખરી વેદના, વધુ કુદરતી અને વધુ અસરકારક
હોય છે.

ખાસ કરીને તો મારા પાંડોશીના વચનગણ
કરતાં હંડીને લીધે હું મારી જાતને ધિક્કારવા
લાગ્યો. મારા કંઠમાંથી ધીમે ધીમે ફકાર નીકળતો
હતો, હાંત કચકચતા હતા. લગભગ તેજ સમયે
જે હંડા નાજુક હરતોતો મને રપણ થયો. એક
મળું તપાસતો હતો, બીજો માત્ર પર મૂકાયો હતો.
ત્યાં તો અતિભાગ આતુર અને જાવજાનના શબ્દો
સંભળાયા.

'શું થયું છે ?...'

હું માનવા લેવાર હતો કે નાતણા વિના ખીજ
કોઈના આ શબ્દો હતા. થોડીવાર પહેલાં જ આખીયે
પુરુષ જાતિને શક કહેનાર, અને તેમનો સદંતર
વિખંડ જોવાની ઉત્સુકતા રાખનાર નાતણાના આ

શબ્દો કેમ હોઈ શકે ? પણ એકદમ જલદીથી તે
જોલે જતી હતી.

'શું થયું છે, આહ ! ટાક વાપ છે ? તમે
થોડી મથા છો ? કેટલા વિચિત્ર છો દર જુવડની
માફક મૂક બેસો રહો છો ? તમને હંડી લાગી તે
મને કેમ ના કહ્યું ?...આવો...મુઠ્ઠા જાઓ...પગ
પહેળા કરો...અને હુંયે મુઠ્ઠા જાઓ...હા...એમ જ
...હવે તમારા કાપ મને વોટાની દો...હર વધુ
જોરથી...વધુ...હા...હવે જરા ગરમાવો આવવો
જોઈએ...ને અન્યોન્યને પીક અરાડી આપણે
મુઠ્ઠા...મને તે દિસાએ રાત તો કાઢીશું જ...
આમ જાઓ...તમને પીવાની ટેવ પડી છે...
કોઈનાથી તમે છુટાયાં છો...નહિ...નહિ...એનો
તો કંઈ દિસાજ નથી...'

અને આમ એ મને આશ્વાસન આપતી રહી...
ઉત્સાહ પ્રેરતી રહી...

ધિક્કાર હો મારો જાતપર...ધિક્કાર હો...આ
કાપપાળજી, મારી કેવી કુર હાંસી હતી...વિચાર તો
કરો...તેજ વખતે માનવગતિના ભાવિ વિશે 'હું
ગંભીરતાથી વિચારો રહ્યો...સામાજિક અવ્યવસ્થા
-અને રાજકીય અસમાનતાની પુનેર્યોપનાનાં મેં
સ્વનાં સેવકાં માંડ્યાં લેખકો જાને જ જેનાં ઊંડાણ
ન આપી શકે એવા લખતાની ચાલુર્થના પુસ્તકોનો હું
કોડો હતો. જીવનના તે દિવસોમાં મારી જાતને
'કાપરત અને મજાનાપાત શક્તિ' બનાવવા માટે
જીધું જ કરી છૂટતો હતો. કુખી સરંચા પીડિતા,
અસંખ્ય પુરુષો દરમડી જેની પાછળ પડેલા રહેતા
જોડી, સમાજથી હટકૂત, જીવનમાં લાગીરે રચાન નહિ
એવી, અરે મને મદદ કરી તે પહેલાં જેને મદદ
કરતાં જેટલો એ વિચાર મારામાં રૂથો નહોતો
અને જે રૂથો હોત તોયે હું ભાગ્યે જ મદદ કરી
શકત એવી એક વેરવા આજે મને પોતાના દેહ-
રેલાપણથી હુંખ આપી રહી હતી ! આહ ! ન
માની શકાય અને મને બારંરૂપ લાગતા એવા કોક
સ્વપ્નાની આ કડાણી હતી !

રે...આહ ! હું એ કેમ માની શકું ? વરસાદના ઠંડાગાર ટીપાંથી હું ભીંજતો હતો. કેક ઓની છાતીસરસો હું ચંપાયો હતો, એનો હૃદયો શ્વાસોચ્છવાસ મારા મુખને સ્પર્શી રહ્યો હતો વેણક નામના દારૂની ગંધવાળો એ શ્વાસ ! તે છતાં કેવો સંજીવની પ્રેરક !...સૂસવાતો પવન ફૂંકાડા મારતો હતો, હોડીપર વરસાદ ઝીંકાઈ રહ્યો હતો, એકમેક સાથ જોગ અફળાઈ રહ્યાં હતાં. અને એકબીજાને આયબીડી સ્તેલા અને...ગમે તેમ પણ ઠંડીમાં ફૂંકવાતાં હતાં...આ એક વારતવિક અને નક્કર સત્ય હતું, મને લાગે છે કે આવું વિચિત્ર અને બારણ વારતવિક સ્વપ્ન કેઈએ હજી સુધી નહિ દીધું હોય

નાશ તો વાતે વળગી હતી-સ્ત્રીઓ સહજ ઊર્મિ અને કામક્ષતાથી ગૈરીભયો એના સાદા શબ્દોએ મારામાં ધીમી ચીનમારી જમાડી. અને મારા હૈયાની કેઈ ચીજને એણે પીગળાવી નાખી.

ફુટતા, મુખોમી, ભેચેલી અને તે રાત પહેલાં જમા થયેલા હૈયાનો ગેલ ઘાતા અનુભવો મારું મુખ ભીંજાઈ ગયું. નાશતો આશ્વાસન આપે જ નતી હતી.

‘ જસ પ્રિયે...જસ...અંધ કરો...આ આકંઠ ના કરો...જસ થયું ભગવાન કરે ને તમે સામ્-સામા થઈ જશો...ખીજ સારી જગ્યા મળશે...’

ને મારાપર મુંઝવેનો વરસાદ વરસાવતી રહી-અગણ્ય બિન્દાં મુંઝવે ! મારી નિદ્રાએ અર્પેલાં, કેઈ લલનાના એ પ્રથમ મુંઝવે હતાં. અને એ તો હતાં સર્વશ્રેષ્ઠ મુંઝવે. કારણ એ પાછીથી જે માળાં તે કેઈના ચરણોમાં અટકક દ્રવ્ય વેરીને મેળવેલાં હતાં-અને બદલામાં એ મુંઝવેએ મને કશીયે ગણનાપાત્ર ગેટ આપી નહોતી !

‘ આવ...વિલાપ ના કર મિત્ર...જવા માટે ખીજું કેઈ રથાન નહિ હોય તો આવતી કાલે હું તમને મદદ કરીશ. ’ એનો નક ને અંતીયો ગણગણાટ જાણે રવાનામાં હોઈ એમ મેં સાંભળ્યો.

...વહેલા પરોઢ સુધી અને એકમેકની આથમાં પડી રહ્યાં.

અને સવાર પડ્યું...જીધી વળેલી હોડીમાંથી બહાર નીકળી અને ગામમાં ગયાં...ને ગૈરીભાવે છેલ્લા પ્રણામ કરી છૂટા પડ્યાં...ફરીથી કદીયે મળ્યા નહિ...હમણાં જ વર્ષુવી તે રાત જેની જોડે મેં પસાર કરી તે પ્રિય નાતશાને ફુંકવા જોડે ૭ ૭ મહિના સુધી ગામના અંધારા ગણાતા બધા ખૂણા ફું જેઈ વળ્યા. પણ નિષ્ફળ !

અને એને માટે ઉચિત હતું તે પ્રમાણે જો એ મરી ગઈ હોય તો એને સાચત શાંતિ મળે. જો જીવતી હોય તો એના આત્માને સાંત્વન મળે ! બચવાન કરે ને એના પતનનું એને સ્મરણ ન થાય, કારણ નહિ તો જીવનને પ્રેરણા નહિ આપનારી એ બિના એનામાં નકામું દર્દશન જીવું કરશે !

આત્માનાં વેર

— ૫. ૮૪ — આહ —

આવી. તથાપિ. કાણ જાણે કેમ ને શાથી પણ આમ સામનો કરવાના પરિણામની ભયંકરતા, પળના હઝારમા ભાગમાં એણે વિચારી લીધી ને છેવટે નીચી મુડીએ, ખાનુના પાટીઆ પર ભેરવેલું ઘસ ઉતારી ક્રીક સાથે કરવા લાગી.

પરંતુ ખીજ બારણા આગળ જોમી જોમી આ તમારો જોનારી રીટા આવી. અનાથ મેનોલીટાને એમાં ફિરસ્તા કરતાં મેં વધુ તેજાવાળી ને દયાવાન મુખપુડા દેખાઈ. રીટા જોલી.

‘ જહેન. એની વર્તણૂક વિશે મનમાં કંઈ પણ લાગીશ નહિ. આટલા માટે તને અહીં લાવવામાં આવી નથી. મારી જોડે ચાલ બેન. ઘરડા મા મરી ગયા ત્યારનો રાખી મૂકેતો મારી જોડે સ્થામ પોષાક છે. તારી બાના શોકના દિવસોમાં તારે પહેરવાનો આ પોષાક આ જાણે બંને સાથે સીતીશું બેન, માસ. ’

રજનું ગજ

શરીર પર ગંદું ખમીસ, કાઢવાના રંગનો અચકન ને લીલાશુરા રંગનો કોટ; ચર-ચાના જેવા અચ્છિયાળા વાળ ને જીવામાં પગવાળા એક કદાવર ચવનને યુનેશારના પીંજરામાં જીભો રાખવામાં આવ્યો હતો. દુભાવિયા પ્રતિ એણે મીટ માંડી હતી. જાગે ન્યુરીને નિવેદન સંભળાવી દીધું હતું હતું. એના છેલ્લા ભાગનો દુભાવિયા તરણગો કરી રહ્યો હતો.

“...ખોજે પડે, સદૃશકરથો તમે બરાબર ખ્યાનમાં રાખજો કે, બચાવ પક્ષના વપરીને જાણીવું છે તે પ્રમાણે, યવન કાઢને મારી નાખવાનું કહે ત્યારે બીજાનું જીવન રેંસી નાખવા એ કૃત નિશ્ચય છે એમ માનવાને કોઈ કારણ નથી. માત્ર ઇત્ત કરવાનો જ એનો ઇરાદો હોઈ શકે. તેવી જ રીતે, ”
“ બતાવી દઈ છું કાલ સવારે એ કેવો જીવતો રહે છે તે ” નો અર્થ પણ આમ જ ઘટાવવાનો છે, સદૃશકરથો, તમારે વધુ યાદ તો આ વસ્તુ રાખવાની છે: દીકરો યુમાવનારી તેમ જ પતિ તરફથી હરહંમેશ તિરસ્કૃત થતી યવનની પત્ની મેસેન્નોપેલું ગોટામાં મોટું પ્રમાણપત્ર આપણી પાસે છે. પથ્થરની વાત સંતોષકારક રીતે સમજી શકાઈ નથી તથાપિ મળી આવ્યો તે રથને પથ્થર યુનેગારે જ મૂક્યો હતો એ વિશે પુરાવા મળતો નથી. વળી અંપડોને આગ લાગી હતી તે પણ કાઢના જોવામાં આવી નહિ. બાળક મરણ પામ્યું છે. જે વ્યક્તિએ કોથળો જોડ્યો હતો તે પણ સ્વર્ગે સંચર્યો છે. છાપરીમાં, સનાર સર્વે મરી પડવામાં છે. તે રાત્ર ને તે દિવસની વાત કહેવાં જીવતી રહી છે માત્ર એની પત્ની મેસેન્નોપે, હવે વિચાર તમારે કરવાનો છે. મેસેન્નોપેના વચન પર વિશ્વાસ મૂકો કે પછી જે તમને ખુલ્લો કરી બતાવી તે સર્વ વિગતોને લક્ષમાં

લે. સરાહ ગર્દુડ મીલીન

રાખી ખૂન માટે આ આરોપી જ જવાબદાર છે એમ માની લો. શંકાનું નિવારણ ના થઈ શકે, યુનો સાબીત કરવા પડેલા પુરાવાઓ અપૂર્ણ લાગે તો, આરોપીને છોડી મૂકવાની તમારી ફરજ છે. ચૂકાદો આપતા પહેલાં આ પ્રશ્નો ધ્યાન દઈ વિચારજો...

પેષ્ટવાયો, દુભાવિયાને સાંભળતો તો હતો પરંતુ ન્યાયાધિશના આ સપ્તકોમાં એને કશી જ ગમ પડી નહિ. જમીનપર પગ ધસતા જલુરીના માથુસો જીભા થયા. ન્યાયાધિશ પોતાનો લાલ જબ્બા સહેલવા માંડ્યો ને એ જીભા થયા જોટલે કોટના માથુસો-ધણાખરા યવનો જ-જીભા થયા. પોલિસે કેદીનું કાંકું કાઢ્યું. પ્રથમ પગલું માંડતાં પહેલાં યવને આમ તેમ જોડું ને પોલિસના કહેવાથી, પીંજરામાંથી નીચેની કોટડોચોમાં જવાના માર્ગે ઉતારખયો જીતરવા માંડ્યું.

x x x

ઘેલાની વાત આમ હતી.

પેટવેયો એ આગલા પતિથી જન્મેલા એક વર્ણના બાળકવાળા વિધવા સાથે લગ્ન કર્યું હતું. લગ્નને સાત સાત વર્ષો પીત્યાં છતાં એમના ઘરમાં આ પુત્ર વિના ધીરું સંતાન થયું નહોતું. પત્નીને આ વાત એણે લાગે વખત કહી, કોક વેળાં મારી પણ ખરી. જાનુ જાણનારા વેલની સલાહ લીધી. રહેને મરકરી કરનારાઓ સાથે એ લડ્યો, ને દિવસો પર દિવસો વીતતા ગયા છતાં મૃત્યુ પામેલા પેલાના આ છેકરાને જ પાળવા પોષવાનું એના નસીબમાં રહ્યું !

ધીમે ધીમે બાળક પ્રલે એને જાડી નફરત બની. તિરસ્કારથી એ એને ધિક્કારવા લાગ્યો. પાઉં આવતા, બાળકના પેલા દૂધ જેવા સડેદ અને

નાજીક દાંત કેમ કરી સહન થાય ! આટલા માટે જ એને જ માટે પોતાને ટ્રાન્સવાલના ઘોઢકામ કાળે, પથ્થરો વહી વહી દેડે. ભાંગી નાખતી પડતી હતી ને ! જનજામાં તો જનજી સુલ નવજો બધે દોડકામ કરી ચકતો, પરંતુ શિયાળામાં એને માટે સ્તરાઉવું જાડું ખમીશ લેવું પડતું હતું. જ્યારે જ્યારે આ ખમીશને પેપેટવેયો નિહાળતો ત્યારે ત્યારે બાળકના શરીર પરથી એ કિતરડી લેવાતું એને કેવું મન થતું હતું ! પુષ્કળ મારતો ને ગાળો દીધા વિના જીભને સંતોષ વળતો નહિ. દેશભાષામાં એણે મેસેન્જેરને ચોખ્ખે ચોખ્ખું સંભળાવી દીધું હતું. “ સુધને ગમે ત્યાં મૂકી આવ નહિ તો બચકર આદત કિતરી પડશે. ”

પાસેની મહુલીમાં કોઈ મિત્રને ત્યાં બાળકને મોકલી દેવાનું છેવટે એની પત્નીએ નક્કી કર્યું. બીજી બધી છાપરીઓની માફક એને પણ બુડ, કાઢવ ને થેલાની ગોળ ભીંતો હતી. ખૂંપડીને બાસ હશે બારેક ફૂટેનો. કોથળાના પડદા વિના અંદર આવવા કે બહાર જવા આને બીજું કોઈ બારણું નહોતું. મેસેન્જેરે પતિ પાસે રહેતી હતી ત્યાં વસ્તીથી દૂર નીચાણવાળા પથ્થરની એક ટેકરીની બાજુમાં આવેલી આ છાપરીની ચારે બાજુ બુડની વાડ હતી. પાણી બરવા માટે આસપાસમાં કોઈ ફૂંચો નહોતો. ત્રણ માઈલ દૂર આવેલી વાલ નામની નદીનું ડહોળાપણું પાણી લેવા નતી નતી ઝેપરીએ સારું સ્તરાઉવું સ્થાપી રહી હતી. શરૂ થતી પથ્થરની, એકલા દોવાસની સમી-ગમાં થોડી અણિયાળા જમરૂપી ઊગી હતી. દેવતા જેવા લાલધુમ ને સિંદુરિયા રંગે રંગાપણ સુધોસ્તમાં, નિર્ભય ને પ્રકાશિત ઝાડવાંઓ આશ્રય લેવાને બદલે આકાશ તરફ દળતાં, ને તે સમયે ભમરીના મોટા મોટા માળા માફક ખૂંપડીઓ કેવી ટિંગાઈ રહેતી !

અઠવાડિયાના આઠ રૂપિયા કમાતા ખૂંપડીના વડીલ પર પાંચ જળ્યોતો યુવરાન ચલાવવાનો બાર તો હતો જ છતાં સાધારણ રીતે પોતાની નાત-

જતનો આદમી આવકમાં ભાગ પડાવે તો કોઈ પણ ચવન એકે શબ્દ બોલતો નથી. ને એથી જ બદલાની ધ્વજા વિના કે હા ના ક્યાં વિના પેલા વડીલે શુભ ને રવીકારી લીધો.

પરંતુ પેપેટવેયાના ઘરમાં માત્ર થોડા જ દિવસ શાંતિ રહી. એક દિવસ ઘોઢકામથી પરવારી એ ઘેર આવ્યો હતો ત્યારે મેસેન્જેરે ઘરમાં નહોતી. પત્ની ક્યાં હતી તે એ જાણતો હતો છતાં આજ સાંજની એની ગેરહાજરી એણે જાણી જોઈને ગણકારી નહિ કારણ આજે એ ખુશ મીઠળ હતો. ને એણે કરેલી ખરીદી માટે પત્ની અભિનંદન આપે એમ ધ્રુવજો હતો. એ લાગ્યો હતો એટલે મોટા થેસો, જે કોઈ લેવા જાય તો બજારમાં એના આઠ આના આપીને આવે. પણ ફૂકાનેથી અનાજનો એ કોથળો ખરીદી લાગ્યો હતો માત્ર છ જ આનામાં. એણે ફૂકાનદારને કહ્યું, ‘ બાસ ! હું કેટલો બધો ગરીબ છું એ તો તમે જાણો જ છે ને ! આ ફંડી તો જુઓ ! પવન ના લાગે એટલા માટે મારે આ કોથળો ખોડવો છે. આજે થયો સોમવાર ને મારી જોડે તો છે માત્ર છ જ આના. ને બાકીના જે જ આના માટે શા માટે બાસ જેવા મોટા માણસે આવતા સનિવાર સુધી થોભવું જોઈએ ? બાસ, છ આનામાં આપી દો, આપી દો ને હવે ? ’

ને ખરેખર થયું પણ એમ જ પેપેટવેયા આ થેલાને એવો ચહોતો હતો એવો ચહોતો હતો, જાણે કેઈ રમતમાં ચોતરફ દિશા ના સળવું હોય !

ને હવે કોથળાની બાજુઓ પત્ની છોડી આપે એમ એની અભિલાષા હતી. એજ એમાં કાણું પાડી આપે તો આવી કડકડતી ચંડીમાં પહેરવા કેવો કામ આવે; ને એમ તો પત્ની કરતાંયે એ સારું સીવી જાણતો હતો-શ્રુતકાળમાં કોરોસીસા નામે પ્રખ્યાત એવા શિયાળની ચામડીના થેલા એને નહોતા સીમ્યા ? પણ આજ એને ‘ નવો કોડ જાણ્યો હતો-બસ એને માટે આ કામ પત્નીએ જ કરવું જોઈએ !

ને છાપરી તો હતી ખાલી, સાવ ખાલી.

તથા પાપાની ઘોડી પર ચૂંટના વાસણમાં નહેતો ઉઠતો માંસમાં પલાળેલો મકોદો, કે નહેતું કોઈ સ્નાત કરનારું. કોઈ સાથે પેટ રહેતું ઘોડી મધુ હતું. ને આજે પાણું ન શું ? છેક બાર વાણે પાંજીનો એકાદ દુકડો કે બીજું કંઈ ? કોયળો વિષયક એના વિચારમાં બામ પડાવનારે કોઈ નહેતું.

ખૂંપડીને એક ખૂણે એણે થેસો નાખ્યો. ને ગુલ રહેતો હતો તે છાપરી તરફ પહોંચી ગયો. બીજી સ્ત્રીઓ સાથે ગર્ખાં મારતી મેસેન્જરે બેઠી હતી. વાતાવરણમાં અનેરો આનંદ ઉઠતો હતો. પેલી ઘોડી પરના માટલામાં ઉઠતા ઘેટાના પગ ને માથાની કેવી સુંદર પ્રયત્નો બહેલાઈ રહી હતી !...પછી મોંમાં પાણી ન આવી જાય...

એને વિચાર આવ્યો-આંત ખૂંપડીનો, ખાલી પડેલા હાંભાનો, પાટદાર નાના સ્થામ શરીરોનો, હવેને યુગલાવી દેતા અવાજોનો, કળશોરથી ગાજી જતા એના મોગાનનો ને સ્તંભર કે સત્કાર વિનાના, કરચલી વળી ખૂણામાં પડી રહેલા થેસાનો. એ કોયળો. પત્નીને એણે ખતેથી આંચકી કહાડી. બીભત્સ ગણેા ભાંડી ને એને ધર બણી દસડી ગયો.

ધર ગયા પછી એને મારી. પોતે પાણું નહિ ને છાણું ને પરાળ ચેતવી સિયાળાની ઠંડી ઉરાડવા તાપણી પે ના કરવા દીધો. ને ઠંડી રાત્રીમાં, દિવસે પહેલી હતા તેજ વજો સાથે, જમીનપર ઘેટાનું ચામડું પાથરી, સૂતરના જે ચારસાઓથી કાંપતા કાંપતા ઠંડીને લીધે અડોઅડ-અંને એમને એમ જ સૂઈ રહ્યાં.

દરરોજની માફક બીજી સવારે પેપેટવેયો કાચ પર ગયો. ધુમસને લીધે એના મોઢા પર ને હાથ પર છારી બાજી અઈ હતી. ને એ ગયો એટલે એની સ્ત્રીએ, પોતાની માલમત્તા ખૂણામાં પડેલા કોયળામાં બાંધી, ધુન્ને આસરો આપનાર છાપરી તરફ પ્રયાણ કર્યું.

x x x

સારાથે દિવસ પેપેટવેયો બૂખ્યો ને તરસ્યો ટાઢે થયરતો રહ્યો. ઘણો થાકી ગયો હતો. બે

પત્નીએ ઉપેદા ના કરી હોત, ને આગલી રાતે છાકરાને બેવા માટે ચાલી ના ગઇ હોત તો ભો પેટમાં કાંઈ પડત, એની બૂખ સંતોષાત. એ વિચારતો રહ્યો. રે, રાત્રે સૂઈ શક્યો હોત ને સૂસવાડા મારતા પવનથી રક્ષણ કરવા પેશો-પેશો છ આનાવાળો કોયળો ઘોડી શક્યો હોત. બીજી વ્યક્તિના આંગણમાં થતા ઉદાસ હજી બૂલાયા નહોતા.

બળતણ માટે અર્દોથી તર્દોથી તણખલા ને લાકડીઓ વીણતો વીણતો સાંજે નિવાસસ્થાન તરફ ગયો. પરંતુ આ શું ? આજે ફરીથી એને સત્કારવા ધુમાડો નીકળતો નહેતો. તરત જ એને ખચર પડી અઈ કે મેસેન્જરે કથો પલાયન થઈ ગઈ હતી. કાચ્યુ એનો સરસામાન પણ કયાં હતો ? આમ તેમ દંષ્ટિ નાખતો ખૂંપડીમાં એ જોમો છતાં ખચર નહેતો કે એ શું જોતો હતો. ઓર્ચિતાનો યાદ આવ્યો પેશો થેસો. કયાં હતો એ થેસો ? એનો કોયળો ઉપાડી જવાની પત્નીએ નફકડાઈ બતાવી હતી ! જેને માટે હજી મઠ કાલે જ એણે છ આના આપ્યા હતા તે થેસો ચોરી જવાની ઘણતા બતાવી હતી !...બીજા બધા દરરોજ ખચરે છે તેમ આઠ આના નહિ, પરંતુ એક મોટા વિનિમયરૂપ, બડો ચાતુરી ભરેલા વિનય જેવા માત્ર છ જ આના !

વળા પાછો એ પેલી છાપરી પર પહોંચ્યો. આંગણમાં આ વખતે કોઈ અતિથિ નહેતો. કુટિરના રહેવાસીઓ જ માત્ર હાજર હતા. ને તે બધાની મધ્યમાં એની શુદ્ધિથી મોન જળવળી બેઠી હતી. તે ગમરાઈ. પતિ સાથે ઉઘે એ વધુ સમય રહી શકે એમ નહેતું. ધણી શું કરશે તેની એને ખચર નહેતો.

“કોયળો ! ” બૂખ પ્રાનેર બધાની વચમાં એ ધૂર્યો, ‘ મારો કોયળો પાછો આપ. શું કયું મારો થેલાનું તે ? ’

છાતી પરનું લગ્ન એની એણે સ્ત્રીને ધસડી, ને જરાડો નાખ્યો.

‘ રાં...ડ. ’

બાળક પર એની તજર પડી.

‘ બતાવી દઉં છું ’ કાલે સવારે એ કેવા છવતો રહે છે તે. ’ એણે ખૂસ પાડી. વળી એકદમ ધીમેથી એ બોલ્યો.

‘ તું મને ફરીથી છોડી જાય એવી રીતે નહિ વળું. પણ થેલો ક્યાં છે મારો ? ’

બાબા બેવી પત્ની એની સામે જોઈ રહી.

એણે પત્નીને જવા દીધી. એણે કંઈ ખીજું જ નેનું. ઠાંસી ઠાંસીને બરેલા ઝૂંપડીના ધુમાડામાં થેલો ઓઢેલા એક આદમીને એણે અરપટ્ટ રીતે બેસે. તરત જ એના પર એ ફૂટી પડ્યો. લડતા લડતા બંને યોગાનમાં ગયા. હવે તો તેઓમાં ચોખ્ખું દેખી સકાતું હતું. યુવને રક્ષણ આપનાર વ્યક્તિને એ ભાઈ હતો ને એણે...એણે પોતાનો જ થેલો આપ્યો હતો ! ઝપાઝપી વખતે એણે થેલો ખેંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

‘ જોઈ છું કે તું...’ એણે ત્રાડ પાડી ‘ તું... તમે કાલ સવાર સુધી કેવા છવો છો. ’

થેલો ફાટી ગયો. એના પોતાના કપડાં પણ ફાટ્યાં. આસપાસના લોકો આવ્યા, વચ્ચે પડ્યા ને બંનેને છોડાવ્યા. પોતાની સાથે નહિ આવે તો એણે પત્નીને પણ મારી નાખવાની ધમકી આપી.

રડતી રડતી સ્ત્રી એની પાછળ પાછળ ગઈ.

તે ગઈ રાતની સાફ જ તેઓ અંધારથેરી નાની ઝૂંપડીમાં, જમીનપર સાથે પડી રહ્યાં. પરંતુ આ વખતે, બરાબર મધરાતે, પેપેટવાયો બિંદ્યો ને છાપરીમાં ફાંફા મારવા માગ્યો. એની હિંચકા સાંભળતી પત્ની શાંત સૂઈ રહી. પણ પછી તો એને પે લાગ્યું કે કશુંક થતું હતું. બપોથી એ ધ્રુજ બિડી.

‘ શું કરો છો પેપેટવાયો ? ’

‘ કંઈ નહિ ! ’ અણધારી સ્વરચતાથી એણે જવાબ વાળ્યો.

અંધારામાં એ દીવાસળીની પેટી પર હાથ મૂકતો હતો ત્યારે પત્નીએ દીવાસળી ખખડવાનો અવાજ સાંભળ્યો.

તે એ બહાર ગયો કે એ બિડી.

‘ પેપેટવાયો ! ક્યાં જાઓ છો પેપેટવાયો ? ’ ઝૂંપડીમાં એ પાછો આવ્યો.

‘ સૂઈ જ ને મૂળી મૂળી એક મિનિટમાં તો હું આ પાછો આવ્યો. ’

એ રડવા લાગી.

‘ ગાંડી છે તું તો ’ એ બોલ્યો ‘ શાંત થા. હું વધુ રોકાઈશ નહિ, મારી રાહ બેજો. ચાલ અવાજ ના કર. આવું ત્યારે જો તને અહીં નહિ બેજો તો મારી નાખીશ. ’

પત્નીએ મોઢાપર ચારસો ઢાંકી દીધો. ધ્રુજતી ધ્રુજતી એ એની રાહ બેતી રહી. મિનિટો સુધી-કલાક પર્ષત-એ બહાર ગયો.

પાછો આવ્યો ત્યારે પત્નીની આજુબાજુ હાથ વીંટાળી એણે કહ્યું.

‘ ફરી પાછો હું ખુશખુશાલ થઈ ગયો છું. ચાલો સૂઈ જઈએ. ’

x x x

બીજે પ્રભાતે યુલ, પેપેટવાયો ના થેલાને ઉપયોગ કરનાર, ઉપરાંત બીજા ચાર માણસો સાથે છાપરી બળી ગઈ હતી. મદુલીમાં વસનાર મોઈ જ છવતું નહોતું. ઝૂંપડીમાંથી બહાર નીકળવાના માર્ગ પર ઝુલતા પડદા ઉપર પથ્થર મૂકવામાં આવ્યો હતો. ને આ રીતે સતારાઓને પૂરી દેવામાં આવ્યા હતા. આ બધાની આજુબાજુને ઉપરથી જૂના હાથળા, બપુ ને તણખત્રા વગેરેની બનેલી મદૂલી રાખ થઈ ગઈ હતી.

‘ રડતી મેસેન્જેબેને, વાત કહેવા માટે, પોલિસ સ્ટેશને રવાના કરવામાં આવી હતી. પેપેટવાયો મીરફતાર થયો હતો. ‘હું તો કશું જ નહોતો નથી.’ એણે કહ્યું. આથી વધુ પૂછપરછ પોલિસે કરી નહિ ને છ માસ સુધી કામ ચાલ્યા પછીથી ત્યારે એનો યુવાન વકીલ એની પાસે વાટાઘાટ માટે આવ્યો ત્યારે પણ એણે એટલું જ કહ્યું.

‘ હું કશું જ નહોતો નથી. ’

અચાવ પકડેના વકીલ ત્યારે બધુરી ને સમજાવતો હતો ત્યારે ધીમેથી એણે પોતાનું માથું

હવાનું. વડીલે કહ્યું હતું, ' માનવતા સાહેબો, ખ્યાલ તો કરો કે- એક ખાસી ઠાથળા માટે કોઈ આદર્શી છ છ નળુના છવ લે એ કેયું બેઠું છે ! ' હા એજ વાત સુદાની હતી ' સાહેબો, ' વડીલે આમળ ચલાવ્યું, ' બધીવાર આવી દરથ ખૂંપીઓ આપોઆપ સળગી ઊઠે છે એ આપ જાણો છો, ખાદ્ય સેવા માટે ચેટાવેલા અગ્નિને હોશવવામાં આવતો નથી ત્યારે પણ ઠેલીયે વખત રયાનિક માણસો અંદર અંદર ગુંગળાઈ મથી છે એ આપે નથી સાંભળ્યું ? '

ન્યુરીને સંબોધવાનું ન્યાયાધિપતું કાર્પ પૂરું થયું. પેપેટવાયો ને ફરીથી એની ઠોડીમાં લઈ જવામાં આવ્યો. વિચારણા માટે ન્યુરી બાજુના ઓરડામાં મઈ.

' તરત જ તેઓ પાછો ફર્યો. વળી પાછા ઠેલીને પીંજરામાં ઊભો કરવામાં આવ્યો. ઓર્ડિસમાં મહેસા ન્યાયાધિશો પોતાનું સ્થાન લીધું. ઠોડીમાં રહેલી જનતા એમના માનમાં ઊભી શઈને પાછી બેસી મઈ.

મહામંત્રીએ જુરીના આગેવાનને પૂછ્યું.
' ચૂકાદા પર પૂરેપૂરી વિચારણા કરી ? '
' હા '
' તમે સર્વે સંમત છો ? '
' હા '
' શું છે તમારો ચૂકાદો ? '
' નિર્દોષ. '

મળા આવેલી બંધી જ દડોકત જાને જુરી સમક્ષ રજૂ કરી હતી. જો કે એને તો લાગતું જ

હતું કે પેપેટવાયોએ ગુનો કર્યો છે. છતાં પણ જુરીને પૂરાણા પૂરતો સંતોષકારક લાગ્યો નહિ.

ન્યાયાધિશ ઊભા થયા. વિચારમય મુખમુદ્રાથી એમણે પેપેટવાયોને નિરખી લીધો ને કહ્યું ' જુરીએ તને નિર્દોષ છોડ્યો છે. હવે તું છુટી છે. તું જઈ શકે છે. '

' તું જઈ શકે છે. ' ડુભાધિયાએ તરજુમો કર્યો. ખમા ચાખડીને પોલિસે કહ્યું, ' તું જઈ શકે છે. '

એકપક્ષી એક બધાને પેપેટવાયો જોવા લાગ્યો. શું થયું હતું ? શું એ છૂટ્યો હતો ? એના માનવામાં પણ ન આવ્યું. ' જલદી કર ' પોલિસે કહ્યું. પોલિસે એને ખેંચ્યો. પણ જાણે કોઈ તાંત્રિક વિદ્યાથી એ ખેંચાતો હોય તેમ ધીમે ધીમે એ પગ ધસડી ચાલતા માંડ્યો.

ઠોડીની બહાર ઊભેલા બધા મવનો-કારીરો-એ એને ઘેરી લીધો. કોઈએ ખાવાની તંબાકુ આપી તો કોઈએ વળી સોગરડ.

એ છૂટ્યો હતો. એણે મહાન વિજય મેળવ્યો હતો. ગોરા યુરોપિયનોના ન્યાયમાં કેવો અમતકાર હતો !

એકામાંથી ધુમાડો કઠાડતા, પેપેટવાયે છ માસના જેલનિવાસથી થયેલા ધોધરા અવાજે, આઠ આંખોને બંદને છ આંખે ખરીદી લાવેલા ને ગુલને ચાલરો આપનાર અકિંતા બાઈને પોતાની સ્ત્રીએ આપેલા વેશની વાત, અકિંતાને ભેગા થયેલા એના ઓતામંડળને કહેવાની શરુઆત કરી.

અસાધ્યતાની હદ

હમેસા અસાધ્ય રહેતા કોઈ એક મોટા ઝવેરીના હથ ધતાં હતાં. પત્નીને વીંટી બેઠ આપતી વખતે તે ખંચાતો હતો ને તરત જ એના રહેલ મંત્રી એની મદદે આવ્યો ને બોલ્યો, ' આ વીંટીયો... '

એટલે ચર હતને ઝવેરીની વાચા પુલી,

' આ વીંટીયો કાઢકોને અંગે લેખીત ગેરફી આપીએ છીએ ? બતાવવામાં આવીતી એથી નહિ હોય તો રાજકુળીયો અને વીંટી રી કિંગ સાથે સામું. '

એના પિતા

ધ ડિવાળમાં હમણાં જ બારના ટકોરા પડવાને સાળાનું બારણું ઊઘડ્યું. બહાર નીકળવાની ઉતાવળમાં ધક્કામુક્કી કરતા નિશાળિયાઓના મહાસાગર ઉમટી પડ્યો. પરંતુ દરરોજની માફક ત્વરિત ભાગવાને બદલે કે રીધા ઘેર જમવા જવાને બદલે, થોડે દૂર ટોળે વળી બધા અંદર અંદર શુસપુસ કરવા લાગ્યા.

આનું કારણ હતું. બેન્કોટીના પુત્ર સાયમનને આજ નિશાળે ભેસાડવામાં આવ્યો હતો.

ધર આગળ આમ તો બધા યે બેન્કોટી માટેની અફવા સાંભળી હતી. બે કે જાહેર રીતે ને વ્યવહારમાં આ બાળકોની માતાઓ એની સાથે ઠીક ઠીક વર્તીવ રાખતી, છતાં ય એ સૌને એને માટે જોડે જોડે તિરકાર હતો. ને કારણ સમજ્યા વિના, આ છોકરાઓએ પણ એમનું અનુકરણ કરવા માંડ્યું હતું.

વ્યક્તિગત રીતે આ વિદ્યાર્થીઓ સાયમનને પીછાણતા નહિ; કારણ એ કદાપિ બહાર નીકળતો નહિ, ને ચોખ્ખામાં કે ગામના મહોલ્લાઓમાં કે નદી કિનારે એમની જોડે રમતો નહિ. એટલે એને માટે કોઈને ગાન નહોતું. ને એટલે જ અફવા જાણવાનો દાવો કરતા ને વ્યંગમાં આખોંચામણું કરતા, લગભગ ચોંદ કે પંદર વર્ષના એમનામાંના એક વિદ્યાર્થીએ લક્ષમાં લેવા જેવી આ વાત જણાવી ત્યારે આનંદ ને વિસ્મયથી વિચાર કરતા બધા ટોળે વળ્યા હતા.

‘તમે જોળજો છો સાયમનને ? ઠી...ક... પણ...પ...ણ એને બાપુ નથી.’

એ જ વખતે સાળાના બારણામાંથી બહાર નીકળતો સાયમન દેખાયો. સાત કે આઠની એની હમર હશે. એનો ચહેરો ફિક્કો હતો. સુષક રીતે કપમાં પહેરેલાં હતાં. રવમાવમાં બીકળ્યું હતો. ને એની રીઝખાત નિગિન દર્શી.

લે. ગાય. દ મોપાસાં

માતા પાસે ધર ઉતાવળે જવા એ જતો હતો ત્યાં તો મજા કરવાની શુંડી વૃત્તિવાળું ને એના આગમનની તાકીને રાહ જોતું, અંદર અંદર વાતો કરતાં એના સહાધ્યાવીઓનું ટોળું ધીમે ધીમે એની પાસે આવ્યું ને એને ઘેરી લીધો.

શા માટે આમ કરવામાં આવ્યું હતું તેની એને ખગર નહોતી. શુંચવાતો ને આશ્ચર્યચકિત એ બધાની વચ્ચે જોમો એટલે ટોળાને ઉશ્કેરવામાં વિજયવંત, ને અફવા ફેલાવનાર પેલા છોકરાએ પૂછ્યું.

‘એ ય...તાડું નામ શું ?’

‘સાયમન’ એણે જણાવ્યું.

‘સાયમન કેવા ?’ બીજાએ પૂછ્યું.

હવે ખરેખર શુંચવાયલા બાળકે પુનરુક્તિ કરી.

‘સાયમન.’

પેલાએ મોટેથી પૂછ્યું, ‘કોઈનું નામ સાયમન હોય પણ પછી કંઈ હોય ને-સાયમન એકલું પરતું નથી-સાયમન...બાપુનું નામ શું ?’

રડવા જેવો યર્ષ જર્ષ એણે ત્રીજી વખત કહ્યું, ‘સાયમન’

ગોઠિયાઓ હસવા લાગ્યા. પેલા વિજયી વડો-નિશાળીઓ હર્ષથી પોકારી ઊઠ્યો, ‘જોયું ને... ખાતરી યર્ષ...એને બાપુ છે જ નહિ !’

વિવાદભર્યો સૂનકાર છવાઈ ગયો. અસામાન્ય, અસંભવિત અને અદ્યુત એવી બાપુ વિનાના છોકરાની આ વાતથી તેઓ ડચાઈ ગયા. કૌટુમ્બ ને કેવું અકુદરતી આ પ્રાણી ! બેન્કોટી પ્રત્યે તેમની માતાઓ અત્યાર સુધી બતાવી રહી હતી તે અસ્પષ્ટ તિરકારની વૃત્તિ સર્વેમાં જાગવા માંડી.

ને પોતાની જાતને પડતી બચાવવા સાયમન એક જુદાને ટેકે જોમો. ન સુધરી શકે એવી આ આશનના આધારથી તે બાણે સળગડ યર્ષ ગયો.

બીજાઓને સમજાવવા તે શ્રદ્ધા મારવા લાગ્યો. પણ બાપુ નહોતા એ બચકર તહેામતને પ્રતિકાર કરવા એને કરુ'ય સૂઝુ' નહિ. છેવટે મોટેથી નેમ તેમ એણે બોલી નાખ્યું.

‘ હા મારે બાપુ છે. ’

‘ ક્યાં છે એ ? ’ એકે જવાબ માગ્યો.

સાચમન શાંત હતો. એને જ ક્યાં ખબર હતી એ તો ? ખરેખરા ઉશ્કેરાયલા છોકરાઓ, પેટ પકડી, ચૂકી ચૂકી હસે જતા હતા. એક ઘરાબ કે તેને ખલાસ જ કરવાની ખેતરના કુકડાઓની વૃત્તિની માફક, આ બાળકોને પણ એવી જ કર ઉત્કંઠા થઈ આવી. જનવર કરતાં તેઓ સહેજે ચડિયાતા નહોતા.

તરત જ સાચમને એક છોકરાને ધ્યાનપૂર્વક જોયો. એની પડોશયુ વિધવાનો એ પુત્ર હતો. સાચમની માફક એ પણ એની માતા જોડે એકઠો જ ફરતો હતો.

‘ સે...તે તારે ક્યાં છે ? ’ એની તરફ જોઈ સાચમને કહ્યું. ‘ છે તારે બાપુ ? ’

‘ હા ’ પેલાએ જવાબ આપ્યો. ‘ મારે બાપુ છે. ’

‘ ક્યાં છે ? ’ સાચમને તુરત જ પૂછ્યું.

‘ મરી ગયા છે ’ હોડી ગર્વ લેતા તે છોકરો બોલ્યો, ‘ સ્મશાનમાં છે...મારે બાપુ છે ! ’ કેમ જાણે સ્મશાનમાં સૂતેલા બાપુવાળા છોકરાને, મૂળથી જ જેને બાપુ નહોતા એવાને કચડી નાખવાનો અધિકાર મળી જતો હોય તેમ ટોળામાં સંમતિપ્રસક મળુગણાટ સંભળાયો. અને ફેઈ દારુડિયા, લો ફેઈ ચોર ને ફેઈ વળા પત્નીને માર મારનારા કુટ પિતાવાળા આ છોકરાઓ પોતાની પાસેનાને વધુ પાસે આવવા માટે દડસેલા મારી રહ્યા. જાણે કાષ્ઠાના દકકથી પેદા થયેલા એવા આ બાળકો ખીનકાષ્ઠી પર દગ્ગાણ લાવી તેને ચુંગળાવી મારવાના ન હોય !

સાચમની પાસે જ ઊભેલા એકે મરકરી કરવા અંગ ખસાર કાઢીને મોટેથી બોલ્યો.

‘ ઓહોળા બાપુ વિનાનો, બાપુ વિનાનો ! ’

જેને હાથે સાચમને એના વાળ ખેંચ્યા, ને પ્રતિપક્ષીના પગ નદારત કરવા એણે સૂકકા પણ લગાવ્યા. માત્ર પર બચકર પ્રકારે કપા. બંને પ્રતિરપક્ષીઓ વચ્ચે તુમસ જંગ ખેલાયો. ને સાચમનને માર પડ્યો. એના કપડા ફાટ્યા, ઉઝરડા પડ્યા, ને છેવટે તાળિયેના મડગડાટ ને ઉત્સાહના ચોકરો કરતા ટોળાના વર્તુલની મધ્યમાં એ જાળીન પર પટકાઈ પડ્યો. ઊંડતાં ઊંડતાં ધૂળથી મેલો ઝબ્બો જ્યારે એ ખંખેરો હતો સારે કાંઠે જૂસ પાડી.

‘ જા દોડ, ને કે ’ તારા બાપુને ! ’

પૃથ્વી માગ આપે તો સમાઈ જવા જેટલી નાલેશી એને લાગી. એના કરતાં તેઓ વધુ બળવાન હતા. એમણે જ એને માર્યો હતો ને એમના જવાબ માટે એની પાસે કરુ' નહોતું. એને ચોક્કસ ખબર હતી કે બાપુ હતા જ નહિ એટલે શું થઈ શકે ? થોડી ફાણ ગૌરવને અભિમાનથી, ફૂંધી નાખનારા અંધુઓ બાળવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. પણ એને ચુંગળામણ ચતી હતી. ને ઓચિંતે સહેજે અવાજ વિના દુસકે ને દુસકે એ રાવા લાગ્યો. ને એના દુરમનોએ, આજ વખતે, હર્ષના ધાતકી વિચ્છનારો કર્યો. નિર્દય ઉત્સવોમાં જંગલીઓ કરે છે તેમ, એક તાલે, એકખીમના હાથમાં હાથ પરાંતી, વર્તુલમાં ‘ બાપુ નથી રે, બાપુ નથી ’ ઝુંસંધમાન બોલતા, છોકરાઓ નાચવા લાગ્યા.

સાચમને મદગદકે રોવું એકદમ અંધ કયું. એ પણ નિર્દય બન્યો, એના પગ નીચે જ પથ્થરો હતા એણે ઉપાડ્યા ને ‘ અધુ ’ જેરે એકકું કરી, ફુગ દેનારાઓ ઉપર ફેંકવા માંડ્યા એ કે ત્રણને ઈર્ષ થઈ. જૂઓ પાડતા તેઓ ભાગી ગયા ને હવે એ એટલે અધો ચિકરાળ બની ગયો કે બાહીના ખીજ બધામાં બપની લાગણી પ્રવેશી ગઈ. કોધાપમાન વ્યક્તિનો સામનો કરતો વખતે ટોણું હમેશ ખીકણ બને છે તેમ, સર્વે લીખરાયા ને નાના. એક મોઢા નિશ્ચયનું એને સમજણ થયું ને એ પણ,

એકસો પડવાથી, ખેતરો તરફ દોડવા લાગ્યો. નદીમાં ડૂબી જવાનો એણે મક્કમ નિશ્ચય કર્યો હતો !

ને એને ચોક્કસ યાદ હતું. જરાજર આઠ દિન પૂર્વે, બીખ માગી છવન ગુમરતા એકે, પાસે પૈસા ન હોવાથી, આ જ નદીમાં ઝંપલાવ્યું હતું. એને બહાર કાઢવામાં આવ્યો ત્યારે સાયમન કિનારે ઊભો હતો. સાધારણ રીતે તો દરરોજને આવડે બધો દીન, દુઃખી ને બેસુરત લાગનાર ત્યારે નિસ્તેજ ચહેરે, બીની થયેલી - લાંબી દાઢીએ ને ઉઘાડી આંખો વાળે શાંત રહેલ આ અભાગી એને નિરૂત્તિપણની ભૂતિ સમે લાગ્યો હતો.

બાજુમાં ઊભેલાઓએ એકો અવાજે હાલું :

‘ આપડો મરી ગયો. ’

પણ કોઈ ટીકા કરી :

‘ એટલે જ તો હવે એ સુખ ને આનંદની દુનિયામાં મકાસતો હશે. ’

પૈસા હતભાગી પાસે જેમ પૈસા નહોતા તેમ એને પિતા નહોતા. ને એટલે જ ડૂબી મરવાની એણે ઇચ્છા કરી. નદીએ પહોંચ્યો. દોડતી સરિતા તરફ એ મીઠ માંડી રહ્યો. નિર્મળ જળમાં માછલીઓ ઝડપથી આમ તેમ તરતી હતી. અચાનચ જાણીથી ઉપર આવતી ને સપાટી પર ઉડતી માખીનો એ શિકાર કરતો. આ નિહાળવા એ રડતો થઈ ગયો. માછલીના હલનચલનમાં એને ઘણો જ રસ પડ્યો. પણ આંધોના સમયમાં પથરાતી અનારનવાર શાંતિ પછી, તળિયા સાથે ટક્કો ઉભેલી નાખનારા ગવનના ઝપાટા ભેરોશરધો આવે ને ક્ષિતિજમાં વિલીન થઈ જાય તેમ, સાંત્વન આપનારા આ દરપ પછી, અતિકષ્ટદાયક વ્યથાનો એ ભોગ બન્યો. ‘ ગરે બાપુ નથી માટે હું તો નદીમાં ડૂબી જ મરવાનો. ’

વાતાવરણમાં શૂનિ હતી. તાપ પડતો હતો ને સૂર્યના કિરણોમાં ધાસ પથ જાણે તડકો ખાવા બહાર આવી બેઠું હતું. દર્પણની જેમ, પાણી ચળકતું હતું. સુખની આવી યોગીક ક્ષણો એને ખરેખર આજી. ને પછી ડુન પછી આવતો તિથાદ

એને અતુલવ્યો. ને હાંફાળા તડકામાં ધાસ પર જ નિદ્રા લેવાતું એને મન થઈ આવ્યું.

પથ તેવામાં લીલા રંગના એક નાના દેકકાએ એના પગ નીચેથી કૂદકો માર્યો. એને પકડવા એણે પ્રયાસ કર્યો. પેટું નાસી છૂટ્યું. સાયમન એની પૂઠે પડ્યો ને એક પછી એક એમ ત્રણ વાર એ જતું રહ્યું. છેવટે એના પાછલા પગ પકડાયા. મુક્ત થવાના પૈસા નાનકડા પ્રાણીના પ્રયત્નો તરફ એ હસતો જ રહ્યો. છેલ્લા બે પગ પર પોતાની જાતને કેંદ્રિત કરી, કૂદકો મારી લોખંડના દુકકા જેવા કઠણ એના પગને એણે હવામાં ફેરવવા માંડ્યા. કેમ જાણે એના હાથ ન હોય ! આમ રચાતા પીળા વર્ણનો તરફ એ એક જાને જોઈ રહ્યો. આને લીધે જ એને પોતાનું રમકકું યાદ આવ્યું. લાકડાની સીધી પટ્ટીઓનું બનાવેલું, ને બીજા બાજુ વાંકાચૂંકા દાંતા બહાર કઢેલા ! આ દેકકાના જેવા જ હલનચલનથી, રમકડાની સાથે જોડાયલા નાના સિંકોની પ્રતિબિંબોનો આધાર રહેતો હતો ને ! પછી તો યાદ આવ્યું ઘર, પછી બા ને ફરી પાછો એ દુઃખના ભારથી ડુન કરવા લાગ્યો. શરીરમાંથી કંપારી પસાર થઈ ગઈ. એ ચુંદણીએ પડ્યો ને સ્વા જતો હોય તેમ, શત્તિ કરવા લાગ્યો. પણ પ્રાર્થના પૂરી થઈ ચકી નહિ કારણ પ્રયત્નને જાંડોરે ડૂસકાએ એના નાજુક શરીરને હચમચાવી મૂક્યું હતું. ડુનમાં જ તલ્લીન થઈ ગયેલો હોવાને લીધે એ આગળ વધારે વિચારી શક્યો નહિ, આજુબાજુ વધુ સમય જોઈ શક્યો નહિ.

કોઈ જોયિતો એના. ખત્તા પર, બારે હાથ મૂકતાં, કંઈક અવાજે પૂછ્યું.

‘ ચાને લીધે આવડે બધો દુઃખી સાય છે ટીકરા ? ’

સાયમને પાછળ જોયું. કાળા ભરખર વાંકડિયા વાળવાળો ને દાઢીનાળો કોઈ એક ઊભો કારીગર હથા વરસારતો એની સામે ટગર ટગર જોઈ રહ્યો હતો.

અથુથી ભરપૂર આંખે ને કંઈ એણે પ્રયત્નર વાળ્યો :

‘ પેલાઓએ મને માથે...કારણ...કા...ર...થ...
હું...મારે...મા...રે આ...પુ નથી. ’

‘ શું ? ’ હસતાં હસતાં પેલાએ પૂછ્યું, ‘ કેમ
વળી દરેકને એક બાપુ તો હોય છે જ. ’

હું-પથી પીકાતા બાળકે કહ્યું:

‘ પણ...મા...રે...મા...રે નથી. ’

કારીગર થોડી પણ સાંત રહ્યો. મીસ બ્લેન્કે-ટા-
દીના છોકરાને હવે એણે બરાબર જાણખ્યા હતા.
એ ફળિયામાં બે કે એ નવે જ રહેવા આવેલો
છતાં આ એના શ્રુતકાળના ક્ષતિકામનો એને
આછો ખ્યાલ હતો.

‘ ઠીક. ’ તે બોલ્યો, ‘ મારી જેઠે માથ
હોકરા. તારી આ પાસે તને ધેર મૂકી આવું તને
તારા બાપુ અપાવીશ માથ. ’

નાના બાળકને અગ્રણી વળગારી એણે માલના
માંડ્યું. ગામના એ વિભાગમાં સુંદર મથાળી
લક્ષનાઓમાંની એક આ બ્લેન્કેટીનો મેળાપ થશે
એ વિચાર એ હરખાતો હતો. કારણ ખૂણે ખૂણે
એના દેખામાં એમ હતું કે એક વખત પતનને
માગે જનારી આ સ્ત્રી ખીજ વખતે પણ જાપ
તો નવાઈ નહિ.

સફેદ નાના ધરના આંખણમાં બને આવી
પહોંચ્યા.

‘ આ રહ્યું ધર. ’ છોકરા બોલી બેઠો. ને
ખૂબ પાકી ‘ આ ! ’

લક્ષના બહાર આવી. ખીજના રિવાસધાતે
પહેલાં ભોગ ખુનેલી જાણે એ પોતાના આંગણની
રક્ત ન કચ્છતાં હોય તેમ નિમ્નજ ને નિષ્કરપણે
એ બેસી રહી. આવી સ્ત્રીને મૂર્ખ જનાવી શકાય
એમ નહોતું. એટલે સુવાને હસવું બાળ્યું.

ખબર આપતો હોય તેમ, હાથમાં ટોપી લઈને
એ બોલ્યો.

‘ જુઓ બાલુ, નદી પાસે જોવાઈ ગયેલા
આપના નાના પુત્રને હું પાછો લાવ્યો છું. ’

પણ સાચમને તો બારી ડેકમાં હાથ પરાવી
દીધો હતો ને રહતો રહતો ઠહેલા લાગ્યો. ‘ ના
બા, મેં તો નદીમાં ડૂબી જવાનો વિચાર કરેલો

કારણ છોકરાઓએ મને માથે દા...ખૂબ માથે...
કારણ મારે બાપુ નથી. ’

યુવતીના ગામ પર લોકો એકદમ તગી રહ્યું.
જખમને ક્યાવવા, ટુરેત જ એણે વહાલથી
લાડીલા પુત્રને કાંખમાં લઈ દેવા સરસો માંખો ને
એની આંખમાંથી શ્રાવણ-બાદરવો વરસી રહ્યો.
આ પરિસ્થિતિમાં માગે કાઠી કેમ આવતી પકડવી
તે નહિ બાળવાથી હસ્યામાં ખિન્ન થતો સુવાન
ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

સાચમાન તરત એની પાસે દોડી ગયો ને પૂછ્યું.

‘ તમે મારા બાપુ નહિ થાઓ ? ’

બધંકર ચૂપકોટી લપાઈ રહી. શરમના કંટકે
પીકાતી, મૂંઝી બ્લેન્કેટી છાતીએ બંને હાથ
દબાવી, દીવાલ ટેકવી બેસી રહી. જવાબ મળતો
નથી બધી છોકરાએ ફરી ઘાંટો પાકી કહ્યું,

‘ જો તમે નહિ બને તો હું નહીંએ જઈ
શુકી જઈશ. ’

મસ્કરીમાં વાત ઉઠાવતો હોય તેમ હસતો હસતો
કારીગર બોલ્યો.

‘ કેમ નહિ, જરૂરી હું બાપુ બનીશ. ’

‘ ને તમારું નામ શું ? ’ છોકરાએ પૂછ્યું,

‘ બપારે નિશાળના છોકરાઓ નામ માગે ત્યારે હું
બરાબર જવાબ આપી શકું ને ? ’

‘ ફિલીપ ’ પેલાએ કહ્યું.

‘ વાડુ ત્યારે તમે જ મારા બાપુ ! ’

જમીન પર બેસી કરી, બાળકના બંને ગાલ
એણે ચૂરીથી બીજવી નાખ્યા. ને મોટી કાળે
ટુરેત ચાલ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે બપારે સાચમાન નિશાળે
ગયો ત્યારે ગેડિકાઓએ એની ફરીથી ટેકડી કરવા
સર્વ તિરસ્કાર સ્વચ્છ હસવા લાગ્યા. ને શાળા બંધ
થાય તે પ્રથમ, છોકરાઓ વળી પાછા એને કનડવાની
શરૂઆત કરે ત્યાંતો, પથ્થર નાખતો હોય તેમ
જેરથી, એણે શબ્દો ઝીંક્યા.

‘ મારા બાપુનું નામ તો છે ફિલીપ. ’

સર્વ રથજેથી હાસ્યછેલો બેઠળી રહી.

‘ દિલીપ-હે’ દિલીપ ? ક્યા દિલીપ ? દિલીપ કેવા ? એ દિલીપ છે કેાણુ ? ને એ વળી તને કયાં મળી ગયા ? ’

એકેનો જવાબ સાયમને ન આપ્યો. હાડે હાડે એને તો એટલો બધો આત્મવિશ્વાસ મળ્યો કે ભાગોને નાશી જવા કરતાં સહીદ જનવાની એની પૂરી તૈયારી હતી. આંખોને ડારતો એ ઊભો ત્યાં તો શાળાના શિક્ષક એની ગરદે આવ્યા ને એને ઘેરે બા પાસે પહોંચતો કરવામાં આવ્યો.

* * *

આ વાતને ત્રણેક માસ વીતી ગયા છે. એ દરમિયાન. ધંધુ પગત આંગણમાંથી પસાર થતો કારીગર દિલીપ ઠેક ઠેકવેળા ખારી પાસે સીધવા કે સાંધવા જેડેલી બેન્ડે-કોટી સાથે વાતે વળગવાની તક સાધતો. ને હસીપુશીને મરકરી કપો વિના કે દિલીપને ધરમાં આવવા દીધા વિના, પૂરી બદાદરીને મોભાથી એ પૂછવામાં આવતા સવાલોના પ્રત્યુત્તર વાળતી. ને અમુક વખત બધા જ પુરુષો રાક જની જાપ છે તેમ, જ્યારે જ્યારે એની જેડે એ વાતો કરતી ત્યારે ત્યારે, દરેકજ કરતાં એ વધુ શુભાખી લાગતી.

સાયમન તો નવા પિતાને ધણે આદરો હતો. ને આખા દિવસનું કામ પૂરું થયે ધણુંખરું દરેક સાંજે એની સાથે એ ફરવાયે જતો. હવે એ શાળામાં નિયમિત જતો હતો. ને તેમને પાછો જવાબ આપ્યા વિના જ વિમતથી તેમનામાં જાળતો.

કેાણુ જાણે કેમ પણ એક દિવસ, એના પર પહેલે ધા કરનાર વિચારથીએ કહ્યું

‘ તું જુઠું બોલ્યો છે સાયમન. તારા બાપુનું નામ દિલીપ નથી. ’

‘ એમ કેમ કહે છે ? ’ અતિજામ થતા એણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

હાથ મસજીતા એણે જવાબ વાળ્યો : ‘ કારણુ ને તારે બાપુ હોય તો એ તારી બાના પતિ થાય ” આ દસીલમાં રહેલા સત્યથી સાયમન ધણે જ મૂંઝાઈ ગયો. તોય એણે જવાબ આપ્યો.

‘ તો પણ એ મારા બાપુ છે, ’

‘ સંગવિત છે. ’ ચૂંછમાં હસતા પેલાએ જણાવ્યું, ‘ પણ તેથી એ કંઈ તારા બાપુ થાય નહિ. ’ સાયમને માથું ઢાળી દીધું. બહ જ ઊંડા વિચારને અંતે, છુટ્ટા છુટ્ટા લોઈઝની બઢીમાં દિલીપ કામ કરતો હતો તે તરફ એણે માલવા માંડ્યું.

અનેક વૃક્ષ ઘટાની બીતરમાં આ ગઢી આવી હતી. એવિસે કલાક ત્યાં અંધારું રહેલું. પાંચ છુટ્ટારો એરણુ પર બારેખમ હથોડાના, ધા કરતા દતા. તેથી થતા મોટા અગકારા, ને વિશાળ બઢીમાંથી નીકળતા લાલચોળ બડકા જ માત્ર દેખાતા હતા. રાક્ષસોની માફક ચારે બાજુની આગની મધ્યમાં તેઓ ઊભા હતા. ધા કરવાના તપેલા લાલ લોખંડ પર તેમની નીલા ચોરેલી રહેલી. હથોડાની સાથે સાથે તેમના પડછાયા પણ જોયા નીચા થતા હતા.

દાખલ થયેલા સાયમન તરફ કોઈનું લક્ષ નહોતું. આરતેથી એ પહોંચ્યો ને પોતાના ‘ મિત્ર ’ની બાંધ પકડી. દિલીપ ફ્યો. કામકાજ તરત જ થંભી ગયું. સર્વે એના તરફ એક બધાને જોઈ રહ્યા. પૂર્વે કદી નહિ પળાયું હોય એવું મૌન ચીરતા, મીઠા અવાજે દિલીપે કહ્યું.

‘ બાપુ સાંભળો છો કે ? રાજદ નામનો પેલો છોકરો મને કહે છે કે તમે મારા બાપુ છો જ નહિ. ’

‘ કેમ નહિ ? ’ છુટ્ટારે પૂછ્યું.

સાવ નિહોંપતાથી બાળક જોત્યો.

‘ કારણુ તમે મારી બાના પતિ નથી. ’

કોઈ દરણું નહિ. હથોડાનો હાથો પકડેલી. હથેળીના બહારના ભાગ પર કપાળ ટેકવી દિલીપ ઊભો રહ્યો. કોઈ ઊંડા વિચારમાં એ લીન હતો. ચારે દેરતો એની તરફ તાકી રહ્યા હતા. બીજા બાજુ નાનકડો સાયમન જવાબ માટે તજપાપડ થતો હતો. સર્વેના અભિપ્રાયોનો સર કાદતા, એક છુટ્ટારે તુરત જ કહ્યું.

‘ બેન્ડે-કોટી આમ તો અચ્છી બાઈ છે. પ્રમાણિક છે, સરળ છે ને દુઃખી છતાં ઉદ્દેગ કરનારી

નથી તારા જેવા સીધાસાંગની એ વળી જ હિતમ
પત્ની ચર્ષ રહે. '

' બરબર છે. બરબર છે ' બાઈની ત્રણે
એકે અવાજે કહ્યું.

પેલાએ આમળ ચલાવ્યું.

' સમજો કે એ લપસી પડી પણ એમાં એ
છાકરીના વાંક છે ? લગનનું એને અભયમન દેવામાં
આવ્યું હતું. અને ખચર છે. સમાજમાં મળ
પામતી બીજી ઘણી સ્ત્રીઓ બાંધે રહેતે દોરવાણી છે.

' ખરું કહ્યું ' બાઈનાઓએ પ્રત્યક્ષ.

પેલા વળી આમળ વધ્યો.

' કોઈના સાથ વિના, આ જાળકને એકલે
દાણે ઉછેરવામાં એને કેટલું દુઃખ પડ્યું દશે,
આટલા બધા વર્ષો એણે કેમ કેમ રડીને કાઢ્યાં
કરી ! અમવાન ત્રણે, દેવળમાં જવા સિવાય
બાપડી કશું જ બહાર નીકળતી નથી. '

' એ પણ ખરું છે. ' બીજાએ બોલ્યા.

અગ્નિને હવેતા રાખનારી ધમણ વિના કશાનો
અવાજ સંભળાતો નહોતો.

નામે વળી સાયમનને દિલીપે કહ્યું.

' જ નહીં તારી બાને કહે કે આજ સાંજે
એની સાથે વાત કરવા હું આવનાર છું. '

તે પછી છાકરાને ખભાથી ઢંઢોળા એને કહારી
મુક્યો. ને એ કામે લાગી ગયે. એના એકજ
પા થતાં તો વળી પાછા પાંચ દયોડાઓ વુટી
જતા એરણ પર પડવા લાગ્યા. ચકિતલાગી,
સુખી ને સતેષી દયોડાની માફક તેઓએ, છેક
સંધ્યા નહીં ત્યાં સુધી લોખંડને લાટ આપ્યા ક્યો.
તે બીજા બધા ધંટનાદો કરતાં ઉત્સુકને દિવસે
દેવળના ધંટારવની ભેમ, બીજા બધાના કરતાં
દિલીપના દયોડાનો અવાજ મોટો હતો. બહેરા
કરી મોં તેટલી ગર્જનાથી, દરેક પળે તે મજાવા
લાગ્યો ને લેડતા તણખા વચ્ચે, પોતાના દરિયારનો
બરાબર ઉપયોગ કરતો દિલીપ, ઉત્સાદપૂર્વક કામ
કર્તો જતો હતો.

જ્યેન્કોડીનું કાર ખચકાતું ત્યારે આકાશમાં
અગણિત તારવિયા રાખા નીકળી પડ્યા હતા.
રવિવાર મટે જ રાખી મૂકેલા ઉપરના વજ્ર સાથે,
ધેળા બાજના જેવા ખમીશમાં ને બરાબર કાપેલી
દાઢીમાં એ આવ્યો હતો. આંગણમાં જ સાયમનની
ખાતાએ એને સંકાશે ને કુખી રહેર કહ્યું.

' મી. દિલીપ, રાત પડી હોય ત્યારે, આવી
રીતે આવવું ધણું જ ખરાબ કહેવાય. તમે સમજ
છો. શું તમે જાણતા નથી કે આસ ધવાથી મારા
વિશેની ખૂલાવકી વાતો વળી પાછી ચાલુ થશે ? '

' પણ તમને ત્યાં હું પત્ની તરીકે જ રહીશું
પછી મારે એની રીત પરવા ? '

કોઈનો પ્રાથુવર એને ન મળ્યો પણ બોરડીના
અધકારમાં કોઈના પડવાનો અવાજ દિલીપે
સાંભળ્યો એ દાખલ થયો ને પથારીમાં પડેલા
સાયમને બે અવાજ ઝોળખ્યા. એક સુળનનો ને
બીજો એની માતાના ધીમા શબ્દોનો. તરતજ એના
' મિત્ર ' એને ઉપકર્યો ને માંસક કાંઠાપર એને
ઝીલી રાખી કહ્યું:

' જા. તારા દોસ્તને કહેજે કે તારા પિતાનું
નામ દિલીપ રેખી-લુદાર છે. ને કોઈ તારો વાળ
પગ વાંકો કરશે તો હું એના કાન ખેંચી કહાડીશ. '

બીજો દિવસે, પાકની શરૂઆત થવાને થોડી
દણો બાકી હતી ત્યારે મેળા થયેલા છાકરાઓ
વચ્ચે નિરંતર મહેરે નાનકડો સાયમન બેઠ્યો ત્યારે
એના હોઠ કુખતા હતા.

' મારા આપણું નામ છે દિલીપ રેખી લુદાર '
મચ્છમ રહેર તે બોલ્યો. ' એમણે અને વચન દીધું '
છે કે મને લગીરે મળ કરનારનો એ કાન ખેંચી
કાઢશે. '

આ વખતે આજે કોઈ દરખું નહિ કારણ
દિલીપ રેખી લુદાર અતિ જલસીલી વ્યક્તિ હતી.
ને કારણે જગતમાં કોઈપણ અભિમાન લઈ શકે
એવા જાળકનો એ પિતા થતો હતો.

સંધ્યાકાળ

સો

માલ મરણ પધારીએ પડ્યો હતો. ધણી વખતથી તે આમ પડી રહી હતો. એ માલિ પડ્યો ત્યારનો નકામી લાસ માફક એને હડસેલી દેવામાં આવ્યો હતો. જો કે હાલપાસેકોનું માનવું હતું કે એને મારી નાખવો યોગ્ય નથી. બંધેને એના દિલ પરથી સુવાણું આમકું ન ઊતરે એમાં શું ? હા, પણ સારા માણસો જ એને ધોગેથી એકસો ને રમૂતિપટ પરથી ઉતરેલાની પેઠમ મરવા દે. ને સોઠાવ બદુ જ ધીમી ગતિએ મરે છે એમ દેખાડવા કેકે કેકે વાર આ જ ડાહ્યા મહાનુભાવોની એને લાલ પડતી. ને એ સિવાય તેઓએ વધારે લાલ આપ્યું નહિ.

એક વખત, શિકારની પાળળ પડવામાં જેની એને પણ ધણી વખત ઝડપથી દોડવાનો લાભ મળતો હતો તે શિકારી કુતરાઓ જેની ખજર લેવા આવ્યા. પરંતુ કુતરાઓનો આત્મા વિકૃત હોય છે...(માણસોની સાથેના ગાદ સહેવાસથી રતો !) એટલે માલિકના હકમને માન આપી, સૌ સોઠાવને સમજતો મુઝી માલ્યા ગયા.

રહ્યો માત્ર લાપા-સાઈભેરીઆનો અંધ ને ઘરડો શિકારી કુતરો. સોઠાવની હાલત પર દુઃખી થતો, ઝોડાં જોતો એ બેઠો પણ મિત્રની દયાન-નક ને રમૂતિ મોટી આંખોથી એ ચૂંચી જોઈતો.

એટલે આ વૃદ્ધ અંધને ને દુઃખમાં સદાશે દેનાર મોઈ કરતાં મોઈ રહ્યું નહિ. એને જેની હતી માત્ર દિવસોની-સુવર્ણમય ને ખીચેલા યુક્તિય જેવા કે તબેલને પોતાના અશ્રુથી નવડાવતા જુવરા ઠાણું ને દુઃખી દિવસોની...જેની આંખમાં એમણે ડોકિયા કરી કરીને જોવું ને એની પ્રતિભાથી અંનર્ધ ગયા હોય તેમ ધોગેથી એ દિવસો વિદાય લેતા...

લે. વ્હાડીસ્લાવ રેમન્ટ

પણ સોઠાવને તાસ રૂપ તો હતી રાત. જૂન મહિનાની ટૂંકી, ભપ ગ્રેરક સાંત ને યુગળાવી ભારતી એ રાત્રીઓ ! ને એવી જ વખતે એને મનમાં થવું કે હું ચોક્કસ મરી જઈશ...ને એના ઉદ્દેગથી એ ખરેખરો બેબાકળો જનતો. બાંધવામાં આવેલા દોરડાને તોડી નાખવાનો એ પ્રયાસ કરતો ને બીંત સાથે પોતાની ખરીને જોરથી અડાળતો. એને હવે નારી છૂટવું હતું...ભાગવું હતું...હર દર દોડી જવું હતું...

એક દિવસ, સુખોત સમયે, એ કૂલો ને દીવાલની તડમાંથી ચળાઈને આવતા પ્રકાશકિર-ણોને એણે જોયા. ને ધણી સમય સુધી નિરાશામાં મોટેથી એ હણહણવા માંડ્યો. પણ વિદાય લેતા દિવસની ગાદ નિરવતામાંથી મોઈએ એને પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિ. બાજુમાં ચકલીઓ જોડતી હતી, તેમના માળામાં ચીંચીં કરતી હતી. ને તેમાંની ધણીખરી તો સૂર્યના અતિમ કિરણોમાં ઝળકતા છવજવુંઓના સોનેરી ટોળા પર તીરની માફક સોંસરતી પડી. દૂર દૂરના યરામાંથી ખરેખરા કામે લાગી ગયેલા, સર સર સર ફરતા તમરાઓનો તીણો અવાજ આવતો હતો. ને અનાજના ખેત-રોમાંથી તેમજ ફૂલના અગીચાઓમાંથી મધમાખીનો ગળુગળાટ ને કશાકોને ગળુગળાટ સંભળાતો હતો.

પરંતુ સોઠાવને માટે તો નિમોઈ હતી આંજ નાખનારી વિપાદ ધેરી નિરવતા. ને એટલે જ એ કંપી જોડતો હતો...વિપાદને ભયનો માર્ગો એ ધ્રુજ જોડ્યો. મોડિતુર ખની એ દોરડાને ખેંચવા લાગ્યો...દોરડું વૃથાને એ ભાગ્યો...અકારના યોગાનમાં...

સુખોત થયો. જગત પર અંધારાં ઊતર્યાં. અંતબીમમાં એને અસળ ૬૬ ઉપડ્યું. માણું નીચે

હાજી એ રિથર ઊભો-ગળે ક્યાર્ક ન ગયો હોય. ને તોય, ધીમે ધીમે, પાછો સ્વસ્થ થવા લાગ્યો. ખેતરો, જંગલો ને ઘાસના ખાડોની ઝાંખી સ્મૃતિ એના મનમાં કમવાર તરવરવા લાગી...ને દોષવાની અદમ્ય ઇચ્છા...અકાદ માર્ગને છતવાની મહેચ્છા... ને પુનર્જીવનની તીવ્ર ઊત્કંઠા એનામાં જન્મી. યોગાન પહાર નીકળવાના એણે દાર્કો મારવા માંડ્યા.

સોખંડા એ વાડાની ત્રણ બાજુએ અનેકાનેક મકાનો વડે બંધ હતી. તો ૫ એણે નિષ્ફળ પ્રયત્નો ભરી રાખ્યા. પગ પર ભાંગે જ ઊભા થઈ શકાયું હતું છતાં, વીતતી પ્રત્યેક પળે અવજીવીય વેદના વધતી હતી તો પણ, સોખમાંથી લોહીની નીકા વહેતી હતી તથાપિ, એણે પ્રયત્નો કર્યા, ફરી ફરીને પ્રયત્નો કર્યા જ કર્યા...છેવટે લાકડાની વાડે એ અકળાયો ને માસિકને બક્ષીસમાં મળેલું મકાન ભેંઈ લીધું. એની સામે જ કૂમ ખીજાવેલા લીલા મેદાન ભળી ભેળું. કુતરાઓ સૂતા હતા. સૂર્યના છેલ્લા પ્રકાશમાં, ઘરના એ બારીબારણાં સોનાના હોય એમ કેવાં ચળકતાં હતાં ! ને અરજ શુભ-સ્તો હોય તેમ દયાની યાચના કરતો હણહણાટ તેણે ફરીને ચાતુ કર્યો.

પાસે આવી દાર્કે એને સહાનુભૂતિભર્યો એક શબ્દ કહ્યો હોત, વડાલથી એના કંઈ પ'પાળ્યો હોત તો જરૂર મણી જ ખુશીથી એ નીચે પડ્યો રહ્યો હોત, મરી પછુ ગયો હોત. પરંતુ આસ-પાસનું વાતાવરણતો સાવ ઉજડ હતું...ઉંચડું હતું...સાંત-એતનહીન હતું.

બધા જ બળથી, પહાર નીકળવાના પ્રયત્નો કરતો એ સળીઆને ને દરવાજાને આર્ત હોય બચકા મરવા લાગ્યો, ધક્કો મારવા લાગ્યો. દરવાજો ખુલ્યો ને એ ગહારના ઉપવનમાં આવી ઊભો. હજીયે બળપૂર્વક હણહણતો એ વાડા સુધી પહોંચી ગયો. પણ સાંભળે કશું ? પડદા નાખેલી બારી તરફ તાકી તાકીને બોલો એ થયો. સમય આમ ઊભો. રે, પમથિયા ચડાનો પ્રાણ પણ ફરી

ભયો. ને પછી તો આખાયે ઘરની પ્રદક્ષિણા ફરવા લાગ્યો.

ને બાજુ સર્વ બૂલતો હોય એમ એને લાગ્યું... દરિયા ભેડું અકાદ, ફર ફર પથરાતો...ધણે ફર... છેક ક્ષિતિમાં પહોંચતાં ન હોય એવાં અમાપ ધાન્ય ક્ષેત્રોનું દરય જ એની નજરમાં આવવા લાગ્યું. ને આ ચિત્તહારી કદવનાદરપથી ટ્રેસાર્ક, ક્ષિણ થતા જતા બધા જ બળથી એ આગળ ને આગળ લથડતો ને મગડતો ચાલ્યો...

સોમ્મલ કુછ ઊઠ્યો. દુઃખની વેદનાના ભારે એની આંખો પણ ઢળા પડતી હતી. એણે જોરથી શ્વાસ લેવા માંડ્યો. મરમ થયેલા એના નસકારાં ને બીના ને લીલા ઘાસનો હવા કેવું સાંત્વન આપી રહી હતી !...એને તરસ પણ કેવી લાગી હતી ! પણ હતાશ ફરી નાખનારા દુઃખથી નાસ્તી છૂટવાની અદમ્ય ઇચ્છાથી, તરસનીયે પરવા કર્યો વિના, એ લથડતો ગમડતો આગળ વધી રહ્યો હતો. મહે ને અનાજના ખીન છોડવામાં પડતો આપડતો એ ચાલતો હતો એટલે પગ વધુને ભારે થઈ ગયા હતા. ખેતરના શ્વાસ પણ બાજુ જોડા મોટા ખાડા જેવા લાગતા હતા માસ પછને વીંટળાર્ક વધતું હતું ને જમીન તરફ નીચે ખેંચતું હતું. ઝાડી એના માર્ગે રોકતી હતી. સારીયે પૃથ્વી બાજુ એને પોતા તરફ ખેંચી રહી હતી. ઘણી વખત તો છેડવા પર છટકતો ફૂંડને લોધે ક્ષિતિજ પણ અવરોધાતી હતી

મૂળા જિવારા સોઠોડનો આત્મા ભય ને ત્રાસના અધકારમાં અંદરને અંદર ઘૂસતો હતો. કમ્પ્યુ સૂર્ય ન હોવાથી બાજુ ધુમ્મસમાં જતો હોય તેમ આંધળિયું કરીને એ આગળને આગળ વધવા પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો. ત્યાં તો ઝાંચિતી, ઈંડા લઈ જતી સ્ત્રી લછ્છપેડ એના પગ વચ્ચે અડળાઈ. ભયથી એ ચોંક્યો ને હાલવા માલવાની દિશત કયો સિરાપ તેજ રથજે થોડ્યો. ખેનરમાં નિશ ઝોળે જતા કાગડાઓ ધીમે ધીમે થંભ્યા ને

નાચતું રીંછ

લે. એટીની ખારસોની

અજરના ચોમાસમાં કુમકુમી ઢોલ વાગી રહ્યાં હતાં. ઢોલતા ઢોલતા લોકો ત્યાં પહોંચ્યા. ગામડામાં તો અસાધારણ એવું નચ્ચું ધોધધ પળ તરત એક મોટા દુકાન જેવું સ્વરૂપ લે. આ નચ્ચા ધોધધનું કારણ જાણુવા દરેક હિંદુસ્તાન હોય છે. પૃથ્વીનાં ચક્રો ધરીની બહાર તો નથી નીકળ્યા અર્થાત્ ને ના ના એમ નહોતું. મળાશુક ધૂળમાં રમદોશાયણ મોટા અજરની ગરાજર મધ્યમાં રોજીયાં શોકરટ નામના વસોના પીળાં, સફાં પાંદડાં લટકતાં હતાં. ને દૂર દૂરથી યે દેખી શકાતું હતું કે આ કૃષ્ણ વૃક્ષની નીચે, મંડા, મોટા, છુપરાને જુઓ પાડતા રીંછ ને એક ઊંચો સૌંદર્ય-વાન યુવાન આલિંગન કરી નાચી રહ્યો હતો.

રીંછને માલિક જોડો ખેલ કરી રહ્યો હતો. રજીંગાં માફક એવો અવાજ જાગતો હતો. ને શોભીતો ગાતો એ વખતે વખત અટકી જતો, રીંછને ઘાળાથી આપતો ને એથી રીંછ કુદવા માંડતું, યુરસામાં મજા લાગતું. જાણે એ મદમત ખિરાદરો હોય તેમ, ત્રિવક્ર અડોઅડ રહી જાને જણા પગતો તાજ આપતા હતા. પરંતુ યુવાનના કાષ્ઠમાં રહેલા લોકદંડથી એમ તો વરતાઈ જ આવતું હતું કે આ મડાકાવ વિકાળ રીંછ નુકસાન કરવા સક્તિમાન હતું છતાં એ કાળમાં રહ્યું હતું કારણ કે અતુભવથી એને ગરાજર બોધપાઠ મળ્યો હતો કે હુકમની બહાર આડતેડું એણે લખીરે પગલું ભણું કે, અમણી વેરતિથી એના માથા પર લોકદંડ પડ્યો જ છે. આખણા જેવડું મોડું એવું મણું હતું. સરીરે બરહટ છુપરા વાળ હતા ને એથી જ બોલતીયા વિભાગનું એ રહેવાસી હતું એમ જોનારની ખાતરી થઈ જતી હતી.

જિમરાના ઉત્સાહ ને આનંદથી ગાય જોડો

ટોળે વળા લીધા હતા. ને રીંછને પ્રકુલિત ચબ્બો- 'ફૂંદ ઈચ્છાદીમ ફૂંદ, જમ્યા ફૂંદ—' થી ઉત્સાહ આપતા હતા પણ એની પાસે જવાની કાઈ દિશત કરી શકતું નહોતું.

જોડો એમને અપરિચિત નહોતો. લાવણી ચર્ધ મથા પછી પોતાના રીંછ સાથે એ ખાતતના પેસાદાર આમોમાં ધૂમતો.

તેઓ જાણતા હતા કે રહેવાનીઆ સરહદના એના રહેઠાણુ વિના, રીંછ વિશે આમળ લગીર જાણવાની એમને પડી નહોતી. જે માણસ આવી રખાતી જિંદગી ગુજરતો હોય તે એકરથાને વધુ વખત રહેતો નથી. એને મિત્રો નથી હોતા, કુસ્મતો યે નહિ. લોપો ખાનતા હતા કે આ જોડોએ કદાચ સિવાળો જોડનીઆમાં અળ્યો હતો ને તે પહેલાં એણે સર્વોઆના મોડોની સુમાશત લધી હતી. ને હમણાં આ અર જિનાળામાં, જ્યારે કાઈને આશા યે નહોતી ત્યારે, સર્વે એની કુમકુમી સાંજળી રહ્યા.

દૂર દૂર સંગળાતા આ વૃદ્ધ રીંછના-ઈચ્છાદીમના અવાજે પાંચેક કલાકમાં તો સારા યે આમને ગજારી લીધું. ખાનના ખાખો કુમરોએ સ્વર્ગ ગાતો હતા. એમના ચરીરના વાળ લીલા ચર્ધ મથા હતા. છતાં તેઓ અમણી કુજતા અરેજે જતા હતા.

કાઈ મહોલ્લા આગળ કે બગીચામાં જ્યારે જોડો યંજો ને કુમકુમો વગાડવા લાગ્યો ત્યારે થોભરો અવાજ કરતું રીંછ પાછલા પગ પર ઊંચું થયું ને પછીથી ખરેખરો ખેલ શરૂ થયો. દૂર આનંદની ચરુઆત ચર્ધ. ને જાનેના સાવધાની પૂરક ને અવગેરહ અમથેવનો આરંભ થયો. દરેકને એમ લાગતું કે જાને છવ પર આવી ગયા હતા. કારણ કે આદીમને જોડો ગાય નાચતા, ફૂંદો

દેતો જ નહોતો. પણ એ સીસોડી વગાડતો ને ગાતો. માતો, જંગલી રીંછની ચામડી જોરથી પકડતો ને એના પંજ આમળતો. ને એમ બંને સાથે નાચતા ગયા; એક ગર્જતો ને ધુધરાતો, બીજો એકધારું શોકગીત ગાતો.

વસવાટ માટે આ ગામમાં આવી થોભેલી સંનિકાની ટુકડી; કવામત પૂરી કરીને આવતી હતી. ને લેફ્ટનન્ટ વીગ ને ટુકડી લઈ જવાનું કહી, કેપ્ટન વીન્ટરે, ઉત્સુકતાથી આ ટોળા તરફ પોતાનો ઘોડો ફેરવ્યો. જંગલી રીંછની બિલકી કરાવે એવી વાસથી ડરીને, શ્રેડીન્સ નામના એ બળવાન ઘોડાએ પણ એની વાસે જવાની છાતી ચકાવી નહિ.

છેલ્લી દરોજમાંથી પસાર થતા એક સિપાહીને એણે ભોલાવ્યો ને ઘોડો હવાલે કર્યો. પછી એ પાંચ વધતા જતા ટોળામાં ધૂર્યો. ગામવાસીઓએ એને માટે એકદમ જગ્યા કરી દીધી ને થોડી ફાળોમાં તો એ રીંછના માલિકની પાછળ, બિચક્રલ પાસે આવી તે જોશે. યરંતુ જેવો એ ઈલાહીમને જોવા બધ છે કે તરત જ એની આંધાણું લક્ષ બીજે દોરવાયું.

જોકોથી થોડે દૂર, ઝાંખા રંગનું રીંછનું બચ્ચું રમાડતી, એક યુવાન છોકરી બેઠી હતી. તેઓ બંને એટલા બધા એકબીજાની લગોલગ હતા કે ગામ લોકોમાંથી ઠોઈતું ધ્યાન તેમની તરફ ગયું નહિ. ને એટલે કેપ્ટન સાહેબ જાણ જાણે જ સારી રીતે લોકની આંખમાં ન આવવા માટે પાછળ ને પાછળ હાંતી આ સુંદરી તરફ તાકીને નજર નાખી શકતા. તે એકલકડી કાઠાની હતી. ચૌવનની પૂરી વસંત ખીલી નહોતી. પણ તે ખરેખર પ્રસંસાને પાત્ર તો બનતી જ હતી.

જોરની માફક માત્ર મુખ અને આંતરિયાં જ ચાહતા આંધોળ કરતી ઠોઈ ઉપડતી પાંચોત્ત સુંદરી જેવી તે હતી. ને એને જોઈ આવા અકરાં-તીયા કેપ્ટનના મોમાં પાણી આવ્યા વિના રહે ખરું ? અતિ સુંદર એના મોઢામાં માત્ર બે આંખોને જ જોઈવાનાયું એ ગોળ રથગ હતું.

હલકા લીનનનું એણે ખમીશ પહેલું હતું, ચંદરવા જેવું રંગબેરંગી ફેક ધારણ કર્યું હતું. ને કમરે પટો લગાવ્યો હતો. ઠોઈ દેવીના જેવી અશરમાળ વૃત્તિથી, માત્ર ખમીશમાં જ દંકાયલા એના સુરંગ રતનો તરી આવતા હતા. પથ્થરના મણકાની માળા એને ગળે લટકતી હતી. ને હરધડીએ એ લાંબા લવંગિયાઓ એના ગાલને સ્પર્શ કર્યો કરતા હતા. ખુલ્લા પગ છૂપાવવાના એ પ્રયત્નો કરતી નહોતી. પરંતુ કપાળ પર આગળ ધસી આવતા કે આંખો પર આવતા, મરીન પણ કાળા સુંદર વાળ એ પાછા ગોઠવતી હતી, કારણું નહિ તો એ એટલા બધા આવી બધ કે એ જોઈ પણ ના શકે.

કન્યાને તો લાગી જ ગયું હતું કે કેપ્ટનના પ્રભાવપૂર્ણ નયનોનું તેજ નાના રીંછ માટે નહોતું, પોતાને માટે હતું. એ અવરથ ધઈ ગઈ ને ઘુરત એણે માથું ફેરવી લીધું. આજ વખતે ઈલાહીમ સાથે જોકો પણ ફર્યો. રાવીઆના આ જોયા બેઠે, હાથમાંથી સીસોડી પડવા દીધી ને આ જંગલી નૃત્યને અંત આવ્યો. ઈલાહીમને પણ સમજ પડી ગઈ કે હવે રમત પૂરી થઈ હતી ને એથી પોતાના આમલા પંજ જમીન પર મૂકી, વાંકો વળી, ગળામાં નાખેલી સાંકળીની કહણ કડીઓ એણે ચાટવા માંડી.

કેપ્ટન ને જોકોએ એકબેકની સાથું જોયું, જુવાનનેય શક્તિશાળી રીંછમાલિક એકદમ મૃત્યુના જેટલો રીંછો પડી ગયો. શયર આક્રમમાં જળે સપડાયો હોય એમ એ કાંચવા લાગ્યો. શોધક દષ્ટિથી કેપ્ટન વીન્ટર એની સામે જોતો હતો. ને મનમાં વિચારતો હતો ' આ માણસને મેં ક્યા...ક્યાં જોયો છે ? '

શું યઈ રહ્યું હતું તેની તો ગામવાસીઓને ક્યાંય ખબર પડી શકે ? તેઓ તો ખૂબરાણ કરવા મંડી પડ્યા ' જોકો ! હવે મેરીસકાની સાથે બેલવાનો તારો વારો છે, જોકો ! ' લોકોની આ ખૂભેને લીધે જોકો બાનમાં આવ્યો. ને બેલાડોની ઠોઈ અજાન અજાણો એણે નાના રીંછને પગ પર બેસ

ક્યું. પછી એણે છોકરીને નિશાની કરી. સીસોટી વગાડવા માટે વધારે પડતો ઉશ્કેરાટ હોવાથી, સીધે સીધું એણે ગાવાનું ને કુગડુગિયું વગાડવાનું શરુ કરી દીધું. પણ પછી તો એના અવાજ એટલો બધો લથડતો હતો કે ધીમે ધીમે એણે ગાવાનું પણ છોડી દીધું ને ખેલ કરવા માટે એણે પેલીને એકલો જ મોકલ્યો.

તે પછી તો કેપ્ટને એયું જોયું કે એના આનંદની પરિસ્થિતિમાં રૂઢી નદિ. કોમળ ને સુરીલા અવાજો એ બોલનીઆ દેશનું કનુણ ગીત ગાયે જતી હતી. ભારેબમ ઈશ્વાદીમ કરતાં વધુ હળકથી નાયતા આ નાના રીંછની આલુખાજુ, લલિત પગલે એ નાયતી હતી. અભિઆનંદથી મળતાને 'કુરે, કુરે' કરી છૂટા પડતા હંમેરીવાસીઓ કરે છે તેમ, આ નાના રીંછે માથા સુધી પંજે લિમો ક્યો ત્યારે તો એ રીંછ અન્ય પીંચી નીકળ્યું હતું.

પણ કેપ્ટન વીન્ટરને તો કરાની પડી નહોતી. એ તો નેત્રપાન કરતો હતો. આ લલનાના સીન્દ-પંનું. લાલશુભાળી હોઠમાંથી ખીલી જાતો શી એની મણીમમ હંતાવલિ ! એને તો લાગ્યું કે એની કમરની આલુખાજુ રેશમી એક પડી પોતાને હાથે વીંટાળી કે તો ! ને પવનને લોધે અહોયો તહો ઝૂકતા બરુની હલકથી, આમતેમ જતી એની પતળી કમર ! વાહ ! અતિ સુશોભિત રંગે-રંગી પતંગિયાની માફક શી એની આ કમરનો ઉઘાવ !

શોક ને અજાનકર ગીતથી ઓઝો હવે કંટાળી ગઈ. એ વધારે ઝનુનથી ને દિલથી નાયવા લામી. કદાચ એમ પણ બન્યું હોય કે એનું નૈસર્ગિક નારી અભિમાન નગ્નત ધડું હોય ને હતી તે શક્તિથી આ સુંદર સૈનિક સમક્ષ પોતાની જાતને છતી કરવા માગતી હોય ! આંખોના અજકાર વધ્યો ને વખતો વખત એના મોઢા પર યરમના ચેરડા પડવા માંડ્યા. ને મીઠા અવાજથી એણે નાના રીંછને ઉદ્દેશી ક્યું 'કુદ મેરીરકા કુદ !'

પણ ચોડીવારે તો આ નાના પ્રાણીને એ શૂલી ગઈ ને જાત બનાવટનું એક અતિલલિત નૃત્ય કરવા લામી. એ જેમ જેમ ફરતી ગઈ તેમ તેમ બાણે એના લલનચલન ને ઉત્સાહને લીધે એના શરીરના અણ્ણે અણ્ણમાંથી એકેકો વીજળીક પ્રકાશ પ્રસરવા માંડ્યો. ને પૂરેપૂરી થાકી જઈ, પોતાના પગ આમુળની ધૂળમાં એ ફસડાઈ પડી ત્યારે તો કેપ્ટન વીન્ટર જરાજર એની પાસે જ હતો. આવા ઉજ્જડ ગામડામાં એ જાણે ઉપવાસ કરતો હતો ત્યારે તો એના રસ્તામાં રવગીમ બોજાનો આવો સ-રસ ડોળિયો કહી એ સાંપડેલો નહિ.

આ ગામડામાં આનંદ ને મજા ક્યાંથી ને કેવી રીતે લૂંટી શકાય !

x x x

અંધારું થવા આવ્યું હતું. ગામમાં દરરોજ જામતાં હતા તે વીશીમાં વાળુ કરવા માટે, બજારની પેલી બાજુથી પણ અધસરો પસાર થતા હતા. રીંછના માલિકો-આ પુરુષ અને સ્ત્રી-પ્રત્યે કેપ્ટન ફોર્સે ને મહેમાન તરીકે વીશીમાં જમવા બપોનો હકમ દીધો. હકમ એટલા માટે કે એણે એ આગત્રણ મિત્રભાવે નહોતું આપેલું. જાણે શુને-મારતી માફક નમ્રતાથી જોડો નીચે નમ્યો ને વિષાદથી પોતાના મિત્ર-ઈશ્વાદીમને દોરી લીધો. પણ ઝાંખા રંગના રીંછ સાથે ચાલતી ઓઝો વધુ આનંદિત દેખાતી હતી.

આગળ ચાલતા રીંછમાલિકને તાકીતાડીને કેપ્ટન જોવા મંડ્યો. 'પહેલાં મેં આને ક્યાં જોયો છે ?' જાતને એ પ્રશ્ન પૂછતો રહ્યો. ને તરત જ એને ખ્યાલ આવ્યો. આંખો ચમકી. 'અહં... હા...હા... જરાજર પાદ આવ્યું !' મનમાં ને મનમાં એ મોહતો હતો. ને હવે એને ચોક્કસ લાગ્યું કે બોલનીઆનું આ રુપાળું ફૂલ-જગતમાં જોડો ન બરે એવી સુંદર આ બાળા પોતાની જ હતી.

આ વીશી પહેલાં કાંઈ માલુમનું થર હતું. તે પરચરની બાંધેલી હતી. પહેલો રહેનાર અનાજ ખરતો હતો તે નાના ખંડમાં બને રીંછને રાખ-

વામાં આવ્યાં. ને ખાજુની સખત હોદ્દનજી સાથે મળજૂત રીતે સાંકળથી બાંધવામાં આવ્યાં. વીંછીના માલિએ, પોતાના એક નોકરને બોલાવી, આ નાના ખંડના એક ખૂણામાં ધાસની બરાબર પથારી કરવાનું ફરમાવ્યું. એનું બાહુ કેપ્ટન સાંજ દેશે. ' એણે કહ્યું.

નાના ઓરડામાં જ્યારે બધું તૈયાર થયું ત્યારે કેપ્ટને નોકરને બોલાવ્યો. ને ત્યાં લઈ ગયો. એ જાણતો હતો કે પોતે જે કંઈ કરવાનો હતો તે કૃત્ય સ્ત્રીદાસિણવાળું નહોતું. પણ જે રમત એ રમવાનો હતો તેનાથી એ કૃષ્ણને સમય નહિ એવો યર્ષ ન્તો હતો. ને આ મુખને તો પોતાની ચાલખાટની લગેરે ગંધ આવે એમ નહોતી. જાને એકલા પડ્યા ત્યારે રીંછમાલિક સમક્ષ એ ટટાર ઊભો રહ્યો ને એક ધ્યાને એની આંખમાં જોવા લાગ્યો.

' તું તો જોડો લીક્સ ખડું કે ? ' એ જોડ્યો ' બે વર્ષ પહેલાં તું મારી કુકડી છોડી જાગી ગયો હતો તે જ કે ? '

પ્રચંડકાષ, ઊંચો આ યુવાન કિસાન એટલો બધો મુજબા લાગ્યો કે એના જાને ધુંટણ એક-ખીજને અચકાવા લાગ્યા પણ એક ચબ્દ સરખેણે કહાડી શક્યો નહિ. કેપ્ટન ક્રીલ વીન્ટર રીટર વેન વેલીશોસેન નોકરની વધુ પાસે આવ્યો. એના કાન આગળ મોઢું લઈ ગયો ને ઉત્સાહથી છતાં તેલ-ડાતી છબે એ બોલ્યો, ' તારી સાથે એક સ્ત્રી છે. એ તારી પત્ની નથી. હું એ જાણું છું. એને છૂટી કર. માગે તેટલા પૈસા આપીને હું એને ખરીદી લઈશ. તું તારી જાને આ જાને રીંછ સાથે જતો રહે ને વ્યાંધી આવું ફક્ત બધું કોપ ત્યાંથી ખીચું ચૂંટી લેજે. '

જાણે પર્યટ જતી ગયો હોય તેમ જોડો રિથર ઊભો રહ્યો. હવે એ મુજબે નહોતો. સંક્રાંતિમાળ પસાર થઈ ગયો હતો. જેવો મળી આવ્યો તેવો તરત જ હાંસીએ લટકાવી દેવામાં આવશે કે નહિ એજ વિચાર-એજ બપોથી એ ખતિા હતો.

' સારાજે બેસતીઆમાં ' ખેદ સાથે એ બોલ્યો. ' હવે માત્ર એક જ રૂઠ, અને તે હું ચોરી લાગ્યો છું. '

પોતાના અસહ શુનામાં ભાગોદારી મેળવવાને તૈયાર હતી તે વ્યક્તિ સામે એણે પોતાનો શુનો કબૂલ કર્યો. ખરેખર જોતાં તો કેપ્ટન એના કરતાં ઉતરે એમ નહોતો. એણે વધારે ઉઝાળા કપડાં પહેવાં હતાં. એટલું જ.

કેપ્ટન તો તળેડપર થઈ ગયો. ' તું એને આપવા માગે છે કે નહિ ? ' એણે પૂછ્યું. ' મારે તને રંગડવો નથી પણ હું તને જોઈમાં બેસાડી દઈશ, હાથકડી પહેરાવી દઈશ. ને પછી તારી આ પ્રિયતમાનું શું થશે ? '

જોડો રવાનિમાનથી બોલ્યો, ' મારે માટે તો એ રડીરડીને જૂરી મરશે. નહિ તો એના શ્રીમંત માયાપ મૂજને મારી સાથે કેમ બાગી આવત ? '

' આદ ! ' કેપ્ટને મનમાં વિચાર્યું. ' બસ મારે એજ જોઈએ છે. એમ થાય તો રહેતે રહેતે હું એને મારી કરી લઈ શકું. '

પણ પોતાના હોદાંને લીધે કે શહેરમાં વસતી પત્નીને લીધે, આમ ધાંધલ કરવું એને ગોચ લાગ્યું નહિ.

' જો જોડો કદું છું તે સાંભળ. ' અચાનક ધાંત બનતો કેપ્ટન બોલ્યો ' થોડો સમય હું બહાર જઈ છું. એકાદ કલાકમાં તો હું બહારથી આવી ગયો હોઈશ. તે દરમિયાન બધા જાણતા હશે. મારી જોડે વાણુ દરે છે તે અધસરો, આ વીંછી-વાળો ને એના નોકરો-બધા જ રાર જાણમાં હશે. વિગાર કરવા તને વખત આવું છું, પાછો આવું ત્યારે બેડીઓ નખાવા કે સોનાની ચપ્પી લેવા હાથ જાયા કરવા પડશે. ને એ સમય મારે હું તને અહીં પૂરી જઈશ. કારણ તું કેવી રીતે શુભ થઈ શકે છે એ હું જાણું છું. '

એ બહાર નીકળ્યો. ને તાળામાં એ વખત ફૂંચી ફેરવી. જોડો એકમે પૂરતી રહ્યો હતો.

કસાક ગયો ને કેપ્ટન વીન્ટર ડીચૂડ ડીચૂડ બોલતા બારણાં બંધાડ્યાં. વાણુ વખતે લીધેલા મસ્ત દાડુચી કે ઉલકટ. ઉલકટાએ લિકળતા રક્તને લીધે એની આંખો વધારે ચમકતી હતી.

શરણાગતની માફક સહેજ રિખત સાથે જોડા એની સમક્ષ બેઠો રહ્યો. 'મેં વિચારી રાખ્યું છે, સાહેબ. 'એણે કહ્યું, 'નાની ઓછોને એને વિશે વાત કરીશ. '

કેપ્ટન વીન્ટર ખૂસી ગયો કે એને છોડી જનારને ને જેને પકડવાની એની ફરજ હતી તેની જોડે એ વાત કરી રહ્યો હતો.

પુરા ચર્ચ એણે પોતાનો હાથ બેસતીઆના કિસાન સાથે થયો ને પ્રોત્સાહન આપતો બોલ્યો 'બા. વાત કર. પણ જોજો ઉતાવળ કરજો. જલદી બા. '

અધિકારી રીંછની પાસે એકી સૂતી હતી. બંને ધીમેથી હાં અમા, હમીરે અવાજ કર્યો સિવાય જોડાએ દાર બોલ્યું ને અંદર ધૂસ્યો. કેપ્ટનને લાગ્યું કે બંને અંદર ધૂસપૂસ કરી રહ્યા છે. આ ઘેડી કણે એને અનંતકાળ જેવડી લાગી. છેવટે મદારી આપ્યો. ને કેપ્ટનને ઈશારત કરી કહ્યું. 'સાહેબ અંદર જાઓ. '

આમ તે કેપ્ટન પૂરેપૂરો દીવ્યો હતો. અના-જના ડોહારમાં જતી વખતે એ લશ્કરમાં જાતો હતો. એણે અંદર પગ મૂક્યો. તેણે જ મદારીએ બારણું બંધ કરી દીધું. ને જન્મે જ છુટકા દોષ એવી વ્યક્તિ પર દોષ તેવાં બાવાવિષ્કારથી એ સાંભળવા લાગ્યો. તરત જ રીંછનું ધુરકધું સંભળાયું, મોટા વચનો આપતો દોષ એમ કેપ્ટનને અવાજ સંભળાતો હતો. ને ત્યાં તે એકદમ ધન્યારો થયો. ધુરકવનો અવાજ વધતો ગયો, વધતો જ ગયો છેવટે તે એક લાચર ગર્જના સંભળાઈ.

જીવશ્યે ચીસોએ રાત્રીના મીનને બગાડી દીધું 'મદદ ! મદદ ! '

ચોગાનમાં ને તેની આજુબાજુમાં કુતરાઓ

બગ્યા, મોરારક રાખવાની આ ચોરડી તરફ હદય-બેદક ધુરકિયાં કરતાં તેઓ દોડ્યા. અર્ધો રીંછની રાત્રી ગર્જના મોટીથી સંભળાવા લાગી. ઈશ્વા-હીમના ધુરકાટમાં બાળાની ચીસો ને ચાંકળનેા ખડખડાટ ભળ્યાં. આઠોશીપાટોશી પણ ઊઠવા માંડ્યા. માનવીએના અવાજો ને અસ્પષ્ટ પ્રશ્નો સંભળાતા હતા. વીડીવાળો ને એના નોકરો રાત્રીપોષાકમાં દોડી આવ્યા. પણ ડારનારી ગર્જનાથી પાછા આશ્ચર્યનામાં બરાઈ એકા 'મદદ ! મદદ ! 'ની કેપ્ટનની બૂમો ધીમી ને ધીમી પડતી ગઈ. હવે જોડાએ હમેશ પાસે રહેનારો લોહદંડ લીધો. બારણું બોલ્યું ને એકી છત્તે જંગલી-પ્રાણીની બાજુમાં જોગ. વજનના જેવા અવાજો ઈશ્વારીમ ધુરકતો હતો પણ ફટકાઈને લોહદંડ એના માથા પર પડ્યો. ઈશ્વાહીમને લોહીની ગધ આવી. એના પંજ નીચે જ માણસનું શરીર રમદોળાણું હતું. ઈશ્વાહીમને ચિત્કાર લેવો સહેલી વાન ન હોતી. નાની બારીમાંથી આવતા પ્રકાશના તેજમાં જોડાએ, ઘોડોવાર પહેલાં જ ઈશ્વાહીમને મુક્ત કરેલો, તે સાંકળી જોડે ને એકદમ ઝડપથી એણે રીંછના બડામાં મોઢીયું. પહેરાવી દીધું. આંખના એક પત્તકારમાં આ બધું બની ગયું. આ સમય દરમિયાન, નિર્જન ચોગાનમાં ઓઠો બેઠો નીચી દોડતી હતી ને 'મદદ, મદદ 'ના બરડા નાખતી હતી. છતાં કોઈ ચક્રુ જે ફરક્યું નહિ.

બીજે દિવસે કેપ્ટન ફીન્ડ વીન્ટર રીંછ વન વેલીશોસેન પોતાની ઠાઠી પર સૂતો હતો ને આજુબાજુ મીઝખતીઓ જલ્દી રહી હતી. આ ઘોર અકસ્માત માટે કેને જવાબદાર બનાવી રાખ્યો ? (?) ત્યારે આટલો ગંધો ચડાવ્યો હતો ત્યારે રીંછ પાસે એ ગયો જ કેમ ?

પણ તેજ દિવસે બેસતીઆની આ રમણી બાજુના ગાવમાં જ નાચી રહી હતી ને પોતાના કળીપિષ મીઠા રાગે લહેકાંચો, આંખા રંચવાળા નાના રીંછને કહેતી હતી 'ફદ ! મેરીસા ફદ ! '

જનાવર

કા મદાર વર્ગના એ દુદ્ધકરને યાદ કરતાં નાગરિકો આજે એ કમકમાં અનુભવે છે. કાંતિને ચીથે ચીથે ચાલેલું એ ધોંગાણું મધ્ય જર્મનીની પહેલાંની રાજધાનીમાં ફાટી નીકળ્યું. ફેલ્ડમારી મહિનાની ધુમ્મસધેરી સવાર હતી. હડતાળ પાડનારા હજારો મજૂરોનાં ધાડે ધાડાં નીકળવા માંડ્યાં ને ચંહેરની મધ્યમાં આવેલા, વહે-પારથી ધીકતા બળરો તરફ કૂચ કરો રહ્યાં. એવામાં અત્યાર સુધી નિષ્ક્રીય ને હોહાં કરતું બીજું ટોણું એમાં બળ્યું, ને ધમકી આપનારી આ ફૂટે કાપ્પમાં રાખવાનું કામ હારખંધ ઊભા રહેતા પોલિસોથી પણ બની શક્યું નહિ. દુકાનની બારી પર લોખંડી ઢાંકણે ખખડવા લાગ્યા, રેરોરોને હોટલો જલદીથી ફટાફટ બંધ થવા લાગી. ઘરનાં બારણાં પણ ધડાધડ બંધ થઈ ગયાં. ને બ્રુક્સરાડ નાખતા ને સીસોટી વગાડતા, આ ટોળાના જંગલી અવાજો જેમ જેમ સંભળાવવા લાગ્યા તેમ તેમ ઉત્સુક ને બયબીત આમજનતા, બારીમાંથી ડેકિયાં કરી જોવા લાગી. પણ આથી તો નદી-પૂર જેવા બેકાણુ ટોળા ને ચડી વાગ્યું. ઘર ઘર પર પથ્થરો ફેંકાવા લાગ્યા. ટેટલાયે બારીબારણાં તુડી ગયાં. અહીં તહીં ગોળીબાર કરવામાં આવતો હતો. હવે તો આત્મસંરક્ષણ પણ નહિ કરી શકાય. એમ લાગવાથી સમગ્ર સિંગાલીઓએ તલવાર ને ગદાથી પ્રતિકાર કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. પસાર થતી પ્રત્યેક રોને ધાંધલ વધતું જતું હતું. વેરઝેર વધતું હતું. ડોલાદલ ને ચીસો વધારે ને વધારે કમકમાટી ઉપજાવે જતાં હતાં. ટોળામાંના ધણા માણસો પોતાના ઉઘાડા હાથ ને બીક જતાવતી કઠોર મુઠ્ઠીઓ દેખાડે જતા હતા. જોર જલમથી સામાનું આંચકો લેનારા તિરસ્કારથી ને વેનૃત્તિથી તેમની આંખો લાલધુમ થઈ હતી. ઓંઓ પુરોણે બેઠા-

લે. જેકોબ વોઝરમેન

ચારી આગળ ધોલતી હતી. ચીથરેહાલ, કપડામાં સજ્જ થયેલ ગબરુ બાળકોની, કાનના પડદાને ચીરી નાખે એવી, ચીસો હવાને કંપાવતી હતી. જરાક ઉરેરણી મળી હોત, ચીક ચીક એવો લમ્બીર શબ્દ એવાયો હોત, તો...તો જરૂર લૂંટફાટને ખુનરેજ ચાણુ થઈ ગઈ હોત.

એજન્સી, વેદાનીઓનો સૌથી આગળનો માણસ પર્કોન્ચો હતો તે જહોર માર્ગ આગળથી, રાયરલીયું લઈ જનારા ગાડા જેવા લાજનો એક વિશાળ સીગરામ પસાર થતો હતો. આને બંને બાજુએ આડા નહોતા પરંતુ જુખરા રંગના ઢીલા ઉપરણા નાખવામાં આવ્યા હતા. ને આમ થવાથી છેક બધકાલ સુધી દેશપર રાત્ર્ય કરનારા શાહી-કુટુંબનો પોપાક ચોખ્ખો દેખાઈ આવતો હતો. તિરસ્કારપાત્ર બનેલા આ શાહીપોપાકને જોતાં જ દુદ્ધકરખોરોનો ગુરસો હાથમાં રહ્યો નહિ, એક પળમાં તો સૌ આ સીગરામને વીંટળાઈ વળ્યા. એટલે સુધી કે માનવીના બનેલા વર્તુળમાંથી અંદર આવવાનું પોલિસ માટે પણ અસંભવિત બન્યું. હાંકનારે ધોડા એકદમ થંભાવ્યા. ઝડપથી લગામ બેંચાઈ હોવાને લોધે, અશ્વો પણ ગુસ્સામાં કંપતા હતા. ગાડાના પૈડા પર પગ મૂકી ઝડપથી એક જળ્ય સીગરામના પાછલા ભાગ પર ચડી ગયો. ખભા પરથી બંધુક કઢાડીને ધોડો દબાવ્યો આક્રમણ કરવાનું આ મુચન હતું.

પણ જગાપર તાકેલા ઠાંકના ફટકાએ એ નીચે ગચડી પડ્યો. શાહી ચિહ્નોથી વિશ્લેષિત કપડાં તરફ લોહાએ હાથ લંબાવ્યા. હાંકનારના બાબીત ને જગર હાથચાંગાની ડોને પડી હોય ? એણે કહેલો શબ્દો શબ્દ પણ ડોલાદલમાં ફૂળી ગયો. સીગરામના ચોકઠા પરથી કપડું ઉતરડી લેવામાં આવ્યું. કપડાના ટૂંકે ટૂંકા થઈ ગયા ને

આમ યતાંની સાથે જ હડતાલીઆઓમાંના વધુમાં વધુ હિંમતવાનતા પણ હાંમ અંગેડી ગયા. વાતાવરણમાં હેબક પેસી ગઈ. સીસકારીઓ, ચીસો ને બૂમબરાડા, બાજુ કોઈના હૂકમથી, બંધ થઈ ગયા. દરેક જોનારાઓએ બીકથી શાંતિ જાળવી; ને શું બન્યું છે તે વિષેના ચિંતકેસ જાંખા ખ્યાલવાળા, એમની પાછળ ઊભા રહેનારાઓ, આગળ ઊભેલાને ધડીએ પલકે દેડેશથી જોવા લાગ્યા.

સીંગરામમાં તો હતો રાજકુટુંબના પ્રાણી સંપ્રદરયાનમાંના નુખીઆનો સિંહ. ખોરાકની મોંઘવારીથી, ને એનું ભરણપોષણ ન કરી શકવાથી ને પૂર્વજોની આવા પ્રાણીઓ સાથેની રમત પ્રત્યે નફરત ધોવાથી, નવી સરકારે આ પ્રાણીને પરદેશ વેચી દેવાનું નક્કી કર્યું હતું. ને એટલે જ ફેબ્રુઆરી માસની એ સવારે નવા રહેઠાણે પહોંચતો કરવા, સીંગરામદ્વારા, સિંહને રેલ્વે સ્ટેશન પર લઈ જવામાં આવતો હતો.

સીંગરામના ચોકડા પરથી ટેનવાસ ખરણું કે તરત જ સિંહ ઊભો થયો. ને લોકોમાં અવાજ તો શું સ્વાસેભ્રાસ સંભળાતો બંધ થયો ત્યાંસુધી, ધીમે ધીમે કોઈ અનેરા પ્રભાવથી ને અનેરી અઘાથી એ નિહાળી રહ્યો.

બાજુ કોઈ નવી જ દુનિયાનું પ્રતિબિંબ એની ચમકતી આંખોમાં પડતું હતું. પણ કેવા હતા તે દુનિયાના રંગઢંઢ ? પરચર જેવી કાણ ને ઠંડી એ દુનિયા, નહોતું એમાં સ્વર્ગ કે નહોતી ક્ષિતિજ ! ભારોભર અવાજ ને દુર્ગંધની એ દુનિયા !

કદીયે નિરાશ કે દુઃખ તહિ અનુભવનાર આ સિંહને શું નિરાશા ને દુઃખમાંથી જન્મતી અનાદી મનોવિકારની, કે એનાથી ચઢિયાતા પ્રાણીઓ-મનુષ્યોની પ્રારંભિક ને કુદરતી લાગણીઓની ગંધ આવી હતી ? એની સામે દેખાતા સંશુબ્ધ ને બેડોળ

માણખાઓને શું એ માપી ગયો હતો ? કે પછી એક તરફ એનું નિરિક્ષણ હતું ? એને કાને પકોચિયા હુલસના બનાવની શું એને ઝાંખી થતી હતી ? કાંતિયા કાઢતું એનું ચાડુ, વિકૃત કપાળ, બહાર ઉપસી આવેલી દાદી, દંડિમાં છૂપાવેલા અધમતા પ્રત્યેના પ્રકોપ, મેગીરા પ્રાણીના જેવા અત્મહિન ને દિયકારો દેખાવ, મુક્તિ પામેલના ઉદાસીનતાભર્યો તુચ્છકાર-આ પ્રાણી-આ સિંહ શેનો વિચાર કરતો હતો ?

એ ગમે તે હોય, પરંતુ સિંહને જાતેયે ખબર નહિ હોય એવા કોઈ નૈતિક જગદયાથી બહાર ઊભેલા સર્વે અંજનયા, તેઓ જ્યાં રહેતા હતા ને પહેલી આસતને નીભાવે જતા હતા, જ્યાં હંમેશના એમના માઠાં સમાંસંબંધીઓની લંગારની લંગાર જમા થતી હતી તે છતાં જે સ્થાને રહી તેઓ પ્રભેત્પત્તિ કયે જતાં હતાં, જે રથજે વસી, રક્ષાસી હકુમતના વારસાદર અન્યાયોને પરિણામિ, તેઓ સદાના ખીન્ન થઈ ગયા હતા તે અંધાર ફપસમી ગંદો ગસીઓ ! આવામાં વસનારને-દાસોચિત કંપનાવિદાર કરનારા આ મજૂરોને ક્યાંથી ખ્યાલ આવે કે તેમની દુનિયાની બહાર-મુસાફરી કરતી વખતે ને જીવનમાં હમણે ને પમણે મળતી સરાકત ને મહાન એવી કોઈ કુદરતની પણ દુનિયા છે ?

તેમના ઉદ્વિગ્ન આત્માપર, સામનો ન કરી શકાય એવા ભયનું મોજું ફરી વળ્યું. સૌ કંપતા હતા. સ્નાયુઓ સિથિલ થઈ ગયા હતા. દરેકે ડોકું નમાવી દીધું. આંખો ઢાળી દીધી, અને અતિધન એવા તેમના ગતુંલામાં પણ અર્ધો તારો ખાડા પડ્યા. આમ યતાં જ પોલિસે તાસદાયક લાગતા ઉર્જાછળા આગેવાનોને ઝડપી લીધા. ને તે સમય પૂરતું તો, દુરંદાસ સમી ગયું !

અરીસો.

અરીસા વિશે વાત કહેતાં પરેણાં, બીજાં એક જનાવ જણાવવાનું જરૂરી છે. હું જાણું છું કે એમ કરતાં આ વિષયનું મું વગેરે કયું છે એમ લાગશે. પણ ખીરાદર, ખામોશ ! કેઈ દેશા એવું ના સમજ લે કે મારી જિંદગીનો ઘણો વખત માત્ર અરીસા સામે જ જોઈને હું વિતાવું છું. જોલહું, શુશવાડામાં નાખનારી આ કલાત્મક ચીજને હું એટલી બધી ઓછી વાપરું છું કે આ નાનકડી વસ્તુનો દિવસમાં હજારોવાર ઉપયોગ કરનારને પણ અસંભવિત, એવી વિચિત્ર ઇદરગળાં મારે જ માટે જોવી કરવાની એ હજી એ કૃપા કરે છે.

x x x

લગભગ આઠેક વર્ષ પૂરતી વાત દશે. બપોર થવા આખ્યા હતા ને મારી ધરમાલિકાએ એક તાર માટે મને જાહાજ્યો. થોડાવણા પ્રયત્નો પછી વાંચી શકવાની લાયકાત મેં મેળવી. તાર વિચેનાયી કરવામાં આવ્યો હતો. મારા પર મોહકતામાં આવ્યો હતો, હા. મને જ ઉદ્દેશને તાર કરવામાં આવ્યો હતો. સરનામું પણ બરાબર કરેલું હતું. એમાં આ પ્રમાણે લખેલું હતું :

'પરમ દિવસે રાગ જવા રાનાના સાચો.

મેસીમો.'

મે માસ પહેલાં, પંદર દિવસ માટે હું વિચેનામાં હતો. તે પંદર દિવસો દરમિયાન જે જે ને હું મળ્યો હતો તે બધાને યાદ કરવાનો પ્રયત્ન કરી જોયો. દીબર નામનો મારો એક હંડગીની વૃદ્ધ મિત્ર હતો. તે બીજા મિત્રો હતા ફીન્ડ, રીચાર્ડ ને લેન. ફરીફરીને મેં વિચાર્યું. પણ મારી જાત વિના બીજાં કેઈ મેસીમો વિચેનામાં હોય એમ લાગ્યું નહિ.

એક જ નિર્ણય પર આવી શકાય એમ હતું.

હો. મેસીમો બોન્ટેમ્પેલી

ને એ ચોખ્ખો હતો. વિચેનામાં રહેનાર મેસીમો તરીકે હું એકલો જ હતો એટલે જ મેસીમોએ મને તાર કયો હતો તે હું જ હતો.

આથી ફલિત થયું કે એ તાર મેં જ કયો હતો.

'સમજ પડી, સમજ પડી' હું જૂમ પાડી જીક્યો.

પણ રે વાચક, કદાચ તને સમજ નહિ પડી હોય.

x x x

હું સમજાવું. પણ તે પહેલાં, આ તારના વિષયમાં મારા બીજા જે અનુભવો મને થયા છે તે કહું. માનું છું કે એક જ દાખલો બસ ધરી.

એક દિવસ હું મારા ખંડમાંની વસ્તુઓને જોઈતો હતો પણ યા નશીબ, છત્રી જ ના કેખાઈ. આજુબાજુ બધે જોઈ વૃજ્યો. એક વખત જાણે પુરતું ન હોય ને આવા જાનાવોમાં હમેશા બને છે તેમ ફરી ફરીને જે ખૂણામાં હું હમેશા છત્રી મૂકતો હતો ત્યાં જોઈ. વગા એકવાર વધારે જોઈ. પણ અફસોસ ! છેવટે એના તુકસાન પર મેં મન વાળ્યું. ગઈ તે ગઈ. છા ગઈ. ને હું કામે વળગ્યો. છત્રી કરતાં પણ મોટી વસ્તુઓ આપણે જિંદગીમાં નથી શુભાવતા ?

હું તો સાવ ગૂઢી ગયો હતો ત્યાં જે દિવસ પછી મને નીચેનો તાર મળ્યો.

'આજ રાત્રે આવીશ. છત્રી.' મેં તો એના પર લગીરે ધ્યાન આપ્યું નહિ. ને રાત્રે શાંત ચિત્તે સ્વપ્ન ઘર્ષ સૂઈ ગયો. બીજા દિવસે સવારે, પથારીમાંથી જીહ્વા જ નજર પડી તો છત્રી મોજુદ હતી. હા. એજ ખૂણામાં. ત્યાં જ. અનેક વખત ખોળી ખોળી હું ગરી ગયો એ જ ખૂણામાં એ પડેલી હતી.

જે કે વિચારે હજી આપણને જાનાવ્યું નથી

છતાં, હું બરાબર જાણું છું કે પહેલાં જે જાણ્યો
 અસંખ્ય વખત જોઈ વળ્યા હોઈએ ત્યાં જ
 ગુમાવેલી વસ્તુને પાછી જોવી એ બિલકુલ અસા-
 ધારણ બનાવ તો નથી જ. ને એ વાતનું પીછીપેચણ
 કરવું બરાબર નથી. પણ મૂંઝવણ મળેથી ચીજ
 પોતાનું આમમન તારથી જણાવે, અકસ્માત એ
 બનાવ સાધારણ નથી.

વિયેનાથી મળેલા તાર વાંચતાં જ કુદરતી રીતે
 મને જે પ્રમાણે યશું હશે-અને એ વાત હું
 હમણા જ સમજાવવાનો છું-તે, વાસ્તવવાદી કે
 પદાર્થવાદી મારા વાચકોને પણ, ઉપરનો પ્રસંગ
 લક્ષમાં રાખવાથી, સાહજિક લાગવું જોઈએ.

x x x

પણ આપણે જરા પાછળ જઈએ.
 જે માસ પર વિયેનામાં એક આપના સામે
 મારી ટાઈ બાંધતો હું જોતો હતો. રોમ પાછા
 જવાની ગાડી પકડવા માટે હું તૈયાર થતો હતો.
 તે સમયે સારા ચે શહેરમાં વાતાવરણ ધુધવાણું
 હતું ને રોજગીર દેખાવો થયા કરતા હતા.

મેં કહ્યું તે પ્રમાણે ટાઈ બાંધતો આપના સામે
 હું જોતો હતો. ઝોચિતાના એક બધકર ધડાકો
 થયો. ખર હાથી જોડ્યું ને મારા અરીસાના ટૂકડે
 ટૂકડો થઈ ગયા. મને તરત જ ખબર પડી મર્ષ કે
 બોમ્બનું એ પરિણામ હતું. ને અરીસા વિના જ
 મેં ટાઈ બરાબર બાંધી દીધી. તૈયાર થયો એટલે
 મારી બેગ લીધી, રેઇને પહોંચ્યો ને શહેર છોડ્યું.
 થોડા દિવસો પછી હું રોમમાં હતો. રાત ઘણી
 વીતી મર્ષ હતી એટલે પોપાક કાઢી નાખી હું
 સૂતા મર્યો.

બીજે દિવસે સવારે અરીસાની સામે, એક
 હાથમાં હળમતનું ઘસ ને બીજામાં હવાથ લઈ હું
 જોતો હતો ત્યાં તો એકદમ આશ્ચર્ય વચ્ચે મને
 જણાવું કે ત્યાં કશું જ નહોતું. એટલે એટલું
 એમ કહું કે મારા વિના ત્યાં બધી જ ચીજો હતી.
 માત્ર હું જ નહોતો. આમ તેમ લટકવું સાજુના
 શીશુમાં રંગોળીનું ઘસ હતું ને એના જેવી જ

સંકુલ્ય દશામાં હવાથ હતો, કેમ જણે આ ખાલી
 જગ્યામાં એ ગાંઠો ન ચર્ષી ગયો હોય ! પણ
 હું...હું...હું કશું દેખાતો નહોતો. મારું મોહું
 નહોતું, મારું પ્રતિબિંબ એ ન હોતું.

શું બન્યું હતું તેનો તરત જ ખ્યાલ આવતાં
 હું ખડખડાટ હતી પડ્યો.

હું મારું છું કે આપનો વાપરનાર દરેકને-
 ખાસ કરીને અંજોના-અનુભવ હશે જ કે જે
 અરીસામાં મોહું જોતાં હોઈએ તેની આગળથી જે
 કશું ખસી જઈએ તે પછે હૈયામાં જરા ચચણાટ
 લાગે છે. છતાં પછતાં જરા આંચકો અનુભવાય છે.
 હા, અરીસામાં પહેલા પ્રતિબિંબને ખસેડી કોતી વખતે,
 આપના પાસેથી ગતી રહેતાં આપણે જે હળવે ને
 ન દેખી શકાય એવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ તેને
 લીધે જ આમ બને છે !

હવે વિયેનામાં તે દિવસે બરાબર આ પ્રમાણે જ
 બન્યું. મારો આપનો એટલો બધો જલ્દી ભાંગી
 ગયો, એના ચૂરચૂરા ને બૂકેમૂકા એટલી ઝડપથી
 ચર્ષી ગયા કે નાસ થતાં પહેલાં મારા પ્રતિબિંબને
 હું પાછું જોઈ ના શક્યો, પ્રતિબિંબ પાછું લેવા
 નેટલો હું હોંધિયાર ન રહી શક્યો.

x x x

કુદરતી રીતે જ ત્યારે મારે જલ્દી જવું હતું
 એટલે તે પ્રસંગે મેં કંઈ જ ધ્યાન આપ્યું નહિ.
 રોમમાં કે હમણાં કહ્યું તેમ જે દિવસ પછી
 આપના સામે જોતો હતો ત્યારે શું બની ગયું હતું
 તે મને પ્રથમ યાદ આપ્યું.

ને હંદસા જે મહિનાથી હું પ્રતિબિંબ વિનાનો
 થઈ ગયો છું. શરુઆતમાં તો આ પરિસ્થિતિ,
 મારી ટાઈ ને લાદી માટે, ઉપદ્રવ રૂપ હતી. પણ
 ધીમે ધીમે એ વિના ચલાવનાં હું રેવાઈ ગયો.
 રમૂતિને આધારે જ ટાઈ બાંધવાની રેવ પડી ગઈ.
 લાદી તો મેં ઝીંટના બેઝ વડે, ટેક કાન સુધી,
 સફાવટ કરી નાખી.

રાખવામાં આવતો હતો તે સ્થળેથી અરીસો
 મેં લીધો ને પેડીમાં ચૂસી લીધો.

મહોદ્દામાં કે હોટલમાં કે બીજાને ઘેર અરોસા સામે મને ઊભેસો કોઈ ન જોઈ જાય એની મારે વધારે ત્રેવડ રાખવાની હતી. તમને ખબર તો છે જ ને કે લોકો સહેજ સહેજમાં આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે. તેઓ 'શા માટે' ને 'કેવી રીતે' વગેરે પ્રશ્નો પૂછે ને મારે એનો જવાબ આપવો પડે. તે વખતે મારે આત્મતત્ત્વવિશ્લેષણ એવું એવું બધું ધણું ચર્ચાવું પડે.

* * *

આ કારણને લીધે જ મને બહુ ગંભીર એવું તુકસાન તો નહોતું થયું છતાં, આઠ દિવસ પહેલાં થયે તાર મળતાં હું રાજી રાજી થઈ ગયો. હું એકદમ સમજી ગયો ને માત્ર હું કે હવે તો સર્વ અશ્વધનો 'દ'માં 'દ' હશે એવાં મારા વાચક સમજી શક્યો હશે કે એ તાર તો મારા પર મારા પ્રતિબિંબે જ મોકલ્યો હતો. એવું આગમન હું જાણી શકું ને એટલા માટે

આથી કેદરતી રીતે જ, અરોસામાં મારી જાત જોવા માટે મેં ઉતાવળ કરી નહિ. નારે લગીરે નહિ. મારા પ્રતિબિંબને હું એને માટે ઘણી જ દરકાર લઈ છું એવું જાણવા દેવાનો મારો ઇરાદો

નહોતો. હું આગ્રહ નયને એની રાદ જોતો હતો, કે એના વિના મારે ચાલે એમ નહોતું એમ મારે કહેવડાવવું નહોતું. વિચેના ઊડાણને એને આઠ દિવસ થઈ ગયા હતા ને એમ માની લઈએ કે એ અરોસા પુરપાટ ઝડપથી દોડતી ગાડીમાં આવે તો પણ એજાગમાં એજા ચાર દિવસ પહેલાં તો એ આગ્રો જ હોવા જોઈએ. પણ માર્ગ કાલ સુધી મેં દરકાર લીધી નહિ. માત્ર માર્ગ કાલે જ, સોજમાં ગીત લલકારતાં લલકારતાં પટારામાં પડેલા આયનાને લીધો. એની સામે જોવા વિના જ મેં રનાનશ્રુદ્ધમાં જોતી અસલ જંગ્યાએ લટકાવી દીધો. પછી સંપૂર્ણ શાંતિથી ને સ્થિતપ્રજ્ઞની અદાથી, મારા કાગર ને ટાઈ દીક કપો ને મેં મારી તરફ જોયું. હું ત્યાં હતો. ને હતું ત્યાં માત્ર પ્રતિબિંબ, સહેજ ફેરફાર વિનાયું. મને તો, જોડે જોડે ભય હતો કે પ્રતિબિંબ મેંકાઈ ગયેલું હશે, મેં ખતાવેલી બેદરકારીનો સામનો કરવું આવશે, ને કદાચ લાંબી લાંબી મુસાફરીને જાતજાતના અનુભવે યાદી મધુ હશે. પણ એના ખદલામાં તો આખા સ્થિતિમાં એ મળી આવ્યું; પ્રતિબિંબ-એના માલિકના જેટલું જ બેદરકાર ને શાંત પ્રતિબિંબ !

હુચકાના મર્મ

—સમજી હુચકો અંગ્રેજને કહેવામાં આવે તો ત્રણ વખત હરો: સમજી ગયો છે દેખાડવા બધાની સાથે પહેલી વખત, સગાવવામાં આવે ત્યારે બીજી વખત, ને હુચકાનો મર્મ ગ્રહણ કરે ત્યારે ત્રીજી વખત.

—કોઈ જમીનને કહેવામાં આવે તો તે બે વખત હરો ઇ: બધાની સાથે પોતે પણ સમજી ગયો છે દેખાડવા પહેલી વખત; સગાવવામાં આવે ત્યારે બીજી વખત.

હુચકાનો મર્મ ગ્રહણ કરવાની એની રીત ટોલી નથી.

—કોઈ ફેંચને કહેવામાં આવે તો એક જ વખત હુચકાનો મર્મ એ ટુરત જ ગ્રહણ કરી લે છે.

—કોઈ અંગ્રેજીકનને કહો તો સળીરે હસશે નહિ: હુચકો એણે પહેલા સાંભળ્યો હોય છે.

રેલ્વે ફાટક

લે. સીલ્વીઆ ટાઉ-સેન્ડ વોર્તર

વે જંગરીથી કિંગ્સફિલ્ડ જતો રસ્તો રેલ્વે માર્ગને મળે છે તે સ્થળ પર આવેલા ફાટકની દેખરેખ રાખવાનું કામ ડેડ ૧૯૨૭ થી આલફ્રેડ થોર્નને આપવામાં આવ્યું હતું. તે પહેલાં એણે પેડિંગ્ટનના ગુડસપાડમાં નોકરી કરેલી પરંતુ રેલ્વે લાઈનમાં બગાણ પડવાથી ત્યાંની નોકરી મઈ અને થોર્નને ડાઈ પીણાનું વ્યસન ન હોવાથી અને તે પછમ વિચારેના હોવાથી, કંપનીએ એની બદલી કિંગ્સફિલ્ડના રેલ્વે ફાટક પર કરી.

આલીશ કરતાં થે વધારે વરસો સુધી એણે લંડનની હવા ખાંધી હતી અને સાંકડા, ધમાલિયા પણ સાધારણ સુખી એવા ઉત્તર પેડિંગ્ટનના છત્રામાં એ રહ્યો હતો. આથી આ ઉત્તર અને થોર્ન વિભાગમાં કામ કરવું ને રહેવું એને અડાડું લાગતું હતું. અને ૧૨-૪૧ ની અપ ગુડસપેનને જવા માટે રાત્રે જ્યારે જ્યારે એને દરવાજે બંધ કરવા જવું પડતું ત્યારે ત્યારે જોગવાળી જગ્યામાં રહેલી મરઘીઓના જેવા પૂસ નીચેના જુલોના ઊનાળામાં થતા ખડખડાટથી એને એક પ્રકારની બીક લાગતી, અને પોતાના વતનના ભારે આકર્ષણને પરિણામે એને કંઈ કંઈ યાદ આવતું- ગુડસપાડમાં ગાળેલી અસંખ્ય રાતો, ફાનસના ઝાંખા પ્રકાશમાં એને જોવાવતા મિત્રો, પથ્થરો પડેથી પસાર થતા ધીમા મધુરા પવનના અવાજો ! ને તે દિવસે, તારપટી પર હજી આઝી રહેતા શ્વેત પોપડા હોને ત્યારે ગાડી આવી ત્યારે, આખામે મામમાં બરે બરે વરસે. હજો એમ એણે કેવું અનુમાન કરેલું ? આ બધું એને યાદ આવતું. આજે પણ એ ચિત્ર એની આંખ સામે રમતું. નાનાજનના પવિત્ર દિવસોમાં અભ્યેન્યતે ત્યાં મોકલવામાં કાડ પરેવું જાણે ચિત્ર ! શ્રિયકુલ ક્ષેત્ર એ

કુદરતી દસ્ય, ધાસની પાંદડીઓમાં છૂપાયેલું દેવજ અને કોલસાની જળામાં તપેલા અંધારા જેવા વાદળના સળિયામાં પ્રકાશિતો સૂર્યોસ્ત !

આ સ્થળે એ આવ્યો ને પહેલે જ શિયાળે બરફ વરસ્યો. કેવું બારે ને ફેટલું મડપી હતું એ કાપડું ! હજી તો રસ્તો બંધ કરવા જેવો એ દરવાજે ઊઘાડતો હતો કે તરત જ બધો બરફ રસ્તાની એક બાજુ એને કરી નાખવો પડેલો ને ઉનાળા કરતાં શિયાળા બધું બદલાતા રહેતા. પણ ધીમે ધીમે વરસો સદતાં મયાં. એક જાતનો એને અનંદ લાગવા માંડ્યો કારણ એણે બામ બનાવવાનું શરૂ કરેલું ને આલફ્રેડ થોર્ન અધિક આકારમાં કાપેલી લીસોતરી કે પાનખરમાં ઊભતાં શુભ-દાઈદી નામના ઘેરા રંગનાં છાંયોના પ્રત્યે, ૧૧-૫ ની ગાડીનો એન્જિન હાંકનારો દરહમેથ, કેપ્ટીનની બહાર ડેકાવી, પોતાનો સંતોષ વ્યક્ત કરતો હતો.

આમ તો એ અપરિણીત હતો. પરંતુ સંતોષ વચ્ચત કંઈ થાય, પોતે પોતાની ફરજ ન બતાવી શકે તેવી વખતે, રેલ્વે ફાટક સામ્યવા બીજું કોઈ રાખવું જોઈએ એ દિસાએ, એલિસ હોકિન્સ નામની પોતાની જ બત્રિજને એ લાવ્યો હતો. આમ તો એ નાની હતી છતાં સુંદર હતી. અને જ્યારે રાંધનારી તરીકે એ પહેલ વહેલી નોકરીએ મઈ ત્યારે તો એમ જ લાગતું કે હવે એક એ વર્ષમાં એ પરણી જશે ને પોતાના ઘરની તપેલીએ છતારતી થઈ જશે. પરંતુ એક સવારે રસોડામાં ગ્રાસમેલથી અગ્નિ પેટાવતાં એ દાઝી મઈ. સર્વેને લાગ્યું કે પીડાની ગારી એ મરી જશે. પણ એ તો જીવની રહી ને એના મોઢા પર એવા ચાંદા પડી ગયા કે એલિસને પરણવા કોઈ જ તૈયાર નહિ થાય એમ લાગ્યું. સખાત આપાત અને બનને લીધે,

વક થઈ ગયેલા એના મોઢામાંથી, ત્યાર પછી એકે શબ્દ નીકળી શક્યો નહિ કારણુ ખીચારીએ બોલવાની શક્તિ સદાને માટે ગુમાવી દીધી હતી.

અગ્નિજાળે એનાં વૌવન, જાતિ ને બ્યક્તિ-ત્વનો નાશ કરી યંત્રના કોઈ પુતળા જેવી ઉદાસ માત્ર એને બનાવી દીધી. આવા દયાજનક પ્રાણી નજીક રહેવામાં આવકેડું જીવન કપાઈ જતું. જો કે એલિસની શ્રવણશક્તિમાં થોડો ફેરફાર કરી શકાયો પરંતુ વાત્સા તો એણે હંમેશા માટે ગુમાવી. આવિષ્કારની વૃત્તિ જ્યારે જ નગતી ને ત્યારે એ કાગળના ટુકડા પર ઉત્તપળથી જેમ તેમ લખી નાખતી. જો કે ધણું ખરું તો માટીના મુદા માટે નવી ઈંટ કે ધસવાતું બ્રશ કે એવું જ કંઈ મંગાવવાનું રહેતું. દિવસો જતાં ધીમે ધીમે બંને વચ્ચે એક રામ જન્મતો ગયો. એની સેવાશ્રુતિમાં ઉત્તમ રાધિકા ને ચોખ્ખાઈ ભળવાથી, થોર્નને હવે એનામાં વધુ રસ પડતો ગયો. ને ખીજે પક્ષે થોર્નની અપરિણીત દશાની જૂની ટેવો, કાટખૂણા તરફ જોવાતી આગમ ખુરસી, અમુક જ સમયે ચેતતી યુગી, એક જ ખોટી પર ભેરવાતો કોટ ને એક જ ખીસા પર ટીંગાવાતું કાનસ એલિસને માથે ભવિષ્યમાં કોઈ નવી મહાન આશત નહિ આવી પડે, એની ખાતરી આપતું.

ને કાકાની માર્કે એ પણ ગાડીને ટકારે જીવન જીવતી. બહાર ખરીદીએ કે દેવળમાં એ જતી નહિ પરંતુ ગાડીને વાવટો ધરવા ને દરવાજો બંધ કરવા એ ખુદીથી જતી.

બંનેના જીવનમાં એક પ્રકારે વનવાસીના સંસ્કાર ત્યાગની વિરક્તિ હતી. જેમ કોઈ સાધુ દિવસમાં કરવાની ઈશ્વરપૂજા, પ્રમાતિયા, સંધ્યા-કાળને સ્તીવેળાની પ્રાર્થનાનો કાર્યક્રમ ઘડે છે તેમ ચાર એક્સપ્રેસ, દસલોકસ, ને જ ગ્રુન્સ ટ્રેન પ્રમાણે આવકેડું જીવતો. દેવળનો ધંડારવ જેવી રીતે સાધુને સારીયે ક્ષિત્તિ સંરથા જોડે સાંધે છે તેવી જ રીતે ગ્રેટ વેસ્ટર્ન રેલ્વેની સંરથા સાથે જોડનારા સિગ્નલ માથે થોર્ન સદાયે જાગૃત રહેતો.

૧૯૩૬ માં જાહેર ચર્ચના યુદ્ધને પરિણામે રેલ્વેમાં ધણી ફેરફારો થઈ ગયા. અમુક ગાડીનો સમય આ પ્રમાણે બદલાયો હતો, અમુક સદંતર બંધ થઈ હતી વગેરે વધારાની નોટીસો પર નોટીસો થોર્ન પર આવવા લાગી.

આવકેડું જીવન તો સાવ જુદું પડી ગયું હતું. ગઈ લગાઈમાં પણ એની જિંદગી અસ્તવ્યસ્ત થઈ ગઈ હતી. સૈનિકને લીધે અર્ધાંશી તહો બધે ભાગતું પડતું હતું. ને જોમ પડવાના બપોરના સમયનો જ એની હડિયાળ બની મૂકી હતી. ટૂંકા રાડાંવાળા ઉત્તર એવરો જેવાં કે બિલકુલ આછા ઉમેલા વૃદ્ધો પરથી વધારેમાં વધારે પાંદડા પાડનારી પાનખરના જેવાં, નવા આવનારા દિવસો ખાલી, સાવ ખાલી જતા હતા. ને બે સિગ્નલના અવાજ વચ્ચેના લાંબા ગાળામાં આવતો નદીનો ધૂધવાટ, પહેલ વહેલો એ આવ્યો હતો તેટલો જ મોટો ને બચપ્રેરક હતો.

ગાડીની અવરજવર ઓછી થઈ મૂકી હતી. પરંતુ પથ્થરિયા રસ્તાનો વ્યવહાર ધણી વધી ગયો. લશ્કરી લોરી ને મોટરો, ટેન્કો ને મોટર સાઈકલ પર પસાર થતી ટુકડીઓ રેલ્વે ક્રાંટિકના દરવાજાની બંને બાજુએથી પસાર થતી હતી.

ગામનો ટપાલી કહેતો હતો કે લશ્કરમાં લડવા જતાં પહેલાં તાલીમ લેવા સૈનિકો પર સૈનિકો આ જિંદગામાં આવનાર હતા. ઓકટોખરની એક સવારે. કેટલા સૈનિકો આ જગ્યામાં રહી શકે તે નક્કી કરવા, હાથમાં સોટી હલાવતો એક અમલદાર આવી પહોંચ્યો.

‘ બોંબ તળિયે કોર્ગ પર હું ચૂકું તો એ મારી સુવાની ઓરડી બની શકે. ઓરડી આમ તો કીક છે પણ મારી જોડે માત્ર એક જ પથારી છે. ’

‘ કંઈ નહિ, ખુદીથી પાંચ તો માર્ક શકશે ’ અફસર ગોભો, ‘ પથારીની ફરકાર નહિ. બધા જમીન પર સૂશે. ’

ને રરિવારે સાંજે માથુસો આવ્યા. મૂળમાં તો વરસાદ હતો, તોફાન હતું ને આ બધા આવ્યા

એટલે ઘરમાં અંધારું અંધારું થઈ ચલ્યું. આમ-
તુકોના પોચાક પરથી જલ્દિંદુ ટપકતાં દનાં.
પરોણાના જોશ જમીન પર ઘસડાતા હતા. ઓર-
ડીના દરેકે દરેકે ખૂણામાં તેમણે સામાન લાદી
લીધો. ટ્રેનમુસાફરીની અડચણ ને અનિયમિતતાની
હસતાં હસતાં એમણે વાતો કરી. હેલ્થ અગિયાર
હવાફથી તેઓ મુસાફરીમાં હતા. ને તેમાં પૂરા
પાંચ કલાક તો પ્લેટફોર્મ પર ને 'સાઈડિંગ'માં
થમાવ્યા હતા.

'આ દરમિયાન આપણે ક્યારે કરી ખુશીથી
પહોંચી ગયા હોમ....'

'ને હરે પછી મેળવી હોત.'

'હીક. મને તેમ પછી એણે તો ક્યારે કરી ન
હોત. હવાફના વીચ માર્ફિસ તો એને મન નહીં
રમત છે. એના પમના પંખ તો જો....'

'નહિ. કલાકના વીચ માર્ફિસ ન ન હોત.
વીચ ને અગિયારે શુણ્ણે તો હેલ્થા ? હં....'

ખજોને ઉપર થોડા. હું કે'તોતો ને ત્યાંથી
અડી બસો માર્ફિસ નહિ ?'

'હીક, કેટલું દૂર છે વાડું, જોસ ?'

થાડને થીથે હવે તો તેઓ વાદવિવાદને હોંઝા-
તોંસીએ ચડી ગયા. આલફેડ ને એલિસે એમને
જટાકા ને હાંદા ઉપરાંત ઘણી ઘણી કોરો આપી.
પોતાની ટૂંકડીમાં સીદ નામે ઝોળખાતો એક
સેનિકે જોલ્યો.

'આમ ના વતો. મજામાં ખાલી થઈ જશે.
સમજ્યા. અમારી મહેમાનગીરી માટે તેઓ તમને
વધારાનું કંઈ નહિ આપે ?'

'રે પછી અડી માણસ ન કેને ખારણે
આવે છે ?' આલફેડે કહ્યું.

આ ખાજા નવજોડિયા જુવાનિયા વચ્ચે એને
જરા અતકું લાગ્યું. હેલ્થા વધોની એની જિંદગી
એટલી બધી શાંત ને નિયમિત મઈ હતી કે પોને
જદ થતો જાય એની કલ્પના સરખી થે નહિ
આવેથી. આજે પોતાના વાર્ષિકનું એને ઓર્ગાઈઝ
બાન થયું.

વાળુ પાતું એટલે તેઓ વિનયપૂર્વક આમનેમ
કથી ને સીમરેટ ચેતાની ચિત્રવિચિત્ર કેવેંડરો,
આલફેડના મોતપિતાની મોટી કરાવેલી જળી,
એના મિત્રોએ આપેલા ફ્રેમમાં મહેત્રા પ્રમાણપત્રો,
અને શાળામાં હતી ત્યારે એલિસે દોરેલી શુભાખ ને
કુતરાની ચિત્રકલાઓ-તેઓ બધું ન જોઈ વળ્યા,
હવે એલિસ ઊડી. હ-૨૭ ની ગાડી માટે ક્રાંતિ
બંધ કરવાનો સમય થઈ ગયો હતો. વરસાદનો
વિચાર આવતાં આલફેડે કહ્યું.

'હું ન જાઉં છું.'

પણ મુખમાંથી આ શબ્દો બહાર પડ્યા ન
પડ્યા ને કાકાને બત્રિજની યરમાગટતિ ને ઊભુપ
યાદ આવ્યાં. હવે તો સૌની સાથે એ એકથી
પડી જશે.

માડી મોડી હતી.

આવીંતી તેવી ગાડી મઈ ને એણે ફરીથી
ક્રાંતિ જોલ્યો. એટલામાં તો સમજમ પા કલાક
થઈ ગયો.

જ્યારે એ ઘર તરફ પાછો ફર્યો ત્યારે ઈંદ્રી
નામનો વાંકડિયા જુદાવાળો એક સિપાહી, સીડના
ધુંટણ પર માથું રાખી, જમીન પર લાંબી તાણી
ઘસઘસાટ લાંબી ગયો હતો. આજીના ખીજ રસોડાની
પાછલી બાજુએ એલિસને વાસણ માંજવામાં મદદ
કરતા ગયા હતા.

ખજા ઉપર ગયા ત્યારે હ-૨૭ ની ગાડીની
રાદ જોની વખતે પોતાને કેવા વિચિત્ર વિચારો
આવી ગયા તેનું આલફેડને સ્મરણ થયું. જાણે
પરોણાગતમાં ખાચી આચી હોય એવી એક જાતની
ચરમ કાળી હતી. ગધાને પહેલી મુસાફરીની
તકલીફ, ધડોએ ધડોએ તેમને જોવી પહેલી રાદ
ને કંડીના વિચારે બધું પ્રત્યક્ષ થયું. મનોમન એ
મોટેથી જોલ્યો.

'નકામું બધું હવે.'

એલિસે ઊંચે જોયું. સંમતિસૂચક એણે જોરથી
માથું હલાવ્યું. એ હવેમાં કંઈ થતા હતી નિરાશા
હતી. બંનેને વિરોધી વિચારો આવતા હતા છતાં

આફરેડે મગનું નામ મરી ના પાડ્યું. નવાણું ટકા આગની ઓગો મને છે તેમ લડાઈ પણ એક ખરાબ 'મીન' હતી.

પેલા સગા થયેલ અમલદારની 'હા'માં 'હા' મેળવતાં એણે ક્ષણને માટે જ 'હા' કહી દીધી હતી. પરંતુ પાછળથી એના હૈયામાં ચચણાટ ઘૂંટી રહ્યો. અત્યાર સુધીના આટલા બધા લાંબા ગાળા સુધી જે ચહેરા ને જે વ્યક્તિ બિલકુલ ખાનગી રહ્યાં હતાં. તેને આજે અપરિચિત એવા પાંચ ઈસ્રો સામે બેઠાડી પાડી ! અને આ બેચેનીને લીધે એલિસને, આમ કર તેમ કર કહી કામે લગાડી દીધી જેથી કરી એ તેઓના સંસર્ગમાં ન આવી શકે, તેમના આગમનના સમાચારના પ્રત્યાધાત રૂપે એલિસે કશું જ કહ્યું નહોતું. એ તો માત્ર થોડું ધણું જે ગાંધીઆણું લાવવાનું હતું હતું તે જ લખતી. અને તેમના આવ્યા પછી રાંધણું પડે માટે એ રાંધતી.

રિવાજ પ્રમાણે દરબડી આભાર માનમાં કંઈ બાધ ન વેતરાઈ નવ એટલે આફરેડે ચોખવટ કરવા કહ્યું, 'મારી ભત્રીજા મૂળી છે.'

ખીજ સવારે એલિસે લખ્યું, 'એમને કપડાં ધોવા માટે કહો.' અને તે જ બપોરે એ પુરી માટે આટા, ભરવાનું ઊન, ગોસ'ખી, સીગરેટ ને સફરજનનું શરજત બનાવવા સાત શેર ખાંડ મંગાવવા માટે લખ્યું.

આફરેડે ફુકાને ગયો ને એને કહેવામાં આવ્યું કે પુરી મારેનો આટા નથી, અને સાતને બદલે માત્ર એક શેર જ ખાંડ મળી શકશે. આ સર્ખબંધુ ત્યારે કંઈ વિચારતી એલિસ પાંચેક મિનિટ થોભીને પ્યાર વર્ષ પર લંડનમાં લીધેલી હેટ પહેરીને બહાર નીકળી.

ફુકાન પર થું થયું તેની તો થોર્નને ખચર પડી નહિ પરંતુ પોતાને બેઠેલી બધી જ વસ્તુઓ એલિસ લઈ આવી હતી.

આ લોહો તરફ એલિસમાં માનુષ્યના અગ્નિ હોતો એમ થોર્નને લાગ્યું.

અઠવાડિયાં પછી એ વિચારતો હતો 'એ ઓન'દિત રહે છે.'

પણ એ એને કેવી રીતે ખચર પડી. બહારનો કોઈ પ્રકારનો આનંદ એ બતાવતી નહોતી હિંદાસ ને એકલી એ ચૂલાથી ટેબલ તરફ જતી, ખાલી થયેલી થાળાઓ ફરીથી ભરવા માટે બેઠાવતી ને શાકભાજીમાં કંઈ પડ્યું હોય તો તે કાઢી નાખતી. પેલા સહુ એનાં વખાણુ કરતા હતા. એને સાચાશી આપતા હતા. ને બેટમાં આપવાની કેવી કેવી, ચીજો લઈ આવ્યા હતા ! ચોકલેટના ખોખાં, હાથ ગોળનું; ઠેઠ ગામમાંથી ભેપાને માથે જાયઝી આણેલા જુદી જુદી શાકભાજીનું વાસણ ! આ બધી બેટસોગાત એલિસે એટલી બેદરકારીથી, એટલા અવિવેકથી લીધી કે આફરેડેને તો એમજ લાગ્યું કે આવી રીતે બેટ લેવામાં એ બારોબાર તિરકાર બતાવતી. ને તો ય એ સારી રીતે જાણતો હતો કે આ સેનિકો પોતાની સાથે વાત કરતા હતા, મરકરી કરતા હતા, રમતો ખેલતા હતા, તંબાકુ પીતા હતા છતાં પોતાની જોડે નહોતી એવી એક પ્રકારની 'મૈત્રી' એલિસને આ સેનિકો વચ્ચે હતી.

'પણ એ તો દરેક કુટુંબમાં એમ જ હોય' એ મનોમન બચડયો, 'છોકરાંઓને ખીજ બધા કરતાં મા જ 'સર્વરવ' હોય છે.'

આમ તો મોટામાં મોટો સીદ ને નાનામાં નાનો આઈડી, ડુબેન ને બેન્ગનીન બધા જ છોકરાઓ હતા. સર્વેની વયમાં વરસ કરતાં થે ઓછા સમયનો તફાવત હતો. સીદ ક્યારનો થે લાઈન પર આવી ગયો હતો, ધાયું કહેનાર હતો. ને 'દા દા દા' કરી મોટેથી હસતા આઈડીની ગોળ ગોળ ફરતી આંખો, ને લાંબાવાળની મરતી એને બાળકની કોટીમાં મૂકી દેતાં. ને બેની વચમાં હતા ઈવરને વોલી. એવા ગુલામી કે વાત જ ના પૂછે. થોર્નના દિવસો છોકરાઓ હતા તેનાં કરતાં વધારે વિનયી ને સરકારી. ખાખી દરવેશ વિના

આ શોખને ન જોઈ શકાય એ એબની મોઢામાં મોટી દયાપાત્ર વસ્તુ હતી.

x x x

રાતનું વાણુ પતી ગયું હતું. ખડું સાફશુદ્ધ ચર્મ મધુ હતું છાકરાઓ રસોડાની પાછળની ચોકડી ધોવામાં મદદે લામો ગયા હતા. ૬-૩૭ ની ગાડી મટે થોતું ગયો હતો. આજે તો ગાડી વેળાસર જ હતી. ગાડીની આટડી અનિયમિતતા એને બેચેન કરી મૂકતી. એન્જિનની છુપરી વરાળના વાદળાં આકાશમાં અદશ્ય થતાં જોઈને એને આજે ધણે જ આનંદ થયો. એને વિચાર આવ્યો. 'હું...આપે હવે ક્યાંથી મળક કરી ચકવાતા હતા ? જિંલેટા હું તેમને સીડનીય કારણ છેડેથી ટૂંન મારે, ફાટકના દરવાજાના પીસા પર હાથ રાખી, રાહ જોતો દરેરાજ ઊભો રહેતો હતો તે સૈનિકોનો હંમેશનો બની ગયો હતો.

કાળીયેડી નેવા એના ઘરમાંથી, ફેટડીને ખાજ ધોવામાં ને કાદવ કાદવામાં મદદ કરતા સૈનિકોની ડિસ્પારીઓ સંભળાતી હતી; દુઃખ ને બચતી બતાવડી ચીસો ને મોટા રામડા તાણતા આઈડીનું પેશું મીત !

એટલે ફાઈનું ચે બ્યાન ખેંચાયું નહિ. આજ-દેડ આરડીની પરસાળમાં દાખલ થયો.

ધંવર આરામપુરથીમાં બેઠો હતો. એની પાસે, હાથમાં ટેબલકલેષ લઈને એલિસ ઊભી હતી. એણે એલિસને ધુંટણ તરફ નીચે ખેંચી-ધીમા સ્વંખાનો બાણે ફાઈ બતાવ ના હોય !

એલિસની કેડમાં એક હાથ નાખી, એણે ઊભી રાખી હતી ને બીજી બાજુ જોઈને એનું મોઢું ને બેદાશ થયેલા એના ગાંઠ પંપળતા હતા મુકી વાળી પકડેલા ટેબલ કલેષવાળા માંસજ હાથને જોતી એ ગિલકુલ રિયર ને અડમ બેડી હતી. અને આંખમાંથી પડતાં એના આંસુ, વડાવ કરતા પેલાના આંખળાને બોળતી ટપકા રહ્યા હતાં હતાં પોતાના હાથ એણે ખસેડ્યા નહિ.

આજેડોને પડેલા જ વિચાર આવીને ચટકા

ગયો, 'મારે માટે કેવું અધમ ને બચંકર ! આંધળિયું કરી જતા રહેવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એની દરજ્જા શી હતી ? આવી વાતને આગળ વધતી ફાઈપણુ બોલે અટકાવવી જોઈએ. વાત કેમ છેડવી એનો તો પ્રશ્ન જ નહોતો: પોતાના કરતાં પૂરા દશ વરસે મોટી, ને મેળામાં મળતા રમકડા જેવી પિદામણી એક છોકરીને આ જુવાન પોતાના ધુંટણ તરફ ખેંચી રહ્યો હતો-આતિથ્યનો દુરુપયોગ કરનાર ચોર, નરાધમ !

છુટતો અવાજ કરતો એ આગળ વધ્યો. હજીયે ધિરે એલિસને પકડી. રાખી હતી, હજીયે તેના મુખ પર એ હાથ ફેરવી રહ્યો હતો.

'મારે એની જોડે લખ કરવાં છે.'

ચુનો કરી પકડાતાં, 'હું પાછું આપવનો ઈરાદો રાખું છું, હું સુધારવા માથું છું' વગેરે બોલતા ફાઈ છોકરાના એ ચબ્દો હતા પણ અવાજનો રણો જુડું જ કંઈ બતાવતો હતો. એ લડેકાંથી ચબ્દો ઓપચારિક અને પ્રતિજ્ઞા સેતા કે ફાઈમાં બોમ્બાતા.

'શું બધે છે તેનું તને બાન નથી. ફાઈપણુ સમયે હવે તું ફાન્સ જતો રહેશે-ને છોકરી તો તારા કરતાં દશ વરસે મોટી છે !'

નિરાશા વ્યક્ત કરતા વાક્યમાં, બોમ્બતો વખતે એક જાતનો શબ્દ પ્રત્યેનો તિરસ્કાર વરતાઈ આવતો હતો. ન કરે નારાણુ ને એકાદ માસમાં આ જુવાન મરી જાય, ને એલિસ ? આલિંગનમાં જ શું એ મૃત્યુ તરફ નહોતી દડોસ્યામી જતી ? પોતે પણ હવે તો વૃદ્ધ થયો હતો. મૃત્યુના સંજ્ઞામાં ક્યારે અડપાઈ જવાય તે નક્કી નહોતું. એટલે જ બનેલા ક્ષણિક મુખ પ્રત્યે એને તિરસ્કાર વ્યક્ત કરવાનો હતો. બાજુની આરડીમાંથી વળી પાછી દારવની છાંજો ! સફળ નહિ થાય હવે. હંકારા કરતો એ નીચે બેસી પડ્યો ને જાને હાથમાં માથું છપાવી દીધું

એણે જાણું જોયું ત્યારે તેણી પડેલાની પેદમ જ મેદા હતાં. મોઝિસે રુદન ગયું હતું. જીવનમાં

સદાને માટે કેઈ યુવાનના ધુંટણ પાસેથી એ બિડી જતી હોય તેમ ધીમેથી, રિનયથી જીભ યર્ષ ને આક્રેડની પાસે આવી. ને મૂગી એલિસે હોઠ હસાવ્યા. ' માફ કરો ' બોલવા માટે એના હોઠે વળાંક લીધો ને જીભને વાયા આપવા, ઝીણી સીસકારી સાથે એ પ્રયત્ન કરી રહી.

' હોકરા, બેમાંધો એક ઝીઝ કરવાની રહે છે. ચાલ્યો ના. અગર હોકરીને અનુકૂલ યર્ષ પરણુ ! '

' મારે એની સાથે જ લગ્ન કરવાં છે. '

' તો તો ખુદશી રીતે એ પ્રમાણે વરત ને ખીજને વારે કર. '

શબ્દો એની જીભના હતા, એના નહિ, કારણુ તે જ સમયે ખીજ સર્વે આવી ચઢ્યા. ' રમી' રમવાનું' બેએ કહ્યું ને ખીજ કેઈ સાંજની માફક આ સાંજ પણ પસાર થઈ ગઈ.

એલિસ ને આંક્રેડ એકલા પડ્યાં એટલે, એરડી સાફ કરી, ખાટલા પર પથારી કરી, કાકાને ચૂમી હમેશની માફક એ સુવા જતી રહી.

વિચાર કરતો ગયો તેમ તેમ આક્રેડનું મગજ બહેર મારી ગયું. પતિપત્ની તરીકે રહેવાનું પસંદ કરવામાં આવે તો જાનેના વિનાશ વિના ખીજું કંઈ સંભવીત નહોતું. ને પસંદ ન કરે તો ?

૧૨-૧૧ ની ગાડી માટે બહાર જતાં, એકાંત ને ગંદતેજ સીમાન્યવતી બનેલ રાત્રીની શાંતિએ એના ગુચનાડામાં તિરકારનો હણગો મૂક્યો હોય એમ લાગ્યું.

આવી હતી તેવી જ ગુડસ ટ્રેન ચાલો ગઈ ને બધી શક્તિ એકઠી કરી, ગાડીની એકાદ બોમીમા બેસી જવાની ઉત્કટ બીમ યર્ષ આવી. પેડિંગ્ટન પાછો જવાય, પાછો એજ ગુડસવાડમાં રહેવાય, છીછરી ખડકમાં આવેલી સુખી ખેટડીમાં જમાય, અગેસાં વીવન, ચેતન ને શક્તિ પાછાં મળે ! પણ વૃદ્ધ, અશક્ત સારાસારનો વિચાર વિનાનો, કેઈના કશા ચં ખપ વિનાનો એ તો ત્યાં જ બિભે દનો !

આખી રાત ચિંતામાં જંગનો પડી રહી. એલિસનું દુઃખ એને બારે હતું. એ એ પરણે

અને એને છોડી. જન્ય તો એલિસની જગ્યાં ફાણુ સંભાળે એ પ્રશ્ન એને ફેરી રહ્યો. પણ એમ ન બને, એ પરણે છતાં પાસે રહે ને સંતાનને જન્મ આપે તો એવા બાળક માટે રહેવું કાંટક શું સારી જગ્યા હતી ? સમજે કે લડાઈ લંગાપ, યુદ્ધમાં એલિસનો પતિ હણાય, ને પગથી પર કે રહે માર્ગે એ ભાગો જન્ય ને ગાડીનો ભોગ બને ! યુદ્ધ કેટલું ચાલશે ? હવાઈ હમલાઓ ક્યારે શરુ થશે ? ઉપરને માળિયે કરી હીલચાલ યર્ષ રહી હતી. તરત જ ગુરસાથી કુજતો બારે પગે એ ખડો યર્ષ ગયો. ના. ના. એના પેતાના ઘરમાં તો આવું નહિ જ બની શકે. ખીજ જ મિનિટે ખારણા બંધ થવાનો અવાજ આવ્યો. આમ તેમ જવાના પગલાં ફરીથી સંભળાયાં. ને નિશ્વાસ. ને દરેજા જોતી પાસે સૂતા એને બંધ આવતી તે પારીના પૂઠા ફાટવાનો અવાજ. શરમ ને કુઞ્ખનો માર્યો આક્રેડ નીચે સૂતો. હવે ખીજ વિચાર શું કરવાનો હતો ? એણે તે શું થયું હતું કે આવી આશંકા ને ધબ્બો ને તે દેવામાં રચાન આપે ! ને એલિસને માટે શું કરવાનું હતું-કરવા જેવું હતું ?

ખીજ સવારે બહાર જ સંકુચિત મને ને ઉત્સુક યર્ષ એણે એલિસ તરફ જોયું. ત્રિફળ અનેલા એના ચહેરામાં ભાવનો કેઈ જ ફરક પડ્યો નહોતો. એના પગલાં પડવાથી કેઈ જાતનો પ્રકાશ પડતો નહોતો પ્રણય કે પ્રણયનું આશ્રય જતાવનારું કેઈ ચિહ્ન માત્રમ પડતું નહોતું. ને છતાં એના નિરસ ને પરિવર્તન ન પામેલા ચહેરા પરથી કે યાંત્રિક સૌમ્ય પરથી ખીજાથી ચઢાવાના ને એમાં વિન્ય મેળવવાના મૂચનો તો મળી જ આવતા હતા. ને ઈર્ષ ને બીજા કરતાં એનામાં કંઈ ઉણપ નહોતી, કંઈ વધારે નહોતું-શાળામાં મોડા પડતાં, શિક્ષા યશે એ બધે બેઠક ઉતાવળો જાણે કેઈ વિદ્યાર્થી !

આનંદના જેટલું દુઃખ આત્મા પૂરતું જ રહેતું નથી. છતાં એ કુઞ્ખમાં કેઈને ચે બાગીદાર બનાવ્યા વિના, આંક્રેડ મેળે એને ગનમાં જ સમાવવાનું નહોતું થયું હતું.

હેવરે, દિવાસાંજે ત્યારે સૈનિકો પર પાછા ફર્યા ત્યારે, સીલને પટાવીને એ બાગમાં લઈ ગયા ત્યારે સંધ્યાના પહોળા ઊતરી ચૂક્યા હતા.

‘ ન જનવા જેવી એક વાત બની અર્થ છે. ઈવર એલિસને પરણવા માગે છે. ’

‘ ખરેખર ? ’

આ શબ્દોમાં એટલું બધું ઓછું આશ્ચર્ય વ્યક્ત થતું હતું કે આશ્ચર્ય થોડું ઘુસ્ત જ કોઈથી વહેમ રજૂ થયો.

‘ અહ...ત્યારે તો તું એ જાણતો હતો એમ જ કહેવો. આ વાત બધે કરતો ફરે છે કે ? ’

‘ નહિ રે, એકે શબ્દ નહિ. પણ મને બધું આશ્ચર્ય થતું નથી. એલિસ સામે એ ઘણી વખત તારીને જોવા કરતો હતો. ’

‘ એની સામે ? કેવી દૃષ્ટિથી જોતો હતો ? ’

‘ જો...મને એ પસંદ નથી. એના જેવી છોકરી પાછળ પડવાનું એને શું કારણ છે વાત ? ’

‘ છોકરી ગુલામી છે. ક્યાણ પે બધી. ’

‘ પણ એ તો મૂળી છે. ને એનું મોં ? મોં ખરે છે ને કેવું છે તે ? પેંશા ચકામા... ’

‘ એ ચકામા જ કદાચ એને ધણી ગમે છે. ’

‘ ગમે છે ? ચકામા-ચાંદા ગમે છે ? ’

કોઈથી કંપતા એણે યુવાનના મુખમાં જોયું. પણ સીંદે ન તિરકકાર બતાવ્યો, કે ન જતાની અસંખ્યતા. હા. મુરો ક્યેલા આ તુલ્ય પ્રતિ આટલી સંતિથી ઈર્ષા યુવાન જુએ તેને અસંખ્યતા કહેતી હોય તો કહી શકાય.

‘ સોફોને ઘણી વખત એવું ગમે છે, સમન્થા. બધાને નહિ, થોડાને. પણ એ તો મનનું કારણ છે ને. એને માટે જ કદાચ એ આકર્ષાયો હોય. ’

‘ ઇ એને કેવું નામ આપે છે તે હું જાણતો નથી. હું તો એને પૂરેપૂરું સુખાગ કહું, રોમિયો મનોહરિતિ કહું. ’

‘ આ રસો જો લીધો હોય તો તમે એને રોમિયો મનોહરિતિવાળો તો કહી શકો. ’

‘ હે ? કેમ નહિ ? એને ખરેખર પાકું છું કે નહિ તે થોડા વખતમાં જાણ. ’

‘ ઠીક મિ. થોર્ન તમે મોટા પછી હો. તમે જૂના વિચારના લાગે છે. આજે, હમણાં...તો... ’ પણ વાચક પૂરું સંમતતા પહેલાં આશ્ચર્ય પૂરું ફેરવી દીધી હતી. બારે પગે એ ચાલ્યો જતો હતો. ઉપવનના દાર આગળ આવી એ અટક્યો ને મોટેથી બૂમ પાડી.

‘ કહી દેજો એલિસને કે ૯-૩૭ ની ગાડી મહેલાં હું ઘેર નહિ આવું. ’

એક પછી એક સૂનારાઓ સાથે અહાતો એ રેલ્વેની પગથી, ડાઉનવાળા પાટા તરફ ચાલ્યો.

‘ જાંટો પાણી પડે તો છુટ્ટોને સાંત્વન મળે. ’ સીંદે વિચાર્યું. આ તુલ્ય એને ખરેખરો મૂર્ખ લાગ્યો, સોએ સો ટકા જોડો પણ લાગ્યો, ને પોતાના જવાબદારીઓ સ્વભાવ હોય, સૈનિકોને સહન વૃત્તિએ એને ઘેરી લીધો હતો. અત્યાર સુધી તો ઘરનું વાતાવરણ ધણું જ સરસ હતું.

પણ એના માનવા પ્રમાણે થોર્ન કંઈ કલાકની કુશળે જતો નહોતો. એકાદ માર્શલ ફર આવેલા રેલ્વે લાઈનનાં ડાઉનવાળા પાટા આગળથી પસાર થતી પગથી આગળ વેલ્ડર્મીની લાઈન આવી. અહીં એક સિગ્નલ પેટી ઊભી કરવામાં આવી હતી. સામાન્ય જનતાની દુગંધથી અલિપ્ત-ઊંચે ઊભાં, શિયાળામાં દંડ, ઉનાળે કંડક ને ગારીની બેઠક પર ગાંઠો કપ ટેકતી ઊભો રહે ત્યારે સિગ્નલ પેટી ઈર્ષા અત્યંત આશ્ચર્ય આપનારી નીવડે ખરી. આ સિગ્નલ પેટી તરફ એ સાંત્વન મેળવવા જતો હતો. પોતાના ધંધામાં આશ્ચર્ય મેળવવા એ જતો હતો. વાતાવરણ એણે માન્યું હતું એટલું જ આશ્ચર્યજનક હતું. એના મિત્રે કાંક આ જતાવી હતી. તેઓ રેલ્વે કંપની વિશે જ વાતો કરતા હતા ને વિન્સેન્ટ લેન્સ ‘ એજન્ટ કેવું મજાનું ’ એ ગીત માતો હતા. ને હસતો હતો ને કહેતો હતો કે લાઈનને લીધે વેલ્ડર્મી જવાનું નથી, ને કદાચ ઇમ્પ્રોમાં પણ કંઈ જાઓ ફરક નહિ પડી

નવ. પશુ એવામાં તો ભીત પર લટકતા ધડિયાળમાં ટકારા થયા ને વાતોલાપમાં બંગાળી પડ્યું. ૯-૩૭ ની ગાડી જવાનો વખત થઈ ગયો હતો.

વાદળાંથી છપાયેલી રાત હતી. નવેંબર માસનો. પવન એસુમાર ફૂંકાઈ રહ્યો હતો. આકાશમાં ચંદ્રોદયને હજી વાર હતી. તારના દોરડાં સાથે વાયુ ગોઠિ કરી રહ્યો હતો, જે કે નીચી સુડીએ એ રસ્તો માપી રહ્યો હતો. છતાં તારની ધૂનરીના હવામાં પ્રસરતા મોળને લીધે ખીન તારના થાંભલે કપારે પહોંચતો તેની ઝીંને ખચર પડી જતી. એ હતાશ બન્યો હતો, મનઃકલેશ એને-સંતાપી રહ્યો હતો. એની જ હંમરના ને સમાન ધંધાદારી વિન્સેન્ટ બ્રેન્સ જેવાને ઝેડો, ટ્રેનની અનિયમિતતા પોતાની મરકરી કરતા, મૂછમાં ને મૂછમાં હસતા તેમ જ પોતાના જેવા ધરડા માથુસ સામે એક વખતે હોડ બકતા પેલા પાંચે જુવાન સેનિકોની વચમાં જવું એને ધણું જ દુઃખદાયક થઈ પડ્યું.

ઐટલે જ તો ૯-૩૭ ની ગાડી પૂરેપૂરી પસાર થઈ ગઈ હતી ત્યાં સુધી એ ધરની બદાર જ થોભ્યો. આગ તેમ ફરતાં એને બમ લાગ્યો કે કોઈ એની પાસે હતું. રસ્તાપર કોઈના પગલાં નહોતાં. કોઈનો અવાજ સંભળાતો નહોતો ને તારના દોરડા તેમ જ પટ્ટરોની પર થઈ પવન હાંફતો દોડ્યો હતો હતો. તૂટે તાલગદ્દ મોતો માતાં હતાં, ચોરડીની પડાળાએ તાનમાં હતી.

‘હે કે કોઈ ?’

જવાબ ન મળ્યો. એને લાગ્યું કે ટ્રેન ગોડી ચવાધી એને ચીડવવા માટે બધામાંનો એક ઝેડશે. હા. ખરેખર ગોડું થયું હતું. પોગાદશ થયા છતાં હજી સિગ્નલ અપાયો નહોતો. અગમગતા તારા જેની જતી સાથે એક સાયકલવાળો આગ્યો ને ઊતર્યો.

‘વાંધો નહિ, પેલી બાઈ જવું હોય તો બાગેમાં ગાડીને સિગ્નલ અપાયો નથી હજી.’

તાના ફરવાળમાંથી સાયકલ લિંચકી લઈ

પગથીપરથી દોરીને તે લઈ ગયો. જનાર. હેરી ફેલે હતો. સાયકલ મારી મૂકતાં એણે મોટેથી કહ્યું.

‘નમસ્તે મી. થોર્ન. આશા રાખું છું કે હવે તમારે વધુ થોભવું નહિ પડે. થંડી ન લાગે તે જોજો. પેલો દેવતા પડી રહ્યો છે તેનો કપપોમ કરજો.’

આઝોઝે વિચાર્યું કે બધા જુવાનો આમ જ વિચારતા હોય છે. જેમાં તેમાં આશા રાખવાનું તેમને સહેલું થઈ પડે છે. પશુ જેમ જેમ હણી વીતતી ગઈ તેમ તેમ, ટ્રેન મોડો પડવાની ચિંતાએ તેના મનનું દુઃખ વિસારે પડ્યું. દયાના ટકોરા પડી ગયા. ટ્રેનને નક્કી કંઈ થયું હશે, અકરમાત ? હવાઈ હમશે ?

કંડીને ચિંતાને બારે એ અપવાદન તરફ જવા માંડ્યો. શ્રેટ વેરટર્ન રેલ્વેની સંસ્થાના એક મહત્વના વિભાગ તરીકેના પોતાના જ ધંધામાં ખૂંપી રહેનાર થોર્ન અપવાદન તરફ પગલાં ભર્યાં ને વળાંક લઈ ખીછ લાઈન પર આગ્યો. એવામાં રસ્તો રોડી પડેલી કોઈ વસ્તુ એને પગે અડ્યો. અને એ તો હતો મોટો બારેખમ આદમી. શય્ય હતું ? ના. જીવતો છે ! કારણ એણે. ઊડીને દોડવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. અંધારામાં થોર્ન એને પકડ્યો ને એને ખાતરી થઈ કે પોતે કોઈ માથુસને પકડી બિગો હતો, ખરખચડા બિનના ચૂરત કપડાંમાં સગજ કોઈ માથુસ.

‘અરે આ છે શું ? કાણું છે તું ?’

‘હું...હું જાણી ગયો હતો.’

‘ધ્રિવ !’

‘હા, હું જ સી. થોર્ન.’

કંડીને લીધે ધ્રિવ, ધૂનતો હતો. એના દાંત કચકચતા હતા.

‘શો વિચાર છે ? શું કરતો’તો અહીં ?’

‘જાણી ગયો હઈશ...હું રાહ જોતો હતો...’

અર્થહીન એનો અવાજ હતો-હજીવ જન્યે રચન જે તો ન બોલતો હોય.

‘રાહ જોતો હતો ? કોની ?’

‘ હ-હૃ ની ગાડીની. ક્યાં છે એ ? ’
 ઘૂરત જ મોટેથી બોલ્યો, ‘ યુ. તમારી ગાડીઓ
 પર. દરરોજ મોડી ! ’

‘ આ બધું ધાંધલ છે શું તે તો જણાવ ’
 આલકેડે કહ્યું.

‘ એને વિશે વાત ન કરો. ’ છોકરો રોડેણું
 રડતો હતો, ‘ નકામું છે સાવ. મારાથી હવે સફળ
 થવું નથી. ’

‘ કામને લીધે જ તું ઘણો ચાક્યો લાગે છે. ’
 રહે જણાવ્યું, ‘ ને એટલે જ આમ વર્તે છે. છે
 તો જીવન ને તારાથી આ મોટા બોલોને ન સહેવાય
 એ સાચું. પણ છોકરા, તારે આવી ખૂબીઓ ન
 કરવી જોઈએ. બીજી બધી સ્ત્રીઓની મારફત યુદ્ધથી
 પણ ટેવાઈ જવું રહ્યું. ગાડીદારો જ હજારો
 માણસો આવળા કરે છે, એ છેક કાઢી નાખવા
 જેવી વાત નથી. હું પણ એક વખત યુદ્ધમાં હતો
 એટલે શેને વિશે વાત કરું છું એવું મને બરાબર
 માન છે ! ’

‘ રે ! પણ આ બધું યુદ્ધને લીધે નથી. ’

‘ યુદ્ધને લીધે નહિ ? ત્યારે છે શું ? ’

‘ એલિસ સાથેના લગ્ન બાબત. એ મારાથી
 હવે સફળ થઈ શકતું નથી. ’

સિન્નહની ઘંટડી વાગી. છોકરાનું કાંઈ પકડીને
 આલકેડે પગથી પર ચાલવા માંડ્યું.

‘ એની મુખાકૃતિ ! મને લાગ્યું કે એ મને
 મદદ કરશે. પણ કંઈ નહિ...ન્યારથી મેં એના
 પર આંખ મારી છે...’

ફુગતો ફુગતો એ અટકી પડ્યો.

‘ બરાબર છે. ’ આલકેડે કહ્યું ‘ યરુઆતથી
 કહે તો કંઈ સમજાય. ’

‘ હું આવું છું ’ તે કેમ્બર વેલમાં યાંત્રિય ચાલક
 લોન્ગોએ કે એના બીજા ડાઈએ એક પ્રદર્શન
 મોડ્યુલ હતું. હું એ જોવા ગયો. તે પહેલાં યુદ્ધની
 ભવિષ્યકરતાનો મને વિચાર નહિ આવેલા કેટલી બધી
 ઇનોવેશન હતી ! એવા યુદ્ધમાં જખ્મી ઘણેલા ને

આજ સુધી જીવતા રહેવા પામેલા માનવીઓની
 જીવિતો !

યરુઆતમાં એની વાતોનો પ્રવાહ સતત ધોધ
 ઢોળે ચાલ્યો આવતો હતો. હવે બદલાયો.

‘ એમાં સૌથી ખૂબી દયા તો મોઢાનો અડધો
 ભાગ લડાઈમાં મુમાવેલા માણસની હતી. ત્યારથી
 એની જીવી જીવવાનો હું પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું; પણ
 હજી સુધી જીવવાનું નહોતું. ને પછી તો યુદ્ધને માટે
 અમને જોડાવવામાં આવ્યા. ’

‘ એ તો મેં કહ્યું જ ને કે યુદ્ધની પૂરી જવા-
 બદારી સમજવામાં તું ઘણો પાછળ છે. ’ આલકેડે
 બોલ્યો.

‘ સાંભળો તો ખરા. જો કે એલિસ કંઈ
 એટલી બધી જોવી ખરાબ લાગે એમ નથી હતાં,
 મેં જ્યારે એને પહેલી વખત દીઠી ત્યારે કાણ જાણે
 કેમ પણ ‘ફ’ એને ના જોઈ શક્યો. પછી મેં
 વિચાર્યું; ધારો કે એની સામે જોવાનું હું જારી
 રાખું તો ? એમ બને કે ‘ફ’ એ વાતથી ટેવાઈ
 જાઉં. એટલે પછી તો હું એને જોવા જ કરતો.
 મારામાં એણે અજાણ આકર્ષણ જમાવ્યું. એટલે
 મને વિચાર આવ્યો. જો એના મુખનો રપડાં કરું
 ને એને પંખાનું તો જ ફું એક કે બીજી રીતે
 એમ કરવા ટેવાઈ જાઉં ને બધું જુદી જાઈ શકું
 કારણ એક દિવસ મારી પણ આ જ દશા થશે ને !
 મને ખબર છે એ, ક્યારનીયે મને ખબર છે. ’

હવે તો તેઓ રહેલે ફાટક પર પડેલાં ગયા
 હતા. દરવાજા આગળ બેને ઊભા રહ્યા. ફાટકનાં
 હંડા ને લીસા પાટિયાને અડકનાં આલકેડેને લાગ્યું
 કે હવે બંને એક મોટા બામખાંધી સહીસલામત
 પસાર થઈ ગયા હતા. ને હવે ચિંતા કરવાનું
 કારણ નહોતું.

‘ તે મુખ પંખાજવા દેતી એ તો એમ ને એમ
 બેસી જ રહી હું કાણ રાખી શક્યો નહિ મને તો
 લાગ્યું કે સારાકાળ સુધી આમને આમ જ ચાલ્યા
 કરશે પણ એવામાં તમે આવ્યા. ને મને વિચાર

આવ્યો; બરાબર છે વાત આ પ્રમાણે જ બનવી જોઈએ.

દરદરથી, હવાનો પડોડો ચીરી, કાનનો જલ્પ-નિકાને અવાજ ને બદલે બહુકારા જેવું લાગે એવું એ'ગિનનું ' છૂક છૂક ' સંભળાવા લાગ્યું.

' પણ હવે એ નકામું છે. હું સદન કરી શકતો નથી. વિચારું છું ત્યારે મને લાગે છે કે માગથી હવે સદન થવું નથી. '

અધારપટમાં કિરણનું કમળ ખીલતું દેખાયું. હવે તો ટ્રેનનો અવાજ રપટ સંભળાતો હતો.

' એટલે જ બધી વાતનો અંત લાવવા હું અહીં આવ્યો હતો. પણ ગાડી ના આવી. પાટા પર હું સતો. બિંધી ગયો હોઈશ. સારાથે દિવસ દરમિયાન હું થાકી ગયેશો...'

ગર્જના કરતી ટ્રેન આવી. એની વરાળના યુગ્મણ વળતા હતા ને બફ બફ અવાજ નીકળતો હતો. મોહીને સામે સંભળી શકવાનું અસંભવિત હતું. છેવટે આલકેડે કહ્યું:

' ઠીક. સોએ સો ટકા તું એને ન પરણી શકે એ ચોક્કસ. '

આમ મોક્ષતાં એણે કળ દયાવી ને દરવાજો ફટ ફટને ખૂલી ગયા. હવે રસ્તા બચસુકત હતો. વચમાંથી એ ગોટરો પસાર થઈ ગઈ.

' પણ આ વાત એને કહેવા ઠેણુ જરો ? '

' આ જોએ હું નહિ કહી શકું. મી. યોન. '

' હું પણ નથી ધારતો કે હું કહી શકીશ. '

ને ત્યાર પછીના પચસપચા મીનમાં બનેને ખબર પડી કે તેઓ એક બીજા સાથે સંકળાઈ ગયા હતા, પહેલી વાર એક જ ભિમિના સદભાગી બન્યા હતા. અને એ ભિમિ હતી સંવેદનાની. ઈવરે સીમરેટનું પાટીટ કડાડ્યું.

' કદાચ સીદ કરી શકે. બીજાને સમજાવવામાં એ એકો છે. '

પણ એસિસને એ સિદ તરફથી સંભળવા ન મળ્યું. બીજો જ દિવસે સમાચાર આવ્યા કે મરીન-ગનની તાલીમ માટે તેમને ઉપડી જવાનું છે.

જતી વખતે થણી જ, ઉતાવળ કરવી પડી ને બીજા દિવસની સવારે તો તેઓ ગયા જ.

' હું વિગતે પત્ર લખીશ. ' ઈવર કહેતો ગયો હતો.

એ દિવસ પછી પત્ર આવ્યો. પત્ર વાચનની લગીરે ટેવ નહિ પડેલી એવી એસિસને, થોડે ધીમેથી કાગળ વાંચતા જોઈ. ઘડી વાળી, પત્ર પરખીડિયામાં મૂકી, એણે ચાના ડબ્બાની નીચે એ છૂપાવી દીધો. દયા ને આશ્ચર્યની લાગણી અનુભવતો આશ્ચર્યક આ સર્વ જોઈ રહ્યો હતો. જોલવાની તેની દિમિત ચાલી નહિ. ન તો એસિસ મોક્ષો સકી. એના ગોં પર શરમના વધુ શેરડા પડ્યા ને એમ થવાથી એની કદુપતામાં મજબૂતો વધારો થઈ ગયો.

ચોનનું રવાબિમાન, થોડીવાર, પીગણું ને એકસો પડવાથી ચાના ડબ્બાની નીચે એણે ભેંધું-! પત્ર નહોતો !

ડિસેન્જરની શરૂઆતમાં નવા સૈનિકો આવ્યા. ને પોસિસના માથાસે આવી આ સૌને રહેવાની ગોઠવણ કરવાની એક નોટીસ બજાવી.

કરુણાને પરિણામે કંઈ વિચિત્ર લાગણી અનુભવતા આલકેડે કહ્યું શબ્દોમાં ચોખ્ખે ચોખ્ખું પૂછી લીધું.

' જો એસિસ, તારો ના વિચાર હોય તો એમને આવવાની ના કહીએ. ' પેન્સીલ મોહીને એણે લખ્યું.

' ભલે આવે ! '

એસિસને શું એમ આશા હતી કે સૈનિકોની આ નવી ટુકડી એના બીજો વધારે દયાળું ચાલક લાવશે-અને આમ ઠોઈ બીજો નવો જ રસિક કિરસો બિબો કરશે ? હા કહીને શું એને એમ પુરવાર કરવું હતું કે ઈવરનો ધા માત્ર ઉપર ઉપરનો જ હતો ને એની રુઝ આવે એમ હતી ? કંઈ જ કહી શકાય એમ નહોતું.

સૈનિકો તરફ હતી એવી જ દરકારથી, એવા જ પ્રભાવથી એણે આ સર્વેની પરણ્યાગત કરી.

એક વખતની મારી દીકરી !

લે. નીન યુઆન યાઓ

યુ કિંગપર આમ તો ધણીયે હવાઈ હમલાઓ થયા હતા. એવા એકાદ નવા આક્રમણ પછી તાડછાના બનેલા મકાનોના ખંડિ-યેરાની દાર વચ્ચે ઠાઈ ઘૂમતી વ્યક્તિએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું. એ બાળક હોય એમ લાગ્યું. ડેટલી નાજુક, ને ટેલી ગંદો ને આસપાસના ખંડિ-યેરામાં એ ટેલી અજળ રીતે બંધ બેસતી હતી ! મેં એની સામે જોયું. ને તે જ વખતે એ મારા પ્રતિ જોઈ રહી. દષ્ટોદષ્ટ મળ્યા. ગભરાટ ને બપની લાગણી એની નજરમાં સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી. શું બની ગયું છે તે નહિ સમજી શકનાર બયબીત પ્રાણીના જેવી રેતી દશા હતી. દિવસ આયમવાની તૈયારીમાં હતો. ને સમી સાંજના સમયે પવનની ઠંડી ઝાપેટા આવતી હતી અવશેષોના ઢગલા પર મેં કમ માંડ્યા. આઘર્ષ ને બીકની મારી તે મને જોઈ રહી. હાથ ઝાલી મેં એને દોરી ને એણે મારી પાછળ પાછળ આવવા માંડ્યું. ને આ રીતે મેં દીકરી મેળવી.

એના હાથ ઠંડાગાર થઈ ગયા હતા. પગ ઊપાડા હતા. એના શરીર પર હતી તે વસ્તુને બાંધે જ કપડાં હઠી શકાય. ને મારી પાછળ એ જેમ જેમ આવે જતી હતી તેમ ટું વિચાર યત્ન બન્યો જતો હતો. ઠાઈ યોજના તો ન કરી શકી પરંતુ વિના હઠની ચીત્રને લઈ ઉપાડી જનારના જેવી ટું બીયબીન હતી. સારું હતું કે અંધારું થઈ હતું ને ઠાઈને શંકા આવી નહિ.

છૂટકારાના મોટા દમ સાથે મેં દાર જંધ કપો ને અંગે ધરમાં આપ્યાં. ત્રાસેલા નયનોથી લજ એ મને જોઈ રહી હતી. મારા ખંડના બારણા આગળ તે ખેંચાઈ ચટાઈ પર એ જોવા લાગી. મેં એને અંદર આવવા કહ્યું. પણ એણે તો પારા-

ફરતી મારા તરફ ને સોદહી તરફ જોયા ક્યું. મેં એનો એક પગ ચટાઈ પર મૂક્યો ને ચૂરત દોરડા પર ચાલતી સરકસની હોકરી માફક એ આસેતે આસેતે આગળ વધવા લાગી. જીવનમાં એણે કદીય ચટાઈ શું ચીજ છે તે જાણેલું નહિ, પછી એના પર ચાલવાની આશા તે ક્યાંથી રાખી હોય ?

સૌ પ્રથમ મેં એને નવડારી ને ત્રણ ત્રણ જાતના પાણી વડે મેં એને ચોળા મસળાને ચોખ્ખી બનાવી. તે પછી મારા જૂના બ્લાઝિંગમાંથી એક આપ્યું. એ ગરમ સ્વેટર પણ પહેરાવ્યાં. એને આવી રહે એવા નાના જોડા તો મારી પાસે ક્યાંથી હોય એટલે મેં એને મારા સપાટ આપ્યા. બોખ ને વિચિત્ર લાગતા એ મોટા કપડાંઓમાં એને જોવામાં ખરો નિર્દોષ આનંદ અનુભવાતો હતો. તોયે સ્નાન પછી એનું શરીર મહેક મહેક ચતું દળું. તાપણી સામે એક ખુશ્કી પર મેં એને બેસાડી. પણ જાણે મજાતરીમાં ન આવી શકે એટલી એ નાની લાગતી હતી.

મેં એને બેતો બાત ને ફુલરના માસમાં રાંધેલું થોડું શાક આપ્યું. પહેલાં તો કેળિયા ગોંમાં ચૂકતી વખતે, મારા સાસુ અર્થસૂચક દષ્ટિ નાખી, ખંચાતી ખંચાતી એ ખાતી હતી. એનામાં વિશ્વાસ પેદા કરતી ટું દસ્તા જ કરતી હતી એટલે પછી તો એણે મારા સાસુ જોવાનું મૂકી દીધું ને માત્ર ખાવામાં જ તટલીન થઈ ગઈ. ન્યારે એણે મારી સામે જોયું ત્યારે એની આંખનો બપ જતો રહ્યો હતો ને એને અદને એ પણ દસતી હતી ને ત્યારે એના ડાળા માત્રમાં નાનોશો ખાડો પડતો હતો.

મારી એ ' નિર્દોષ ' માં મેં ખ્રિસ્તી ધર્મના સંસ્કાર પાડ્યા. કારણ કે જો કે એ હતી તો માત્ર છ જ વર્ષની પરંતુ એના ધરસના પ્રમાણમાંયે એ

ઘણી નાની દેખાતી હતી. તે એની ટેવે નવા જન્મેલા સંતાનની પેઠમ જિલકુદ્ધ બીન ફેળવાયેલી અણુધડ હતી. દાખલા તરીકે આપણે આપીઆ તરીકે વાપરીએ છોએ તે હાથીદાંતની સળીઓના ઉપયોગ વિશે એને ખરેખરી શંકા હતી. હું બ્યારે ન જોતો હોઈ ત્યારે આ સળીઓને બદલે એ રાંધતી વખતે પોતાની આંગળીઓના ઉપયોગ કરતી. એ ઉપરાંત વળી શા માટે દરેક દરેકના બીજાનામાં મધુનું ભેંઈએ એની ખબર નહોતી. ઘણી વખત તો એ બ્યારે ઘણી યાકી જતી ત્યારે સઘડી આગળ ટુંટિયું વળીને કે યજી ધરના ખુણામાં નાના આણીની માફક જમીન પર ઊંચી જતી. છતાં ય નિહોંપ ને હતી બહાર તળી આવતા યૌવનની ખારી સમી, ચારુતમ, કાળી બમ્બર એ આંખો ને બ્યારે એ દસતી ત્યારે ડાખા ગાલતું પેલું ખંજન. મારી પુત્રીને હું ઘણી ચઢાતી હતી.

એકરાત્રે હું બહાર મેળાવડામાં ગઈ હતી. ઘણી મોડી ઘેર આવી. દાદરના પગથિયાને તળિયે મુચળું વળીને નિહોંપ સૂતી હતી. મારા પગલાં સાંભળતાં જ તે જાગીને મારી તરફ દોડી. એના પાતળા હાથ મારા મળે વોટાબ્યા ને મારા ખભા ઉપર એતું માથું ઢાળી દીધું. હું એને ઉપર લઈ ગઈ ને મારા બીજાનાની બાજુમાં એના ખાટલા પર એને સુવાડી. ત્યારે જ મને ખબર પડી કે મારી પુત્રી એની બાને પણ ચઢાતી હતી.

ખડું પૂછો તો નિહોંપ મૂર્ખ નહોતી. દવે રહેતી હતી તે નવા વાતાવરણને તે જિલકુદ્ધ અનુ-ફેળ થઈ ગઈ. ટેલીફોનથી તે આરસના બનાવેલા ઈંચુ સુધી ધનની દરેક ચીજમાં એ રસ લેવા લાગી. બ્યારે બ્યારે હું દોન કરતી ત્યારે એ પ્થાનથી મને નેષા કરતી. એક દિવસ તો હું મારી ઓફિસમાં હતી ત્યારે ' કેમ બા શું કરો છો ? ' રહેતો નિહોંપનો મેં અવાજ સાંભળ્યો ત્યારે મને લગ્યો આશ્ચર્ય થયું નહિ. અભિમનથી મારી છાતી મગમગ ફૂલી ગઈ ને એટલે જ મારી સ્વદેશીને મેં એને વિશે પાત કરી. ને પછીથી તો

બ્યારે બ્યારે ઓફિસમાં મળતા ત્યારે તેમાંના ઘણા ખરા મારી આ પુત્રીની ખબર પૂછતા. અત્યાર સુધી ને ભવિષ્યમાં પણ નિહોંપ મારી જ રહેશે એની મને ખાતરી થઈ ચૂકી હતી...

એક દિવસ ઓફિસથી ઘેર આવતાં મેં ભેયું તો નિહોંપ નહોતી. પોલિસ સંરચના વડાએ એક ચિઠ્ઠી મૂકી હતી. તેમાં 'જણુ' હતું કે નિહોંપને એની અસલ માતાને પાછી સોંપવામાં આવી હતી. દવાઈ હમશે થઈ ગયા પછીના રાહત કાર્યમાં મદદ કરવા માટે પોલિસે મારા આભાર માન્યા હતા. સમાચાર સાંભળતાં જ હું તો ડચ્છાઈ અઈ કારણ મેં તો માન્યું હતું કે નિહોંપ ને મારા સંબંધ સનાતન રહેનાર હશે. એની શાળાવિષયક ફેળવણીની પણ મેં યોજના ધડી રાખી હતી. અરે, દવાઈ આક્રમણનો ફરીથી ભોગ ના બને એટલા માટે પરાની એકાદ શાળામાં મેં અરજી પણ ફરી દીધી હતી.

નિહોંપને જોવાની ઇચ્છા હું દવાઈ શકી નહિ એટલે બીજે દિવસે એના ઘર તરફ જવાનો વિચાર કરી, બધાં આગળ મને એ મળી ગઈ હતી તે રથળે હું અઈ. ફરીથી તાડછાના છાપરાવાળા ઠાટડીઓ ઊભી કરી દેવામાં આવી હતી. એકાદ માસ પહેલાં વર્તી ગયેલા હાહાકારથી જાણે સર્વે સાવ અજાણુ હોય તેમ, રહેરના અરીઝમાં અરીઝ લતભાં વળી પાછું એતન આન્યું હતું. નિહોંપનું ઘર ગ્રાધતાં મને તકલીફ તો પડી. સામાને સવાલ પૂછતાં હું ગભરાતી હતી. અતે મંદામાં મંદા ને સાવ અંધારા છાપરા આગળ એક બાઈને મેં કપડાં ધોતી ભેંઈ. એણે બ્યારે મારી સામું ભેયું ત્યારે નિહોંપની એ આંખોની સમાનતા દેખાઈ આવી. આશ્ચર્ય અને ભય દરતાં નિરાશાનો સંદેશ મને એ દષ્ટિમાં જ મળી ગયો. હું થંભી ને એને પાત કરી. મેં એને જણાવ્યું કે એક મહિના સુધી એની દીકરીને સદરો આપનાર બાઈ હું જ હતી. અચકાતી અચકાતી તે બાઈ અરપછ એતું કંઈ જોલો. એની ઈંકારી ક્યાં હતી એમ પૂછવામાં

હજી બહાર નીકળી શકતી નહોતી. મીને સાથે બીજા બધા ગપ્પા હાંકતાં, હસતાં, એની બેઠે રમતાં થે ખરાં, પરંતુ હું તો શાંત રહેતો, બહારથી ગમગીન રહેતો. એને માટે મને જાડી ને સાચી લાગણી હતી. પણ મારા વર્તીવથી કોઈને હું મૂર્ખશિરોમણિ જ લાગું. રાત્રે ભયારે ભયારે હું સૂતા જતો ત્યારે ત્યારે એને માટે હું હમેશા પ્રાર્થના કરતો ને સવારના પહેરમાં હું એની પાસે એવી એવી માગણી કરતો કે એ મને હસી કહાડતી ને ધણી વખત તો ખેતરોમાં બીજા કામદારોની વચમાં પણ મારી મસ્કરી ઉઠાવતી. છતાં ય એના તરફનો મારો રનેહ એટલો બધો વિચિત્ર કદાચે પહોંચી ગયો કે બીજા બધા જુવાનો એની સાથે વાત કરે કે એવું ધ્યાન ખેંચે તો મારાથી એ ખમાવું નહિ. હા, મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે મારા કરતાં એમની રીતભાત સારી હતી, તેઓ સારી રીતે બોલી ચાલી શકતા, પણ ચોક્કસ કહું છું મીને માટેની મારા જેટલી લાગણી તેમને નહિ જ હોય.

એક દિવસ હું એક પાદરી પાસે ગયો. બીજા બધા કરતાં એ જુદી રીતનો હશે, કારણ ભગવાન બુદ્ધેવનો ઉપદેશ બૂલી બઈને એણે તો મને પ્રજુગ કક્ષામાં સૂચનાઓ આપવા માંડી.

‘ પ્રેમને ’ એણે શરુઆત કરી, ‘ તમારા હૈયામાં સંઘરી ન રાખવો જોઈએ. એ કંઈ રચનામાં જ રાખ્યા રહેવાની વસ્તુ નથી. તારે જો જાહોજલાલી ભોગવવી હોય તો, પ્રેમનો ઉદભવ થયા પછી કંઈ ચોક્કસ પગલાં માંડવા જોઈએ. મીનિને વાત કર. તારા પ્રતિસ્પર્ધીઓથી આગળ વધવાનો મોઢો શોધતો રહે. ’

ને ખરેખર એ તક પણ મળી ચૂકી. મીનેની

વસ્તુ શી છે તે મને જણાવો. હું બહુ સારી ધાર-જાણી. જાંધી શકતી નથી. તો આપના હૈયામાં જોડે જોડે છૂપાવકી ચીજનો તામ કયાંથી જ કાઢી શકું ? ’ ને એ હસી.

મેં કહ્યું, ‘ મીને તારા ગીતે તો સૂતેલા મારા હૃદયના કંઈ તારો ઝલુઝલુવાયો મૂક્યા છે. કોઈ નવી ચીજ ત્યાં પેદા થઈ હોય એમ લાગે છે. ખીલેલી કોઈ કળી જાણે પુષ્પનું નવું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. જાણે કોઈ તને-હા માત્ર તને જ-પોકારી રહ્યું છે, રાત દિવસ તારી જ માળા જપી રહ્યું છે. ’

‘ એવું હોય તો હું નહિ ગાઉં ગસ. એટલે તમને જે પીડા થાય છે તે આપો આપ બંધ થઈ જશે. સાંબળો લો: હું તમને ચઢાતી નથી. કદી ચઢાઈ પણ ના શકું. તમે તો ધણા અભિમાની છો, ધણા એકાંતપ્રિય છો. મહેરબાની કરી હવે પછી મારી આગળ એવી વાત કહાડશો નહિ. એવું બોલશો ના, નહિ તો તમારા પિતાના ચોખાના ખેતરોમાં કામ કરવા આવવાનું હું બંધ કરી દઈશ, હું તો ચાહું છું...તોમાને જુઓ તો ખરા એના વાળ પર પડતા સૂર્યના કિરણો કેવાં ખોલી જાડે છે ! ઓહ ! એ ખરેખર સુંદર ને બચ્ચ લાગે છે ! ને તમે-ઓ મીયાહાના, તમે જરાયે સુંદર નથી. તેજદિન ઠંડી આંખોવાળાને કદી મોં સરખાયે નહિ મલકાવનાર, સાથે હું નહિ પરણું-મને એ નથી ગમતું. ’

‘ તોખાની વગેલી આકૃતિ પ્રતિ મેં દષ્ટિ નાખી. તરત જ એ જોગો થયો ને મીનેના હારખનો પડયો પાડવા લાગ્યો. ‘ મારો કે તોખા મરો ગયો. ’ મેં કહ્યું ‘ તો શું કરીશ ? ’

‘ મીનેમાં રહેલું ‘ બાળક ’ અદૃશ્ય થઈ ગયું. ’

‘ એના શબ્દોએ મને કારી લા ક્યો. શબ્દો અન્યાયી હતા મારી તોલગરે એવી સુરાદ નહોતી. મારે સામનો કરવો જોઈતો હતો. મારે જાણવું જોઈતું હતું કે સ્ત્રીએ ઘણી વખત ગુસ્સાને લીધે પણ પુરુષને ચાહે છે. ખરેખર શબ્દો કહી એને ખખડાવી કાઢવાને બદલે હું તો કામ કરવા મંડી પડ્યો ને કદી કદી ચારાથી જાણે જોવાઈ જતું ત્યારે ત્યારે તોળાને મીનેને સાથે જીએલાં જોતો. તોળાના મોઢા ઉપર તો ગુસ્સાનો પાર નહોતો.

એકાએક થોડા દિવસ પછી અમારા ગામમાં એક ભયંકર આગ ફાટી નીકળી. રાત્રીને પાછો પહોર હતો. આંખોને આંધ નાખતો પ્રકાશ, ને રડતા, હોડતા, કકલતા ને દયાજનક મોસો નાખતા બાળકો ને સ્ત્રીઓના પોકારોથી હું સરાજો ભરી જીરો.

હું જીરોમાં ને ધરની બહાર નીકળી પડ્યો. મીનેની સલામતીને સવાલ મને મૂંઝવી રહ્યો હતો. હું એના ઘર પાસે પહોંચ્યો ને જોયું તો ઉઘાર જીભવાળા અગ્નિએ એને પણ બરખી લીધું હતું. અંદર બગીચાના દરવાજામાં આવેલા પાઈનટ્રેએને પણ આગે જોડામાં નહોતી મેં એ પણ જોયું કે એક બાજુ આગ જ્યારે લાકડાના સરસામાનને સ્પર્શ કરી રહી હતી, હવામાં તણુખાના વાદળોં ચાઈ રહ્યાં હતાં ત્યારે હાસ્યમાં મગચૂક ને મગચૂરીએ ચડેલાં તોળા એના મિત્રો જોડે પીધેલી હાલતમાં નાચી રહ્યો હતો.

મીનેના ખંડમાં હું ધૂસો. ઉપરથી એના પગની ધૂંડી પર એક મોડું લાકડું પડ્યું હતું. નારી છૂટવા એ મરજીયો પ્રયાસ કરી રહી હતી. પણ એના પગના ચૂરેચૂર ચઈ ગયા હતા, દુખને લીધે એના મોઢાપર પરસેવો ધામી ગયો હતો, હું તોયે વળ્યો. બારેખમ લાકડાને મેં બાજુ પર હસેલી દીધું. ને પછી મેં હાથ લંબાવ્યા. એણે કાંઈ ધુણવું. એના ગાસ પરથી આંસુની નદીઓ વહી રહી.

‘ તોળા ક્યાં છે ? ’ એણે પૂછ્યું. ‘ એ કેમ ન આવ્યો ? ’

‘ મીને ’ મેં કહ્યું ‘ હું માનું છું કે તોળા અંદર હતો. કદાચ એની વૃદ્ધ માતાને મદદ કરી રહ્યો હતો. આવી શકે એવી સ્થિતિમાં એ હોત તો જરૂર આવ્યો હોત.

‘ વળી પાછા મેં હાથ લંબાવ્યા. પ્રતિકાર કરવા જોટલી મેં શક્તિ હવે તો તેનામાં રહી નહોતી, ને બીજી જ પળે એને મેં જીંચકી લીધી. ’

‘ ધસમસ ધસતી જવાળાઓથી મીનેનું મોઢું બચાવતો, પડતો આપડતો, હું બહાર નીકળવાના પ્રયાસો કરવા લાગ્યો. ધૂમાડો ને ગરમી મનખનાં હતાં. જળ્યે વખત મને લાગ્યું કે અતિ પ્રિય એ નાચુકડા બાર સાથે હું ગચકી પડીશ, તે રાત્રે હું મહોત્સામાં કેવી રીતે પહોંચી શક્યો તે માત્ર મારા બગવાન જ જાણે છે. ને જેવા ‘હું’ બહાર નીકળ્યો કે તરત જ કડગચૂસ કરીને મીનેનું મકાન જમીન પર ફસડાઈ પડ્યું. ’

‘ બહારની ઈંડો દવાએ મને સાંત્વન આપ્યું ખરું. હાથમાંની મીનેનો રપશ મને લણે પ્યારો લાગ્યો. બહમડ જળતા એ મકાનોની દારમાં પણ કાઈ ઉદાત વિજયનું મારામાં અભિમાન જાગૃત થયું. પરંતુ મેં જ્યારે લોહને આપસ આપસમાં ફુંખની વાતો કરતાં સાંભળ્યા, મરેલા બાળક પાછળ કદપાંત કરતી માતાને મેં જ્યારે સાંભળી ત્યારે થયું કે આગે મનખનો કેર વર્તાવી દીધો હતો-તે રાત્રિ પવન સાથે એને જાઠ મૈત્રી સાધી હતી.

‘ ને એટલામાં તો તોળાને મેં મારી તરફ વળતો જોયો. ’

‘ કેણ ? ’ એણે ખૂમ પાડી.

‘ મને જતો રહેવા દે ’ મેં કહ્યું. ‘ જોતો નથી એક દુઃખી દહીં ગાઈને હું સલામત રથાને પહોંચાડું છું તો ? ’

‘ મીને જમકી જીડી. ’

‘ તોળા ’ ધીમે સ્વરે તે બોલી. ‘ વહાલા હું કેમ મારી મદદ ન આવ્યો ? ’

આંખ બોલી એણે તેની સામું જોયું. ચૂરેચૂરા થયેલી છુટીના દહની મારી એ લીંબકતી નહોતી-

છતાં ફક્ત ફક્ત બરી એ રહી ઊઠી ત્યારે મારી પાથમાં પથ એ મુજ રહી.

‘ યાસ ’ તોયા બોલ્યો, ‘ ઘર બળી ગયું ’ એટલે રહે છે ? એમાં શું ? એ પડુ પડુ તો ક્યારનું થઈ રહ્યું હતું. અરે એમાં હું પથ બળી મર્યો હોત તો ઠીક યાત. મીથેડાના સાંબળ, તારી સાથેના દિસાળ આગળ વળી ઠાઈ વાર હું ચૂકવી લઈશ. જ. ’

આટલું બોલી તોખાએ તો એની પીધેલી હાલતમાં જ એક ગાયન લગ્નકાનું ને લગ્નતા પડે ચાલતો થયો.

‘ મીને ને હું મારે ઘેર લઈ ગયો. એતો છુંટી પર પાટો લગાવ્યો, ને તાવ નહિ આવવાની દવા આપી. બહુ જ જુદા લાગતા એવા ઠાઈ વિચિત્ર ભાવથી એ મારા પર તકેદારી રાખતી રહી. હું તો એની જોડે વાત સરખીયે કરતો નહિ. મીને માટે આવી નાની નાની ચાકરી કરવામાં મને કેવા મધુરો આનંદ આવતો કેના ? ઠાક વખત ધીકતા એના કપાળને ઠંડું પાડતા કે હોઠની તૃષા છીપાવવા હું પાણી પાતો, તો ઠાક વેળા વળી ગરમ ને સ્થિર એવા એના હાથમાં રાખી મૂકવા માટે હું ફરી લઈ આવતો.

‘ મીયાદાના, ’ છેવટ તે બોલી, ‘ તોખાને માટે તમે ઢાંકપીછોડા કેમ કર્યો ? શા માટે તમે સાચી વાત મારાથી છુપાવી ? ’

‘ કારણ તું એને ચાકે છે તે હું જાણતો હતો. ખરેખરી જરૂરની વખતે ન્યારે આપણું સ્વચ્છન મદદે નથી આવતું ત્યારે એના જેટલું બચકર ખીજું કોઈ કુઝ બેળું નથી. તોખા પ્રત્યે કર ના થતો. એણે તો પીધેલો હતો. દારૂ જોઈ એ મન પરનો કાળુ યુમાવી ગેસે છે. નહિ તો એ આખો હોત ને મદની જેમ પત્યો હોત. જે તે વળી પાછો પાટો ખસેડી કઢાડ્યો. હાં એમ જ એવી રીતે જ રહેવા દે. જાધો જવાનો પ્રપલ્લ કર. સવારે તો ઘણી સારી થઈ જશે. ’

‘ આ પીડાને લીધે નથી જાધો શકાતું ’ કુખથી રીજાતી એ બોલી.

‘ શું કામ ચિંતા કરે છે ? વળી પાછો તારો પગ તો હતો એવા થઈ જશે. ’

‘ મને એ પીડાનો વિચાર નથી આવતો, મીયાદાના મને તો થાય છે કે લાકડાનું એ મોટું ભારવટીયું પગ પર પડવાને બદલે મારા હૈયા પર પડ્યું હોત-હું મરી ગઈ હોત તો સાડું થાત. એ ના આવ્યો ત્યારે તો એમ જ લાગે ને ? મને હતું કે તોખા મને ચઢાતો હશે. ના મેં જોયું. એ ખામસો છે. ન્યારે ચઢતી હોય ત્યારે જ ખામસાઓ પ્રેમ જતાવે છે. નસીબ વાંકું હોય, ઘર બળી નય, ન્યારે ભયમાં મૂકાયા હોઈએ ત્યારે એ ખામસાઓ પ્રેમને વીસરી નય છે. ’

‘ નસીબનું કરવું ને તોખો તે જ વખતે હાજર થયો. અદબવાળીને એ ઊભો હતો.

‘ યાસ આવી જ ’ એ બોલ્યો. ‘ આજ તારી જોડે છેવટનો દિસાળ ચૂકવવા હું આવ્યો છું. ’

આ શબ્દો બોલ્યો ત્યારે એના સુંદર મુખ ઉપર હાસ્ય મરકી રહ્યું હતું.

‘ તને ખબર પડી જશે કે મીને તો મારી જ છે. કેમ આમ થાકેલો લાગે છે, મીયાદાના ? દોરત, આજ રાત તો તારે બહારના બાગમાં માઠ નિદ્રામાં સૂવાનું થશે. આજુબાજુ ફૂલની ખીજાત ને ઉપરથી આવતો ચાંદનીમાં આવું તારું મોહું પણ અમી ઊઠશે, તને વિનતી કરું છું કે ‘ સનાતન વસંતના પ્રદેશ ’ તરફ લઈ જતા એ રસ્તા તરફ ચાલવા માંડ, ત્યાં નથી હાંજરના ખેતરો, નથી મીનેઓ, જૂખ જીભરાય તો જરૂરાગિન કે નથી ત્યાં ખીજના પ્રભુપર તરાપ મારવાની. ’

તોખાના શબ્દો મને બારેખમ લાગ્યા. થોડીવાર તો સમજ ના શક્યો કે એ સ્વપ્ન હતું કે નહીં સત્ય હતું. મીને ના મોઢા પર થતો તાત્કાલિક ફેરફાર હું માપી ગયો.

‘ તોખા ’ તે મુસ્કરે બોલી, ‘ આવ મારી પાસે આવ. તારા હાથ મારી કે વીટાળી દે. મારી જોડે ખ્યાર કર, આવ. ’

‘ તોખા એ પ્રમાણે વર્તી. એ જ જૂના

સ્મિતથી એનું વદન દરો રતું, તોળાએ
યોડા મળ્યા કુમળા ચન્દ્રોનો ઉપયોગ કયો. એને
વાત કરતો સાંધળતાં તો મારું કાળજું ફફડી
રહ્યું. પણ પછી રંગ બદલાયો. વાતચીત મોટેથી
થવા લાગી.

‘ તારે મીયાદાનાને મારી નાખવો છે નહિ ? ’
નમ્રતાથી એ ગોલી. એ જ-એ જ મીયાદાનાએ
મારી નિંદગી બચાવી એને મારી નાખવો છે
તારે ? હા હા હું જાણું છું તારે એને મારી
નાખવો જ છે. પણ આજે તો તારા કરતાં
એની નિંદગી મને વધારે કોમતી લાગે છે. એ
નહિ પણ ‘ સનાતન વસંતના પ્રદેશ ’માં તો તારે
જનું પડશે. આગથી બીનારા વાહરે મારા બાહોસ
છમર-મારા છવન સંગાથી, વાહ ! કાંમીડો રંગ
બદલે છે તેમ તારો પ્રેમ બદલાય છે. શું-શું મારી
નિંદગી એટલી બધી નકામી હતી કે તું આવ્યો
નહિ, મને બચાવી નહિ ? આસપાસ બધું રૂકું
હોય સારે સપાટી ઉપર ભમ્યા કરવા માટે પ્રયત્ન
નથી. કુખમાં એ આશરો આપે છે, મદદનો
હાથ લાંબાવે છે. ડાંગરના ખેતરમાં પ્રેમ દરવો
ફેરવો સહેલો હતો ! એના કરતાં વધુ મદન, વધુ
વિચારશીલ ને મને એમ આપે એવા પ્રયત્નને હું
જાંખતી હતી.

એક સેંકડમાં તો મીનેના જમણા હાથમાં
ચપ્પુ ચળકી રહ્યો ને બીજી હાથે એ તોળાનો
પાંસળીઓની આરપાર નીકળી ગયો. હમમે ધ્યેય-
લક્ષી ને તરિન હતો. અગ્નિજાળની નિબંધા માફક
એણે નિશાન પાડ્યું. ગેયાર સેંકડ સુધી તોળા.

અહીંતરો તરફગો ને પછી સાદડી ઉપર પહોંચ્યો-
એના રામ રમી ગયા હતા.

ચોડોવાર સુધી અમારામાંથી ફેલિપ્પુ બોલ્યું
નહિ. એ બધાનો અર્થ હું સમજી ગયો હતો.
એના પ્રયત્નથી નહિ સહેવાપણા ધાતું વેરમાં
રૂંપાતર થયું હતું એ હું સારી પેઠે જાણતો હતો.

‘ મીયાદાના ’ મીને બોલી. ‘ તમે મારી
નિંદગી બચાવી હતી આજે મેં તમારી બચાવી
છે. મારા આ કાર્યનો બદલો તો મને મળનાર
છે જ પરંતુ હું જાણું તે પહેલાં એક વાતની હું
ચોખ્ખવટ કરી લેવા માગું છું. મારે માટે તમારો
કેટલો બધો પ્રેમ છે તે મેં જાણ્યું-બહુ મોટું
જાણ્યું. પણ એ વાતથી તમે વાકેફ થાઓ એટલું
હું ઇચ્છું છું. એહ ! મીયાદાના, મારા પ્રિય,
પડા-લા ! ’

‘ એ દર ન્યાય મેળવવામાં માર્ગ બાધ આવ્યો
નહિ. મેં એને વારંવાર કહ્યું, ‘ મીને, તોળા ને
તેં કંઈ જાણીયુઝીને માથો નથી, તારા મજબૂર
ચડી મથેલી ગરમીના જોશને લીધે આંખ બની
ગયું ! ’ પણ બધું નિષ્ફળ હતું.

મીનેએ ન્યાય મેળવ્યો. ને ચેતનહિન થતાં જ
એની લાસ જમીનપર ઢળી પડી. અનંત નિદ્રામાં
પોતી મથેલી મારી મીને કેવી સુંદર લાગતી હતી !

મીનેને પ્રથમ મળ્યો ત્યારે હતો તેટલો જ માઠ
રનેર આજે મેં આ દેખામાં સંધરી રહ્યો છું. ને
હવે તો આ શરીરને ચારકારથી કરચલીઓ પડી
ગઈ છે. મારી પાસે છે એક માનિતો દેડકો. કારણ
મીનેને દેડકો ઘણા જ પ્રિય હતા ને દર દર
આવેલા પેલા ડાંગરના ખેતરોમાં એમના તરફ એ
હોડો સદાવા રાખતી હતી.

વ્યવહારુ દષ્ટિ

ભવિષ્ય લેખક ઇ. કે. ચેટ્ટરજીને તેમજ બીજા સાહિત્યકારોને પૂછવામાં આવ્યું, ‘ અજુબજુ મોઢ
રાધુ પર એકલવાપા છોડી દેતામાં આવ્યા હો તો કયું મુસ્લક પસંદ કરે ? ’

‘ એમાં શું ? સોફ્ટપીયરને નાટ્ય સંમત ! ’ ઉત્સાહમાં જોડે, અચકાયા વિના જણાવ્યું.

‘ હું તો ભાઈ, બાઈબલ પસંદ કરું ? ’ બીજાએ જણાવ્યું.

‘ ને તમે ? ’ ચેટ્ટરજીને પૂછવામાં આવ્યું.

‘ હું ? હું તો પસંદગી આપું ’ રજા ચેટ્ટરજીને જવાબ વાંધ્યો, ‘ ચોખસને લખેલા ‘ પદાણ
બાંધવાના વ્યવહારુ ભોમિયો ’ ને.

પ્રથમ દષ્ટિપાત

મુંબઈ વિશ્વવિદ્યાલયે શુજરાતીભાષા અને સાહિત્યને પોતાની ઉચ્ચ પદવીઓ માટે અભ્યાસ વિષય લેખે સ્વીકાર્યો અને ન. બો. દિ (મુંબાઈ) નથી કે. હ. કુને (અમદાવાદ) શુજરાતી વ્યાસ-પીઠા (Chairs) સોંપાઈ, તે પછી દશમાર વર્ષે વિવેચના સાહિત્ય અને વાક્યમયમાં એક ઉપર એક સારા પ્રકાશનો યવા લાગ્યો અને આપણાં આજિંદક પ્રકાશનોના નદમાં આ અરણ્યે રેડાવું પાણી વધવું અર્થ છે; વિવેચકોની દષ્ટિ વધારે જોડી જોઈ વિશાળ તટસ્થ તુલનાત્મક અને શાસ્ત્રીય પથ્ય બનતી ન્ય છે આપણા સાહિત્યની આ શાખામાં છેલ્લું પ્રકાશન-વિશેષાર્થે સાહિત્ય સભા રજત મહોત્સવ સ્મારક મંચ લેખે હમણાં જ બહાર પડેલ “ સાહિત્ય પરામર્શ ” (શારતી સાહિત્યસંઘ રા. ૩-૮-૦) સામાન્ય સાહિત્ય શોખીનો ઉપરાંત અભ્યાસીઓને પણ આકર્ષે એવા એમાં સંમદાયક સોળમાંથી કેટલાક વિષયોને લખેને, ખાસ સ્વાગતાઈ અને છે.

ન લખાયો હોત તોપણ ખાસ ખોટ ના બત એવા વિષયો બહુ ઓછા છે, આ શુભ પરિણામ નિમંત્રણ મોકલેલાં તેની પસંદગીને આભારી હો, નિમંત્રિતમાંથી વિષય મોકલનારામાં સારા વિવે-ચકોનું પ્રમાણ અસાધારણ મોટું નીવડતોનો અકસ્માત બની ગયો હો, પરિણામ આ સંપ્રદને આપણા વિવેચન મંચોની પ્રથમ દારમાં રથાત મળી ન્ય એવું આવ્યું છે અને પ્રજામંદુ પ્રેસે ઝીણાં પાછકા ખીખાં વાપરી આગરે ૨૦- પાનામાં ધણું સમાવ્યું છે, એટલે આ રેશનિંગ અને કટ્ટોલ અને ટુગાવાના સમયમાં ચોપડીની કિંમત પણ વધારે પડતી ગણવી પડે એવી મોટી નથી.

વિષયોને ચોપડીમાં ને અનુક્રમે મુક્યા છે તેને વળખવાને બદલે કનિષ્ઠથી માંડીને ઉત્તમ તરફ એટલે મુકેને પગથિયે લઈશું.

(૧) શ્રી વિનયરામ વૈદ્ય પોતે સ્વીકારે છે કે આ લખવા તો માંડું છું અને મેં પોતે વિવેચના દરિયે અંધધાવ્યું તે તારીખની ૨૫ મી સાલગરેક પણ આ વર્ષે છે, તથાપિ અને લંગાણ ન કરવાને નિર્ધાર છે તો પણ “ સુતવાચકોથી વંચાવાને છેક ગેરલાયક નીવડે નહીં એવા હેતુથી રજતપર્વોની અધિષ્ઠાની દેવી (ભે કાછ હોય તો તે) ની પ્રાર્થના સહ ” આદર કરું છું (પૃ. ૮૩) બલે, ભાષ, બલે: પ્રાર્થના કલિયુગની કામધેનુ છે !

(૨) શ્રી દુર્ગાચંદ્ર શાસ્ત્રી, વિ. પા. સા. સ પ્રમુખ, “ અધ્યાત્મવિદ્યાના ઇતિહાસનું એક પૃષ્ઠ ” લખે છે તેમાં મુંબઈમાં વેદાંતના વ્યાખ્યાતા લેખે ગયે ઝમાને સારી કીર્તિ અને ધન રળેલા ન્યકૃષ્ણ પ્રશ્નોરા, બાવનગર દિવાન ગંગા ઓઝા, અને જૂનાગઢ દિવાન મોકળજી ઝાલા ત્રણેના વેદાંત શુર, અસાધારણ સિદ્ધિઓવાળા યોગી રામખાવા વિશે ફરી વાંચવા મળે છે, એ આ નિમંધનો ઉગળો તંત્ર છે, પણ લેખકશ્રીએ ગંગા ઓઝા અને મોક-ળજી વિશે તેમના આશ્રિતો અને પ્રશંસકો ને ગુણગાન કરી ગયા છે, તેને સોયે સો ટકા સાચાં માની લીધાં છે; “ શુરઓમાં છિદ્ર હશે કે કેમ એ શંકા સરખી પાતકી ” એવા આપણા પરંપરા-ગોષિત “ ધર્મ ” ને એઓ વળમી રહ્યા છે. જૂતકાળના ઇતિહાસને તપાસતાં શાસ્ત્રીય સંશોધનના સારા નમૂના રજૂ કરવાને શક્તિમાન થયેલ આ પીઠ લેખક આપણા દાદાઓના સમય વિશે પોતાના શાસ્ત્ર સત્યસ શોધક તેત્રને આમ આ નિમંધમાં મોચેલું ન રાખે છે એ હકીકત સામાન્ય વાચકોના ધન પર લાવવાની જરૂર લાગે છે ઇતિહાસ ક્ષેત્રમાં શ્રી દુર્ગાચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા એવી છે કે સામાન્ય વાચક એમના આ લખાણ ઉપરથી ગંગા ઓઝા મોકળજી ઝાલા વગેરેને તેમના પ્રશંસકોએ નેવા નિરૂપ્યા છે, તેવાજ તેઓ ખરેખર હતા એમ માની ન લે, માટે આટલી ચેતવણીથી ન સંતોષ માની આગળ ચાલિયે

(૩) શ્રી મંજુલાલ મગસુદાર “ સંશોધન સાહિત્ય એ મોટું નામ રાખીને આપણને આપે છે તે માત્ર એ વિષય ખેડનારા અને એમના પ્રશ્નનોની જિજ્ઞાસાથી માંડી જાય છે. આમાં સંમતિથી તમામ વિભલ કોઈ પણ એક જિજ્ઞાસુની જાણમાં ના હોય, એટલી જ એ યાદીની ઉપયોગિતા જણાય છે. વિદ્વાન લેખક ટકે શેર બાજુ ટકે શેર ખાતે તોળે છે. દક્ષપતરામ અને નર્મદા-શંકરથી માંડીને દા. નસરવાનજી રથી, દા. સાંક-જિયા, શ્રી હરિપ્રસાદ જુગદાપ દેસાઈ, શ્રી. યોગુદાસ રાયચુરા, શ્રી. અપૂત વસંત પટ્ટા, શ્રી. સારાગાઈ નવોળ, જેવાને પણ જુદા નથી: આમાં દા. મગવાનલાલ છંદજી જેવાનું નામ સ્મરણ હોય જ. માત્ર નામ સ્મરણ છે એ ખુબ્બા વમર કેમ રહે વાડુ ? કાર્યકરો અને પુસ્તકોના ઢગ ઢાલવ્યો છે તેમાં ખીટી પણ કોઈ ભાતની તારતમ્ય દૃષ્ટિનો અભાવ જ પ્રવર્તે છે પરંતુ આ નામાવલિ સામાન્ય વાચક વમર કંટાળે વાંચો શકે ખરો. એટલી આ સખાણુની શુણ્વતા નોંધ પાત્ર છે.

સીદીની વચમાં પગથિયાં કૂદી જઈશું. ડેટલાક ઉપમ નિર્ણયો વિશે મિતાક્ષર માહિતી જેવી નોંધમાં ચર્ચાના એક બે મિંદુ પણ છાંટીશું. સમજાવી વાચક શાંદ રાખે કે આ માત્ર પ્રથમ દૃષ્ટિપાત. ઊઝતી નજર, અને તેને ઉચિત આંજી કાચો ટૂંકી નોંધ છે. વિસાગો ખાવાના રાજગથી આરામ પુરણીએ કે માંદગીને ખીલાને પડ્યા પડ્યા પાતા ફેરવતાં જો દુઝો આવે તે તત્કાળ જણાવી દેનારો જ ખરો છે. આવા વ્યાપાર દરમિયાન ઉંઘાઈ ઉંઘાઈએ પણ દેખાઈ જાય અને કંઈક નોંધાય, પરંતુ તેમનું માપ કદાચનાને નેમના પરપર સવાદ વિસવાદ તપાસવાનો તેવનાં પરિચામ કોષવા વિચારવાનો વ્યાપાર આ પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે હોય જ નહિ.

(૪) શ્રી રમણલાલ યાસિરનો “ નાટ્યકલા, એક અવિચીન દૃષ્ટિ ” એ નિવંધ જોતાં આનંદ થાય છે. કંઈક અચ્ચે પછ, કમ્મે એ કલમનું ખીટું એરે અલ્પ સમિત્વ મુદ્દસર અને સમાજ માંડી લખાય તેવામાં આવેલું સાંચરતું જ નથી. કમ્મે કમ્મે સજ્જ કે સજ્જ શુદ્ધ નાનગો રહી મળેલા

લાગે છે. દાખલા તરીકે યાસિર લખે છે “ વિવિધ કલાઓનું નવનીત ” (પૃ. ૧૦૬) ત્યાં એમનું વક્તવ્ય છે વિવિધ કલાઓનું સમુચિત સંમેલન. એઓ લખે છે “ આર્થિક સજ્જતાની ચાવી કંઈ ધારણ ” કરવાનું, ત્યાં એમનું વક્તવ્ય છે નફા રજવાની ચાવી જોતોઈએ બાંધવાનું કે એટીએ ખોસવાનું (પૃ. ૧૧૦). દુષ્ટાંત શુદ્ધતાને ટાંકતો લખે છે કે “ પ્રેમીઓના હૃદયોના રતિભાવ ધીરે ધીરે રિથર થાય છે ” (પૃ. ૧૧૧), બ્યારે શાકુંતલ નાટક વિષયે પ્રથમ દૃષ્ટિપાતે જ જણાઈ રહેતી મુખ્ય વિવક્ષણતા આ છે, કે એ તો છે તારામિત્રક પ્રેમ. દરેકદરેક મળતાં જ ઉદ્ભવતું અન્યે અન્યેન્યાકર્ષણ. પરંતુ આ છે માત્ર સપાટી ઉપરનાં પરપોટા રૂપ દોષ. નાટ્ય વસ્તુ, નાટ્ય પાત્રાલેખન, નાટ્યમાં રસ જમાવટ અને રસપ્રવાહ અને રસ-મિશ્રણ, નાટ્ય પ્રયોજક સ્વધારનાં કર્તવ્ય, નાટ્યની સુરુચિયુક્ત સજ્જત મોટે સમજાવી ધનિક શેઠ કે શેઠચમૂ (સિમિટેડ કુપેની)ની તૈયારી, વગેરે કશું શ્રી યાસિરની નજર બહાર નથી; નાટકની ફોટોમાં દરકનો ફાળો તેઓ આવસ્થક ગણે છે. બહુ હોય પણ મેળમાં ના હોય, એક પ્રધાન અંગીના બીજા તમામ સાહિત્ય સાધન સામગ્રી અંગ જ હોય, તો પણ નાટક સજ્જ ના થાય એ શ્રી યાસિર જરાજરા સમજે છે. અને મૂકને તો આ નિર્ણયનો સૌથી જીમતી બાજ એમની ચેતવણી લાગે છે કે ચલચિત્રના મોટામાં નાટકને જેમ બને તેમ એ કલાની નજીક આવ્યુવા મયવામાં તો મૂખંતા જ છે. ચલચિત્રમાં વસ્તુ પ્રવાહ વધારે ઝડપી વેગે વહે જ; ચલચિત્રને પ્રકાશ છાપારમ છમી આદિ આધુનિક સામગ્રી અત્યંત આકર્ષક બનાવી ચકે છે, તેવું આકર્ષક નાટક બની જ ના શકે; ન નાટક પાછળ ચલચિત્ર જેટલો ખર્ચો ઉપાડવાનો હોય, ન પૂરેપૂરું ફોટોમંદ નાટકથી સારા ચલચિત્રના જેટલો નફો મેળવવાની આશા સેતી હોય બને કલા એક બીજીથી મિત્રાતિમિત્ર છે બે કે પ્રથમ દૃષ્ટિને દેખાય છે બંનેના જેવી. આ બે કલાઓ વચ્ચેનો સંબંધ બે બેની બેગા કરતાં એક પતિનો બે દરીદ દારાગો જેવો તપાર છે !

(૫, ૬) શ્રી વિશ્વનાથ મદ્દનો “ કવિતાની અંતિમ કસોટી ” અને શ્રી ડાક્ટરરાય માંકડનો “ કાવ્ય સ્વરૂપ ” સાથે લઘુ લેવા દીક પડે એમ છે. બંને લેખક પોતપોતાના વિષયના રચયી છે અને લેખક તરીકે સિદ્ધહસ્ત છે. એમણે પોતપોતાના વિષય માટે બિન્ન બિન્ન પદ્ધતિ રચીકારી છે, અને એ દરેક પદ્ધતિમાં અમુક દોષ અનિવાર્ય છે, તે આ દરેક નિર્ણયને વળગ્યા છે. શ્રી વિશ્વનાથ અવતરણેને ડગલે ડગલે પ્રગતિ કરે છે; અવતરણેને એક બીજા સાથે સાંકળતા આગળ વધે છે અને નિશાન સર કરે છે. આને લીધે એ નિર્ણયમાં અવતરણે પછાતાં થઈ ગયાં છે. એમની જગ્યાએ હું હોત તો શ્રી આનંદશંકરનાં, શ્રી લેડોરનાં અને જોગનાં એક બે અવતરણે છોડી જ દેત. અને એ પ્રમણે જે જગ્યા વધત તેમાં મારી કસને જ અજમાવત પરિણામ (માતૃ) છું કે આવી અવતરણ માસાકરે) આ નિર્ણય છે તે કરતાં વધારે માલ અને અસરકારક બનત. શ્રી ડાક્ટરરાય પ્રમાણુજૂત સંસ્કૃત વાક્યો ટાંકે છે, તેના શબ્દસઃ તરજુમે આપે છે અને પછી આપણે એ સિદ્ધાંત કેવી રીતે સમજવો તે વિશદ કરતાં ૫ ચોક્કસજ્ઞ જળવાય મટે સંસ્કૃત પરિભાષાને વળગી રહે છે. આથી કરીને આ બંને નિર્ણયો સામાન્ય સાહિત્ય-ભાગી વાચક માટેના નહોં ને અભ્યાસી માટેના બન્યા છે. એ ત્રણ વાર દરી કરીને વાચનાર અભ્યાસીને જ આપણે સંદર્ભ સુચવચરિત રીતે પ્રતીતિબંધક થાય એવા એ નિર્ણયો છે. અભ્યાસીને તો એ નિર્ણયોને બેચાર કરતાં વધારે વાર વાંચવા મન થાય એવા એ નિર્ણયો લખાયા છે. પૂરતા અધિકારવાળા વિદ્યાર્થીઓના વર્ગ ધ્યાનવચારને દેવાયલા ગ્રેદેસરનાં વિવેચક લખાણ આતાં બંને એમાં કશી નવાઈ નથી.

(૭) શ્રી જ્યોતીર્દ દવેનો “ હાસ્યસ વિકાસ ” મુકાબલે જુદું સરસને રચુ છ લાગે એવું વાંચન રહુ કરે છે. પણ એણે કીમતી નથી. વિષયની સમગ્ર માંકડગ્રીમાં એક જ ઉણપ રહી ગય છે, પણ તે મોટી છે. હાસ્યરસના એક મોટા અને વિગિજ્ઞ કિતાને ગી નોનીન્દ ગણતા જ નથી ક

આપણા ખારસી ગંધુઓના હાસ્યવાક્યમય સાહિત્ય નાટકાદિ વિશે કહું છું. શ્રી જ્યોતીર્દે જ એક જુદો નિર્ણય લખીને એ કિતાને ન્યાય આપવો એવી માગણી કરું છું. વળી આ નિર્ણયમાં નવસારમથી લગભગ ગણકાત લગીના જુજરાતી હિંદુ (અને એકાદ મુસ્લીમ) હસાવનારાઓને એમણે નોંધવા ઉપરાંત કંઈક કંઈક ચર્ચા છે તે એમના ઇપિત્રપર્શથી કોઈ વાચકને સંતોષ વળે એમ નથી. વિસ્તારથી અને જિંઝા ઉતરીને એ દરેકના શુશ્રુષાવાણું તારતમ્ય તથા તેમની અન્યોન્ય સરખામણી પણ સાહિત્યશોખી પ્રગળે મનોરંજકની સાથે બોધક, થઈ પડે એમાં શક નથી; અને એ કાર્ય માટે પણ પ્રજાની પસંદગી થી જ્યોતીર્દ ઉપર જ ઉતરે એમ માતું છું. આપણાં દુર્ભાગ્ય છે કે નાજુક દેહલતા ઉપર નોકરી અંગે એમણે કરવાં જ જોડે એ એવા કામકામનો “ લાદો ” ખૂબ મોટો રહે છે.

(૮) “ આ તો ફક્ત એક દષ્ટિપાત છે ” એમ સમાપ્તિ કરતા શ્રી મેલાણી એમના ‘ લોક-સાહિત્ય ’ નામે નિર્ણયમાં દેવાયત, હિંદાસ, કવિ સાથે વ્યાજ ખાઉ, મોરાર, લાખા, વગેરેનાં ભજનોની હાજ કાલવે છે, એ સુકમાર કુસુમોની ખુશખુ ઉરાડે છે. સાથે સાથે એ લોકસાહિત્યમાં જે જે વસ છે તેના અગિયાર વર્ગ ગણાવે છે, અને આ માત્ર નકળિયા કે તરજુમિયા ધડતર નથી. સંતોના બંત અનુભવનો સ્વયંજૂ વિસ્તાર છે, એમ ખાતરીપૂર્વક જણાવી તેને પ્રસારે છે. આપણા સાચી પર્યાપ્ત દષ્ટિવાળા પ્રો. રાનાડોને અભિપ્રાય ટાંકે છે કે હિંદમાં જનનિકો અને સાધુસંતોને મુખે રચે રચે અને બોલીએ બોલીમાં સંજાળાતો કશીરિત્તો રહસ્યવાદ માત્ર ઉપનિષદનું ‘ અધ્યાત્મ ’ નથી ઉપનિષદનું અધ્યાત્મ માત્ર શુદ્ધિનિષેડ હતું, મનજનું મંથન હતું, ત્યારે આ અવોચીત ભાષાઓના વાક્યમયના મુજોમાંથી આવિભાવ પામતો હિંદના મધ્યકાળનો રહસ્યવાદ પાપાનુભવ અને દુઃખદર્શનાં તપોમય સહનમાંથી આપોઆપ પ્રકટેલ બકિત-રસાવનવાળો રહસ્યવાદ છે. નિર્ણયમાં સાંકળેલી આ વસ્તુ તેને હિંચ રચાન અપાવવાને પૂરતી છે બોડે એ પ્રશ્નને કેટલે અંશે રચીકારી કેટલી

નાસાગીત ગણવી, તે તો જેવું જેવું મત. વળી શ્રી મેધાંજીની સ્ત્રીસ બરાડા પાડતી અને શોર-બકોરના બોકોરા કરતી લખાવટ ચિષ્ટ સુરુચિવાળા વાચકને કંઈક પ્રતિકૂળ બનાવી દે એવી અહીં પણ નથી એમ નથી, એટલું પણ ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે.

અહા જ નિબંધો વિશે કંઈને કંઈ લખવાનો આશય જ નહીં. અને આ સંપ્રદાયે આપણા વધતા જતા વિવેચના સાહિત્યમાં મોખરે સ્થાન અપાવવાને આટલું પણ પૂરતું છે, એટલે અહીંજ અટકી જઈશું.

—ખ. દ. ઠંકાર.

વૈશંપાયનની વાણી : ખંડ બીજો: (લેખક: કરસનદાસ માણેક: પ્રકાશક: શરદ પ્રકાશન મંદિર: પૃષ્ઠ: ૧૪૪: કિં. રૂ. ૨-૮-૦)

કરસનદાસ માણેક કવિ છે, નિબંધકાર છે, નવલિકાકાર છે, એમણે બાળનાટકોના અનુવાદ કર્યા છે અને હવે પછી પ્રસિદ્ધ ચતુર એમની કૃતિઓના નામ વાંચ્યાંથી આપણને લગ્યવાતું મળે છે કે અદ્ય સમયમાં એઓ નવલકથાકાર, ગમુસીકથાકાર અને સાહિત્યના પચ્ચીસ વ્યોત્કર્ષોનાં રેખાચિત્રકાર પણ ચતુર છે. કેરવા કારે તો, વધુ કે ઓછી સફળતાથી આવું આવું ઘણા સાહિત્યકાર કરી શકે-કરવા પ્રયત્ન તો જરૂર કરી શકે પણ કરસન માણેકની વિશિષ્ટ શક્તિઓની ખૂબી એ છે કે આ બધાંમાં એમની, નૈસર્ગિક ચોક્કિતને લઈને એઓ તોખા તરી આવે છે. એમનું 'મહોબતને માંડવે' એક અનેખા પ્રકારનું પ્રેમકાવ્ય છે. 'માલિની'ની નવલિકાઓ આપણા નવલિકા સાહિત્યમાં જુદી જ પડે છે. સાહિત્યના વ્યોત્કર્ષોનાં રેખાચિત્રો કટાક્ષ-યુક્તા હોતાં. અતિ અદ્ય વિસ્તારમાં નામક વિશે ઘણું સત્ય કથન કરી ગય છે. અને આ

'વૈશંપાયનની વાણી' દ્વારા કરસન માણેક આપણા સાહિત્યમાં એક વજ્રપ્રેરણા સ્ત્રોત સર કરે છે. અને આ બધાં કાર્યો લેખક કેવળ લાપરવાહીથી કરતો જણાય છે એમ એની પ્રગળ શક્તિઓના આપણને ખ્યાલ આવે છે.

આ પુસ્તકમાં પ્રસિદ્ધ યથેત રચનાઓ વિશે લેખક પોતે જ કહે છે કે 'જેને હું શુદ્ધ કાવ્ય ગણું છું', તે પ્રકારની આ રચનાઓ નથી. આ તો છે પદ્યબદ્ધ કટાક્ષયુક્તા પત્રકારત્વ અને છતાં આ પદ્યબદ્ધ કટાક્ષ-રચનાઓ પત્રકારત્વથી કાંઈક વિશેષ છે. અને આપણા સાહિત્યમાં અને પત્રકારત્વમાં

કટાક્ષના ક્ષેત્રમાં યશભરી સામગ્રી નિઃશંક આપી ગય છે. ૧૪૪ પાનામાં ૪૪ રચનાઓ છે. લગભગ બધી આરામપુરથી થે બેઠાં બેઠાં વાંચવી, ગૂંચવી અને આપણા કંઠે ભેસી હોય તો બરાડવી ગમે તેવી છે.

રચનાઓના ઢાળ ગ્રંથીતાં પરમાતીઓ, બજનો, પ્રવલિત ગીતો અને ગાયનો ઉપરથી રચનામાં આવ્યા છે એટલે સમાજના દરેકે દરેક ધરને એમાં આનંદ આવે છે. 'ગરૂડે ચડી આવજો ગિરધારી', 'હં છોડ સખી યજ સંગ મેરે', 'મા, પાવા તે ગરૂડી બીનથી', 'યજ યજ રે નવજવાન', 'શિવાજીનું હાતરક', 'રાધાકૃષ્ણ વિના બીજું બોલ માં' વગેરે ઢાળ ઉપરથી વાચકને આ કથનમાં રહેલ સત્યની પ્રતીતિ થશે

કટાક્ષ ચિત્રો, કટાક્ષ કાવ્યો વગેરેની સાહિત્યમાં બસે ખાસ જરૂર નહિ હોય પણ આપણા દરેક પ્રગળા-જીવનમાં જરૂર રહેવાની જ. પ્રગળ પરતંગ હોય કે સ્વતંત્ર પણ રાજકીય, સામાજિક, રમતગમત સંબંધી, માનવીઓની નાની નાની ક્ષતિઓ સંબંધી ચર્ચામાં આ જે પ્રકાર અતિ મદદનો ભાગ બળવે છે. ઇંગ્લેન્ડમાં કોઈ કોઈજા-બરીના પ્રધાનપદથી માંડી બાકર વગેરેના પ્રધાન-મંડળ સામે પરિકથાઓ વગેરેમાંથી સામગ્રી લઈને કટાક્ષચિત્રો ચીતરનાર એક. કેરૂંસ' શુદ્ધતાં, દરેકજ નિયમિત, વેરટ મિ-રેટર એટલેમાં પ્રસિદ્ધ થતાં ચિત્રોએ એટલી અસર કરેલી કે એ પ્રધાન-મંડળ પરાજ્ય પામતાં એને રથાને આવેલ લિમરલ પ્રધાનમંડળે શુદ્ધને નાઈટહુડ બક્ષે! મહાસમા-વાદોએ ઈલકાઓની વિરુદ્ધ છે એટલે કટાક્ષચિત્રો આવેખનાર શંકરને અને કટાક્ષકાવ્યો રચનાર કરસન માણેકને નાઈટહુડની આશા રાખવી તો અસ્થાને છે; પણ એમની સેવા એથી ઓછી તો ન જ અંકાવી જોઈએ.

એક સૂચના : આમાંના કાવ્યોને મથળે દરેક કાવ્ય જે પ્રસંગને લઈને રચનામાં આવ્યું હોય તે પ્રસંગ ટુંકાણમાં આપવો જોઈએ જેથી એ પ્રસંગથી અગ્રણ્ય રહેલ કે એ પ્રસંગોતે બુદ્ધી મયેલ વાચકો પણ આવી કૃતિઓને રસાસ્વાદ માણી શકે.

આવા ખંડો નિયમિત પ્રસિદ્ધ થતા રહે તો આવી કટાક્ષ-રચનાઓ દ્વારા આપણા રાજકીય પ્રશ્નનાં અશુદ્ધ દષ્ટિએથી બેવાતો ઇતિહાસ પણ નજારાઈ રહે.

મનસુખલાલ મહેતા

સૌંદર્યો પામતા પહેલા
સૌંદર્ય બનવું પડે ?

આધુનીક

અને

અર્વાચીન

ભરતકામથી ભરપુર બનારસી
તથા જરીનચોરજેટની

સાડીઓ

ખરીદવા પધારો

ભરતકામના લેટેસ્ટ નમુનાઓ લેવા
એકવાર અમારા ચોરમની સુલાકાત લો

બોમ્બે ટાંકીઝ (સ્ટુડિયોઝ)

તથા

વીજળ નાણીતા સ્ટુડિયોઝમાં તમામ
ચેશાકો અમે પૂરા પાડીએ છીએ.

મર્યાદા શરીર સાચી
અમારા શરીરોને સ્વચ્છ રાખવા માટે

ટેલીફોન નંબર
૨૦૫૩૧

વર્ષ ત્રીશુ
અંક બીજો

કલા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારોનું માસિક.

કેશુઆરી

કલાગમ :

પાંચ રૂપિયા
છટકે ફિમલ આઠે આના

સંપાદક :

મોહનલાલ મહેતા (સોવાન)
દાનિલાલ હ. પરીખ

જરૂરી વિગત

* આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં આવતા લેખો રસિક ને જીવનનાં ઉપયોગી તરવોથી રચેલા હોય છે.

* માસિકનું, વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ સામગ્રી સાથે આપવામાં આવશે. સામાન્ય અંકની છૂટક નકલની કિંમત આઠ આના અને ખાસ અંકની એક રૂપિયો રહેશે.

* માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના બદલામાં લેખકને પૃષ્ઠદીઠ એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે પરંતુ કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય માટે ત્રણ રૂપિયાથી ઓછું અપાશે નહિ. છપાયેલા લેખની છૂટી ત્રણ પ્રતો, માસિકનો અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.

* દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક પ્રગટ થશે.

* પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે ટપાલખાતામાં તપાસ કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું.

* સંપાદનને લગતો પત્રવ્યવહાર તાંત્રી, પ્રતિમા ૧૩૮ મેડાઝ સ્ટ્રીટ, કેટ, મુંબઈના સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭

* સરનામું બદલનાર મોંઘી લેશે, ને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપર આવતો તમારો ગ્રાહક નંબર અવસ્થ જણાવશે.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, કાલજાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

પ્રતિમા

વર્ષ ત્રીજું

ફેબ્રુઆરી '૪૬

અંક ૨ નો

— અનુક્રમ —

બાનાલાલને :	શ્રી. હરેન્દ્ર પંડ્યા	૧૧
સુભાષચન્દ્ર બોષને :	શ્રી. દલિત બુચ	૧૩
કુચીનો સંચો અલ્પકલ્પો :	શ્રી. સુધાંશુ	૧૪
વાલભાની શોધમાં :	શ્રી. સ્વયંભૂ નંની	૧૪
તને મરણ રું ઠહું ? :	શ્રી. પ્રસાંત	૧૪
કવિવર બાનાલાલ :	શ્રી. બળવંતરાય ક. ડાંગર	૧૫
પ્રેમ વિના :	શ્રી. મોપાન	૧૬
કાતમાળની મૃંદલવૃક્ષ :	શ્રી. ઇન્દ્ર વસાવડા	૭૪
અનુભવનો અંગે :	શ્રી. પ્રસાંત	૮૧
દીવા નીચે અંધારું :	શ્રી. રામ રામા, પ્ર. મૃત્યુંજય દવ	૮૭
દોહરા મારુનાં દુહા :	શ્રી. રમણિક દિશનલાલ મહેતા	૯૨
વિસ્મૃતિ-તેનાં કારણો :		

શ્રી. હાસલાલ માનસિંગ કામદાર ૯૫

ગામડાંના પતનનો પ્રતિદાસ :

શ્રી. કુમરશી ધરમશી સંપદ ૯૮

સાહિત્યમંગલાનાં નીર : શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા ૧૦૩

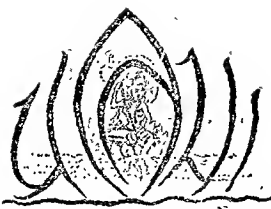
અમારી પ્રવૃત્તિઓ

- ૦ સંસારચક્ર અંધાવલિ—જાર પુસ્તકો
લવાજમ રૂ. ૭ ધર બેઠાં.
- ૦ દલિત સાહિત્યમાળા—બે સંપુટ
લવાજમ પ્રથમ સંપુટ રૂ. સાત.
બીજો સંપુટ રૂ. આઠ.
- ૦ નિર્મંધ શ્રેણી
- ૦ રાબ્દ અને રાજકારણ અંધાવલિ
- ૦ પુષ્પ માસિક [ખાલક-જી-બારીનું] મુળપત્ર.
વાર્ષિક લવાજમ રૂ. ત્રણ.

એન-સીનાં

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

અદાર પુસ્તકો : ૨૫૦૦ પૃષ્ઠનું વાંચન : સવાસો
ચિત્રો : જાર પુસ્તકો પ્રમદ થઈ ચૂક્યાં છે.

કલા, છત્ર, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ત્રીજું

ફેબ્રુઆરી '૪૬

અંક બીજો

નહાનાલાલને

પીયૂષોને વર્ષતા અંદરાજ !
આલ્યા પૃથ્વી આળસે છોડી આજ ?
ને રેં સાથે જ્યોતિષાં જ્યોતિ એવું
તેજે આજે નિત્યનું આઘમી ગ્યું.

કાવ્યામૃતો રેલી રેલી અલંગ
મહોરાષી જે શુભરી - કુંજ કુંજ;
મહે કે કેવી આજ એ ભવ્ય રમ્ય ?
એવું જીવ્યું તો સ્વયં ધન્ય ધન્ય.

કિંતુ અમારે,
શક્તિઓને પૂછને ધન્ય થાવું,
કે વા જોઈ જોઈને જાળી રહેવું,
સંભારી સંભારીને ઝૂરી રહેવું,
ઝાણું ખોણું તેહને મૂક રહેવું.

ને શું ભવ્ય જીવનસોત આજે
વેળું માંડી કાલની લીન ધારે ?
ના, ના, માનવે કુટે જ્યાં કુવાર,
હોયે એવી જીવગીની ન હાર.

કાળના કંઠમાં તેં તો, અમૂલ્ય મોલીમાળ શી
અરપી જીવગી આજે, મૃતથી અમૃત વસી.

—ઉપેન્દ્ર પંથ્યા

સુભાષચન્દ્ર બોઝને

:: અવુરુપ ::

જુવાની ફૂટતી'તી ત્યાં વાડી સંસારની તજ
જુવાની પૂછું ખીલી-ત્યાં વિશ્વની વાટિકા તજ
ભાવના - કર્મની ખેડેરી પાદુકાઓ તપોમયી
તમે આલ્યા અનંતે ને અમારી આંખડી લીંની.

ગમી ના હૂંફ લક્ષ્મીની ચહી ના નિવૃત્તિ તમે
માણી ના છાંયડી પૂરી સગાંરનેહીતણી તમે
તમે તો જિન્દગી આખી અસિની ધાર પે રમી
સુક્રિતનો મંત્ર પોકારી ફકીરી - જખમથી મઢી.

અન્યાથી જાંધનો સામે મર્યા યુદ્ધે સદા તમે
દંશીલા જુલમની સામે હસીને બૂઝિયા તમે
ભલે ને પંથ હો વૂઢો દૃષ્ટિની ભિન્નતા નથી
તમારી શુદ્ધ ને ઉચ્ચ સાધના છે ચિરંજીવી.

સુક્રિતાના વીર જોદ્ધા હે, મૂર્તિ તારુણ્યની અધિ !
અમારી પ્રેરણાગાથા તમારી જિન્દગી મહી.

—હસિત ધ્રુવ

કૂંચીનો સંચો અણકપયો

:: જનન ::

[જોયો સન્તો રામને - દાળ]

ગૃહ - નિગૂઢ ગઢ ગોઠવી
એની કલમાં ખોદ્યા કેશ ભેદ
કૂંચીનો સંચો અણકપયો.
રાતનો પંથ રથો આકળો.
રથો છે મુરનો પટારો ખંધ;
ઝીણી હોચનતારા - કૂંચીએ
આપે હોધણી અંધારો વરમંદ;
કૂંચીનો સંચો અણકપયો
ધાયલને ધડ ધા પડે,
ધાયલ ધા લેડી રથો રણખંડ;
કંધને મલકાદો મરદાપનો
પાખી રાખ્યો ધાનો તાતો રંગ
કૂંચીનો સંચો અણકપયો.
નભાતું યાનેલું ત્રિકાળનું
એની ધારા આને અણખંધ
સતિયા અમરત અહોરાત રે
વિશ્વ ધવડાવી વાળે ખંખ;
કૂંચીનો સંચો અણકપયો.
તાર એકાપી પ્રેમરામતું
એમાં રામ - વિરાગના ખંડ
ભણત - ને ભણું ના ફર છે
ચોતે કૂંચી ને કલ પડોપડ
કૂંચીનો સંચો અણકપયો.

—મુધાંશુ

વાલમાની શોધમાં

નીસરી હું વાલમાની શોધમાં
'લિ સાજની !
નીસરી હું વાલમાની શોધમાં -
ધરતી ને આભલાને જોળે
'લિ સાજની !
દૂંદળી હું ચાલી અનંતમાં; ની
ચંદાની પાંચણ - હોંડોળે
'લિ સાજની !
કે રજનીના ઘેરા વંદોળમાં; ની
હૈયાનાં આસનો મુનાં
'લિ સાજની !
નંદનોનાં આંસુ ઠાંકે નાં; ની
હેયુ આવી જો જો ચાંપે
'લિ સાજની !
આળોટે આપી આ ગોડમાં; ની
સોજુલે આવી રંગતાળી
'લિ સાજની !
આપી મથો ચિત્તચોર કયાં - ની
ઓરી ઓરી હું ભાલી
'લિ સાજની !
ચીર ત્યાં ભરાયું ભગવેલમાં; ની

—સ્વયંભૂ ભની

તને મરણ શું કહું ?

હીકાં ન દિનરાત, એકલ અઠંગ બેસી રહી
રખ્યા, લમડિયા, અનેક હવેલેજુ જુદો કયાં;
તથાપિ ધડી બે ધડી વિસરી સૌ, રહ્યા સાધમાં
મને ન ઉર ઠંખ એ, દુઃખદ કિંતુ હેલતી પળે
ધયો નવ મિલાપ, ને સફર આદરી આખરી
મથો - અણુગતું ન મોત, વદ મૃત્યુ શે'શાંત છું ?
અરે મરણ આવ, જો જીવનકાળસંગાથી તે
લીધાં જનક, માત, કાષ્ઠ લગિની અને પ્રેમસી
તથાપિ ધડકાર તે' અનુભવે ? ન મે'થે કદિ !
દલે સુદાના જતાં મરણ શું કહું ? ના જડી
ભલા અવર ભોમ, ભોમ છુલને બીજો ના જડો ?
તનેય ખપ શું પડ્યો ? મરીજનો વિસામો નડ્યો ?

- છતાં વિધમ ધાવ વળ સમ મદ' હૈયે ઝીલી
અપૂર્ણ સદુ સાધના કરીશ પૂર્ણ તેની તલે !

—પ્રશાંત

કવિવર ન્હાનાલાલ

પ્રો. બળવંતરાય ક. ઠાકોર

[મુંબઈના લેખકમિલન, કમલમંડળ, પારસી લેખકમંડળ, ગજમંડળ, પ્રગતિશીલ લેખક મંડળ, પ્રવૃત્તિ સંઘ પાઠા સાહિત્યસભા, વગેરેએ મળીને જ્યેષ્ઠરશ્મી લોન્ગ રેન્થ પુક, ચોપાટી)માં પ્રવૃત્તો કવિવરના અવસાન નિમિત્તે ચોક પ્રદર્શિત કરવા એક નહેરુસભા યોજાવેલી અને તેમાં સુરત કોલેજના પ્રોફેસર વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી પ્રમુખ થયો એમ નહેરુ કરેલું, પરંતુ અચાનક માંદગીને લઈને શ્રી વિષ્ણુ-પ્રસાદ આવી નહીં શક્યા એટલે લખણા મંડળેએ સભામાં દાનવી આપવા આવેલ પ્રો. મહતેને દબાણ કયું તથા એમણે પ્રમુખ સ્થાન સ્વીકારી લઈ સભામાં છેક છેલ્લે ચોક કરાવ મુકતાં ને ભાષણ કરેલું તે તેમણે લખી આપ્યું છે તે અહીં આપીએ છીએ. તંત્રી પ્રતિમા]

બહેનો અને ભાઈઓ,

આપણી સ્મૃતિએનો આદેશ છે કે કન્યાને અચુક ઉંમર ચર્ધ જાય તે પહેલાં તેને માયાપ નહીં તો ને કોઈ વડીલ હયાત હોય તેણે પરણાવી દેવી જ નોઈએ. બીજો કોઈ ન મળે તો પણ કન્યા કાળ જતા ન દેતાં તેને રસ્તે જતા વિચાર્યાને પરણાવી દેવી. સભાએ ભરાય તેમાં પ્રમુખની પુરોગીએ કોઈ ને કોઈ અવશ્ય નોઈએ. પ્રથમથી નહીં કરેલા પ્રમુખથી આવી ન ચકયા હોય તો સભામાં હાજર હોય તેમાંથી કોઈ ને કોઈની વરણી કરવી નોઈએ. આ પ્રમાણે આજે મહેને આ સ્થાન મળેલું છે અને કવિવરના અવસાન માટે નહેરુશોક આખી પ્રજાવતી નહેરુ રીતે દર્શવવામાં સામેલ રહેવાનો મહેને આ દ્વારો સાંપડ્યો છે. જાણી ખરી રીતે તો કવિ નેવાના અવસાન નિમિત્તે સભામાં હું પ્રમુખ એ તો નેવાંથી પાણી મોભે ચડે એવી વાત છે. કવિ મહારાથી આશરે સાત આઠ વર્ષ ન્હાના, મહારા અવસાન માટેની સભામાં એ પ્રમુખ હોય તે કુદરતી, આ તો અનુગતી બદલે વિપરીત પ્રકારની ફરજ મ્હારે અદા કરવાની આવે છે. હોય કેટલાક વર્ષથી હું રનેલીસંઘીઓને કહેતો આવ્યો છું કે યમરાજના ચોપડા લખનારો ચિત્રચુપ જરા અશીળી નેવા લાગે છે. અશીળુની કે એવી કોઈ દહેરમાં એને કોઠું આવ્યું અને એણે ચોપડામાંથી મહારુ પાનિયું ખેઈ ગાખ્યું જણાય છે, તે એને પાણું જડી આવે ત્યાં લગી મ્હારે તો આ ટાંટિયા ધર્યા કરવાની સજા વેળી પડે છે.

દરો, લાંબા કાળના પરિચયથી યોગ્યતા આવતી હોય તો કવિ અને મ્હારો પરિચય ઈ. ૧૮૯૯ માં હું કેકન કોલેજમાં કામ ચલાવે પ્રોફેસર હતો અને ન્હાનાલાલ ખી એ. ના અભ્યાસ માટે ત્યાં આગ્યા ત્યારથી ચડુ થયો ગણાય; એટલે આજકાલ કરતાં ૪૬-૪૭ વર્ષ જેટલો લાંબો ગણાય. વળી આમાંથી દસ વર્ષ તો અમે બે એક જ સંસ્થામાં સાથે, ઈ. ૧૯૦૪ થી રાજકોટની રાજકુમાર કોલેજમાં હું સેક્રેટરી આસિસ્ટન્ટ અને કવિ ત્રીજા; પછી પહેલાં આસિસ્ટન્ટ નિવૃત્ત થતાં હું પહેલો આસિસ્ટન્ટ અને એ બીજા; પ્રિન્સિપાલ વાઈસપ્રિન્સિપાલ બંને ઈએજ તેમાંથી એક ફરો પર જતાં હું વાઈસ પ્રિન્સિપાલ (કામચલાઉ) અને કવિ પહેલાં આસિસ્ટન્ટ, આ પ્રમાણે નોકરીમાં અમારો ગાઢ સહકાર લગભગ દસ વર્ષ ચાલેલો રહ્યો પણ અમે પાસે પાસે. રાજકુમાર કોલેજ એક પબ્લિક સ્કૂલ એટલે તેમાં દરેક આસિસ્ટન્ટને લગભગ સવારે પોણા દસથી રાત્રે દસ સુધી હાજરી આપવી પડે. સ્કૂલ ચાલે તે સિવાયના કલાકો માટે પણ વારા બાંધેલા. મ્હારો વારો મ્હારાથી ન જળવાય એમ હોય ત્યારે હું કવિને જણાવું અને એ જાળવે, એમને એવી મુરકેલી હોય ત્યારે બદલીમાં હું જઈ, એ પ્રમાણે તો અમારો ફરજિયાત સહકાર. અને આગળના એકથી વધારે વક્તા ધસારો કરી ગયા છે તેમ કવિશીનો મિમ્મન તેજ. એ કાપે ત્યારે કોઈના નહીં ! તો અમારા બેનું આવું સહિયારું કેમ નબળું દશે ? હું એપક કહીશ, એનો જસ મહેને પડે છે.

હું કવિની પ્રકૃતિ જાણું. મૌન સર્વોચ્ચ સાધનમ્ એ સોદો નિયમ એ કડક રીતે પાળ્યો અને આ દશ વર્ષનો સહકાર અને પાર ઉતરી શક્યા. કામ સાથે જ કામ. તેમાં પણ ત્રણ રહે નમે તો ચોથો હું બોલતો જ નહીં. બીજા કોઈ પણ બે માણસ ભાગ્યે જરૂરે જે આટલા લાંબા સહકાર અને આવી નિકટની નોકરી દરમિયાન એકબીજા સાથે અમારા જેટલું આછું બોલ્યા હોય !

કવિશ્રીની ઉમરતાના એક બે દાખલા આગણ વક્તાઓએ આપ્યા છે. મોડું થયું છે મ્હારે લાંબું બાપણ નથી કરવું તથાપિ એક દાખલો ઉમેરું. થોડા વર્ષ ઉપર હું યુનિવર્સિટીને કામે કરાગ્યો ગયો હતો. તે પહેલાં જ ત્યાં કવિ ન્દાનાલાલ આવી ગયેલા, એટલે હું કહું છું તે હરીક્ત અનેલી ને પછી તુર્ત સાંભળેલી, જે માણસો એના સાક્ષી તેમણે જ કહેલી અને સાચી છે. એમનો ઉતારો એક મોટા શેઠ સાહેબને બંગલે હતો. શેઠ ધરડા અને એઓ પણ સતા તો તે જ બંગલે. પણ ધરડાં માણસ રાતમાં એકવાર બેવાર જાગી જ નાથ. મધરાતે શેઠ સાહેબ જાગ્યા અને તેમને કાને ગાંધી-જીને મોટે મોટે અવાજે ગાળો દેવાતી સંબળાઈ. અવાજ એમના અતિથિનો. શેઠ સાહેબે તુર્ત પોતાના ભાયાને બોલાવી હુકમ કર્યો : મ્હારે આ અપવિત્ર વાણી નથી સાંભળવી. એ બાઈને અત્યારે જ દૂર આપણે ફલાણે મકાન લઈ જા અને ત્યાં જ રહે; બે એમને માફ ન લાગે એમના આતિથ્યમાં કશી ઊંચુપ ન રહે એમ બધો જાણેજાત કર. પણ તાગડતાળ એ વિદાય થશે પછી મ્હને જીવ આપશે બે. કવિશ્રી વિશે આથી વધારે ઉમ દાખલા પણ આપી શકું, પરંતુ આ એક જ બસ.

દશપતરામ જેવા સૌમ્ય માણસના પુત્રમાં આવી ઉમરતા ક્યાંથી ! શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોની નાતમાં થોડા ઉમ, અત્યંત ઉમ ફુર્ણસા જેવા માણસ દર દાખકે પામે છે. આપણો ધર્મ અને સંસ્કૃતિ અને ફિલસૂફી આવાં લક્ષણોને ટોપવો પૂર્વજન્મ સંસ્કારને માથે અથવા તો અમારાં કર્મનાં ફલ લેવે તેનાં દોષ

કર્મને માથે દાલવે છે. પાશ્ચાત્ય ફિલસૂફી અને વિજ્ઞાન આવાં લક્ષણ અપલક્ષણને વારસે મળેલાં—એધે ઉતરેલાં ગણે છે. દશપતરામ અત્યંત સૌમ્ય. પણ એમના પિતા ડાહ્યા અત્યંત ઉમ. એ સામવેદ પારંખત વેદિયા ઉદર નિર્વાહ માટે તો એક ગામડી શાળા ચલાવતા અને પૈસે ટકે એમની હાલત સારી પેટે તંગ હતી. એમની ઉમરતાનો મોટામાં મોટો દાખલો આ કે સાંઠ વરસની ઉંમર એમની નેમ સેવતાં પત્નીની થઈ ગયેલ પછી એક સાંઠે એઓ ઘેર આવ્યા ત્યાં બ્રાહ્મણી બીચારીના કુખમાંથી એવું કંઈ વેણ નીકળ્યું, જેથી ડાહ્યા મહેતાજીને ઝાંઝ ચડી. એવી તો ચડી કે તે તુર્ત ધરમાંથી જાહાર નીકળી ગયા અને ગયા તે ગયા જ ! પાછા આવ્યા જ નહીં. એમણે પછી શું કયું, ક્યાં રહ્યા, કેમ રહ્યા, સંન્યાસી થઈ ગયા કે જીજ્ઞાસા રચાવી, દેહ કેમ પડ્યો, ક્યાં પડ્યો, ક્યારે, કેમને કશી જ બાળ મળી નહીં. ચિત્રગુપ્તે મ્હાઈ પાનિયું ખોઈ નાખ્યું લાગે છે એમ હું ઉપર કહી ગયો. મહેતાજી ડાહ્યાભાઈના પાનિયાં વિશે એટલું જ કહી શકાય કે અંશીણી ચિત્રગુપ્તે એને ઝોકા ખાતાં ક્યારે ફાડી નાખેલું તેની એને પોતાને પણ ગમ પડી નહીં.

આજ સભા શરૂ થતાં મ્હારો એવો વિચાર હતો કે મ્હારે વક્તાઓને એક સૂચના કરવી. એમણે પોતાના બાપણોમાં ન્દાનાલાલની કવિતા, એમનાં નાટકો અને બીજાં લખાણો વિશે જ બોલવું : ન્દાનાલાલ જતે કેવા હતા વગેરે અંગત કથા જ ના બોલવું. પરંતુ ન્દાનાલાલ એક વ્યક્તિ હતા; સાચા નર હતા. એમનું કવિત્વ એમના વ્યવહાર જીવનમાં કે જીવનવ્યવહારમાં પણ મેસી ગયું છે. ન્દાનાલાલ લેખક અને ન્દાનાલાલ માણસ એક બીજાથી અત્યંત રાખી જ ન શકાય એવાં સેજાભેજ અને એકત્રેય છે.

શરૂરાતે એમની ઘટતી કદર નથી કરી, કે એમને ન્યાય આપ્યો નથી, વગેરે, ઇચારા આગલાં બાપણોમાં આને એકથી વધારે વાર થયા છે. અને એક વધુ આના ખુલાસા માટે મોતાને જેસે

છે તેનાં કારણોની મીમાંસામાં પણ કંઈ ઉત્તરો. આ વિશે મને બે વાત ટુંકામાં કહેવા ઇચ્છા થાય છે, એક ન્હાનાલાલની મર્યાદા જણાવે છે એમ મને લાગે છે, બીજી એમની નહીં ને આપણી યુગરતી પ્રગ્નની મર્યાદા જણાવે છે એમ ધારું છું, જે કે આ બંને મહારા માનવામાં મહારી જૂઝ પણ થતી હોય એમ આપ સૌને પ્રથમથી ચેતવું છું. 'મહુકાર (ઈ. ૧૯૪૨)માં એક કડી એ કથિકાંચુચમાં છાપી છે. (પૃ. ૨૨૩):-

અકાળે ખ્યાત થાતા ને પોતા અકાળ ખ્યાતને,
એ બેયથી વિચારો છ કેટલી હાણ માતને.

શ્રી ન્હાનાલાલ ખ્યાત થઈ ગયા બહુ વહેલા, વળી એ ખ્યાતિ એમની હરાર્થ પણ અકાળે, તો આમ બનતાં એ નાપકને પોતાને કેટલો લાભ, કેટલી હાનિ એવા બનાવથી સાહિત્યને કેટલો લાભ કેટલી હાનિ, ઉપરાંત મેં આખાને ય કેટલો લાભ કેટલી હાનિ-એવા સવાલ આ કડી પૂછે છે. આજે અહીં બહેરમાં વિના સંગે જણાવીશ કે એ કડી લખાયેલી શ્રી ન્હાનાલાલના વિચિત્ર દાખલા વિશે મને કરતાં હું તો ચોક્કસ માતું છું કે શ્રી ન્હાનાલાલને ખ્યાતિ મળતાં પાંચ વરસ દસ વરસ વાર લાગી હોત તો એ અને એમનાં લખાણ બંને વધારે મંજીર અને ઊંડાં બનત, એમની શક્તિઓ-જેની હરતી વિશે બે મત છે જ નહીં, તે-પોતાનો આલિંગ્ય વધારે પરિપક્વ રૂપે કરી રાકત.

એમની ખ્યાતિને અકાળે પ્રવળ લાગ્યું તેમાં હું આપણી પ્રગ્નની મર્યાદાને દાખલો નેઉ છું. માણસ સાચો હોય, નિખાલસ હોય, મરદ હોય તે જે પોતાના દર અભિપ્રાય તેજ કવ્યારે ને મનમાં એક અને સમ્યક્તાની ખાતર કે લોકમતને અનુકૂલ રહેવા કે મને તે કારણે, માણસ બોલે બીજું જ, એક મોં ફરતે આપું છે, તેમાં એક ઉપરાંત બીજી જીભ માણસ ચોટાડે, તે શું ત્વગને ધ્રુજાવેલ્ય લાગે છે ? ન્હાનાલાલ અને ગાંધીજી વિશે સાચે નિચાર કરતાં કવિના લાભની આ હડીકત હરકેમજ

રમરણીય છે કે આપણી બાપમાં આપણી કવિતામાં ગાંધીજીની પ્રથમપહેલી પ્રશરિત છુટકાં સ્વરે લલકારનાર બોલે કોઈ નહીં, ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ છે. પૂજ્ય ગાંધીજી પચાસના થયા ત્યારે આજથી સત્તાવીસ વર્ષ ઉપર.

પચાસ પચાસ દીવા પ્રકટાવો ની એ પ્રશરિત માતાર બીજે કોઈ નહીં ને આપણે આજ જેની પાછળ આ સજા ભરી છે, તે ન્હાનાલાલ હતો. અને રાગકારથ તો ફરતાફરતી છાંયડીતું મતમેદોલું અને બલમલાને પોતાની જૂની જૂઝ બને કબૂલવા સુધારવાની પાપા આવવાતું માનીતું ચોમાન છે, એ કેમ જૂઝી જવાય ? કાળક્રમે બનાવો બનતા ગયા ભાવિ હતું તે વર્તમાનમાં અને પછી ભૂતમાં પલટાતું મયું તેમ તેમ કવિના વિચાર સ્વતંત્રપણે બંધાતા વિચાર બદલાયા, ફરી ગયા. સુધારા અને ધર્મની બાબતમાં નર્મદ પર એ વીતક વીણું હતું તેનો સાક્ષી ઇતિહાસ છે. અને નર્મદ પણ સાચો માણસ, નિખાલસ વ્યક્તિ, પીર પુરુષ. એણે પોતાનો વિચારપલટો છૂપાવ્યો નહીં. ન્હાનાલાલે પણ છૂપાવ્યો નહીં. ગાવાના બીજે બચાવ કોઈ કરે નહીં, હું તો કદાપિ ન કરું. પરંતુ સ્વતંત્રપણે અને પોતાની પૂરેપૂરી શક્તિઓ પૂરેપૂરી વાપરીને માણસ આમલા અભિપ્રાય ત્યજે જુદા અભિપ્રાય કિલટા જ મત ધરાવતો થાય, તો-પ્રગ્ન શું તેને ફરમાવી શકે ખરી કે તેને મૌન પાળવું ? રજૂતિઓ અને શીમદ બગવદ્ગીતા એમ ફરમાવે છે-સત્યં પ્રિયદિતં ચ યત્ત તેમ બોલવું: ન કૂયાત્સત્યમ-પ્રિયમ્: યદપિ શુદ્ધં લોકવિકલ્પં નાદેરણીયં નાચરણીયં. છુદ્દનો બોધ આથી તદ્દન જુદો છે. શુદ્ધ સાદે સાદે કહી ગયો છે સામાન્ય અને પામર-જનો માટે નિત્યનેમિત્તિક વ્યવહારમાં બધે વિનય વિવેક શિષ્ટાચાર આદિ વડે માણસ પોતાનાં મોં શીવેલાં રાખે; પરંતુ જે આચાર્ય, જે ગુરુ, જે લોકનાથક, જે કવિ, જે સ્વતંત્ર વિચારક, જેને પોતાના પૌરુષનો ટેક, પોતાના સિદ્ધાંતને દબાવે વળગવાની અને સહેવાં પડે તે પરિણામને સામે

મેંએ બેઠી લેવાની નીડરતા, - તે પણ બે એમ મજાતલ્લકા કરતાં થઈ જાય, તો તો આખો સમાજ જાય ખાડે ! ન્હાનાલાલ એક વ્યક્તિ હતો. ન્હાનાલાલ મદદ થઈ ગયો ! જે સમાજમાં જે પ્રગ્નમાં એ નીડર અને સાચી તાણે તરનાર પૌરુષ માટે-તેના અભિપ્રાય મને તેટલા મિનન તથાપિ-માન નથી, તે સમાજ, તે પ્રગ્ન મહાન તો નથી જ નથી. અને માનની વાત તો દૂર દૂર રહી આપણી પ્રગ્ન તો મતાંતરસહિષ્ણતાના (ટોલરેશન) માં ય ફેટલી મોળા છે, તે ન્હાનાલાલનો દાખલો દેખાડે છે એમ મને તો લાગે છે. પરંતુ, બેચક, મ્હારી ભૂલ પણ થતી હોય. આ સુદ્ધ પણ મોટી બાળ-તનો સૌએ પોતપોતાની મેળે સ્વતંત્ર વિચાર કરી લેશે. અને આપણે સૌ આશા રાખીશું કે શુભ-રાતનો અને આખા દિવસનો રાજકારણ ક્ષેત્રે સ્વતંત્ર જનમ્હાર જીવનનો પરિચય અને ઈતિહાસ લખાશે, તેમ તેમ શુભરાતી પ્રગ્ન અને દિવસી પ્રગ્ન પણ મતાંતર માટે સહિષ્ણતા અને વિચારસ્વતંત્ર્ય માટે આદર-ભાવમાં કેળવતાં જશે. આ અસહિષ્ણતા આ દુઃક્રિયા માંડરિયા પ્રવાહ જ પ્રવર્તવાવાની વલણ છે કે મિનકેળવાયેલી છે એને વધારે કડક વિશેષણ પણ ઉચિત, ઉમ માણસ હોય તે એને બોડે પણ, પરંતુ એમ કરવાની કશી જરૂર નથી.

ન્હાનાલાલ જે કંઈ હતો તેમાં મુખ્યત્વે કવિ હતો એણે જે કંઈ લખાણો આપણા સાહિત્ય વાંચકમાં ઉમેર્યાં છે, તેમાં મુખ્ય એની કવિતા છે, તો એ વિશે બોલવાની આવે પ્રસંગ તો ખાસ કરત પ્રાપ્ત થાય છે. એની કવિતામાં પરંપરા તરત ફેટકું જળવાયું છે, નવું તરત, વિદેશી તરત, સમર્થ તરત, અંગ્રાજ તરત, ફેટકું, એવું એવું પ્રયત્નશીલ તો બાણે દૃશ્ય અચક. એવી તલરપણી વિવેચના માટે તો દાયકા બે દાયકા કે વધારે સમય જતા દેવા બેઠે એ; પરંતુ એની કવિતાઓમાં ઉત્તમ કંઈ, ક્યાં ક્યાં, ક્યા ક્યા મથામાં વહેરેના પ્રગ્નને એના અધિકારી અભ્યાસીઓ આજે પણ કહી શકે. મને લાગે છે કે કવિની ઉત્તમોત્તમ કવિતા એની ચિત્રદર્શનો નામે બે ન્હાની એપીકી-ઓમાં છે. એમને જે કૃતિઓને પોતે નાટ્યોત્ત નામ આપ્યું છે તેમાંનાં પણ ઠાઈ ઠાઈ મોત અત્યંત ઉમદા છે. સાથે ઉમેરી શકે કવિની મોટી બીડીને આખે વળમટી મળીદાઓ મને બે જણાય છે. એક તો બે અનિ યોગિય અને વાકજીતામાં

તણાઈ જતા, વારંવાર એમના લખાણોના યજ્ઞ અર્ચાનુસારી હોવાને બદલે, એમના લખાણોનો અર્થ શબ્દાનુસારી ખતી જતો તે. અને બીજી મળીદા આ, કે કવિ-શું પોતાની કે શું બીજાની કૃતિ વિવેચકની દૃષ્ટિએ તટસ્થ અને શાસ્ત્રીય નેત્રે જોવાની શક્તિ ધરાવતો જ નહોતો.

જેને અને બાઈએ, ધરડાનો વાચાળ, બોલવા બેસે એટલે એકમાંથી બીજું, બીજામાંથી બીજું એને તો સાંભરતું આવે, અને એમ ક્યાં ક્યારે અટકવું તે પણ એને તો ના સૂઝે. આનો મ્હારા અંગત અનુભવનો એક દાખલો યાદ આવે છે, રાજકોટમાં છ. ૧૯૧૪ પહેલાં અમે એક સભા બોલાવેલી તેમાં પ્રમુખ માટે અમે તથોત્ત કુંવરજી મોલાજીને પસંદ કર્યો. કુંવરજી તે અહીંના જડજા શ્રી હોરમકરધાર જેઓ સુભાગ્યે દૃશ્ય સ્પષ્ટ છે, અને એમના ન્હાનાભાઈ મ્હારા અર્ધશાસ્ત્રી લેખે વીસ વર્ષ મિત્ર સર જહાંગીર કૈયાજી, જેઓ જરા વડેલા સિધાવી ગયા છે, તેમના પિતાશ્રી. એ કુંવરજી પ્રમુખ લેખે સભાનો આરંભ કરતાં જ બોલવા ઊઠ્યા. એમની જખાન મીડી એમને કહેવાનું અનુભવપ્રચુર સૌને રસ પડ્યો. પા કલાક થયો, અઘી થયો આખો થયો, બે કલાક થયા એમના બોલવાનો અંત આવ્યો જ નહીં ! એ દિવસનું બાપણ, એ સભા જેમને સાંભળવા ન્હોતરેલી તે વક્તા અને રહ્યા ટેકાણે. પ્રમુખનું પ્રવેશક બાપણ પૂરું થતાં પહેલાં જ એક જણે બીડીને મમરો મૂક્યો સાહેબ ગદ્દ જ ગોડું થયું છે આંખે તો અહીં જ સભા મુક્તતી રાખાયે તો ! સચના સૌને પસંદ પડી અમે વિખરાઈ ગયાં, ફરીયા એ વિષય અને એ વક્તા અને એ પ્રમુખની ત્રિપુટી ભેંસાં થયાં જ નહીં ?

હું ય ધરડો; તે સમયે કુંવરજી હતો તેથી વધારે. પણ મ્હારે આવો દાખલો નથી મેસારલે એટલે અહીં જ અટકાવીશ અને આ જે સંચયોએ મેળી મળીને આજનો સમારંભ ચોત્તે છે તેમના તરેથી યાવમાં આવેલો આ દરાવ આપણી આજના વાંચકમાં આવે છે.

તે આપ સૌએ જાના થઈ શાંત રહીને વિષય અને પ્રસંગને છાંતતાં યોરવધી અપનાવી લેવાનો છે શ્રી. 'સોપાન' એ દરાવ વાંચે અને આપ સૌ તેને અપનાવો એટલે આ સભા યરખાત.

પ્રેમ વિના

લે. 'સોપાન'

‘પ્રેમ વિના સગન કરવા કરતાં આપઘાત કરીને મરી જવું સારું.’

તે દિવસે સુચિતાએ એના બાઈ પાસે આ સળહો ખુમારીપૂર્વક ઉચ્ચાર્યો હતો. સુચિતાનો બાઈ કૃપાલ એનાથી એ જ વર્ષ મોટો હતો અને સુચિતા એમ માનતી હતી કે એના બાઈના કરતાં એને વધુ હુદ્દિશાળી અને વધુ તેજસ્વી હતી. માતાપિતાની માન્યતા પણ કંઈક એવા જ પ્રકારની હતી. કૃપાલ હુદ્દિશાળી કે તેજસ્વી હોય કે ન હોય, પણ જોને ‘સમજ’ કહેવામાં આવે છે તેની તો એનામાં જરી એ હેતુજ નહોતી. એનના ખુમારી-બધાં વચન સાંભળીને એણે ધીમેથી કહ્યું હતું:

‘જો તિરસ્કાર કે અણુગમે ન થતો હોય અને બીજી બધી રીતે સુખ-ધુમાં શોગ્યતા હોય તો આપોઆપ પ્રેમ પ્રમદી આવશે, સદવાસ અને નિકટતામાંથી એક અથવા બીજા પ્રકારની લાગણી-જન્મે જ છે.’

એને જવાબ આપ્યો હતો: ‘એવો પ્રયોગ મારે કરવો નથી. જોને જોતાં જ હૈમાં આકર્ષણ જન્મશે અને એ આકર્ષણ મહિનાઓ સુધી ટકી રહેશે તેની સાથે જ હું સગન કરીશ.’

બાઈએ પછી વિશેષ આમલ ક્યો નહોતો અને માતાપિતાએ પણ એ વિષે મૌન ધારણ કરી લીધું હતું. એ સૌને સુચિતાની શક્તિ વિષે એટલેા વિશ્વાસ હતો કે એમની મુદ્દલ સદાય લીધા વિના આ દુનિયાની કપરી સફર એ એકઠી જ ખેડો સહે. કૃપાલે જે સલાહ એનને આપી હતી તે એણે પોતાના જીવનમાં બીજે જ વર્ષે ઉતારી હતી. માતાપિતા તરફથી એક કન્યાનું સૂચન આવ્યું ત્યારે તેણે પરિચય સાધવાની ધ્રુષ્ઠા જતાવી હતી. થોડા પરિચયથી એના મનને સંતોષ થયો અને એણે જીવનભરનો સંબંધ જોડવાની માતાપિતા પાસે સંમતિ ઉચ્ચારી દીધી, એનને આ વાત રૂચિ

નહોતી અને છેલ્લે દિવસે એણે કૃપાલને પૂછ્યું પણ હતું: ‘જીવનમાં કોઈ દિવસ ખૂટે નહિ એટલા પ્રમાણમાં મું એના પ્રત્યે પ્રેમ અનુભવે છે? કૃપાલે ત્યારે જવાબ આપ્યો હતો કે ‘એવી રીતે વિચાર કરવાની મને ટેવ જ નથી. મને કન્યા સારી લાગી, એને હું સારો લાગ્યો. અમારી વચ્ચે સુમેળ રહેશે એવી ખાતરી થઈ એટલે મેં સંમતિ આપી. સુચિતાએ આ ચર્ચાને લંબાવવાને પ્રયાસ ક્યો હતો, પરંતુ કૃપાલે એ વાતને આગળ વધવા દીધી નહોતી.

‘એક વર્ષ બીજું’ પસાર થયું અને સુચિતા એમ. એ. થઈ ગઈ ત્યારે એને સહેજ મુંઝવણ થઈ કે ‘હવે કરવું શું?’ પરંતુ એ મુંઝવણને ઉકેલ એણે ‘એલ. એલ. બી.’ કરવાના નિશ્ચય સાથે શોધી કાઢ્યો. આવતા બે વર્ષનો કાર્યક્રમ નક્કી થઈ જતાં મુંઝવણ દૂર થઈ ગઈ અને એનું જીવન પૂર્વવત ચાલવા લાગ્યું.

સુચિતાના જીવનમાં આજ સુધી ગંભીર કંઈ સકાય એવો કશો પકટો આવ્યો નહોતો. નાનપણથી જ માતાપિતાની એ લાડકી પુત્રી હતી, એના હુદ્દિવિકાસમાં માતાપિતાની લાગણી અને એમણે કરી આપેલી સગવડોનું મહત્ત્વનું રથાન હતું. મેટ્રીક પસાર કરીને એ કોલેજમાં પ્રવેશી ત્યારે એની વય તો માત્ર સોળ વર્ષની હતી, પરંતુ એની હુદ્દિનો વિકાસ એ કરતાં ઘણો વધારે હતો. નાનપણથી વાચનનો ગંભીર શોખ હતો. ગંભીર પ્રકારનાં પુસ્તકો પણ એ વાંચતી, પરંતુ વિશેષ વલણ વાતો, નવલકથા, નાટકો ને કાવ્યો તરફ હતું. અલ્પચિત્રો અને મુંઝવણમાં લગભગ દર અઠવાડીએ થતા નૃત્ય-નાટકો ને એવાં રંજન કાર્યક્રમો તરફ એને વિશેષ પસંદ પાતો હતો. શીશ્મી દુનિયાના પાત્રો તરફ એ દિવસોમાં એને મારે આકર્ષણ હતું. મિત્રોની વચ્ચે એ એકાદતી પણ ખરી કે ‘હું શીશ્મણેવમાં

જોડાવાની હું. ' પરંતુ એ ઇચ્છાએ ઊંડા મૂળ તો નહોતા જ નાખ્યા. તાસ, ગરબા, વૃત્ય, નાટક, સંગીત, એવાં કાર્યક્રમોમાં એ જાતે ભાગ લેતી અને જોનારાઓનો એવો અભિપ્રાય હતો કે લલિત કલાઓ પ્રત્યેનું એનું વધણ સાવ કુદરતી છે.

કોલેજમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં સુધી લગ્ન વિષે એણે ખાસ વિચારો કર્યા નહોતા, છતાં એમ કહેતી ખરી કે ' હું' કુમારિકા જ રહેવાની છું, પુરુષોની ગુલામી મને પસંદ નથી. ' પરંતુ કોલેજમાં ગયા પછી એવા શબ્દો ઉચ્ચારવાનું બંધ થઈ ગયું હતું. અનેક પ્રવૃત્તિઓ અને અભ્યાસને કારણે જીવાનોના સંસર્ગમાં એ આવવા લાગી હતી અને આસપાસની દુનિયામાં પ્રેમ, મૈત્રી, લગ્નના દરજ્જો એની આંખ સામે ભજવાતાં અને એવી વાતો કાન સાથે પણ અચ્છાતી.

વર્તમાન સમાજ અને તેની રૂઢિઓ પ્રત્યે એને બારે નફરત હતી. પોતે ખાસ અનુભવ લીધેા નહોતો તેમ ઊંડું અવલોકન પણ કર્યું નહોતું, પરંતુ વાતો, વાચન ને આજી અવલોકનથી એની એવી માન્યતા બંધાઈ ગઈ હતી કે આ દુનિયા સડી ગઈ છે. ત્યાં જે લોકો જીવે છે તે પ્રાણ વિનાનાં ખોખાં છે. ત્યાં જે ધર છે તે ધરમાં કશું સિવાય બીજું કંઈ નથી. લગ્નો પ્રેમ વિનાના હોય છે અને તેનું સુખ સ્ત્રી દાસી અને ગુલામ અને તો જ મળી શકે છે. જૂની માન્યતામાં, પરંતુનાર યુવક-યુવતીને મુદ્દલ વિચાર કરવામાં આવતો નથી. માથાપના દલાવા લાવારસ બનીને જીવાનોની જિંદગી ભરમીશૂત કરે છે.

આ માન્યતાના સમર્થનમાં અનેક સાચા કિસ્સાઓ એ સાંભળતી, જોતી અને વર્તમાન-પત્રોનાં પાનાં ઉપર વાંચતી. કેટલાક કટાક્ષ-નાટકોમાં એવાં દરજ્જો ભજવાતાં અને રૂઢિની સામે ન્યારે કોઈ યુવક-મંડળની જોડાદ જાગતી ત્યારે એ બધું વિશેષ બપેર લાગતું.

આવા વાતાવરણ વચ્ચે પ્રેરણા ઝીલતાં એણે નક્કી કર્યું હતું કે સમાજની આ રૂઢિઓને તાણે

હું કરી થઈશ નહિ. મારી ઇચ્છા વિના લગ્ન કરીશ નહિ અને એક પણ જૂના રિવાજને માન્ય રાખીશ નહિ. આ માન્યતામાં ધીમે ધીમે પ્રેમનું તત્ત્વ ઉમેરાયું હતું. આરંભમાં એ પ્રેમ માત્ર કલ્પના જેવો હતો, એમાં એ તન્મય બની જતી હતી. પ્રેમીઓની કથા ને પ્રેમીઓના વિરહકાળો એને દલાવી મૂકતાં. જગત-સાહિત્યની મહાન કૃતિઓ તરફનું એનું આકર્ષણ એ કારણે જ વધતું હતું. એ પોતે મનોમન નવલકથાનું પાત્ર બની જતી અને એવા વિરહમાં ડૂબી જતી.

એ દિવસો પણ પસાર થઈ ગયા. રૂપ, ખુદિ, ખુમારી ને ધનવાન માતાપિતા એને પ્રાપ્ત થયાં હતાં એટલે એની આસપાસ યુવકોના વર્તુલો રચાતાં. વિશેષમાં એ નવા વિચારની હતી, ઉત્સવોમાં સક્રિય ભાગ લેતી અને સમાજનિંદાથી મુદ્દલ ડરતી નહિ એટલે એની મૈત્રી આડે કશો અંતરાય નહોતો. આ મૈત્રીનાં પ્રતાપે એ કલ્પનાના આકાશમાંથી ધીમે ધીમે ધરતી ઉપર આવતી જતી હતી પરંતુ એના પગ હજી જમીનને સ્પર્શ્યાં નહોતાં. કોઈની મૈત્રીની અને તે પછી પ્રગટી શક્યાની વાતો એ સાંભળતી ત્યારે જરા વિચારમાં પડી જતી. કોઈવાર એક યુવક અને એક યુવતીને એ પરમ મિત્રો તરીકે જોળાળતી અને એમનાં લગ્ન થશે જ એવી વાત સાંભળતી છતાં એ અને જુદા જુદા રથે ચાલ્યા જતા ત્યારે વિચારોમાં ગૂંચ પણ પ્રગટતી, પરંતુ ન્યારે કોઈ કન્યા કે કુમારને એના માતાપિતાએ એની અનિચ્છા છતાં દબાણ લાવીને અમુક જગ્યાએ પરણાવ્યો એમ એ જાણતી ત્યારે તો એ સળગી જ જતી. એવી રીતે પરણી જનારાઓ માટે એ દયા અને તિરસ્કારની મિશ્રિત લાગણી એ અનુભવતી.

એની આસપાસ જે મિત્રમંડળ રચાતું હતું તેમાં ધીમે ધીમે ફેરફાર થયા જ કરતા. કોઈ નવા આવતા, કોઈ ચાલ્યા જતા, કોઈ વિરોધી પણ બની બેસતા, પરંતુ એમના કોઈ તરફ એને કદી આકર્ષણ થયું નહોતું. જી. એ. ના હેતુલા વર્ષમાં

આખી ત્યારે લગ્નનો સવાલ એ નિગારાથી ચર્ચા ચર્ચા હતી, પરંતુ 'યદ રહેશે' એમ ગાનીને વધુ મંથનમાં ઉતરતી નહિ. માતાપિતા તરફથી સીધી કે આડકતરી રીતે ચર્ચા થતી ત્યારે 'હું' મારી મેળે શોધી લઈશ. 'એવું' વાક્ય પણ ઉચ્ચારી નાખતી. મિત્રો સાથેની વાતોમાં એનો એ મત વધુ સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતો. એ કહેતી: 'લગ્ન પછીના પ્રેમનું' મને મુદ્દલ આકર્ષણ નથી. મારી માન્યતા પ્રમાણે એ પ્રેમ જ ન કહેવાય, લગ્ન તો પ્રેમમાંથી પરિણમવાં જોઈએ.' કોઈ આ શબ્દોને મળકમાં ઉઠાવતું તો પણ એ ગમરાતી નહિ.

એક દિવસ કોઈ સ્ત્રી મિત્રે એને પૂછ્યું: 'પ્રેમ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ?' તે દિવસે એ ખડખડાટ હસી પડી. ખૂબ હસી લીધા પછી એણે કહ્યું: 'પ્રયત્ન કરવો પડે તેને પ્રેમ કહી શકાય?'

આ ચર્ચાને બીજે જ દિવસે એના માતા-પિતાએ એની સામે એક સૂચના મૂકી હતી અને એણે વાત ઉઠાવી નાખી. છતાં એ વિષે માતા-પિતાએ આમદ કર્યો હતો. છેવટે એને સમગ્નવવાતું બીકું કૂપામે ઝીંધ્યું હતું, પરંતુ તેમાં એને સફળતા મળી નહોતી. કૂપાલની વાત ઉપર એણે કાન જ નહોતો માંડ્યા. કૂપાલ-પરણી મર્યાદા તેની એને અસર ન થઈ અને પોતે એમ. એ. કરીને એલએલ. બી. ડું શરૂ કર્યું ત્યારે પણ આ સવાલે તેને મૂંઝવણ ઊભી ન કરી.

પરંતુ એક દિવસ અચાનક એ મૂંઝાઈ ગઈ. એની સાથે અભ્યાસ કરતા, ગાંધી નામથી ઓળખાતા એક વિદ્યાર્થીએ ખાસ વાત કરવા માટે એની પાસે સમય માગ્યો અને એ જાને એકલા મળ્યાં ત્યારે પેલાએ કહ્યો એ ચક્રાર વિના એને કહ્યું: 'હું' તને ચાહું છું અને છત્તુ' છું' કે આપણા જાનેનાં જલદી લગ્ન થાય. 'સુચિતા પહેલી જ વાર ગમરાઈ ઊઠી.

સુચિતા આ વિદ્યાર્થીને સારી રીતે ઓળખતી હતી. એમની વચ્ચે મૈત્રીનો સંબંધ તો નહોતો

પરંતુ તેના તરફ સૌની પોંઠે સુચિતાને પણ આકર હતો. વર્તમાન એ સૌથી શુદ્ધિયાળી યુવક ગણાતો હતો. એની તંદુરસ્તી કે સૌંદર્ય વિષે કંઈ વાંધો કાઢી શકાય એમ નહોતું. એ આનંદી હતો પરંતુ દહામગતી એને ટેવ નહોતી. એણે જ શબ્દો કહ્યા હતા તે ગંભીરતાથી જ કહેલા એમ સુચિતા પણ સમજી હતી.

સુચિતા તરત જવાબ ન આપી શકી એટલે ગાંધીએ એ જ સ્વસ્થતા સાથે વાતને આગળ વધારી: 'તમને મારી માગણીથી આશ્ચર્ય થયું' હશે, પરંતુ હું' એમ માતું છું' કે યુવકોએ પોતાના પ્રત્યે જાતે ઉદ્ધવા હોય તો આ સિવાય બીજો માર્ગ નથી. મૈત્રીની વાતમાં મને દંબ લાગે છે અને પ્રેમ...' એ જરા અટક્યો એટલે સુચિતાએ જિજ્ઞાસાથી બોલ્યું: 'ગાંધીને એ જ જોઈતું હોય એવી પ્રસન્નતા એના મુખ ઉપર જવાઈ ગઈ. એણે વાક્ય પૂરું કર્યું: 'પ્રેમ તો પરિચયથી થાય જ.'

સુચિતાની રેખાઓ તરત જ ખલભાઈ ગઈ. ગાંધીએ બોલ્યું તો સુચિતાના મુખ ઉપર રાપ હતો, પરંતુ એણે સહેજ પણ ગમરાધા વિના કહ્યું: 'એક પક્ષે પ્રેમ હોય તો બીજા પક્ષે એ...'

'મને મુદ્દલ પ્રેમ નથી.' સુચિતા રાપથી બોલી ઊઠી.

'શા ઉપરથી તમે કહો છો?' ગાંધીએ તરત પ્રશ્ન કર્યો. સુચિતા એવા પ્રશ્નમાં મુખીઈ જોતી હોય એમ કંઈ બેદરવા વિના તાકી રહી, પરંતુ ગાંધીને કશી મજરામણ થઈ નહિ, એ બોલ્યો: 'આ પ્રશ્નથી તમને આશ્ચર્ય થાય છે?'

'હું' વાત કરવા નથી ઇચ્છતી.' સુચિતા એકદમ ઊભી થઈને ચાલવા લાગી. ગાંધી પાછળ જોતો જોતો બોલ્યો: 'તમે કશું વિચારવા નથી માગતાં એટલે કે ભુદિત્તું દેવાણું કાઢો છો.'

સુચિતાએ આ સાંભળ્યું પણ એ ઊભી ન રહી અને ચાલી ગઈ.

તે દિવસથી સુચિતાના મનમાં અશાંતિએ પ્રવેશ કર્યો. પહેલો પ્રત્યાઘાત તો અપમાનનો હતો,

આજ સુધીમાં ઠાઠ દિવસ આવેા ધા એણે સદન કર્યો નહોતો. ધા કરનારને ભેવફૂર માનીને સંતોષ પામી શકાય એમ હતું નહિ, ઘેર આવી યા પીધી, સાંજના છાપાં વાગ્યા, ફરવા ગઈ, પરંતુ અશાંતિ દૂર થઈ નહિ, રાત્રે મોડે સુધી તરફડીઆં મારવા પડ્યાં.

સવારમાં વહેલી જાગી ગઈ. પથારીમાં પડી પડી એ પ્રસંગ સંભારવા લાગી. ગાંધીનેા દોષ નહોતો એવું લાગ્યું. મારા જેવી કન્યા પાસે એ રષ્ટ્ર ચર્ચાની અપેક્ષા રાખે એમાં ખોટું શું ? મારે એની સામે દલીલ કરવી જોઈતી હતી. એને હસાવવું જોઈતું હતું કે એ બુદ્ધિ વિનાની વાત કરી રહી છે. સુચિતાના કાનમાં બહુકારા વાગ્યા... ' એટલે કે બુદ્ધિનું દેવાણું ' શરમથી મન ઘેરાઈ ગયું, એણે એકદમ ઊભા થઈને બચી કરી, પળવાર દેખા પાસે ઊભી રહી. પછી ખાનામાંથી પેન અને પેડ લીધાં, ચિટ્ટી લખવા માંડી,

ગાંધી,

ગઈ સાંજના બનાવ માટે દિલગીરી છું.
જે પ્રશ્ન તમે ઉઠાવ્યો છે તેની ચર્ચા કરવા છું
તૈયાર છું. સમય આપજો.

સુચિતા.

મનને થોડો શાંતિ થઈ, પરંતુ શાંતિ તો બીજે દિવસે ગાંધીનેએ ચિટ્ટી એણે પહોંચાડી ત્યારે જ થઈ. પછુ આ શાંતિનું આયુષ્ય એ કસાક કરતાં વધુ નહોતું. એ કલાકે વર્ષ પૂરો થયો ત્યારે ગાંધીએ એની પાસે આવીને હસતાં હસતાં એ ચિટ્ટીને જલાળ આપ્યો, એમાં લખ્યું હતું:

' દિલગીરી માટે આભાર, દલે ચર્ચા કે મગવાનો કશો અર્થ નથી. પ્રેમ વિના જીવન ન કરવાનો તો મારો પછુ નિશ્ચય છે અને જે પ્રેમ મારે જોઈએ છે તે તમારામાં નથી એટલી ખાતરી ગઈ કાલે મને થઈ ગઈ છે. પરિણીત જીવન સુખી કરવા માટે જે સામાન્ય અઘ્લસતી જરૂર છે તેની પછુ તમારામાં ખામી લાગે છે માટે માફ કરજો.

પ્રેમ આશામાંથી નથી પડતો એટલું સમજશો તો સુખી થશો. '

સુચિતા જાણે પર્વતના શીખર ઉપરથી નીચે પછડાઈ ગઈ ! કાલનું અપમાન આની પાસે કથી વિશાતમાં નહોતું, ગઈ કાલે એણે ઇન્કાર કર્યો હતો, આજે એ ઇન્કારનો ભોગ એ પોતે જ બની ગઈ ? અશાંતિને ઠાઠ સીમા ન રહી.

સુચિતા ઘેર ગઈ ત્યારે કૃપાલને સુમિત્રા આ પીવાનો આમ્રહ કરી રહી હતી. કૃપાલ ના પાડતો હતો. સુમિત્રા રનેહબરપુર સ્વરે રિમત વેરતી વેરતી બોલતી હતી: ' અધી કપ...બહુ મજા આવશે... હંડી ઊડી જશે. ' કૃપાલની આંખો દસી રહી હતી.

સુચિતાથી આ દશ્ય ન જોવાયું. એ પોતાના ઓરડામાં ચાલી ગઈ, જઈને બગીચા: ' ઠાઠ મને સમજવું જ નથી. '

ત્રણેક મહિના પછી ગાંધી એક ગર્વિગધુ ગણ્યાતી મધુકાન્તા સાથે પરણી ગયો ત્યારે સુચિતાએ નવો આઘાત અનુભવ્યો. એ મધુકાન્તાએ જ એક દિવસ સવાલ ઉઠાવ્યો હતો કે ' પ્રેમ માટે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર ખરી કે નહિ ? ' ત્યારે એ ખડખડાટ હસી પડી હતી. આજે એણે જોયું તો ગાંધી સાથેનો પેલો પ્રસંગ બીત્યા પછી આઠેક દિવસે મધુ અને ગાંધી સાથે ફરવા નીકળ્યાં હતાં. બેક વાર સિનેમામાં દેખાયાં હતાં. ધીમે ધીમે એમનું સાથે રહેવાનું રવાબાવિક બની ગયું હતું. બંને વચ્ચે ' કંઈક ' છે એવી વાતો પછુ વર્ગમાં સંબળાતી હતી અને જે દિવસે બંધાને લગનનું આમંત્રણ મળ્યું અને પોતે રહી ગઈ હતી ત્યારે સુચિતાના કાને એવા શબ્દો પછુ અચકાયા હતા કે ' મધુ ફાવી ગઈ. ગાંધી ઉપર તો ઘણીની નજર હતી. '

સુચિતાને આ આઘાત વસમો પડ્યો પરંતુ તેની માન્યતાનો કિલ્લો તૂટ્યો તો નહિ જ. માતા-પિતા તરફથી એક નવી સૂચના એ દિવસોમાં જ આવેલી તેના એ જ ખુમારીથી એણે ઇન્કાર કરેલો. કૃપાલ આ વખતે સહેજ શરસે થઈને બોલી

ગયો હતો કે 'આમ જ કરશે તો છેવટ રખડી પડશે' પણ એની કરી અસર સુચિતાએ અનુભવી નહોતી.

પરંતુ એક દિવસ, 'ઓહુ' બહેલી સુમિત્રાએ એને બારે મૂંઝવેલુમાં નાખી દીધી. સુમિત્રા પોતાના સ્વભાવ મુજબ આજે સુચિતાને આ પીવાને આમ્રહ કરી રહી હતી અને તેની સાથેસાથ પોતે કંઈ જાણતી નથી, સમજતી નથી એવી નમ્રતા બતાવી રહી હતી. સુચિતાને આ સારું લાગતું હતું અને તેના મોં ઉપર મોટાપ અને પ્રેમની રેખાઓ ઉપશી આવતી હતી. આતું આમંત્રણ સ્વીકારતાં એ બોલી મર્ધ:

'બાબી, તમારા આમ્રહને કેઈ પાછો ઢેલી થકે નહિ એટલાં તમે મીઠાં છો હોં !'

'એમ ?' બોલતી સુમિત્રા હસીને ચાલી ગઈ ત્યારે સુચિતા એની પાછળ જોઈ રહી જાણતી ગૂમતી બેઠી હોય એમ એક વિચાર એના મનમાં પ્રવેશી ગયો: 'કેટલા આનંદમાં છે ? કેટલી સુખી છે ? દિવસ અને રાત આવી જ પ્રસન્નતા... બાબી બાચશાળી છે.'

અને એ જ વખતે કૃપાસે ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો.

સુચિતા અકારણ્ય અમકો ગઈ. કૃપાસના હાથમાં સાતુંક બંડલ હતું. નજીક આવ્યો ત્યારે ખબર પડી કે અંદર નવી મતની સાડી વીંટાળેલી છે. સુચિતાએ મમરામણ ઠાંકવા માટે શીકકું હસીને પૂછ્યું: 'બાબી માટે ?'

'બીજા' કેના માટે ?' બોલતો કૃપાસ રસોડા તરફ ગયો. સુમિત્રા હાથમાં ચાનો કપ લઈ સાથે આવતી હતી.

'શા...પાશ.' બોલતાં કૃપાસે એ કપ લઈ લીધો. અને સુમિત્રા કંઈ બોલવા જાય ત્યાં તો હોડે પણ માંડી દીધો.

સુચિતા દરથી જોઈ રહી !

સુમિત્રા તરત જ પાછી વળી અને બીજો કપ તૈયાર કરી આવી. એના મોં ઉપર જરા શરમ હતી તે સુચિતાએ જોઈ. સુચિતા વિચારમાં ફેરેલી હતી એટલે સુમિત્રાએ હસીને કહ્યું: 'તમારા બાઈને કરાતું ખાન જ નથી હોં.'

સુચિતા હસી રાખી નહિ, કૃપાસે આ સાંમજી અને જોયું એટલે બોલી બેઠ્યો:

'પ્રેમ વિનાના લગ્નમાં આવું જ હોય.'

પછી નાખતી પોતાની પુત્રીનું ધ્યાન બીજી તરફ દોરવા-ને કદાચ એનાં બૌદ્ધિક જ્ઞાનને ક્યાસ દાટરા પણ-એક પિતાએ અખબારમાં આવેલા દુનિયાના નકસાને ફાડી લઈ, એના વિચિત્ર કટકા કરી નાખ્યા. ને પુત્રીને બાજાની એણે કહ્યું:

'તો આ દુનિયાને બજાબ જોડવી લાવ.'

એણે માયું કે કસાક એકની તો એને શરૂત મળશે જ. પરંતુ પાંચ જ મિનિટમાં પાછી ફરી ઊઠરીએ જણાવ્યું કે દુનિયાને નકસો એણે જમીનપર બરાબર જોડવી દીધી છે.

'દુનિયાને આટલી જલદીથી કેમ કરી જોડવી રાખી ?' પિતાએ પૂછ્યું.

'એ તો યાજું સહેલું હતું' બાપુએ 'જોડવી બોલી, 'હું' કાગળના ફેડડા આમ તેમ ફેરવતી હતી ને જોયું તો દુનિયાના નકસાની પાછળ માણસનું ચિત્ર હતું. તરત જ મોં માથાસને બરાબર જોડવી દીધો, ને દુનિયા પણ ચોખ્ખી રીતે જોડાઈ ગઈ.

ક્રાંતમાબૂની મૂંઝવણ

શ્રી. ધન્દ્ર વસાવંડા

દશ્ય પહેલું

[પેરેશાન ઠપર ગડબડ. એક બીડી બાઈ લાપરો બગાજ અને બીજી યુવતીનો કુલી સાથે પ્રવેશ]

ક્રાંતમાબૂ : કુલી, એય કુલી...અરે અરે પણ ક્યાં લઈ જાય છે સામાન.

કુલી : (જલદી ચાલતા પમનો અવાજ) હેંડયા આવો. એય હેંડયા આવો.

ક્રાંતમા : અરે ! પણ આમ દોડતો ક્યાં જાય છે...હબીજ ! એા હબીજ...ક્યાં ગયો તે પણ !

ચાંદ બૂ : પણ તે તો રેખાતા જ નથી સામુજી.

ક્રાંતમા : (ઝડપા જેવી ધર્ષ) અરે ખુદ !

આ કુલીઓથી પણ તોગા. ક્યાં ગયો એય...

કુલી : આ અબજુ ઘેરાંઓથી પણ તોગા બાપ...

એય હેંડયા આવો.

ક્રાંતમા : પણ અમારે તો રતનપુર જવાનું...કંઈ માડીમાં.

કુલી : અરે માડી...આજ માડી આ...હેંડયા આવોના તમતમારે સાનામાનાં.

ક્રાંતમા : પણ. પણ...અમારે જનના ડગ્ગામાં.

કુલી : અરે હા...કેડી આવતી જૂમ બરાડા કરતી. કેડલી ગીરદી...

(પાનવાળાને પ્રવેશ)

પાનવાળો : પાન બીડી બાકસ...પાન બીડી બાકસ...

બાકસ...પાન બીડી બાકસ...

(ગાય છે)

મેરે પાન મહેદાર,

બાબુ, મેરે પાન મહેદાર.

ઈસકો ખાતે સળ સરદાર,

બાબુ, મેરે પાન મહેદાર.

બાબુ ખાતે બાનુ ખાતી,

મેરે પાન ખુશખોદાર.

જે ન ખાવે પાન મસાલેદાર,

વો હેં પૂરે ગંવાર.... બાબુ....

હમ ભી ખાતે, તુમ ભી ખાતે,

હિન્દુ સુસ્લીમ, સળ જમાતેં.

જે ખાતે પાન મસાલેદાર,

ખન જાતે પુલિસ જમાદાર.... બાબુ....

ક્રાંતમા : એય પાનવાળા બાઈ ! જનાનો ડગ્ગો ક્યાં આવ્યો...

પાનવાળો : પાન ખાના હે માણ ! ભોત અરદા હે અમ્મા !

ક્રાંતમા : માણ તારી માં...મારા હાજા બધા એવાજ કુચ્યા.

પાનવાળો : એય ! મુંઢ સંભામકે...

ક્રાંતમા : ઠીક બાપા ઠીક...

કુલી : ઈયો મૂકયો સામાન...રૂપિયા લાવો પાંચ.

ક્રાંતમા : પાંચ રૂપિયા ! અધ્યા માણસ છ કે ટાર...

કુલી : એય માણ ! બોલી કરીને પજા...

ક્રાંતમા : મોણુ કરી હતી બોલી !

કુલી : જલદીલાવો જલદી...મારે બીજી કામ છે...

ક્રાંતમા : લે તે ! સામાન મોણુ મૂકયો માડી-

માં...માનેજ રૂપિયા પાંચ...એય મા...હબીજ

એા હબીજ (રડવા જેવી યાય છે)

(હબીજનો પ્રવેશ-પમનો અવાજ થવો)

હબીજ : મું જરાડા પાડો છો અમ્મા તમે પણ !

આ ઘર છે કે સ્ટેશન ? અને તમને તોલું કહ્યું

કે ચુસારખાનાગોજ રેન્ગને તમે શા માટે

અહિ આવ્યાં ?

ક્રાંતમા : આ તમારો હરામખોર કુલી કે...

કુલી : એય માણ ! હરામખોર બરામખોર ફરો

નહો...હા...તમેજ તો બોયલાં કે હેડ

સામાન લઈ.

ક્રાંતમા : (ક્રોધમાં) બોડું બોલે છે. તુંજ તો

અમને લઈ આવ્યો ને પાછો બોડું બોલે છે-

તે ટિપરગી પાંચ રૂપિયા માગે છે !

હબીબ : ક્યોં બે જદમાસ ! જદમાસી કરતા દે
આબી પુલિસ કે હવાસે કરદ્દા સાસે કે...
કયા સમજતા હૈ અપને મનમે-એ ? ક્યોં લે
આયા પહો...એ ?

કુલી : બાપા પણ...સરકાર પણ...માંસાળ
બોયમાં...કે...કે...કે...

ફાતમા : જુઝું જોસે છે-મારા પીટપા.

કુલી : કીક બાપા, તમે કાચા ને અગે જુઝા-
પહી કંઈ ?

હબીબ : તોયા ! ખુદ તોયા ! તમ જોરાંઓથી
પણ તોયા...ધમકાવેનો હો તેને...ના પાડીતી
હતાં અહીં આવી લાગ્યો...સે અમા !
રસૂલભાઈ ત્યાં જીભા છે તે મળી આવું...માડીને
હજી વાર છે...

(પ્રવેશ)
કુલી : (બજડે છે) કુલિસ કે હવાસે કરદ્દા-
મારા બેટો ! કુલિસકો દવાસે કરદ્દા...હૈ...
મેટો આગ્યો કુલિસવાળો.

(પેટમાં દબાવે અવાજ-ચાલ મરમ...
ચાલ મરમ...નામપુરી સંતરાં...નામપુરી
સંતરાં...કવાળ રોડી કવાળ રોડી . છિસ્તામી
ચાલ મરમ...મરમ...વિગેરે...ટિકિટ ચેરનો
પ્રવેશ)

ટિકિટ ચેકર : પ્લીઝ...

ફાતમા : એ ?

ટિકિટ ચે. : પ્લીઝ...

ફાતમા : મરીઝ ?...બાણુજી ! મરીઝ કોઈ ન
મળે...જોતો નથી કું તો આ જડી પાડા
જેવી...

ટિ. ચે. : (કોથમાં) ટિકિટ પ્લીઝ.

ફાતમા : ટકસ ! જોય માડી ! ટકસ માગે છે !
વજ...ટકસ હબીબ આપી...

ચાંદ્યુ : ના અમા.

ફાતમા : જોય માડી ! હવે શું થશે ? ટકસ તો
નથી બાણુજી...

ટિ. ચે. : તો તુમ ઈધર આયા જ કેસે ! ટિકિટ
જોરે તુમ કે આને દીધા જ કેસે ! oh !

These bloody travellers ! Dis-
gusting, Disgusting.

ફાતમા : જોય ! ગોટપીટ ગોટપીટ કરીને માગો
દેહ ! બેરા માણાં એટલે અમને દગાવે હ...
અમે બીખારાં હશું કેમ ? ટકસ વગર આયા
દમું કેમ ? અમારા દીકરા છેને જનકે પાસ છે
અમારા ટકસ. હોતે લે વળી...તુમ કયા સમ-
જતા કું આપણે મનમે...હૈ.

ટિ. ચે. : કિધર મર ગયા.

ફાતમા : મરી જાય તું. ને તેરા બાપ ! મારા
હબીબને મર ગયા કેસ !

ટિ. ચે. : (કોથમાં) તો ક્યોં જતાતા નહીં
ટિકિટ !

ફાતમા : તે ટકસ મજામાં રાખીને ક્યાં કડું
તારા માટે લે...આગ્યો છે તે મેટો...

ટિ. ચે. : તોયા ! તોયા ! ટિકિટ વગેરે કોન
ફાતમાગે કર સકતા તુમ. લાવો પચ્ચીસ
રૂપયે...

ફાતમા : જોય માડી ! પચ્ચીસ રૂપિયા...માળા
બેટા ને આવે તે રૂપિયા જ મામતા આવે...
લે...હબીબ જોય હબીબ...

[રડતો અવાજ]

ટિ. ચે. : હમ-રોશન માટર કે શુધાતા હૈ-દેતા
હે કે નહીં.

[ચુલબદનનો પ્રવેશ]

ફાતમા : જોય બેન ! જોય બેન !

ચુલબદન : શું છે ? શું છે ?

ફાતમા : જોને આ મારો રાયો...ગોટપીટ ગોટ-
પીટ કરી ગિજેકો ડરાવેતા હૈ-માણું દેતા હૈ.

ચુલ : What's the matter ?

ટિ. ચે. : oh...oh ! good evening sir;
Good mornig...mum ! oh ! I
see...or...you see...I mean that
...this plump of flesh-I mean-
this Jentle lady refuses to show
her tickets...ટિકિટ નહીં જતાતા હૈ...હ.

શુભ : ટિકિટ-જતાવેની માં...

ફાતમા : ઓ માડી ! ટકસ હોય તો જતાંડુની.
ક્યું કે દબીય પાસે છે તો માગે છ પચ્ચીસે
રૂપીયા...

શુભ : What's this ?

રિ. ચે. : No, no muon...હમ ટિકટ
માંગતા...હમ-હમ you see...પૈસા...હું
નથી માગતો...ટિક...Alright. bye-bye
...જે જે...ચીગેરા...I'll take your
leave.

શુભ : જુએ ! મી. દબીય પાસે ટિકિટ છે.
સમસ્યા...

રિ. ચે. : ob ! I see...કંઈ નહીં-નહીં...
Thank you sir. thank you sir.
[લય છે]

ફાતમા : હાય મેરે અસ્સા ! એત છરએ તમ
મારાં બેન ! તમે આવ્યાં છુ બચી...હું તો ..

શુભ : ડરી અયાં નહીં ! અર...૨.

ફાતમા : અમે રહ્યાં ગામડાંના ગમાર માથાં તો
સહિ છેતરી જાય.

શુભ : તેથી જ તો કહું છું કે થોડું બધું ભણ્યા
હોયએ તો સાડું ને.

ફાતમા : હોવે ! એમાં ખોડું શું ? ભણ્યાં હોયએ
તો હાઈ જ ને ! પણ અમે ગમાર માથાં-
કાળો અક્ષર જોસ જરાજર...આ દબીય પણ
જુઓને...કપારનો ગયો છે-હેખાતો જ નથી.
ગાડી આવી લાગશેને...

શુભપદન : ગાડી લેટ છે અમ્મા !

ફાતમા : લેટ છે ! લેટી છે ! એટલે ! જાધી
ગઈ છે !

શુભ : લેટ એટલે ગાડી...

ફાતમા : ઓય માં ! લેટ એટલે લેટી ગઈ હમણ
હું તો !

શુભ : દબીય તમારો દીકરો કે ?

ફાતમા : હોવે મારો દીકરોરતો.

શુભ : અને આ તમારાં વહુ ?

ફાતમા : હોવે ! મારાં વહું ! મારા દીકરાની
વહું ! હમણાં જ તો પરણ્યાની લઈ આવું છું.

શુભ : ક્યાનાં ?

ફાતમા : નગરજીજ્ઞાનાં ! હો ! મારા દીકરાને
તો ટેકેકાણેથી માંગા આવે ! મેં કું કું કરીય
તો નગરજીજ્ઞાનાની જ છોકરી લાવીશ. કેવી
છે ? ગમે છે કે ? હેં...હેં...હેં... નગર-
જીજ્ઞાનાની છોકરીકેં બહુ જ સુંદર !

શુભ : વાહ ! કેમ ન ગમે ? ગમે જ ને ! અને
તમારાં વહુ એટલે વધારે બહેનનાં છા. કે ?

ચાંદ છુ : (શરમાતો) ના.....ગામડામાં શું
બહુવાનું હોય ?

શુભ : નિશાળ નથી ત્યાં ?

ચાંદ : હોય તો મેં કાચુ બહુવા જવા દે બેન !

શુભ : કેમ બેન !

ચાંદ : અગે છુરખાનશીન બેરો ! કાચુ જવા દે
અમને બહુવા ! અને બહુને ય શું કામ !

શુભ : થોડું બધું જાણતાં હોયએ તો કાંઈ કરાજો
ન જાય ને !

ચાંદ : હા ! આ વાત તો ખરી. થોડું. બધું તો
જાણવું જ જોઈએ.

ફાતમા : હોવે, હોવે ! આ બહુ મહત્ત્વે મને ય
હવે તો બહુવાનું મન યાય સ ની-પણ હેં
બેન ! તમે જાઓ છો ક્યાં ? અમારી સાથે
આવશો ? ને ? બેન ! મારો બેટી માડી આવશે
કપારે ! કંટાળી મઈ હું તો !

શુભ : અમારે રતનપુર જવાનું !

ફાતમા : રતનપુર ! એકા નિસ્વામાં !

શુભ : હા.

ફાતમા : ઓય મા ! એ તો અમાડું જ ગામડું !
તો તો અમારી સાથે જ આવવાનાં. કપમ
જાઓ છો !

શુભ : ત્યાં જઈ બેનની મીટીંગ બરવાની-ને
તેમને સગામવવાનું કે હવે આજળ વધવામાં
ગાસ છે...આમ ક્યાં સુધી જીવતા રહેવાનું.

ત્યાં અને એનોના શિક્ષણ માટે વ્યવસ્થા કરવાનાં હોય.

ક્રાંતિમા : એ ? શું બોલ્યાં ? ધર્તીમ ધર્તીમ શું કહ્યું ?

ગુલ : ધર્તીમ નહીં-મીટીંગ-સભાં બેન.

ક્રાંતિમા : સભાં બેન ને બોલાવવા બંધો છો ?

ઓય માંડી-હું તો જાણે શું તું શું સમજી ગઈ.

ગુલ : સભા બેન નહીં...ત્યાં બેનોની સભા બરવાની છે...ને-ને તમારે અમને મદદ કરવાની-શું સમજ્યાં ?

ક્રાંતિમા : મદદ...કેવી મદદ ?

ગુલ : મદદ-એટલે...ત્યાં નિશાળ છે કે નહીં ?

ક્રાંતિમા : હોવે, હોવે-નિશાળ છે ની.

ગુલ : બસ તો ત્યાં તમારે રતનપુરનાં બધાં બોલાવવાનાં અને પછી તમારે સભાના પ્રમુખ થવાનું...હું કહું તેમ કરવાનું...

[રતન હત-ન-રત-ન...ધંદ વાગે છે.

‘ ગાડી આતા હે, ગાડી આતા હે ’ ની જમ સંમળાય છે. હક-હક-હક...કરતી ગાડી આવવાનો, ગાડીના પાવાનો...તેને ગાડી ચોમાવવાનો અવાજ...કે પેટ ફાંસ હપર ‘ પાન બીડી બાકસ ’ ‘ પાન બીડી બાકસ ’, ચાપ ગરમ...ચાપ ગરમ...કવાળ ફેટી-કવાળ ફેટી-મુસલમાની ચાપ ગરમ...ના અવાજે ચાપ છે]

ક્રાંતિમા : ઓ હબીબ...ઓ હબીબ...ક્યાં ગયો મારો દીકરો...ઓય મા. ઓય-ઓય પકકા મુકકી કેમ કરે છ...અરે અરે...

[ગાડી બાતા હે...ગાડી બાતા હે...સીટી-ગાડી બાપ છે.]

દરય-ખીજી

[રતનપુરની શાળાના હોલ. ધુરશીઓ ગોઠવવાની ધમાલ. કપડાથી ઝાટકવાનો અવાજ વિ.]

લેપો : જલદી જલદી, ક્યા દેર કગાટ તી હે. અબી

સજ લોગ આમંયે છ બજને આવે. માદ નહીં મીટીંગ હોને વાલી હે.

નોકર : હા બાપા ! એને આ ગોઠવ્યું. હું વાર લાગવાની સે.

[શુભબ્ધન અને ક્રાંતિમા બે તથા ચાંદ-બેનો પ્રવેશ.]

ગુલ : વાદ ? હોલ તો સરસ છે ને.

ક્રાંતિમા : હોવે ! સરસ હોયજાનો. મેં રતનપુરનો હોલ જેવો તેવો હોય કે.

ચાંદ : પણ હજી કોઈ કેમ આવ્યું નથી ?

ગુલ : છ થવા આવ્યા હવે લોકો આવવા જોઈએ હ્યો ! ધુરખા વગર તમે મુઝાનાં લાગે છો ને ક્રાંતિમા બેન !

ક્રાંતિમા : હ...હ...હ...એમ શું બોલો છો ? સે માડી મને તો લાજ આવે છે.

ગુલ : સે ! એમાં વળી લાજ શી ? ભગવાને ધુરખા સાથે થોડા જ આપણને પેદા કર્યા છે ને.

ક્રાંતિમા : હ...હ...ખરી વાત. હાથી વાત.

ગુલ : અને તમારાં વહુ તો જુઓ ? ફેવાં સુંદર લાગે છે ? જેવું નામ તેવું જ રૂપ. આકાશમાં જાણે ચન્દ્ર હોયો !

ચાંદ : શરમાવો માં મને.

ગુલ : શરમાવતી નથી બેન ! સાચું કહું છું. તમારા જેવી બેનો બધી ગણીને દેશની સેવા કરના માં સાથ દે તો દેશની કેટલી ઉન્નતિ થાય ? બધીય બેનો તમારું અવકાશ કરે.

ચાંદ : જાઓ નહીં બોલું તમારી સાથે...

ગુલ : ઠીક હ્યો ! પણ હજી સુધી કોઈ કેમ નથી આવ્યું.

ક્રાંતિમા : આ તું રીધું નવું ગામડું. છનો ટેમ આપીએ સારે સાતે લોકો આવે.

ગુલ : વાંધો નહીં, આવશે તો ખરાં.

ક્રાંતિમા : હોવે.

ગુલ : હ્યો હવે તમને સમજાવી દઉં તમારે શું કરવાનું છે ને.

ફાતમા : હે મારે તમા શું કરવાનું હોય ?
 ગુલ : હે જૂલી મયાં ? તમારે પ્રેસિડેન્ટ થવાનું.
 ફાતમા : પ્રેસિડેન્ટ વળી કંઈ નવી બાજુ બેન !
 એવું એવું આપણને તો આવડે.

ગુલ : એમાં કરવાનું કંઈ નહીં જુઓ આ ટેબલ
 પાસેની વચલી ખુરશી છે તેના ઉપર તમારે
 બેસવાનું બસ. અને હું જેમ કહું તેમ કરવાનું.

ફાતમા : મને તો આવડે એવું બધું બાઈ.
 [પગના અવાજ સાથે, પાતો કરતાં,
 હસતાં બેસાઓને સમા દોલમાં પ્રવેશ..
 ખુરશી ઉપર બેસવાનો અવાજ.]

ગુલ : (મંદસ્વરે) દ્યો આવી ગયાં બધાં. હોલ
 ભરાઈ ગયો.

ફાતમા : હોવે, હોવે ! અમારું રતનપુર કંઈ
 જેવું તેવું...

ગુલ : ચાલો...

ફાતમા : હે ! ક્યાં ગાત્રવાનું હવે ?

ગુલ : હવે...કામ શરૂ કરીએ ?

ફાતમા : કામ ? શું કામ કરવાનું છે ? કામ તો
 દેખાતું નથી.

ગુલ : તમે...જરા ઊભાં રહો જરા.

ફાતમા : જરા ઊભી રહું ? દ્યો આ ઊભી.

ગુલ : એમ નહીં ?

ફાતમા : તો કેમ ઊભી થઈ ?

ગુલ : અરે ! તમે જરા ચાંત થાઓ.

ફાતમા : હોવે હોવે ! ચાંત થવાનું તો બહુ મને.
 દ્યો...

ગુલ : બેનો ! રતનપુરનો બેનો ! આજની સમાનું
 સંવાસન ફાતમા બેન કરે તેવી દરખાસ્ત હું
 રજૂ કરું છું ?

ફાતમા : હેં ? શું રજૂ કરે છે બાઈ ?

ચાંદ : હું તે દરખાસ્તને ટેકા આપું છું.

ફાતમા : મને ટેકાની કંઈ જરૂર નથી હા હે
 વળીતે. કંઈ મારી કમર બાંધી મઈ છે તે ?
 હે વળી

ગુલ : (ધીમેથી) હવે તમે ઊભાં થઈને આ
 વચલી ખુરશી ઉપર ગોઠવાઈ જાઓ.

ફાતમા : (ધીમેથી) પથ શું ગોઠવું એ તો
 કહો બેન ! બાઈ ! આતો મારે મૂંઝવણ.

ગુલ : (ધીમેથી) આ ખુરશી ઉપર ઊભાંમાનાં
 બેસી જાઓનો.

ફાતમા : (નેસ્થી) હોવે. હોવે ! જરૂર બેસી
 જઈ. એમાં મોટી વાત શી ?

[બેઠે છે-ધમ અવાજ કરતાં]

ગુલ : (મંદસ્વરે) એમ કહો કે ભારતમાતાનું
 ગાયન ગાઓ.

ફાતમા : (નેસ્થી) હવે...હવે...કહો કે...શું
 કહું ?

ગુલ : ભારતમાતાનું

ફાતમા : હોવે, હોવે, યાદ રીધુંની. હવે...કહો
 કે...ભારતમાતાનું ગાયન ગાઓ.

[બે ત્રણ બંદેનો, વાદ સાથે ગાય છે.]

જ્ય જ્ય ભારતદેશ હમારા,

ધ્યારા ભારતદેશ હમારા—

ઉત્તરમે હું તુંગ હિમાલય,

દક્ષિણમે સેતબંધુ દેવાલય,

ગંગા જમના કી વહતી ધારા,

હું સળ દેશો મેં ત્યારા—જ્ય જ્ય.

ભારત કે નરનારી આઓ,

જાગ્યે આઓ, બૂટે આઓ;

દેશ કાજ પર બાલિ બાલિભાઓ,

ઉચ્ચ જ્ય ધ્વજ ફરકાવો—જ્ય જ્ય.

[તાળીનો પ્રકાશ.]

ગુલ : હવે ઊભાં થઈ મને બોલવાનું કહો.

ફાતમા : હોવે...હોવે...હવે ઊભા થઈ...મને...

બોલવવું...

ગુલ : ગુલવદને...

ફાતમા : હોવે...હોવે હવે ઊભાં થઈ ગુલવદને

બેનને બોલવાનું.

ગુલ : બસ, બસ.

ફાતમા : બસ બસ,

ગુલ : પ્રિય બેનો ? આજે તમે ફાતમાબેનના નિમંત્રણને માન આપી.

ફાતમા : હોવે માન આપીને જ તો.

ગુલ : માન આપીને અહીં એકત્રિત થયાં છે તેથી તમને સીને માન થતે છે.

ફાતમા : જરૂર જરૂર થતે છે સ્તો.

ગુલ : બેનો ! સદીઓથી આપણે કચડાયેલાં રહ્યાં છીએ. હવે આપણે સ્વતંત્ર થવાનું છે. આજની પરિસ્થિતિમાં અભણ રહેવાથી અને અજ્ઞાન રહેવાથી આપણી કેવી કંઈકી પરિસ્થિતિ થાય છે તે તમને ફાતમાબેન કહેશે.

ફાતમા : ફાતમાબેન કહેશે-કહેશે.

ગુલ : હવે તમે બેસો.

ફાતમા : હવે તમે...

ગુલ : તમે એટલે ફાતમા બેન.

ફાતમા : હોવે હોવે હવે ફાતમાબેન-કું.

ગુલ : હાં, તમે.

ફાતમા : હવે હું બોલું ?

ગુલ : હા તમે.

ફાતમા : ઓથ માડી ! મને તો બોલતાં નીં આવડે...નથી મારે બેસવું ખુરશી ઉપર. હું તો નીચે જ સારી.

[ખુરશી ઉપરથી ઠકવાનો અવાજ]

ગુલ : હાં, હાં શરમાઓ માં. સ્ટેશન ઉપર તમારા ઉપર જે વીંટળું તે કહે.

ફાતમા : ઓથ માડી...કીક થે તે...હું ડરું એવી નથી હો કે ! બોલીશ. કેમ નહીં બોલું...થે વળી તે,

ગુલ : હિંમતથી બોલો.

ફાતમા : હિંમતથી બોલું ?

ગુલ : હા.

ફાતમા : રસૂલની દાદી, જમના કાકી, અનવરજી અને અને...અંધાનાં નામનાં નીં આવડે-જે બેસાં આવ્યાં છે તે અંધાં....

એમ કે જાણે કે...એમ કે જાણે કે...

ગુલ : બેસો બેસો...સ્ટેશન ઉપરની,

ફાતમા : હોવે હોવે યાદ આવ્યું નીં...તમે શીખવી મોકલું તે બહી મર્ઝી...અજ્ઞાની બૂન-કપ્પી બાઈ...હોવે એમ કે જાણે કે હળીખની વહુ-આ મારી ચાંદબૂ-હા-જમણી ખુરશી-અંધે ડાળી ખુરશી ઉપર બેસી છે તે...હોવે તેને ખરણીને લાવી તે ટેહણ ઉપર થું કેવાય તે કકસ...વાળો.

ગુલ : ટિકિટ ચેકર.

ફાતમા : હોવે ટકસ ચેકર-પેલો રોપો ટકસ ચેકર આવીને મને મરીઝ-મરીઝ-કહેવા લાગ્યો. હાતે મેં કહ્યું એય-અમે કંઈ મરીઝ-કેતાં માંદા નથી-કેઈ માંદું નથી. જો તો નથી તું-તો કહે 'ટકસ લાવો' તે મેં કાપું લે તે ટકસ લઈને અમે ફરતાં હયું અમારા દીકરા કી પાસે છે તો કહે હિંધર મર ગયા-મેં કહ્યું-ફાટયાગેનિા મરે તું ને તારો બાપ-મારા દીકરાને મરવાતું કે જ, તો માળો મને ડરાવીને પચ્ચીસ રૂપિયા પડાવવા લાગ્યા-કેમ ખડું નીં ગુલબદન બેન.

ગુલ : ખરૂ.

ફાતમા : કું તો રડવા જેવી ચર્ઈ મર્ઝી ને 'હળીખ-ઓ હળીખ' કહી જૂમ પડવા લાગી, ત્યાં તો મારાં ગુલબદનબેન આવી લાગ્યાં તે ગોટપીટ ગોટપીટ કરીને પેલા રોયાને કાઢ્યો, નહીં તો રૂપિયા પચ્ચીસ પડાવી લેત.

ગુલ : ચાખાશ. ચાખાશ-હવે બેસી જાઓ...

ફાતમા : બેસી જાઉં ? શા માટે બેસી જાઉં ? હું કંઈ કાંઈનાથી ડરું છું જે બેસી જાઉં-હું તો બોલીશ...હું તો બોલીશ...હા...મારો પીટયો પેલો મજૂર. કેમ ચાંદ બૂ...

ચાંદ : બરોબર બરોબર.

ફાતમા : બરોબર થું ? એ તો પીટયો છેતરીને અમને ફાટાટ ફારમ ઉપર લઈ આવ્યો ને સામાન મૂકીને કે-કાવ રૂપિયા પાંચ-મેંકું ને આવ્યો છે લેતા રૂપિયા પાંચ ? શેતા રૂપિયા પાંચ માણે છે...થે વળી તે, તે કે તમારો

સામાન લઈ આવ્યો ને તમે નકકી કરેલું તે-
મેં કું-એ સે ડાચો વામાં હવે-રૂપિયા પાંચ માએ
છે. એતો ત્યાંતો...મારો દીકરો આવી લાવ્યો
નીતો કુતારો રૂપિયા પાંચ લઈ જત. હા...
પણ હું કંઈ એવી કાચી પોત્તી બાઈ નથી
ને...એય માડી વાત આવતાં ય રડવું આવે છે.

શુભ : શાગ્રાશ, શાગ્રાશ...હવે બેસી જાઓ.

કાતમા : બેસી જાઉં ? હે વળી શેની બેસી
જાઉં ? હું કોઈના બાપથી ડરતી નથી. હા...
હોવે...તે મેં કોઈની ચોરી...

શુભ : અર...ર... આ બાકે છે...

કાતમા : હે તે મેં કંઈ ચોરી કરી છે ને ડરી
જાઉં. પોલીસથી ય ડરતી નથી-પણ હોવે યાદ
આવ્યું હવે વાત તો શુદ્ધગદન બેનને ય ખમર
નયોને...હા. મુસાદર ખાનાની વાત, કેમ
ચાંદ છુ.

ચાંદ : બરોખર સાસુછ.

કાતમા : હોવે-તે મુસાદર ખાનામાં દનાં ત્યાં
આવ્યો પોલીસ દાદો ! ડંડીએ હાથમાં લઈને
બેઠો આવ્યો. ને કે-મસ દિરંકમાં ક્યાં દે ?
તોમે કીધું ' શે ! તારે શી પંચાત ' તો કહે
' એ ડાશી ' તો મેં કીધું ' ડાશી તારી મા-
ર્યા મને ડાશી કે છ ! નેનો નથી જીવાન

બેધ છું. તેં બીજા પોલીસને બોલાવી મારી
ટરંકને હાથ લગાડવા લાવ્યો ને કે ' બેસો
ઈસે ' મેં કીધું ' શા માટે બેસું ? કંઈ
તારા બાપની- ' તે કહે ' એ મોઢા સંભાલ કે
આત કર. ' મેં કીધું ' મોઢું હું જ સંભાળને-
હે વળી તે...આવ્યો છ. ' ત્યાં તો મારી
ટરંકને લઈ જવા લાવ્યો મારો પીટયો.

[પોલીસનો પગના અવાજ સાથે પ્રવેશ]

પોલીસ : યદ કયા ધાંધલ મચા રખી છે. કયું
ભુલાર્થ મેં મીટીંગ, કિસકે પુરવાને સે...

કાતમા : એય...એય માડી...આતો...ઓતા...
પોલીસ દાદો અડીં પણ આવી લાવ્યો...હવે
શું કરું...શુદ્ધ...દ...ન...બેન...ના બાપા...
પોલીસ દાદા તો હારા...હો બેન...

પોલીસ : બંધ કરો મીટીંગ

કાતમા : બંધ કરો. બંધ કરો...આં મીટીંગ
બંધ કરો. કયું ભુલાર્થ. એય મા...અફર
આવે છે, એય વેય.

[ધમ્મ હતી ખુરશી ઉપર પડે છે.]

[મીટીંગમાં હસાહસ અને તાળીના
અવાજ]

શુભ : પાણી લાવો, પાણી લાવો...

કાતમા : એય માં ! મયો પોલીસ...એય.

[પાણી ખુરશીમાં પડે છે.]

પાનખાની એક મીટી સાંજે તારા ને મદોના રહસ્ય વિશે એ વજ્ર દંતરીતારીઓ ચર્ચા કરતા હતાં.

' મને તો સૂચં જ થયો મમે છે । '

' પણ મને નહિ. ' બીજે બોલ્યો, ' હું તો અંદરને જ પસંદ કરું છું. '

' એમ કેમ ? ' આતુરતાથી પહેલાએ પૂછ્યું.

' કારણ કે. ' બીજેએ સૂચીના પાંચ સાત દમ મારીને જવાબ આપ્યો, ' કારણ કે જગતની બીજી
સર્વ બીજે જગાદે પ્રકાશમાન ને આનંદો દોષ છે ત્યારે સૂચં દેખાય છે. પણ ફિનિયામાં અંધારું પથરાયું
દોષ છે ત્યારે અંધ દેખા દે છે । '

અનુભવની આંખે

શ્રી. પ્રશાંત

‘હે ઊસકા ખી બસા, ન દે ઊસકા ખી બસા... શેઠ, ચાર દીનો બૂખ્યો છું, બાપા. બે પૈસા આશો બાપજી બિખારી નથી, વખાનો માથો બીખ માથું છું, બાઈચાખ. ખાનદાન કટબનો મણીય છું. ભગવાન તમારું બહુ કરે...બાઈ-એ શેઠ...’

બસના રેન્ડ પાસે ઊભો રહી ઓફિસથી સાંજે ઘર જવા સુરેશ બસની રાહ જોતો હતો ત્યાં કોઈકે બિખારીએ કાલાવાસા કરતો હાથ લંબાવ્યો.

સ્વભાવથી જ સુરેશ અમીરી હતો. બિખારીઓ અને તેમની સરંચા પ્રત્યે પહેલેથી જ એને એક જાતની નફરત હતી. એવી પ્રકૃતિનો માણસ આવે પ્રસંગે જો દબે ને જો રીતનો ઉત્તર વાળે તેવો ઉત્તર સુરેશે આપ્યો.

તે છતાં લળતો લળતો પેશે બિખારી ‘હે ઊસકા ખી બસા ન દે ઊસકા ખી બસા’ કહેતો આગળ વધ્યો.

બસ આવી. ધક્કા મુઠ્ઠીમાં બે સુરેશે જગ્યા બેઠી.

ઘરના ઉમરામાં પચ મૂકતાં જ તેની પત્ની વિમળે કહ્યું.

‘કપડાં પછી ઉતારજો. કાકા જાણેરના ઘર આવ્યા નથી.’

‘હે ? ક્યાં ગયા છે ?’

‘ઠાણુ જાણે, જાણેર દહીં મંગાવ્યું તે લાંબા પછી મને કહે કું જરા બકાર જઈ આવું. ને ગયા તે ગયા જ !’

‘આવડા મોટા મુજબર્ગાં લેવાસ ક્યાં કરવી હને ?’

‘ચોપાટીનો રસ્તો તો એમણે જોયેલો છે. સિનેમામાંથી તે દિવસે છટા પડી ગયેલા તે એમની મેને ઘેર આવેલાં...આ વખતે ઠાણુ જાણે ક્યાં...?’

‘પણ આપણા ઘરનાખાની ચિટ્ટી તો એમને આપેલી હતી.’

‘અરે બાપ, એ તો મનવામાં જ છેસ્ટો. એનો ઉપયોગ કરવા જોટલી ચે અક્કર ચલાવે તો જાણે જ શું ? તમે જાણે જઈ આવો. સર્ગાવડાલાંને કું શો જવાબ દઈશ ? દરરોજ ઘરમાં ગાય જવા બેસી રેતા ને આજ ઠાણુ જાણે એમને આ શું સૂઝ્યું...’

‘ફિકર ના કર. ક્યાં જવાના છે. હમણાં જ જઈ કું. જાણે દૂંદી વગીશ લાવ જરા આ આપી દેને એટલે કું આ ચાલ્યો...’

‘એમની ચિંતામાં મને તો કશીયે સૂઝ ના પડી. હોટલમાં પી લેજો.’

‘વારુ’ કહી સુરેશ ઝડપથી દાદર ઊતર્યો.

પણ ઘુરતજ ગલીને નાકે આવી ધંબ્યો, લાંથી બે રસ્તા શરુ થતા હતા. કયે રસ્તે જવું ? ક્યાં જવું ?

સોમોની દષ્ટિએ ભમે એ ગાંડા રહ્યા પણ ધરતું તો ખુબ જ કામ કરતા હતા. મોતાને ગામ હતા તેના કરતાં હવે જરા જરા સુધિ પણ વધારે ખીલવા આવી હતી. વાળ જોળવાની દબમાં ફેર પડ્યો હતો. હમણાં હમણાં વળી પાસે તપખીરની ઝબ્બી રાખતા ને આગેતુકતું એનાથી ત્વાગત કરતાં. ને આસપાસના માણસોની સુધડતા જોઈ સફૂથી પહેલી વખત હજમત કરતાં કરતાં ધીમે રહી એમણે મૂઝ પણ કાઢી નાખી ત્યારે એમનો ચહેરો કેવો બદલાઈ ગયો હતો ? કોઈ કહી ના શકે કે આનો માણસ જાણેજ ગાંડો હશે. ને પછી તો દર ત્રીજે દિવસે જાને હંજમત કરે, ઘરનાંની પધારી કરે. તાવા જાવ ત્યાં સાથુ પણ લઈ જાવ, યોગી મસાળાને શરીર સાફ કરે, રેશનનું આનાજ લાવે, દૂધ આણે, બેળીને રાંખે...વિમળને એમણે કેટોટલી રાહત આપી હતી ? ને હવે...?

હરિદાસ કાકાને પહેલાં પાંચ સાત જગપર્યે લઈ ગયો હતો ત્યાં જ જવું કીક પડેશે ધારી સુરેશે તે દિશામાં વધવા માંડ્યું.

એક પછી એક એમ જવાના પગથિયાં એ ચડ્યો ને ઊતર્યો. જોગખીતાઓએ મોઢું આશ્ચર્ય જતાબુડું. આવી રિથતિમાં દરિયાકાંઠે બહાર જવા જ કેમ દીધા, ને આવી રીતે મોકલવા માટે પતિ-પત્ની બંનેને એમણે કપડાં આપ્યો.

મુરેશ વીંતે મોઢે પાઠો ફર્યો. એકમે દાયે મુંઝઈના રસ્તા માપવા નાનીસૂની વાત તો નહોતી જ. છતાં ચોપારી, મથગારહીલ, મરીન ક્લબ ને કોટનો વિમાન એ શોધી વળ્યો. પણ કાકા ક્યાં વ દેખાયા નહિ. એને એમ હતું કે પર જઈ ને પાસે સરનામું હતું એટલે કાકા જાને જ પર આવી મથા હોય તો કેવું ?

પણ એમ કોઈની આશા કળી છે ખરી ? લોથપોથ ચર્ધ એ પર આવ્યો ત્યારે દાંતના અગિયાર વાગી મથા દના. વિમાન તો ચાતકની માફક રાહ ભેટી ભેટી હતી. પરમાં આવતાં જ એણે પડેતો પ્રશ્ન પૂછ્યો :

‘ જડયા ? ’
‘ ના ’

રિથનપ્રશ્ન શા આ ઉત્તરે વિમાનને બેચેન બનાવો મૂકી. શું થયું ? પરથી જમ્યા વિના મથા બે. ગન ક્યાં કાઢ્યો ? એમને ખાવાનું કોણ આપશે ? એ મુશ્કેલી ક્યાં ? ને સૌથી વધુ તો દરિયાકાંઠે જુદું જ જોણું બોલતા અને તેણે અરપટ. પાસે એક પૈસો નહોતો. કોની પાસે જઈને કાકા દાય પરશે ? ને એટલો ચે દિમત કરશે ખરા ? મેં વળી ક્યાં એમને અર્દો બોલાવ્યા ? ફેર્ડ તો ના જ કહેતાં દતાં કે મુંઝઈમાં એમનું કામ નહિ ને મને ય નહિ કાવે તો ય કાકાની દવા કરવાને નિમિત્તે અર્દો લાવવાનું, અને ક્યાં સૂઝ્યું ?

વિમાને અનેક પથો કંબાન કયો.

ગુરસામાં ને ગુરસામાં ભેળી પર દાય જિજામી દેવાયો, કાચની જરણી ફૂટી અર્ધ, દૂધ દબ્યું... અજબ થવા શું ભેડું હતું...અપશુન તો નહોતો ! જેમ જેમ ફરી રહ્યો તેમ તેમ ફરી પડ્યું સચારના

ચાર વાગ્યાંથી જ એણે મુરેશને જમાવવા માંડ્યો. ‘ મને ત્યાંથી પણ કાકાને શોધી લાવેલ. ’

એમને માટે કરેલી રાતની પથારી ખાલી પડી હતી. આવશે તો સાવ જૂથ્થા ફરશે એમ માની ખાવાનું ઢાંકી મૂક્યું હતું તેણે બિઝાડી બનાડી અર્ધ હતી.

ઉવટ પોણા પાંચે મુરેશ આ હાલે વરા થયો.

જિજાની હામ રહી નહોતી. છતાં પથારીમાંથી ભેડો થયો અને નિત્યકર્મથી પરવારી-લગભગ સાડા પાંચે એ બહાર નીકળ્યો ત્યારે દૂધવાળાઓ વિના ખીમ્મ કોઈની અવજવવ નહોતી.

એકિસે જવાનું માંડીવાળો આવો દિવસ એ મુંઝઈની મક્કીએ ગઝીએ જાટકયો. સાંજ પડી. ને કદાચ અકસ્માત... તો ન થયો હોય વિચારી, મુરેશે ઈરિપનાલમાં તપાસ કરવા તે તરફ રવાના થયો.

લાંબુ પાટલૂન અને ખમીયતની બાંધ વાળેલી હોવાથી જ્યારે એ પૂછપરછ વિમાન પર પડેલો કે ઈરિપનાલના ડાક્ટરે દુરત પ્રશ્ન કયો.

‘ ડાક્ટર હો પોતે ? ’
‘ જી. ના. ’
‘ ત્યારે કોનું કામ છે ? ’

‘ તપાસ માટે આવ્યો છું. પરથી મારા કાકા જતા રહ્યા છે, અકસ્માત થયો હોય ને કદાચ અર્દો લાવવામાં આવ્યા હોય ધારીને આવ્યો છું. ’

‘ ના. અર્દો તો કોઈ આવ્યું નથી. ’ કહી ડાક્ટરે રીગરેટ ચેતામી ને બેદરકારીથી ખીંછ દિશામાં ભેટા દવામાં ધૂમાડાના વાદળ રચવામાં મથમૂલ બન્યા.

‘ આજ દાખલ થયેલા દર્દીઓનું લીસ્ટ બનાવશે ડૉક્ટર સાહેબ ? ’

‘ પેલું પડ્યું. ધ્યુન ને કદો, જતાવશે ’ કહી લાવરવાડો !

પણ મુરેશને તો પથ્થર નીચેનો દાય કળથી કાઢવો દનો.

‘ થેંડ્યુ. ’

આમાર માની એ લીસ્ટ જેવા લાગ્યો.

‘આજની નામાવલિ જોઈ, મઈ કાલની પણ જોઈ, પણ હરિલાલ નામનો કોઈ જખમી દાખલ કરવામાં આવ્યો નહોતો.

‘ઠાકડર સાહેબ, આમાં નામ લખાવ્યા વિના તો કોઈને દાખલ ન કરાય ને ?’

‘ના, માર્ક ના કહ્યું તો ખરું. કેટલી વખત પૂછશે ? ઈસ્પતાલના ઠાકડરો તમારા કંઈ નોકરો નથી તે આમ કયો કરે. દરરોજના આમારા હાથ નીચેથી કેટલા પે પસાર થતા હશે. દરેકની આમ ચાવાચીવી સાંભળીએ તો પત્તો કેમ લાગે ?’

‘પણ, સાહેબ મુશ્કેલીમાં આવી પડ્યો છું. રસ્તા દેખાડો. ’

‘તમે જીવ ના ખાઓ. આસ એવું કોઈ આવ્યું તો નથી છતાં એ લક્ષમણ...ઉપર જ, ને નવા દાખલ થયેલા દર્દીઓ ગતાવ. ’ ઓડર આપીને ઠાકડર એમના કામમાં પડવાપા. સુરેશના આમારનો સ્વીકાર કરવાની પણ એમને કુરસદ નહોતી. એટલે આખ વડે એમના હાથે ઉપકાર માનતો સુરેશ નોકર સાથે ઉપર મથો ને એણે જોયું.....

પચીસેક ધામસ થયેલા દર્દીઓ અસ્તવ્યસ્ત સૂતા હતા. માર્કનાં મા તાળ જ હતા. તો માર્કનું લોહી બંધ પડ્યું હતું. માર્કને માથે તો કોકને છાતીએ ને કોઈને પેટ તો વળી કેટલાકને પગ પર જખમો થયેલા હતાં. જેવા એ પસાર થવા મથે કે પાસે રહેલા દરેકને એમ લાગ્યું કે એ પોતાનો માથુસ હશે ને એટલે કોઈ રસ્તામાં સૂતા હતા તેમણે ગેઠા ચર્મ, ઉત્સક નપને જેવા માંડવું. પાછળનો માર્કનો સ્વજન આવ્યું હશે માની એકદમ જોગો થઈ મથો. વાકાવળીને સર્વે એને જેવા પહોંચ્યા.

કુરુણની એક હિંમત એના શરીરમાંથી પસાર થઈ ગઈ.

પરમેશ્વરની ઉત્તમોત્તમ કૃતિ-મનુષ્યની આવી નિપરિત દયા જોણે પહેલાં કદીએ કોટેલી નહિ.

પોતાના બાળખડ્યાને જ સર્વ સુખનું કેંદ્ર મળુનાર, ઘરથી ઓફિસ ને ઓફિસથી ઘર ને વળી વખત મળે શરવા નીકળનાર સુરેશને લાગ્યું કે એ જીવતો હતો તેના કરતાં જીજ્ઞાસુની દુનિયા પણ આ પૃથ્વી પર છે ખરી.

આટલાટલા વીસ પચીસ માળખામાંથી કોઈની પાસે સચ્ચવંદાનું હૃદય નહિ ને કેવી દવાદં મુખા-કૃતિઓ ! કેવી ચીથરેહાલ દશા ! રોગ ને જીખને મરણના મુખમાં પહોંચી જવાની કેટલીક ઉત્કટ તૈયારી ! જીવતાં છતાં એ મરેલા જેવા આ માનવીઓની કેવી લાચારી !

જીવનમાં પહેલી જ વખત એને કુરુણા ઉપજી. કોકને જે અકસ્માત થયો હોય ને એ આવી જ બોજી કોઈ ઈસ્પતાલમાં હોય તો સર્ગાસંબંધીના સાથ વિના એકાકી કાકા આમ જ સૂતા હશે ને ? રસ્તા પર, ખૂણે ખાંચરે, કોકને ઓડરે કે ગલીમાં સૂતેલા કાકાની થું આવી જ દશા હશે ?...

બહુ ધ્યાનપૂર્વક જોયું પણ કાકા કપાં ય દેખાયા નહિ. ને આમ ને આમ બીજો દિવસ પણ પૂરો થયો. હવે તો એણે નજીકની પોલિસ ચોક્કીમાં પણ ખબર આપી દીધી હતી, પેપરમાં જાહેરખબર પણ છપાવી હતી.

હિંદુ મુસ્લિમ ફિલ્લક આમ તો બંધ હતું. પરંતુ દેડા છવાયા દમલાઓ થવા કરતા હતા ને એટલે જ હરેક રોકડે એની ચિંતા વધતી જતી હતી. કાકાને કંઈ નવાજૂની ચર્ચ હોય તો ? શહેરના મથે તે વિભાગમાં અકસ્માત થયે, એમને ત્યાંની નજીકની ઈસ્પતાલમાં ખસેડવામાં આવ્યા હોય માનીને એકપછી એક બધી ઈસ્પતાલો જોઈ વળ્યો, ઓફિસે જીવ ચોટતો નહોતો. દરરોજ સાંજે પોલિસ થાણે જઈ ખબર કાઢી આવે. પણ જરૂયા હોય તો સમાચાર મળે ને ?

ત્રીજો દિવસ પ્રસાર થયો.

પોતાને ગામ પણ એણે ખબર ચોકતાવી દીધા હતા.

ને કોઈપણ જાતના ખનાવ વિના ચોથો દિવસ પણ પસાર થઈ ગયો.

આજે પાંચ દિવસ થયા હતા.

“જે જે ઇરિપતાક્ષમાં નવ માથુસોની લાચ પડી રહી છે પણ યોગખાતી નથી. તું ખચર તો કહાડી આવ. ” રાત્રે આઠ વાગે સુરેશના એક મિત્રે એને સમાચાર આપ્યા. ઘર આવી પત્નીને વાત કરી ત્યાં તો વિમળે રડારોળ શરુ કરી દીધી. ચોક્કસ ભાળ કાઢવા એણે સુરેશને રાતો રાત જે. જે. માં મોકલ્યો.

અમાવસ્થા હતી, સાધિયામાં પાડેલી ભાત જેવા વીજળીના દીવાઓ અધકાર સામે ટકકર લઈ રહ્યા હતા.

જે. જે. ની આસપાસના વિસ્તારમાં યમરાજે પોતાના દૂતોને ખેલવા મોકલી દીધા હતા રરતો સાવ નિર્જન હતો ને તમરાઓ પણ પોતાના અસ્તિત્વનું ખાન કરાવી રહ્યા.

આ યંકા ને બચની મિશ્રિત લાગણી સાથે સુરેશે ઇરિપતાક્ષમાં પગ મૂક્યો.

પૂઠપરઠ કરતાં, જ્યુરીની ટોટ પાસે જ, સામેથી મઢા રાખવાની ઝોરડી-‘ મોરચરી ’- એણે ભેઈ.

એ ત્યાં ગયો,

બદાર ત્રિપાર્થ પર એક નોકર બેઠો હતો. એને ત્યાં આવેલો ભેઈ પેલાએ પૂછ્યું.

‘ ફિંડુ છે ? ’

‘ હા. ’

‘ રંગે કેવા ? ’

‘ ધડ વણી. ’

‘ ને જિયાઈ ? ’

‘ આસરે સાડા પાંચ. ’

‘ ને સરીરે એકસડી કઠિના ખડું ? ’

‘ હે...હા...હે... ’

‘ તમે અંદર ચાલો જતાવું. ’

‘ મારે અંદર નથી આવવું. તમે જ જઈને જોઈ આવો ને કે જે કહેવા દેખાવું કૈયિ છે ? ’

‘ અરે પણ છે ત્યારે તો તમને આ વિગતો કહી. આવો ખાતરી કરીએ. ગભરાઓ નહિ. હું છું ને. ધીરજ રાખો. આ...વો ’ કહી દરવાને સુરેશનો હાથ ઝાલ્યો.

‘ નહિ. નહિ તમે જ જોઈ આવો. નાક જરા લાંછું છે ને કપાળ પર વાગેલાની નિશાની છે. હું નહિ આવી શકું. મારાથી નહિ ભેવાય. ના...ના ’ અળખળો યઈ સુરેશ બોલતો હતો ત્યાં જ બેસી પડ્યો.

‘ અરે પણ હું છું ને આ...વો રે ગોવિંદ, રાજરામ, જરા આવો તો... ’

ને ત્રણ જણની મદદથી સુરેશે ચાલવા માંડ્યું. ચાલી જવો મોટો રરતો હતો. ત્યાં જ ઠંડકિયો ઝોરડો હતો. યુદ્ધના હોય એવા એને લોખંડના બચાનક બારણાં હતાં.

લખાવેલાં તાળાં ખોલવામાં આવ્યાં. ને ધણી વખત સુધી અકબાઈ રહેલી અંદરની દુર્મધનું મોજું એકદમ બદાર ધસી આવ્યું. ઝોરડામાં અંબીર નિરવતા પ્રસરી રહી.

એ વિશાળ ખંડના ટાઢા વિસ્તારમાં તરતની જ આવેલી, બાવીશક વર્ષની ટોંક ભરચોવના અનંત નિદ્રામાં પોટેલી હતી. એના પેટપર નાનકડું એક વજ્ર માત્ર નાખવામાં આવ્યું હતું. તે વિનાના સર્વ અંગોપાંગો લસલસી રહ્યા હતાં.

ધોમે રહી અંધા ત્યાં ગયા. બાજુમાં ખાનાવાળું લોખંડનું એક જંગી કચાટ હતું.

હળવે હાથે દરવાને પહેલું ખાતું ખોલ્યું. સાવ નખાવસ્થામાં સદાને માટે ટોઈ જીવાન સૂતો હતો. સુરેશ જામેો હતો તે બાજુ માથું ને સામી તરફ કચાટની અંદરના બાગમાં-એના પગ હતા. દરવાને કહ્યું.

‘ જુઓ; આ સારા ત્રણ દિવસનો છે. ’

‘ ના. એ નહિ ’ કહી સુરેશે ડોકું ધૂણાવ્યું. વળી બે ચાર ખાના જવા દઈ પેલો બોલ્યો.

‘ તમે વણુંવો છો એવા બાકીના જે જણ છે. આ રહ્યો એમતો એક ’ કહી એણે જરા ચાલેતું ખાતું ઊપાડ્યું.

સુરેશ જોયું.

એજ રંગ, આકાર ને મોડાનો સજ્જો પણ એજ. પણ નાક જરા નાનું હતું. એ નજીક ગયો. પણ જિભા રહેતાં એને કમકમાં આવ્યાં. પાછી-ખાતેરી થઈ કે કપાટમાં પૂરાઈ રહેલ આ વ્યક્તિના જમણા હાથની છ આંગળીઓ હતી એટલે એ કાકા તો નહોતા જ. ડુંધાતા અવાજે એ બોલ્યો.

‘ના. આ નહિ.’

કાકાના ચહેરાને મળતી હવે છેલ્લી લાથ જોવાની હતી.

આ હંડાગાર ખંડમાં પણ સુરેશ પરસેવે રેશમેય થઈ ગયો.

તે પેલાએ યંત્રવત ધીજી ખાનું જોયું.

પહેલી નગર એણે મોઢા તરફ કરી. છાતી જોઈ. પગ તરફ જોયું-હરિલાલ કાકા કરતાં ચરીર રહેજ જ નહોતું હતું. વધારે સમય આવા જઘ્ની-આરમાં રાખવામાં આવેથી તો આમ નહિ થયું હોય ?

સુરેશ કશું ય નહીં ન કરી શક્યો. ઝડપથી એણે કહ્યું:

‘જહાર ચાલો.’

તે સર્વે ઓરડાના જગી બારણા પાસે આવ્યા, ત્યારે તે જોવાનો.

‘રાત હોવાથી ચોક્કસ હદી શકતો નથી. કાલે આવશ.’

ખુલ્લી હવામાં જહાર આવ્યો ત્યારે એના શ્વાસ હેંઠે ઘેટેા. સાક્ષાત નકમાંથી આવતો હોય-કોઈ ખરાબ સ્વપ્નામાંથી જાગતો હોય તેમ એણે ઊંડા નિશ્વાસ નાખ્યો.

ધીમે પગલે એણે ધર બધી ચાલવા માંડ્યું. પહેલાં તો એ ક્યાં ચાલતો હતો તેની એને ખબર રહી નહિ. પગ જાણે હવામાં પડતા હતા, પવનને જોરે જાણે એ ધર તરફ ધસડાતો જતો હતો.

તે કાકા જ હોય તો શું કરવું ? ધર જઈ વિમળને કેવી રીતે વાલ કરવી ? મૂળથી જ વિમળ નિર્જળ મનની હતી ત્યાં આ આધાત-આ કથકે

ફલ જોવું એનું હૈયું કેમ સહન કરી શકશે ? સગા-પહોણને પવ લખતાં હાય કેમ ઉપડશે ?

અનેક જાતની માનસિક ગડમથલ અનુભવતો એ છેવટે ઘેર પહોંચ્યો ને જોયું તો બારણામાં હરિલાલ કાકા જ બેસેલા !

‘કાકા !’

દીલ્લી છેલ્લી લાથ તો ચાકીને ઘેર નહોતી આવી ? પાંચ મિનિટ સુધી સુરેશ બેઠી રાક્યો નહિ. આ સ્વપ્ન તો નહોતું ?

ના. ના. એ કાકા જ હતા. પાંચ પાંચ દિવસની રખડપટ્ટી ને જીઅગરામાં એ કેવા સૂકાઈ ગયા હતા ! આંખોમાં તે જ નહોતું. જિભા રહેતા હરિલાલના જે પગ કુજતા હતા.

પૂરો ભાનમાં આવતાં જ એ કાકાને જાગી પડ્યો. એને એક મોટું કુસકું આવી ગયું. વિમળ ધરમાં નહોતી. ધડોનો ભોટ થઈ રહી હતો તે કાકાને કાળે શરીર જનાવવા બાજુમાં એ ભોટ લેવા ગઈ હતી. એ આવીને જોયું તો સુરેશ રડતો હતો.

સુરેશને પીવાનું પાણી આપો વિમળ બેઠી:

‘હમણાં દરેક મિનિટ પર જ એ આવ્યા. હું તો બારણાં ખંધ કરી ધરમાં બેસી રહી હતી. બારણે ટકેરા પડ્યા. મારા મનને તમે હશે ને જોયું તો કાકા !’

‘પણ એ આવ્યા ક્યાંથી ?’

‘તે તો ડોણ જાણે. બરાબર બેસતાયે નથી. ધીરે રહી પૂછો. પાછરો જવાબ આપે તો આપે કદાચ.’

‘કાકા !’

કોઈ ઉત્તર નહોતો.

‘કાકા’

‘ઓ...’

‘પેલા સરનામાની ચિઠ્ઠી હતી કે નહિ ? ક્યાં છે ?’

‘હું ચિઠ્ઠી ? ચિઠ્ઠી...સરનામાની ચિઠ્ઠી તો...’

કહી એમણે ગળવા ફેફાળવા માંડ્યાં ને એણી બાંધ્યા : ' ચિઠ્ઠી આ રહી ! '

' ઉપયોગ ના કર્યો ? '

' ના. ના હવે એમાં એનો ઉપયોગ શો કરવો તો ? ' અરપટ વેણમાં એમણે જવાબ વાળ્યો.

' ક્યાં ગયા'તા તમે ? '

' હું ? હું તો રેશને ગયો તો ને આવતાં... આવતાં રસ્તો ભૂલ્યો.

' પછી ? '

' પછી ? પછી શું ? હે ? પછી કંઈ નહિ ? '

સુરેશને લાગ્યું કે કાકા સીધા જવાળ આવતા નહોતા. થોડી વારે એણે એચિત્તુ પૂછ્યું :

' કાકા, ગળામાં તુલસીની આ કંઠી ક્યાંથી ? તમે તો પહેરી નોતી ? '

' કાકે આપી ને મેં પે'રી લીધી એમાં શું ? '

' ને કાકા આટલા બધા દિવસ સતા'તા ક્યાં ? '

' સત્તા'તું ? ના ના સત્તું છે જ કોણ ? હા...હા...પહેલી રાતે એક જાણના આટલા પર બેસી રહ્યો. આંખ મીંચાઈ ગઈ ને પોલિસે હા...હા...એ પોલિસ જ હતો...આવી જાડાડે એટલે બાજુમાં નાની ખડકીમાં ગયો...'

' પછુ પછી કાસે ક્યાં સતા'તા, કાસે ? '

' ના...ના...કંઈ નહિ હું સંતો જ નથી ! '

' હાથ ! બાપ રે ! પાંચ દિવસ સુધી સતા નથી. તમે એમને પછીથી પૂછજો. પહેલાં એમને સુષ્ટ જવા દો. સુષ્ટ જાણે કાકા. શરિ સરો એટલે જાડાડે. લો આ પાથરી આપું ' ' કહી વિમળે ગાદું' લેવા જાડવા માંડ્યું એટલે સુરેશ બોલ્યો.

' જસ હવે એક જ વાત. ભલે પછી એ ગમે તે કરે. હેરાન નહિ કરું. હે' કાકા તમે ખાધું શું ? પાસે પૈસા તો હતા નહિ ?

' પૈસા ? હા...પૈસા તો નહોતા પછુ... પ...પ્પ...એક ચણાવાળાને કહ્યું ને એણે બે પૈસાના ચણા ઉધાર આપ્યા. તે ચાલ્યું...'

' આટલા બધા દિવસ ? '

' ના, ના, પછી તો જતા આવતા બેઠે હાથ ધરતો...પછુ કોઈ...આ જતા આવતા ધનવાનો- માંથી કોઈએ તમને-બૂખ્યાને-ના આપ્યું. હે' કાકા ? ' વિમળ બોલી.

' કોણ આપે ? તમે જ મને કંઈ આપેલું નહિ તે...'

અને વાત ત્યાંથી પડતી મૂકાઈ.

તે રાત્રે કાકા તો ઘસઘસાટ જાંખા જ.

થાકેલી વિમળ પછુ આજે ગાઠ નિદ્રા લઈ રહી હતી.

પછુ કોણ જાણે કેમ સુરેશની રાત વેરજી થઈ હતી.

એની આંખ સામે એક પછી એક ચિત્રો તરવા લાગ્યાં...અસ પાસે મળેલો ચાર દિવસ પહેલાંનો પેત્રો ગૃહરથ માગ્યું ! ને રસ્તા પર રાતે પડી રહેલા, બેઠોળ અંગવાળા, ધરખાર વગરનાં બિખારીઓની વણજાર, આહતો પોકાર કરતા પેલા નોધારા, ગરીબ, નાવારસ, દુઃખમાં તરફડતા દર્દીઓ, બચકર ને ન બોળખાય એવી પેલી લાશો !...સુરેશનું મન બ્યઝ થઈ ગયું...ધરમાંથી ચાર દિવસ કાકા ગૂમ થયા ને એટલામાં સુરેશને, આખી જિંદગીભર કદાચ ન થાત એવો જાત અનુભવ થઈ ગયો ! જગત આપું આપું દુઃખી હશે ! તો પછી આ રીતે જીવવાનો મને શો અધિકાર છે ?...પછુ એ વિચારમાળા સળંગ ન ટપી શકી.

શુંચવળુના માથો એ જાડ્યો. ગારી પાસે આવ્યો...સિમરેટ એતાવી ને જીભો રહી...ક્યાં સુધી જીભો તેનું એને બાન નહોતું...તટરથ થોગી જેવા તારાઓ જ આકાશમાં અંધકથા કરતા હતા ને ચારેપાસ પૃથ્વીપર શું અને છે તેની કશીયે ચિંતા ન કરતી એવી નિઃસહૃદતા છવાઈ ગઈ હતી.

એ પછી ન્યારે ન્યારે કોઈ બિખારી હાથ લાંબો કરે ત્યારે ત્યારે સુરેશને કાકાનું રમરજી થઈ આવે.

દીવા નીચે અંધારું

લેખક : ' શ્રી રામ રામા '

પ્રયોગ : મુનુક્ષય

આ કયા એક એવા દૈનિકપત્રના કાર્યોલયની છે, જે દેશસેવા, આદર્શો અને દરિદ્ર-નારાયણની સેવાનું હિમાયતી છે. કાર્યોલયમાં બસોથી ઓછી વ્યક્તિઓના રસદ નથી. પણ દેશની ચતુર્દિશ પ્રગતિનું પુષ્કળોપક છે. રાજનૈતિક, સામા-જિક અને ધાર્મિક રીવાજોમાં ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવાની સાથે એ દેશની આર્થિક અવસ્થા પ્રત્યે પણ નજર છે. કાર્યોલયમાં ખાર વરસથી માંડીને પચાસ અને સાઠ વર્ષ સુધીની વ્યક્તિઓ કામ કરે છે, એમનામાંની એક જ્યુ નામનો ચપરાશી છે, એ હજુ મુરદેલીથી ખાર-તેર વર્ષનો થયો છે. કાર્યોલયમાં એ ચપરાશીનું કામ કરે છે. ખાર રૂપિયા એટલે પ્રત્યેક મહિને પગારના રૂપમાં મળે છે.

અહીં કામ કરતાં એને એક વર્ષ થવા આવ્યું છે. દિવસ આખો નીચેથી ઉપર અને ઉપરથી નીચે કાર્યોલયની ત્રણ મંજલાની ઉમારતમાં દોડધામ કરવી એજ નજી એનો જન્મસિદ્ધ અધિકાર તથા એક માત્ર કાર્ય બની ગયું છે. કોઈ પણ કસાઈ, મેનેજર અથવા સમ્પાદકનો અવાજ સાંભળતાં જ, એની સામે, તીર જેવી ઝડપથી દોડીને હાજર થવું એજ નજી એનું કાર્ય બની રહ્યું છે ' અરે, જગ્યુ ! અહીં આવ તો એક મજાસ પાણી તો પા-આ કસાઈ ઉપાડી ના-અરે જલતી ! અને બે જગ્યુ આ ચિટ્ટી મેનેજર સાહેબને...જા જલતી ! આ પ્રમાણે જગ્યુ ત્યારે તરફ નાગતો ફરે છે. અને દિવસમાં ' ઠેટલીએ વાર ઘડીઆળ તરફ જોઈને ' ડયુટી 'ના આઠ દશ કલાક પૂરા કરવાની એજા કરે છે. અહીંથી તહીં અને તરોંથી પજી દોડતા રહેવાની સાથે, ' જ સાહેબ, ' એવો એક માત્ર શબ્દ એના મોંઢામાંથી નીકળ્યા કરે છે, અને પગની ગતિ અચિરત ચાલુ રહે છે. ક્યારેક જાસ ભરાઈ અને શાકરોં એ ખેસે કે તરતજ એના ભાગ્યના બળે અથવા કાર્યોલયની પરમ્પરાથી તરતજ કહેવામાં

આવતું- " અરે, ખેસી ગયો, જગ્યુ ! પાન ધાવ... સીગરેટ, વચમાં ક્યાંઈ ખેસી ન જતો...હાં જલતી ! "

જગ્યુ આની દોડધામ તથા નોકરીની ચિંતાથી જ કદાચ પહેલાં કરતાં અધીં રહ્યો છે. કાર્યોલયમાં જ્યારે આવ્યો હતો ત્યારે ખાલસુલમ કોમળતા, અને બીજતા કમળસરખી એના મોં ઉપર આવા હતી. પણ દવે એનું 'ગોરું' ગોરું મુખ કાળું પડતું બન્ય છે. પહેલવહેલા એના પિતા જ્યારે એને કાર્યોલયમાં નોકરીએ રખાવવા લઈ આવ્યા ત્યારે પોતાની વિવશતાં દાખીને પણ કોણ નજી ઠેટલા ભરોસાથી, એ પોતાના એક માત્ર પુત્રને મેનેજરને હવાસે સોંપ્યો હતો એ વખતે સહજ જ એના મોંમાંથી નીકળ્યું હતું કે- ' સાહેબ, જગ્યુ મારો એકનો એક પુત્ર છે, એ પોતાની આંધળી માની લાકડી અને છુટ્ટા બાપનો એક માત્ર સદાશે છે. હવે એ આપની દયા ઉપર છે...'

સાંભળીને મેનેજરે પોતાની લાક્ષણિક વાણીમાં કહ્યું- ' હા, જગ્યુ સરખી રીતે કામ કરશે, તો એનો પગાર વધારી આપવામાં આવશે. '

જગ્યુ કામે ચડી ગયો. પહેલાં જ્યાં, કાર્યોલયમાં આ કામ માટે બે માણસોની જગ્યા ખાલી હતી અને પહેલાં રખાયેલા બે ચપરાશીઓને પચીસ, પચીસ રૂ. પગાર મળતો હતો, ત્યાં એમની જગ્યાએ હવે જગ્યુ એકેકો ખાર રૂ. પગારથી કામ કરવા રાખવામાં આવ્યો જગ્યુ જ્યાં સુધી આવ્યો તહેલો. પત્રમાં ચપરાશીઓની જગ્યા પુરવાને માટે રોજ જાહેરાત થતી હતી, પણ ચતુર મેનેજરે, જ્યારે જગ્યુથી જ કામ ચાલતું જોઈ લીધું કે પેલી જાહે-રાત ખેંધ કરી દીધી.

જગ્યુએ બસે એક જવાબદારીનું કામ પોતા ઉપર લીધું હતું પણ એવો બાળ-રવનાવ જ્યારે ત્યારે એને પોતાની યાદ દેવચવડું. એ વખતે એ

નોકરી અને કામને શૂઝી જતો, તથા કલાકોથી પોતાનો જાત બચાવીને, એનેજ તથા શેઠના છોકરાઓ સાથે રમવા લામતો. જ્યુ બહે એમને નોકર હતો. પણ હજી પેલા બાળકોમાં નાના-મોટાને ભેદભાવ આવ્યો ન હોવાથી, એમને જ્યુ પ્રત્યે હેત તથા મમતા હતી. પોતા પ્રત્યે જ્યુ એ બાળકો તરફથી નેટકું મમત મેળવતો એટલે જ એમના પ્રત્યે પ્રેમ રાખતો, અને એટલે જ રજના દિવસે પણ એ કાર્યોલયના દરવાજે આવી બેસતો. રાજેન્દ્ર, રવિકાન્ત, તથા વિજયમાંથી ઠોઈ બહાર આવે ને પોતે એમની જોડે રમે એવું એ ઇચ્છતો પણ એવું ક્યારેક જ જાતવું. પછી મોડે સુધી ઠોઈ દેખાય નહીં એટલે એ ચાલ્યો જતો. શેઠ અથવા શેઠાણીની સામે થઈને એ એમની પાસે જવાનું સાહસ કરી ન શકતો. અને ઠોઈ અગમ્ય ગ્રેરણથી, એમના બંગલામાં જવાને, પોતાની અનધિકાર ચેષ્ટા સમજતો. એક દિવસ શેઠાણીએ, એને બાળકો સાથે રમતો જોઈને, દબડાવીને તથા કાન પકડીને ક્યારે પણ એમ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા લેવરાવી હતી. જ્યુ હજી એ બૂઝ્યો નહોતો, પરંતુ ઠોઈ અગમ્ય બાવનાથી પરાસ્ત થઈને હજી પણ એમની જોડે એ રમી શેતો.

એક દિવસ એનેજરના ઓરડામાંથી એના નામની બૂમ પડી રહી હતી પણ રમવામાં એટલે યુથાઈ ગયો હતો કે પોતાની જાતનું પણ બાન બૂઝી ગયો હતો. પાછળથી જ્યારે થોડી વાર બાદ એ એનેજર પાસે ગયો ત્યારે એને જોઈને જ એનેજરે કહી દીધું કે- 'અરે જ્યુ, ક્યાં મરો ગયો હતો તું ? તું જે કામ કરવા ન માગતો હોય તો જઈ તો તારા દિસાળ લઈ લે આમ ચાલશે નહિ. '

સાંભળીને જ્યુ તદ્દન દીન બની ગયો. એના નાના અને બોળા મોં ઉપર વેદનાનો ભાવ છવાઈ ગયો અને લગભગ રડતા અવાજે બોલ્યો કે 'સાહેબ...હવે પછી ઠોઈ દિ નહિ...'

" નહિ, નહિ, તારે કામ કરવું નથી...તારે

રમવું છે, જા, રજા ! તને રજા છે. કામથી છુટ ચોરે છે અને ઉપરથી પગાર વધારવાની વાત કરે છે. પાછા ક્યાંના ! '

બાકાળ થઈને જ્યુ બેઠી બહ્યો- 'હવે ઠોઈ દિવસ રમીશ નહિ, સાહેબ ! ' અને સાહેબના પગ તરફ બૂકી ગયો.

આખરે બાણુજી દયાળુ તથા બાળ બચ્ચાવાલા હતા, જ્યુની રોતી સુરત તથા આર્તસ્વરથી પીગળી ગયા, અને એને અપરાધનો ક્ષમા આપી.

એ તો કેમ કહી શકાય કે પોતાની સંપૂર્ણ રિયલિટી એ જાત હતો, પણ એટલું એ અવશ્ય જાણતો હતો કે પોતે જે પેલા દર મહિને કાર્યોલયમાંથી પગાર રૂપે મેળવે છે એ ઉપર એની પોતાની જાત તથા પોતાના મા તથા બાપનું પોષણ થાય છે. એટલે જે આ જ નોકરી છૂટી જતી તો પોતે, તથા પોતાના મા, બાપની શી. દશા થાત એ વિચારીને માથેથી પગ કુપી ક'પી બહ્યો. અને એને જે માનસિક વેદના થઈ એના પરિણામ રૂપ એની આંખો ભરાઈ આવી.

થોડી વાર પછી જ્યારે એ નીચે ગયો ત્યારે શેઠ તથા એનેજરના રમતા છોકરાઓએ- 'અરે એ જ્યુ, આવ ને, આવ રમીએ ' કહીને બોલાવ્યો.

ત્રાંસી આંખે એમના તરફ જોઈને એણે પોતાનું મોં ફેરવી લીધું, પોતાની આંખો લૂંછી. અને પોતે કેટલો દીન તથા દુઃખ છે આ બાળકોની બરોણરીમાં એ વિચારતો ચાલ્યો.

બાળકોએ પાછી બૂમ મારીને એને પૂછ્યું, - ' કેમ રે જ્યુ, આવતો કેમ નથી, બોલતો કેમ નથી જ્યુ...કેમ...શું થયું ? '

બીજી બાણુ નજર રાખીને જ્યુએ- 'હું રમીશ નહિ...એનેજર સાહેબ નારાજ થાય છે. હું હવે તમારી સાથે રમીશ નહિ...' કહીને દાદર ચઢવો શરૂ કરી દીધો.

આ સાંભળીને જે વિજયે એને બોલાવ્યો હતો,

એણે પછી આમળ કંઈ કહ્યું નહિ અને એ વખતે ઓહિસના ઓરડાની ઓઘમાં બેભો જ્યુ વિચારી રહ્યો કે—'હીક તો છે, મારે એમની જોડે રમવું' ન જોઈએ, એએ તો શેઠના દીકરા છે. હું કામ કરીશ તો જ કંઈક કમાઈશ, નહિ તો ખાઈશ શું ?'

આ પ્રકારે એ દિવસ જમ્યુનો, મોટી નિરાશા તથા ઉદાસિનતામાં વીત્યો. રાત્રે થેર જઈને એ કપાએલ ધડની જેમ ખાટલા ઉપર પડી ગયો, સાચે જ પડ્યો નથી પણ દોષાએ ધકકે મારોતે પાડી નાખ્યો હોય ! અને એટલે જ એ વેદનાથી બચેો હતો.

એને ધરમાં આવતો દેખી માએ કહ્યું:—'અરે જમ્યુ, આએ બેટા.'

'હા, મા. 'શીશુ સ્વરમાં જમ્યુએ જવાબ આપ્યો.

મા, આંધળી હોવાથી કેખી ન ચકી કે જમ્યુ પોતાનો અવાજ સાંભળીને રોઈ પડ્યો હતો. જ્યારે એ પોતાના રોવાના આવેગને રોજી ન ચક્યો, અને જોરથી રોતા લાગ્યો ત્યારે એ સાંભળીને એની આંધળી મા એની પાસે આંતે કહેતા લાગી— 'જમ્યુ બેટા, શું થયું ?'

જમ્યુ બોલ્યો નહિ, રોતો રહ્યો. માએ એના મોં ઉપર હાથ દેરતાં જ ચમકીને કહ્યું:—'અરે બેટા, જમ્યુ ! તને બદ્ તાવ મરાયો છે.'

જમ્યુ મોંમાંથી માત્ર 'દ' બોલ્યો અને રોવાનું ચાલુ રહ્યું. જ્યારે માએ છાનો રાખવાની કોશીશ કરતાં પૂછ્યું:—'જમ્યુ બેટા થોડું જમી લઈશ ? એના કાંઈ પણ જવાબ જમ્યુએ આપ્યો નહીં, એટલે એ પણ રોઈ પડી.

શાન્ત સૂઈને જમ્યુ પથારીમાં પડ્યો. પણ રાત આખી બેચેની અને જાગ્રદ ચાલુ રહ્યો. તાવના પુરા પેનમાં રાત કંઈક સુના. કંઈક જનના પસાર થઈ ગઈ.

'સતારે જ્યારે એ પાછો કામ પર જતા ત્યાર થયો. એના બાપુએ કહ્યું—'અરે આજ ન જ કામ ઉપર, જમ્યુ ! સૂઈ જ બેટા, તળિયત તો સારી નથી, 'ત્યારે અનન્ત વેદનામયાં યડકતા સ્વરે એણે જવાબ દોધો—'નહિ જઈ' તો નોકરી ઉપરથી કમી કરી દેવામાં આવશે. પછી આપણે ખાશું શું ?'

'પણ તને તો તાવ ધણે છે જમ્યુ, થોડા દિવસની રજા લઈ લે. 'પિતાજીનું બોલવું' સુખ-આપ સાંભળી લઈને જમ્યુ કાંઈ બોલ્યા સિવાય ઓહિસ તરફ ચાલતો થયો.

જતાં જતાં રસ્તામાં પોતાની જાતને જ સંભળાવતો બજડતો જતો હતો કે—'કેવી વાત છે ? બે માણસનું કામ મારી એકજાની પાસેથી લેવામાં આવે છે અને પમાર વધારવાનું કહું છું, ત્યારે કહેવામાં આવે છે કે છું તો રમતો રમ્યા કરે છે. છું કામ બરોત્તર કરતો નથી. આ તો જહાના છે. નહિ તો છું કામ નથી કરતો તો કોણ આવીને કામ કરી જાય છે ? દિવસ આપો દોડી દોડીને પમનું કચુંબર તો થઈ જાય છે...' આવા વિચારોમાં જીવ જાગતો એ ઓહિસે પડોંચ્યો. શરીરમાં તાવ હજી બચેો હતો, રાતના કાંઈ ખાણું નથી. એને લીધે શરીરમાં નળજાળનો અનુભવ થવા કરતો હતો. પડોંચતા બરોત્તર જ શેઠનો હુકમ મળ્યો—'જમ્યુ પેલા ઓરડામાંથી પથંગ ગદાર કાઢી લાવ.'

'જી સાહેબ !' પોતાનો રોગનો હકમ-પાલનનો ભોગ કાઢી એ પથંગ કાઢવા લાગ્યો. એને ખજર નડોતી કે એની પાછળ જ એના પિતા એને રજા મેળવી અપાવવા આવી પડોંચ્યા હતા. ઓરડામાંથી પથંગ કાઢવા માટે પૂરો પ્રયત્ન કરી રહ્યો હતો ત્યારે એના પિતા શેઠની સામે આવી બેસા દતા અને ગળમળા સાદે શેઠને કહી રજા દતા કે—'અનન્દોતા, આજ જમ્યુને બદ્ મારે તાવ આએ છે, મરેજનાની કરીને એને છુટી આપો !'

સાંભળતાં જ શેડે અસહિષ્ણુ થઈને કહ્યું—
' તાવ આવ્યો છે તો આવ્યો જ શું કરવા ?
આજ એને તાવ આવ્યો છે, કાલ પેટમાં દુઃખે છે,
એવા બહાનાં બતાવવા હતાં તો છોકરાને કામ
કરવા મોકલવો નહોતો. સમજ્યા ? '

આવા ભેલ કાને પડતાં જમ્યુનો બાપ એકાએક
તો કંઈ બોલી જ ન શક્યો જાણે અવાક થઇ
ગયો ! પોતાની તથા જમ્યુની આ પરાધિનતાનું
ચિત્ર એની આંખોની સામે આવી ગયું હતું.
જેઈને એ સાથે જ તરફડી ઊઠ્યો. એ જ વખતે
એણે જમ્યુની ચીસ સાંભળી. એ ચોંકી ઊઠ્યો.

વાત એજ હતી, કે જમ્યુ એ પલંગ ઉપાડી
રહ્યો હતો એ એટલો બારે હતો કે પુરા પ્રપત્ન
પછી પછુ એ એને ઉપાડી નહોતો શકતો. એ
એજ બેચેનતાથી લાગ્યો હતો ત્યાં શેઠાણી આવી
પહોંચ્યાં. આવીને જમ્યુને જોતાં જ બોલ્યાં— ' અરે,
હજી સુધી પલંગ ઉપાડી નથી ગયો ? જલદી ઉપાડ !

જમ્યુએ ડરતા ડરતા તથા કંપતા કંપતા કહ્યું
કે— ' માથ, પલંગ બહુ બારે છે, મારાપી ઉપ-
ડતો નથી. '

આ સાંભળીને, એના મોં ઉપર એક તમાચો
માર્જીને માથે ઘસાડી ઊડ્યાં— ' સુન્દર...હરામતો
પગાર ખાવ છે ? જરા પલંગ ઉપાડવા કહ્યું કે
કહી દે છે કે આ તો બારે છે ! ઉપડતો નથી !
આના આવા બહાના બનાવતા કપાંધી સિપ્પો
છે ? ચાલ, ઉપાડ. '

મેંદા ઉપર તમાચો પડતાં જ, જમ્યુનું માથું
જાણે ગહર દેવા લાગ્યું, અને લગભગ અજોત
થઈ ગયો. બેશા કરેલા પલંગનો સફારો લઈને
નીચે પડતો એ ગમ્યો. પાછો પલંગ ઉપાડવાનો
પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. આ વખતે પોતાની પીઠ ઉપર
ઉપાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. મહેનતથી પોતાની
પીઠ ઉપર ઉપાડી. એ બે-ચાર પગલાં ચાલ્યો કે
એની આંખ સામે અધારાં નાચવા લાગ્યાં. માથું
દરવા લાગ્યું અને પોતાની જાત સંજાણવાનો

પ્રયત્ન કરે તે પહેલાં તો ધડામ કરતો બોંબ પર
પડ્યો અને પલંગ એની ઉપર પડ્યો. એ વખતે
જે ચીસ નીકળી અને સાથે જ આતંરરમાં
પોતાની માને યાદ કરી એ અવાજ બીજા બેરકમાં
એના પિતાના કાનમાં એક વાર ગૂંચ ગયો. એ
અહિં દોડી આવ્યો. પલંગ ઉપાડીને જોયું તો
જમ્યુના મોંમાંથી લોહી નીકળી રહ્યું હતું અને એ
જેથું પડ્યો હતો. પોતાની કાંધ ઉપર એણે જમ્યુને
ઉપાડ્યો અને છાતીએ ચોંટાડીને ઘર તરફ ચાલી
નીકળ્યો, એ હજી શેઠનો બેરકો પાર કરી રહ્યો
નહોતો, ત્યાં જ શેઠાણીએ પોતાનું મોં મચકોડીને
શેઠ તરફ જોઈને કહ્યું— ' ઓહો ! કેટલો નરાતર
દોંગથી ભયો છે આ નાનો સરખો છોકરો જુઓતો ! '

જમ્યુના બાપે આ સાંભળ્યું. મેંદું જરા ફેરવી,
વેદનાભયાં રવરથી એ બોલ્યો— ' રાત આખી
તાવમાં તડપતો પડ્યો તો, તેમાં પાછો આટલો
બારે પલંગ...આ જમ્યુ...આપ પછુ બાળબચ્ચા-
વાલો છો બાળજી ! '

શેઠે જરા ક્ષોભ થયો પછુ તરત જ કંકે
રવરમાં કહી દીધું— ' ઠીક, ઠીક હવે માથું બાપજી
નહિ જોઈએ. લઈ જ તારા લાડીલા જમ્યુને. હવે
એને અહીં ક્યારે ય મોકલતો નહિ. જા...'

સાગો જવાબ દેવાની ઇચ્છા છતાં કંઈ બોલ્યા
સિવાય જમ્યુના પિતા ચાલ્યા ગયા.

પછુ બપોરે બીજે દિવસે એ ગભરાતા ગભરાતા
મેનેજર પાસે આવી કહેવા લાગ્યા— ' જમ્યુના મોં-
માંથી લોહી નીકળ્યું હજી બંધ થયું નથી, સાહેબ
દવા તાત્તી છે માટે એના ને પૈસા બાકી હોય
એ આપો. આપની મહેરબાની થશે—' અને
ખરેખર પોતાનું રોધું દબાવી એ હીનમૂર્તિ સમા
બેસા રહ્યો.

' મને શેઠનો હુકમ છે કે જમ્યુ કામ ન કરવા
માટે બેસી ગયો છે, એ માટે કાર્યાલયના નિયમ-
નુસાર એના જેટલા દિવસના પૈસા છે, એમાંથી
કંડતી રકમ કાપીને પૈસા આપવી. અંતરે ત્યાં જે

ઠાઈ અગાઉથી નોટીસ આપ્યા સિવાય કામ મૂકી દે છે એનું નામ કમી કરતી વખતે પંદર દિવસનો પગાર કાપી લેવામાં આવે છે. જગ્યુ માટે પણ એમ જ કરવામાં આવશે ! ' મેનેજરે જવાબ દીધો, અને ઉમેયું ' કે એનો તેર દિવસનો પગાર જમે છે. પણ હું એને જવા દઉં છું. હવે તમે નહીં શકો છો. બોલવું પૂરું કરીને પોતાની નગર પાસે પહેલ ફાઈલમાં પરોવી દીધી.

ફૂટેલાં કરમનો માથો બાપ ધરે પાછો ફર્યો.

એ વૃદ્ધે જીવનમાં પાછો એક વાર ફરીથી આ વાત અનુભવી કે એની નિર્ધનતા, અપંગતા અને વિવશતાનું મૂલ્ય દુનિયાના ઠાઈ માણસની દ્રષ્ટિમાં કાણી કોડીનું પણ નથી પોતે માણસ છે, બાપ છે, અને એનો એક માત્ર જગ્યુ બિમાર છે. પરંતુ ઠાઈ એની વેદના સમજે ત્યારે ને ? જ્યારે એ પોતાના જગ્યુની મહેનતના પૈસા પણ મેળવી નથી શકતો, ત્યારે બીજેથી શું વિશ્વાસ કરી શકે ?

ઘેર જઈને જોયું કે જગ્યુના ખાટલામાં પાસે એની આંધળી મા બેઠી બેઠી રડી રહી છે સંભવ છે કે એક બે મિનિટ પૂર્વે જ લોહીની ઝલકટી કરી છે અને લીધે જ આ અચેતન આવ્યું હોય. પાસે જઈને વૃદ્ધે મળમળા અવાજે એને બોલાવ્યો— ' જગ્યુ...બેટા ! '

જગ્યુએ આંખો ખોલી, એટલે બાપે કહ્યું— ' એમણે પૈસા ન આપ્યા બેટા ! કહે છે કે જગ્યુ નોટીસ આપ્યા પગાર ઘેર બેસી ગયો એટલે અમે પંદર દિવસનો પગાર કાપી લીધો છે. પિશાચ ક્યાંના ! '

ધીરથી હતાશ સ્વરથી જગ્યુ બોલ્યો— ' ત્યારે તમે હવે શું ખાશો બાપુ ? '

સવાર સાંભળીને માએ વ્યાકુળતાથી કહ્યું—

' અમને અમારી જૂખ તરસની નથી બેટા તારો ફિકર છે, ઝટ સારો થઈ જ મારા કાલ ! '

ચૂપચાપ સાંભળીને પોતાની આંખ મીચી જગ્યુ પડ્યો રહ્યો, કશું બોલ્યો નહિ, એને પાછો હેડકી આવી. અને સાથે જ એક ઠાપળો લોહી પડ્યો. પડ્યો એની છાતી ઉપર લાગી અર્ધ ફતી નેથી પાંસળીના ઠાઈ રનાયુને ઈજા પહોંચી હોય એમ લાગ્યું હતું. આ વખતે કાણ જાણે કયા યુમની એકત્ર થયેલી વ્યથા, ઘુણા અને વિવશતા પ્રત્યે એક ' હુક ' છાતીની નીચે-નીચે જ વીગળીની જેમ ઊતરી અર્ધ અને એનાં ચમક તથા જલનથી એનો આત્મા એક વાર તરફડી ઊઠ્યો. આ ' હુક 'થી એક લોહીની ગાંઠ મોં વાટે બહાર નીકળી. એવું લાગતું હતું કે જાણે પોતાના જીવની સામે એ લડી રહ્યો છે. જીવ આંખમાંથી નીકળવા માંગે છે અને એ એને મહેનતથી પકડવાની એટલ કરી રહ્યો છે.

આ વખતે વૃદ્ધે એને બોલાવ્યો— ' બેટા ! '— જગ્યુ બોલી ન શક્યો, એવું મોં એક બાજુ મૂકી મથું, આ જોઈને વૃદ્ધે એક વાર ચીસ નેવા અવાજે કહ્યું— ' જગ્યુ બેટા ? ' પણ જગ્યુ બોલ્યો નહિ. એનો બોલ ક્યાંય બીજે આલ્યો ગયો હતો. અહીં માત્ર જગ્યુનું શરીર જ હતું.

x x x

સાંભળ્યું છે કે પેલા પત્ર-કાર્યોલયે આદર્શ અને દરિદ્રનારાયણની સેવાનું મત લઈને પોતાના વ્યવસાયથી આ વર્ષે વધુ મેળવ્યું છે અને લખભગ વીસ હજાર રૂપિયા સરકારી કામમાં ઈન્કમટેક્સના રૂપમાં ભર્યા છે. ચતુર મેનેજરે કાર્યોલયનું ખર્ચ ઘટાડવામાં અધિક પરિશ્રમ કર્યો અને કૌશલ્ય દેખાડ્યું હતું. એટલા માટે માલીકે કદરવાનીમાં ખુશ થઈને એમનો પગાર દોહો કરી દીધો છે !

શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા

[દોલો એની બુદ્ધિપતિ સંસ્કૃતના હલંભ શબ્દમાંથી થયેલી કહેવાય ને (હલંભ, હલભ, હલલ, હલલલ, હલલલ, હલલ, હોલ, હોલો). અપભ્રંશ કવિતામાં એ શબ્દ નાચકના અર્થમાં વપરાતો હતો. દેમશંદ્રના પ્રાકૃત-બ્યાકરણના અપભ્રંશ ભાગમાં એ શબ્દ ત્રણ વાર આવ્યો છે અને ત્રણે વાર નાચકના અર્થમાં પ્રાકૃત પિંગળ સૂત્રમાં પણ એક સ્થળે એ શબ્દ આવ્યો છે અને ટીકાકારોએ ત્યાં એનો અર્થ દોલ કયો છે પણ લીર, નાચક, નેતા એવા અર્થ પણ કરી સકાય છે.

રાજધાની ભાષામાં આ રાજ્ય બહુ પ્રચલિત છે. રાજધાની ગ્રામકવિતા અને ગીતોમાં જોતા બહુ જ પ્રયોગ થયો છે. એનો અર્થ નાયક, પતિ અથવા વીર થાય છે. અને તે બહુધા સંબોધનમાં વપરાય છે. સંપાદકની માન્યતા મુજબ દોલા રાજ્ય કોઈ વ્યક્તિના નામે પ્રસિદ્ધ થયો છે. કોઈ પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય વ્યક્તિનું નામ દોલા (દુર્લભરાજ) રહ્યું હશે, અને પાછળથી એનું નામ નાયકના અર્થમાં પ્રચલિત થયું હશે. રાધા અને કૃષ્ણ વાસ્તવિક વ્યક્તિ હતાં પણ અત્યાદે તેઓ સમસ્ત કવિતાનાં નાયક નાયિકા બની ગયાં છે. આ દોલા થા દુર્લભરાજ કોણ હતો એ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી, પરંતુ અનુમાન પ્રમાણે આ દોલો આ દોલામારના દુહા કાવ્યને નાયક હતા, આ દોલો એક ઐતિહાસિક વ્યક્તિ છે. તે ન્યપુરના રાજવંશનો પૂર્વપૂર હતા. ન્યપુરનો કણવાદો રાજવંશ પહેલાં નરવરમાં રાજ્ય કરતો હતો, આ નરવરને નળ નામના રાજ્યે વસાવ્યું હતું અને એ નળનો પુત્ર દોલો હતો. દોલાનો એ ત્રણ પેઢીઓ પછી કણવાદો રાજપૂતાનામાં આક્રમ્ય ગયા અને ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ઇતિહાસ પ્રમાણે દોલાનો સમય સંવત્ ૧૦૦૦ ની આસપાસનો આવે છે. તેણેસીએ પોતાની ખ્યાતમાં લખ્યું છે કે આ દોલાને એ સ્ત્રીઓ હતી જેમાં એક મારવાડની અને બીજી માળવાની. રાજધાનના પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક મુન્શી દેવીપ્રસાદજી લખે છે કે કણવાદોની સ્ત્રીઓ વંશાવળીમાં લખ્યું છે કે નળ નરવરનો રાજા હતો અને તેની રાણી દમયંતી હતી. દોલો તેમનો પુત્ર હતો જે બહુ જ બળવાન અને સ્ત્રીઓનો રસિયો હતો. તે માણી નામની એક સ્ત્રીને બહુ જ ચાહતો હતો. દોલા અને મારવાડીના લગ્ન તથા પ્રેમની કથા રાજધાનમાં બહુ પ્રચાર પામી છે અને દોલા-મારવાડી નામ ઘેરે ઘેર જાણીતાં થઈ ગયાં. કમરા તેમણે એટલી બધી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હોય કે તેઓનાં નામ અત્યાદે નાયક નાયિકાના સાધારણ અર્થમાં વપરાય છે.

મારૂં એના અર્થ મૂકીને એવાં થાય છે. અહીં આ રાખ્દ જોતિજ છે. એ રાખ્દના અનેક રૂપોમાં મળે છે. હાખલા તરિકે માડ, માડવી, મારવી, મારવણી, મારવણી, મારવણ, મરવણ. રાખ્દનામાં રાણીયું નામ પ્રાયઃ દેશના નામ પરથી પાડવામાં આવે છે. જેમકે મીરાંને માટે મેતરણી રાણી. (મેટરાવાળી રાણી.) એવી રીતે દોઢાની આ રાણીયું નામ મારવણી પ્રસિદ્ધ થયું. એની બીજી રાણી માળવાની હતી અને તે માળવણી (માળવાની) નામથી પ્રસિદ્ધ હતી. કાંઈ કોઈ વાર કન્યાયું નામ પણ પોતાના દેશના નામ પરથી પાડવામાં આવે છે. સંભવિત છે કે, દોઢાની એ મારવણીનું આ નામ એના પિતૃશબ્દ પાડેલું હોય.

ઢોહાની મારફત માર અથવા તે મારવલુ રાજ્ય ષલુ રાજ્યનાનમાં ખલુ જ પ્રચલિત છે. ગીત વગેરેમાં એનો ખલુ પ્રયોગ મળી આવે છે. વર્તમાન કાળમાં નાચિકાના અર્થમાં માર રાજ્ય નથી વપરાતો, મારવલુ અથવા મરવલુ વપરાય છે. મારનો પ્રયોગ અત્યારે પુલ્લિંગમાં, નાચિકતા અર્થમાં થાય છે.

મારૂં આ કાવ્યની નાયિકા છે. તે યુગના પરમાર રાજા પિત્રાની કન્યા હતી. સંભવિત છે કે કયા અત્યંત પ્રસિદ્ધ યુવા બાદ વ્યક્તિવાચક મારૂં આ મારવણી સખંદ જ્ઞાતિવાચક થઈ ગયો હોય અને નાયિકાના અર્થમાં વંધાવા કારણે હોય]

કથાનો પ્રારંભ

પૂગળી પિંગળ રાણી,
નળ રાજા નરવર નયરે;
અદિકા દ્વરિકા થે,
સગર્ભ હયિ સંભેગે. ૧

પૂગલ નગરમાં પિંગલ અને નરવર નગરમાં
નલ રાજા રાજ્ય કરતા હતા. જો કે તેઓએ પરસ્પર
બેધા નહતા, છતાંયે દેવધોગે એમનો સંબંધ બધાયો.

પૂગળ દેસ દુકાળ થિયું,
કિણુહી કાળ વિસેસિ;
પિંગળ ભાયાળઉ કિયઉ,
નળ નરવરઅર્ધ દેસિ. ૨

પૂગલ દેશમાં ઠાઈ સમયે દુકાળ પડ્યો. એટલા
માટે રાજા પિંગળે નરવરના રાજા નળના દેશમાં
પ્રયાણ કર્યું.

નળ રાજા આહરે દિયઉ,
જઉ રાજવિદ્યા ભેગ;
દેસ વાસ સવિ રાવળા,
અર્ધ ઘોડા અર્ધ દોગ. ૩

રાજા નળે એના રાજને ચોખ સત્કાર કર્યો,
અને એને દેશમાં નિવાસને માટે મહેલ ઘોડા અને
નોકર-ચાકર સર્વ કંઈ આપ્યું.

ટોલા-માફનું લગ્ન

નરવર નળરાજા-તણુઉ,
દોલઉ કુંવર અનૂપ;
રૌણિ રાઉ પિંગળ-તણી,
રીઝી દેગે રૂપ. ૪

નરવરના રાજા નળને ટોલા નામક અનુપમ
કુમાર હતો. રાજા પિંગળની રાણી એનું રૂપ
ભેદને રીઝી અર્ધ.

પિંગળ-પુત્રી પદમિણી,
મારવણી તિણિ નૌસ;
ભેડી ભેઈ વિચારિયઉ,
ધન્ય વિધાતા-કામ. ૫

પિંગળને એક પદ્મિની સમાન પુત્રી હતી.
એનું નામ મારવણી હતું. એની અને ટોલાની
અનુરૂપ ભેડી ભેઈને રાણીએ વિધાતાની આ
રચનાને ધન્ય છે.

સારીખી ભેડી જુડી,
આ નારી અઉ નાહ;
રૌણી રાજાનું કહેઈ,
કીજઈ અઉ વીસાહ. ૬

રાણી રાજાને કહે છે-આ ભેડી અનુરૂપ બની
છે-આ વધૂ અને એ વર. એમનું લગ્ન કરો.

રાજા રૌણીનું કહેઈ,
વાત વિચારઉ ભેઈ;
આજ વિખઈ દાં દીકરી,
હાંસઉ હસિસી દોઈ. ૭

ઉત્તરમાં રાજા રાણીને કહે છે-સંભાળપૂર્વક
વાત વિચારી જો. આજે વિપત્તિના વખતમાં જો
દીકરીને આપીશું તો લોકો હાંસી કરશે-હસી.

અંબ તગઈ નહિ કોઈલો,
સરવર સાદુરાહ;
રાજા હિવઈ મા પૌતરઉ,
આ ધણુ ઘઉં અવરૌહ. ૮

રાણી કહે છે-કાયશે આગ્રવણને ત્યજતી નથી
અને દેડકાં સરોવરનો ત્યાગ નથી કરતાં. હે રાજા,
હવે માંડવજ્ય ન કરો, આ કન્યા બીજાને આપો.

જયું થે જાણુઉ ત્યૂં કરઉ,
રાજા આધિપ્તિ દીધ;
રાણી રાજાનું કહેઉ,
ઓ મહા નાતરઉ કીધ. ૯

રાજાએ આતા આપી કે તલને ચોગ્ય લાગે તેમ
કર. રાણી રાજાને કહે છે કે મહેં આ સંજય
ખાંધો છે.

ઢાલઉ મારૂ પરણિયા,
વરદળ હુવઉ ઉછાહ;
આ પૂગળચી પદ્મિણી,
અઉ નરવરઅઉ નાહ. ૧૦

ઢાલા અને મારૂં લગ્ન થયું. લગ્નોત્સવ
ધામધૂમથી અને ઉત્સાહપૂર્વક થયો (અથવા બે
ત્રેણ કુલ વચ્ચે સંજય બંધાયો)-આ પૂગળની
પદ્મિની છે તેા તે નરવરનો અધિપતિ.

પિંગળ પૂગળ આવિયઉ,
હેરે થયઉ સુગાળ;

તેણી ન રાખી સાસરઈ,
અને સ મારૂ ખાળ. ૧૧

રાજા પિંગળ પોતાના દેશ પૂગલમાં પાછો
ફર્યો. દેશમાં સુકાળ થયો. હજુ સૂકી મારવણી
ખાલિકા જ છે એમ માનીને એને સાસરે ન રાખો.

મારૂં સ્વપ્નમાં પતિદર્શન અને વિરહાકુલતા

જિમ જિમ મન અમલે કિઅઈ,
તાર ચઢંતી જાઈ;
તિમ તિમ મારવણી-તાણુઈ,
તન તરણાપઉ થાઈ. ૧૨

જેમ જેમ મન અધિકાર જમાવતું જાયે ચઢતું
નય છે તેમ તેમ મારવણીના તનમાં યોવન યોવન
પ્રકટ થતું જાય છે.

હંસ ચલણુ, કહળીહ જંધ,
કટિ કેહર જિમ ખીણ;
મુખ સિસહર, ખંજર નયણ,
કુચ શ્રીફળ, કંઠ વીણ. ૧૩

મારવણીની ચાલ હંસના જેવી, જંધાઓ
કહલીસંજ સરખડી, કટિ સિંહનું જેવી ક્ષીણ,
મુખ ચન્દ્રસમાન, નયન ખંજર જેવાં. કુચ શ્રીફળ
સમાં અને કંઠ વીણ સમાન મનોહર બની ગયાં.

ઈસઈ આરખઈ મારૂવી,
સૂતી સેજ વિછાઈ;

સાદહકુવર મુપનઈ મિલ્યઉ,
જાગિ નિસાસઉ ખાઈ. ૧૪

આવી યોવનાગમની અવસ્થામાં મારવણી સેજ
બિછાવીને સૂતી હતી. સ્વપ્નમાં સાદહકુમાર (ઢાલા)
મળ્યો અને તે જાગીને પ્રિયવિયોગના કારણે
નિઃશ્વાસ બરવા લાગી.

ભલંબે સિર હથડા,
ચાહંદી રસ-હુહ;

વિરહ-મહાધણુ ભિમટયઉ,
થાહ નિહાળઈ મુહ. ૧૫

શિરને હથેલીમાં રાખી, પ્રેમરસમાં નિમગ્ન
થયેલી મુગ્ધા મારવણી, જે વિરહરૂપી પ્રલપકાક્ષીન
ગેલ ઘેરાઈ આવ્યો છે, એનો અન્ત શોધે છે.

ઉક્કંબી સિર હથડા,
ચાહંતી રસ-હુહ;

જોચી ચઢી ચાતુંગિ,
જિઉં માગિ નિહાળઈ મુહ. ૧૬

શિરને હાથ પર ટકવી પ્રેમમાં લુબ્ધ બનેલી
મુગ્ધા મારવણી ચિંતન કરતી જાયે ચઢીને ચાતકીની
માફક માર્ગ નિહાળે છે.

ચાહ નિહાલઈ, દિન ગિણુઈ,
મારૂ આસા હુહ;

પરદેસે ઘાંધલ ઘણા,
વિખઉ ન જાણુઈ મુહ. ૧૭

પ્રિયમિલનની આશાથી લુબ્ધ મારવણી વિરહનો
અન્ત શોધે છે અને દિવસો ગણે છે. પરદેશમાં
ગળેડા બહુ થાય છે પણ આ મુગ્ધા વિદેશયાત્રાના
કષ્ટને નથી જાણતી. [ચાહુ]

વિસ્મૃતિ-તેનાં કારણો

શ્રી. છોટાલાલ માનસિંગ કામદાર

અરે ! મારી સ્મરણશક્તિ કેવી મંદ છે ! સાહેબ, મને કંઈ, કશું જે યાદ રહેતું નથી ? હું બાપણનો શબ્દ શબ્દ બરાબર સ્પષ્ટતાથી સમજતો લાગું છું, પણ હોલમાંથી બહાર નીકળતાં વેંતજ હું બધું તદ્દન જૂઠું ભૂલું છું. મારી સ્મરણશક્તિમાં એક પળ શબ્દ રહેતો નથી. મારી યાદશક્તિ સુધારવા, સાહેબ, મને મદદ કરો.

‘વિસ્મૃતિ’ વિષે વર્ગમાં મેં બાપણ આખ્યાય પછી એક વિદ્યાર્થી ક્વિપત્ની ફરિયાદ કરતો મારી પાસે આવ્યો. મેં તે ઉચ્ચેરચેર વિદ્યાર્થીને બેસાડ્યો અને તેને સંતોષ થાય ત્યાં સુધી વાત કરવા દીધો અને ત્યાર પછી તેની યાદશક્તિની ખામીઓની ચર્ચા કરી વિના મેં તેના શોખ સંજ્ઞાથી તથા જે વસ્તુઓમાં તેને રસ હોય તે સંજ્ઞાથી વાતચિત શરૂ કરી. તેના ચહેરા પર લાક્ષણિકતા આવી, તેની આંખમાં તેજ દેખાયું અને તેના અવાજમાં પ્રસન્નતા દેખાઈ. તેણે મને જણાવ્યું કે ‘હું’ એસ સારી રીતે રમી જાણું છું, બિજાને તો મને ઘણો શોખ છે, અને ગ્રુફ્ટમાં તો મને કાઈ આંટી દે તેમ નથી. હું અખાડાખાજ છું અને દરેક રમતમાં કુશળ છું. ખાસ કરીને મને ક્રિકેટનો ખૂબ શોખ છે.

ઘણી ખરી રમતોના પ્રાંતિક રેકર્ડ, અખિષ હિંદ રેકર્ડ તથા જગતના રેકર્ડ, વર્ષો સુધીના મને યાદ છે અને કેટલાયે ક્રિકેટ રમનારાઓના બેટિંગ તથા બોલિંગના તારીખવાર ચોક્કસ આંકડાઓ હું આપી શકું છું. ‘મેં’ તેને વાત કરવા દીધો અને પછી ધીમે રહીને ખતાવ્યું કે ‘તમારી સ્મરણશક્તિ મંદ નથી, પણ વધારે પડતી હરીકતથી ભરપૂર છે. જે તેમ ન હોય તો રમતખતના બનાવો, તારીખો તથા આંકડા આટલી ચોક્કસાઈથી તમને કેમ યાદ રહી શકે ? વળી એસ તથા ‘ઓક્સન બ્રિજ’ રમવાની તમારી શક્તિ વિશે તમારો મુંજવણ છે ? આ રમતો રમવામાં સરસ યાદશક્તિની જરૂર નથી પડતી ? માટે બાઈથી,

તમારી યાદશક્તિ સંપૂર્ણપણે તંદુરસ્ત તથા કાર્ય-સાધક છે, ફક્ત આ એક વિશિષ્ટ દિશામાં તે કામ આપતી નથી. બાપણ સંજ્ઞામાં તે તમને દગો દે છે. આપણે પ્રયત્ન કરીને તેનું કારણ શોધી કાઢીએ.

વિદ્યાર્થી સત્તર મારું દરિયું સમજી ગયો અને વિસ્મૃતિ વિષેનાં કારણો શોધવામાં મને મદદગાર થઈ પડ્યો. તેણે જણાવ્યું કે ‘મારા મા બાપની ઇચ્છા એવી હતી કે મારે વિજ્ઞાનની ડીગ્રી લેવી, બ્યારે મારું કુદરતી વલણ રમતગમતના ક્ષેત્ર તરફ હતું. મારી માતામાં મુનિવર્સિટી ડીગ્રી-વાળા મૂલતિયાને કન્યાપક્ષ તરફથી મોટી રકમ આપવામાં આવે છે, અને મારા પિતાની ઇચ્છા લગ્નના બજારમાં મારો કોમલ વધારવાની હતી.’ વિદ્યાર્થીને આ પ્રથા પ્રત્યે તથા મુનિવર્સિટીના તેના અભ્યાસમાં જે હેતુથી માતાપિતા આર્થિક મદદ કરતાં દતાં તે પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો. વિદ્યાર્થીના મન પર મુકાયેલ ધોંસરી પ્રત્યે તેનું અસાત મન વિરોધ ઉઠાવતું હતું અને તે વિરોધે વર્ષના બાપણનો વિસ્મૃતિમાં અસરકારકરીતે પોતાનું પ્રદર્શન કર્યું. તે હેતુસરની વિસ્મૃતિ હતી.

વિસ્મૃતિનું બીજું નામ શત્પ મનરક્તા છે, અને તે મદદગારી નિશાની મળ્યાય છે.

સર આઈઝેક ન્યૂટનની શત્પ મનરક્તાને દાખલો જગમશહર છે. એક દિવસ સવારે નાસ્તાના સમયે તેના નોકરને કોઈ અગત્યના કામસર બહાર જવાની જરૂર પડી. નોકરે શેઠને બે તાજાં ઇંડા બાળીને તેને ગરમ પાણીમાં બગબગ બે મિનિટ રાખીને પછી બહાર કાઢી લેવાનું કહ્યું. નોકરે ચિનતિ કરીને કહ્યું ‘શેઠ સાહેબ ઘડિયાળમાં જોઈને બરાબર બે મિનિટ ઉઠાવળે.’ સર આઈઝેકે કહ્યું ‘બહુ સારું’ અને નોકરને આજ્ઞા જવાની નિશાની કરી.

એક કલાક પછી નોકર પાછો ફર્યો ત્યારે તેણે

આશ્ચર્ય વચ્ચે જોયું કે મહાન પૈત્રાનિક હાથમાં ઈડું રાખી તે ધડિયાળને રૂઢવમાં ઉકળતી જોઈ રહ્યો હતો.

શુદ્ધિ દિવસમાં વીસ વખત કુંચીનો ઝુકો આડો અવળો મૂકી દે છે અને તેને કોણવા મારે આકાશપાતાળ એક કરે. તેને સોના ચાંદીના બાવ, જુદી જુદી જાતની સાડીઓની કિંમત તથા રેશમી કપડાંની કિંમત યાદ કરે છે પરંતુ કુંચી કયાં મૂકી દાધી તે યાદ આપતું નથી. આનું શું કારણ ? તેના મનની અંદર ચાલતી ગુપ્ત ક્રિયા ખરેખર અદ્ભુત હોય છે. આ સ્ત્રી ધરના વ્યવહારથી કંટાળી ગઈ હોય છે. કદાચ તેને નજાગાઈ જણાતો હોય અથવા તો તેની માનસિક રિયલિટી ગમતી જતી હોય. ગમે તેમ પણ તેને નોકરો પર દેખરેખ રાખવાની કડાફટ, છાંદરાઓ સાચવવાની માથાકૂટ તથા ધર ખર્ચનાં બંને પાસાં સરખા કરવાની મહેનતમાંથી મુક્ત થવાનું તેને ગમશે. જો તે ઝાઝી હોય તો આ બધી જોખમદારી મોટી પુત્રવધૂ ઉપર નાખી દેશે પરંતુ તે અદેખી હોય છે અને ધુરાન સ્ત્રી-તે પુત્રવધૂ હોય ત્યારે તો ખાસ સત્તામાં આવે તે તેનાથી સાંખી શકાઈ નથી. એટલે તે સત્તાને વળગી રહે છે પણ તેના અજાન મનમાં છુપી ક્રિયા ચાલો રહી હોય છે.

કુંચીનો ઝુકો જોખમદારીનું પ્રતીક છે તેમાં તીજોરીની; રોઝરમનો, રસોડાની તથા ગોજ એની ચાવીઓ હોય છે અને દરેક ચાવી અમુક પ્રકારની જોખમદારી દર્શાવે મનમાંથી ચાલીના મૂલ્યવાને કાઢી નાખીને અજાન મન, ધરના અસલ જોખમમાંથી આરામનું સુચન કરી રહ્યું હોય છે. જો ધરમાં પુત્રવધૂ ન હોય તો ધરના મુખીએ-પણીથી લે તે પતિ, પિતા કે વાપી હોય-આગળ પડીને બધી વ્યવસ્થા દાઢમાં લેતી જોઈએ નહિતર મૂખ સ્ત્રી ધરની આર્થિક ગિચાઈને પાવમાન કરી નાખશે. કેમકે આ જાતની વિરમ્ભિતી મોકાસ ફામાયેશ મન જાગ્રત આવે છે. જો ધરની બીજી સ્ત્રી સામે

આ ગુસ્સો ન દર્શાવવામાં આવે તો પછી કુંચીના મોવડો સામે તે દર્શાવાય છે.

કુંચ એક કન્યાનો દાખલો આવે છે. તે પોતાના પતિનું નામ જ બૂલી ગઈ હતી ! આ વિરમ્ભિત ખરેખર અદ્ભુત છે ! ત્રણ મહિનામાં તો તેણે પોતાના પતિથી છુટા છેડા લીધા અને આ વિરમ્ભિત, આવતી આફતની આગલી રૂપ હતી ! નવ પરીશ્રિત પતિ પ્રત્યેનો તેનો ગુપ્ત તિરસ્કાર તેના નામના વિરમ્ભણમાં પરિણમ્યો હતો.

દક્ષિણદિંદના એક પ્રખ્યાત વકીલને પોતાના પોત્ર પોત્રીઓનાં નામ યાદ રહેતાં નહોતાં ! બપોરે દાદાને મળવું હોય ત્યારે દર વખતે દાદી બાળોડું જોળખાણું આપતાં ! આ ખૂબ જ વિચિત્ર, ન માની શકાય તેવું લાગે છે-પરંતુ આ સાચી વાત છે !

બીજા એક વકીલે રાત્રે યાદ રાખવાની તથા તેટલી જ સત્વરતાથી બૂલી જવાની શક્તિ ખીસવી હતી. જો તેનો અસોલ એન્જનીયર હોય અને તેને ગદ્દ કરવાને વકીલને એન્જિનિયરીંગના જ્ઞાનની જરૂર હોય તો આ વકીલ ખડુ જ થોડા સમયમાં તે વિષયની સૂક્ષ્મતા સૂક્ષ્મ બાજતોને અભ્યાસ કરી મેતા. પરંતુ કેસ પૂરો થતાં જ તેનું એન્જિનિયરીંગનું સમજૂ જ્ઞાન વિલીન થઈ જતું અને જરૂરિયાત પ્રમાણે તે નવા ક્ષેત્ર-વાદ કાપ, રવાપત્ત, કે મનુષ્યશાસ્ત્ર-માં તેના ચિત્તને વાળતા.

વેઈટિંગરૂમ, બાથરૂમ, ચિત્રગૃહ, અને આવાં જાહેર રથોમાં આપણે સામાન્યતઃ જે વસ્તુઓ બૂલી જઈએ છીએ તેની એક મહેનદ શોધ કે ધીરજ રાખીને યાદી તૈયાર કરી હતી. સામાન્યતઃ આપણે અનિચ્છાએ છત્રી, લાકડી, ચંપલ તથા બીજાં અપખુરો ટપાકમાં નાખવા આપેલા પત્રો, આગ અવળા મૂકી દઈએ છીએ કે બૂલી જઈએ છીએ. આથી પ્રશ્ન ઉપરિચિત થાય છે કે 'એક વખત આપણે શીખેલ બાજત આપણે કરી સંપૂર્ણપણે બૂલી જઈએ છીએ ખરા કે ?' ના, કદી નહિ.

મારા એક સહાધ્યાયીને અમારા શિક્ષક મંદ-
બુદ્ધિનો તથા મૂર્ખ માનતા હતા. આ વિદ્યાર્થી
વર્ગમાં હમેશાં છેલ્લો રહેતો હતો. તે ખૂબ મહેનત
હતો. પણ વર્ગનો સાદામાં સાદો પાઠ પણ તેને
યાદ રહી શકતો નહિ. એક રાત્રિ વાણ કપો પછી,
તેના કુટુંબના બીજા બધા માણસોને પેટમાં સખત
ચૂક આવવા લાગી. ડૉક્ટરને તેડાવવામાં આવ્યા.
બધા લોકોએ ઝેરની અસરવાળો ખોરાક લીધાનું
જણાવ્યું. આખા ઘરમાં ધમાલ મચી રહી. સામા-
ન્યતઃ તંદુરસ્ત કુટુંબના ખડતલ સભ્યોને ઉઘટી
તથા ઝાડા થવા લાગ્યા અને ગોટલાં ચડવા લાગ્યા.
પણ ડૉક્ટરે પુરતી ચીવટ રાખી તાત્કાલિક સાર-
વારથી દર્દીઓનું ઉઘટી દારા ઝેર બહાર કઢાવી
નાખ્યું. મારા સહાધ્યાયીએ પણ તેજ ખોરાક
ખાધો હતો. પણ તેનામાં ખેચેલીનું કશું ચિન્હ
જોવામાં આવ્યું નહિ.

પરંતુ એક અન્યથા બનાવ બન્યો. તે વર્ગમાં
જે જે પાઠો શીખ્યો હતો તે મોટેથી બોલવા
લાગ્યો. કોવતાની હંમરો પાંક્તિઓ, તેલુગુ ભાગ-
વતના શ્લોકો, ઇતિહાસ ભૂગોળ, રસાયણ વિદ્યા
ઉપરાંત અસંખ્ય અપવાદવાળા વ્યાકરણના નિયમો-
આ બધું તેના વાક્પ્રવાહ રૂપી ઝરામાંથી બહાર
આવવા લાગ્યું ! ઝેર તેની પાચનક્રિયા પર અસર
કરી નહોતી પરંતુ તેના મગજ પર અસર કરી
હતી. ન સમજાય તેવી રીતે ઝેર તેની રમરણ
શક્તિનાં દાર બોલી નાખ્યા હતાં. મનની જ્ઞાન
પરિસ્થિતિમાં તેને કંઈ યાદ રહેતું નહોતું તે તેણે
મનની અજ્ઞાન સ્થિતિમાં શબ્દે શબ્દે યાદ રાખ્યાનું
સાબીત થયું. યાદ કરવાની તેની શક્તિમાં કંઈક
આડખિલીરૂપ હતું. જે શિક્ષક મનોવિજ્ઞાન શાસ્ત્રી
હોત તો તેણે આ આડખિલી દૂર કરી હોત. પરંતુ
તે તેવો ન હોઈ, વિદ્યાર્થીને વિસ્મૃતિ માટે કપકો
આપતો હતો.

હોઝરને કોઝેરાના કંઈ ચિન્હ ન જણાતા,
ન્યાં સુધી કુટુંબના બીજા માણસોની સારવાર પૂરી
ન થાય ત્યાં સુધી ડૉક્ટરે તેના પર લક્ષ આપ્યું.

નહિ, છેવટ જ્યારે ડૉક્ટરે તેનામાંથી ઝેરની અસર
કાઢી નાખી ત્યારે તે હોઝરો ફરીથી સામાન્ય
સ્થિતિમાં આવી ગયો અને ફરીથી તે આગળના
જોવા જ મૂર્ખ બની ગયો, અને તેને કંઈ પણ
યાદ રહેતું નહોતું.

વિસ્મૃતિનું દરેક કાવું હેતુ પુરઃસર હોય છે.
કોઈવાર હેતુ જ્ઞાત હોય છે પણ અનેક વખત તે
અજ્ઞાત હોય છે. લખવામાં તથા બોલવામાં થતી
બૂલ તથા રમરણ શક્તિની સહેજ બૂલો બહારથી
દેખાય તેટલાં નિર્દોષ હોતી નથી. જોડા મૂળ ધાર્મિક
માનસિક વ્યથાના તે ચિન્હ છે.

એક વખત ટૂં ‘કુડિયન વિશ’ (કુડિયન ઇચ્છા)
વિષે મનોવિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓના વર્ગમાં ભાષણ
આપતો હતો ભાષણને અંતે એક જિજ્ઞાસુ વિદ્યા-
ર્થીએ જોલા થઈને પૂછ્યું ‘સાહેબ, ‘કુડિયન
વિશ’ (વિશ = માછલી) વિષે ટૂં પ્રશ્ન પૂછ્યું ?
મેં પૂછ્યું ‘આ ‘વિશ’નું વર્ગીયું છે ?’

વિદ્યાર્થીએ ઉતાવળથી સમજણ પાડતાં કહ્યું:
‘સાહેબ મારે ‘વિશ’ કહેવાની ઇચ્છા હતી.
પણ ‘વિશ’ બોલાઈ ગયું. બોલવામાં બૂલ
થઈ ગઈ.’

આ નિર્દોષ બૂલ હતી કે ? તે તેવી બૂલ નહોતી.
આ વિદ્યાર્થી તેના શબ્દચુરત પિતાનો એકનો એક
પુત્ર હતો, અને તે ખૂબ જ ધાર્મિક વાતાવરણમાં
મેટો થયો હતો. યુનિવર્સિટી હોસ્ટેલના સ્વતંત્ર
વાતાવરણમાં તેને મચ્છોની કદીનો સ્વાદ દાટે
લાગ્યો હતો અને તેથી તે ખાનગીમાં તેનો સ્વાદ
લેતો હતો. જે દિવસે તેણે પ્રશ્ન પૂછ્યો તે દિવસે
તેના માંસાદારી મિત્રોએ ફ્રિજમાં મળેલ વિજ્યને
અંગે અસાધારણ બોજન સમારંભ ગોઠવ્યો હતો.
અલગત, વાનીઓમાં મચ્છોને વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું
હતું. પણ આપણા યુવકના પિતા તેને મળવા
માટે ગામઢેથી આવ્યા હતા. એટલે તે બિચારાને
આજે સ્વાદ મળી શકે તેમ નહોતું. જે વસ્તુ તેને
મળવાની નહોતી તેના પર તેનું મન કેન્દ્રિત થયેલ
હોઈ, માનસવિજ્ઞાનનો વર્ગ, મચ્છો માટેની તેની
અસંતુષ્ટ ઇચ્છા વ્યક્ત કરવાનું સારામાં સારું
સાધન હતું. બોલવાની બૂલ આવીતે નિર્દોષ નહોતી.

ગામડાંના પતનનો ઇતિહાસ શ્રી. હુઝારશી ધરમશી સપર

દેશ હજાર વર્ષો સુધી દિંદિ સંસ્કૃતિ, જાહોજલાલી અને આર્થિક સમૃદ્ધિ ભોગવતું આન્યું છે. દિંદિની પ્રગતીની સંસ્કૃતિની રચના એવી સર્વોચ્ચ સ્તરે હતી કે રાજાઓ, શહેરા અને ગામડાંઓની પ્રગતિ વચ્ચે સમભાવે ધન વહેંચાઈ રહેતું હતું. આખા ભારતના અર્ધતંત્રના કેન્દ્રધાને ગામડાંઓ શોભતાં હતાં. એકેએક ગામડાંનું અર્થશાસ્ત્ર સ્વતંત્ર હતું. એક એક ગામડાંનો ન્યાય પણ ગ્રામ પંચાયતોમાં સ્વતંત્ર હતો. એકેએક ગામડાંનું રક્ષણ એના યુવાનોના કાંડાના જળ ઉપર નિર્ભર હતું. દરેક ગામડાંનો ખોરાકનો પ્રશ્ન પણ ગ્રામજ સ્વતંત્ર રીતે પોષતું હતું. દરેક ગામડાંની પ્રગતિ પોતાનાં વસ્તો માટે પોતાના વજ્રકરોને આભારી હતી. દરેક ગામ પોતાની જરૂરિયાતો માટેની દરેક વસ્તુ પોતે જ પતાવી લેતું હતું.

વજ્રકરો વસ્તો વજ્રતા હતા. દરેક ગ્રામ્યધરમાં દેંડીઆ હતા કેટલાક શાળા પણ રાખતા હતા. ગામના ખેડૂતો ખોરાક માટે અનાજ પેદા કરતા હતા. શાકભાજી પણ ઉગાડતા હતા. કુંભારો માટીના વાસણો બનાવી અનાજને બદલે વાસણો આપતા હતા. હાસ દૂધ તો કોઈ વેચતું જ નહિ, મૂકન આપતાં હતાં. ઘી અને શેરડીનો જોળ અનાજને બદલે સાટાં કરી આપતો હતો. નાણુંની આપ લે નહોતી. મહેનતને બદલે પણ અનાજ આપતું હતું. રાજાનો કરબાગ પણ અનાજમાં જ આપતો હતો. ગીમ કોઈ બલતના કરનેંગ નહોતો. ગામના નાણાં કાળાન પણ ગામપંચાયત ઉપર હોતો. યુવકો અર્ધ દહિયાર રાખતા હતા. ચોર હુંદાશો તો તે સમયે પણ હતા. પાંતુ ગામડાંના યુવકો સાખી છાતીએ ધડીને ગામનો જવાબ કરતા હતા; ગામના યુવકો ખેતીના દહિયારો બનાવતા, સુધારો સુધારકામ કરતા, ધાજણો દેવસેવા કરતા ત્યારે મરી મસાલોનો ઉપયોગ નહોતો.

સાદુ સરળ ધાર્મિક જીવન ગ્રામપંચાયત

રતી હતી. તે સમયે પણ ગુન્દા જરૂર ચતા. પરંતુ ગુન્દેગારોને ગામના લોકો પોતાની પંચાયત મારફતે સજા કરતા કરતા હતા. ગામડાંઓમાં ગૃહઉદ્ધારો વિધાનપણે છવાયલા હતા. પોતાની જરૂરિયાતો પૂરી પાડીને બાકીની વધારાની પેદાશની વસ્તુઓ વેપારીઓ ખરીદી જતા હતા. વસ્તુઓને બદલે વસ્તુઓ અથવા અનાજ આપતું હતું. અનહદ પ્રમાણમાં બધું સરતું હતું. આઠ આનાથી બાર આના મણે અનાજ વેચાતું હતું. ઘીના મણનો ભાવ પણ એક રૂપિયાથી વધારે નહોતો. એક કુટુંબ માસીક ૩-૪ રૂપિયાના ખર્ચમાં સારી રીતે ગુજરાન કરી શકતો હતો દુકાળો તો ત્યારે પણ હતા. છતાં પરસ્પર સહકારથી બીજાં રથોએ પ્રગતિ ચાલીને ગુજરો કરતી હતી.

રાજાનો જુદામ નહોતો. ગામડાંઓમાં પોતાના બાળના ખેતીના દાણાં કાઢી જતા સિવાય રાજાઓના અધિકારીઓને ગામડાંઓ સાથે બીજું કંઈ કામ રહેતું નહિ. યુદ્ધ પ્રસંગે યુવાનોને સેન્યમાં ભરતી થવા ક્યારેક જવાની જરૂર પડતી હતી, તે સિવાય ગામો અને ગામવાસીઓ તદ્દન સ્વતંત્ર હતા. પોતપોતાનું નિભાવી લેતા હતા. કેદખાના કે શારીરિક શિક્ષા જેવું નહોતું. ગુન્દેગારને હંડ અથવા ગામ બહાર થવાની સજા થતી. પ્રાણહંડની સજા રાખતે જ હતી. બદ્દ થોડા પ્રમાણમાં એ સજા વપરાતી હતી.

ગામો ગોરે ગામે આત્મસંતોષી હતાં. છતાં દેવનીક જાગતોમાં દિંદના પ્રાંગોની પરચર વાજિગ્ય સંબંધ હોતો. શોડાની ધાતુ જે પ્રાંતમાં નીકળતી ત્યાં કાચું શેડું બનાવવાની બીજીઓ રહેતી. પાકું શેડું ગામડાંના યુવકો બનાવી તેના ખેતીના ઓખોરો બનાવતા હતા. લાકડું મજાતર ગુજરાન તેમજ કારવાર બાગમાંથી આવતું. ગામના સુધારો એનો ઉપારોમાં ઉપયોગ કરતા હતા જોળ પણ શેડીના પ્રદેશોમાંથી ગાળાવ થતો હતો પ્રાચિન-

કાળથી હિંદનું વહાણવટું દૂર દૂર પ્રદેશોમાં ચીજો લઈ લાવ ના કરતું હતું. જમીન માર્ગે પોટોની વણખર લઈ વણખરાં વેપાર કરતા હતા. લોકોની જિંદગી બહુ સાદી અને મોજશોખના વિશેષ સાધનો વખતની હતી. જરૂરિયાતો બહુ ઓછો હોવાથી લોકો સુખી હતા. સંતોષ અને સાદાર્મ્યમાં લોકો જીવન ગાળતા. રોગો તો જરૂર હતા. પરંતુ તે બર્ષકર અને વ્યાપક નહોતા. દરેક ગામના જુદો, જુદાઓ અને હળમો ઝાડોની છુટી વિરે ગાન કરાવતા હતા. તેથી સામાન્ય રોગો દૂર થઈ જતા હતા.

આ રીતે ગામડાઓનો વહિવટ રૂવેદના સમયથી ચાલતો હતો. રૂવેદના સમયના જનપદ અને મનુષ્યોનું સરસ વર્ણન એની રચાઓમાંથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, પણ મૂળ સમયમાં પણ ગ્રામજનોનો સંસ્કૃતિ એની એ બદલાયા વગરની રહી. પૂરાણ અને ઇતિહાસ સમયમાં ખેતીવિસ્તાર વધ્યો અને આપણાં ગ્રામજનોના યુદ્ધઊર્વોગો વધારે કળામય થયા. મૌર્ય અને ગુપ્ત સમયમાં ગ્રીક-ઈટાલીઅન અને રોમન કળાઓની છાયા આપણી ગ્રામ સંસ્કૃતિ ઉપર પડી. પરસ્પર લેવદેવડ થતી. મુસ્લિમ સમયમાં આરબ સંસ્કૃતિ આવી. આર્ષ સંસ્કૃતિએ એ પરદેશીઓ પાસેથી બહુ થોડું લીધું અને ઘણું આપ્યું છે. આપણે જન્મમાં દસ હજાર વરસો સુધી ગ્રામકલોગોનો વિકાસ સાધ્યો. આપણાં વસ્ત્રો, વાસણો, સ્થાપત્યો, વાણી, સાહિત્ય, સંગીત, ચિત્રકળા જન્મતાં શ્રેષ્ઠત્વને પામ્યાં.

મોડે. ને. ડેરોના અને રૂવેદના સમયના પ્રાચીન પ્રમાણોથી તે ડેક ઈરાની અઢારમી સદી સુધી હિંદના ગામો અત્યંત સંતોષી, સ્વાસ્થ્યી અને સમૃદ્ધ રહ્યાં હતાં. દૂધ દહીં, જાસ, ધી, માંખણ, અને ખેરાઈની વિપુલતા હતી. પોતાને જ ત્યાં વણેલાં પહેરવાનાં પુરતાં વસ્ત્રો હતાં. 'ગામડાંઓ સમૃદ્ધ હોવાથી હિંદ ધનવાન અને સુસંસ્કૃત ગણાતું હતું. ગામડાંઓના ઉદ્યોગો વિકાસ પામ્યા હોવાને લીધે હિંદના પરદેશ સાથેના વેપાર વહાણ વટું સર્વે ખૂબ ઉન્નતિ પામ્યા હતા. ધુનર,

ઉદ્યોગ, લલિત કળાઓ, સાહિત્ય સર્વે ઉચ્ચ દશા ભોગવતા હતા. અનેક પરદેશી વ્યાક્રમણો હિંદ ઉપર આવતો હતો. હિંદ ખૂબ ધનવાન છે એ માન્યતા જન્મતના મુખ્ય લગાયક દેશોમાં પ્રચલિત હતી. ચવનો (ગ્રીકો) પ્રાર્થાઓ, હુલ્લો, શેઠા, ઇશીનીઓ અને મધ્ય એશિયાનાં ધાર્મિક વાર્ડા હિંદમાં ઊતરી પહોંતાં હતાં. આ લોકોને સોને હિંદે પોતાનામાં અપનાવી હિંદીમય ગનાવ્યાં. હિંદમાં એ સર્વે સમાઈ ગયાં.

હિંદના પ્રાચીનકાળની ઉન્નત સંસ્કૃતિ મારેના યશોગાન અને પ્રશંસા પરદેશીઓએ મુકત કંઠે કરી છે. પ્રાચીન પરદેશી લેખકોમાં હિરોડોટસ, મેગરથનીસ, ટોલેમી જેવાં ગ્રીક લેખકો; ઈરિસિગ, સુનયેગ અને ફુલેનસીયોગ જેવાં ચીની લેખકો; રોમન લેખકો, મારકો પોલો જેવા વેનીશીઅને અને આરબ લેખકોએ મુકત કંઠે હિંદના ગામડાંઓની ઉન્નતિ અને શ્રેષ્ઠતા મારે તેમના પુસ્તકોમાં ભારે પ્રશંસા કરી છે. હેલ્લાં દોડસો વરસોના યુરોપિયન લેખકોએ પણ હિંદના ગામડાંઓની પ્રશંસા કરી છે. અનેક અજોજ ઇતિહાસકારોએ પણ એજ અભિપ્રાયો પોતાના પુસ્તકોમાં દર્શાવ્યા છે. એમાંથી માત્ર વાનગી તરીકે મી. પૅનેટન નામે અંગ્રેજ લેખકના પુસ્તકમાંથી એક અવતરણ આપ્યું છે.

'મીસર દેશની નીલ નદીની ખીણોમાં પીરા-મીડો ડોઝીઈ કરે તે પહેલાં, ન્યારે ગ્રીસ અને રોમના પ્રાચીન મુદ્ધારાઓ અને સંસ્કૃતિ ન્યારે પ્રકટ પણ થઈ નહોતી ત્યારે હિંદ ધન, સંપત્તિ, ઐશ્વર્ય, ઉદ્યોગ અને મહત્તાનું મુખ્ય સ્થાન હતું. હિંદ ઉદ્યોગી પ્રાગત્યા બરેલું હતું. આ ઉદ્યોગી પ્રાગત્યે પોતાના ઉદ્યોગોની વિપુલતાથી આખા દેશને ભરી દીધો હતો. એટલે દર વરસે પોતાનો મહેનતથી કુદરત પાસેથી કીમતી પાક ભોગવતા હતા. દુનનમાં કારીગરો, કુદરતે બહેલી કાચી ખડખચી વસ્તુઓમાંથી પોતાની નાદર કારીગરીથી ઉત્તમ સુલભમ અને શ્રેષ્ઠ કારીગરીવાળી વસ્તુઓ ગનાવતા હતા. શિલ્પી કળાકારો મહાન રચાપત્યો અને સુંદર ઈમારતો એવા મજબૂત તૈયાર કરતા

હતા કે હમરો વર્ષો પસાર થતાં એમને કાંકરો પણ ખસતો જ નહોતો. હિંદનો અતિ પ્રાચીન સમય ખૂબ ઉન્નતિ અને સર્વશ્રેષ્ઠ હશે.

(Thornton's Description of Ancient India.)

રૂવેદના હિંદુ વર્ણન તેના મંડળ ૧૦ સુકત ૭૫-૮ માં જણાવ્યું છે:

‘ આ દેશમાં ઉત્તમ ઘોડા પેદા થાય છે. સુંદર રથો અને મુઝાયમ શ્રેષ્ઠ કાપડ પણ આ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે. સરસ સ્વાદિષ્ટ ભોજન સામગ્રીઓ પણ આ દેશ પેદા કરે છે. ઉત્તમ કારિગરી સાથેના સુવર્ણના અર્ધકારો પણ આ દેશમાં જ અને છે. જીનના વણેલા કોમળ સુંદર વસ્ત્રો પણ આ દેશની પેદાશ છે. આપણે ત્યાં દરેક વસ્તુઓ ત્રિપુલ પ્રમાણમાં પેદા થાય છે. પવિત્ર નદીઓનો આ દેશ છે. નદીઓમાં બધા બાંધો પુષ્કળ ફળોની ઉત્પન્ન કરાય છે.

રૂવેદમાં વહાણવટીઓ, સમુદ્રમાર્ગો અને સફરો વર્ણન છે. સુરો, રામાયણ, મહાભારત, પુરાણો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, ઉપપુરાણો, સ્મૃતિઓ કાવ્યોમાં પણ ભારતદેશ ધન, ધાન્ય, પૈસો, સમૃદ્ધિ, દુન્નરકળા, વેપાર, વહાણવટા, સફરો સંસ્થાનો, ધર્મ પર્યટનોના વૃત્તાંતોથી ભરપૂર છે બૌદ્ધનતક કથાઓ, જૈનકથાઓ, ગ્રીક વૃત્તાંતો, આર્ય લેખકો, ચીના સાધુઓ અને ગ્રીક અનેક પ્રમાણે હિંદના મોટા વેપાર, વહાણવટા, ઉત્તમ કારીગરીના કપાસ, જીન અને રેશમના વસ્ત્રો માટે સહી આપે છે.

મુરિક્ષમ જમાનામાં મુરિક્ષમે હિંદી તરીકે જ વરણા. એઓ હિંદનું ધન બહારના પોતાના દેશોમાં લઈ ગયા નહિ. પરંતુ ગોતે જ હિંદને માદરેવતન બનાવી રહ્યા. એમણે હિંદની આશ્રયગ્રામના દુન્નર ઉલ્લોગ અને આશ્રય સંસ્કૃતિના વિકાસને ટેકો આપ્યો. એમના સમયમાં મરુદ્ધો, મહેલો, પ્રાસાદો, રસ્તાઓ, જાહેર મુસાફરખાનાઓ અને બધા ઇમારતો બંધાઈ હતી. દુન્નરકળા, કારીગરી, ઉલ્લોગને મુરિક્ષમ સમયમાં સારું ઉત્તેજન મળ્યું. હિંદની પ્રજા અને આશ્રય સંસ્કૃતિ-એમના સમાગમાં જરા પણ ખમ્બુ

પડ્યું નહોતું. તાજમહાલ, આણ શેરુજળના મંદિરો, જગન્નાથ, મદુરા, દારિકાના મોટાં મંદિરો અને અનેક સ્થાપત્યો આ સમયમાં બંધાયાં છે.

૧૪૬૩ થી હિંદ યુરોપિયનોનો પ્રદેશ થયો. હિંદની ઉત્તમ કારીગરીની વસ્તુઓ તેમાં પણ ખાસ કરી કપાસ, જીન અને રેશમનાં વસ્ત્રો, તેજનાં અને બીજી વસ્તુઓ ખરીદવા યુરોપિયનો આવ્યા. હિંદની બનાવટો યુરોપમાં લઈ જઈ લાં મેધિ લાવે વેચીને તેમાંથી મોટા નફા તેઓ મેળવતા હતા. મોગલોના સામ્રાજ્ય પછી હિંદમાં અંધાધુંધી ચાલી. મારે તેની તલવાર થઈ પડી. અંગ્રેજોને એનો લાભ મળ્યો. એમણે પોર્ટુગીઝ, વલંદા, ફ્રેન્ચ સોને હરાવી હિંદમાં પોતાના સામ્રાજ્યના પાયા નાંખ્યા. કુસંપ, રામદેવ. આંતરિક મતભેદો, ખોટી ધર્મો અને પરસ્પરના વૈમનસ્યથી હિંદી રાજાઓ નબળા બન્યા. એવા અવ્યવસ્થિત, માંદોમાંદો ખોટા યુદ્ધો કરનાર રાજાઓના હાથમાંથી હિંદને લઈ લેવાનું વ્યવસ્થિત કાર્ય અંગ્રેજોએ આરંભ્યું.

યુરોપિયન પાદરીઓએ હિંદમાં ધર્મ ફેલાવવા અને પશ્ચિમના આડંબરી સુધારાને દાખલ કરવા સૌથી પ્રથમ હિંદની નબળાઈઓ જાણી લીધી. એમના પછી યુરોપિયન વેપારીઓએ કોઈઓ સ્થાપીને રાજાઓ પાસેથી હક્કો મેળવ્યા. વેપારીઓના રક્ષણ માટે સિટનથી સૈન્ય આવ્યું. એમણે પોતાની પગદંડી સ્થાપી. નાના રાજ્યોમાં કુસંપને ઉત્તેજન આપીને યુદ્ધોમાં હારારી છેવટે પોતાના સૈન્યોદ્ધાર મૂકી, માંખણ ખાઈ જવા માંડ્યું. અંદર અંદરના વિગ્રહોનો યુરોપિયનોએ પૂરો લાભ લીધો. એમણે વેપારનિમિત્તે હિંદમાં આવી કોશદયથી સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. હિંદના હિંદીઓને સૈન્યમાં ભરતી કરી એમને કવાયત શીખવી તેમના દ્વારા વિજ્યો મેળવીને હિંદના નકશા ઉપર લાલ રંગનો મોઢો વિકાસ કર્યો. લાકડાના હાયાની મદદથી આડને કુહોડો કાપી શકે છે.

અંગ્રેજો હિંદમાંથી ધન સમૃદ્ધિ મેળવવા આવ્યા હતા. એમના દરેકે દરેક અમલદારો નવાબો બેન્યા વેપારની મોનોપોલી કરી. જ્યાં ત્યાંથી

લોકોને ચૂસવા માંડ્યા. અનાજ આપ્યા પ્રાંતોનું લઈને મોનોપોલી કરી. અતિશય ભાવો વધારી કૃત્રિમ હુકાળો ઉત્પન્ન કરી મોટો લાભ લેવા માંડ્યો. હિંદમાંથી કરોડો અરે અબજો રૂપિયા સીધા કે આડકતરા માર્ગે ચૂસવા માંડ્યા. હિંદમાં ખતતા સર્વે પદાર્થો મોટા પ્રમાણમાં વિલાયત સુધીને નહો મેળવવા માંડ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૭ થી ૧૮૨૩ સુધીના ૧૬૬ વરસોમાં અંગ્રેજ ચૂસણ નીતિએ ૩૮૩૨ અબજ રૂપિયાનું શોષણ કર્યું છે. આ રકમનું વાર્ષિક પાંચ ટકાને દિસાએ ૧૬૩ અબજ રૂપિયા વ્યાજ થાય.

ગ્રેટબ્રિટનમાં ૧૭૨૦ થી યંત્રયુગની શરૂઆત થઈ. કાપડની મીંશો, રેશ્વે, સ્ટીમરો, ઊનની મીંશો સર્વે વરાળયંત્રથી ચાલુ થઈ. હિંદનો પૈસો ગ્રેટબ્રિટનમાં ખૂબ ભરાયો હતો. તે ધનની મદદથી બ્રિટનનો ઔદ્યોગિક વિકાસ કરાયો.

હિંદના કાપડની મોટી નિકાસ બ્રિટન ખાતે થતી હતી. કારખાનાઓમાં માલ તૈયાર થયો. હિંદમાં એ માલ મૂકવા માંડ્યો. તે પહેલાં બ્રિટનના કાપડના ઉદ્યોગને રક્ષણ આપવા માટે બ્રિટનમાં હિંદી કાપડ ઉપર ૧૭૦૦ અને ૧૭૨૧ માં મોટી જકાતો નખાઈ. પાછળથી હિંદી કાપડ વાપરનારા અંગ્રેજો ઉપર મોટા હડેા ત્યાંની ક્રાંતિમાં થવા માંડ્યા. આથી હિંદના કાપડની આમદાની ત્યાં બંધ થઈ અને વિલાયતી કાપડની હિંદમાં આમ દાની વધી. હિંદનાં આ મુખ્ય મામલોગને માટે પહેલો ફેટ્કો હતો.

હિંદમાં માર્ગોદ્યોગનો નાશ કરવા માટે હવે વ્યવસ્તિ પગલાં બ્રિટિશ શાસને લીધાં, Free Tradeની હિંદમાં નીતિ આગ્રુ કરાવીને હિંદના કાથા માંશો જકાત વગર બ્રિટને મેળવીને પોતાના કારખાનાઓમાં લેના પાકા માલો ખનણી ખીન જકાતે હિંદમાં મૂકવા માંડ્યા, પોતાની રીમરોમાં પોતાના કારખાનાઓનો માલ બરીને હિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં મૂકવા માંડ્યો. એ નિકાસ માલની સમગ્ર માટે હિંદમાં બંદરોનો વિકાસ કર્યો. રેલ્વેઓ બાંધી, પાકાં રસ્તાઓ બાંધ્યાં, બેંકોની

શાખાઓ ખોલી, વીસા કંપનીઓ ઊભી કરી. વિલાયતી માલ ગામડે ગામ પહોંચી જવા માંડ્યો. હિંદના શુદ્ધઉદ્યોગો ધીમે ધીમે મંદ અને નબળા પડવા લાગ્યા. ગામડાંઓની શાળા બંધ થવા માંડી ડોશીઓએ રેડીઆ મેડે ચઢાવી દીધા, ગામડાંના છુદારોએ પોતાની ભઠ્ઠીઓ બંધ કરી. હિંદના ગામડાંઓએ પાકા માલની નિકાસ બંધ કરી સરતા વિલાયતી માલોનો વપરાશ શરૂ કર્યો. ગામડાંઓની પાપમાલી શરૂ થઈ. દશ હજાર વરસો સુધી સ્વતંત્રતા અને રિહિસિદ્ધિ ભોગવ્યા પછી માત્ર છેલ્લાં ૧૫૦ વરસોની ટૂંક મુદતમાં હિંદના ગામડાંઓ પાપમાલ થઈ ગયા.

હિંદના ગામડાંઓમાં ઉદ્યોગો નાંશ પામ્યા. લોકો ગરીબ બન્યા, ગરીબીની સાથે નિરક્ષરતા આવી. લોકોની પાસે ખેતીવિકાસ માટે નાણાં રહ્યાં નહિ. ખેતીમાં રસકસ અને પેદાશ ઘટ્યાં, નિરક્ષરતાથી વહેંગો વધ્યા. વહેંગેથી લોકો હોર ધાગા ઉપર. ઉત્પાદો. ગરીબી, નિરક્ષરતા અને વહેંગેથી ગામડાંઓ ગંદકીના ઘરો બન્યાં. ગંદકીથી રોગો વધ્યા. ચોપી રોગો ખર કરીને રહ્યા. રોગો વધવાથી આયુષ્ય ઘટ્યું. પશુઓ નબળાં થયાં. ખેતીમાંથી પેટ પૂરતું મળ્યું નહિ શાકફરિના કરળે અને મોટું વ્યાજ દર પેઢી દીઠ જીતરતાં આવ્યાં. ગામડાંઓની પાપમાલી અટકાવવા સરકાર અને પ્રજા બંનેએ આંખો મીચી દીધી. બ્રિટિશ ઔદ્યોગિક નીતિ અને હિંદી પ્રબળી બેદરકારીથી હિંદના ગામડાંઓનું પતન થયું છે.

હિંદના શહેરોમાં મીઠ મજૂરો તરીકે ગામડાંના યુવાનો મોટી સંખ્યામાં આવે છે એઓ શહેરના ફુથુંજો ગામડાંઓમાં પોતાના રંગીનાપણા સાથે ખેંચી જાય છે. ગામોની સાદાઈ, સરળતા અને નિહીપતા ઉપર દિનપ્રતિદિન હુકામના ધાવો લાગતા જણાય છે. આ શહેરોના ફેશનેયક્ષ ફુથુંજો લઈને યુવકો ગામડાંઓની સાદાઈ બગાડે છે. ચાની હોટલો, મદાર્થ કાઢી લીધેલું દૂધ, વિલાયતી કે જાપાનીઝ વસ્ત્રો, સોમારેટો, ચીનીના વાસજો, પરદેશી બાઈચીકલો, હેરકટીંગ

સહુનો, સાહુનો આ સર્વે ગામડાંઓમાં પહોંચ્યાં છે. હજી સિનેમા પહોંચવાને ગાકા છે. ગામડીઆઓની નજીવી પેદાશમાંથી પણ છિટિથ છાપના માલો પોતાનો લાભ લઈ જાય છે. હિંદના ચાલીસ કરોડ માણુસોની વસતિ દર માસે સરેરાશ આઠ આના અંગ્રેજોને ખટાવે તો પણ માસિક વીસ કરોડ રૂપિયા અને બાર માસે ૨૫ અબજ રૂપિયા અંગ્રેજોને ઘેર પહોંચે છે. અંગ્રેજોની એક રૂપિયાની કમાઈમાં હિંદીઓ ૭ આના આપે છે.

અંગ્રેજોએ શહેરોને પોતાની સંસ્કૃતિ, શાસન, પહેરવેશ, દારૂ, યંત્રો અને સંસ્કૃતિના ગુલામો બનાવ્યાં. ધીમે ધીમે ગામડાંઓને પણ એ મોહ જાળમાં ફસાવ્યાં છે. હિંદુ મુસલમાન સર્વે દારૂના દેવને ધિક્કારે છે. છતાં સરકારની આવકને પોષવા દારૂના ગુનાઓ અને તાડીની કુકનો હવે ગામડાં-ઓમાં અડી જવાવીને પડી છે. શહેરોના મજૂરો એ બચ્ચન પણ ગામડાંઓમાં લાવે છે. ગામડાં-ઓના ચોરા ઉપર આવેલ દારૂર મંદિરને ઓટલે. બજારોની રમઝટ ચાલતી હતી. તેને બદલે હવે તાડીના ગુનાઓમાં દારૂડીઆ ભેગા મળાએ મોદની સુરાખાઈને શેવે છે.

ગામડાંની જીવન દષ્ટિ આજે બદલાઈ ગઈ છે. ગઈ કાલ જુદી હતી આજે કોઈ અવનવું થાય છે. નાના નાના માગે આજે નાનાં શહેરો બનતાં જાય છે. ગ્રામ માનસ બદલાઈ જઈ તેને ઠેકાણે શહેરી હોરીપણું દાખલ થતું જાય છે. ગામડાંઓમાં હવે મોટરો પણ પહોંચી છે. શહેરોમાંથી આ મોટરોમાં બેસનારાં અનેક કુટુંબો લાવીને ગામડાંઓને કુટુંબોનાં અપહ્રસ્ત્રોમાં ઉતારે છે. હવે મહેનતને બદલે રંજીલાપણું અને મોછલાપણુંની પ્રતિષ્ઠાનું પદ્ધતિ નમે છે.

કારખાનાના મજૂરો શહેરોમાંથી બેસેલાં બેસી પાછા ફરે છે. એઓ બસમાંથી નીચે જીતરીને પર-બારા હોટલોમાં ઘૂસે છે. આના એક બે-૩૫ પાંતે મેંમાં પાનની પટ્ટી ચાવતા એઓ સીમારેટ સળ-માવે છે. વિલાયતી અથવા જાપાની કાપડની સુરવાહ એમણે પહેરી હોય છે. પહેરણ ઉપર જાપાનીઝ રેશમનો રંગીન કગળે અને તે ઉપર હાઈકોટ પહેરી વાળોમાં પટ્ટીઆં પાડી વાંકી ટોપી પહેરી સીમારેટમાંથી ધુમાડો કાઢતા એઓ ગામડાંમાં

છાતી કુલાવીને કોઈ પાદશાહ જેટલા અભિમાનથી દાખલ થાય છે. આ ફેશનોનો ધણી ખરાય અસર ગામડાંઓમાં ચેપી રોગની જેમ ફેલાઈ છે. પોતાના ધરમાં એમણે ચીનાઈના વાસણો દાખલ કરી દીધાં છે. ગામડાંમાં પણ જ્યાં જ્યાં ત્યાં હવે અંદા ચીનીના ખાસામાં કડક અને આરોગ્યનાશક આ સામી થાય છે.

ચીની વાસણોએ કુંભારના ધંધાને મોળો પાડ્યો છે. આ એ છાસ, દહીં અને રોટલાંના આરોગ્ય-વર્ધક શિરામણેને બંધ કર્યો છે. મીસોના કાપડે હાથવણાટના પાયા ઉપર કંઠોર ધા કર્યો છે જોડે ગામડાના ગોળના ઉપયોગને બંધ કર્યો છે. ઘીને ઠેકાણે વનસ્પતિ ધી આપ્યું છે. મજબૂત પાણુકોરા હાથવણાટના વસ્ત્રોને બદલે પાતળા, મુલાયમ અને જલદી ફાટી જાય તેવાં વસ્ત્રો આપ્યાં છે. ગાડાં અને જીંટની સ્વારી બદલ હવે મોટર બેસોની સ્વારી થાય છે. એરડીઆના તેલના દીવાને ઠેકાણે હવે ગારસેટના અંધોને તુકરાનું કરનાર દીવા આપે છે. દિવાસળીએ તો અકર્ષક રાજ્ય જમાવ્યું છે. કપાસની સાડની સુદેલી શણાઓ ઉપર મધ્યમાં જોળી એક પૈસાની ૨૦૦ વેચાતી તે જમાનો હાલે ગયો છે. લોહાના ઓખરો પણ વિલાયતી દાખલ થતાં જાય છે. લોહારની મોટી ધીમે ધીમે બંધ થાશે. દેશી ચામડાના હરિજનોએ શીવેલા અને ત્રણ વરસ સુધી નખતાં પગરખાને બદલે નરમ ચામડાના થોડી મુલત આલતા છુટ આપ્યા છે. માટીના ડોંડા અને ધડાની જગ્યા પરદેશી લાતુના વાસણો લે છે. અરે, વિલાયતી બનાવટી ધાણુઓનાં અન્નકોરો પણ ગામડાંમાં પહોંચ્યા છે. યુરોપ અને જાપાનથી આવેલાં રમકડાં અને ધુગા પણ ગામ-ડામાં દેખાય છે જંગલની જડી છુટીની દવાને બદલે હવે થોડી થોડી વિલાયતી દવાઓએ પણ પ્રવેશ કર્યો છે. કાચના વાસણો પણ ગામડાંના ઠીક ગણાતાં કુટુંબોમાં પ્રવેશ્યાં છે. અમદાવાદી હાથ બનાવટના જડા કામળો તો નજરે દેખાતા જ નથી. વિલાયતી કામળો દેખાય છે. દેશી શાકી વહોરાઓ બનાવતા તેને ઠેકાણે બધું જ્યેક દાખલ થઈ ગઈ છે. ધાંચોના પીલેલાં તેલને બદલે દ્રશ્ય મગાવેલાં તેલો વપરાય છે. ધાંચીઓની ધાણુઓ બંધ પડતી જાય છે.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પ. ૧૦૩]

ધૂધવતાં પૂર

[લેખક: સુનીલાલ મહિયા, પ્રકાશક: એન. એમ. ત્રિપાઠીની દ્વા. મુંબઈ. ૧૯૬૩ ૩૫૨, કિ. રૂ. ૪-૮-૦.]

જે સમયે સાહિત્ય શું કે મિત્ર શું કે શિષ્ય શું એમાં મામજીવન આલેખવાની ફેશન પડી ગઈ છે અને સુને માંમડે માંમી થવાની ઇચ્છા સેવનારાઓ, કરા પણ અનુભવ વિના, મામડાં અને મામડિયાંઓનાં રેખાચિત્રો દોરવામાં તદ્દત્તીન થઈ ગયા છે તે સમયે, મામડાં અને મામજીવનનો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરીને, અવેરચક એવાછીના શબ્દોમાં કઢીએ તો, જેણે ધરતીના ખગોળને શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર આપ્યાં છે, " "જેનામાં એવી રીતે, બહાર આણવાની તાકાત છે અને અધિકાર, છે એવા સુનીલાલ મહિયાને તેમના આ પ્રથમ નવલિકા સંમ્રદ " ધૂધવતાં પૂર " થી આપણા આ ક્ષેત્રમાં-મામજીવન આલેખકોના ક્ષેત્રમાં આવકાર આપતાં ધણે આનંદ થાય છે. આ ક્ષેત્રમાં પન્નાલાલ પટેલ અને ઈશ્વર પેટલીકર એ બે લેખકોએ અતિ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તેમનાથી જીવો કલાએ નહિ તો તેમની સાથે બેસવા જેટલી પ્રતિભા અને શક્તિ આ યુવાન લેખકમાં નિઃસંશય છે જ. મામજીવન-આલેખક તરીકે આ ત્રિપુટીમાંથી ત્રણેમાં જુદી જુદી જાતના ગુણ દર્શિગાચર થાય છે-કેઈમાં કેઈ ચડે છે તો કેઈમાં બીજો ચડે છે તો, વળી કેઈમાં ત્રીજો ચડે છે; સાહિત્ય મંદિરમાં ત્રણમાં સૌથી હેઠ્ઠો પ્રવેશ સુનીલાલ મહિયાનો છે છતાં એમનું સ્થાન એમનાથી કેઈ પણ પ્રકારે ઊતરવું નથી એમ તો આ સંમ્રદની અસુક્ર શ્રેષ્ઠ કૃતિઓ જોનારને લાગ્યા વિના નહિ રહે. આ માટે એમને અભિનંદન.

સંમ્રદમાં સત્તાવીસ વાતો છે અને કુલે ૭૫૨ પાનાં છે એટલે એકે વાતો તેર તેર પાન રોકે છે એમ કહી શકાય. પણ એમાંની બે વાત

લગભગ ૫૦ પાના રોકી લે છે એ બાદ કરતાં બાર બાર પાનાની એક વાત કહી શકાય. આવડી નાની વાતોમાં લેખક બહુ કહી શક્યા છે એ તેમની શક્તિનો પુરાવો છે. પરંતુ આ સંમ્રદની બધી વાતો એક સરખી કેટિની નથી અને કેટલીક તો કેઈ સામયિકનાં પાના બરવા અતિ ત્વરાથી લખાયેલ હોય એમ પણ લાગી જાય છે. વાતોની સંખ્યામાં ઘટાડો કરીને સંમ્રદનું મૂલ્ય લેખક બરૂર વધારી શક્યા હોત.

આ સંમ્રદની અતિ સામાન્ય વાતો તરીકે ગણવાય બે બહુ લાંબી વાતો: એમણુત્રીશ પાનાંની ' મહાલકારી સાહેબનું વાહન ' અને ' કાપડી ' જેમાં નવલિકાના અંશો નહિ જેવા છે અને છે માત્ર દકીકત. ત્રીજી વાત ' આડી ઊતરી ' જેમાં પણ લેખક લાંબી નવલિકામાં સ્થાને લાગે તેવું એક ડોશીનાં સંયુક્ત કુટુંબનું વર્ણન આપીને અટકી ગયા છે. આ ત્રણેમાં લેખકની વિશિષ્ટ શૈલી તો છે જ અને મામડાંના જીવનને દૃશ્ય આલેખવામાં પણ આવ્યું છે પણ નવલિકાનાં ચોક્કામાં બેસે તેવી એ વાતો નથી. ચોથો વાત ' મોંઘો અને ડા. મહેતા ' માં પણ જો ડા. મહેતાનો ભાગ કાઢી નાખ્યો હોત તો ' મોંઘો ' ની વાત સારી થાત અને આ સંમ્રદમાં એવા પ્રકારની અન્ય નવલિકાઓ છે તેમાં બગી જાત પણ આ બેને સાંકળવાથી જે ચમત્કાર આવવો જોઈએ તે આવ્યો જણાવો નથી. વિષયોની શૂલ લેખક બહુ કરતા જણાવતા નથી છતાં આમાં એક નાની શૂલ રહી ગઈ છે. ડા. મહેતા ' એમ. ડી. ' છે છતાં એને ' પ્રાઈવેટ ગ્રેકટિસનર ' અને ' ટ-સેલન્ટ ' બને કલા છે એમ બંનવું અશક્ય છે.

સારી વાતોમાં ચૌદ વાતો ગણવી શકાય. ' પ્રથમ વધો અને પછી ' સુદર, અમકારખાં વર્ણનથી બરૂર છે પણ જોઈએ તેટલી વિશદતા ધારણ કરતી નથી. એ વાત ' પિન્ની કાપરીમાંથી '

લેવામાં આવી હોય તે રીતે લખાઈ છે. 'એ' વાત પણ એ 'પિતુની ડાયરીમાંથી' જ લખાઈ છે પણ નોંધપોથીમાં કે ડાયરીમાં નહિ લખાય તેવી રીતે લખવામાં આવી છે એટલે ઔચિત્ય સચવાતું નથી. 'તમે પણ કેવા પ્રશ્ન પૂછો છો ?' 'શું પછયું ?' 'જુઓ વળી કારણને વચમાં લાવ્યા ?' આવા પ્રશ્નો ડાયરી લખનાર પોતાની ડાયરીમાં કેને ઉદ્દેશીને લખે ? આ બે વાતની ડાયરી રાખનાર પિતુ અને 'એકાદી'નો કુન્દન જરાજરામાં ફાટફાટ રહે છે એ દીક નથી લાગતું. આવાં પોચાં મૂકવાનો ઈન્તેજા યુવરાતી યુવાનોએ જ લીધો લાગે છે !

'ક્રમ્હાકાકા,' 'મયો ગોર રૂપો' અને 'ધેર બેઠે ગંગા' આ ત્રણ વાતોનાં વસ્તુ કાર્તિકાવાસમાં અમુક જગ્યાએ જાણીતાં છે તેમને લેખકે સારી સમ્પાદ કરીને વાતોમાં ચૂંથી લીધાં લાગે છે. આ ત્રણ તેમ જ બીજી કેટલીક વાતોમાં ચમત્કારિક અન્ત લાવવામાં આવ્યો છે એ ઉપરથી અમેરિકન નવલિકા લેખક ઓ. હેન્નીની પ્રગળ અસર આ લેખક ઉપર છે એમ ધારીએ તો ખોટું નથી. આવા ચમત્કારિક અન્તથી કેટલીક વાર વાતોની ચોટ વધે છે પણ કેટલીક વાર બે આ ચમત્કાર કે બેઠ વાચકો અગાઉથી જાણી જાય તો એની અસર મારી પણ જાય છે, જેમ જાસુસી કથાઓમાં ચુનેહમારને વાચક જાણખી જાય છે અને એથી વાતોનું મૂલ્ય ઘટી જાય છે. તેમ યુનીલાક મરિયમની સારી વાતોમાં આ ચમત્કાર સરસ રીતે આવે છે પણ આ વિશેની કાળજી એમણે ભવિષ્યમાં રાખવી જોઈએ ખરી. 'ચૂંટેલાં દાંત'ની યુક્તિ પણ અમુક પ્રમાણમાં ફગાઈ જાય છે ખરી.

'પોટકું' વાત સુંદર છે પણ એમાં લેખકે એએક જગ્યાએ પ્રામથ્યવનતા વધીલ-ચર્પા મચા છે અને પરિણામે કલાનું પ્રમાણ ધટયું છે. આવી વધીલાત એ કોઈક જ રચના કરે છે એ અભિનન્દનીય છે. 'જેરામ ગંજેરી,' 'આવા ભવની શાક્ય,' 'હરદા' વગેરે વાતો પણ લેખકની વિચિત્ર

શૈલીથી અલંકૃત થયેલ સરસ વાતો છે. ઉપરના પછી 'ની માત્ર દસ પાનની વાત પણ વાચકને હૈયે વસી જાય તેવી છે.' રથડો નતોડ' વાતનો ઉક્તિય ધણો આકર્ષક છે અને જમોવટ' પણ યાત્રી જતી જણાય છે પણ એના હરીફ સાથેની રમતના વર્ણનથી વાત મોળી પડતી જણાય છે અને અને રથડો ગડિાં થઈ જાય છે એ કોઈ ઉચિત નથી લાગતું. 'બે આલિયા' રૂપટ દોસપની સુંદર કથા છે અને બે કોલેજિયને નામક તરીકે લઈને એમના વર્ગના યુવાનોનાં માનસનું દીક દીક દર્શન કરાવ્યું છે.

અતિ સુંદર વાતોમાં નવ જણાવી શકાત પણ એમાંથી ધૂધવતાં પૂર 'ની વાતને બારે હૈયે મારે બાંધેલ કરી નાખવી પડે છે એટલે રહે છે આં. 'ધૂધવતાં પૂર'ને હું આ આં પછી અને 'ચેલી ચોદ' પહેલાં એમ મૂકું. 'આપણાં સંહિત્યમાં, હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો, લખેલ ત્રણ વિષયો સાળાએમાં અને કોલેજમાં શિક્ષક, અધ્યાપકો અને પરીક્ષકો છે એટલે માત્ર કથન સમજી શકશે. એ વાતમાં ધૂધવતાં પૂરનું વર્ણન ખૂબ સુંદર, કલાયુક્ત, સંહાર કરવા આતુર બનેલ પાણીનાં તાંડવનું વાચકને ભયભીત કરી મૂકે એટલી હદ સુધીનું વાસ્તવદર્શી છે અને આવી કુદરતનાં ભવ્ય દર્શન કરાવવાની તાકાત ધરાવનાર લેખની પ્રત્યે કોઈ પણ માનવીને માન ઉત્પન્ન કરાવે છે. નવલિકાનાં નાનાં ફલકનાં આ પ્રસંગોએ મોટાં ફલકના મોટા પ્રસંગ સાથે ધડોબર સરખાવીએ તો વાચકને જંબ. સોમનાથ નાં રેતીના તોફાનનું સુતરીજનું વર્ણન સાંભરી આવે છે. આથી વધુ પ્રશ્નસાની જરૂર ખરી ? અને છતાં, આટલું કલા કેડે, ચમત્કારયુક્ત અન્ત લાવવાનાં મોહમાં લેખક તણાયા અને આ ધૂધવતાં પૂરનું તો નામકને માત્ર 'શમલ્ય-સ્વપ્ન' આવ્યું હતું એમ એમણે બતાવી દીધું ! પરિણામે પૂરનાં ગોરવ અને પ્રતિભા ગોણ બની ગયાં. તે ઉપરાંત, નોંધકને સ્વપ્ન સાથી આવ્યું એનું

કારણ પશુ ખતાવી લેખક સમય રીતે, ચાતુર્યશુક્ત ખતાવી શક્યા નથી. ઈન્દીએ નાપકને. ઊંધમાંથી બનાવ્યો. નાપકને લાગ્યું કે એને લાધેલ સ્વપ્નનું મૂળ એણે ઈન્દીને સુખે 'રાજ', 'મે' તો 'દીકું' તું સોણું' એ 'અરબો સાબળ્યો હતો કાઈ એધરિઅમાં' તે 'હંબુ' ! અરબોમાં પૂર હોય' કે તોફાને ધૂમવાટા હોય કે તોફાને ચંદેલ નેમાં હોય' તો તો જાણે સંમંજ્યા પશું 'સોણું' શબ્દ ઉપરથી સ્વપ્ન આવે અને તે પશુ લેખકે જે પ્રમાણે પૂરના વર્ણનનો ઉપાડ 'કેયો છે તે પ્રમાણે આવે એ લક્ષ્ય અશક્ય છે. આના કરતાં એ પૂરમાં સમાવે એક નહિ થવા દીધેલ કાઈ એ પ્રેમીઓ-લખવા, મળતુની દેહનેડેલીને તણાવી દેશીંથી હોત તો 'ધૂમવતાં પૂર' એક નાજુક છતાં શક્તિશર્મી, ઝીણી-કારીગીરીનો ઉત્તમ ઘાટ ચર્ચાકારી હોત. જેની છે તેવા સ્વરૂપે તેને હિતમ વાતી નથી અજાણી શકાતી, વાતોનો પોણા ઉપરનો ભાગ અનુપણ અને હેવડનો ભાગ કેવળ સામાન્ય એનાં આં પરિણામ !

ખાડી રહેલ આમાં 'મસાલાવાળું પાન', 'મૂખીઓ અને હિરસ્તાઓ', 'ફળદડા' અને દીંમલો' એ ત્રણ વાતમાં લેખકે અનોખું કલા-વિધાન દાખવ્યું છે. 'મૂખી અને હિરસ્તા'માંનું તંગ વાંતવિરણ પાછળથી આવનાર ચમત્કારમયો અન્તને ખૂબ આકર્ષક બનાવી દે છે. જો કે પાન હદ ઉપર 'ફુનિયા કયાં છુપું ખાવાની છે ?' ત્યાંથી જ વાતનો છેડો લાવવામાં આવ્યો હોત તો વાતો વધુ કલામય થાત. 'પેડાં'ની વાતમાં ડુંકાણમાં પશુ હૃદયદાયક રીતે વાતોકારે દેહના વેપાર અને વેપારીઓનું એક દુઃખદાયક છતાં સ્વયં મિત્ર દેશી દીકું છે. 'રાજ ભંગડી'ની કરુણામય કથામાં લેખકે કાંઈ અતિ કુચળ ચિત્ર-કારની અદાથી રંગ પૂર્ણ છે. ગામમાંના નીચામાં નીચા યરનાં માનવીઓની જીવનચર્ચાનો પશુ એમને કેવો સૂક્ષ્મ અભ્યાસ છે તે આવી કૃતિઓથી સચોટ પુરવાર થઈ જાય છે.

છેલ્લી ત્રણ વાત: 'કમાઉ દીકરો', 'આંખનાં અંધારાં' અને 'વાની મારી કોંપલ'માં લેખકે કલાકાર તરીકેની પોતાની તમામ શક્તિઓ ઉપરાંત પોતાના અનોખાં દર્શન અને પ્રતિભાનું આપણને બોન કરાવ્યું છે. 'કમાઉ દીકરો'માં નીતીય વિષયને અદ્ભુત કૌશલ્યથી વાતોનાં વસ્તુમાં વણી લીધો છે: 'પાડા પોતાના શરીરમાં સળગી ઉઠેલ કામની તૃપ્તિ નહિ થતાં પોતાના માલિકને શંકા માટે મારવા દોડે ?' એવો સંશય પીતામ્બર પટેલે કાઢી આમાં હકીકત હોય ખતાવ્યો છે પશુ એ બરાબર નથી. પ્રાણીઓમાં આ સદ્ગુણ છે. આવે પ્રસંગે સાપને કાંઈ અટકાવે તો સાપ એ અટકાવનાર પાછળ ફેરડા મારતો જાય છે એવી વાતો મેં કારિયાવાડમાં ભરણસાદાર સાક્ષીઓ દ્વારા સાંભળી છે. આમાં ભેંસને એનો ધણી લઈ જાય છે પછી પાડાનો માલિક નાકરની કડી તોડામાં ભેરવવા જાય છે. પ્રાણી પોતાની સદ્ગુણ શુદ્ધિથી એને જ પોતાના કામની તૃપ્તિમાં આડે આવનાર ગણે છે અને એના ઉપર ધસે છે. વાતનાં છેલ્લાં વક્ત્રો કેવાં બીજણ રીતે બધાનક અને બીભંસ રસ ફલક ઉપર ખેંડે કરી દે છે :

'સૂતરની આંટલી બહાર આવતી રહે એમ લણડાનાં આંતરમાં આણું નળું બહાર બે આઈ આવ્યું.'

'આવળનાં એ ખાખોચિયામાં લણડાના બીના બીના લોહીનું ને પાટોડું બરાણું એમાં રાણાએ ખદખદતો પેશાય કરીને બધું સમયગ કરી નાખ્યું.'

'આંખનાં અંધારાં' પશુ એવી જ મુંઢર કલાકૃતિ છે. સુંખીના ફટપાથ પર જીવન વીતડતા અને છેવટે ત્યાં જ જડ મ્યુનિસિપલ દીવાના લક્ષ્ય નીચે પડેલાં જીવંત માનવશરીરો વચ્ચેથી મૂકી વિદાય...'' લેતાં એક પાંચર માનવીની અતિ કરુણ કથની લેખકે છૂટા છૂટા પીછીના લંસરકાથી વાચકના હૃદયને વેદનાથી ભરી દીધું છે.

અને 'વાની મારી કોંપલ'માં યૌવનને દિશોબે મહેલી એક આમનાંની યુવતીનાં દેશમાં લેખકે ધૂધ.

વર્તા પૂર ઉઠાવે છે, પૂરમાં અનીચ્છાએ પસડાતી, એ જુવાળના કંઠાવાત સડન કપી પછી પ્રત્યાઘાત રૂપે એનાં હૈયાં અને અંત્ર બંને નંદવાઈ ભાપ છે. એની કને અ-પ મામ' જ રહેતો નથી. આરંભથી અન્ત સુધી સરળ વહેતી જતી આ કથની એની નરી સરળતાથી જ એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ બની ગઈ છે.

ચુન્નરાતી નવલિકાસાહિત્યમાં, આમ કરતાં કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ નવલિકાઓ એકત્ર કરવા માગીએ તો બેએક મન્ય નેટલી સામમી તો જરૂર મળી આવે.

અહીં એક વાત લખવાની છુટ્તા થાપ છે: આપણા ધણા લેખકો પોતાના વાતો સમ્રદ મરિ આકર્ષક નામ રાખવા લાગ્યાપ છે. એમાં ખાસ ખોટું નથી પણ એમ કરવામાં કેટલીક વાર પોતાને જ અન્યાય કરી એસે છે. 'પાંખ વિનાનાં' ના વાતો સમ્રદમાં એ નામને સાર્થક કરે તેવી ગણી-ગાંઠી વાની જ હતી. 'ધૂપવતાં પૂર'માં પણ એ પૂરનાં તાંડવ કુદરત તેમ જ માનવદેહમાં ઉત્પન્ન થતાં માત્ર બે-ત્રણ વાતોમાં જ દૃષ્ટિગ્રાસ્ય થાય છે. ૨૭ વાતોમાં ૮ તો હાસ્યરસિક છે. નવ ચાન્ત રસની કદીએ તેથી છે; એટલે આ ૧૭ વાતમાં તો ધૂપવતાં પૂર કે સાદી ભરતી પણ સ્વાભાવિક રીતે ન જોઈ શકાય. બાકી રહેલ ૧૦ વાતોમાંથી પણ કુદરત કે માનવદેહમાં પ્રચંડ તોફાને ચડીને તાંડવ રચતાં કેટલીકમાં જોવામાં આવે છે ? ધૂપવતાં પૂર વર્ણવતા કલાકાર જ ઉત્કૃષ્ટ દોષ શકે એ કેવળ ભ્રમ છે.

ચુનીલાલ મળિયા વિમલોમાં કવચિત જ જાલ કરે છે એમ આગળ જણાવ્યું છે; પણ કરે છે ખરા. અને કેટલાક અશ્રેષ્ઠ શબ્દોના ઉચ્ચાર ખોટા બતાવે છે. પાન ૬૪-૬૫ ઉપર એક દિવસની મહુતરીમાં જૂલ છે. 'કાપરી'માં ફરજનો દોશ નહિ પણ દોકરીનો દોશ લખવો જોઈતો હતો. પાન ૧૬૭ માં 'ચોરાશી બંદરનો વાવટે' નું બિરદ લેખકે યુ-બ-ઈને અર્થ દીધું છે એ ખોટું કહેવાય એ બિરદ તો મૂરતને વર્ષો પહેલાં મંજુ'દનું. પાન ૧૭૬ ઉપર 'નિમ નેન' પડિયાળ નોર્સ નેરનીઓમાં આવેલ

છે અને જાણીતા અંગ્રેજ ક્રિકેટર હટ્ટને આરટ્રેલીઅન ગણી લીધો છે. એ સાચું નથી. પાન ૨૦૧ ઉપર 'રાગના તોડા'નો પ્રયોગ છે. તોડા તાલના હોય, રાગના નહિ. પાન ૩૪૮ ઉપર 'ત્રણ તાલની હોય' લખવામાં આવ્યું છે એ સમજાવું નથી. ત્રણ તાલ એટલે ત્રિતાલ સમજાવે તો તે એક જાતનો તાલ અને હોય તે ખીજ જાતનો તાલ છે. પાન ૩, ૫ અને ૬ ઉપર 'ટોસ્ટ', 'લોલસ', 'ટોનસ', 'નોટીસ' જેવા ખોટા ઉચ્ચાર છપાયા છે. પાન ૩૭ ઉપર, 'આત્મ'શબ્દો કરતો રહડો બે-કંઠે હતો. આ વાક્યમાં 'બેકંઠે'નો અર્થ 'In form' આપ્યો છે જે ખોટો છે. ખરો અર્થ 'In high spirit' જોઈએ. લેખક મુરચિનો બેમ નથી કરતા પણ એક સ્થળે એમણે પાન ૧૨૬ ઉપર 'તારી માંની લાગ...' વાક્ય લખ્યું છે જે કેવળ ખીમ્ત જ મળ્યાપ.

લેખકની ભાષામાં સુંદર અલંકારો સતત વહેતા જ રહે છે. છતાં ક્યાં ય પણ બળાત્કારે લાવવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાવું નથી. પાન ૨, ૩, ૬, ૭, ૧૮, એમ નોંધી ન શકાય એટલાં પાના પર વાંચકો એ જોઈ શકશે. પાન ૪૬ ઉપર બોચની ડુકાનનું વર્ણન, પાન ૧૮ ઉપર સાદાના રૂસણાની વાત, પાન ૩૧૬ ઉપર જુવાનું વર્ણન, પાન ૩૪૨ ઉપર 'ઠાસ નીતરી રહી હતો, વાવમાં ટપાક ટપાક પડતાં ટીપાંનો અવાજે પ બંધ થયો હતો' જેવાં સૂક્ષ્મ વિગતો આપતાં વાક્યો આપણા ચક્ષુ સંગીપ વાવ અને ઠાસ ખડાં કરી દે છે જેમ કોનફેડનાં સમુદના અને સમુદકાંનાં વર્ણનો આપણને ખારાં પાણીનાં ગંધ અને રવાઈનો અનુભવ કરાવે છે તેમ. 'વાની મારી' કોષ્ટકમાં પાન ૩૪૨ ઉપર આંધળો દાદો પોતાની પીચીમાં કાંઈક આકર્ષિક ફેરફાર જોઈ શક્યો. પીચીનાં પતનની તેને પોતાના નાક દ્વારા અચર પડી ગઈ: 'નવ-પક્ષવિત બટમોચરાની કળા શી તેની અજબોટી દેહતતામાંથી મારી ખરતી ઉપર વર્ષોહાંટ ચલા

પેહોનો આછો આછો, મીઠો પમરાટ મહેકવાને બદલે દાદાને પેહેલી જ વાર પરસેવાની ખારી વાસ આપી. 'આવું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન અને તેની વાસ્તવદર્શી છતાં સંપૂર્ણ કલાયુક્ત રજુઆત કરવાની શક્તિ બાજુ મૂળા પેઠે કામ કામ જડતી નથી જ.'

લેખકની હાસ્યરસિક વાતોમાં હાસ્ય સ્ફુટ છે અને આમડાંનાં માનવીઓનાં માનસ જોતાં તે સ્વાભાવિક છે. તેમનામાં ઝાંઝું અને ઝીણું પાના-લેખન નથી આવતું, સંવાદ પણ નથી દેખાતા. પણ જ્યાં જ્યાં આમડાં અને ત્યાંની સૃષ્ટિ આવે-ખવાની હોય છે ત્યાં ત્યાં લેખક કલાકાર તરીકે સોળે પાંદડીએ ખીલી ઊઠે છે. વાતાવરણ, પશ્ચાદ્દશ,

શૈલી વગેરે આ કલાકારની ઉત્તમ વાતોમાં એક-મેકમાં બળી જાય છે જેમ માનારનો કંક, સારંગી અને તખ્તમાંના સૂર બળી જાય છે તેમ અને પરિણામે રચાય છે હૃદયમગ્ન, દિલચસ્પ સંગીત.

જેવી કાળજીથી લેખક આરંભ અને મધ્ય-ભાગની જમાવટ કરે છે તેવી કાળજીથી અંત-ખડતા હોય-જેમ એ પોતાની સુંદર કૃતિઓમાં કરે છે. તો એમની કલમથી ઉત્સૃષ્ટ કૃતિઓ નીચજવી સહેલી છે. પ્રથમ સંગ્રહથી પ્રાપ્ત કરેલ કીર્તિમાં એઓ દિનપ્રતિદિન વૃદ્ધિ કરવા શક્તિમાન થાઓ.

—ધનસુખલાલ મહેતા

ગામડાંના પતનનો ઇતિહાસ

— પૃ. ૧૦૨૬ થી —

આમડાંઓ હવે સ્વતંત્ર કે આત્મસંતોષી રહ્યાં નથી. પરાવલંબી થતાં જાય છે. આમડાંમાં પણ હવે સફેદ ઘોઘેલાં વસ્ત્રો, ફેશને, મોજશોખ, ચા સીમારેટની પ્રતિષ્ઠા વધતી જાય છે. પરિણામે આમડાંઓમાં જૂખમરાના રાક્ષસે દેખા દીધો છે, ખેતી અને ગામડાંના કારીગરોના ધંધા નજળા બન્યા છે. યુરોપિયન અને પછી જાપાનીઝ મોદક વસ્તુઓએ આમડાંઓને ખુવાર ક્યાં છે. ખેડૂતોના ટોર કાંખરોના ધંધા ભાંગતો જાય છે. કપાસીઆનું તેલ મીઠોમાં નીકળી પરદેશ ચડે છે એટલે ફુજીયાં ટોરો માટે કપાસીઆ મળતા નથી. આમડાંઓની ગ્રીમરની જમીન ધટતી અને સંતોષાતી જાય છે. જે ખેડૂતોના ઘરોમાં હાથી જેવાં બેઠેલાં અને જાય બેસેલાં હતાં તેમના ઘરમાં હવે ફળગ્યાં, સૂકકકડી પડ્યાં જોરામાં આવે છે. આમડાંઓની રિદ્ધિ સિદ્ધિ ચાલી જાય છે.

આમડાંઓમાં પણ હવે પૈસાનો મોહ જાગ્યો છે. લોકો પોતાના છોડરાઓ અને છોડરીઓને ચહેરના કારખાનાઓમાં પૈસા કમાવવા મોકલે છે. પરંતુ ત્યાંથી ખોટી ફેશને, ખોટા વ્યસનો, ખોટી પ્રતિષ્ઠા,

ખોટા દંભો વિગેરે અનેક ફુગુણો કમાઈ આવે છે. આપણાં આમડાંઓની જીવનદૃષ્ટિ બદલાઈ છે. હવે ગ્રામવાસીઓ જીવવા માટે ધંધો કરતા નથી, મરંતુ નાણાંનો લોભ અને નફા માટે કરે છે. ગ્રામ-વાસીમાં શહેરીઓની પેઠે પતંગીઆં બનતાં જાય છે. જૂખમરો, બેકારી, ચીમડેદાલપણું આમડાંઓમાં દાખલ થતું જાય છે. આપણી પ્રમુખતા ૮૦ ટકા માથાસો આમડાંઓમાં રહે છે.

ઝેમિસ સરકારે ખેડૂતોને ધીરધારમાં રાહત આપવા કામદા ધડયા, પરંતુ આમડાંઓમાં શાકુકારોનો ઝોરડો હજી બરાબર વીંચાય છે. આમડાંઓમાં મશ્વેદ અખાજી પણ હતાં. પણ ગામના કલ્યાણ અર્થે એ જોઈએ ત્યારે મટી જતાં. હવે પશુમેદો, બેંગાબેંગી અને સંપર્પણો વધતાં જઈ હિમ બને છે. સાણ્દકોરોના બાગાં પણ ગામડાંના અર્થ હાથને ધાનીકારક છે. સરકારી મહેસુલી ઝોરડો પણ સખ્ત દમન કરે છે. આમડાંઓમાં જસા ચીડીઓનો ઉપ-દ્રવ પણ વધ્યો છે. પણ આવા આવા સામાજિક રાજકીય, આર્થિક અને અધ્યત્તવાના અનેક પ્રશ્નો મરીબી, મોંધારત અગાળ સાથે મળી આમડાંઓને પાલમાલ કરવામાં બામ બળવે છે.

સર્વોપયોગી સાહિત્યશ્રેણી

૩૧. દસમાં ગાંઠાર પુસ્તકો

૨૫૦૦ પાનાં, સવાસો ચિત્રો

પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો

(૧) પ્રકાશનાં પગલાં	—કરસનદાસ માણેક
(૨) રાખની ઢગણી	—સૌજન્ય
(૩) હાસ્ય તરંગ	—જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે
(૪) જીવનની કલા	—રવિશંકર મહેતા
(૫) જગતમાં જાણુવા જેવું	—છોટાલાલ કામદાર
(૬) જીવન પરિવર્તન	—‘ સોપાન ’
(૭) ઇતિહાસને અજવાળે	—ધન્ધ્ર વસાવડા
(૮) ગૃહજીવનની કલા	—‘ સમાજશાસ્ત્રી ’
(૯) ગૃહજીવનનાં દરચો	—કુમુદ ચૈક
(૧૦) ગામડું બોલે છે	—ચુનીલાલ મડિયા
(૧૧) મારો ભારત દેશ	—કાન્તિલાલ હ. પરીખ
(૧૨) આરોગ્યસાધના	—કુંગરશી સંપટ

હવે પછી

(૧૩) ભગવાનનાં ઘોર	—પુરાતન ભુય
(૧૪) રવીન્દ્ર-જીવન	—દિલીપ ઠાકરી
(૧૫) ગુજરાતના સેવકો	—ચંદ્રકાન્ત શાહ
(૧૬) જાગૃત નારી	—હીરા મહેતા
(૧૭) સાહસ કથાઓ	—રમણિક અરાલવાળા
(૧૮) માતૃત્વ	—લાણુબહેન મહેતા

ગુજરાતનાં સાહસ ગણાતી ગાંઠલી સરતી અને સારી સર્વોપયોગી શ્રેણીનો આજે જ લાભ લો.

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલનારેલી રોડ, મુંબઈ ૨.

ફેસફેરા—સુવર્ણ મિશ્રિત

દરેક પ્રકારના તાવ માટે અકસીર દવા

આ ઔષધિમાં ફેસફેરસ,
સુવર્ણ, લોહ ઇત્યાદિ
શરીર પોષક સુવ્યવસ્થા
ક્ષારો આવે છે, હૃદય,
શરીર અને જ્ઞાનતંતુ-
ઓને મજબૂત બનાવે
છે. હેઠ્ઠાં ત્રીસ ત્રીસ
વર્ષથી દાકતરો આ દવા

કોના મેલેરીયા

એન્યુમિશ્યર

વાપરી ખાત્રી કરો.

★

શરદી સંજોગમાં અને શરીરના તમામ હુ:ખાવા
માટે અકસીર ઇલાજ

કોના પેન બ્રામ

બનાવનાર :

કોના કેમિકલ વર્કસ

: સોલ. એજન્ટ :

કોના એજન્ટી : મુંબઈ ૩

રૉય એન્ડ કું.

હોમીઓ પાથ્રસ.

પ્રિન્સેસરોડ, મુંબઈ ૨

રૂપગર્વિતાનું અભિમાન કરશો નહિ

અંદરો તિરસ્કાર કરે તેવું મુંબ, કમળને પરિહાસ કરવામાં સમર્થ એવી
નેવ, સોનાથી પણ સરસ વર્ણ, ભરમ જેવા મેય, બારે નિતંબ, મનોહર વસન,
અને હામગર્વ આ બધું તમને પ્રાપ્ત થયું હોય તો તમારા રૂપનું અભિમાન
કરશો નહિ... કારણ કે હાથીની ગંડસળની સોમાને હરી લે તેવા સુદાળ સ્તન
વેશવ વિનાના તમારા આ બધાં મુખ્ય નહિમાં છે. આ હિચ્છુ દૂર કરવા
અર્વાચીન રૂપ યોવનાઓ, પિયુષ અપહીદિટ બ્રેસીયરની સમવટ કરે છે. તમે પણ
એના ઉપયોગ કરી તમારા સોદરને નવપ્રતિભા, સુચિત નવયોવન અને
રૂપગર્વિતાનું મોરવ અપાવો.

સ્થાપક	નંબર	સાધક	કિંમત રૂ.
" મોહન "	૨૩૦૨	૨૬" થી ૪૬"	૨-૦-૦
" લક્ષ્મી "	૨૪૦૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૦-૦
" સ્નો વ્હાઇટ "	૨૦૯૬	૨૬" થી ૩૮"	૩-૦-૦
" કોલન નીરડ "	૧૭૧૫	૨૮" થી ૩૬"	૩-૮-૦
" યંગ સ્ટર "	૨૫૧૭	૨૮" થી ૩૬"	૪-૮-૦
" સીલ નીરડ "	૧૦૧૫	૨૬" થી ૩૬"	૫-૪-૦

Note : Bust Measurement Should be Sent.

પિયુષ હોઝીયરી વર્ક્સ

૧૩૫૨, રામ મહેતા સ્ટ્રીટ, અમદાવાદ.

મુંબઈના રજીસ્ટર:—મોહનલાલ તારાવંદ, સ્વર્ણી મારકેટ, સુપી ગલી કાલ્યાણેરી રોડ, મુંબઈ ૨.

શુજરાતમાં પહેલી જ વાર

સંદેશ - કસોટી હરીફાઈ

ફક્ત નવ આનામાં

રૂ. ૧૦,૦૦૦ નાં ઇનામો

આપે છે.

પહેલું ઇનામ : રૂ. ૪૫૦૦ અને

ચંદન હાર

પ્રવેશ ફી ૯ આના

બધે તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરી

[શુજરાતી હરીફાઈઓનાં સીમા ચિન્હ સરીખા આ બૂકમાં ભાગ લઈ
આર્થિક લાભ સાથે લાખા, શુદ્ધિ, ને તમારા સમયનો
રસમય ઉપયોગ કરો.]

આજ સુધીમાં લાખોનાં ઇનામો શુજરાતના-ઘરઘરમાં પથરાયાં
છે. તમારો પ્રયત્ન તમને જરૂર જો લાભ અપાવી શકશે.

લખો—સંદેશ - કસોટી કાર્યાલય

સારંગપુર, અમદાવાદ

અમર

તમારા માનના એજન્ટને મળો

અનુક્રમ

વિરામ કેવો ? શ્રી.	૧૦૯
અથમ રજિપાત : શ્રી. જળવંદનાથ ઠ. ઠાકોર	૧૧૦
ગીતહોરી : શ્રી. કુરેય અધી	૧૧૭
ખજી તો બેટા : શ્રી. નવલમાઈ	૧૩૧
દિવાળીની ' ખુશાલી ' : શ્રી. મુન્નશાય પંડ્યા	૧૩૩
પીંડીના પાદચાવ : શ્રી. મનમુખલાલ મહેતા	૧૩૬
લવન વ્યા : શ્રી. કુરેય	૧૩૮
અધુસંધ્ય (સામુદાયિક અને ઐકાંતિક)	૧૪૧
દોહા-માહુલા દૂધા : શ્રી. રમણિક ગિરાનલાલ મહેતા	૧૪૬
કુટુંબલવનના હેઠલાક પ્રશ્નો : શ્રી. સોપાન	૧૪૮
દુતાશિનીને : શ્રી. પ્રયાગ	૧૫૧

ત્રીજો

મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)
કાન્તિલાલ હ. પરીખ

વાર્ષિક લવાજમ

૧ દેશમાં
પાંચ રૂપિયા

૫૨ દેશમાં
સાત રૂપિયા

જીવન સાહિત્ય મં.

રાયપુરા,
વડોદરા.

જરૂરી વિગત

* આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં આવતા લેખો રાષ્ટ્રને જીવનનાં ઉપયોગી તરવોથી રચેલા હોય છે.

* માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ સામગ્રી સાથે આપવામાં આવશે. સામાન્ય અંકની છૂટક નકલની કિંમત આઠ આના અને ખાસ અંકની એક રૂપિયે રહેશે.

* માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના જાહેરામાં લેખકને પૃષ્ઠદીઠ એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે પરંતુ કોઈપણ લેખ કે કાવ્ય માટે ત્રણ રૂપિયાથી ઓછું અપાશે નહિ. છપાયેલા લેખની જુદી ત્રણ પ્રતો, માસિકનો અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.

* દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક પ્રગટ થશે.

* પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે ટપાલખાતામાં તપાસ કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું.

* સંપાદનને લગતો પ્રત્યવહાર તંત્રી, પ્રતિમા ૧૩૮ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, સુબખના સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭

* સરનામું જરોબર નોંધી લેશો, ને પ્રત્યવહાર કરતી વખતે ચેપર ઉપર આવતો તમારો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવશો.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ, સુબખ ૨

વસાવવા યોગ્ય પુસ્તકો

૧ સાંદીપનનાં રેખાચિત્રો :

રમણીક અરાલવાળા ૨-૮-૦

વાર્તાથી વધુ રસાળ, નર્મ, મર્મ અને કટાક્ષ ભરેલાં વહેતા જીવનનાં ચિત્રો.

૨ ગોમતીચક્ર :

ઈન્દુલાલ ગાંધી ૨-૪-૦

સુબ્ધ ચર્ચ ગાળા કરી એટલાં સુરેર ગેય-ગીતો ભરપૂર સાહિત્ય.

૩ આરામ ખુરશીએથી :

ધનસુખલાલ મહેતા ૩-૪-૦

ચિત્રકલા, લક્ષિતકથા, સાહિત્ય, વગેરે ક્ષેત્રોનો સારા અભ્યાસાત્મક સંમલ.

૪ પાણીના સાથિયા :

હોમેન્ટ્રકમાર રાંચ ૨-૮-૦

કદાચું-મંગળ ભાવનાથી છલકાતી સંપૂર્ણ નવલકથા.

૫ પ્રણય સૃષ્ટિનાં પાત્રો :

ભોગીલાલ ગાંધી ૩-૦-૦

રમભરપૂર કસાતમ શૈલીથી લગ્નજીવનની નિષ્કળ-સકળતા ચર્ચાનું ખૂબ ઉપયોગી પ્રકાશન.

૬ જ્યોતિ રક્ષા :

રમણીક દલાલ ૨-૮-૦

એક સ-રસ નવલકથા.

૭ જીજી :

ઉચ્ચ અનુ. સુરલી ઠાકુર ૧-૦-૦

નારી જીવનની એક સુદ્ધ નવલકથા.

[દરેકનું ટ. પા. જુદું]

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ, સુબખ ૨.

પ્રતિમા નો રસવાહકોને !

★ જંગલો, નિશાળો, લાયબ્રેરી, દુકાનો ઇ.ના
બાહ્ય તથા આંતરિક રંગરોગાન તેમજ સુચો-
લન-ઓર્થોલેક્સ, ડીસ્ટેમ્પર્સ, સ્ટ્રે-પેઈન્ટીંગ્સ
ઇ. કામકાજ માટે પંદરએક એક માત્ર—

ફેમસ પેઈન્ટીંગ્સ એન્ડ ડેકોરેટીંગ વર્કસ

૧૨, આલ્ફી ચેમ્બર્સ, રેગેરી લેન, કોલ, મુંબઈ

ફોન : ૩૩૬૯૪

ફેસફેરા—સુવર્ણમિશ્રિત

આ ઔષધિમાં ફેસફેરસ,
સુવર્ણ, લોહ ઇત્યાદિ
શરીર પોષક સુવ્યવસ્થા
હારો આવે છે. હૃદય,
શરીર અને જ્ઞાનતંત્ર-
ઓને મજબૂત બનાવે
છે. છેલ્લાં ત્રીસ ત્રીસ
વર્ષથી દાક્તરો આ દવા
લેવા લાગ્યા છે. ૪૦ દિવસ ચાલે એવી
એક બાટલીના ફક્ત રૂ. ૩-૮-૦.

રૉય એન્ડ કું.

હોમીઓ પાથસ
પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨

તાપ અને પેટના દર્દો માટે
ફેસફેરા છાપ
શાફી

REGD. મિલ્ટર વાપરો.

દરેક દવાખાતા વેચે છે. નફલેયો સાવધાન
ધી શાફી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વર્કસ. (૧૯૭૦)
મોબાઇલ નં. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧. ૯૧.

ફક્ત ૯ આનામાં રૂ. ૧૦,૦૦૦ નો જંગી ઇનામો

પહેલું
ઇનામ—

રૂ. ૫૦૦૦

રૂ. ૬૬૬
ઉપરાંત

કાંડા ઘડિયાળ

આવા નાના વ્યક્તિઓમાં શું ? એમ કહેનારને વ્યક્તિ ૬૧ ના પરિણામે સુદેર જવાળા આપ્યો છે. એ વ્યક્તિમાં નવ આના જેવી રકમમાં જિંદગી અને મુશ્કેલીઓ હશે. શ. પચ્ચીસો, પચ્ચીસો જેવી માતબર રકમો મેળવી ગયા છે. તમે પ્રયત્ન કરો ને રૂ. ૫૦૦૦ હું પહેલું ઇનામ ઉપરાંત કાંડા ઘડિયાળ મેળવીશ. વિગતો માટે 'સંદેશ-કસોટી' અઠવાલિકા જુઓ. તમારા પ્ર. પ્રશ્નો જરૂરી પ્રવેશ શી સાથે નીચેના સરનામે ભરી મોકલી આપો.

પ્રવેશ ફીના કેઠા

પ્ર. પત્ર રૂ.
૧ ૦-૬-૦
૨ ૧-૨-૦
૪ ૧-૧૧-૦
૮ ૨-૪-૦
૧૬ ૪-૮-૦
૩૨ ૮-૦-૦

અથ તારીખ

૫ માર્ચ, મંગળવાર

સંદેશ-કસોટીના માલિક બનો

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩-૦-૦

છ માસિક : રૂ. ૧-૧૨-૦

અ	ધિ	વ	શ	ન			મ	લા
૨	જા	ક	જા		એ	ક	રા	
								ત
	તા	રા			ટિ	કા		
					ય	ર	અ	મ
	ળ		પિ	કા			જ	
હે			લા			હે		ત
લ	લ					ડો		

આડી ચાવીઓ
૧ કોમેસન્ટ આગામી...
અનેક દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર...
૪ જાંબીર ... માં પોલીસ
ડબલ અનિવાર્ય છે.
૬ મહિની
૭ હિન્દુ-મુસ્લીમ... આપ-
ણી આઝાદી જાહેર
જેથી લાવશે.
૧૧ નસીબની...એ લાગેણી
હાલ છે.
૧૨ ...ના પંધામાં ધમાલ
ન ચાલે.
૧૪ કંઈએલો માનવી . માં
આરામ શોધે છે.
૧૭ જગતની બાજુ સુધારવા
પાકા મુસદ્દો પ્રત્યેક...
ને ઉપયોગ કરી નીકળે છે.
૧૮ હિંદી પ્રભુની નિયતિ
એટલે રાષ્ટ્રીય ગદા-
સાપાનો ...
૧૯ ...માણસો કાળજી અ-
નિષ્ઠ કરી રાકતા નથી.
૨૦ કનિયાગોર અને સ્વાર્થી
પત્નીનું માયાસરૂં વતન
પતિને.. પગડે છે.
૨૨ અહીં લાલું અરજચુંક
બન્યું છે.
૨૩ શારીરિક ચરબી વધી
એટલા માનવીનો આ
રાખ્ત અવસ્થા ખરાબ
આવે છે.

ઊંચી ચાવીઓ
૧ ગણતરીનાજ માનવી કરી
પણ...બનતો નથી.
૨ વસ્તુનું ને...નથી તો
ભય છે.
૩ ...પણ હોંશિયાર વિ-
દ્યાર્થી શિક્ષકનો ઉત્તર
માનીતો થઈ પડે.
૫ ...ના સમયે નિરાશચર
કુરવા નીકળી પડે છે
૭ આવા માણસને જવાળ
હારીબચું કામ આપા
જેખમે સોંપી શકાય.
૮ ...ના નામે ભોળા માણ
સોને ઉતરવામાં આવે છે
૧૦ કાળને વધ હોવા
છતાં કાળથી પર છે.
૧૩ અજવાળી તોય...
૧૪ શાખા માનવી એટલો
ફર રહેતા પ્રયત્ન કરે છે.
૧૫ ...વડે જ સાહસિક
કાર્યોમાં સફળતા મેળવી
શકાય.
૧૬ ઠોર તપસ્યવનિ અતે
જ બની શકાય
૧૭ દબલુ થાય તોપણ
અણનમનું કાર્ય આપણે
...કરવા નથી.
૧૮ અતિશય થી મહેરા પર
ફિકારા પચસાઈ ન્યય છે.
૨૦ આસકિ
૨૧ પહેલું...પછી ધન.

સંદેશ-કસોટી દરરોજના સર્વ શરતો-
નિયમો મને કમ્પ્લે મંજૂર છે, અમદાવાદના
કલેક્ટરે મંજૂર કરેલી દરરોજના.

નામ _____
રેકાર્ડ _____
મેં જાણ નામે કુલ ગામ _____
પ્ર. પત્ર નં...અર્થ છે _____
મેં મારી પ્રવેશ ફી મોકલી છે.

પ્ર. પ્રશ્નો મોકલવાનું તથા પત્રવ્યવહારનું
સરનામું :---

સંદેશ - કસોટી કાર્યાલય,
સારંગપુર, અમદાવાદ.

કલા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ત્રીજું

માર્ચ '૪૬

અંક ત્રીજો

વિરામ કેવો ?

ના, ના, હવે વિરામ કેવો ? શત્રુનું સૈન્ય એક ક્ષણનો ચે થાક ખાધા વિના પાછળ ધસી આવતું હોય ત્યારે શોભી કેમ શકાય ? થોભવું એટલે તો પરાજય પામવું. મૃત્યુ કરતાં ચે એ તો ભૂંડો પરાજય.

દૂર શરૂ કર્યા પછી નિશ્ચિત સ્થાને પહોંચ્યે જ છૂટકો. જે વચ્ચે અટકી જશે તે એક પળવાર તો ખીભની દૂરને પણ થંભાવશે. ખીભના માર્ગમાં પથ્થર બની અંતરાય નાખવા કરતાં વેગભર ધસી જઈ વિલીન થઈ જવું શું ખોટું ?

અને ખીભના અંતરાયે અટકશે પણ કોણ ? યુદ્ધના પોકારો કરતી પાછળ ચાલી આવતી નવા યુગની સેના એ પથ્થરને કાં તો રસ્તા પરથી હટાવી દેશે અથવા એ ઉપર વજ્ર પ્રહારો કરતાં એના ચૂરા કરશે. આવો પથ્થર બનવાનું આજની વેળાએ કોણ પસંદ કરે ?

સૈનિક યતાં પહેલાં લાખ વખત વિચાર કરજો. પરંતુ એક વખત પ્રતિજ્ઞા ઉચ્ચારો અને ખભે ખગલથેલો ભેરવી દો પછી થોભતા નહિ, પાછા વળતા નહિ, તમારી સેના હિંસાને વરેલી હોય કે અહિંસાને સૈનિકનો ધર્મ સરખો જ છે. જીતવું અથવા તો મેદાનમાં જ મૃત્યુ પામવું. એ સિવાયનો ખીજો માર્ગ જે લેશે તે પોતાની ભતનો ને પોતાની સેનાનો દ્રોહ કરશે. એવા દ્રોહી બની આ ભૂમિને કોઈ અપવિત્ર ન કરશો.

દ્વરથી શંખધ્વનિ સંભળાય કે ન સંભળાય, યુદ્ધનાં ટોલ-ત્રાંસા વાગતાં હોય કે ફૂટી ગયાં હોય, તમારો અંતરનો શંખ એક પળ પણ વિરામ ન પામજો. ખાતરીપૂર્વક માનજો કે એનો નિરંવ નાહ થાકેલાઓને નવું લોહી આપશે, અક્યપ્રાણમાં પ્રાણ પૂરશે, હુસ્મનના કલેભમાં કારમો ચથરાટ પેદા કરશે. એ શંખ અહોનિશ બજાવ્યા કરે અને નાહ સાથે જ તમારા પગનો તાલ મિલાવતાં આગળ ધપ્યે જશે. વિજયદેવ તો તમારી રાહ ભેળંને જ ભલો હશે.

શ્રી,

પ્રથમ દષ્ટિપાત

શ્રી. બલવંતરાય કદ્યાણુરાય ઠાકોર

૨-૧ નિઝર અને અમી: ' પ્રથમ, દ્વિતીય તથા તૃતીય દર્શન-સત્ય ધટનાત્મક નવલકથા લેખક શ્રી ચુનીલાલ વ. શાહ (' સાહિત્યપ્રિય '): ૪થી આવૃત્તિ [૧૬૧ દર્શનની-૧લી આ. ૧૯૪૩: મૂલ્ય રૂ. ૨૦ + રૂ. ૨૦.]

કહે છે કે ઘણાં અવલોકનો ચોપડી વાંચ્યા વિના જ લખાય છે; જહુ તો થોડાં પાનાં આમ-તેમ ઉપધારી તેમાંથી ધધરઉધર થોડી પંક્તિઓ પર નજર નાખી ન નાખી અને લખી નખાય છે. કોઈ પણ વર્ગની વ્યક્તિઓ વધે, ચોપડીઓ અને વર્તમાનપત્રો વધે, તેમાં લખનારાઓ અને તે લખનારાઓની સંખ્યા વધે, તેમ તેમ તેમાં ભેદ-વાંખદાર કારીગરો, અકૃત્યકર્તા કાર્યકરો, વેહ લેખે માત્ર ભરતિયું ભરનાર પેટ ભરાઓની સંખ્યા વધ્યા વિના ના જ રહે.

અવલોકન લખનાર ચોપડી આખી વાંચવી નોઈએ એટલું જ નહીં; આગળ વાંચતો જાય તેમ તેમ વાંચેલું જુલોતો જાય એવા વાચકે અવલોકનો લખાય જ નહીં, લખવાં હોય જ નહીં. અવલોકનકથા સમગ્ર કથા છે, આદિ મધ્યઅંત આખી વરતને સમગ્ર રૂપે એકત્ર લેખે નોઈ નિહાળી રહે, તેવા વાચકે અવલોકનો લખાય, તે જ ઉચિત.

કેટલીક ચોપડીઓ પોતે એક ગણાય એવી હોતી નથી. આ ' નિઝર અને અમી ' એક વરતુ વિષયક ચોપડી નથી, એક ભૂતિની પણ આદિતી અંત સમી નથી; ભેગલેગિયા કે ખીચડિયા ચોપડી જણાય છે; ને કે કતો તેલું એકમ રચાવવા ફરી ફરીને સખે છે. નાવિકા અમી ઉર્ફે ચંદ્રાવલિ સોમક ભેગલેલું ક્ષ પી મૃત્યુ પામે છે, અને એના મોતથી લીલા (નાયક નિઝર ઉર્ફે વિશ્વંભરની કાકાની પુત્રી) ગાંડી જેવી રડે જાય છે, આખું કુટુંબ ચુંચાર્ધ ઇન્નમિન્ન અને બેડાલ ઘાય છે, તથા નાયક ન્હારી છૂટે છે, ત્યાં સમીતો દરમિત જ એક નવક કહેવાય એવો છે. પડેલા શાસ્ત્રનાં સવા-ગણે પાનાં જ નામ જણાવા પાવ છે ખીજ

ત્રીજા ભાગનાં મળીને ખીજાં બસો ત્રીસ પાનાં છે તેમાં, ખીજે ભાગ અને ત્રીજાનો આરંભ નવલના કરતાં કાશ્મીર અને પંજાબ પ્રાંતના કેટલાક ભાગના દેશ દર્શન જેવો છે, અને પછી તો નાયક વિશ્વંભર (ઉર્ફે નિઝર) જૈન સાધુની દીક્ષા લે છે, એટલે કતો ખાકીની ચોપડીમાં જૈન સાધુઓ, શાવડો, જૈનધર્મના આચારવિચાર એ સર્વમાં આવેલો સડો, અને એ સર્વ સુધારવાની આવરવકતા, તેના પ્રકાર, વગેરે વગેરે લઈ બેસે છે, તથા એ સમાજ માટે સમભાવ અને લાગણીવાળો લેખક દોરે તેલું એલું મોટે ભાગે વારતવિક ચિત્ર કતો દોરે છે. આમાં તે લાકોર અને જામુરના ચુંચાર્ધ લમીનો પશ્ચિમ ઈન્દોનો વિશ્વતીર્થ પ્રદેશ ખુદી વળે છે, એટલે એવા વિષયના જિજ્ઞાસુ માટે ચોપડી એ રીતે રસિક રહે છે ખરી, પરંતુ આપણામાં નવલોલું વાંચન કરનારો કિશોર અને યુવકવર્ગ મોટે ભાગે આવા વિષયમાં કે સુધારક હૃદયની લાગણીઓ અને આવેશોના નિરૂપણમાં રસ લેનારો હોતો નથી, એટલે આ ચોપડી હાથમાં લીધા પછી પણ એ વાચકોમાંના કેટલા આ ખીજ ત્રીજા ભાગને પ્રથમ ભાગની જેમ વાંચી શકે, કેટલા તો થોડા આ ખીજ ત્રીજા ભાગને પણ ધ્યાનથી વાંચતા હશે, એ ખાખત વિચારશીલ વિવેચકને માટે એક સવાલ જેવી જ રહે છે.

કતો પોતે તો ખીજ ત્રીજા ભાગના આરંભમાં નિવેદન કરે છે, તેને ' પ્રત્યુત્તર 'નું નામ આપી જણાવે છે, કે એમને ' આ ભાગને સાને કુંકારી

• પ્રથમ દષ્ટિપાત નામે લેખમાલાનો ૧૬૧ વિષય: ' સાહિત્ય પરમર્શ ': અને માટે જુલો ' પ્રતિમા ' માસિક, બનેવારી ૧૯૪૧ નો અંક.

દેવામાં આજ્યા ? એવા કામળો મળ્યા છે, તો એવા વાચકોને જ્યાં લખવો પ્રાપ્ત થાય છે કે નવલકથાની કલાની દૃષ્ટિએ પોને તેમ કરેલું છે, વગેરે.

આ શું સાચું માનવું ? પહેલા ભાગના આર-ભમાં ૫ ક્તાં નિવેદન કરે છે કે વિશ્વંશર અમદાવાદના મધ્યમ વર્ગના ઉચ્ચશિક્ષાત કાર્યકરોમાં એક જણીલી વ્યક્તિ છે, આ નવલકથા કલ્પિત નથી, તેના જીવનચરિત્રની મુખ્યત્વેસર હકીકત જ છે, વળી તેણે પોતે લાંબી દિન-કી (ડાયરી, હાજરો પાનાં લાંબી) લખી છે, જે તેણે કતો-શ્રી સાહિત્યપ્રિયને જોવા આપેલી, આવી ચોપડી માટે વાપરવાની પરવાનગી સુદ્ધાં આપેલી, તે ઉપરથી લખી છે, ડાયરીને હું કાવવા ઉપરાંત પોતે-શ્રી સાહિત્યપ્રિય-થોડું જ ક્યું છે, વગેરે. આ પણ શું સાચું માનવું ?

ચોપડીમાં રચે રચે કાશ્મીર મહારાજ હરિસિંહજી, શ્રી નરસિંહરાવ જોળાનાથ, કમળાશંકર ત્રિવેદી, કેશવ હર્ષદ મુવ, ભોગીરાવ દ્વિવેદિયા, શેઠ દેવકરજી નાનજી, પંડિત લાલન, પૂજ્ય ગાંધીજીએ પતિત કરાવેલ પેલા આશ્રમના રચાપક કચ્છી મુશી-વેદાંતી, વીશમી સદી (એ સચિત્ર માસિક)ના રચાપક હાજી મહમ્મદ અહારશિયા શીરજી, વગેરે કેટલીક જણીલી વ્યક્તિઓના અને સાથે મુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ જેવી સંસ્થાઓના નામ કતો આજી છે, એટલે પણ ચોપડીઓનાં ચિત્રોમાંનાં કેટલાક ખતી અથવા વાસ્તવિક જનાવો અને આપણા વચ્ચે સજીવન પ્રવૃત્તિ કરી અથવા જણીલી વ્યક્તિઓને સ્પર્શતાં લાગે છે, અને એમ કતો દાવો કરે છે કે નવલ માટે ભાગે “ સત્યપટનાત્મક ” છે, તેને આ સર્વ સામગ્રી ટેકા આપતી લાગે છે. અને તો પણ એ બધું એક કુશળ કારીગરે ખીલાવેલી ખીલાત માત્ર પણ હોય. નવલકથા ક્ષેત્રમાં કેવળ કલ્પના જળને અને સાંધીસુધીને સર્જેલ જનાવ પરંપરાને આ તો ખરી અનેલી તવારીખ માત્ર છે એમ જણાવીને વધારે આકર્ષક જનાવવાની યુક્તિ તથા

તેમાં અચારતવિક બદલે અજાજ જેવા અકોડા પણ આજ્યા કે જોડવા પડે ત્યારે જણી જ છે ને, truth is some times stranger than Fiction એટલે કલ્પિત જોડતો હોઈ તો તો આવું અંદર આવું નહીં, પણ માત્ર જનેલા જનાવ વર્ણવાનું કાર્ષ્ણ્ય છે. એટલે શું કહું, કાર્ષ્ણ્ય જ-એવી અજાજ જેવી માદરમાં તેમને લખેવાની અને એવી એવી તદ્દખીરે; પણ ઘણીવાર વખરાય છે. આ દાખલામાં પણ કતોએ એમ જ ક્યું હોવું જોઈએ એમ મને તો પાકા બહેમ જાય છે. તથાપિ એ વિશે કું નરો વા કુંનરો વા એવું સંદેશ વલજી રાખીને, બને જે કોઈ ચોપડી વાંચે તે આ વિશે પોતાની સ્વતંત્ર અભિપ્રાય બાંધે, એટલી મતોતરના સ્વાગત માટે ખુશી જારી રાખવાને તૈયાર છું. બને વાચકોમાં આ સંખ્યા-બંધ પણ માને કે કતોએ નિવેદનો દ્વારા આપી છે તે જણાવી સાચી અને માન્ય રાખવા જેવી છે, માત્ર કલાયુક્તિ નથી; નવલકાર લેખે નહીં, વ્યક્તિ લેખે કતો જાતે આવી ખાતરી આપે નહીં ત્યાં લખી કું તો એને કલાયુક્તિ જ ગણવાના મતને વધારે વળન દોરે.

મુજરાતી સાહિત્યના નવલોના ક્ષેત્રમાં અત્યારે આપણે ત્યાં ત્રણ સર્જકો મોખરે છે, તેઓ એટલા તો જણીતા પણ છે કે તેમનાં આખાં નામે અહીં સારને, માત્ર નામ (કે તખલ્લુસ)ના પ્રથમાક્ષરથી કામ કરે એમ છે એટલે આટલું જ કહું છું કે એ ત્રણ તે, ક., ધૂ. અને છ. છે. અને આ પહેલી હરાલમાં આવી જવા અને તેની કીર્તિકમા-ણીમાં ભાગ પંડાવવાને પ્રયત્નો થાય તેને કુદરતી બદલે સ્લાધ્ય ગણું છું, અદખાઈ પ્રેરિત કે ટીકા પાત્ર ગણતો જ નથી. માનવ પ્રવૃત્તિના દરેક ક્ષેત્રમાં પ્રગતિ સાધક એ મહદભિસાધ કે સરસાધ (emulation) ની ભૂમિ છે. ઉપલા ત્રણ સાથે સ્લાધ્ય સ્પર્ધામાં ઉતરતા નવા નવા સર્જકો પણ આગળ આવે છે અને પ્રયત્નો કરી કરે છે. પરંતુ આજ લખી તો એવા કોઈ પ્રયત્નને નવલવાચકો-

ગાંધી ગોટી સંખ્યાએ વધારી લીધો હોય એમ દેખાતું નથી, અથવા દલીલની ખાતર સ્વીકારીશું કે બાઈથી રમણલાલ વ. દેસાઈ પણ લગભગ એ પહેલી દરોહમાં ગણી શકાય એવા મોટા નવલકાર અત્યારે આપણા સદિત્યમાં શોભી રહ્યા છે, તે પણ એમની સાથે ઠાઈ પડેડોંચાને ચ પહેલી દરોહના સર્જક ગણવાને આપણે દહ તૈયાર નથી. એ પહેલી દરોહમાં ગણાવાને પાત્ર કરવા માટે શ્રી. 'સદિત્યપ્રિયે' આ 'નિગર અને અમી'ના પ્રથમ દર્શન કરતાં વધારે ચડિયાતો પ્રયત્ન કરવો પડશે. એમને એવા પ્રયત્નમાં વિનય પ્રસ્તુતું. શરીર ગમે તેટલા વરસનું થાય પરંતુ કલા અને સર્જનના ક્ષેત્રમાં કલાકારની શક્તિએને વાર્ધક્યની ધારિતી રાખવાની નથી. 'એતેશી' કલાકારોમાંથી બાણીની સર્જન શક્તિ ગરજવાનીના જેવી જ ચાહુ રહેલી નેવામાં આવે છે. અત્યારે ડુનિયાભરમાં સોથી જળણીતો દાખલો જાનીડ' શોનો' ગણી શકાય, જે એકાલ્પને વર્ષે દહ પોતાનાં ચિંતનસર્જન કાંચીમાં મંદ પડેલા નથી. અમેરિકન નોગલ પારિ-તોષિક છતી જનાર સી નવલકાર પર્લબક પણ 'વન' ઉતરી જઈને 'પષ્પટક'માં પેડાં છે. છતાં તેમનાં સર્જક લખાણોનો પ્રવાહ એટલો ને એટલો વિપુલ ચાલ્યા કરે છે.

આ નવલને એટલે કે 'નિગર અને અમી'ના પહેલા દર્શનને પણ આપણી એક નવલકાની ક્ષરમાં કેમ ના મુકાય તે ઉપર હવે આપણે વિચાર કરીશું. પ્રાચીન મીસોનો એક ફિલસૂફ મદાન સિફ્ટરના કોમાર્ષમાં તેનો શિશ્યાચુદ્ધ એરિસ્ટોટલ સોન્દર્યની મીમાંસા કરનાં અને વરણના પ્રકરણને લગતા કેટલાક અગત્યના સિદ્ધાંતોને રચાપતાં, અચક્ય જનાવ અને અસંભવિત જનાવ વચ્ચેના તફાવત ઉપર આંગળી મુકીને ઉમેરે છે કે જનાવ લઈને શક્યતાશિત હોય. જે વાચકને તે સંભવિત લાગે એ રીતે કલાકાર તેને વર્ણવી શકે એમ હોય, કલાકાર તેને એવા વાતાવરણ પરિરિચિત આદિમાં મુકતો હોય અને એ પ્રકારે વર્ણવેતો હોય કે વાચકને તેની

શકયા શક્યતાનો વિચાર આવે નહીં, તે એ રચાને એ સંજોગોમાં બે પાત્રો માટે સંભવિત જ લાગે એ પ્રમાણે નિરૂપી શકાય, તે તેવા જનાવ લેવામાં કરી જ બાધ નથી. કલાવસ્તુ માટે અનુચિત છે કુદરતી અચક્યતા, આપણે એટલે વાચક કે શ્રોતાથી માની ના શકાય એવી અસંભવિતતા; પરંતુ દેખીતી અચક્યતા અને સામાન્ય રીતે જોલતાં જ અસંભવિત ગણાઈ જણાય તેને પણ કલાકાર વાતાવરણ પરિરિચિત શેલી અને સંજોગયે સંભવિત અને જન્યા પણ હોય એવા શ્રદ્ધ (credible) જે જે જનાવેને જનાવી શકે, તે તમામને તે પોતાના વસ્તુ માટે લઈ શકે છે.

નિગર અને અમી સામાજિક નવલ છે તેમાં એક પછી એક જે જનાવો અને સંજોગો કરતાં વર્ણવે છે તે લગભગ અસંભવિતથી તદ્દન અસંભવિત લાગી જાય એવા જ જનાવોની પરંપરા જેવા લાગે છે. જનતે ઝેર પીને મૃત્યુ પામેલી ચંદ્રાવલિએ નવો અચતાર એક દશાણી બ્રહ્મણના કુટુંબમાં લીધો, તેની મારી એક સજ જડજને પરણેલી હોવાથી પતિની નોકરીના કારણે સુરત રહેતી હતી ત્યારે એ બાળા નામે પુષ્પકાંતા તેરચોદની ઉંમરે સુરત માસીને ત્યાં આવેલી, દરમિયાન જનસાધુ વિશુદ્ધવિનય (= 'નિગર') અને તેના શુદ્ધ ચાતુ-મીસ ગાળવાને સુરત આવેલા તેમનો નમરપ્રવેશ બારે દાહમાથી એક 'વરપોડો' કહાડીને કરવામાં આવેલો, અને શહેરની લગભગ બધી વસતી એ શોભા જેવાને એટલે, જારીએ રસતાની જાને જાતુએ ખડકાયેલી. આમાં પુષ્પકાંતાની નજર વિશુદ્ધવિનય ઉપર પડતાં જ તેને આમલા બવની પરિરિચિત અનુભવેલી જ આદિ સાંભરી આવે છે, તે આપણા જનસાધુને એકાંતમાં મળે છે તેની પણ ખાતરી થઈ જાય છે કે તે પોતાની આમલા બવની અમી જ છે. ત્યાંથી માંડીને એ પુષ્પકાંતા પણ (અરીજ ખાઈને) આપલાત કરે છે, એ આખી જનાવ પરંપરા, પુનર્જન્મ માનનારા અને ચાલતા જનમ દરમિયાન ઠાઈ અમલા બવને લગતી

રમૂતિઓ જાગી પથ્થુ જેઠે એવા સંભવ સ્વીકાર-
નારાને માટે પથ્થુ સહેલથી મનાય અને ગળી જવાય
એવી બનાવ પરંપરા નથી. થિયોસોફી, લેડગીટર,
રિપરિચ્યુએલિઝમ, આદિ તમામ સાજસામગ્રીનો
શ્રી સાહિત્યપ્રિય લાભ લે છે, તથાપિ એટલું
સારું જ કરે છે કે વિશ્વવિન્યસ=વિશ્વંભર અને
પુષ્પકાંતા=ચંદ્રાવલિ=અમી વચ્ચે કશા પથ્થુ સંદેશી
એઓ-આપતા નથી. વાયકની અંધશ્રદ્ધા ઉપર
એટલો વધારે ભાર લાદતા તેઓ અટકે છે.

આને મુખ્ય બનાવ લેખે જે વસ્તુપ્રવાહમાં
સ્થાપવો સ્વીકારવો પડે, તેવી ધટનામાં કત્તા એવું
વાતાવરણ રચે છે એમ દલીલ કરી શકાય કે તેથી
કરીને બનાવ પરંપરાનું આયુ શિખર આણી
સુકતા આગસા બનાવોમાંના ધણીખરા પથ્થુ શ્રદ્ધેય
કોટિમાં આવી જાય. પરંતુ એ બનાવમાંના કેટલાક
તો અસંભવિત જેવા અથવા અશ્રદ્ધેય કે નમજામાં
નમળું વિશેષપથ્થુ વાપરિયે તો પથ્થુ માનવા સુરક્ષ
પડી જાય એવા તો રહે છે. બનાવ પરંપરામાં
પુષ્પકાંતાની આગસા ભવની રમૂતિ જાગી એ સર્વોચ્ચ
શિખર પહેલાંનું-ચંદ્રાવલિના મૃત્યુની ધટના એ
શિખર તપાસો. કોઈ દિવસ નહીં ને તેજ સરારે
ચંદ્રાવલિની સાવકી સાસુ એના ઉપર ખાસ વ્હાણ
દેખાડી પોતે એની વેણી પથ્થુ ગુચે છે. આવા અમૂત
પૂર્વ હેતુ અને લાડથી ચંદ્રાવલિ અને એની નણુંદ
લીલા બંને વ્હેમાય છે. અને લીલા એ સાસુનાં
પછીનાં કૃત્ય છુપાઈને જુવે છે. સાસુ (માયા)
દૂધનો કટોરો પોતાના ઝોરડામાં લઈ જઈ તેમાં
સોમલ વાદીને ભેળવે છે અને પછી એ દૂધ તથા
મીઠાઈની તાસક ચંદ્રાવલિ ભેડે એના પતિ
વિશ્વંભર માટે મોકલે છે. વિશ્વંભર મરી જાય તો
તેની ધણી મિલકતનો વારસ એના ન્હાનો સાવકો
ભાઈ (માયાનો પુત્ર) થઈ જાય, અને આવા
પરિણામને તાકીને જ પાપી માયા આ અપકૃત્ય
ચોગે છે. પથ્થુ લીલા દૂધમાં સોમલ ભેળવાતો ભોઈ
ગમેલ છે, તે ચંદ્રાવલિને પતિની મેડીએ જતી વચ્ચે
રોકે છે, મોકલું જણાવે છે કે દૂધમાં ઝેર છે તે

ખારીએથી ઢોળા દે, હું ખીરું દૂધ હમણાં જ
લાવું છું ત્યાં લગી થોમ, તે લઈને જ પતિ પાસે
જાગે. તથાપિ લીલા દૂધ આણવાને જાય છે એટલે
ચંદ્રાવલિ નથી થોભાળી નથી ઝેરવાળા દૂધને ફેંકી
દેતી. એ તો સીધી મેડીએ જઈ પતિને હાથે એ
દૂધ પોતે પીએ છે. ચંદ્રાવલિને માત્ર માયા ઉપર
નહીં આખા કુટુંબ ઉપર સંસાર માત્ર ઉપર અને
પોતાના જીવન ઉપર પથ્થુ અલંકાર વેરાગ્ય આવી
જાય છે એ સ્વીકારીશું. જે લક્ષ્મી આવાં અપકૃત્ય
કરાવે તેને ધિક્કાર છે, જે જીવનમાં ચોતરું આયુ
આયુ બને, બનવા સંભવ, તે જીવન ઉપર પથ્થુ
તેને ધિક્કાર આવે તે પથ્થુ સ્વીકારીશું. તથાપિ
ચંદ્રાવલિ આપઘાતનો નિશ્ચય કરે. પતિ એમ જ
માને કે હું વ્હાણી પ્રિયતમાને લાડ કરું છું મ્હારે
હાથે એને દૂધ પાવાનો અપૂર્વ ફાવો લઈ છું,
ચંદ્રાવલિ પથ્થુ એ અનુભવમાં પરમસુખ માને અને
એમ મોક્ષ-અત્યંત દારુણ મોત કેમ કે એને તો
આમો મહિનો બેસી ગયેલો છે. સ્વીકારી લે એ.
એક તો ગાંડપથ્થુ છે, કત્તા પોતે એને ક્ષણિક
ગાંડપથ્થુ કહે જ છે, અને ખીરું એ આખો બનાવ
અસંભવિત જ છે. આવા બનાવ ઉપર જે નવલ-
કથા આટલે સુધી અરથબે તે, એક “ ડિટેક્ટિવ ”
કિસ્સાની જાતિની નવલ હોય તથાપિ સારી નહીં
નજાગી સંકલ્પનાવાળી ગણાવતો જ પાત્ર છે. હું નથી
ધારતો કે આ વિશે મતભેદ પથ્થુ સંભવી શકે.

મુખ્ય બનાવો વિશે જ્યાં આવો ચુકાદો
વાજાગી લાગે છે ત્યાં એ બનાવોને આણી આપતા
આગસા બનાવોને ખારીકથી તપાસવા મૂંઝવવાની
જરૂર પાગળે. અને તો પથ્થુ એ ત્રણ વિશે કંઈક
ઉમેરીશું.

પહેલો જ બનાવ જુવો. દેહલીના કલોકટાવર
વિશે અત્યારે વાદ આવતું નથી પરંતુ મેં તો
હિંદમાં જેટલા ધડિયાળવાળા મીનારા જોયા છે તે
દરેકમાં મીનારાની અંદર તેની દીવાલોને ફરતાં
પથ્થુઓ જોયા છે અને એ જોળ દાદરના પથ્થુઓ
ગણતો ગણતો છેક ટોચ થઈ ચડેલો ને ઉતરેલો છું.

કોઈક મીનારામાં એવાં પગથિયાં છેક ગોલતગિરેથી નદી દોધ તો તેને લગતી અગારી દરે અને અગારીમાંથી અંદર પેસવાનું દાર અને ત્યાંથી ઉપર ચડવાને પગથિયાં એવી ગોઠવણ જ મને તે સાંભરે છે. પરંતુ કતો આ મીનારામાં અંદરથી ચડવાને કદી વ્યવસ્થા નહોતી એમ મર્મિત રાખીને, તેની દિવાલના ઉપલા ભાગમાં પડેલી ફાટને સમારવા માટે ઇંગ્લેન્ડેને ન્યારે ત્યાં લગી પાલક બાંધવાનો ખર્ચોળ રસ્તો જ સુએ છે ત્યારે કિશોર વિશ્વંભર પતંગ વડે ટાવરની બંને બાજુ ધીંધું દોરડું લટકાવી આવે છે એમ પોતાના નાપકનું પ્રથમ પહેલું પરાક્રમ વર્ણવે છે. આથી કદપના જ ઉઠાંગ ગળાય એવી છે; ચોકળા બીનજરૂરી પણ છે.

વિશ્વંભર ઘોડેથી પડી પછડાતાં એના એક દાય કોણીમાંથી ઉતરી નય છે, માથે પણ સખ્ત પછાડને લઇને થોડો સમય ગેશ્વદ દોષ છે અને ઢાકતરો એની રિયતિ મંબીર જળાય છે ત્યારે દિલ્હીથી તાર કરીને એના સસરાને અસીમદ ખજાર પહોંચાડાય છે. વિશ્વંભર અને ચંદ્રાવલિનાં લગ્ન થઈ ગયેલ પણ ચંદ્રાવલિ હજી સાસરે આવેલ નહોં તે સમયનો આ ખનાવ છે. તાર પહેલે છે ને તુર્ત સામુસસરા એકદમ દેહની ઉપડી જવાનો વિચાર કરે છે પણ માની લે છે કે પહેલી જ ગાડી તો દાય નહોં આવે ત્યારે તેરક વર્ષની બાળા ચંદ્રાવલિ શું કરે છે તે જુવો. વિશ્વંભરને કતો સાદસમૃતિ જેવો ચિતરે છે એટલું જ નહોં નાગિકાને પણ અતિ સાદસિક જળાયત્તા તેઓ માગે છે. અને પિતા-માતા દજી મુજાપ છે. નીકળવાની તૈયારીઓમાં છે ત્યાં ચંદ્રાવલિ એમને કે માર્કિને ડાડું જ કરેતી નથી. એને બીજી કશો વિચાર જ આવતો નથી એ તો દોડી નય છે રેલને અને થડી બેસે છે આગગાડીમાં, પહેંચી નય છે દેહલી અને પોતાના પ્રાણ પતિ ન્યાં ખાટકે પડ્યા છે તે જંગમે. ઉમળિયાત વર્ણુની સાગામાં બળુની ચોદ પણ પૂર્ણ થયાં નથી એ હંમરની અને કુટુંબમાં મુરશિત ઉછરેલી એક

આદાણુ બાળા માટે આવું આવરણ સંભવિત ગણાય ખડું કે? કઈ રીતે શક્યની કોટિમાં આવે તે કોઈ પણ સમજાવી શકશે? હા, મજૂરણુ વર્ગની છેક બચપણથી મામમાં એકલી બટકતી પોતાની રક્ષા કરવામાં દેવાયતી અને મજૂરી મેળવી પેટિયું કમાતી બાળાઓની જુદી વાત છે. પરંતુ ચંદ્રાવલિ કંઈ એ વર્ગની બાળા નથી.

કલાધરનો પ્રસંગ આપણી બાલાઓમાંથી અતિ સાદસિક અને માયાકરેલને માટે પણ અશક્ય તો શું અશક્ય છે.

ચોપડી શરૂ કરતાં કતો એવા આશપથી પ્રેરણા જળાય છે કે ગુજરાતીઓ સાદસ માટે સ્વાધ્ય માટે બળીતા નથી. સાદસિક નાયક ચિતરું તો ગુજરાતી વાંચકો સારી પેઠે આકર્ષાય. વળી સાદસિકતાનો આદર્શ તેમની આગળ ધરવાથી વાંચકોને કંઈક લાભ પણ થાય. બીજું કંઈ નહોં તો કેટલાક વાચકોના દિલમાં આદર્શ તો ઉગે કે ન્યારે ને ત્યારે ડરપોકપણે ધરકુંકરી થઈને બેસી રહેવું અને પહેલા મીસાને વળગી વળગીને જ જીવન ગુજારવું એ કંઈ સારું નહોં, એમાં કંઈ મજા નહોં; ખાસ કરીને ન્યારે કંઈ એવા સંજોગોમાં આવી પડિયે કે આપણું ઘર જતાવવાની તક પણ ઝડપી લઈયે તો દાય આવે ખરી, ત્યારે તો આપણે જરા લોહી ઉછાળો ફરમાવે તેમ વર્તવાનું સાદસ પણ કરવું ઘટે, તેને ફરી કરીને દાખી જ દેવો, એ તો કંઈ ઠીક નહોં.

આ આશય-કર્તાને રૂપો જ હોય-તો કંઈ બોટો ન કહેવાય. વળી એમની ગણતરી પણ સાચી હતી કે એવાં વર્ણુનો વાંચતાને લોભ આકર્ષણ પણ ખુરા. વારુ, લખતાં લખતાં નાયકની સાથે નાયિકા કુટુંબ વંચે વળમાડવાં જ નેત્રેએ એટલે એમને બીજા છુટા ઊઠ્યા. લાવ એક આદર્શ પ્રેમકદાણી વર્ણુનું, અમૃતપૂર્વ, અમૃતપૂર્વ લાવ સંપત્તિજનની શાવનાનાં શિખરે ચિતરી જતાવું. પતિવ્રત્ય અને સતીત્વની સાથે એક પત્નીવ્રતનો નમૂનો પણ આપણું. અને આ શુભાતિશુભ પ્રમાણી

રહે માટે 'કુટુંબ'માં જ સડો અને પતિત કલકિત સ્ત્રી પુરુષો પણ આણું. વસ્તુમાં ય એ પ્રમાણે વિશાળતા અને વૈવિધ્ય આવી શકશે. નવલમાં રસ જમાવી શકશે.

આ આશયો પણ કંઈ ખોટા ના કહેવાય. અને ઉપર સ્વીકારું જ છે કે પહેલું ઈર્શન, પહેલાં સવાજસો પાનાં, એક સામાજિક નવલ છે પણ ખરી, તેનો મુખ્ય હોય આ છે કે વિશ્વભર અને ચંદ્રાવલિને સાહસમૂર્તિ ચીતરવા જતાં બંને અસંભવિત લાગે એવાં ચિતરાઈ ગયાં છે. લીલામાં ભગિનીપ્રેમ અને દુરાચરણની સુગ પણ અમર્યાદ થઈ ગયાં છે. દાદા શિવાયનાં પાત્રો માત્ર નામ જેવાં રહી ગયાં છે, અને તો પણ કર્તોના આશય આ નખાળી કહેવી પડે એવી નવલમાં પણ કેટલેક અંશે સિદ્ધ થયા છે. પહેલાં સવાજસો પાનાં વાચક ઉપર અમુક અમુક છાપ થોડી ધણી તો પાડે જ છે. પરંતુ ઉમેરવું પ્રાપ્ત થાય છે કે પછીનાં સવાજસો પાનામાં સ્ત્રીઓની કાષ્ટકતાના જે એક પછી એક પ્રસંગ આપ્યા છે, અને તે પછી તો જે જનસુધારા પુરાણ હોસે હોસે કાલચું છે, તેમાં કર્તોના આગ્રહ આશયો ઉકરડામાં દાણાની જેમ દટાઈ જાય છે, ખીછ રીતે કહું તો આ ચોપડી એક કે એક વિષય ઉપરની નથી. ત્રણ ચોપડીઓ ભેગી બાંધી છે, ત્રણ વિષયોનું ખીચકું બનાવ્યું છે, એ હકીકત આ પ્રકારે પણ તરી આવે છે.

ચોપડી વાંચી લઈ તેનાં પાનાં ફરીફરીને ઉઘાવાતાં કાચકતાએ કાણુ ખોઈ બેસતાં અને ઘસડાઈ જતાં આમાં કેટલાં સ્ત્રીપુરુષો આવે છે આત્મા જ કરે છે એ હકીકતથી મુંઝાઈ જવાય છે. શું વિશ્વભર એટલે જિગર એની અમી એટલે ચંદ્રાવલિને પૂરેપૂરો વફાદાર જ રહ્યો તેના નિરૂપણ માટે શૂરવી કુલો અને રાજકુલો હિંદુસમાજ અને જૈનસમાજમાંથી આટઆટલાં પ્રતીબાનનાં દાખલા પડકારની જરૂર હતી ખરી ? માણે કર્તો અરેભિયન નાંખેલ કે કું કિશોર કલો ત્યારે રથજે રથજે બેવામાં આવતી તે રેનોડસની જે ચાર નવજોનાં

વાચનમાંથી તાગજ કર્તોએ આ નવલ આદરી હોય નહીં એવો કંઈક ભાસ થાય છે જે, બેશક, કર્તોને અન્યાય કરતો હોવાથી જૂસી નાખવો ઘટે છે.

આગળ આપણે આપણા ત્રણ કે ચાર શ્રેષ્ઠ નવલકારોને સંભારેલા. કહેવાની જરૂર નથી કે કે. ની શૈલીનાં વેગ અને સામર્થ્ય છે. ની શૈલીના કહેડાટ ગહેડાટ ચરેરહ, ધૂ. ની શૈલીની તીક્ષ્ણતા અને વેધકતા, કે ર. ની શૈલીની પ્રસન્ન શિષ્ટ લ'ભાઈ શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાહની શૈલીમાં નથી. દૈનિક સાપ્તાહિક છાપામાં નોકરી વિશે મહારો સામાન્ય અભિપ્રાય એવો છે કે સાહિત્ય-શાળી વિદ્વાનકુલ કે કલાનિષ્ઠ સૌંદર્યપ્રાસો જુવાને એ નોકરી વળવી. એમાં ભેખન ઘસડ ઘસડ ઘસડ કર્યો કરવું પડે, મગજ થાકે વિશ્રાંતિ માગે, વિષયફર મૂંઝે, આંખમાં ઝાંખ વળે, માથું દુખે, બગસાં પર બગસાં આવે, તોપણ કર્તારો (કેમલો) ભરવાની તે ભરવાની જ, ભરતિયું અધૂરું મેલાય જ નહીં. મગજને લાંબા વખત લગો મદત રાખવું પડે, વિષય પ્રિય કે અપ્રિય તે બેવાનું જ નહીં અને મગજ પડેંગાડવાનું, કુદરતી કરતાં વધારે વેગે પણ તેને દાંકવાનું એવાં નિત્યકર્મમાં વિદ્યા સૌંદર્યપ્રીતિ કે સાહિત્ય પરિચય વધવાનો સંગ્રહ નથી તો નથી. માણસની શક્તિઓ વેકાણ છે, અને તેની શૈલી વૈચારિક વિકસન માટેનાં સંભેગો મેળવવાને કેકાણે ધવાતી ને પછડાતી, સજ્જનતા જ ખોઈ બેસે છે. વેચકન શૈલી વિકસવાને જદેસે એ બીયારને વળગે છે, છાપાળયા લખાણની દુર્નિવાય આદત, અશિષ્ટ અશુદ્ધ શબ્દાણું ફેકફેકાની આદત, ગમે તેવાં ધીંગલાં ને છોમાં ગમે ત્યાં ખોસવા, ચોંટાડવા, વળગાડવાની આદત; લખાણ કેવું થાય છે શું લખાય છે તે વિશે વધતી જતી બેપરવાઈની આદત કવિ કહે છે, 'લખનાં લલિયો થાય.' કરિ પણ નથી કહેતા કે લખતાં લખતાં લખતાં નિપજ આવે શ્રેષ્ઠ.

પરંતુ આ માત્ર સામાન્ય દૃષ્ટિ છે. નિરૂપણ વ્યાપ્તિ નથી. કહે છે કે કાવ્યનાં આશુમાં હીરા

પણ પાકે, વર્તમાનપત્ર ચલાવતાં અને તેની નોકરી કરતાં કરતાં લેખક પણ પાકે. આનો આપણો સૌથી જવલંત દાખલો - પ્રત્યક્ષ મોહનભાઈ ગાંધીજી છે. પરંતુ એ વ્યક્તિત્વ તો એવું કે પ્રતિકૂલ સંલેખોમાં વિશેષ ઝગમગી બેઠે. બીજો દાખલો ઝ છે અને શ્રી સુનીલાલ શાંડે પણ પોતાની શૈલી ઉપજવી લીધી છે; સરસ, સીધી, વર્ણનરસ વડેનો જ અનુભવાય એવી. કેટલીક યુવતીઓ બોલકણી હોય તે બોલ બોલ ક્યો કરે તેમાં તેમને ખાસ કહેવાતું કશું ના હોય, તથાપિ એ કંઈનો એ શબ્દરેશો કાનને સારો લાગે છે. શ્રી 'સાહિત્ય પ્રિય'ના લખાણુની લોકપ્રિયતા કેટલેક અંશે તો તેમની શૈલીની સરસ સાદી ગીદાશને લઈને પણ હોય.

'નિઝર અને અમી' પ્રથમ દષ્ટિપાતે ગૂઢને અહીં જણાવું છું તે કરતાં વધારે સારી લાગી હોત તો કું રાજ યાત. કોઈ કર્તા કે ચોપડીને પ્રતિકૂલ ચર્ચ પડે એવાં અવશોકન લખવાં હોને અમે ! મને તો ના જ ગમે. વારુ. એમની બીજી કૃતિઓ પણ અવકાશો ભેરેલાં, અને જે કોઈને વિશે બે વખાણુના બોલ કહી ચકાવ એમ દરો, તેનો વારે-આ 'પ્રથમ દષ્ટિપાત'ની માળા ચાલશે તો તેમાં આવશે. વાચકને ખાસ વિનંતિ છે કે શ્રી સુનીલાલ વર્ધમાન શાંડે જેવા સાહિત્ય સેવક વિશે આ મારો છેલ્લો બોલ કોઈ ન ગણે.

તા. ૬. ઉપરું અવશોકન છાપના આગી દીધા પછી જે અમદાવાદી મિત્રો ગળવા આવી ચડ્યા, કંઈક બેઠા પણ ખરા, દરગિયાન 'નિઝર અને અમી' વિશે વાત નીકળ્યાં, તેઓ કરે-અમદાવાદમાં એક ગણીતા 'રિપરિચુઅસિટર' કેટલાક વખ-

તથી પોતાનો અદ્દશુત ધધો ખેડે છે, વયે વૃદ્ધ છે, અને તેમણે પોતાના આગલા જીવનને લગતી ધણી નોંધો દિન્ડી (ડાયરી) રૂપે લખી રાખેલી છે. એટલે શ્રી 'સાહિત્યપ્રિય' ચોપડી આરંભે જણાવે છે, તે પોતે કદેપેલાં વસ્તુ ઉપર લખાવેલું છે' માત્ર ના પણ હોય. એ ચોપડી મુખ્યશ્રેણી 'સત્ય ઘટનાત્મક' અહેવાલ એટલે કે ઉપલા ગૃહરચના અનુભવો અને વીતકોમાંની રસમય સુટ્ટણી જ હોય, એ પણ ખનવા બેગ અને માનવા બેગ છે.

એ ચોપડી જો નવલ જ નથી, તો મેં તો ઉપરું અવશોકન એને માત્ર નવલગણીને લખેલું છે, એટલે તેમાંની પ્રતિકૂલ વીકા એને લાગુ ન પડે એટલું ખુશીથી સ્વીકારી લઉં છું.

એ ચોપડી જીવનચરિત્ર નથી; કર્તા એમાંની વિમતોના યાદાતમ્ય વિશે કરો જુઠ્ઠો લેતા જ નથી. તાત્પર્ય કે 'જીવન અને અમી' નથી જીવનચરિત્ર, નથી નવલ, પરંતુ મેં બે જાણીતી વાક્યમ્ય ગતિને વચગાળે-ન ભૂમિની ન વ્યોમમાં એમ પેલો ત્રિશંકુ રાખ લટકેલો તેવી કોઈ અગમ્ય રીતે-લટકતી જ રહે છે; એવી વિચિત્ર ચોપડી જુદા જુદા વાચકો પર એકબીજાની ધણી જુદી જુદી છાપ પાડે એમાં શી નવાઈ.

● રિપરિચુઅસિટર પ્રેસમાં એને બેઠાણી, પોતાના કે બીજાના પ્રેમો તેમને સંજ્ઞાઓ, તેમના જવાબો મેળવી આપવાની ચમેરે ચગતારો દેખાડવાની શક્તિમાં ધરાવે છે એવા દાવા કરનારા આવા ધંધાદારીને આપણે શું નામ આપીશું ? 'વેલાલ' ? 'ભૂતદલાલ' ?

ગીતહોરી

શ્રી. સુરેશ ગાંધી

દશ્ય પ્રથમ

[મહિનાઓની સંજના પછી વસંત આવે છે. પ્રકૃતિપુષ્પોના અલંકારો પહેરીને એના આશ્રમને વધાવવા આવે છે, જરણાઓ પત્તમાં નૃપુર બાંધીને એના માર્ગમાં નાચે છે. વૃદ્ધો અને વેલ્લડીઓ આનંદથી રોડી ભેટે છે, અને એની પથઈડીઓ ફૂંસાથી ઢાંધી દે છે. વસંત આવે છે એટલે બધા શ્રમિતોના કામકાજ ચંલો નય છે. લોકો વસ્ત્રવધેલા મધ કુંતેમાં નાચે છે. પુરુષોના નિશાળના બારણાં વધારા મૂકી બદાર દોડી આવે છે, અને લોલ્લી બુદ્ધિવિધી સાથે નાચીને આનંદભરત કરે છે.] એવરમાં દાવદાં લઈને બાસ કાપતી, અને ક્યારાઓ વાળતી બેઠકનાઓ પણ એમનાં કામકાજ પડતાં મૂકી વસંતના આશ્રમનથી પુલકિત થઈ દરિયાળી કુંતેમાં નાચવા દોડી નય છે. - અને વસંત આવે છે એની એ સખીઓ સંગાથે જન્ને પ્રતિદારી સખીઓએ દાયમાં સોનેરી રૂપેરી કુમતાવાળી હાંડીઓ વધારી છે. એમનાં નામ કપા અને સંધ્યા.]

નેપથ્યમાંથી :

કુંજકુંજના ઝોડી પટકુલ,
પગલે વેરતી કુંજના ફૂલ
જો આવે ગીતમાલિકા
ઝલુની રાણી વસંતિકા:

ઉપા : સાંભળો, સાંભળો ઝો પુરવાસિઓ, વસંત આવે છે, વાસંતી આવે છે.

સંધ્યા : ઝો આશ્રમનો ઝલુઓની રાણી વસંતિકા આવે છે, આવો આવો.

પુરુષનાઓ : (નેપથ્યમાંથી દોડી આવે છે. એમણે સુંદર વસ્ત્રલંકારો પહેર્યાં છે.) અમારાં વંદન સ્વીકારો વસંતરાણી.

[ભલ્લી ઘરને એ બધી વસંતના આશ્રમને વધાવવા એક દ્રવ્ય કરે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

આવો આવોને અરૂપરૂપ આવોને
પારિભતકે અશોકે ફુલગંધે
આવો આવોને

આયુવસંત ત્યારે ઝોડે નવચુંદડી
શક્તિના રંગે રંગે આવો
નવનવ છુંદણામાં રૂપતલ ભંગો
પરિભલ પ્રાણે પ્રાણે લાવો
આવો આવોને

અંતરની કલિકાનો ધુધટ ખસેડીને
કમલના મગલોએ આવો
અરવ પટેલી વીણા અંકમાં ઉઠાવીને
મિલનનું મધુ ગીત ગાવો
આવો આવોને

[ગીતો બધી નય છે.]

[બીજી પુરુષનાઓની એક મંડળી આવે છે અને દ્રવ્ય કરે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

આવો આવો કાગણુ આનંદે
ગાઓ ગાન સુકુલના છંદે
આવો આવો

રંગે ભઈ ભૂઈ રંગે અશોક પતારા
માધવી મુખે ઉઠે નવનવ હાસ,
ચૂંધી ફૂલ ચૂલછડી ઝલુ રોલે
નાચે નાચે ઉર મૃદુરપંદે
આવો આવો

ઓરી ઓરી કેવડાની ફણુશે
રંગો રંગો કંકણુ હરધે
રાખ સખી મેંદીપાન પગપાનીએ
જાગે રંગ નૃપુરના છંદે
આવો આવો

વાસંતી વેણું વાગે, કુમકુમ પથ જાગે
લાવ લાવ ગૂંથી હાર ડોલર કૂલે
ડોલે માડું ઉર રસગંધે,
આવો આવો

[નૃત્યતિ માતા પ્રકૃતિ, અને એની ચાર બહેનો હેમંતીની, પાનખર, વર્ષા અને શિશિર આવે છે. દર સખીએ સંગાથે એ વસંતને આસોપાલવના વૃક્ષ નીચે બેઠેલી જુએ છે, અને મળતા આગળ આવે છે.]

પ્રકૃતિ : આ પુષ્પોના અલંકારોમાં કું કોને બેઠે
હું ? વસંત ! મારી પુત્રી !

બધી બહેનો : વસંત બેન ! આ-વસંત બેન !

પ્રકૃતિ : ધણી દિવસ થયાં અમે તારી રાહ
જેતાં હતાં. તારી એક સખી મલિકાએ
અમને ખબર આપ્યા હતા કે તું હિમગીરિનો
પ્રવાસ કરી, કાશ્મીરની કુંજોમાં ફરી, અને
કમલતલાવડીઓમાં નૌકાવિહાર કરીને જ
પછી આ તરફ આવીશ

વસંત : હા, મા. તું તો જાણે છે કે મને
રખડું લાડુ ગમે છે. ક્યાંય થોડો વખત
દરીમાં બેસવાનું જ નહિ, અને કાંચનજીવાના
શિખરો ઉપર હોજી, તો કાંત્રે ગંધમાદનની
ખીણોમાં ગંધર્વકન્યાઓ સાથે રોવતી ફૂલો
વણી બાંધતી હોજી.

હેમંતીની : તમારે તો હંમેશાં રખડવાનું મોટાં-
બેન, પણ આ નાની બેનોની કોઈ દિવસ
થોડી જ સંભાળ થોડો છે ? અમે તો તમને
યાદ કરી કરીને જ અડધાં થઈ જઈએ છીએ.

પાનખર : તમે આવો છો વસંતબેન, અને આ
ધરણીપર નવીવાણી ફૂટી નીકળે છે. ઝરણાંએ
ગીત ગાય છે. વૃક્ષો અને વલ્લરીઓ નાચી
બેઠે છે, અને લોકો ઉત્સવનાં ગીતો ગાય છે,
વર્ષા : તમે આવો છો અને રસ્તાએ ફૂલથી
ઢંકાર્જીવ્ય છે. કુસળ જાણે તમારાં દર્શનને
કંઈ છે, અને પુરકન્યાઓ -

વસંત : હા, મેં હમણાં જ જોયું કે પુરકન્યાઓ
નાચતી નાચતી અને ઉત્સવનાં ફૂલ ઉડાડતી
અહીંથી અહીં.

શિશિર : બધાં તમને કંઈ છે મોટાં બેન.
તમારા વિના આનંદ નથી, ઉલ્લાસ નથી,
ચેતન નથી, રંગોત્સવ નથી, બધું ફિક્કું અને
રંગવગરનું લાગે છે.

પ્રકૃતિ : વસંત મારું કહ્યું માનશે ? થોડો સમય
અહીં રોકાઈ જાવ, તારી બધી બહેનોની પણ
એવી જ ઇચ્છા છે, અને આ પુરવાસીઓ
પણ તારાં દર્શને આનંદ પામે છે.

વસંત : પણ હું કેમ રોકાઉં મા ? મને ક્યાંય
ગોઠે નહિ.

હેમંતીની : મારા ધરમાં રહોને બહેન, એવું સુદર
અને રળાઆમણું છે ! આગણીમાં, આશ્રયે
ડાલે છે, અને કાકિત્તાઓ દિનરાત ગીતો
ગાય છે. ;

વસંત : ના રે બહેન, તારા ધરમાં તો હું
ગરમીમાં મરી જાઉં, આખો દિવસ બધારે
મારાથી સહન ન થાય.

પાનખર : ત્યારે બેન મારે ઘેર રહો.

વસંત : તારે ઘેર ? ત્યાં તો મારાથી એક વડો
પણ ન રહેવાય. એકલા સુકા પાંદડાઓના
ડમલામાં પડ્યાં રહેવાનું. મારું કામગીરી અંતે તો
એમાં સુકાર્જીવ્ય, અને દુખવા માંડે એ
વધારામાં.

વર્ષા : પણ મારે ત્યાં આવો તો શું બોલું ?

વસંત : તારે ત્યાં આવવું એટલે જેઠાનામાં
પડ્યાં રહેવાનું. આખો દિવસ અને રાત
મેપનીધારાઓ વરસતી હોય, ધરમાં
અને બહાર બસ પાણી ને પાણી. ક્યાંય પગ
મૂકવા જેટલી ઠોરી જગ્યા નહિ, અને બહાર
તો નીકળાય નહિ. પાણીથી ભીંજાઈ જ નવાય.
શિશિરા : ગોટાં બેન કું તો ઘણા દિવસ થયાં
જંધુ કું કે તમે થોડા તિલસ ત્યાં રહે.
તમને કોઈ જાતની અગવડતા નહિ પડે.

વસંત : તારે ત્યાં કોઈ જાતની અગવડતા નથી એ
કોણે કહ્યું ? તારા ઘરમાં તો એકથો લીમ ..
મારી કમલ જેવી કામલ અને રેશમ જેવી
સુંદર કાપા એમાં ફરી જાય અને અસુંદર
બની જાય. તારા ઘર કરતાં મૃત્યુનો રપથ
વધારે સારો.

શિશિરા : પણ ગોટાંબેન !

પ્રકૃતિ : શિશિરા, વસંતને ક્યાંય ગોટે એમ લાગતું
નથી. વસંત, કોઈને લાં નહિ મારે ઘેર તો
રહીશને ? દીકરીને માતા ઘર કરતાં વધારે શું
બાકું હોય ? અને આપણું ઘર પણ મેકું
સુંદર છે વસંત ! બાજુમાંથી નાના નાના
ઝરણાંઓ કસકસ ગીત ગાતાં ચાલ્યાં જાય છે.
આસપાસ જૂઠું અને રાતરાણીનાં ફૂલો ખીંચે
છે, અને આંગણામાં જ પારિજાતનું વૃક્ષ બેસું
છે. સવારે બેઠીને જો તો આંગણું એનાં ફૂલોથી
ઢંકારી ગયેલું લાગે. પ્રભાતમાં મોર અને
બપોય ચાલે છે. કહે આવશેને ?

વસંત : એવી સુંદર અને રણ્યામણી જગ્યામાં
કોને ન રહેવું ગમે, મા ? પણ, મારું સંબંધશે ?

પ્રકૃતિ : એવું શું છે વસંત ? કોણ તને મારે
ત્યાં આવતાં રોકે છે ?

વસંત : એવું ઘણું ય છે, મા. મારી વેદના છું
નથી જાણતી.

પ્રકૃતિ : મને કહે વસંત, તને શું કુ:ખ છે ?
માતાથી કોઈ છપાવવાનું હોય ?

વસંત : એ સાચું છે મા, કે મારા આવવાથી
તમને બધાને આનંદ ચાલે છે. એ સાચું છે
કે હું આણું છું તો સંસારને નવાં રવખોની
પાંખો ફુટે છે. ચોવન નૂતન ભિમંધો નાચી
જેઠે છે. પુરવાસીઓ આનંદાત્સવોમાં રાયે છે.
પણ મને આ બધું ડાંખે છે. ત્યાં સુધી કું
તમારા સાથે રહું છું, ત્યાં સુધી સંસારીઓને
હું ઉત્સવોમાં અને ગીતગાનમાં જકડી રાખું
છું. એમને કું એવી મોહમરેલી ટેદમાં બાંધી
રાખું છું કે એમાંથી તેઓ છૂટી ચકતાં નથી.

પ્રકૃતિ : પણ એવું શું છે પુત્રી !

વસંત : જે લોભને સમયની પળેપળની કિંમત
હોય, તેમને મારાં આ ગીતગાન અને ફૂલોના
ઉત્સવો કેમ ગમે ? એ લોભ અને ધિક્કારશે મા.

પ્રકૃતિ : ગાંડી કે ગાંડી. તારી એ ચંકા ખોટી છે.
માણસને સંસારમાં કામકાજ તો દિસવને
રાત કરવાનું જ હોય છે. કામ કોઈ દિ
ખૂટવાનું જ નથી. પણ એમાંથી થોડો આનંદ
મળે, થોડી સુકિત મળે એવું સૌ કોઈ જાણે
છે. એ લોભ-આવી પ્રકૃતિ મેળવી ચકતા નથી.
તું એ સુકિતના, એ આનંદના રૂપમાં આવે
છે અને બધાને કહે છે કામકાજ હોડો, આજે
ફૂલોના ઉત્સવ છે. નાચો, આનંદો, અને
એ લોભ બધું જૂઠીને આનંદમાં નાચી જોડે છે.
તું એમની સુકિતોની જાંબના છો વસંત !

વસંત : તું એ બધું સાચું કહે છે મા. પણ
બધા લોક એમ માનશે ?

પ્રકૃતિ : આજે નહિ તો કાલે એમને માનવું જ
પડશે. ત્યો હવે ચાલે બધાં ઘેર જઈએ.

વસંત : હા, મા, ચાલો.

[બધાં ચાલ્યા જાય છે. પુરકન્યાઓ
નાચી નાચી આવે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

આજ બુકલ જેથ્યા મણિબંધે
નાચે મોરું હૃદય આનંદે—આજ

કુંસુમચુડી વાગે ગોરેગોરે હાથે આલે
પાંલવ લશાય ફૂલગંધે
નૂપુરની વાણી વાગે નવનવ છંદે આલે
નળે છે ઉર મૃદુ સ્પંદે—આનંદ
નવકુન્દમાલ ધરી ઠંઠે
ઉડી નાઈ સુરભીને પંથે
કાન કુંડલે ધરું કૃષ્ણચુડામંજરી
ગીતહોરી ગાઈ રસછંદે—આનંદ

★

દૃષ્ય ખીણ'

[જેડ કન્યાઓનો એક સમૂહ વૃત્ત કરતો આવે છે. એમણે છંદી મૂકી કોદણીઓના ઉડા પવનમાં વટે છે. કાંચળાઓમાં પેશાવ કુદરતીઓ વટે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

ઠોણ કુસુમિત પગલે આવે
પરિમલ ભે પથરાય,
વેણુંગીત ચૂંલે આ ઠોણું
સ્વરતંતુ લહેરાય:

વસંતની વાંસળી વાગી રે
કુંલે કુંલે ચેતના નાગી રે
વનવીણિમાં ફૂલવા લાગી

ઠોઢિલા ગીત સુહાગી રે.

પરાગની અંજલિ ઢોળે રે
ઝોરે ઝોરે સમિરણ અંજલિ ઢોળે રે
એ તો ફૂલ ઠંઠળી પગમાં એના પાયરેભોને
પામવાં ફૂલની વાણી રે.

ધન્ય ઝોગવની ઉડે રે
યૌવનના રંગની ઉડે રે
જીવન ભે ઢોડતું એનાં

દંડુભીનાં પગલાં ભેવા
અખીલની ઠેરીએ ચાલી રે.

[ઉપરનો જેડ કન્યાઓનો સમૂહ ચાલ્યા ગયા પછી, સામીકારથી બીજા જેડ કન્યાઓ નાચતી આવે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

ગારી ચુંદડી, મારી ચુંદડી,
મારી ચુંદડીના રંગો ચોરાય રે
પેલાં ફૂલ એનો રંગ ચોરી નય રે.

મારો પાલવડો ભીડી ભીડી નય
પારિજાત એનો રંગ ચોરી નય,
પણે કેસુડાં ધીમું મલકાય રે,
પેલાં ફૂલ એનો રંગ ચોરી નય રે.

મારા મારગમાં મલ્લિકા ગાય
રિમ્ત મંદારે એના સોહાય
ભોને ઠંઠળ કુમકુમે નહાય રે
પેલાં ફૂલ એનો રંગ ચોરી નય રે.

મારી ચુંદડીની ભાત ઉડી નય
કુંલેકુંલે એના રંગો વેરાય
ફૂલઉત્સવ એ રંગે છલકાય રે
પેલાં ફૂલ એનો રંગ ચોરી નય રે.

●

[અંતે વસંતે ઠંઠેલી વાણી સાચી પડે છે. એ આ આનંદપૂરમાં આવવાથી લોકો માંઈ કામ કરતાં નથી. માત્ર ફૂલઉત્સવો રથે છે અને આનંદનાં ગીતો ગાય છે નિરાશમાં ઠોઢીઓ બણવા નથી જતી એથી મારતર ઠંઠણારાંજર છંદોડાયો છે. દાઝારની પજુ એવી જ દાઘદ ઘઉં છે વૃત્તવ દોષ ત્યાં રોગ રોગો વગેરેની દાઘદ પજુ કદંબી બની છે. અને જેડોતોની કન્યાઓ પજુ જેડોમાં કામ જતી નથી એથી જેડોતો પજુ વસંત પ્રતિ રોગે બચાવ્યાં છે. આ બધા રોગવું મૂળ વસંત છે. એને આ ગામમાંથી જલદાર કાદવી ભેઈએ. કાં રામાં નાખવી ભેઈએ. બધા નવરનાં રાત્ર સમયમાં પાસે પડેાંચે છે. એક મુંદર આસન ઉપર મુંદર વસ્ત્રોમાં અલંકૃત થઈને એ

જેહાં છે. બાહુમાં એના કામદાર એક નીચા આસન પર બેઠા છે. હાથમાં મોઢી-લેખણ લઈને તે એક લાલપુઠાવાળા ચોપડામાં દઈ લખે છે. મદારાજના આસન સામે એક મોઢી રેતીની થકી ચક્રવામાં આવી છે. જે પ્રતિદારીઓ અને બાહુએ લેખા છે.]

[ભારતર, દાકતર, વકીલ અને જે બેઠેલો આવે છે.]

દાકતર : (પ્રવેશીતે) ભારતર ! એ ભારતર !

ભારતર : (આવે છે) કાં દાકતર, તૈયાર છો ને ?
દાકતર : હું તો તૈયાર થઈને જ આવ્યો છું. વસંતને કેદમાં નાખ્યા વગર જાવનાનો નથી. કાંઈ થંધો જ ન મળે.

ભારતર : એ તો ઠીક, પણ વકીલ-સાહેબ ક્યાં ?
વકીલ (પ્રવેશીતે) આ જરા કપડાં પહેરતાં મોઢું થયું. કાં ભારતર તૈયાર છો ને ?

ભારતર : એમા કાંઈ કેડેલું પડે ? આ વખતે તો વસંત-બહેનને હાથકડીઈ નાખાવી દઈએ.

વકીલ : અરે હું સાથે હોજીને પછી કાંઈ વાંધો આવે ? સીધી રાજને કાને જ વાત નાખવી. કાં દાકતર ?

દાકતર : હા હા. રાજ પાસે જ જવું પડશે. આ સામે કચેરી ઉધારી પડી છે ને ?

ભારતર : હું જવું તો ઠીક, પણ પેલા બેઠેલો ના આવ્યા. એમને પણ ફરિયાદ કરવી છે.

દાકતર : કયા બેઠું ?

ભારતર : ઓદ્યા કાનો તે માનો.

કાનો-માનો (પ્રવેશીતે) એ અમે ય આવી ગયા છીએ.

ભારતર : અફ સારુ થયું. જુઓ સામે જ કચેરી છે. રાજ સાહેબ બેઠા છે. બહુ સંભાળીને જોઈ જોઈને વાત કરવી.

કાનો : પણ, છંતો વકીલસાગ હારે છે ને ?

વકીલ : એમાં વાંધો નહિ આવે. હાનો હાનો.

[બધાં સામે જ ઉધારી કચેરીમાં જાય છે. સમયરાજ અને કામદાર બેઠા છે. કામદાર એક મોઢું બગાડ્યું ખાય છે. કચેરીમાં જે પ્રતિદારીઓ બને બાહુએ હાથમાં ઇશી રાખીને લેખા છે.]

એક પ્રતિદારી : પરમબદારક, યુગપ્રવર્તક, ચક્ર-સુગ્રમણી, મદારાજશ્રી સમયરાજનો જય હો !

બીજો પ્રતિદારી : જય હો ! જય હો ! નગર પ્રતિપાલક મદારાજશ્રી સમયરાજનો જય હો !

કામદાર : (બધાને કચેરીમાં આવતા જોઈ) મદારાજ, મદારાજનો ફરિયાદ કરવા આવતા હોય એવું લાગે છે.

બધા : મદારાજશ્રી સમયરાજનો જય હો !

[વંદન કરે છે.]

સમયરાજ : આવો આવો. બોલો હોમકુશળ છો ને ?

વકીલ : હા મદારાજ. તમારા આનંદનગરમાં ખરે કુશળતા પ્રવર્તે છે. પણ હમણાં હમણાં નગરમાં થોડી અશાંતિ થઈ છે.

સમયરાજ : તમારે કાંઈ ફરિયાદ કરવી છે ?

વકીલ : હા, મદારાજ.

સમયરાજ : કામદાર આ ભોલો ને ફરિયાદ નોંધાવે એ ચોપડામાં લખતો જ.

કામદાર : સાહે મદારાજ, હાં બોલો.

વકીલ : હમણાંસુધી રાજમાં કાંઈ કુઝ નડોલ મદારાજ, પણ બધારથી અહીં વસંતના પગલાં થયાં છે ત્યારથી રિયતિ બદલી છે.

સમયરાજ : વસંત ? પ્રકૃતિની પુત્રી વસંતે અહીં આવી છે એની મને પણ ખબર છે. પણ એણે શું કયું છે ?

ભારતર : બધારથી વસંતે પગલાં ક્યાં છે ત્યારથી મારી નિશાળ ખંધ પડી છે.

સમયરાજ : તમે મોણુ છો ?

ભારતર : આ ગામની નિશાળનો હું ભારતર છું.

મહારાજ ! વસંત ન્યારે અહીં નહોતી ત્યારે મારી નિશાળમાં 'છોકરા અને છોકરીઓ બરચક દર્તાં. કોઈ કદી ગેરહાજર રહેતું નહિ. પણ ન્યારથી આ વસંત આવી છે ત્યારથી છોકરા અને છોકરીઓ બહુવાનું જૂસી ગયા છે. કોઈ નિશાળમાં આવતું નથી. એ બધાં વસંત સાથે ઉત્સવોમાં નાચે છે અને આનંદનાં ગીતો ગાય છે. મારે નિશાળ બંધ કરવાનો વખત આવ્યો છે, મહારાજ !

સમયરાજ : હીક હીક. હવે બીજા કોને કહેવું છે ? દાકતર : મારે પણ ફરિયાદ કરવી છે.

સમયરાજ : તમે કોણ ?

દાકતર : હું આ ગામનો દાકતર છું, મહારાજ ! આ ગામના બધાં રોગીઓને હું જ સાબ 'કરું' છું.

સમયરાજ : હીકહીક. તમારે શું કહેવું છે ?

દાકતર : મારે પણ વસંત સામેજ ફરિયાદ કરવાની છે. આ ગામમાં ન્યારથી એ આવી છે ત્યારથી એક પણ રોગી મારા દવાખાનાનાં પગથીયાં ચડતો નથી. મારી તો બધી કમાણી મરી ગઈ છે મહારાજ, ધંધો બંધ કરવાનો વખત આવ્યો છે.

સમયરાજ : કામદાર, આ બધી ફરિયાદ બરાબર નોંધતો જાજો. બોલો હવે કોને કહેવું છે ?

વકીલ : મારે મહારાજ ! હું આ ગામનો વકીલ છું. જેઓ લડે છે, ઝઘડા કરે છે, તેઓ મારી પાસે આવે છે, અને તમારી ન્યાય કમેરીમાં મારો મારફત ફેસ નોંધાવે છે.

સમયરાજ : હા હા, એ તો મને પણ ખતર છે. આ બધાં ફેસ તમારી મારફત જ આવ્યા લાગે છે.

વકીલ : હા મહારાજ. આપની દયા છે. પણ આ ફેસો સાથે મારે કોઈ જ સેવાદેવા નથી. હું તો મારી ફરિયાદ કરવા આવ્યો છું. ન્યારથી વર્ષાત આ ગામમાં પ્રવેશી છે ત્યારથી મારા

બધા ફેસ અદૃશ્ય થયાં છે. લોકો ઉત્સવોમાં કદશેલે છે. નથી કોઈ લડતું, નથી ઝઘડતું, એટલે મારા પાસે ફેસ નોંધાવવા કોણ આવે ? મારી વકીલાતના તો પાટીયાં જ ખેંચી મળ્યાં છે. સમયરાજ : કામદાર, આ વકીલની ફરિયાદ મારે કહેવાય હો. જરા ધ્યાનથી નોંધજો. હાં, હવે કોને કહેવું છે ?

કાનો : મારે, અને આ મારા બાઈ માલાને પણ ફરિયાદ કરવી છે.

સમયરાજ : તમે કોણ છો ?

માલો : આ કાનો મારો મોટો બાઈ થાય છે. અને તમારા ગામના ખેડૂતો છીએ.

સમયરાજ : તમારે પણ વસંત સામે ફરિયાદ છે ?

કાનો : હા મહારાજ, આખા ગામના ખેડૂતો વતી અમે ફરિયાદ કરવા આવ્યા છીએ.

માલો : વસંત સામે અમારે સખત વધી છે મહારાજ.

સમયરાજ : શું છે ?

કાનો : અમે તો મજૂર માણસ કહેવાઈએ મહારાજ, ખેતરમાં મજૂરી કરીએ ત્યારે માંડ દાણા બેગા થઈએ. પણ ન્યારથી આ વસંત ગામમાં આવી છે ત્યારથી અમારાં ખેડૂતની છોકરીઓ કાત્રે આવતી નથી. એમના વીના, મોલમાં પાણી વાળવાનું, અને ધાસ નોંધવાનું કામ કોણ કરે ? અમે તો બારે દેરાન થઈ ગયા છીએ મહારાજ. ઈ છોકરીકે તો બસ વસંતની હારે ગીત ગાય છે ને નાચતી રહે છે.

સમયરાજ : (ચુરસામાં) પ્રતિહારીઓ !

એ-પ્રતિહારી : દુકમ કરો મહારાજ !

સમયરાજ : હમણાં ને હમણાં પ્રકૃતિને ધરે જાવ, અને તેની પુત્રી વસંતને બાંધી કાળા કાંડડીમાં પૂરી દેવો.

પ્રતિહારીઓ : સાડું મહારાજ !

સમયરાજ : કાંમદાર, આ લોભાની શરિયાદ ખોટી
નથી. મારા રાજમાં આવું અધેર ન આવે.
એક માણસને લીધે આવું ગામ કકળી ઊઠે
એ ન પાડવે. ગમે તેમ થાય કાઠનાં કામકાજ
ખંધ નજ પડવાં નેઈએ.

માસતર-ખંધાં : મહારાજ શ્રી સમયરાજનો નય-
ન્યકાર હો !

[ખંધાં એના પગમાં પડે છે, ધીરધીર
પડે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

[જેઠકન્યાઓ નૂલું કરવી કરતી આવે છે.]

નૂપુરની ધુધરી વાગી
ફૂલોની આંખડી જાગી
ધાને ધાને ધરતી દહેરી
સોનાની કાંચળી પેરી રે:

કાંગરનો મોલ ડોલી જાય
વાણનો ખીંઝણ વાગી જાય
જુવાર છોડે હાંસડી આંધી
મણિની મલકી ઊડી રે.

સોનાની વાહળી હડી જાય
જેને જેને, ખળામાં જઈને ઝૂકી જાય
ઝૂકી ઝૂકી કણખી નારી
ખળામાં કલ્લાં તાલે રે.

કડખની ભારીઓ જો અંધાય
સંધ્યાની વેળુ જો સંધાય
ધીરે ધીરે ગોરીઓ ચાલી
ચંડી ગોરજની આંધી રે !

★

દૃષ્ય : ત્રીજું

[નવચંદ્રચંદ્રા નાંચતી નાંચતી પ્રવેશે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

ધુધરા વાગે રે ધુધરા વાગે રે
કોના મધુર મધુર આવે ધુધરા વાગે રે ?
સાવ સોનેરી જલક ઉઠે પાને પાને રે
કુસુમ સ્વપન છાંડી ઊઠે તાલે તાલે રે
નવીન આશે આશે મધુર ધુધરા વાગે રે ?
કોણ રે નાચે ફૂલેફૂલે ધુધરા વાગે રે ?
જીવન ઉત્સવ ગાને ચૌવનળાંસી વાગે રે
નીલ આકાશે મેઘમૃદંગે ગીતકાં ગાવે રે
મધુર ગગન જાગે જાગે આનંદ જાગે રે
કોણ રે નાચે ફૂલેફૂલે ધુધરા વાગે રે ?
ઓરે અકારણ કેમ તું જોકી ધરને દ્વારે રે
રંગ ઉઠે છે ઘરે બારે દિગદિગતે રે
રંગ થકી તું રંગને જીવન આજ આનંદે રે
વસંત ફૂલેફૂલે નાચે ધુધરા વાગે રે.

[નૃત્યાંતે કન્યાઓની બીજી મંડળી નૃત્ય
કરતી આવે છે.]

નેપથ્યમાંથી :

પુષ્પજીવને આવ્યું કોણ આવે
એનાં નૂપુર મૃદમૃદ બાજે ?
કોણ કેસુડાં ખોળલે ઉછાળ્યાં
મેઘધનુના ચીરરંગ આવ્યા,
કોણ આવ્યું નવસુંદરના સાજે
એનાં નૂપુર મૃદમૃદ બાજે ?
એનાં મારગડે મોતી વેરાવું
એનાં પગલે ગલિલકા દોળાવું
કોણ આવ્યું સુગંધીના શ્વાસે
એનાં નૂપુર મૃદમૃદ બાજે ?

મૃદુવાસી કમાડ ખોલો ખોલો
ફૂલ ઉત્સવ આજે અણુમોલો
હેયું હરખે લયુ' કોણે-આજે
એનાં નૂપુર મૃદુમૃદુ ખાજે ?

[તત્વાંતે દેવી પ્રકૃતિ આવે છે. એના
દ્વંદ્વાગળ પીઠ પર પથરીયેલાં છે. એ અલંકાર
વિહીન છે. એનાં મોઢું, શ્વાન અંગે ચિંતામરત
છે. મહારાજા શ્રી સમયરાજે એના પુત્રી વસંતને
દેશમાં નાખી છે એવું ભારે દુઃખ એના દેશમાં
છે. સામેથી હવે શેખર આવે છે.]

પ્રકૃતિ : કવિ, તમે આવ્યા, મેં તમને જોવાવવા
શિશિરાને મોકલી હતી.

કવિ : હા, દેવી, મને તમારા સંદેશો મળ્યો છે.

પ્રકૃતિ : તમે સાંભળ્યું કવિ, મહારાજાએ વસંતને
દેશમાં પૂરી છે ?

કવિ : હા, દેવી, મને મહારાજાની મૂર્ખાઈ પર
હસવું આવે છે. એમાં વસંતનો શું હો શું ?

પ્રકૃતિ : મને પણ એ જ નથી સમજતું. આપણે
મહારાજા પાસે જવું જોઈએ અને વસંતને
દેશમાંથી છોડાવવી જોઈએ.

કવિ : હું પણ એજ માટે આવ્યો છું.

પ્રકૃતિ : જરાવાર ઊભા રહો કવિ. ચિત્રકાર કીરતન
પણ આવે છે.

કીરતન : (પ્રવેશીને) હું આવી ગયો છું દેવી.

પ્રકૃતિ : તમે જાણો છો ને કીરતન, મારી પુત્રી
વસંતના શું વાંક છે ?

કીરતન : મને એજ ખબર નથી દેવી. એનાં
વિરહ કોણે ફરિયાદ કરી છે ?

પ્રકૃતિ : સાંભળો તારે. આનંદપુરના હાકાર,
વકીલ, મારતર વગેરેએ જઈને મહારાજાના
દાન જાગેલાં છે. એથી જ મારી પુત્રી વસંતને
મહારાજા દેશમાં પૂરી છે.

કવિ : પણ કાન બંધેરવાયું કારણ શું ?

પ્રકૃતિ : કારણ તો બહુ સામાન્ય છે. પણ મહારાજા
કારણની તપાસ કરી પગર ન વસંતને સજા

કરી છે. એ લોકો કહે છે કે બ્યારંથી વસંતે
આ આનંદપુર નગરમાં પગ મૂક્યો છે ત્યારથી
મામમાં કોઈનું ચિત્ત કામકાજમાં પરાવાયું
નથી. નિશાળની કન્યાઓ નિશાળે જતી નથી
લોકો વસંતોદયે રહે છે, અને ખેડૂતની
કન્યાઓ પણ ખેતરમાં કામે જતી નથી.
એ બધી થે ઉત્સવ-મંડળીઓમાં ભળી ગઈ છે,
એથી મારતર, દાકતર, વકીલ, વગેરેના લોકો
ભાંગી ગયા છે.

કવિ : પણ એમાં નવું શું છે ? મહારાજા એટલું
પણ નથી જાણતાં કે કામને પણ થોડાક
આરામ જોઈએ. લોકોને આપણે આરામ
લેવાયું કહીએ છીએ, પણ તેઓ માનતાં નથી.
મારતર કરુણાશંકરને, વકીલને, ખેડૂતોને,
બધાને આપણે કહીએ છીએ કે તમે આખું
વર્ષ તો કામકાજ કરો છો. થોડીવાર થોભો,
આરામ લ્યો. પ્રકૃતિની સોખાં નિરખો.
અવનવા ફૂલના રંગો, જુઓ. ઉપા અને
સંપાતની ઉપડતી કલાઓને ઇવનમાં ઉતારો.
પણ એ લોકો આપણું માનતાં નથી. વસંત
એ માટે જ આવે છે. એ લોકો, બધાં એ
ગીતના રંગે રંભાય છે. કામલધા છોડી તેઓ
ફૂલના ઉત્સવે રહે છે.

કીરતન : પણ કવિ, એમાં વસંતનો શું વાંક ?

કવિ : હું પણ એજ કહું છું. વસંત તો આવે
જાય, એને મહારાજાના બંધને શા માટે ?

પ્રકૃતિ : મહારાજાને આપણે એ બધું સમજાવવું
જોઈએ. વસંતને બંધનચુકિત અપાવવી જોઈએ.

કીરતન : હા, ચાલો, પણ જરા થોભો તો.
સામેથી કોણ આવે છે ?

[વિનાશ આવે છે. એના દેખાવ બહુ
બાઈકર છે. એના રક્ત વાળ ખસાપર પથરીયેલા
છે. હથરપર એણે બાધ્રમ્ય નીકળ્યું છે.]

વિનાશ : (પ્રવેશીને) મારાથી બધ ન પામતાં
દેવી, એ ખાંડ છે કે હું જમતો મકાન બધ

મનાઉ છું. પણ મારું અંતર ફૂલ જેવું
કેમલ છે.

પ્રકૃતિ : હેં બચકર રવરૂપ, તમે કાણ છો ?

વિનાય : મારું નામ સાંભળી શોકો કંપે છે, પણ
તમે કંપતાં નહિ. હું વિનાય !

બધાં : (ઉચ્ચ સ્વરે) વિનાય !

વિનાય : હા, હું આવું છું ત્યારે પ્રકૃતિ ધૂણી બેઠે
છે, ફૂલ, પદ્મવ, તરુ, લતા બધા કંપી બેઠે
છે, અને તમીને મારાં પગમાં પથરાઈ જાય છે,
દિશાઓ ડોલી બેઠે છે, પવન જોરથી ધુંકાવા
લાગે છે, અને મૃત્યુની રણભેરી વાગવા માંડે છે.
અને હું મૃત્યુના રૂપમાં, શિવનું તાંડર નૃત્ય
ખતીને આવું છું.

પ્રકૃતિ : (હાથ જોડી) તમને અમે આવકારીએ
છીએ મૃત્યુદૂત ! કહો કેમ આવવું થયું ?

વિનાય : મને ખબર મળ્યા છે કે તમારી પુત્રી
વસંતને સમયરાજે કેદમાં પૂરી છે. આ
અન્યાય છે દેવી. મહારાજને હું એ મટે
મળવા જઈ છું.

પ્રકૃતિ : પણ, તમે શા માટે ?

વિનાય : મારા ઉપર વસંતના અનેક ઉપકારો છે.
મારા વિનાયથી ત્યારે પૃથ્વીની શોભા નાશ
પામે છે, એ મૃત્યુના હેરાશ સ્વાસ લે છે,
ત્યારે વસંત આવે છે. એ સંજીવની છાંટીને
દરી પ્રકૃતિને શોભા અને અલંકારો આપે છે.
એના ઉપર હરિયાળી ચૂંદડી પાથરીને એને
સૌંદર્યવતી કરે છે. હું તો એનો અપી છું
દેવી. મારે એની ચરણરજ ભેળી જોઈએ.

પ્રકૃતિ : તમારી આ શુશ્રૂષા માટે હું ગર્વ લઉં
છું. વિનાયના દેવ ! યાત્રો હવે આપણે જઈએ.
મહારાજનો દરગાહ બરાવાને વધુ વાર નથી.

બધાં : હા, યાત્રો.

[બધાં આદ્યાં જાય છે. પુરુષન્યાઓ
નૃત્ય કરી આવે છે.]

નૃપત્યમાંથી :

વસંતડી આવે આવેને ઊડી જાય

એ તો મારાં સ્વપ્નોને સેંચલામાં ચૂંથીને
આછાં આછાં ઝળકાવી જાય
વસંતડી આવે આવેને ઊડી જાય :

સોનેરી સાથુની રૂપેરી કોરમહીં

કૃત્યનાના આલસાં પૂરાય
ઝીલવાને જઈ બધાં એના ઝળકાર સખી
ઝંખતામાં એ ના ઝીલાય,
વસંતડી આવે આવે ને ઊડી જાય :

ધીરે ધીરે ઢોળતાં સમીરજોના વીંઝણાઓ
પરિભ્રમતાં પૂજે પથરાય,
હેયાની અંજલિમાં ઝીલું બધાં સુરભીએ
ફૂર ફૂરથી લહેરે લહેરાય
વસંતડી આવે આવે ને ઊડી જાય.

મહોરતી મહોરે બધાં હેયાની કુંજોમાં
મંજરીઓ એની બીલાય,
શોધવાને ઢોલું બધાં પગલાંની પાંખડીઓ
સંધ્યાના રંગો ઢોળાય,
વસંતડી આવે આવે ને ઊડી જાય :

[ગીત પડે પડે છે, પણ એ શોડી જ
વાર માટે. ફરીવાર એ ઉપર છે, સારે પૂર્વવત
મહારાજ શ્રી સમયરાજની કચેરી દિશ્યે પડે
છે. મહારાજ તેના કામદાર સાથે જોડા છે. એ
પ્રતિદારીઓ પણ નિયુક્ત જગ્યાઓએ ઊભા છે.]

અંક પ્રતિદારી : ચક્ર સુડામણી, નવયુગ પ્રવાંક,
મહારાજ શ્રી સમયરાજનો જય હો.

બીજો પ્રતિદારી : પરમ બદારક, દિગકાલ, જન-
શિરમોહ, શ્રી સમયરાજનો જય હો ! જય હો !

કામદાર : મહારાજ, આજકાલ હું જોઉં છું તો
નમરની મહીઓ જાણે સૂની પડી છે, કપાં થ
આનંદ નથી. મોઈ ગાતું નથી. અને પુરજ.

નોના મોઢા પર જાણે શોક અને ચિંતાની ઘેરી છાયા પડી હોય એવું લાગે છે. જાણે કે ક્યાંય પ્રકાશ જ નથી.

સમયરાજ : મને પણ એવું જ લાગે છે કામદાર, આજ સવારે જીડીને હું આશ્રુકુંડામાં ફરવા ગયો હતો જોઈ હતું તો જણાવે પરથી આશ્ર-મંજરીઓ ખરી ખરીને મારા પગ પર પડતી હતી; અને સવારના ઝાકળનાં બિન્દુઓ જાણે તેમના આંસુ હોય, તેમ માગ દેહ પર પડીને મારા અગેષ્યગને ભોજવી રહ્યાં હતાં, જુદીની વેલ પરથી કુશો ખરીને મારા માર્ગમાં પડતાં હતાં. ઝરણાની વાણીમાં જાણે શોકનો ઘેરો કરુણ બની ઊઠતો હતો. અને કોઈકની બંસીમાં કોઈ અગણ્ય વેદના બરી હતી. મને સમજતું નથી કામદાર, આ બધું શું છે ? આ શોકનો અભિગેહ શા માટે ?

કામદાર : મને પણ એ જ સમજતું નથી મહારાજ, આ બધું શું છે ? આ બધામાં હું કોઈના રુદનનો, કોઈના ધીમા કુરકાનો અવાજ સાંભળું છું. એ કોણ રડી રહ્યું હશે ? મારા હૃદયમાં હું એના પદ્મા સાંભળું છું.

[દેવી પ્રકૃતિ, કવિ, ચિત્રકાર, વિનાશ વગેરે ત્યાં પ્રવેશે છે.]

કવિ : (હાથ જોડી) હું બધું જાણું છું મહારાજ, પુષ્પ, પદ્મવ, તરુ, લતા, બધાં આંસુ સારી રહ્યાં છે. પણ એ આંસુ તમારા અંતરને ભોજવી શકે એમ નથી.

સમયરાજ : તમે, તમે એ બધું જાણો છો ? તમે કોણ ?

કવિ : હું કવિ રોળર, મહારાજ, રંગ અને ગાનનાં ગીત ગાયક. મારી વાણીના અલંકારો હું જગતના પુરુષ અને સ્ત્રીના કંઈમાં પહેરાવું છું.

સમયરાજ : તમે ધન્ય છો કવિ. કહેશો કવિ, આ બધું શું છે ? આ શોક, આ વેદના, આ આંસુ, આ બધું શું છે ?

કવિ : દેવી પ્રકૃતિ રડી રડી છે મહારાજ, આ આંસુમાં એનાં જ ઉભરાય છે.

સમયરાજ : દેવી પ્રકૃતિ રડી રડી છે ? શાં માટે દેવી ?

પ્રકૃતિ : કારણ તમારાથી ક્યાં અભવ્યું છે મહારાજ, નગરના લોકની જુદી બંનેરણીથી પ્રેરાઈને તમે મારી પુત્રી વસંતને વિનાશકે જોવામાં પૂરી છે. આ અન્યાય છે મહારાજ. એનો અપરાધ ?

સમયરાજ : અપરાધ વગર સગ કેમ થઈ શકે દેવી ? એણે અહીં આવીને નગરલોકના કામ-ધંધા બંધ કર્યાં છે. એણે આવીને ઉત્સવ-લીલાઓ રચી, અને પુરજનોના નિત્યના જીવનમાં અવરોધો ઊભા કર્યાં છે, લોકોની એની સામે ફરિયાદ છે.

કવિ : પણ એમાં વસંતનો શું વાંક મહારાજ ? માણીની મોરલીથી મણિધર જીવનનું બાન જુદી એ મૂરો પાછળ જ મઠે એમાં માણીનો શું વાંક ? સાંભળો મહારાજ, આખું જગત ત્યારે પાનખરના રપસથી ખરેલા પાન જેવું સુકકું અને રસહીન બન્યું હોય છે, ત્યારે જીવન ફક્તની સુમધ વગરનું, અને આશા રજુમાં શોષાયેલા ઝરણાં જેવી બની હોય છે, ત્યારે વસંત આવે છે નૂતન પ્રેરણાનો સદેશો લઈને. જીવનને ત્યારે નવા પદ્મવો ફૂટે છે. આશાનાં ફૂલ ખીલી ઊઠે છે, અને પ્રેરણાના ઝરણાં વહેવા માંડે છે. શાંતિઓને એ ઉત્સાહ અને ચેતન અર્પે છે, અને લોકોને નવસજીવનનું ગીત આપે છે. કહો મહારાજ, આમાં વસંતનો કોઈ વાંક છે ?

સમયરાજ : હા, એજ એનો વાંક છે. એ વાંકે છે એટલે બધા માણસો કામકાજ પડતાં થકે છે, છોકરા અને છોકરીઓ નિશાળે જતાં નથી. ખેડૂતકન્યાઓ ખેતરમાં કામે જતી નથી. અને દિનરાત અહીં ઉત્સવલીલાઓ રચાય છે. એથી હાકતરનો ધંધો ચાલતો નથી - વધીકની

પરીલાત બંધ પડી છે. અને મારતર કરુણા-
શંકર નિશાળનાં ખારણાં બંધ કરીને સૂતો છે.
કવિ : પણ મહારાજ એમાં વસંતનો કાંઈ વાંક ?
આવડું અને જવું એ તો જીવનનો કેમ છે,
વસંત આવે છે ને પાછી ચાલી પણ જાપ છે.
એને કોણ અટકાવી શકે એમ છે ? અને
જીવનમાં એકલું કામ જ હોય એ કાંઈ જીવન
નથી. એથી એને યાક ચડે. વસંત યદિયા-
એને આનંદ અને ઉત્સવો આપે છે. લોકોને
એ નવાજીવનનું ગીત આપે છે.

સમપરાજ : તમારું કહેવું સાચું હશે કવિ, હવે
બીજું 'કાંઈ કહેવું' છે ?

કવિ : હા, મારે, આ કલાકાર કીરતને, વિના-
શને, બધાપને કાંઈક કહેવું છે. જેમ નગરના
લોકોએ વસંત સામેં હરિયાદ કરી છે, તેમ
અમારે પણ એ લોકો સામે હરિયાદ કરવી છે.
સમપરાજ : તમારે પણ હરિયાદ કરવી છે ?

કવિ : હા, મહારાજ. એ લોકોના કહેવાથી તમે
વસંતને કેદમાં પૂરી. એથી માત્ર મને નહિ,
જગતને પણ અંધાર થયો છે. વસંત અહીં
આવે છે, અને એના નુપુરજંકારે અમારું હૃદય
જાગી જાગે છે. બંધ પડેલી ગીતબંસી વાગી
જાઉં છે, અને એ ગીતો ઝીલી જગતનો ચોવન
પ્રાણ નવાં બંધકારા અનુભવે છે. એને કેદમાં
પૂરી તમે એ ગીતબંસી બંધ કરવા માંગો છો,
મહારાજ ?

કીરતન : અને મહારાજ, મારો પણ હરિયાદ છે.

સમપરાજ : તમારે શું કહેવું છે કલાકાર ?

કીરતન : વસંત અહીં આવે છે, અને તેના
દર્શનથી અમારી કલા ને કલ્પનાની પાંખો
ફૂટે છે. જ્યાં જ્યાં એનાં પગલાં પડે છે, ત્યાં
હરિયાળા નાચી જાઉં છે, અને ફૂલો રિમત
કરે છે. વનશ્રીનું એ દૃત્ય, ફૂલોનાં એ રિમત,
રૂપ અને અસંકારે, એ બધાને જીવનના રંગે
રંગી અમે જન્મત સમક્ષ ઓંટા મૂકીએ છીએ,
અમારાં એ ચિત્રો ભોઈ જન્મતના નરનારીઓ

કહે છે, આ અમારી જ કલ્પના છે, આ
અમારાં જ સ્વપ્નો છે, હવે કહો મહારાજ,
વસંતને કેદમાં પૂરી તમે અમારો કલ્પના અને
કલાનો વૈભવ છીનવી લેવા માંગો છો ?

સમપરાજ : કામદાર !

કામદાર : બોલો મહારાજ ?

સમપરાજ : આ લોકોની હરિયાદ પણ બરાબર
દાખલ કરજો. આ બધાની વાતો સાંભળી હું
આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાઉં છું. માનવજીવન
અને જગતપર દેવી વસંતના આટલાટલા
ઉપકાર પછી એ દોષિત કેમ હોઈ શકે ?

કામદાર : હું પણ એ જ કહું છું મહારાજ.

સમપરાજ : બોલો, હવે કેદને ક'ઈ કહેવું છે ?

વિનાશ : હા મહારાજ, મારે પણ થોડુંક
કહેવું છે.

સમપરાજ : તમારે ? તમે કોણ ?

વિનાશ : હું વિનાશ છું મહારાજ, મને આપે
ન જોગબંધો ?

સમપરાજ : તમને આવકારું છું વિનાશના દેવ,
કહો કેમ આવડું થયું ?

વિનાશ : વસંતને બંધનમાંથી મુક્ત કરાવવા,
પૃથ્વીપર એના અનેકગણા ઉપકાર છે મહારાજ.
બગવાન શિવના તાંડવ જેમ ભારે હું પૃથ્વી
પર આવું છું, ત્યારે હાહાકાર મચી જાય
છે. જૂલો, લેલડીઓ, ફૂલો ચીમળાઈને પૃથ્વીપર
તૂટી પડે છે. પૃથ્વી ઘેરા આજીવ કંઈ રહે
છે. પણ એમાં મારો કાંઈ વાંક નથી મહારાજ.
હું તો શિવની આજ્ઞાએથી આવું છું.
દેવની નીતિ જ એવી હોય છે, એક હાથે
દાવાનળ ફેંકે છે, અને બીજા હાથે
સંજીવની છાંટે છે. હું ત્યારે વિનાશ લાવું
છું મહારાજ, મારા પગને પગને વનશ્રીને
ઉભેડતો આવું છું. ત્યારે વસંત આવે છે
અશોભાદના રૂપમાં. અશ્રુનો વરસાવતી એ
આવે છે, તેના પગલાંના રપડાંથી વેરાન
ખેતરી કુંભમાં ફરીવાર નવચોવન ફૂટે છે.

કૂતો ખીલી ઊઠે છે, અને વનથી નવારૂપના
વાધા પહેરે છે. હું અને પૃથ્વી અને એના
ઋણી છીએ મહારાજ. એને મૂકત કરવી જ
જોઈએ.

સમયરાજ : કામદાર, આપણે નગરસેાકની વાતો
સાંભળી. જીવનના કલાકારોની વાતો પણ
સાંભળી. મને આમાં વસંતનો કયાં મ દોષ
દેખાતો નથી. એ તો ડગલે ને પગલે-મૃત-
સંજીવની દેવી જેવી લાગે છે. તાણે માનવ-
લોકની અમૃતસરવાણી.

કામદાર : મને પણ એમ જ લાગે છે મહારાજ.
વસંત નિર્દોષ છે.

સમયરાજ : પ્રતિહારીઓ જાવ, વસંતને બંધન-
મુક્ત કરી, માનભરે અહીં તેડી લાવો. કહેલો
મહારાજ તેમને મુક્તિ આપી છે.

[પ્રતિહારીઓ જાય છે, અને ઘોડાવારમાં
વસંતને લઈ આવે છે.]

પ્રકૃતિ : (એને જોઈને) મારી પુત્રી !

[બેઠી પડે છે.]

સમયરાજ : હું આશીર્વાદ આપુ છું તમ બન્નેને.
વિશ્વનો અખૂટ ગ્રેમ અને ચિરજીવનનું માંગલ્ય
તમને વરજો.

પ્રકૃતિ-વસંત : અમે તમારા ઋણી છીએ મહારાજ.

[વસંતને સાથે લઈ બધા ચાલ્યા જાય
છે. પડે પડે છે]

[ઘોડાવારે પુરસ્ક્રમ્યાએ આનંદમાં નૃત્ય
કરતી આવે છે.]

નેપથ્યગીત :

સખી નાચે મનમોર, નાચે મનમોર

ઋતુએ ઉઠાડી લીધી ફુલડાંની થાળી

લઈલે શૃંગારનો સોડ,

સખી પૂજનનો રંગ ઘોળ-ઘોળ.

શ્રવેતકુન્દ ફૂલોની આશકા કરી લે

મલ્લિકા પુષ્પરંગ કંઠે મીઠી લે

પાય છુંલે મૂકી દે અશોક,

રંગ ઘોળ, રંગ ઘોળ,

તારા જીવન નેપથ્યમાં વસેલ એ વસંતકાળ

પૂજનનો રંગ ઘોળ-ઘોળ.

[પડે પડે છે.]

★

દૃષ્ય ચોથું

[વસંતને બંધનમુક્તિ મળી છે એવા ખબરો
નગરમાં ફેલાતાં નગરના લોક આનંદાત્સવો રચે છે.
આ મંગલ્ય અવસર નેપથ્યમાંથી રાખ, રાશ્મી, ડુંડુભી, વગેરેના મંગલધ્વનિઓ સંભળાય છે. આઠામાં
પૂરો આને હોળીકાઉત્સવ દેવાયી ગ્રામકન્યાઓ અખીલ
શુભાલ હડાડતી, એક બીજને રંગતી, નૃત્ય કરતી
પ્રવેશે છે.]

નેપથ્ય ગીત :

કોનાં વેણુગીતના સૂરે

રંગ્યાં મા ન વ ઉ ર

નવલનૂપુરના મંદુલ બધુકે

ઉછળ્યા રસના પૂર ?

આજ અખીલ શુભાલ હાથે

રંગો દે રંગો દે રંગો દે

આજ હુમકુમ લાલે લાલે

રંગો દે રંગો દે રંગો દે.

આજ વસંત રંગે રંગો

ફૂલ પહલવ રંગે રંગો

આજ કંઠે ચુડી રંગે

રંગો દે રંગો દે રંગો દે.

આજ આતુર બંસી ગાને

નવજીવન ઉત્સવ ટાણે

પહયુગલ નૂપુરગાને

રંગો દે રંગો દે રંગો દે.

આજ અંચલ પવન લહે

મધુર ફૂલની વાણી કંઠે

આજ ગગન સંગે સંગે

વસંત પાલવ ઉઠે રે.

આજ અખીલ શુભાલ હાથે

રંગો દે રંગો દે રંગો દે.

[ફરીવાર પુરુષન્યાઓની બીછ મંડળી
રાસની રમણ વાગાવતી આવે છે.]

નેપથ્ય ગીત :

હું તો ગૂંથુ ગૂંથુ સખી મેઘવેણી
મારે અંબોડે વાદળીયાં ફૂલ રે
સહીયર મેઘવેણી.

હું તો ગૂંથુ ગૂંથુ સખી અંદ્રવેણી
મારે અંબોડે તારલીયા ફૂલ રે
સહીયર અંદ્રવેણી.

ગૂંથુ ગૂંથુ, એક પૂતમની વેણી સખી
અંબોડે પોયણીનાં ફૂલ રે
રંગનીની વેણી એક ગૂંથુ સાહેલડી
અંબોડે ખારમાત્રી ફૂલ રે,
સહીયર ફૂલવેણી.

હું તો ગૂંથુ ગૂંથુ સખી ઉવાવેણી,
મારે અંબોડે ફિરણનાં ફૂલ રે
સહીયર ઉવાવેણી.

ગૂંથુ ગૂંથુ એક સંધ્યાની વેણી સખી
અંબોડે રાતરાણી ફૂલ રે
રંગી રંગી ફૂલડાંની ગૂંથુ એક વેણી
ખાંધુ અંબોડલે વસંત રે
સહીયર રંગવેણી.

[વસંતને દહે અદાયા ગમતું નથી.
જે કે નગરલોકને એની સામે કંઈ ફરીયાદ
નથી. માનવીએ એના પગલાંને પૂજે છે છતાં
બંધનમુક્તિ પછીનો એક પ્રકારનો વિપાદ,
એને અદાની સીમાઓથી દૂર દૂર કોઈ સીમા
હીન પંથે જવા પ્રેરે છે. માતા પ્રકૃતિને
મોડમોડ સમજાવે એણે અદાયા જવાની
રત મેળવી છે, એ પણ એને વળાવવા આવી
છે. છતાં અંતરમાં ચોક કરશે છે. વસંતની
બંને પરિચારિકાએ કપા અને સૂચના પણ
૫

પ્રથમની એમ વસંતધ્વજે કપાડી આગળ ચાલે
આવે છે.]

વસંત : દહે હું જલ્દિ મા, તમે અદાયા
પાછાં વળો.

પ્રકૃતિ :- થોડા દિવસ વધુ રોકાઈ ગઈ હોત તો
વસંત ! તારા વિના મારા દિવસો કેમ જશે ?

વસંત : જે દિવસે તમે મને યાદ કરશો મા,
ત્યારે હું પાછી આવીશ. હમણાં તો મને જવા
દેવો દૂરદૂરની કુંજો મને બોલાવી રહી છે,
માતા. નીલજલથી બરેલાં કારમીરનાં સરોવરો,
તેમાં ઉપડતાં રાતદહન કમળો, મધુર ફેરમે
ફેરમતી મંથમાદનની ખીણો, કવિનગ્ધાનાં
હીમઆવહાલિત શિખરો એ બધાં મને બોલાવી
રહ્યાં છે, દહે મને વધુવાર ન રોકો, મને રજા
આપો મા !

પ્રકૃતિ : ત્યારે તું જશે જ વસંત !

વસંત : હા, મા. આમે કપા અને સંધ્યા, નગર-
લોકને આપણે હેલ્લીવાર મળી લઈએ. અને
પેટી નૃત્ય કરતી પુરુષન્યાઓ, ગ્રામકન્યાઓ,
બધી ક્યાં છે ?

ઉવા :-(નેપથ્યમાં જઈ) સાંભળો, સાંભળો, ઓ
નગરના લોકો, મનુષ્યોની રાણી વસંત તમારો
વિદાય લે છે.

[અવાજ સાંભળી પુરુષન્યાઓની નૃત્ય
મંડળી દોડી આવે છે.]

એક પુરુષન્યા : દેવી વસંત ! આ અમે શું
સાંભળીએ છીએ ? તમે જાવ છો ?

વસંત : હા, હું જાઉં છું, કારણ કે દહે મારે
જવું જ લોઈએ.

બીછ પુરુષન્યા : ના ના દેવી. તમને અમે નદિ
જવા દઈએ. તમે અદા આપ્યાં અને અમારાં
નૃપુર મધુકી ઉમાં, તમારાં મોતોએ અમારા
હૃદયમાં ડેઈ અપૂર્વ આનંદ અને ઉમંગ બરી
દીધા. એ આનંદ, ઉમંગ, શું છીનવી લેશે ?
તમારા આદ્યા જવાથી અદા સૂતકાર પથરાશે,

કાઈ ગાંશે નહિ, નાચશે નહિ. શું આ ક્ષણિક
સ્વપ્ન હતું દેવી ?

વસંત : એવો શોક શાને કરે છે કન્યાઓ ?
મેં અર્પેલો આનંદ, મેં ગાયેલાં કુંજગીતો
ક્યારે ય બૂલાશે નહિ. એનો આનંદ ક્યારે ય
વિલાશે નહિ, એવી મને યદ્દા છે. વર્ષે વર્ષે
હું અહીં આવીશ, અને ફૂલ જેમ-પાંખડીઓ
ઉઘાડશે, સુગંધ જેમ છવનગાં ગયરાશે, તેમ
મારાં ગીતો તમારા કંઠમાં ઉઘડશે અને ગૂંજ
ભરશે.

એક પુરકન્યા : તમે ધન્ય છો દેવી, પણ હવે
ત્યારે તમે જાવ છો, ત્યારે તમારું એક છેલ્લું
નૂપુરગીત આપતાં જાવ, અમે એને સંભારીને
અમારા દિવસો પસાર કરીશું.

વસંત : છેલ્લું નૂપુર ગીત ?

બીજી પુરકન્યા : હા, દેવી, તમારાં એ ગીતો
અમને નૃત્ય કરવા પ્રેરે છે.

વસંત : સાંભળો ત્યારે.

નેપથ્યગીત :

[નેપથ્યમાંથી ગીતનો આરંભ થાય છે
કે તરત જ પુરકન્યાઓ ભણી થઈ નૃત્યશીલા
રશે છે]

આજ મારાં નવનૂપુર ગીતો
ભૂક્યાં કોઈ વસંતિક પ્રાતે
કોના કોના ખારજે બાંશે
દીર્ઘલ ઉરના આગળા કોના
ખોલશે રે ખોલશે રે ?

કોણ રે મધુર આતુર કંઠે
નવકુસુમિત છવન છંદે
ગીત પરાગિત ઉરે ઉરે
ગૂંજશે રે ગૂંજશે રે ?

ગુર્જર દેશની કોઈ કોડિલી
ચૂંદડી પાલવ ઉડતો મેલી
ધરને આંગણે દીવડો મેલી

ગૂંજશે રે ગૂંજશે રે ?

મહુડા ફૂલે વેણી ખાંધી
કોઈ વસંતિક રાતને સાંધી
નાચતી નૂપુર તાલે તાલે
ગૂંજશે રે ગૂંજશે રે ?

[નૃત્યાંતે પુરકન્યાઓ વસંત અને દેવી
પ્રકૃતિને વંદના કરે છે. પછી જો છે અને વસંત
તેમજ મંડળી સાથે દૂર દૂર નેપથ્યમાં વળાવવા
ચાલી નય છે. એવામાં પ્રામકન્યાઓ નૃત્ય
કરતી પ્રવેશે છે. નેપથ્યમાંથી કોઈ ગીત ગાય
છે. એ ગીતમાં વસંતની વિદાયથી યથેલા શોક
અને ગ્હાનીનો પડછે છે. સાથેસાથ એના
પગલ ની રક્ષિત માત્ર હવે તે સાચવવી હોવાથી
અજવાનો ધનિ પણ છે.]

નેપથ્યગીત :

તારા પગલે, તારા પગલે

કોણ મધુમય કંઠે આજે ગાયે

તારા પગલે, તારા પગલે ?

રંગદોળી બેડી ભેને સંધ્યારાણી

કુમકુમેરંગી તારા પગની પાની

અંગવાર્ધ નય મૃદુ ફૂલ શેફાલી

તારા પગલે, તારા પગલે.

નિત ચિરયૌવનની ખંસરી વાગે

ધુંધટમાં કોનું મુખ આનંદે લાગે

બૂઈ વિધીકાએ જેણું મર્મરરાગે

તારા પગલે, તારા પગલે.

ઓ રે પ્રાણ પ્રાણ ભરે ઉત્સવગાને

આજે નૃતન છવન ભગવા ટાણે

કોણ મધુમયકંઠે ગાયે ?

તારા પગલે, તારા પગલે.

પછી તો બેટા !...

શ્રી. નવલભાઈ

ફૂલ હુતી સૂર્ય આભથી અગ્નિ વેરતો હતો. ત્રીજી વર્ગના ડબ્બામાં બળે બેઠાં ખીંચ્યાં હોય એમ મનુષ્યો ગોંધ્યાં હતાં, ફેટલાક ઊભાં હતાં તો ફેટલાં સ્થાનને અમાને બારી બહાર લટકતાં હતાં. નાના 'ફેલેમ રોચને'થી હજુ હમણાં જ હું બેઠો હતો. માંડ અંદર જવ્યા મળી હતી. 'પણ ઉકળાટ અને પરસેવાની ગંધથી માથુ ફાટી જતું હતું. ગારી સહેજ ચાલી એટલે સાંતિ વળી.

બોડી જ વારમાં ખીચું રોચન આવ્યું. ફરીથી એ પાંઉરોડી શેકવાની બાકી. બહારનો તાપ અંદરની ગરમી અને ગરમ લૂ. બે પાંચ મિનિટ થઈ પણ ગાડી ઉપડી નહીં. હું ખૂબ અકળાઈ ગયો. બારી પર બે વાય ટેકની બે સડેજ ડેકું બહાર કાઢ્યું.

એક વૃદ્ધ મુસલમાન જેવો લાગતો બકરીને ઊંચકોને ડબ્બામાં ચઢાવી રહ્યો હતો. પાસે જ બે માણસો અને ગારડ ઊભા રહી જલ્દી જલ્દી કહેતા હતા. બકરી બે...બે...કરી પોતાનો વિરોધ પ્રગટ કરતી હતી.

ના...ના...ના કરતી એક પામલ જેવી સ્ત્રી દોડતી રોચન તરફ ધસી આવતી હતી. તેણે મેંબો લીધો ફાટિયો કુરતો પહેચી દેનો. માથાના લૂખા સૂકા વાળ ઊડતા દતા; બળે અગ્નિ પર દોડતી હોય એમ ધડો પગતી, પાની પર તો ધડો એડો પર દોડતી હતી. દારૂંકતી આમળ આવતી હતી.

ના...ના...હું ના કહું છું. ગરમ લૂ આંખો બાળી રહી હતી. વિચિત્ર વળાંક પણ કષ્ટદાયક હતો. છતાં ય દબ્બ જોવાતું હું છોડી સક્યો નહીં. જગરજગરીથી બકરીના આગલા પગ અંદર નાખ્યા. રોચનના સળીઆ પકડી પેલી ઓંચે જોરથી કહ્યું ના, ના. હું મારી મોટી બકરીને નહીં વેચના દઉં. બોલી સળીઆ પર માથું નાખ્યું. બકરીએ બે...બે...બે કરી મૂકી. પરંતુ

કોણ સાંભળનાર હતું ? ગારડની ફૂરે સીડી સંભળાઈ. ચીસો પાડતી ગાડી પણ હાલી. માત્ર એક કરુણ ચીસ...પચાસ તો શું પણ સો રૂપીએ પણ મોટી બકરી નહીં મારા અંતરમાં ફેલરાઈ ગઈ.

બે આંખમાંથી ટપટપ અશ્રુ ખર્ચો. ગરમ લૂએ કપોલ પરથી લૂંટી પોતાનું ઉકળતું અંતર કાપ્યું.

મારે વડોદરા સુધી જવાનું હતું. હું અંદર મારી જવ્યાએ બેઠો. પણ પેલી સ્ત્રીની કરુણ મર્તિ મારી સામે રડી રહી. સદાનુભૂતી પાચી રહી. રમૂતિએ બાણે વરસોગૂનું એક પત્તુ પલટયું હોય એમ વરસો પડેજાનું એક ચિત્ર મારી આંખ સામે આંતરને ખડું થયું. શું એ જ દશે આ સ્ત્રી.

એક ગામથી ચાલનો બીજો ગામ જતો હતો. તાપતું તો પૂછવું જ નહીં. દશેક માઇલ ચાલ્યો હોઈય. હજુ બીજા બે પાંચ માઇલ ચાલવાનું હતું. ફૂલો હતો. પાસે જ વડોદરા હતો. પાણી પી સહેજ વડવાની ઊંચે આડો પડ્યો. આંખ મોંચાઈ ન મોંચાઈ અને ત્યાં તો ચપ્પે કાને પડ્યા.

બેટા !
બે...બે...બે...
દેખ તેરા પિતા કયા કરતે હે ?
બે...બે...બે...

મનુષ્ય અને પ્રાણી વચ્ચેની આ હમદર્દી-બરી વાતે મારા ચિત્તને આકર્ષ્યું. શું મનુષ્ય પણ પ્રાણી સાથે વાતો કરી શકે ? અને પ્રાણી પણ મનુષ્યના કરુણ જીવનમાં આદ પુરી સકે ? હું પડ્યો પડ્યો ખ્યાનપૂરક બન્ને હૈવાની વાતો સાંભળી રહ્યો.

મોટી ! સુન. ન્યારે મારી સારી હર્ષ-ત્યારે કીતની કીતની આચારી ! બેટા, તું નહીં થો. મીયાં મેરી પર શરૂ થે મેરે લિયે સમકલ કરને કે લિયે તેયાર થે. નથી ધમ્મર, નયા ફૂર્તા, કયા જતાઉં ?
બે...બે...બે...

અમારું જીવન પાંચ અંદ સમાન ચળકતું હતું. આંખના લારાએ નાચના દતા. પડી ધડીમાં

દાંતની આકાશગંગાઓ હસી બેઠતી હતી. કેટલું સુખ, ચૈન, આનંદ માનો જીવન હમારે કિયે થા જન્નત કા ગુસ્સીરતો ઓર હમ ઉસ ચમનકે ગુલા.

બે...બે...બે...

પુરાણી વાતો યાદ કરતાં હૈયું બરાબ્ર ખમ છે કહી તેણે બકરીને પંપાળી.

બે...બે...કરી બકરીએ સાદ પૂર્યો.

કલીથી ખીલી ઓર ફૂલ જની. કેને ખમર હતી કે એ ફૂલ છોડ પર ફીટ ચઢ રહો થા. ઓર એક દિવસ એ સુરમિત પતિજોને કોરી ખાવાનો હતો.

એક દિવસ રસુસ આન્યો. મેં કેટલા આનંદથી એ ગોરત પદાવ ખવડાવ્યો. જન્નેની મેત્રી વધતી ગઈ. એક દિવસ તારા પિતાને લઈ તે શહેરમાં ગયો. આનંદથી મેં એમના ગળવામાં પૈસા નાખ્યા. ખુશીથી નિદાવ આપી.

બે...બે...બે...

ગાડીનો વખત થયો. હું તાકતી ઓટલે બેઠી. સંખાના ઝાંખા અંધારામાં તારકા ટમક્યા. એ તારકાને ઢાંકતી ક્રૂર ગોડા કાઢતી વિકરાળ ગાડી આવી. અને ગઈ. આંખમાંથી આંસુ સર્પાં. મારી જમણી આંખ ફરજી. માનો આસમાન કે સિતારે ટમકને લગે.

આખી રાત પડખાં ઘસી કાઢી. સાર ચયું. કામમાં ચિત્ત ક્યાંથી લાગે. જ્યોરે બે વાગે તે આન્યા. બારણું ખોલ્યું.

બે...બે...બે...

ગોમાંથી ગંધ ઉડતી હતી. સડેજ લઘડીયાં પખ ખાતો હતો. છતાં ય કેટલી મધુર જગ્ગાન. ગુલશન સચમુચ હું હે ગુલ મેરે દીલકે ચમનખી. મારી આંખમાં અશ્રુ આન્યાં. મેં પાછળ સાચે જ નહીં તા. બોક્ષી પગારીમાં પડ્યો.

ખીચડી પકાતી ખવડાવી, તે સુનમૂત બદાર ગયો. મેં બીડી એના ગળવાં ફડેપીં. ફૂડી બદામ પછુ ન મળી. દિવસો એક પછી એક વહેવા લાગ્યા. અમે અમારું કામ મૂંઝેરમાં ધપાવે રાખ્યું.

ધાસ કાપતો દોતરડાં આલેતાં પછુ જો સોવાં હતી. એક ખીજને મદદ કરતાં સાચે જ ખાત પીતાં પછુ બધુ જ મૂંઝેરું. ત્રણ દિવસ પસાર થઇ ગયા, મૌનનો બોલો એ સરી શક્યો નહીં.

ગુલશન ! ક્ષમા કર.

ક્ષમા જ છે.

પાછી જીભ બંધ પડી. દસ બાર દિવસ પસાર થઇ ગયા, આવી એક કરુણ દષ્ટિ નાખી.

ગુલશન ન આપે પાંચ રૂપિયા,

વેડશી નાખવા. મેં કહ્યું.

ના જોને કેવો પુરાણો આ લેધો થઈ ગયો છે. અને આ કોટ.

મારી આંખો આંસુથી છત્તકાઇ. મેં દોડી પોટલી ખોલી પચીસ રૂપિયા નગદ લાવી તેના હાથમાં ચૂક્યા. જા, સુંદર કોટ અને અમીશ સીવકાચને. તું તારે માટે પૈસા - વાપરે તો કેટલો આનંદ થાય આ બધું જ તારે માટે જ છે ને. પછુ તે દિવસે.

તેણે શરમમાં નીચું જોયું.

તારે માટે પછુ કંટાળું કપડું લાવીશ હોં.

પ્રભાતની આછી ઝલક આમે દેખાઇ ન દેખાઇ ને મેં બકરી દોહી, આ બનાવી. તેણે બીડી કપડાં બદલ્યાં, આ પીધી. ગાડીનો સુસવાટો સંભળાયો. સાંજે જરૂરથી આવજો હાં.

સાંજના ચરિક વાગ્યા. વોડેથી તુરિયાં ઉતારી શક બનાવ્યું. પદાવ તૈયાર થયો. સુલા પર પાણી ગરમ કરો એમની વાટ જોવા લાગી.

ગાડી આવી. ઉતારુઓની અનંત વજુઝારમાંથી થોડા ઉતાયો રેશન - પર ટિકિટ આપી સડક પર આવવા લાગ્યા. હાર પૂરો થઇ. પછુ...

બે...બકરીએ કરુણ સ્વર પૂર્યો,

મારે હજુ દૂર જવાનું હતું. પછુ આ વાતોએ મારું મન જીતી લીધું. હું પડ્યો પડ્યો એ બે પ્રાણીઓની વાતો સાંભળી જ રહ્યો.

ત્રણ રાત્રીઓ પસાર થઈ. રાતના બાર વાગ્યા હશે. કોઇએ બારણે ટકોરા માયો.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃ. ૧૩૫]

દિવાળીની 'ખુશાલી' !

શ્રી. સુકુન્દરાય પંડયા

એ સતા વર્ષનો દિવસ એ ઉત્સવનો છે કે શોકનો ? અરે, શોકને દિવસે પણ વધુ નીરાંત હોય, આ તો હેરાન હેરાન થઈ ગયા !

કાશ્ય વગર અતિથય વહેણા બિડી, આ ટંડીમાં પણ વહેણું રનાત કરી સભ્ય થઈ રહી હતો, ત્યાં જ મારી ભાણેજ આવી. ને હજી હું એને બેઠું-બેઠાણું એ પહેલાં જ મારા પગમાં-પડી ગઈ ! હું તો વિચારમાં જ પડી ગયો, એણે મારો એવો તો શો શુભો કયો હશે, કે પગમાં પડી મારી મામવી પડે ! એટલે મેં કહ્યું, ગમરા નહિ, બિગી થા, જે હોય તે એકપણે એકપણું કરી દે. 'તો નવાખમાં તેણે કહ્યું, 'હું તો આશીર્વાદ લેવા આવી છું' -અહો, હવે સમજાયું ! ' જ ન મારો આશીર્વાદ છે. ' મેં કહ્યું, -જરા વાર થઈ ત્યાં વળી તેણે પ્રશ્ન કયો, ' આજે મને શું ભેટ આપશો ? ' હું તો આશીર્વાદ લેવા આવી હતી ને ? તેમાં ભેટ ? પણ આજે મેં તારાગ કરે કહી, 'તેને સંતોષી વિદાય કરી !

ત્યાં જ મારો પટાવાળો નવાં નંકોર કપડાં પહેરી સામે આવી બેઠો. ' કેમ તૈયાર થઈ ગયો ? આજે તારે મોઢાંને મળવા જવું હોય તો જઈ આવ ' મેં ઉદારતા બતાવી. તે બોલ્યો, ' હા, શેઠ, જઈ જ છું. પણ પણ બોણીની શરુઆત તો આપનાથી જ થાય ! ' કહી નહિ એવા વિનયથી તેણે આ કહ્યું. હું ચમક્યો. ' શરુઆત ? શેની શરુઆત ? ' મેં પૂછ્યું. એટલે એ હસીને હસીને કહે, દિવાળીની બોણીની આપને જે ખુશી પડે તે ! અરે મને તો કાંઈ જ ખુશી નથી પડતી. પણ નોકર માણસ સાથે મેં રકમક કરે વિચારી, ખિરસામાંથી અધી રૂપિયો આપ્યો. તે નકડે રૂપિયો પાછો મૂકતાં કહ્યું ' શેઠ, મરકરી કરો છો કે શું ? ' નોકર માણસ સાથે ટુંકી મરકરી નાંખી કરે. ' નો આજ

આના તે હોય ? જે આપને વાળખી લાગે તે. ' જેમ તેમ કરી એને રૂપિયો આપી વિદાય કયો ?

અને હું ટપાલની રાફ બેઠાંને બેઠો. આજે કેટલા દિવાળી-અંક આવશે, તેની મનમાં ગણતરી ચલાવવા માંડી. ને હું કેવડો મેટો લેખક, એવું ગૌરવ પણ અનુભવ્યું ! હા, મસ, સાદ પડ્યો. હું સફાળો ચારણે દોડ્યો, તો એક જ દિવાળી-અંક આવેલો, ને થોડાક પત્રો. મને નિર્વેદ થય્યો ! પણ આ પોસ્ટમેન હજી કાં બેઠો ? ' કેમ અધ્યા ? ' - સાહેબ આ નવા વર્ષની ખુશાલી કાંઈ ? ' -અરે ખુશાલી તો બધી મરી ગઈ છે ! આ સૌ મારો જીવ ખાવા બેઠાં છે કે શું ? હું મનમાં જ બળા બેઠ્યો ! ' ખુશાલી શાની ? ' મેં પૂછ્યું - ' સાહેબ, આપની રોજ ટપાલ લાવું છું ને ? ' - હા, એટલે તો જવાબ આપવાનો ખર્ચ વધ્યા કરે ! ' - અરે, સાહેબ, એમ તે હોય ? ' - ત્યારે, ટપાલ માટે તો તને પગાર મળે છે. ' - પણ સાહેબ, એમાં શું પડું થાય ? આવા સારા દિવસે તો આપ જેવા પાસે આશા રાખીએ ને ? ' - આ બધા છોડશે જ નહિ એમ ધારી તેને વગર ખુશાલીએ ' ખુશાલી ' આપી.

ત્યાં તો અમારા આપદાદાની હાન્યમત કરનાર હન્યમતો દીકરો આવ્યો. ' કેમ કરસન ? અત્યારમાં શું કામ પડ્યું ? ' - આવા -સારા ઘાંટે તમને મળવા તો આવવું જ પડે ને ? ' દીક, બહે મળે : એમ માની હું બેઠો, મેં મોઢાં દિવસ એની પાસે હન્યમત કરાવી નથી, એટલે એ કાંઈ ' ખુશાલી ' માગશે નહિ એવો મને સંતોષ હતો. ત્યાં તો તે પણ બોલ્યો, ' આપની મરજમાં આવે એ આપી દો, એટલે હું નકડે. ' - નહિ મારો મોઢાં લેણદાર ન હોય એવી અદાથી કહેવાયેલું આ વાક્ય મને ખૂબસૂ, ' તને શું આવવાનું ? ' હું ક્યાં મારી હન્યમત કરે છે ? ' - પણ એ નો પરંપરાગ આજ

આવે છે ને ? આયાની ને દાદાની હજમત મારા આપા જ કરતા ને ? '- અરે, તું એ ઠીક લાગે છે ? જાણદાદાની હજમત કરતા તે વખતે એમણે ' ખુશાલી ' આપી જ હશે ને ? અને હજમતે પણ ક્યાં મફત કરતા ? '- પણ અમને તો વરસો વરસ અયાય છે, જે આપની લાયકાત પ્રમાણે ખુશીમાં આવે તે આયજો, '- લાયકાત પ્રમાણે ' એટલે એણે આપું તો મારી લાયકાત એાજો, એમ જ ને ? માણે પાકે હજમ લાગે છે ! લાયકાત પર તરાપ મારતાં ક્યાંક આપરુ પર ન આવે, એ ભયે તેને પણ પતાવ્યો.

આ બધાથી કંટાળી હું ખુરશીમાં જઈ પડ્યો. ત્યાં શ્રીમતિ આવ્યાં ' શું આવા સારા દિવસે ય તે આવું મોડું કરીને બેઠા છે ? '- કેમ, મોડું કાંઈ ખરાબ છે ? ' ને દાદી કરવી તો નથી રહી ગઈને, એની ખાતરી કરતાં જ હોયું, ' સચારના જ દાદી તો કરી છે ! '- પણ હું ક્યાં એમ કહું છું ? તમે મેં એવા છે ને ! આમ ગમગીન થઈને શું બેઠા છે, એમ હું તો પૂછું છું ? '- અરે, આજ તો ત્રાસી ગયો. બસ, સચારથી એક પછી એક ' ખુશાલી જ લઈ જાય છે ' મેં બજાપો કહ્યો, શ્રીમતિએ તો પહેલેથી સાડી રૂપી ' ખુશાલી ' મેળવી લીધી હતી, એટલે તે વિશે તો હજારની કૃપા હતી. '- હાં ઠીક યાદ આવ્યું; આ આયણી કામવાળી પણ દિવાળીનું માગતી હતી. '-મારા તે શા બોગ લાવ્યા કે મેં યાદ કરાવ્યું ? ' આયણે એ કામવાળીને કાઢી નાખજો. ' મેં શરસાથી કહ્યું. '- અરે, કાંઈ ગાંડા થયાં... ' ...ના થયો નથી પણ થઈ જઈશ, એમ લાગે છે. ' મેં કહ્યું, '- પણ પૂરું સાંભળો તો ખરા, બીજી કામવાળીઓ ક્યાં મળે છે ? ને આવી વિશ્વાસુ... '- પણ દિવાળી આવતાં માણસની આવક કાંઈ એકદમ વધી જતી નથી, કે આ લોકો, નજીકે કે અધિકાર હોય તેમ જુદા ચક્ષારી શકે ? ' મેં જોસથી કહ્યું. ' પણ આવા દિવસે કોઈને નિરાશ કરાય ? '- પણ આયણી આચા

હુશીને તજિયે જાય તેનું કાંઈ નહિ ? ' વળી યાદ આવતાં હોયું ' કોઈને નિરાશ ન કરાય તો શું સો કોઈને આપવું ? પછી આયણે લંગોરી પહેરવી ? '- પણ શ્રીમતિ તો હસતાં હસતાં બિમાં થઈને સીધા જ કોટ પાસે જઈ, પાછાટ કાઢી, પૈસા લઈ લીધા; ને પછી મંદિરમત સાથે ' નોકરને આપીએ, ને કામવાળીને ચામે ? ' કહી ચાલ્યાં ગયાં. મારી નિરાધારીમાં મને તો આંસુ આવવા જેવું થઈ ગયું ! અહા, શો જલમ છે ?

બીજા દિવસે આદિસને ગયો; ને માંડ ખુરશી પર બેઠો હોઈશ, ત્યાં આદિસનેા મુખ્ય પદાવળો અદાથી સલામ કરી બિમો રહ્યો. મેં કહ્યું ' જ ન બોલતાં માત્ર પૃચ્છાદર્શક નજર ' એની સામે કરી, ત્યાં તે બોલી બિડ્યો ' સાહેબ, સલામી ? '- શેની સલામી ? ' મેં કટલામીએ વાર આ પ્રશ્ન કર્યો '- આ નવું વર્ષ બેઠું તેની '- ' પણ એ તો ગઈ કાલે ગયું. '- પણ આદિસ તો આજે ખૂલી ને ? '- એટલે કે જ્યારે જ્યારે મળે ત્યારે ઉધારણી થઈ શકે એમને ? ' પણ સલામ કરવાનું મેં ક્યાં કહ્યું હતું ? ' મેં કહ્યું ' એ તો તને મારા માટે માન હશે તે કરતો હોઈશ. એમ હોય તો કાલથી સલામ નહિ કરતો, મારે ચામશે ? કહી બિડ્યું ઘાલી અગત્યના કામમાં હોઈ તેમ મેં જાપવા માંડ્યું ! પણ એ તો, દિમાગજ શો અડગ, બિમો જ રહ્યો, મને થયું કે આતો કાંઈ રસ્તો કરવો જોઈશે. એટલે મેં જાજી બદલી; ' જે મને સલામી આપનામાં વધો નથી, પણ એમાં તુકશાન તને જ છે. આખા વરસમાં એક જ વાર... '- ...હું પણ સાહેબ એજ કહું છું. અમે ક્યાં રોજ માગીએ છીએ ? વરસમાં તો માગીએ ને ' અધવચ્ચે જ તે કૂદી પડ્યો '- પણ સાંભળ તો ખરો, ' બાજી અવળી પડતી જોઈ હું જરા મંત્રાયો, પણ તો યે મેં ચક્ષાવ્યું. ' એકવાર તારી આવક વધે એટલે અર્થ પણ વધે. વધેથી આવક કાયમ રહેતી નથી. જ્યારે વધેયો અર્થ તો કાયમતો થઈ જાય છે.

તેથી આવતા મલીને તારે દેવું કરવું પડે; ને એમ દેવું વધતું જ જાય એટલે તારે જેલમાં જવું પડે; ને એમ કમાણી જાય એટલે તારાં ઘેરાં છોકરાં જુએ મરે ! માટે જ હું ના પાડું છું, મારે ખીજે વાંધો નથી ! ' મેં માન્યું કે આટલા બધા બચકર પરિણામો સંભળી તે ગભરાઈ જશે; કદાચ તેનું હૃદય બેસી જાય તો શું કરવું તેનો હું વિચાર કરવા લાગ્યો.

પણ એમ એ કાંઈ ગાંઠયો જાય એવો નહોતો, ' સાહેબ, આપને વાંધો નથી એમ આપે કહ્યું; તો આપી જ દેતે, બીજી બધી ચિંતા તો હું કરી લઉં. '—માળો આ પણ દલીલનાજ લાગે છે, અંતે ખિસ્સાનો બાર અનિચ્છાએ હળવો કરી; હું તેરત જ અમારા મુખ્ય અધિકારીની આદિશમાં ગયો.

' આવો, આવો ' તેમણે આવકાર આપતાં કહ્યું ' કહે, કેમ છે ? '

' કેમ હજી, એ તો પૂછશે જ મા. અત્યાર મુધી છવતો રહ્યો એ જ મને આશ્ચર્ય થાય છે ! પણ હવે તો આપની પાસે સલામી લેવા આવ્યો છું. '

' તમે પણ એવા જ રસુજ રહ્યા '—ના સાહેબ, પટાવાળો મારી પાસેથી સલામી લઈ ગયો; એટલે હું તમારી પાસે લેવા આવ્યો. તમને એમ હોય તો તમે ગવર્નર પાસેથી લઈ આવજો ' મેં મુચ્છ્યું. ' તમે પણ ભારે છે હોં ! '—તેમને મન મારા કહેવાની ગંજીરતા ઊતરતી જ નહોતી. ' ના સાહેબ, આ બહુ ગંજીર વાત છે ' મેં કહ્યું. ' એમ કે ? '—હા. ને ગવર્નર વળી ચક્રેન્સાદ પાસે સલામી માગે ! ને ચક્રેન્સાદ કેની પાસે માગે ? અરે, હા, એ પાલોમેન્ટ પાસે માગે ! '—અમારા સાહેબ કાંઈ જવાબ ન આપતાં માત્ર હસતા જ રહ્યા ! હા, તેમણે ' વેઈટર ' ને ચા લાવવાનો દુકમ આપ્યો હતો એ એક આનંદની વાત હતી ! ' કાંઈ નહિ, ' સલામી ' નહિ તો ચા તો મળી ? ' વિચારી હું ચા પી ઉઠ્યો ?

કહે છે કે બેસતા વરસના દિવસ નેપું આખું વરસ પીને ! બાપરે, તો તો આપણા જ કરવો પડશે તેમ લાગે છે !

પછી તો બેટા....!

[પ. ૧૩૨નું ચાહ]

મન થયું કે મન મારી ને બેસી રહું. હવે મારે અને એને શું. એને રખડું હોય ત્યાં રખડી ખાય, પણ હૃદય કાંઈ પથ્થર ચાહું થઈ શકે છે, મારા પગ બળજમરીથી ખારણા તરફ તરફ ઘસડી ગયા.

આહ ! દુર્ગંધ. નાકે કુતોતો છેડો લગાવ્યો. એની લાલ આંખો ધુરડી બિડી...ચાલ ચા જતાવ. એ શબ્દોએ મારું કાળજી ચીરી નાખ્યું. બે દિવસ પહેલાં કદાચ વગર માગ્યે એને બધું જ મળ્યું હોત. પણ આજે..મેં કાંપતે હૈયે ચૂસે ચેતાવ્યો. ચા કરી આપી પણ અશુભ્યું આપ્યે.

અથ તક ખાના નહીં પકાયા. બોલતાં લાડી ઉપાડી.

બે...બે...

બેટા તું નહોતી. આખી રાત રડી રડી પસાર કરી.

સવારે પાછી એની એ જ કચ્છ મૂતિ. એના એ જ સરળ બોળા તારા પિતા. ' કદાચપૂર્ણ ' દૈયે પૂછ્યું મુશ્કેલ જૂલ ઘર્ષ.

કાંઈ ખાસ વાચ્યું નથી. મેં ધીમેથી કહ્યું. ફરીથી મીન. અને કામ કરતાં. તે પણ તન તોડ મહેનત કરતો. બધું જ બરાબર ચાલતું પણ માત્ર હૃદય તૂટ્યાં હતં.

એક દિવસ હું બેતરમાં ધાસ નિંદતી હતી. એક રમારી તેને ઉપાડી જતો હતો. કદાચ તે જ તારો જન્મ દિવસ દશે. તે ' બે ' બે ' કહ્યું... આપણી આંખો મળી. મેં, દસ રૂપિયામાં તને ખરીદી લીધી.

પછી તો બેટા તું ક્યાં નથી જાયતી આપણી વતો.

બે...બે...બે...બે...બે...કચ્છ રવર એ મનધેર વડાની ઘટાઓમાં મુજબ ઉઠ્યો.

સંધ્યાની આછી રેખાએ આભમાં અંકાવા લાગી. મેં દૂવાલ ખંખેરી. ઝાલી અને બેરબી. અને સીમળાને માંગે પડ્યો.

જ્યો રે રપેનની રાજ્યસત્તાને સૂર્ય સોળે કળાએ તપવે હતો તે સમયે દુનિયામાં એની નેટલી અસર હતી તેટલી જ પ્રબળ અસર જ્યારે રપેનના માઠા દિન હતા અને અત્યારે પણ છે ત્યારે પણ હતી અને છે એ આશ્ચર્યચક્રિત ઘટના છતાં સત્ય હકીકત છે. જ્યારે રાજ્યસત્તા ઊંચામાં ઊંચાં શિખરે હતી તે વેળા કારલોસ કિવન્ટો અને બીજા ફિલિપ જેવાની આગર અથવા તે બેઆબર પોતાની મીઠી અથવા ખરાબ વાસ જગતમાં ફેલાવી રહી હતી. આજે સાહિત્યજગતમાં સરવાન્ટીસ અને ચિત્રજગતમાં વેલાઝકે એ જ દુનિયાને પોતાની સુવાસથી ભરી દે છે. કેટલાક આશાવાદીઓ એવી આશા સેવે છે કે રાજ્યકર્તાઓ ગમે તેવી સરહદોની વાડ ઊભી કરશે પણ વિજ્ઞાન અને કલા જ આખરે મનુષ્ય અતિવૃદ્ધિ બ્રાહ્મણ સ્થાપશે. આ આશા માત્ર સ્વપ્ન નહિ હોય તો, જીવન નિરૂપણ કરવામાં જેણે રંખને બદલે ચબ્બોના સાચિયા પૂર્ણ છે તે સરવાન્ટીસ અને વિવિધ પ્રકારના મત ધરાવનાર અને માનસવાળાં માનવી જેની કલાથી સરખો રીતે મુગ્ધ થાય છે તે 'ચોરટ્ટ પેઈન્ટિંગ' ના ક્ષેત્રમાં લગભગ અદ્વિતીય ડિએગો દ સિલ્વા વેલાઝકે એ બે વિરાટકાવ્ય વ્યક્તિઓ રપેનને જગતનાં રાજ્યોમાં નિઃશંક અતિ ઉચ્ચ સ્થાન અપાવશે.

જ્યારે આ ચિત્રકારનો જન્મ થયો ત્યારે ક્ષિટિય વડાજીવદીઓથી એણે સખત ઝખમો સહન કર્યા હતા છતાં યુરોપના રાજ્યદારી ક્ષેત્રમાં રપેનની હાક વરતાતી હતી. ચાલીસેક વર્ષનાં રાજ્યઅમલ પછી બીજો ફિલિપ્સ તરતનો જ મૃત્યુ પામ્યો હતો.

અને ત્રીજો ફિલિપ્સ અદ્ય સમયથીજ ગાદી એ બેઠો હતો. ચિત્રકાર માફિડના રાજ્યદરબારના બપકાભર્યા વાતાવરણમાં જન્મેયો ન હતો પણ કેથોલિક ધર્મના અનુયાયીઓના મુખ્ય ધામ સેવિકમાં જન્મેયો હતો. એ ધામ અત્યારે છે એમ તે વેળા પણ જેઓ ત્યાંના અનેકાનેક દુર્ગુણોની સામા ન થઈ શકે તેઓ માટે લગભગ બયાનક હતું, પણ સુભાગ્યે માતાપિતા એ દુર્ગુણોથી મુક્ત હતાં. પિતા ઓપોર્ટોને જંદરેથી આવ્યો હતો અને તે જંદર માનસિક અને શારીરિક પ્રગતિ માટે મશહૂર હતું. ડિએગો દ સિલ્વા વેલાઝકેને છેક બાળપણથી ચિત્રકળાને છંદ લાગ્યો હતો અને ખાસવાવરથમાં જ એને ત્યાંના જાણીતા શિક્ષક અને ચિત્રકાર ક્રાનસિરકો દ હેરેરાને ત્યાં ચિત્રકલા શીખવા રાખવામાં આવ્યો. પણ ગુરૂ અને શિષ્યના માનસ એક બીજાને મળે તેમાં ન હતાં એથી વેલાઝકેના પિતા ડોન જુઆન રોડરિગેસે તેને ત્યાંથી લઈ લઈને ક્રાનસેરકો પાંચેકો નામના ચિત્રકાર, કવિ અને પ્રાધ્યાપક પાસે રાખ્યો. પાંચેકો સમય વરતીને કાર્ય કરવાનાં અને અનુભવી હતાં. તે સમયની જુદા જુદા દેશની ચિત્રકલાનું તેને જ્ઞાન હતું, જીવન માટેના ઉલાસને ઉત્તેજનાર હતો અને જાણ માણસોને એને માટે માન યાય એવો હતો. શહેરના મોટા માણસો એના રુડિઓમાં આવતા જતા હતા.

પાંચેકો સમજ ગયો હતો કે આ વિદ્યાર્થી બીજા વિદ્યાર્થી જેવો સાધારણ નથી અને તેનું વ્યક્તિત્વ દુર્ભાઈ જાય તેવું કે સામાન્ય કેડીએ ચાસે તેવું નથી. આ નવીન પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ જોઈને ગુરૂસે ધવાને બદલે કે ઇશ્વીરોપાર બનવાને બદલે પાંચેકોએ તેને સંભાળથી, અમતાથી, પોષ્યું, વિકસાવ્યું. વેલાઝકે આ આભાર

કદી શુભ્યો ન હતો. પાચેકોને દિનપ્રતિદિન પોતાના વિદ્યાર્થી પ્રત્યે એટલું માન અને સ્નેહ વખતે ગયાં કે જ્યારે વેલાઝકે કીર્તિ અને નૈપુણ્યના દ્વારે જીતો હતો ત્યારે ૧૬૧૮માં પાચેકોએ પોતાની પુત્રી જુઆનાને એની બેઠે પરણાવી !

પાચેકો આજે પોતાના ચિત્રોથી અમર નથી રહ્યો પણ તેને પોતાના જમાઈને મહાન ચિત્રકાર બનાવ્યો તેને લઈને તેનું સ્મરણ જળવાઈ રહ્યું છે. તે દાળનાં એનાં-વેલાઝકેનાં-ચિત્રોમાંનાં કેટલાંક લંડનમાં છે, કેટલાંક બરલિન અને કેટલાંક સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં છે. તે પછી થોડો સમય ચિત્રકારે ધાર્મિક ચિત્રો દોર્ધાં તેમાંનું એક 'ક્રાઈસ્ટ ઇન ધ હાઉસ ઓફ માર્થા' લંડનમાં છે અને બીજું 'એડરિયન ઓફ ધ મેગી' પ્રોડોમાં છે.

૧૬૨૨માં વેલાઝકે પ્રથમ વેળાં માફ્રિડ ગયો. અને ત્યાં તેને રાજ્યના મહેકો જોવા દેવાની સ્થળ આપવામાં આવી. તે વેળા તેને બે સંતાનો હતાં. ટૂંક સુવતમાં તે પોતાને વતન પાછો ગયો પણ કિસ્મતે તેને ત્યાં લાંબો કાળ રહેવા દીધો નહિ. ત્રીજો ફિલિપ મરણ પામ્યો હતો અને ચોથો ફિલિપ ગાદીએ આવ્યો હતો. તેણે પોતાના મિત્ર, ફિલિપ્પ અને બોમિયા તરીકે કાઉન્ટ એલિસિયારને નીચે. કાઉન્ટે વેલાઝકેનાં નામ અને કીર્તિ સંબંધમાં હતાં એટલે એણે એને માફ્રિડ બોલાવ્યો. વેલાઝકે પોતાના સસરા સાથે માફ્રિડ ગયો. ત્યાં એણે ફ્રાન્સેસા નામના અમનદારનું ચિત્ર દોર્ધાં. આ ચિત્ર દાહમાં તે ગૂચ રયેલું છે પણ રેનોલ્ડ્સને એડમિરલ કેપ્ટનના ચિત્રથી જોવી કીર્તિ મળી હતી તેવી જ પ્રયત્ન કીર્તિ વેલાઝકેને આ ચિત્રથી મળી અને તેને પરિણામે જ ચોથા ફિલિપે પોતાની જીતી ચીતરાવી. આ જીતી રાજને એટલી પ્રિય થઈ પડી કે એણે પોતાની બધી આગલી, બીજા ચિત્રકારોએ ચિત્રેલી જીતીઓ મહેલમાંથી કઢાવી નાખી અને બીજા અનેક જીતી ચીતરવાનું રાજ્યે વેલાઝકેને કહ્યું. રાજ્યે એને પોતાની નોકરીમાં દાખલ કર્યો અને માસિક આઠરે પાંતરીસ રૂપિયાનો દરમિયો બાંધી

આપ્યો ! પણ એને પરિણામે આપણને એ કમનસીબ રાજ્યની એના યૌવનકાળથી માંડીને પુખ્ત ઉમ્મરનો થયો ત્યાં સુધીની જુદી જુદી જીતીઓ જોવાની મળે છે અને એમાં દૃષ્ટિગોચર થતા રાજ્યના મહેરા ઉપરથી જ સ્પેનની પાયમાલીનો ઇતિહાસ પણ આપણે વાંચી શકીએ છીએ.

૧૬૨૫ માં રાજ્ય તેને ત્રણસો ડ્યુકેટ એટ આપે છે અને પછી એને એટવાનું જ પેનશન આપે છે અને રહેવાને માટે મફત જગ્યા આપે છે. ૧૬૨૭ માં "જેન્ટલમેન અસર"ની પદવી પણ મળે છે. પાચેકોના લખાણ ઉપરથી જણાય છે કે રાજ્યને વેલાઝકે માટે અધિક પ્રકારની સ્નેહની લાગણી હતી અને છૂપા માંગેથી એ એક-વેરા એના રહુડિયોમાં જતો આવતો.

૧૬૨૮ માં, બેલ્લજઅમનો મરાહર ચિત્રકાર સર પીટર પૉલ રૂબેન્સ (૧૫૭૭-૧૬૪૦) બેલ્લજઅમ સરકારના કામ માટે માફ્રિડ આવ્યો. રૂબેન્સ તે વેળા પચાસ વર્ષનો હતો અને માફ્રિડમાં તે નવ માસ રહ્યો હતો. જદ્દ રૂબેન્સ અને જુરાન વેલાઝકે વચ્ચે માદ મેત્રી થઈ અને એકેના બંને પ્રદર્શક થઈ ગયા. એ વર્ષમાં વેલાઝકે ડૉન એન્થોનિસિયો રિપોનાસા સાથે છટલી ગયો. ત્યાં મિત્રાનમાં એણે ટિટોરેટોના મિત્રોની નકલો કરી. ત્યાંના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર જ્યુધીઆના કસાવિધાનની અસર એના ઉપર થઈ ખરી. તે ૧૬૫૧ માં પાછો માફ્રિડ આવવા નીકળ્યો.

આ વર્ષો દરમિયાન ચિત્રકારની પુત્રી ફ્રાન્સેસકા મોટી થઈ હતી અને ચિત્રકારે તેને એક હાતતા ચિત્રકાર-જે. બી. દેઘ માઝો સાથે પરણાવી. જમ પાચેકોએ વેલાઝકેને તાકીમ આપી હતી તેમ વેલાઝકેએ આમણિને તૈયાર કર્યો હતો. વેલાઝકેને નામે ચડેસ કેટલાક ચિત્રો માઝોના ચીતરેલાં છે એમ ઘણા વિવેચકો માને છે.

માફ્રિડ આગ્યા પછી વેલાઝકે સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર એન્થોનિનાં મિત્રોની અસર તળે આવ્યો. આ ચિત્રકાર ૧૬૧૪ માં મૃત્યુ પામ્યો હતો. વેલાઝકેને

એનું અનુકરણ કયું જોગ કહેવાનો આશય નથી પણ એણે શ્રેણીનાં કલાવિધાનમાંથી જાડી પ્રેરણા લીધેલી, અને એ પ્રેરણાથી તેવાર થયેલ વેલાઝકેની. ' પોરટ્રેટ ' ઉપરથી આને પણ અનેક ચિત્રકારો પોતાના આત્માને અમૃતનું સિંચન કરે છે.

તે પછી થોડાં વર્ષમાં યુવરાજ ડૉન ગાદયાઝાર કારલોસની જીબીઓ ચીતરાય છે. યુવરાજ ૧૬-૯ માં જન્મીને ૧૬૪૬ માં મૃત્યુ પામે છે એ જીવ્યો હોત અને રપેનની ગારીએ આલ્યો હોત તો રપેનનો ઈતિહાસ જુદો જ રીતે લખાયો હોત.

૧૬૪૩ માં વેલાઝકેના આશ્રપદાતા કાર્લોસ એલિસબેથને રાજ્યની નોકરી છોડી પડી. પણ એથી વેલાઝકે ઉપર રાજ્યની ખરખી બનતી હોય એમ જણાતું નથી. ત્યાર પછી રપેનનો બીજો મથદ્દર ચિત્રકાર ચ્યુરિશ (૧૬૧૭-૧૬૮૨) કાઝકેના વિદ્યાર્થી થયો. ૧૬૪૪ માં વેલાઝકે રાજ્ય થયે આરેગોની મુસાફરીએ ગયો હતો. ૧૬૫૧ માં ખાતી બીજી પત્ની મેરિયાનાની જીબીઓ એણે પિતરી. આ અરસામાં જ રાજ્યએ એને ' માર્ચલ ડી પેલેસ ' બનાવ્યો. અલખત, તેમાં પગાર સારો હતો. એક બળ મકાનમાં રહેવાનું અને વાર્ષિક ચારસો પાઉંડ તેને મળવા માંડ્યા પણ આ પદવીથી એને કામ એટલું બધું કરવું પડતું કે તેને તેની અમર કૃતિઓ સરખવાની કુરસદ બહુ ઓછી મળતી. ૧૬૫૮ માં રાજ્યએ તેને સાર્ટિયાગોનું નાઈટહુડ બદલ્યું.

૧૬૬૦ ના ઓગસ્ટની ૧૬ી તારીએ વેલાઝકેનું મૃત્યુ થયું. એને સેંટ જોહન ધ બાપટિસ્ટના દેવળમાં દફનાવવામાં આવ્યો તેની સતી જેવી પત્ની જુઆના દ પાયેકો વેલાઝકે પણ માત્ર એક અઠવાડિયા પછી મરણ પામી. રાજ્યે આ દિવસે તેના જમાઈ માએને દરબારી ચિત્રકાર નીમ્યો અને એણે કરેલ નકલો આને આખા યુરોપમાં ઠોકેકાણે વેલાઝકેના ' એરિનિનસ ' તરીકે જ ખપે છે.

એનાં જીવિતોમાં ' મેઈઝ ઓફ ઓનર ', ' રિપનસ ', ' ઇસિપ ', ' મેનિપસન ', ' કોરો-નેશન ઓફ ધ વરજિન ', ' સરન્ડર ઓફ બ્રેક ' અને ' વીનસ વિથ ધ મિરર '-(દર્પણ સાથેની

વીનસ) વગેરે મુખ્ય ગણાય છે. ૧૯૦૬ ની સાલમાં ઇંગ્લેંડે એ ચિત્ર ૪૫,૦૦૦ પૌંડની કિંમતે ખરીદ કયું હતું !

વેલાઝકેની ચિત્રકલા અને એના જીવનને સ્પર્શતાં લગભગ ચાળીસથી પચાસ પુસ્તકો પ્રાપ્ય છે. જુદા જુદા મત ધરાવવા એ મનુષ્યનો આજીવન હક્ક છે અને એમાં પણ ચિત્રકારોનાં ચિત્રો વિશે તો એટલાં મતો હોય છે કે ' એક ચિત્રના કમરો-લાખ્યો રૂપિયા આપીને કાંઈ એક માણસ ખરીદ કરે ત્યારે બીજો માણસ તેના પચાસ રૂપિયા પંચુ આપવાને તેવાર થાય નહિ ! પણ આશ્ચર્યકારક બિના એ છે કે વેલાઝકેના ચિત્રવિધાન વિશે ભાગ્યે જ એ મત થાય છે. જેમ યુરોપના સંગીતમાં બાક અને બીધોવન સર્વોચ્ચ ગણાય છે, આપણે ત્યાં મરહૂમ ' અખફુલ કરિમ ખાંસાદેય ગણાય છે તેમ યુરોપમાં, ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં વેલાઝકેની ગણના થાય છે. અને છતાં એનાં ચિત્રોની સંખ્યા આને માત્ર ૮૧ ગણાય છે. બીજાં નાથ પાખ્યાં લાગે છે કે જડતાં નથી સર જોશુઆ રેનોલ્ડઝ આટલાં ચિત્રો તો એક વર્ષમાં ચીતરતો !

વેલાઝકેનાં ચિત્રો તેના ચક્રચકિત રંગોને લીધે આકર્ષતાં નથી. રૂમેન્સને એવા પ્રકાશિત રંગોનો બહુ શોખ હતો. વેલાઝકે પોતાના ફલક ઉપર ' શે ' અને ' સિદ્ધર 'ને વધુ પ્રાધાન્ય આપતો. એનામાં નાજુક કદપના હતી પણ મુખ્યત્વે એ વાસ્તવવાદી હતો અને ' મોડેલ ' વગર એ કદો ચીતરતો નહિ. દરેક જીબી ચીતરાવનારને એ જુદી જુદી દૃષ્ટિએ જોતા અને તેને તે જુદી જુદી દૃષ્ટિએ ચીતરતો. એનામાં કાંઈ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ નહોતી. જે જે તેણે હોય છે ને તે સાફ, અને સ્વચ્છ છે. સેંકડો માણસોએ એનાં ચિત્રોની નકલ કરી છે અને હવે કરશે પણ કોઈને એનું વિધાન આવડ્યું નથી. અચીચીન ચિત્રકારોના ઘણા આ અમર ઉસ્તાદ ' પોરટ્રેટ ' પેઈન્ટરની અસર નીચે આવી ગયા છે. માને, ફૂગે, કોરો, મિમે, વિલ્સનર વગેરે નામાંકિત ચિત્રકારો વેલાઝકેની કલા ઉપર મુગ્ધ થયા છે અને એની કલામાંથી એમણે પ્રેરણા લીધી છે.

જીવન તૃષા

શ્રી. સુરેશ

‘મ’ ને ભય હતો કે ક્યાંક તમે તમારું વચન ભૂલી ન જાઓ. પણ હું ધણે જ ખુશી થયો છું કે તમે આવી લાગ્યા.’

‘હું ભૂલી જઈશ, એમ તમે શા પરથી ધાર્યો? શું તમારી પાસે એમ ધારવાનું કાંઈક કારણ છે?’

‘મને મારી આપશો. હું જાણું છું કે તમે તમારા વચનમાં સદૈવ મક્કમ રહ્યા છો. તમને ભેઈ મને ધણે આનંદ થાય છે.’

‘તમારા આનંદે મને પણ એટલો જ આનંદ થાય છે. પણ આજે કયા કારણે તમે આટલા ખુશ છો?’

‘ગઈ રાતે મેં એક અજન્મ સ્વપ્ન જોયું.’

‘જસ એટલે જ.’ તે હસી પડી.

‘તમે હસો નહિ, હું સ્વપ્નને ધણું જ મહત્વનાં જોયું છું.’ તે ગંભીર થઈ બોલ્યો.

‘તમારા સ્વપ્નમાં એવું તે શું હતું?’ વલિ લાંબાવાર તેને પ્રશ્ન થયો.

‘પેટી પેટી જુઓ.’ ટેબલના એક ખુણા પર પડેલી એક પેટી તરફ આંગળીથી નિર્દેશ કરી તેણે કહ્યું. ‘મારા એક મિત્રે મારા કારાવાસ દરમિયાન તે મને એટ આપેલી મારી હસ્તપ્રતો અને વ્હાલી ઓળો સિવાય બીજું કાંઈ પણ હું તેમાં મુકતો નથી. ગઈ રાતે હું સ્વપ્નમાં એ પેટી ખોલી કાંઈક શોધી રહ્યો હતો, મારી હસ્તપ્રતો વચ્ચેવચ્ચે મને કાંઈક પ્રકાશ જણાતો અને એ પ્રકાશ સાંગો છે તે જાણવા હું હસ્તપ્રતો આડી અવળા કરતો ત્યારે એ ચળકાટ મારી આંખોને આંજી નાંખતો. તે એક હીરો હતો. જોને હાથમાં લેવા મેં પ્રયત્ન કર્યો પણ ને હાથ ન લાગ્યો...?’ તે બોલતો અટકી ગયો. તેનો અવાજ સદેજ ધીરો થયો હતો.

‘હા, પત્ની...’

‘એટલામાં બીજા સ્વપ્નમાં મારો એ સ્વપ્ન સાથેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો એ હીરાનું શું થયું તેની મને ખબર નથી.’

વાત બદલવાના ઇરાદાથી તેણે પૂછ્યું. ‘ગઈ કાલે આખો દિવસ તમે શું કર્યું.’

‘ખાસ તો કાંઈ જ નહિ, એક વસ્તુની ચૂંચણીમાં લીન હતો.’

‘સુંદર હશે! એ વસ્તુ.’

‘ધણી જ, એક કુવતીની મનોવૃત્તિઓનું ચિત્ર છે.’

‘નાયક કેવોક છે?’

‘ધણે જ વિચિત્ર, છતાં સમજવા જેવો.’

તેના નાયક સંબંધીના સવાલોના જવાબમાં તે પોતાનું શ્રુતચવન રજૂ કરતો ગયો.

‘...નાયકનું. આ વર્ણન શું કામ કહી સંભળાવો છો?’ તે જરા કંટાળી.

‘તમને તેના પ્રત્યે જરાય મમતા કે સહાનુ-જૂતિ નથી ઉપજતી?’

‘એમ નહિ, ક્યાની વસ્તુથી દૂર એટલે જ, બાકી દગાબાગ દુનિયાના અનુભવો પછી પણ તમારો નાયક દુનિયા અને માનવો પ્રત્યે જે જાડી લાગણી ધરાવે છે અને તેઓના દુઃખ દૂર કરવા જે અવિરત પ્રયત્નો કરી રહ્યો છે વગેરે ખરેખર દેવી ગુણો છે.’

‘ખરે જ એ જાડી લાગણીઓ વાળો છે. તમે મારા નાયકને સમગ્ર શક્યા એથી હું ધણે જ ખુશ થયો છું.’ તે ખુશ વદને તેની તરફ જોઈ રહ્યો.

યોડી હાથે પસાર થઈ

‘ગોટી વધે મારા નાયકને એક કુવતીનો બેટો થાય છે,’ તેણે ચલાવ્યું. ‘એને એક સદા-વકની જરૂર સામે છે, કુવતી તરફ એ આચારથી નજર મારે છે પણ એનું દિલ દિંમત કરી રાકતું નથી.’

‘એમ કેમ, શું તે તમારા નાયક પ્રત્યે આકર્ષીત નથી ?’

‘ના એમ નથી. તે યુવાન પણ સજીવ અને નમ્ર છે, તે મારા નાયકની પુરી સમજ ચૂકી છે...’

‘તે ખૂબસૂરત હશે ?’

‘ખાસ નહિ, બદસૂરત તો નહિ જ. નાયક તેના મુખમાં પોતાના જાતની રિયરતા અને શાન્તિ જોઈ ચૂક્યો છે.’

‘ત્યારે તો નાયિકા ખરેખર એક આદર્શ ગૃહીણી હશે.’

‘માત્ર ગૃહીણી નહિ, જીવન સદાયક.’

‘તમે તમારી નાયિકાનું ચીત્ર કેવું તૈયાર કરવા ધારો છો ?’

‘હું હજુ તેનું અધ્યયન કરું છું, જેમ જેમ તેણીને જ્ઞેતો અને સમજતો જાઉં છું તેમ તેમ વધુ ખાતરી થતી જાય છે કે તે જરૂર એક આદર્શ નાયિકા તરીકે જાણશે.’

હજુ તેના મનને પૂર્ણ ખાતરી મેળવી નથી. એક દીન દુઃખી વૃદ્ધાવસ્થાને માર્ગે ઉભેલાને ઠાઈ રમણી પોતાનું દિલ આપી શકશે ? કદાચ જાડી લાગણી આકર્ષે અને આપે...પણ પાછળથી કદાચ પશ્ચાતાપનો તાપ...

એકાએક તે યોલી હાંપી.

‘તમારો શું મત છે ? આવા વૃદ્ધ નાયકને ઠાઈ રમણી પોતાનું જીવન આપે ? તમને એ વાસ્તવિક લાગે છે ?’

‘જરૂર, આપે જ તમારી નાયિકા કાંઈ કુદ સુવતી નથી. બાવનારીલ હૃદયની છે, તો પછી આવા એક ઉદારમીત નાયકને પ્રેમ આપવામાં શું છે ? જે તમારી નજરે એ વાસ્તવિક છે તો મારી નજરનો સવાલ જ ક્યાં ?’

કાંઈક આંતરીક લાગણીઓથી તેની મુખ રેખાઓ પરિવર્તન પામી હવે તેનામાં હિંમત આવી હતી. પગમર તેણી પરસ્પરને જોઈ રહ્યાં.

‘ધારો કે નાયકને સ્થાને હું મારી જાતને લઉં અને નાયિકાને સ્થાને તમને ગોઠવું. તો એ કેટલું વાસ્તવિક લાગશે ?’

આખી વાતનો મર્મ તે સમજી ગઈ. કાંઈક પછા શાન્તિમાં પસાર થઈ, માત્ર એકનીસ વર્ષની એ અને ચાલીશી વટાવી ચુકેલ તે, પણ પેલા છવીસ દિવસો દરમિયાન તે એને પોતાનું દિલ આપી ચૂકી હતી. એના દેહને નહિ પણ શક્તિ અને દિલને કિર્તિને પણ નહિ કારણ તે વખતે-એની ખાસ કાંઈ જ ખ્યાતિ ન હતી. આર્થિક સાંડસાઓ તેની ચારે તરફ હતા. માત્ર એનું દિલ એકઠીલ હતું, આખરે તે યોલી.

‘એટલું જ.’ આનંદ અને શર્મે તેની જીભને વધુ ધોલતાં રોકી.

‘એના, પેલા હીરાનું શું થયું તે હવે હું જાણી શક્યો છું.’

‘શું થયું ?’

‘એ મને મળ્યો; હવે જીવનમર તેનો પ્રકાશ લૂંટીશ ?’

‘કદાચ તે કાચનો ટૂકડો નીકળે...’

‘પરીક્ષા કરી છે, એ કે એ વાર તો કાચ જ મળ્યા, મેં તો તેને પણ હીરા જ માન્યા હતા અને પેલી પેટીમાં રાખ્યા હતા. કિન્તુ...આજે મને ખરેખર જ હીરા મળ્યો છે તેની મને ખાતરી છે.’

ઈ. સ. ૧૮૬૭ની ૧૫ ફેબ્રુઆરીએ રશિયાના એ જાણીતા સાહિત્યકાર દ્વિગોડોર ડોરોજાન્સ્કોએ પોતાની રોટ્સફેન્ડ ટાઇપીસ્ટ એના શાવેના સાથે લગ્ન કર્યાં. લગ્ન પહેલા તેઓએ છવીસ દિવસમાં સંપૂર્ણ પ્રવાસે ‘જુગારી’ લખી. અને લગ્ન પછીના ચૌદ વર્ષમાં સદજીવન દરમિયાન બારેક સારી નવલકથાઓ લખી.

દ્વિગોડોર ૧૮૮૧ માં મૃત્યુ પામ્યો, એના ૧૮૧૮ માં મૃત્યુ પામી. જગનની ઠાઈપણ લેખક-પત્નિ કરતાં તેને પોતાના પતિને તેના જીવનમાં વધુ મદદ કરી છે.

સામુદાયિક અને ઐકાંતિક

સામુદાયિક જીવન અને ઐકાંતિક જીવનમાં ભેદ આ છે. ઐકાંતિક જીવનમાં માણસ પોતાની ઈષ્ટ વસ્તુની સિદ્ધિ અર્થે પોતાની ધૂન પ્રમાણે, પોતાની ઈચ્છા મુજબ વર્તી શકે છે. સમાજ સાથે એ નહીંવત્ સંબંધ રાખે છે. સામુદાયિક જીવનમાં એમ બની શકતું નથી. એટલે કે માણસ પોતાની ધૂન મુજબ હરકેશ વર્તી શકે નહીં. સમાજમાં રહીને જીવવું હોય તો સમાજની પ્રીતિ સંપાદન કરીને જ રહી શકાય, અને એ રીતે રજાનો જ અર્થ છે. એને માટે સ્વભાવમાં અમુક અંશે સમાધાનભરી વલણ, અંગ્રેજીમાં જેને Compromising attitude કહે છે એવી ખૂબ જરૂર છે. આ વલણ રાખવા માટે સત્યને જોખમમાં મૂકવું જ પડે એવો અનિવાર્ય નિયમ નથી. સત્યને સાચીને પણ એ વલણ રાખી શકાય છે. સાચે ભયમાં મૂક્યા વગર આ વલણ સ્વભાવમાં હક યઈ જાય, સ્વભાવગત બની જાય એ રિયલિટી જીવનકલાની સિદ્ધિની નજીક હવી શકાય. આ જીવનકલામાં એ જેમ એક મુખ્ય તત્ત્વ છે તેમ મૈત્રી એક બીજું મુખ્ય તત્ત્વ છે. આ બંને તત્ત્વ એકબીજાથી જુદાં નથી. ખરું જોતાં સમાધાનભરી વલણ, એ જ મૈત્રીનું આધારતત્ત્વ છે. સમાજમાં બિન-બિન સ્વભાવનાં માનવીઓ છે. આ બધાં માનવીઓને પોતપોતાના રંગરંગ, પોતપોતાની રુચિ અને ટેવો, લાગણી અને બાવનાઓ, તેમ જ વિચારસરણીઓ હોય છે. આ સૌ માનવીઓને મૈત્રીના દોરથી ગૂંથવા, એ થી રીતે બને ? બહિત પોતાનું સ્વત્ત્વ એટલે કે પોતાપણુ ખોવા વગર, તેમ જ આ બધાં માનવીઓના બહિષ્કારને દાનિ પડેઆપ્યા વગર. કોઈની પણ સામજી કુલઅથા વગર, મૌને મૈત્રીના સુવર્ણ દોરથી સાંકળી શકે ?

હા સાંકળી શકે. એ વસ્તુ કેવળ કલ્પના નથી. તરંગ નથી. મહાન યુરોપો જ કરી શકે. એવું નથી. સામાન્ય માનવી પણ એ કરી શકે. દરેક જાણ સમજે અને સ્વીકારે કે એ એક કલા છે. એ કલાનું પણ અન્ય કલાઓની જેમ વિજ્ઞાન છે. એ વિજ્ઞાન પચી જાય એટલે સાથે જ એ કલા પણ સાધ્ય બને છે. એ વિજ્ઞાનને તેના આધારભૂત નિયમો છે, એ નિયમો જીવનમાં કઈ રીતે કામ કરે છે તે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણોથી જોવું જોઈએ. પાશ્ચાત્ય જીવનમાં આ મૈત્રીનું વિજ્ઞાન ખૂબ ખેડાયું છે. આપણે એ જીવનનાં યોગિક ઉદાહરણો જોઈશું.

અમેરિકાના કોઈક શહેરની વાત છે. વધીની એક સાંજ હશે. અંધારું ધેરાતું હતું તેમ તેમ વાતાવરણમાં એક જાતની મમગીની વધતી જતી હતી. એ વખતે કોઈક ફર્નીચરની દુકાનમાં સાદાં વસ્ત્રોમાં એક બાઈ દાખલ થઈ. દુકાનનો માલિક, જ્યોર્જ, પોતાના યુવાન સાથી સાથે વાતાવરણ વિષે વાત કરેતો હતો. બાઈનાં કપડાં પરથી, એ કંઈ ખરીદે એવું જ્યોર્જને લાગ્યું નહીં એટલે એ બેપરવાદ રહ્યો.

સાથીએ જ્યોર્જનું ધ્યાન એમું: ‘અર્યા, પછતો ખરો. એમને કંઈ ખરીદવું હશે.’

જ્યોર્જે કંટાળાને કણ્ઠ: ‘અરે આવે દિવસે તે કોઈ કંઈ ખરીદે ? એનાં કપડાં તો જો. તને લાગે છે કે આપણી દુકાનની આવી યોંધી દાડ મીજો ખરીદશે ?’

‘અરે, પણ જરા સહુકારથી વાત તો કરીએ !’ એટલું કહી એ પેલી બાઈ પાસે ગયો. બાઈને કંઈ ખરીદવું ન હતું. માત્ર એવું જ હતું. પણ થેલાએ આંખો કલાક ગાળી જુદી જુદી વસ્તુઓ

ખતાવી. એ વસ્તુઓ અંગે એને સમજ પડી. બાઈએ જે જે સવાશે પૂછ્યા, તે બધા જ સવાલના ઉત્સાહપૂર્વક જવાબ આપ્યા. આથી બાઈને સંતોષ થયો. એને સાડું પણ લાગ્યું. જો કે, એણે કંઈ ખરીલું તો નહીં જ. એના ગયા પછી બોલેલું ટોચર પણ કરી 'મેં નહોતું કહ્યું ?' પેલાએ જવાબ વાળ્યો: 'બહે, એમાં શું ? એની જોડે મીઠાસથી સહુકાઈથી વાત કરી એને સંતોષ આપ્યો એમાં મને નુકસાન શું ગયું ?'

આ વાતને ઠેઠાક મઘીના પસાર થઈ ગયા. એક દિવસ ટપાલમાં બ્યોજર્ને રોકાલેન્ડનો એક પત્ર મળ્યો. એમાં એના યુવાન સાથીને એક નવા ધરમાં ફર્નિચરની પસંદગી માટે મોકલી આપવાનું જણાવવામાં આવ્યું હતું. કાગળ પર એન્ડ્રુ કાને ગોતી સહી હતી.

બીજું ઉદાહરણ લઈએ.

રોજનું બેન્ક કરીને ઠાંકિ હશે. ૪૬ વર્ષની થયે એને વ્હાઈટ મોટર કંપનીનો પ્રમુખ બનાવ્યો. નશીમ એવું કે નોકરીને પહેલે જ દિવસે એ હજાર માણસ હડતાળ પર ગયા. પિકેટીંગની ધમાકા પણ શરૂ થઈ. એણે વિચાર કર્યો કે દાદાગીરી કે ધાકધમકી કામ નહીં લાગે, એટલે એણે શુદ્ધ ચલાવી. એણે બોલ્યું કે પિકેટીંગ કરનારાઓને, દરવાજાના એક નાકેથી બીજે નાકે ફર્યા કરવામાં ત્રાસ લાગતો હતો; એટલે એણે બેઝબોક્સની રમતનાં સાધનો ખરીદીને એ લોકોને આપ્યાં અને કંપનીના યોગાન પર જ એ લોકોને રમવા જવાનું કહ્યું, બીજી બાજુ, એણે જાહેરખબર છપાવી જેમાં એણે હડતાળિયાઓના શિસ્તબદ્ધ વિરોધના વખાણ કર્યો, પેલા લોકોએ જાહેરખબર વાંચી અને જે યોગાન પર રમતા હતા ત્યાં, માસ કાપીને સરખું કરાવવાની માંગણી કરી. આવાડિયામાં હડતાલનો અંત આવ્યો. ન મારામારી થઈ, ન ઠાંકિને ઈજા થઈ કે ન ઠાંકિની લાગણી દુઃખાઈ. આ નવાં પ્રયુખની કારકિર્દી શરૂઆતથી જ ઝળકવા માંડી કેમકે હવાશ વાપરવાને બદલે એણે મીઠાસથી કામ લીધું.

ત્રીજું ઉદાહરણ લઈએ.

આર્થ્રેક ડયુ પોન્ટ કરીને એક વ્યક્તિએ ફોરિડામાં એક બીજી સાથે સંકળાયેલી એવી અનેક બેન્ક ચાલુ કરી હતી. ૧૯૨૯ માં દેશબરમાં આર્થિક પરિસ્થિતિ ભયમાં આવી પડી. ધણી બેન્કો તૂટી, ફોરિડા ખાતે આર્થ્રેક પોન્ટની રાષ્ટ્રીય બેન્ક પર પણ ધણું લોકોનાં ટોળાં ભમટયાં, બેન્કની અનામત ચાલુ વીસ લાખ ડોલરની હતી. પણ બેન્ક પાસે માત્ર દોઢ લાખ ડોલર જ હતા. બેન્કના સત્તાવાળાઓએ બીજી બેન્કો પાસે ટેલીફોનથી મદદ માંગી, લેકેન્ડ, બારો, ટેમ્પે, જકસનવર્થલ વગેરે ધણી બેન્કોએ મોટર અને એરોપ્લેન દ્વારા મદદ મોકલી. પણ એને ય આવતાં થોડી વાર તો લાગે ને ? ત્યાં સુધી દોઢ લાખની નાની સરખી રકમથી પહોંચી શી રીતે વળવું ? એ લોકોને એક વૃકોડો સૂઝ્યો. બેન્કનો પ્રમુખ હશે, એ લોકોમાં ગયો, ત્યાં મોટું ટાણું લાઈનમાં ખડું હતું. એ સૌને પ્રમુખે કહ્યું ભાઈઓ, અત્યારે જમવાનો સમય થયો છે પણ લાઈનમાંથી એમ નીકળીને ઠાંકિને જ પોતાની જગ્યા છોડવી નહીં ગમે, એટલે અમે તમારે માટે અહીં જ નારતો અને ઠોરી મંગાઓ છે, જેથી તમે સૌ નારતો કરો શકો.

આવી કટોકટી ભરી સ્થિતિ - છતાં બેન્ક તરફથી નાસ્તાની ગોઠવણ થાપ એ વસ્તુ જ નવી હતી. પરિણામ એ આવ્યું કે મદદ આવી પહોંચી તે દરમ્યાન લોકોના ધસારો નરમ પડ્યો અને બેન્ક, પરિસ્થિતિનો સંકળતાથી સામનો કરી શકી. ચોથું ઉદાહરણ લઈએ.

ચાર્લ્સ ક્રોહમેન કરીને એક હનો. શરૂઆતમાં એ માણસ થોએટરમાં ચોપડોઓ વેચતો હતો. પહેલી રાત્રે એ સત્તર સેન્ટ કમાયો. (સે સેન્ટનો એક ડોલર થાય) ૨૧ વર્ષની ઉંમરે તો ફરતી નાટક મંડળીની વ્યવસ્થા કરતો થઈ ગયો. આ ધંધો એક રીતે પરાધીન હતા. એટલે ચોતાની મંડળી તૂટી ન ત્યપ તેને માટે ધણી કાળજી

રાખવી પડતી. હોટેલના અને રેલ્વેના એજન્ટો સાથે એણે માઠ સંબંધ ઠેળવ્યા હતા. એટલે એની મંડળી ભાંગી પડતી જતી. આ માણસ જતે દહાડે રંગભૂમિના રાજા થઈ પડ્યો. ૧૦ સેન્ટની કમાણીથી એણે શરૂઆત કરી એણે મૈત્રીનું ક્ષેત્ર એટલું જાણું વિસ્તાર્યું હતું કે અમેરિકા અને ઇંગ્લેંડમાં સંખ્યાબંધ, જળરદરદ્ર અને પ્રખ્યાત નાટકશાળાઓ ઊભી કરી હતી. મોટે આડગસ, ખીલીખરે જેવા અનેક કલાકારોને શોધી શોધીને એણે તૈયાર કર્યા હતા.

મહાદેવ અભિનેતાઓ અને અભિનેત્રીઓ પણ ખીળ વ્યવસ્થાપકો પાસે જવા કરતાં ફોફોને પાસે દોડી જતાં. કદાચ કે લખાણ ક્યો વચર એમને એમ જ કામ કરતાં. સ્વભાવ એવો મીઠો અને કામ લેવાની એવી કુનેહ હતી કે બધા જ એની પાસે જતા. જીવન સાથે પણ એવી મૈત્રી સાધી હતી કે ખુદ જીવન પણ એનું મિત્ર હતું. મૈત્રીને કારણે એના મતલબોથી પણ ડંખ ચાલ્યા બધા હતા. મોતને તો એણે હસતાં હસતાં આવડાણું હતું. બન્યું એવું કે 'લરડીઆના' કરીને જદાજ પર પોતાના મિત્રો સાથે એ હતો. એ કમનસોજ વફાણને રોડપીડો લાગી એટલે એ ડૂબવા માંડ્યું. એનાં સાથીઓ પણ ડૂબવા લાગ્યા. ત્રાસ ત્રાસ છવાઈ રહ્યો. ફોફોને કહ્યું, 'દોસ્તો મોતથી ગભરાવું શું? એ તો જીવનનું સૌથી સરસ સાદસ છે.'

ફવે એક છેલ્લું ઉદાહરણ લઈએ.

ફોરેન્સ ડેરો કરીને એક પારાનિષ્ણાત હતો એને પોતાના ક્ષેત્રનું જ્ઞાન બહુ જ ઊંડું અને ઝીણવટભર્યું હતું પણ એના અસોલનો કેસ લડે તે વખતે તમને એની ખતર પણ ન પડે. કેવળ મૈત્રીથી જ એણે અનેક કેસોમાં ઝગમગી રતેહ મેળવી હતી. એની ખરી ખુશી તો એ હતી કે ન્યુયોર્ક એટલે કે તપાસપંચની પસંદગી થાય તે જ વખતે પોતાની જીતની ભૂમિકા રચી નાખતો. એટલે કે તપાસ

પંચના સભ્યો સાથેના શરૂઆતના સવાલ જવાબમાં જ એ તમામ સભ્યો સાથે દોસ્તી બાંધી લેતો. ન્યુયોર્કના સભ્યનું મોં મલકી ન જડે ત્યાં સુધી એને સમ્મત તરીકે સ્વીકારે જ નહીં. અર્થાત એનું દિલ જ જીતી લેતો. એક વાર દોસ્તી બંધાઈ કે પછી એને નિરાંત રહેતી કેમ કે કેસ ચાલતો હોય તે દરમ્યાન ન્યુયોર્કના સભ્યો એની તરફેણમાં છે એવી ખાતરી એને હોય જ.

ત્યારે આ બધાં ઉદાહરણો એક જૂનું સત્ય પ્રકાશે છે કે વિશ્વમાં અનેક અદ્વિત્ય બળો કામ કરી રહ્યાં છે. એ સૌમાં મૈત્રીનું બળ ઘણું જ શક્તિશાળી છે. કેમ કે સફળતા અને નિષ્ફળતા સુખ અને નિરાશા આ પરસ્પર વિરોધી પરિસ્થિતિ વચ્ચેનો ભેદ, આ મૈત્રી જ નક્કી કરે છે.

અદ્વિત્ય એથી કેઈએ એમ માની લેવાનું નથી કે આખી દુનિયા તમને મૈત્રીની સામણીથી ગૂંચળાવી નાંખશે. ઊલટું દુનિયાને આપણે આપણી પોતાની મૈત્રીની સાવનાથી શોષસાવવાની છે- પદાવવાની છે.

શરૂઆતમાં જ કહ્યું તેમ સમાજના બિન્ન બિન્ન પ્રકૃતિના લોભો હોય છે. કેટલાકની જીભમાં એળિયો જ હોય છે. એવી કડવી ટીકા કરે કે આપણી સામણી ફુમાપ જ. જાણી જોઈને એમ કરે. કેટલાક એવા ધર્મીશુ હોય છે કે ખીળના અભિપ્રાયને કુલ્લક ગણીને પોતાના અભિપ્રાયનું રક્ષણ કરે. કેટલાક એવા પાખંડી હોય છે કે ખીળના ભોળે મરહરી ક્યો જ કરે, કેટલાક અત્યંત કામગીરા હોય છે. એ બધા અને એમનું કામ બહુ. ખીળ શું કરે છે તેની એને ખતર પણ ન હોય.

ત્યારે આ ટીકાખોર, ધર્મીશુ, પાખંડી અને બહુ જ કામગીરા લોકો સ્વાભાવિક રીતે મૈત્રીના દુરમન ગણાય છે. આ લોકોને દર રાખીએ છતાં આપણા દૈનિક જીવનમાં એ લોકો સાથે જ આપણે પાવું પાડવું પડે છે. એ લોકો એક જ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે અને તે એ કે એ બધા આપણને પાઠ્ય.

પાઠની મરજ સારી શકે. ગસ. એટલે પદાર્થપાઠ શીખીને એ લોકોથી કેવળ ઊઘડે' જ આપણે કરવું' રહ્યું.

આ ચારે પ્રકારના લોકો ખરું જોતાં રાગી છે એ સૌને આપણે આપણી મૈત્રીથી મૂંગળાવવા એ સૌથી સારામાં સારો ઈલાજ છે. કેઈ માણસ આપણે ગોઝે ન્યારે નાની સરખી મરકરી કરે છે ત્યારે કુદરતી રીતે જ એને અને એ મરકરી કરનારને કુદરતી ગણવાની લાગણી થઈ આવે છે. હવે આવા માણસોની મરકરીથી ખીજવાઈ જવાને બદલે એ લોકોને કેમ ચાટ પાડી શકાય તે નીચેના ઉદાહરણ પરથી સમજશે.

એક વખત નાનું સરખું મિત્રમંડળ બેઠું હતું. વાતના તડાકા ચાલતા હશે એમાં એક મરકરાયી રહેવાયું નહીં એટલે એણે ધીમે ધીમે ખીજની મરકરી કરવી શરૂ કરી. પછી બધાની જ મરકરી કરવા માંડી અને તે પણ નિહીય નહીં. ખોટું લાગે એવી ભયંકર મરકરી આદરી. બધાને થયું કે આની ડાક મરડી નાંખવી જોઈએ. આમ વાતાવરણ તંગ થતું હતું ત્યાં એક સાંક વર્ષની શ્વદાએ એને જાગ્રતવાની શરૂઆત કરી ધીમે રહીને કહ્યું, “ખરેખર, તમારા જેવા હુદિશાળી માણસ અહીં છે એ આનંદની વાત છે. હારપરસની તમારી ઈન્દ્રિય પણ બહુ સતેજ છે અને હાથપરસ વહેવડાવવાની શક્તિ પણ અદ્ભુત છે પણ હવે અમને આગવાળા અતે પોલિસની કંઈક રમુજ વાત કરો.”

પેલાથી એ વાત થઈ શકી નહીં. બાઈસાહેબ ચાટ પડી ગયા

આવા રાગીઓને બાગ્યે જ સુધારી શકાય. બહુ બહુ તો થોડો વખત સુધી એની ખો જુલાલી શકાય. બાકી હમેશાં આપણી સાથે ને સાથે જ હોય અને આપણી પ્રકૃતિ-સ્વભાવની વિરુદ્ધ જવા માટે જ, ચીક ચંદે એવું વર્તન કરતા હોય છે.

સંમાજમાં જે ટીકાખોર વર્ગ છે એ વર્ગની

ટીકા સામે આપણે જાડી ચામડીના થોડે જ છૂટકો. તે જ સુખ્ય ઈર્ષાળુ માણસો આપણને ઉતારી પાડતા હોય કે પાખંડી આપણી મરકરી કરતા હોય કે બહુ કામગીરા આપણા તરફ બેપરવાદ રહેતા હોય એ બધા સામે આપણે જાડી ચામડી રાખ્યે જ છૂટકો, એ લોકોની મજાક મરકરીથી આપણી લાગણી કુખામ એ સ્વાભાવિક છે પણ ન્યારે વિચાર કરીએ કે વક્રોક્તિ કરવાની એ માણસને ટેવ જ પડી ગઈ છે આપણા એમાં વાંક નથી. એ જ્ઞાન થતાં જ એની વક્રોક્તિમાંથી ડંખ ચાલ્યો બધ છે. એટલે કે આપણા પર' એ વક્રોક્તિ અસર કરી શકતી નથી. આવી કુદરતી બાજોથી તમારી મૈત્રીનું મૂલ્ય ઓછું આંકવાની જરૂર નથી. એ લોકો સાથે એટલા જ તપી જઈને એની સાથે ઝઘડવાની જરૂર નથી. કેવળ તમારી મૈત્રીથી જ એને મૂંગળાવે. એનું દિલ છતી લો.

જે લોકો આપણા દિલને એકદમ આકર્ષે છે એ લોકોનાં સ્વભાવમાં કેટલાંક મહત્વનાં લક્ષણો હોય છે. અનુભવે કરીને વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ ખૂબ વિચાર કરી કરીને આવી વિશિષ્ટતાઓનું સંશોધન થયું છે. ખૂબ જ સારા, સાલસ ભલા દેવી પ્રકૃતિના માણસ અને એવા માણસોથી તદ્દન વિરોધી પ્રકૃતિના આસુરી સ્વભાવના કુદ માણસો-આ ઉભય કોટિના માણસોના સ્વભાવનો, ચારિત્ર્યનો તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં આ વિશિષ્ટતાઓ તારવવામાં આવી છે. એ વિશિષ્ટતાઓના પરિણામ રૂપ નીચે સુખ્ય કેટલાંક મહત્વનાં સૂચનો છે. આ સૂચનો પણ અમુક ક્રમમાં છે. વિચાર કરવાથી એ ક્રમની અગત્ય સમજશે.

આ વસ્તુઓ ધણી જ મહત્વની છે.

કદી પણ ખીજની મરકરી કરશે નહીં.

કદી પણ કડવા ન થશે.

તમારો પાસે વિશિષ્ટ જ્ઞાન હોય તો કદી પણ એનું પ્રદર્શન ન કરશે.

કદી પણ વચન ભંગ ન કરશે.

કાષ્ટ દિવસ પશુ જુદું ન બોલે. કે વાત વધારીને ન કરે.

બીજાના કરતાં ચઢવાતા હોય તો વતંશો નહીં.

બીજા ઉપર ઉપરીપણું કરવાના પ્રયત્ન ન કરે.

દંડેથી પીટી કાઢીને ઉધાડા ન પાડે.

બને તો બીજાએ ઉત્સાહથી, મદદ કરે.

આ વસ્તુઓ અગત્યની છે.

માં હંમેશાં હેસતું રાખો.

કપડાં સ્વચ્છ રહેશે.

મન સાફ રાખો.

તમારો મિત્ર તમારા કાજમાં રાખો.

બીજાના કામમાં કદિ માથું ન મારો.

હવીશથી વેગળા રહો.

કાઢીનાં છોડાં ન શોધે.

કાઢીને પશુ મૂંચવણુ-ગભરાટમાં ન મુકો.

ઉદત કે કૌશલ ન કરો.

બીજા પ્રત્યે હસસો નહીં.

બીજાને સુધારવા ન જતા.

મિત્ર બાધી બને.

આ વસ્તુઓ ઓછી મદદની છે પણ જરૂરી છે.

બધાં ઠોકવાની ટેવ છોડી દો.

બીજાને સુધારવાની ટેવ છોડી દો.

છાછીનું લેવાની ટેવ છોડી દો.

મેટ્ટેથી હસવાનું છોડી દો.

મહેરબાની માગવાનું છોડી દો.

લોકોને તમારી મુશ્કેલીઓની વાત ન કયો કરો.

કાઢીના પર પણ હાથ પાડવાના પ્રયત્ન ન કરો.

ઉદાશ રહેવાની ટેવ છોડી દો.

નવી વસ્તુનો વિરોધ કરવાનું છોડી દો.

આગસ કરવાની ટેવ હોય તો છોડી દે.

આ મુદ્દાઓનું રહસ્ય પામવું હોય તો જે વિરોધી પ્રકૃતિની-એક તમને ખૂબ ગમતી હોય એવી વ્યક્તિ અને બીજી તમને ચીઃ ચઢતી હોય એવી જે વ્યક્તિના વિચાર કરીને બન્નેને સરખાવો. તરત જ તમને જણાશે કે જે વ્યક્તિ તમને ખૂબ ગમે છે એ ઉપરના મુદ્દાઓનું સ્વાભાવિક પાલન કરે છે, જેના પર ચીઃ ચઢતી હશે એ ઉપરના લગભગ બધા જ મુદ્દાઓનું ઉલ્લંઘન કરતી હશે.

હવે આપ કેમ હશે ? કેટલાક આ મુદ્દાઓ પોતાના સ્વભાવમાં દંડ કરે છે. કેટલાક એને બાજુએ જ રાખે છે. આ વસ્તુ કેવળ નસીબ પર આધાર રાખે છે. ઉપરના મુદ્દાઓ જે વ્યક્તિમાં સ્વભાવગત થતાં જાય છે એ સદ્બાગી બીજાને કમબાગી. અદ્યતન એથી એમ સમજવાનું નથી કે એક જણ એવું નસીબ લઈને જન્મ્યો હોય છે કે એ માથુસ મિત્રો જ ન બનાવી શકે બીજાને દુઃખ જ ન હોઈ શકે. જીવનમાં અકસ્માત જેવી પણ વસ્તુ છે. અકસ્માતથી માથુસને સારો રહેતો પણ મળી જાય. રીતસર એક પછી એક આ મુદ્દાઓ એ જ કમમાં જીવનમાં લીતરે છે એવું થ નથી, એટલા માટે જ માનસશાસ્ત્રીઓએ સોંકીને મારે આ મુદ્દાઓનું એક પત્રક બનાવ્યું છે, કેમકે આ મુદ્દાઓનું ઉલ્લંઘન પેત્રોના માર્ગમાં અંતરાય રૂપ નીવડે છે. જે જે લોક વ્યવહારમાં વિજયી નીવડે છે તે લોક પણ ઉપરના મુદ્દાઓનું પ્રયત્નપૂર્વક પાલન કરે છે. એટલે મિત્ર મિત્ર પ્રકૃતિના તમામ માથુસોને પેત્રોના સુવર્ણ દારવી સાંકળવા હોય તો આ વિશિષ્ટ મુદ્દાઓને સ્વભાવગત બનાવવા જોઈએ. અને એ મુદ્દાઓનું વ્યવહારમાં પાલન પણ સ્વાભાવિક રીતે જ થવું જોઈએ. *

• અંગ્રેજ ઉપરથી. *

ઢોલા-મારના દૂણ

(ગયા અંકથી ચાલુ)

બનમિચઉ ઉત્તર દિસઈ,
ગાન્યઉ શુહિર ગૈભીર;
મારવણી પ્રિઉ સંભરયઉ,
નયણે વૂઠઉ નીર. ૧૮

ઉત્તર દિશામાં મેઘ ઘેરાઈ આન્યો અને તે
ગદન ગંભીર સ્વરે ગાન્યો. એવે સમયે મારવણીએ
પ્રિયતમનું સ્મરણ કર્યું અને એનાં નયનોમાંથી
જલ વરસવા લાગ્યું.

મારનૂં આખઈ સખી,
આજ સ કાઈ ઉદાસ;
કામ-ચિત્રામ જી દિટું મઈ,
રૂપ ન બૂલઈ તાસ. ૧૯

મારવણીને સખિ કહે છે-તું આજે કેવી ઉદાસ
છે ? મારવણી ઉત્તર આપે છે-કામના જેવું સુંદર
ચિત્ર મ્હારી દષ્ટિમાં છે, મ્હારાથી એનું રૂપ
બૂલતું નથી.

અમઠ્ઠા મન અચરિજ લયઉ,
સખિયો આખઈ એમ;
તઈ અણુદિટું સનજણા,
કિઉ દરિ લગ્ગા પેમ, ૨૦

સખિઓ કહે છે-તમે પ્રિયતમને જોયો નથી
તો પછી ત્હારો એના પ્રત્યેના પ્રેમ કેવી રીતે
જાગ્યો એ વાતનું અમને આશ્ચર્ય થાય છે

જે જીવણ નિન્હો-તણા,
તન હી માહિ વસંત;
ધારઈ દૂધ પયોહરે,

જાળક કિમ કાઠંત. ૨૧

મારવણી ઉત્તર આપે છે-જે જેનું જીવન છે
તે ત્હેના તનમાં જ વસે છે. રતનમાંથી દૂધની
ધારાએને (જે એનું જીવન છે) જાળક કેવી
રીતે કાઢી લે છે ?

સસનેહી સમઠ્ઠા પરઈ,
વસત હિયા મઝાર;
કુસનેહી ઘર ઝાંગણુઈ,
જાણુ સમઠ્ઠા પાર. ૨૨

સાચો પ્રેમી સમુદ્રપાર હોવા છતાંયે હૃદયમાં
વસે છે; અને કપટી રનેહી ઘરઝાંગણે હોવા
છતાંયે સમુદ્રની પાર છે એમ જાણવું.

સખિએ સનજણુ વલ્લહા,
જઈ અણુદિટું તોઈ;
ખિણુ ખિણુ અંતર સંભરઈ,
નહોં વિસારઈ સોઈ. ૨૩

હે સખિયો ! ખારો સાગન અણુદિટું હોવા
છતાંયે મ્હારું હૃદય કણે કણે એનું સ્મરણ કરે છે
અને એને બૂલવું નથી.

મારનૂં આખઈ સખી,
એહ હમારી જુઝો;
સાલહકુંવર સુહિણુઈ મિલ્યઉ,
સુંદરિ, સઉ વર તુઝો. ૨૪

સખિયો મારવણીને કહે છે કે અમારી સમજમાં
તો એ આવે છે કે સાલહકુંમાર ત્હને સ્વપ્નમાં મળ્યા
છે. હે સુંદરી ! એ ત્હારો પતિ છે.

સખી-વચણ સુંદરિ સુણ્યા,
ઉઠી મદન કી ઝાળ;
સુંદરિનૂં સનજણુ-વિરહ

હી પન્ન ઉ ત ત કાળ. ૨૫

સખિયોનાં વચન સાંભળીને સુંદરી મારવણીના
હૃદયમાં કામની જ્વાલા પ્રકટી અને ત્હેને તેજ
સમયે પ્રિયતમનો વિરહ લાગ્યો.

હે સખિયો, પરદેસ પ્રી,
તનહ ન જવઈ તાપ;
ખાખહિયઈ આસાદ જિમ
વિરહણિ કરઈ વિલાપ. ૨૬

હે સખિયો ! પ્રિયતમ પરદેશમાં છે. શરીરનો તાપ જતો નથી. બપેયા આપાદમાં વિલાપ કરે છે તેવી જ રીતે વિરહિણી વિલાપ કરે છે.

ખાખહિયઈ નઈ વિરહણી,
હુંહૂં એક સહાવ;
જખ હી ખરસઈ ઘણુઘણુક,
તખ હી કહઈ પ્રિયાવ. ૨૭

બપેયા અને વિરહિણી બંનેનો એક સરખો સ્વભાવ છે. જ્યારે ગેધ વરસે છે ત્યારે એ બંને ' પી આવ ' ' પી આવ ' કરીને પુકાર કરે છે.

ખાખહિયા, ચંદિ ગઠખસિર,
ચંદિ જિચઈરી નીત;
મત હી સાહિખ બાહુકઈ,
કઈ ગુણુ આવઈ ચીત. ૨૮

હે બપેયા, ગોખ ઉપર ચઢીને અથવા તો બોલ પર ચઢીને પુકાર કર. પ્રિયતમને કદાચિત્ કઈ ગુણુ (વાત) યાદ આવે અને યાદ આવતાં જ કયાંક પાછા ફરી ન જાય.

ખાખહિયા, ચંદિ ડૂંગરે,
ચંદિ જિચઈરી - પાન;
મત હી સાહિખ બાહુકઈ,
સુણિ મેઠાંરી ગાજ. ૨૯

હે બપેયા, પહાડ પર ચઢ અથવા તો સરોવરની જાગી પાળ પર ચઢ અને પુકાર કર, જેથી મેઘની મજાના સાંભળીને પ્રિયતમ કયાંક પાછા ફરી ન જાય.

સોરઠા

ખાખહિયા, તૂં ચોર,
થારી ચોચ કટાવિસૂ;
રાતિ જ દીન્હી લોર,

મઈ જલુયઈ પ્રી આવિયઈ. ૩૦
હે બપેયા, તું ચોર-દગ છે. હું ત્હારી ચોચ કપાતી નાંખીશ. રાત્રિના ત્હે પુકાર કર્યો ત્યારે હું સમજ કે પ્રિયતમ આવી પહોંચ્યા છે.

દૂહા

ખાખહિયા નિલ-પંખિયા,
મગરિ જ કાળી રેહ;
મતિ પાવસ સુણિ વિરહણી

તજકિ તજકિ તરકિ જિઈ દેહ. ૩૧
હે નીલ પંખોવાળા બપેયા ત્હારી પીઠ પર કાળી રેખાઓ છે. (તું ન બોલ), વર્ષાઋતુમાં ત્હારો શબ્દ સાંભળીને વિરહિણી કયાંક તડપી તડપીને બ્રાણુ કાઢી નાંખશે.

ખાખહિયા તર-પંખિયા,
તઈ કિઈ દીન્હી લોર;
મઈ જલુયઈ પ્રિઈ આવિયઈ

સસહર ચંદ ચકોર. ૩૨
હે યેરા રંગતી પંખોવાળા બપેયા, ત્હે પુકાર આ માટે કર્યો ? (ત્હારો પુકાર સાંભળીને) મ્હે ' માન્યુ ' કે (મ્હારા જેવા) ચકોરનો શય્યાકપર ચન્દ (અથવા ત્હારો પ્રિયતમ) આવી પહોંચ્યો.

ખાખહિયા નિલ-પંખિયા,
બાહત દઈ દઈ લૂણ;
પ્રિઈ મેરા મઈ પ્રોઉકી,

તૂં પ્રિઈ કહઈ સ દૂણ. ૩૩
હે નીલ પંખોવાળા બપેયા, તું લૂણ લગાવી લગાવીને મ્હને કાપી રહ્યો છે-ચાવસ કરી જા છે. ' પિયુ ' મ્હારો છે અને હું ' પિયુ ' નો છું ' પિંકે પિંકે ' કહીને પુકાર કરનાર તું કોણ ?

(ચાણુ)

કુટુંબજીવનના કેટલાક પ્રશ્નો

શ્રી. સોપાન

પ્રશ્ન ૧—આપણા સમાજમાં જે સંયુક્ત કુટુંબો મરવાને વાંકે જીવી રહ્યાં છે તે માટેના એક કુટુંબનો હું સભ્ય છું. ઘણા સમયથી કુટુંબથી દૂર વસું છું, પરંતુ જાહેર પ્રવૃત્તિને અંગે મિત્રોનું જૂથ વિશાળ બની ગયું છે અને એમાંના કેટલાક મિત્રોની સાથે જ અત્યારે ફું-રફું છું. થોડા દિવસમાં મારું કુટુંબ, એટલે કે માતાપિતા અને જાને ભાઈ-ભાભી અહીં રહેવા માટે આવવાનાં છે. મને મૂંઝવણ થાય છે કે મારે હવે કરવું શું? મારું કુટુંબ તો આ મિત્રોના જૂથ સાથે રહી શકે એમ નથી. એટલે મારે માટે કાં તો કુટુંબ અને કાં તો મિત્રો એ બેમાંથી એકની જ પસંદગી કરવાની રહે છે. જે મિત્રો સાથે અત્યારે ફું-રફું છું તેમની સાથેનો મારો સંબંધ અત્યંત ધાંક છે. એમને મેં મારા કુટુંબીઓ જ માન્યા છે. મારા પ્રત્યેના એમનો પ્રેમ પણ એટલો જ પવિત્ર અને વિશાળ છે. જ્યારે કુટુંબના કોઈ સભ્ય સાથે મારે ધનિષ્ઠ સંબંધ નથી. પ્રેમ કરતાં વ્યવહારિક સંબંધ વિશેષ છે, પરંતુ જે એક જ સહેરમાં હું એમનાથી દૂર રહું તો એમને ઘણું દુઃખ થાય. સર્ગા સંબંધીઓમાં પણ એમના માટે થોડી નિંદા થાય. આ રિયલિટીમાં મારે કરવું શું?

ઉત્તર—તમે જણાવેલી વિગતો ઉપરથી એમ લાગે છે કે તમે અપરીક્ષિત છો. જે મિત્રો સાથે તમે રહે છો તેઓમાં કેટલા વિવાદિત અને કેટલા અનિવાદિત છે તે વિષે તમે કશું લખ્યું નથી. કેટલા વર્ષથી સાથે રહો છો અને તમારી વચ્ચેના આર્થિક વ્યવહાર શી રીતે ચાલે છે તે વિષે પણ તમે મૌન રાખ્યું છે. આ બધી બાબતો તમારો પ્રશ્ન વિચારવા માટે આવશ્યક છે-એટલે તમે જે નથી લખ્યું તે અનુમાની લઈને જ મારે ઉત્તર આપવાનો રહે છે.

સંયુક્ત કુટુંબની કન્યાએ આજે મિત્રમંડળો

રચાતાં જાય છે તેનું મહત્વનું કારણ આજની સામાજિક પરિસ્થિતિ તથા જે પેઢીઓ વચ્ચેના વિચારના અંતરનું છે. તમારા માતાપિતા અને ભાઈ-ભાભી તરફ શા માટે તમને પ્રેમ ન હોય? શા માટે એમની સાથેના સંબંધ પતિમાં ન હોય? કેવળ વિચારભેદ કે આગળ વધીને કહું તો આદર્શ-ભેદ પણ કૌટુંબિક પ્રેમની આડે તો ન જ આવવો જોઈએ, દરેક જમાનામાં પિતા અને પુત્ર વચ્ચે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં આચાર-વિચારના ભેદ રહેશે. એ ભેદ હોવા છતાં પણ પ્રેમ તો રહેવો જોઈએ, જે આવા ભેદોને કારણે પ્રેમનું મૃત્યુ થતું હોય તો પછી પ્રેમ રહેશે ક્યાં? જે આગ જ થાય તો માતા અને પુત્ર વચ્ચે, ભાઈ અને ભેન વચ્ચે, અને હજારે કુટુંબોમાં તો પત્ની અને પતિ વચ્ચે પણ પ્રેમ સંબંધ રહેવા શુદ્ધે જાની જાય. તમારા કુટુંબીઓ સાથે શા માટે તમારે પ્રેમભંધો સંબંધ નથી તેનાં કારણો તમે આપ્યાં નથી, પરંતુ તમે જાહેર જીવનમાં રસ લેતા જણાઓ છો. એટલે મેં જણાવ્યાં તેવાં વિચારને આચાર ભેદનાં જ કારણો હશે એમ ધારું છું.

જાહેર સેવકોને મોટો ભાગ આજે કૌટુંબિક સંબંધો ગુમાવી બેઠો હોય એમ દેખાય છે. ઘણી-વાર કુટુંબીઓ પોતાની સંકુચિત અને ન્યાર્થો દષ્ટિને કારણે પોતાના આત્મજનને જાહેરની સેવા અર્થે ત્યાગ કરતા જોઈ શકતા નથી. તેઓ એને કુટુંબના તરફની અંદર જ ગાંધી રાખવા માટે મથે છે. આમ કરવા માટે તેઓ દુઃખી થાય છે, રોષ કરે છે, રડે છે અને કોઈ દાખલામાં અણમો અને ધિઃક્ષાર પણ પ્રગટ કરવા માંડે છે. મને પોતાને એમ લાગે છે કે માતાપિતા કે વડેશોના મનની આતી રિયલિટી યદી ન જોઈએ. કેટલાક દાખલામાં થાય છે તે નક્કર હકીકત છે તેનો હું સ્વીકાર કરું છું, પરંતુ સાથે સાથે એમ કહેવા

કુટુંબ' છું' કે એમ થવા દેવામાં જાહેર સેવકનું કુટુંબ પ્રત્યેનું વલણ પણ કારણભૂત હોય છે. મોઈ પણ જાહેર સેવકે એટલું સમજી જ લેવું જોઈએ કે જે સમાજની એ સેવા કરવા માગે છે તેમાં જ એના કુટુંબીઓનો સમાવેશ થાય છે અને જે એ સેવક પોતાની સેવામાં સ્વદેશી ધર્મનું પાલન કરતો હોય એટલે કે જે નહીં છે તેની એ વિશેષ કરીને સેવા કરતો હોય તો તો કુટુંબીઓ પ્રત્યેની એની ફરજ વધી જાય છે. એણે પ્રથમ પહેલાં તો કુટુંબમાંના જેટલા અને તેટલાને પોતાની સેવા, સમજાવટ અને પ્રેમથી વશ કરવાં જોઈએ, મને લાગે છે કે કુટુંબનો એકેએક સભ્ય બને એની વાતનો સ્વીકાર ન કરે, પરંતુ ચેત્તાકને, ખાસ કરીને બાઈ-જેનને તો એ પોતા તરફ ખેંચી જ શકે અને જે નહિ ખેંચાય તે પણ એના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ તો બતાવશે, તિરસ્કાર કે ધિક્કારની લાગણી સાચા ને ચિનથી સેવક પ્રત્યે કદી ઉદ્ભવી જ ન શકે. આપણા સમાજમાં ફકીરો, સાધુઓ, ત્યાગીઓ તો પૂજ્ય છે એટલે પુત્રનો ત્યાગ એ સાચો હોય તો પિતા પણ માયું જ ન માંવાશે, પરંતુ એ ત્યાગ વિનય અને સેવા વિનાનો ન હોવો જોઈએ કે એનો કમ સદા એ એની સેવા માટે તત્પર જ છે.

પણ ધારો કે એમ ન હોય અને કુટુંબીઓ તિરસ્કાર જ કરતા હોય તો એ સેવકે તો સદા એ પ્રેમ-અને સેવા આપ્યાં જ કરવાં જોઈએ. જે પ્રેમ અને સેવા ન આપી શકે તે સેવક જ કેમ કહેવાય કે કોઈને કોઈ દિવસ આ સેવા અને પ્રેમ જ કુટુંબીઓના હૃદયને પીગળાવશે. સ્વાર્થી અને બંધકાર રૂઢ દેખાતું કુટુંબ જ એ રીતે સેવા તરફ ખેંચાશે. એટલે પ્રથમ તો મારે તમને એ જ કહેવાવું છે કે તમે તમારા માતાપિતા અને બાઈ બાબી વિષે પ્રેમ અને સેવાની બાવના સાથે વિચાર કરો. એ વિચારમાં તમને સાચો માર્ગ આપોઆપ સૂચી આવશે. એમની સાથે રહેવું કે મિત્રોની સાથે એ મૂંઝવેનો સવાલ ખરેખર મૂંઝવણ

બરો છે જ નહિ. મને તો એમ લાગે છે કે જે તમારા મિત્રો પણ સેવાપ્રેમીઓ હોય તો તેઓ મારી પેઠે એમ જ માનશે કે તમને અનાયાસે તમારા કુટુંબીઓની સેવા કરવાનો અને એમનો પ્રેમ જીતવાનો અવસર મળી રહ્યો છે. એ મિત્રોને ખરાય લાગવાપણું તો હોય જ નહિ.

પરંતુ આનો અર્થ એ તથી કે કુટુંબ સાથે રહેવાને કારણે તમારે જાહેર સેવા છોડી દેવી. કુટુંબીઓ જે એવી શરત મૂકતા હોય તો તેનો અસ્વીકાર જ કરવો જોઈએ અને સૌને હાથ જોડીને કહી દેવું જોઈએ કે 'એમ તો કાળાંતરે પણ બની શકે નહિ. મેં જેમ તમારી સેવા લીધી છે તેમ સમાજની પણ લીધી છે. તમે જેમ મને ઉછેર્યો છે, જેવણી આપી છે તેમ સમાજે પણ મને ને તમને ઉછેર્યો છે, જ્ઞાન આપ્યું છે, રક્ષણ આપ્યું છે, જીવનના સાધનો આપ્યાં છે. મારે એ કરજ પણ ચૂકવવું જ જોઈએ. જે તમે મારી સેવા લેવા ન છડ્યો તો તમારી ખુશીની વાત છે. હું તો સ્વીકારું છું કે મારા ઉપર તમારો અધિકાર છે જ, હું તમારો પણ કરજદાર જ છું. તમે છડ્યો ત્યારે બરપાઈ કરી આપવા હું તૈયાર છું.' મને લાગે છે કે આવા વલણની જરૂરે દિવસે કદર થશે જ થશે.

બે શબ્દો મિત્ર-કુટુંબ વિષે. મેં અગાઉ કહ્યું તેમ તમે તો વિગતવાર કથું જણાવ્યું નથી, પરંતુ મારું અનુસાન એવું છે કે જેને કુટુંબ કદી શકાય એવી રીયલિટીમાં તમે, મિત્રો દજી નહિ આવ્યા હો. બહુ રથે આવાં મિત્ર-કુટુંબો રચાતાં અને તૃપ્તતાં નજરે પડે છે. એ બધાંનું અવલોકન કરતાં એમ લાગે છે કે એ બધું કુટુંબ જેવું નહિ, પરંતુ છાત્રાલય જેવું હોય છે. સમય થતાં એક પછી એક પંખી ઉડી જવા માંડે છે. કુટુંબ તો તેને કહેવાય કે જેનાં મૂળ જ ત્યાં રોપાઈ જાય. જોટ બાગે તો મિત્રો પરજો છે એટલે એમનું સ્વતંત્ર કુટુંબ સર્જવા માંડે છે. ફરેકને પોતાના માતાપિતા સાથેના સંબંધો તો સ્વતંત્ર હોય જ છે,

તેમાં પત્નીનાં માતાપિતા અને સંબંધીઓ સાથેના વ્યવહારો પણ ઉમેરાય છે. એમાં બપોરે બાળકો થાય છે ત્યારે પતિ પત્ની અને બાળકનું વર્તુલ રચાતું જાય છે અને મુખ્ય મંડળની રચના નજળી પડવા માંડે છે. જેમ સમય જાય છે તેમ આર્થિક પ્રશ્નો પણ ગૂંચવણભર્યા બનતા જાય છે. આમ ધીમે ધીમે એવાં કુટુંબો વિખરાઈ જાય છે. તમે અને તમારા મિત્રોએ મળીને આને જે કુટુંબ રચ્યું છે તેનું બાવી કેવું હશે તે હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકતો નથી, પરંતુ ખરું કહું તો મને પોતાને તો એમ લાગે છે કે જે પાંચ વરસે તમે પણ સૌ પોતાપોતાનું કુટુંબ રચીને જુદા બેસી જવાના છે.

આ છેલ્લી બાબત ઉપર પણ વિચાર કરજો અને પછી નિષ્કર્ષ કરજો. કે માતાપિતા સાથે રહેવા જવું કે મિત્રો સાથે જ રહેવું! હા, એટલી વાત તો ખરી જ છે કે જે મિત્રો સાથે જે કુટુંબ રચાય છે ત્યાં જ તમે તમારા જીવનનું મૂળ રોપી દોધું હોય અને તમારા મિત્રોએ પણ એમ કયું હોય તો તમારે મુખ્યત્વે એમની સાથે જ રહેવું જોઈએ અને માતાપિતા સાથે રહેવાનું ગોણ બનવું જોઈએ. આ સ્થિતિમાં પણ માતાપિતા સાથે અસહકાર તો હોય જ નહિ, પરંતુ મિત્ર કુટુંબમાં જીવનનાં મૂળ રોપાયાં છે કે નહિ તેની ખાતરી કરજો. મારી દષ્ટિએ એની પરીક્ષા આ મુદ્દાઓથી થઈ શકે :

૧ જગતના બીજા કોઈ પણ સંબંધો કરતાં તમારા સંબંધો ગાઢ છે ?

૨ તમારામાંથી કોઈ વ્યક્તિગત રીતે બીજા સંબંધોથી બંધાયેલ નથી.

૩ તમે સૌ તમારા લગ્નનો વિચાર પણ સાથે જ રહેવું-જીવવું છે એમ સમજીને જ કરો છો ? જો કોઈ પરપુરું હોય અથવા પરચુવાનું હોય તો આવનાર માનવીએ પણ આ કુટુંબનો સ્વીકાર કર્યો છે ?

૪ આર્થિક આગતમાં કોઈ મોટું-નાનું નથી ?

કાયદેસર નૈતિક રીતે અને શક્તિ પ્રમાણે પણ સૌની સમાન સત્તા અને જવાબદારી છે ?

જો આ પ્રશ્નોના જવાબ ગંભીરતાપૂર્વક હામાં હોય તો તમે કુટુંબ રચ્યું છે એમ હું માનું. જો નામાં હોય અથવા અરપણ હોય તો તમે છાત્રાલય રચ્યું છે એમ જ કહેવું જોઈએ.

મને લાગે છે કે આટલી ચર્ચા પછી તમારા પ્રશ્નોના જવાબ હવે તો તમે પોતે જ શોધી શકશો.

પ્રશ્ન ૨—મારા પિતા દસેક હજારનું કરજ મૂકીને દેવલોક પામ્યા છે. મારી શક્તિ એ કરજ ભરવાની નથી, અને મને એમ પણ થાય છે કે મારે શા માટે એ કરજ ભરવું જોઈએ ? કરજ મારા માટે થયું નથી. એમણે સદામાં પૈસા ગ્રામણ્યા તે ભરવા માટે મારે શું જિંદગી ગ્રામણ્યા જોઈએ ?

ઉત્તર—મને તો લાગે છે કે તમારે પ્રમાણિક મહેનતથી જો બરી શકાય તો કરજ ભરવું જ જોઈએ. પિતાએ બન્ને સીધી રીતે તમારા માટે કરજ ન કયું હોય, પરંતુ તમે જ વિચારો. તેઓ જો દસ હજાર કે લાખ જે લાખ કમાયા હોત તો તે તમે છોડી દેત ? એવા છોડનારા મેં તો બહુ ઓછા જ જોયા છે. તમે જો સંસારનો જ ત્યાગ કરો તો જુદો વાત છે. આજના યુગની લાષામાં કહું તો તમે તમારું જીવન સેવાયે બાળતા હો તો કરજ ભરવાને બંધાયેલા નથી કારણ કે તમે તો એ કરતાં યે મોટું કરજ-સમાજનું કરજ ભરી જ રહ્યા છો, પરંતુ તમે ઘર બાંધીને બેઠા હો કે બેસવાના હો, કમાવાના પણ હો તો તમારે કરજ અવસ્ય ભરવું જોઈએ. કરજ કેમ કરતાં થઈ ગયું છે તે જોવાનું કામ તમારું નથી.

છતાં એક વસ્તુ લક્ષમાં રાખવાની છે કરજ ભરવા માટે તમારે કે તમારા આશ્રિતોએ બૂખ્યા રહેવાની કે તંબ સ્થિતિમાં મુકાવાની જરૂર નથી તે સાથે જ કરજ ભરવા માટે કોઈ અયોગ્ય કે અપ્રમાણિક ધંધો પણ તમારે ન કરવો જોઈએ. કરજ તો તમારી પાસે જે મૂડી ધવાની હોય તેમાંથી જ

મરવું નોઈએ. કરજ બરવા ગતાં તમારાં પત્ની-
બાળક પ્રત્યેની તમારી કરજન બૂલાવો નોઈએ.
હું માનું છું કે આવી મર્યાદાના સ્વીકાર પછી
કરજ બરવામાં અખાડા કરવા એ અપ્રમાણિકતા
છે અને તેથી સમાજ પ્રત્યેનો નૈતિક ગુનો છે.

પ્રશ્ન—માતા પિતા ઇચ્છે છે કે તેઓ કદી
રહ્યા છે તે રથે જ મારે લગ્ન કરવાં. મારું મન
એ રથે માનવું નથી પિતા પૂછે છે કે 'તો
તારે ક્યાં જોડાવાની મરજી છે?' આનો જવાબ હું
આપી ચકતો નથી કારણ કે આપું માનસિક
જોડાણ કેમ રથે મારે થયું નથી. પિતા જમ
ખતાવે છે કે 'અમે કદીએ છીએ તે ન કરવું
હોય તો પછી તારું તારે જ ફેડો લેવું પડશે.'
'મને લાગે છે કે એવું કરવાની મારામાં શક્તિ
નથી. આમ જ ને આજુથી હું મૂંઝાયા કરું છું
કંઈ રસ્તો ખતાવશો ?

ઉત્તર—રસ્તા તો તમારા પિતા ખતાવે છે તે
જે જ છે. એમાંથી એકની પસંદગી કરી લેવી
નોઈએ. પિતાની ઇચ્છાને માન ન આપવું હોય તો
તમારો માર્ગ શોધવાની હિંમત તમારામાં હોવી
જ નોઈએ.

પણ એક વ્યક્તિ મારું ખતાવું. જે કન્યા તરફ
તમારું મન વધતું નથી તે વિષે માતાપિતા પાસે
સાચાં કારણો રજૂ કરી દો. એમને ખાતરી કરાવો
કે ત્યાં જોડાવાથી તેમ સુખી નહિ થાવ. હું વિશ્વાસ
આપું છું કે માતાપિતા ઉપર આવી અસર
થશે જ, પરંતુ તમારા પાસે કારણો તો હોવાં
જ નોઈશે.

એમ ન કરી શકો તો માતા પિતા જે કહે છે
તે સાંભળી લો અને ત્યાં લગ્ન કરવા માટે ના
પાડો પિતા જે ભય ખતાવે છે તે પ્રમાણે તેઓ
કરશે નહિ કારણ કે પુત્રના લગ્નમાં પુત્ર કરતાં જે
માતાપિતાને વધુ રસ હોય છે.

પરંતુ મને લાગે છે કે તમે ભયના માર્ગો કે
કેઈ ઇનાં કારણસર પિતા જે કહે છે તે કરવા
તેવાર થઈ ગયા છે. જો એમ જ હોય તો પ્રભુને
મરોસે બધું થવા દો.

હુતાશિનીને

કવિજનોનો ઝડપરાજ આપ્યો
સંજીવનીનો રસરાજ આપ્યો
ને સાથમાં કોતુક ઉત્સવે મદી
આવી આવી હોળિકા રંગભીની !

હા ઉત્સવો છે પ્રિય, માનવો ને
મીટ્યા નથી માનવ સૌ અગેય તે.

એ રાધિકા રમણ કૃષ્ણ તણી કીડાનાં
સંભારણાં ઉમટતાં ટુંગ દશને કે.
એ ગોપિકા, પિવિધ રંગની ગામરો, ને
ચૈતન્યની સભર કાંચન પીચકારી

—શાં ભવ્ય છે સુભગ આ મરવાં પ્રતીકા ?

હુતાશિની હે ! રસરંગભીની
ના ગોપતું ટુંગ કને; વધતયો જમાનો
આ સાજ ને હાક દમામ તારા
પ્રાચીન તો જે વલતાવવાં થયે,

તારા મુદંગ, ભડવીર પ્રયોધશે : ને
અમ્લીસ શબ્દ પસંદે રણમજના થે.
ઉઘાં મુલાય, બરી રંગીન પીચકારી,
ભીંજવશે ઉછળતાં ઉર રક્તરનાને :
દેસરસાળ ઉગતાં અર્ધી અદ્ય, તેની
માળા સુભદ તનડે ધરીશું; પતાકા—

ઓપાવશે વિજય, ઈંધન, હા શહીદો :
ને મૃતિકા, ઈટે, શીલા-વીર પાળિયા કા !

છે આજ ક્યાં સમય રહેજ વખાણવાનો ?
કે વાતથી ઉર અમારું ઉછાલવાનો ?
સકેરધી અતિથિનેય વધાવવાનો ?
હુતાશિની !

લીલી ગાથા તારી, જીવન અર્ધી સૂકાં તેણખલાં !
અને આ હૈયામાં કુંખ દરદ હૃદય જનનીતું:
અમે મુલામને ઉર ઉમળકે જીજીર તરૂં.
અમારે ત્યાં આશા અદ્ય, મરવા સ્વાગત તણી !

આવી છો તો આજ તું પુન્ય, કિંતુ
આવે પુનઃ, સમરરવાંજ સજી પધારને

શોભાવતી ગોખર દાર કંઠે
વિદાયમાં શ્રીફળ, હરડાં લઈ
જા. આવને પ્રગતિરોધક મા ખનીને.
—આને હિયા વિરલ ઉત્સવ રાષ્ટ્રની છે !

—પ્રશાંત.

મંદિર....

એક મંદિરમાં પ્રભુને નામે કેટલી -
આવક થઈ તેના આંકડા પર
ધ્યાન અપાતું હતું.

સુ.
અઠવાડિયું

મંદિર....

જીમ એક મંદિરમાં આવકનું
નામનિશાન નહોતું. ત્યાં તો સૌ
પોતાનાં પાપની ક્ષમાપાત્રતા કરતાં.

ને પ્રભુ વસે છે ક્યાં
એવો પ્રશ્ન બાળ્યો ત્યારે....?

રાણીજીતનું
પ્રેરક સર્જન

પ્રભુ કી ધર

શુભિકા

ખુરશીદ • ત્રિલોક કપુર • સુલોચના ચેટરજી • બીપીન ગુપ્તા

દિગ્દર્શક : વજાહત મીરઝા

દરરોજ : ૪, ૭ અને ૧૦
રવિ-તહેવારે ગ્રેડીની ૧-૧૫

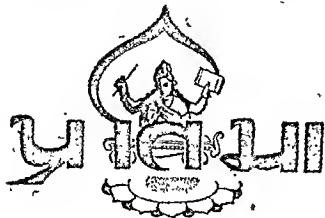
★

રૈચલ

એડવાન્સ ભુર્ગો
લા ૫૦ રૂ૧૧ ને ૩ થી ૬૧

અણત પ્રકાશન

ઓપેરા હાઉસ

અનુક્રમ

ત્રીજો

મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) -
હાન્તિલાલ હ. પરીખ

એક અને અનેક : શ્રી.	૧૫૩
પ્રથમ દષ્ટિપાત : શ્રી. બ. ક. કાકર	૧૫૪
કોઈક દૂરી ભાવ : શ્રી. નીલમ	૧૬૧
કુળાધિપાત : શ્રી. કિરમત	૧૬૨
ત્રિયા મિલનનું અભાવ : શ્રી. હમિત ખુશ	૧૬૨
દુષ્ટીકેશને : શ્રી. મધુકર સંદેરીઆ	૧૬૩
આશાના નીર : શ્રી. રવિનરાય	૧૬૩
અપશુકન : શ્રી. સોપાન	૧૬૪
સ્મરણ માધુરી : શ્રી. નિરાગય	૧૬૮
શોકય : શ્રી. પ્રસાદ	૧૭૧
પુનરાગમન : શ્રી. ચંદ્રગુપ્ત વિદ્યાલંકાર	૧૭૭
અનુ. " રાજેન્દ્ર "	
આવતો દુકાળ અને તેના ઉપાયો : શ્રી. જીતીન્દ્ર દિનેશ્વર	
કુપેરી દુનિયા : શ્રી. રામચંદ્ર	૧૮૬
પ્રતિમાની પ્રત્યેકાંક્ષી : શ્રી. સોપાન	૧૮૨
સાહિત્યગંધાનાં નીર :	૧૯૪

વાર્ષિક લવાગમ

દેશમાં
પાંચ રૂપિયા

પરદેશમાં
સાત રૂપિયા

છૂટક કિંમત

જીવન સાહિત્ય મંદિર

રાવપુરા,

હાલનાદેવ

જરૂરી વિગત

* આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં આવતા લેખો રાજ્યક ને જીવનનાં ઉપયોગી તરવોથી રચેલા હોય છે.

* માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ સામગ્રી સાથે આપવામાં આવશે. સામાન્ય અંકની છૂટક નકલની કિંમત આઠ આના અને ખાસ અંકની એક રૂપિયો રહેશે.

* માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના ગદ્યલક્ષણો લેખકને પૃથક્કરી એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે પરંતુ કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય માટે ત્રણ રૂપિયાથી ઓછું અપાશે નહિ. છપાયેલા લેખની છૂટી ત્રણ પ્રતો, માસિકનો અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.

* દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક પ્રગટ થશે.

* પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે 'ટપાલખાતામાં તપાસ કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું'.

* સંપાદનને લગતો પત્રવ્યવહાર તંત્રી, પ્રતિગા ૧૩૮ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈના સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭

* સરનામું બદલવા માટેની લેખો, ને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે રેપર ઉપર આવતો તમારો ગ્રાહક નંબર અવશ્ય જણાવવો.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

નવાં પ્રકાશનાં

અપરમા : અવધ નારાયણ ૩-૮-૦

સુત્ર ધર્મ, પિતૃ ધર્મ, પત્ની ધર્મ અને બ્રાતૃ પ્રેમ એક સરખાં પીરસતી કરુણ મંગળ નવલકથા. હિંદીમાં ચાર ચાર આવૃત્તિને પહેંચેલી આ નવલકથા અવશ્ય વસાવી લેશો.

જ

૧૧ પ્રાંતોનો રાજકીય ઇતિહાસ આપતા ૧૧ પુસ્તકમાંનાં પહેલાં ત્રણ-પ્રકટ થઈ ચૂક્યાં છે.

આસામ :

મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) ૦-૮-૦

સિંધ ૦-૮-૦

સરહદ : ૦-૮-૦

૪૮ પાનાં-ગુજરાતીમાં હજુ સુધી નથી એવી ભરપૂર રાજકીય માહિતી, નક્કર વિગતો, ચાહુ પ્રવાહો ઉપર પારદર્શક દ્રષ્ટિ અને પ્રાંતોના રાજકીય ભાવિનો સમગ્ર દૃષ્ટિએ અભ્યાસ કરવા, આખી શ્રેણીના ગ્રાહક બનો.

સેટના ઘર બેઠાં રૂ. ૬-૪-૦

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨.

હવા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ : ત્રીજું

એપ્રિલ '૪૬

અંક ચોથો

એક અને અનેક

જેમ જીવનમાં એક કરતાં બીજા ગુણો વધુ ઉપયોગી હોઈ શકે છે એમ જ લોકસેવાની પ્રવૃત્તિમાં એક કરતાં બીજી પ્રવૃત્તિ ઓછીવત્તી ઉપયોગી હોય, પણ એ નિયમને ધરાવતી સમજણ તો જીવનમાં એક ગુણને સંપૂર્ણપણે ખીલવવા તરફ લક્ષ આપી બીજા ગુણો તરફ બેઠરકાર નથી રહી શકતું તેમ જ પ્રવૃત્તિ વિષે થતું જોઈએ. આપણે બધા જ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ ન કરી શકીએ એ સાચું પણ સમાજના સર્વતોમૂખી વિકાસમાં ઉપયોગી હોય એવી નાની મોટી, દરેક પ્રવૃત્તિ તરફ આપણી સહાનુભૂતિ રહેવી જ જોઈએ અને સહાનુભૂતિ હોય તો વિના પ્રયત્ન પછી આપણા તરફથી એ પ્રવૃત્તિને બળ મળ્યા જ કરે. જીવન જેમ એક અને અખંડ છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રનું જીવન પણ એક અને અખંડ છે. શરીરનો નાનામાં નાનો રોગ જેમ ધીમે ધીમે આખા શરીરને ઘેરી લે છે, મનનો નાનામાં નાનો વિકાર જેમ આખા મનને કબ્જિત કરી મૂકે છે. જીવનની નાનામાં નાની ખરાબ ટેવ ક્યારેક આખા જીવનને જોખમમાં મૂકી દે છે તેમ જ સમાજ અને રાષ્ટ્રના નાનામાં નાના રોગ વિષે સમજવું જોઈએ. રાજકારણ અને પૂર્ણસ્વરાજની વાત કરનારાઓએ સામાજિક કુદૃષ્ટિઓ તરફ, અસ્પૃશ્યતાના ખડા રિવાજ તરફ, હિંદની ઠંઠક ઓછી કરી શકાય એવી ગરીબી તરફ, અક્ષરજ્ઞાન વિનાના અધાપા તરફ લક્ષ આપવું જોઈએ. કોણે કઈ પ્રવૃત્તિ કરવી તે તો સૌ ભતે જ નક્કી કરી શકે પણ સમાજજીવનને શુદ્ધ અને બળવાન બનાવતી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ પોતાની વિશિષ્ટ પ્રવૃત્તિને પણ બળ આપનારી છે એમ સમજવું જોઈએ. આપણે સતત યાદ રાખવું જોઈએ કે જીવનના ઘડતર માટે જે નિયમો વ્યક્તિને લાગુ પડે છે તે જ નિયમો સમાજને અને રાષ્ટ્રને પણ લાગુ પડે છે.

શ્રી.

પ્રથમ દષ્ટિપાત

શ્રી. બળવંતરાય કંઠ્યાણુરાય ઠાકોર

૩ શુકતારક : ક્તા: શ્રી. વિજયરાય ક. વેદી; વિષય: નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યાત્ જીવન અને સાહિત્યસર્જન; પ્રકાશક: શુભરાત વર્નાચુલર સોસાયટી, ૧૯૪૪૦; મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦૦ પૃ. (૧૪)૫૭૮.

૧ કવિએ માત્ર શુરુ નથી, માત્ર સર્જકો દ્રષ્ટાઓ નથી; દરેકેદરેક લેખક, પોતાના વિષયના જ્ઞાન ઉપરાંત મનનપરિપાકે તેમાં વ્યુત્પન્ન થયો હોય છે, તો દ્રષ્ટા અને શુરુ છે, નવાં સત્ય દેખાડે છે, આચરણોમાં સદસદિવેકે અનુસરણીય ભોમિયો બની શકે છે. નવલરામના આ નવા જીવનચરિત્રમાં લેખક શ્રી વિજયરાયને પોતાના વિષયનું જ્ઞાન પૂરેપૂરું ગણી શકાય એવું છે, અને એ વિષય વર્ષોથી એમના મનનનો એક માનીતો વિષય છે, એ પણ નિર્વિવાદ હકીકત છે. કૌમુદી ત્રિમાસિકનો આરંભ કર્યો તે અરસામાં બે મિત્રોએ પોતાની સેતુસાક નવજીવાનીને સમુચિત પ્રતિગાઓ લીધી, 'પોતે પોતાની જાતને ગંભીર પરિત્ર વચનો લીધાં, જે અમે ફક્ત ફક્ત વિષયોના તમામ સાધનો એકઠાં કરી અને પચાતી લખીને એ સમયના નિષ્ણાતોમાં પારંગત બનીશું. તે સમયે એ મિત્ર યુગલને આશા પણ હતી કે એમના દાખલાથી પ્રેતસાહિત બીજા સમાનશીલ્પસની નવજીવનો પણ આવી ગળશે, અને એમ એમનો એક ન્દાનો સરખો અપાડો કે મહં પણ બની જશે: પૂણ્યામાંની ડેકન એન્જલુકેશન સોસાયટી, સર્વેટ્ટ એફ ઈન્ડિયા સોસાયટી, ભારતેતિદાસમંડળી વગેરે જેવા * પરંતુ

એવું કશું આ શુભરાત પ્રાંતે અને આપણી શુભરાતી પ્રગતમાં બનવા પામ્યું નથી. આ મિત્ર-યુગલની સાથે ત્રીજો કોઈ પણ જોડાયો નહોતો. મહારી પોતાની જાણ પ્રમાણે ઉમેરી શકું છું કે કેટલાય સાહિત્યશોખી અને સારી રિયલિતા શુભરાતીઓએ આ પ્રતિગાઓ વગેરેના પ્રકાશનને કૌમુદી ત્રિમાસિકને ફેલાવવા સારુ યોજાવી એક નવી જાતની ગંદેરખંખર જેવું જ ગણી લીધેલું. તંત્રપિ એ વિદ્વાનજોડી, તો કેટલીક સુદત બગી પોતાની ઉચ્ચાશથી નિરંદ્રાથી પ્રતિગાઓને વગગી રહી, અને એક વિદ્વાને આપણને પોતાના અધ્યા-સનાં ફળરૂપે નમંદ ઉચરનાં ગ્રંથો આપ્યા છે, તો બીજા શ્રી વિજયરાય પોતાના અભ્યાસના પરિપક્વ ફલરૂપે આપણને આ નવલરામ જીવનચરિત્ર અને સાક્ષરસર્જનનું સમગ્ર તેમ માતબર, મનભર ચિત્ર આલેખી આપે છે. આપણા ગંભીર સાહિત્યમાં દર વર્ષે પણ આવી એક બે ચોપડી પણ વધતી જાય, તો દાયકે બેદાયકે પણ ધંચેા ફેર પંડી જાય.

૨ નવલરામ નમંદને સુધાગત્રે ભરે ઝીણા જ્યોતિ લાગે એમનો એક ગુણ મોટો હતો; જે કોઈ એમના નિકટ પરિચયમાં આવતો, તેને તાપનો અનુભવ થતો નહોતો; કે તેજથી અંજલો નહિ; તે એમનો સ્નેહી જ બની રહેતો. અમદાવાદમાં એ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં નીમાયા અને શુભરાતના પત્રનું કામ આતાએ દુક્રમ કરીને મહીપવરામ કનેથી એમને સોંપ્યું, ત્યારથી એ કામ માટે માસિક રૂ. ૨૫ કે ૩૦ ની ન્દાની રકમ ઉપત્રક ગળતી, તેજ પંચાર કરાવીને નવલરામે હરિદાસ નામે એક કારકૂન નીમેશો તે યાજાપત્રના

* ક્તાએ ચોપડી પૂરી કર્યાં નિવેદન તમે તારીખ નોંધી છે. ઈ. ૧૯૪૧ ની યાવણી પ્રકાશક સોસાયટીએ નોંધી છે ૧૯૪૪; ચોપડી પ્રકટ થઈ નહોતી બેંચાય છે ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૩ માં આ સાડાચાર વધતો ગયો વિજય વિષદનાં વર્ષો દરમિયાન મોંઘવારી હાજજાનાં બોની મુક લીએ વગેરેના એક નમતો જ ગણ્ય, હજ આ-મુરેલીઓ અને વિદ્વાઓ ચોડી વધારે વળત લખાશે.

* દરેક પ્રગતમાં તો તે પછી એની ન્દાની ચોડી

અનેકનેક મંડળોએ સ્વધાઈ છે, જગી છે, પોતપોતાના સેવાકર્મ નામંદિત પણ થઈ છે.

હિસામ, કામળપત્ર, વગેરે રાખતો તે ઉપરાંત નવલરામને પોતાને ધરના માથુસ જેવા અને આનગી સુતીમ જેવા યર્ષ મથો હતો. નવલરામ અને શાળાપત્ર અમદાવાદથી રાજકોટ આવ્યાં તે સાથે હરિલાલ પણ રાજકોટ આવ્યો અને નવલરામના મૃત્યુ પછી પણ તે એમના કુટુંબને વળગી રહ્યો. નવલરામના મૃત્યુમાંથી અગત્યના ધણાખરાનું પ્રકાશન, કતોચે કરેલા ધારેલા છેવટના સુધારા, વધારા સાથે યર્ષ સકયુ, આં હરિલાલને જ લીધે. એ વ્યવસ્થા અને સંપાદનનું કાર્ય ગોવર્દનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી જેવાને સોંપાયું હરિલાલને જ લીધે. ગોવર્દનરામ એ કાર્ય કરતાં કરતાં તેની સાથે કતોચું વિગતવાર જીવનચરિત્ર પણ ભેટી શક્યા, હરિલાલે એમને પૂરી પાડેલી માહિતીને લીધે.

૩ મેં આગળ એક પ્રસંગે જણાવેલું છે તેમ ગોવર્દનરામ યુદ્ધિત એ નવલરામ જીવનચરિત્રમાં ગણિ દોષ એક જ છે. જે સમયે ગોવર્દનરામ એ બંધુ કાર્ય કે સેવા કાર્ય કર્યું, તે ગણા એમના પોતાના જીવનમાં ઘડતીનો હતો. વકીલાત આરંભી તેની ઉત્તરોત્તર, વધતી, કમાણીમાંથી પિતાનું નકલ પાઈએ પાઈ ચુકતી આપેલું અને સરસ્વતીચંદ્રના ૧ લાં આગના પ્રકાશનને ખર્ચ પણ કહાડેલો, ન્હાનામાઈ નરહરશમને સ્વતંત્ર ધંધામાં શરૂઆતના પગથિયાં પણ ચડાવી રહેલા, તે એ સમય હતો. પોતાના જીવન આગલા કે પછીના કોઈ પણ આગામાં ગોવર્દનરામ આટલા પ્રસન્નચિત્ત, પ્રબુદ્ધ હૃદય, નીરોગી, આસ્વાદન અને સોલવાસ હતા પણ નહીં. હું જીતી ગયો, સંસાર મ્હને તો ફળ્યો, ફળ્યે છે, વધુ વધુ ફળશે, એવે તેભેમય નેત્રે અને આત્મચંદાનું માનસે ગોવર્દનરામ એમના જીવનના આ એક જ આગામાં જગતને ભેઈ શકેલા અને નવલરામની ચોગ્યતા આંકવામાં એમની મંભીર શૂદ્ધ ધર્ષ મર્ષ. નવલરામ એમને કોઈ ખૂલે પડેલ શિવાલપમાંના અપૂર્ણ ખાણુ જેવા, શુક તારક જેવા, પર દીવડી જેવા, લાગી ગયા, તે નવલરામ અને

એમની કૃતિઓ ઉપર ગોવર્દનરામે દૃષ્ટિ સ્થિર કરી, ત્યારે તેમના પોતાના માનસની આવી રીશિતિને લક્ષને જ, એ મ્હારું અધીન મત છે. નર્મદના ઝમાનાના નવલરામ અગર જો કે નર્મદની ટુકડીના, તો પણ વિજયશંકર, મધુવચ્ચરામ, આદિ જેવા નર્મદના ઉપમક જેવા જ ન્હોતા, સ્વકીય, સામર્થ્ય ચિંતક, સર્તક અને શૈલીવિદાયક હતા, એમણે પોતાને ઝમાને પોતાનું વિશિષ્ટ કાર્ય કર્યું ના હોત તો એ નર્મદ ઝમાનો પણ એટલો પાંગળો રહેત એવું નવલરામનું ગૌરવ હતું, -જે ગોવર્દનરામ ભેઈન શક્યા ઉપર મેં ટુકામાં દશોબ્યું તે એમના પોતાના જીવનને અમુક પમથિયે ભેભી ને એમને નવલરામને નિરખ્યા, નિહાળ્યા, મૂલ્યાંક્યા, તે કારણથી. ગોવર્દનરામ, નવલરામ અને નર્મદાશંકર વચ્ચેનો પ્રકૃતિભેદ, ભેના, માનસના બંધારણનો ભેદ બરાબર જુવે છે; એ જે જીવનચરિત્રા જુદી જુદી ખીણોમાં જુદી જુદી ગતિએ વહી તે જુવે છે; નવલરામ નર્મદનું સ્વતંત્ર મૂલ્યાંકન અનેકવાર જુદા જુદા વિષય પરત્વે પણ એકસરખી દદતાથી કરે છે, તે જ ગોવર્દનરામ જુવે છે. નર્મદનું મહત્ત્વ ગોવર્દનરામ અતિ વધારે આંકે છે, એમ પણ નથી. તથાપિ નવલરામનું ગૌરવ એમને પૂરતું વસતું નથી; પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ નવલરામની પ્રતિભાએ અને નવલરામના વ્યક્તિત્વે પોતાનો માર્ગ કાઢ્યો જ, પોતાનો વિજય આટલા જ તે ગોવર્દનરામની આંખ આગળ, તમામ પુરાવા પ્રમાણ સામગ્રી સાથે રજૂ થયેલું છે, તથાપિ એના મૂલ્યાંકનમાં એ ઠોકરાય છે. વર્ષો પછી ગોવર્દનરામ સાક્ષરજીવન લખે છે, તેમાં વિદ્વાનોનું વર્ગીકરણ કરતાં, શાસ્ત્ર બાંધવાની શક્તિ પણ મેળવી લેનાર વિદ્વાનોને ઉત્તમ વર્ગમાં મૂકે છે, પણ નવલરામની વિદ્વાન્યુપત્તિ એ સિખર લગી-એમના પ્રિય વિવેચામાં મ્હેંચિલી હતી નિઃસંશય, તે આ મંથ સમઠની સંપાદનમાં પ્રાસ્તાવિક જીવનચરિત્ર લખે છે તે વખતે ગોવર્દનરામ ભેઈ રહેલા નથી. લેખકોમાં પણ સર્જનશક્તિના

બધા પ્રવૃત્તિ આદિ પ્રમાણે જ મહત્તા આંકવી એ મોટી ભૂલ છે. એક સુનશી કરી શકે છે, તે એક કિશોરલાલ ના જ કરી શકે. એક કિશોરલાલ કરી શકે છે તે એક સુનશીને અસાધ્ય છે, સુનશીને મહાન ગણે કિશોરલાલને મુકાબલે લધુ. મણે અથવા તો કિશોરલાલને મહાન સુનશીને લધુ ગણે. એ દુલનાપદ્ધતિ પોતે અપધોષ્ટ છે. દરેક મિન્ન મિન્ન પ્રતિભા પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં મહાન છે, ઉપકારક અને પ્રગતિસાધક છે.

૪ ગોવર્દનરામ યુદ્ધિત જીવનચરિતની આ ઊપુપ શ્રી વિજયરાયની આ નવી ચોપડી સુધારે છે ખરી ? કંઈક અંશે આ જશ એમને ધટે છે. જુવો પ્રકરણ ૧૮ માનો આરંભ. 'નવંદરામનો સુરત નિવાસ' ઉમેદવાર દશાનો કાળ હતો, 'અમદાવાદ નિવાસ' પરિપક્વતાએ પહોંચ્યાનો કાળ હતો, 'રાજકોટ નિવાસ' સંસ્કૃતિ એટલે સંસ્કાર વિધાયક " યુરોનો હોય તેવો કાળ હતો... 'એ જીવનભરના મુશિક્ષક તથા સમર્થ પત્રકારે હવે પોતાની પિરતાલીયથી જાનવની વપ દરમિયાન યુજરાતની સારકારિક ઉન્નતિ સાધવાની નવી મહેઠ્ઠા આવશ્યક યોજનાઓ ધાવાના ચત્રો કયાં. ' પછી તુરત આ વિશે શ્રી વિજયરાય વિગતો આપે છે તે એમની ચોપડીમાં જ ભેદ લેવાની રહે છે. અને બેશક હાલને તવસો ને નવાણું જીવનો ભેતાં કવિ બ્રાહ્મિને મનુષ્ય જીવનની વ્યાપક અપૂર્ણતાઓને વિશે આપેલી અમર ચેતવણી પણ સર્ભરે એ તો અનિવાર્ય જ છે.

[From Rabbi ben Ezra, Struanas 23-24-25]

* * *

Not on the vulgar mass
Called "work" must sentence pass,
Things done that took. Tho eye &
had the price;

O'er which from level stand
The low work laid its hand
Found through way to its mind,

Could solve in a thrice

But all the world's course Thumb
And finger failed to plumb
So passed in making up the wain account;
All instincts Immature,
All purposes unsure
That weighed not as his work, yet
dwelled the man's amount;

Thoughts hardly to be packed
Into a narrow act,
Fancies that broke through-language,
and escaped;

All I could never be,
All men ignored in me,
This, I was worth to God, whose wheel
The pitcher shaped,

* * *

તરજુઓ કરવો અશક્ય હોવાથી માત્ર ભાવાર્થ આપું છું, આપણી ભાષાને કાવતી રીતે. દુનિયા જેને મ્હારી સિદ્ધિ અને મ્હારા વિજય, 'મેં' બળ-વેલી સેવા અને મ્હારી વિશિષ્ટ કરામત કામમિત્રી ગણે છે, જેને મૂલવીને મ્હને માન આપે છે, તે મ્હારા રચૂલ લક્ષણો અને મ્હારી પાર્થિવ યોગ્યતાઓ ઉપરાંત મ્હારામાં એવું 'ધણું' 'ધણું' છે જે દુનિયાને પ્રત્યક્ષ થવું જ નથી એટલે તે મૂલવી જ શકે નહીં એવું છે; હું દૈશીય જીવમાં જે કંઈ હજી અગ્યકત અને કાચું પથ છે અને જે પ્રાપ્તિકલે અને અનુકૂલ સંજોગે સંસિદ્ધ થઈને મ્હારા આગશે અને મ્હારી ખાસ સિદ્ધિઓ બની રહેશે; જે હજી માત્ર મનોરથ અને મનમુજાની દશામાં છે અને મોડું મોડું જ મૂર્ત થઈ શકશે; તે તંમામને જ્ઞાનમાં રાખીને જ સમભાષી સમતોલ ઉધિરનો કાટો તો મ્હને મૂલવે કારણ કે એ મ્હારા પ્રજાપતિએ તો આ કુંભ પરિપક્વ દશામાં આ બધું મ પ્રકાશી રહે એવો જ મ્હને ધિરાદાપૂર્વક લેડો છે ને ! આવી સમભાષી કલ્પના દૃષ્ટિએ તવશરામ અને નર્મદાસકેર બેયને મૂલવો અને કહી શકશો ખરા કે એ બેમાં અંદર કયા અને તારક કયો ?

પ્રી વિજયરાયની પદ્ધતિમાં એક ચોટો શુભ છે. આખો વૃત્તાંત સામાન્યક્રમમાં લખ્યો છે તદ્વપરાંત, દરેક પ્રસંગ આલેખતાં તેઓ સ્થળ સમયના બંધાવો અને લાગતી વળગતી ઘણી ખરી વ્યક્તિઓને ધ્યાનમાં લઈને તેને તેની પોતાની પરિસ્થિતિમાં જ પ્રકટવાનો યત્ન કરે છે. દરેક જીવનચરિત્ર લેખકે વિશ્વસનીય સાધનોની છત પ્રમાણે આમ જ કરવું જોઈએ. અથવા તો જીવનની આજી વિગતોને કેવળ કિર્તિપિ રૂપ ગણીને નામકના ચિત્રાંત મનોભાષાપાર આવેશ પ્રવાહો અને બાવના જૂથ તથા સિદ્ધાંત શ્રેણિને જ પોતાનો મુખ્ય વિષય બનાવવો જોઈએ. ચોક્કસાઈ બંને પદ્ધતિમાં એકસરખી આવશ્યક છે. " મુઘ બેસના મોઝા - ડોળા " અથવા સદ્ગત મનુષ્ય વ્યક્તિને દેવ કે દેવોચમ ચીતરવાની આપણી સંસ્કૃતિમાં દબારો વધેથી જરૂર ધાલીને બેઠેલી વલણને પૂરેપૂરી છતે નહીં; તેવા લેખકને ભેમાંથી એકે પદ્ધતિ-ફલપ્રદ પણ નીચવાની નહીં. દાસનો લેખક સદ્ગત લેખકને ઉપકારવશ તો હોવાનો કેમકે સદ્ગત-લેખકના લેખોમાંથી તેણે અનેકવાર સાદિત્ય મુદ્દાનું પાન-કરેણું હોય જ. " કવિજીવન " કે " જિવનસંપત્તિ રાજ-કાવ્યતરંગ, " " વીરમતી "નું કોઈ-દશ્ય, " બદના મોપાળા "નું કોઈ-અદ્દશરૂપ કે " ઉમેજા તોડના સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ "નું કોઈ પ્રકરણ જ્યારે જ્યારે રમણીય ત્યારે ત્યારે અપૂર્વ મુદ્દાએ વિદરાવે છે. એવા લેખકનો ઉપકાર કેમ જુલાય. તથાપિ-સાદિત્ય અને વિદાલેખનો-ઉપકાર એવા તો સમદર્શિતાવાળો હોય છે, કે તેનો લાભ ઉઠાવનાર માણસ તેનાથી દુનિાતો નથી; એ ઉપકાર કરનારનાં અતિ વખાણ-કે તેની પ્રશામદ કરવાની એને શક્તિ પેણુ થતી નથી. એ તો પોતાની મુખા-તતા, એ લેખકના અનુમદો મેળવવાની પોતાની લાચરી, એના શુભ તેમ હોયને-સમભાવે તેમ સમ-દુલ્લખે બેવાનાં જ સમાયવી જમડે છે, એવી આ આખા ક્ષેત્રની પોતાની વિચિત્રતા છે.

૬ શ્રી વિજયરાયની આ ચોપડીની પદ્ધતિમાંની

એક વિચિત્રતા ઘણાખરા વાચકો અને વિવેચકો દ્વર્ત પકડશે. કતો વારંવાર માત્ર વર્ણનને રથાને કલ્પિત સંવાદ યોજે-છે. અને એ સંવાદો લખતાં પણ પ્રાંતિક (મુરતી, ચરોતરી, આદિ) ઉચ્ચ-રણોને હૂબહૂ નિરૂપવામાં એમને આનંદ આવે છે. એક બે ટુંકા દાખલા જુલો:-

(નવલરામની માતા નંદકોર બોલે છે)-
" બેવતી, મને જરાખર હાંબળે છે, તે વારે હું જીતી તો ખાસી વીઢેક વરહની "...

(નવલરામ બોલે છે)- " હા જી, એમ કરવું પછી...એમાં નવું બેવાનું બી શું ઉણું ? "...

(નવલરામ એકતના એક વિધાનનું મનન કરતાં મન સાથે)- " એમ જ હોવાની ? નીમથી બંધાઈ જવું વિચારકને પરવડે જ રહાનું ? "...

(નમંદ બોલે છે)- " હવે નહીં ને સહી-ફૂં તમને કહું છું, નવલરામ, કે એ તો ટોડ ને કાપ્સું (? હળો ના મંથ) હોય નહીં, રસલ સાહેબ હોય નહીં, ને કરણ પેસો લખાય નહીં. "

(ધીરજરામ, સુરત હાઈસ્કૂલમાં નવલરામ સાથે પણ નીચલી જગતો એક શિક્ષક બોલે છે)-
અરે બોટું રહાનું ? આજને દાહડે સુરતથી જતાં જતાં એને (વિન્યાસકરને) એટલું બી તમે નેકે કહો તો કેણુ કેહવાનું ? "...

(અબાલાલ સાકરલાલ બોલે છે, તેમાં પ્રાંતીયતા સૌથી ઓછો રાખી છે; એમની બોલતો બાર દેવાની લાક્ષણિક લઘ્વો પણ નથી પકડી)-
" સોરાખજ બંગાળી ઝોળખ્યા ને લાંલસકર ? પેલા ' જમતે રહેમી ' વાળા. "...પણ જુલો પૂ. હજુ : " ચાર વરહમાં તો હું સ્ફરદરીના અરસલ સ્ફરતીને..."-અબાલાલબાહના મુખમાં આણું વાક્ય, એ અનોચિત્યને મારે છેણું જ કહેવાય ! વગેરે વગેરે.

બાગકને નકલ કરવાનો રસ પડે છે. પાંછી એની તરસ વધતી જાય છે, બીકી કે બીજા વ્યસનની જેમ સેવ્યા વગર ચાતે તે ગાળા ધટતા જાય, એમ આવી કૃત્રિમ પદ્ધતિઓ અને ધખારોલું

પણ છે. એક શબ્દમાં કહિયે તો એ “ ચોપી ” છે. શ્રી વિજયરાયનું જોષને ખીન જીવનચરિત્ર લેખકો અનુકરવાને ના લક્ષ્યાય તો સારું. વિજયોની પાકી ચોકસાઈ વગર આવા કથિત સંવાદો અને સ્વગત ભાષણો ખરે જ કાલ્પનિક એટલે સત્યથી વેગળાં બની જવાનું જોખમ જેવું તેણું ન સમજવું. અને એવી પદ્ધતિથી વાચકને વારતવિકતા વધારે સંધાતી લાગતી હોય તે તો આભાસ માત્ર છે. કું તો નાટકોમાં જ્યાં પાત્ર પ્રમાણે “ જોલી ” વાપરવાની પદ્ધતિ આવશ્યક નહીં તોય કુદરતી તો ગણાય, ત્યાં પણ નડિયાદી કે સૂરતી, પારસી કે બેંગાલો, નાગરલાલણી કે ગોલીને આપું ભાષણ તેની “ જોલી ” વા “ પારસી ” માં કરે તે ઝાઝું પસંદ ન કરે; શુદ્ધ અને “ પુસ્તકિયું ” જીવતાતી જોસે તે અસ્વાભાવિક લાગે, એટલી અસ્વાભાવિકતાની છાપ દૂર કરવા જેટલી પાત્ર તેની પ્રાંતિક કે કોમી “ જોલી ” ની છાંટ વચ્ચે વચ્ચે થોડીધણી આણે, ખાકી તો સોને કાને પંડે તે તુર્ત સમજાઈ જાય એ પ્રમાણે જ ભાષણ કરે, તે પસંદ કરું છું.* પરંતુ, દેખીતું છે કે આવા વિષયમાં મતભેદો હોવાના જ.

૭ (૧) તે વખતના કાઠિયાવાડમાં મણિચંદ્ર કીકાણીના અછડતા અભિપ્રાયોનું પણ કેટલું વજન પડતું તે શ્રી વિજયરાયે દર્શાવ્યું છે, ખાસ કરીને કું અને સામાજિક આચારવિચારોના હિંદુએને તો સ્વર્ગ અને નરક જેવા મહાત્મીય વિષયમાં. ગોડુળજી જાનાના કારભારો વિશે શ્રી મણિચંદ્રને તો

* મહારી “ જગતી જવાની ” ની નવી આવૃત્તિ હવે તૈયાર થાય છે, આવતે વર્ષે છપવા આવવી પડશે, તેમાંથી (ઉપર દર્શાવેલા ઘોરણને અનુસરીને) કું “ જોલીઓ ” નું ફેટાભાષિક પ્રતિબિંબ, કહાડી નાણું છું, માત્ર થોડી છાંટ રાખીને સંતોષ માત્રું છું; જો કે એ નાટકની પહેલી આવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં શ્રી સંભણુંએ દીઠા કરેલી કે એમાંની “ પારસીજોલી ” જોલી અશુદ્ધ છે એટલે કે એ પૂરતી “ પારસીજોલી ” નથી.

અભિપ્રાય કંઈ જાયો નહોતા એ તોંધનું આપણા કર્તા વીસપી છે, ને તો ગોડુળજી એગના મનથી દિવાન લેખે મહાપુરુષ હતો, તેને લખીને હશે. (૨) ડાહ્યાભાઈ ખીતીખરદાસ દેરાસરી વિશે પણ આ ચોપડીથી વાંચનારનાં મગજ ઉપર એવી છાપ પડવાનો સંભવ જણાય છે, કે એ યુવાનની પાત્રતા ઘણી જાંચી હોવી જોઈએ; નવલરામના તો એ ખાસ વિશ્વાસ અને પ્રિય સ્વજન થઈ ગયેલા હોવા જોઈએ એમ ચોપડી વાંચતાં ધણીને લાગશે. નવલરામનો ધીમત, સુનીલાલ સારાભાઈ (કચ્છ દિવાનનો પુત્ર) છંદુલાલ, ભાવનગર દરબારી વડીલ હરિલાલનો પુત્ર મણિલાલ, ભાવનગરી, રતિલાલ મારતરનો પુત્ર સાકરલાલ કાઠિયાવાડ હાઈસ્કૂલના સંસ્કૃત શિક્ષક હરિનારાયણ હરેગોવીન બ્યાસનો સાળો હરિપ્રસાદ, ભરથના નવનિષ્ઠલાલ (રાજકુમાર કોલેજ) નો ન્હાનો ભાઈ મંગળ, એમ અમારી સાત આઈ છોકરાઓની ટાળી હતી; નવલરામભાઈને ડાહ્યાભાઈ આવો બહોલો અને વિશ્વાસ હતો એમ અમને તો લાગેલું જ નહીં. નવલરામભાઈ ડાહ્યાભાઈની કહેવો અને એમનાં અપલક્ષણોથી અનુદયા નથી, અંગર જો કે તે કુદરતી રીતે જ એ સર્વ વડીલથી છુપાવવાને મેયતા, ડાહ્યાભાઈને સુધારવાને જ નવલરામભાઈ એમને વારંવાર એને સારી પેઠે વટે છે. પણ તેની બહુ અસર થતી નહોતી, એમ અમે તો વારંવાર જોતા હતા. એવા કિશોરોના મગજ ઉપરની સંયુક્ત છાપ (Composite impression) ને કેટલું વજન આપવું, આપતમાં ગદ્ય ઇતિહાસ લેખકોનું એક ધોરણ નાં પણ હોય, બદલે ના જ હોય એ જ સંભવિત. (૩) આ ચોપડીમાં નર્મદને પણ કંઈક અન્યાય થતો હોય એમ અમે લાગે છે. નર્મદ પોતે પોતાની જાત વિષે જાણું મન ધરાવતો હતો એ અરે, પરંતુ શ્રી વિજયરાયનાં કાઈ કાઈ વાક્ય તો એ સારી પેઠે Vain (વેન, હેંકારી) હોય એવાં લખાઈ ગયેલાં લાગે છે. (૪) નવલરામ અખાલાલ સાકરલાલને પણ મોઢા હતા હોય એ મોઢા જેટલો નવીન તોડેલો સંગીત અખાલાલને

લાગ્યો હોય, એવો પણ એકાદ પ્રસંગ કતીએ ચિત્તેથી છે (જુલો પૃ. ૮૪) - 'એ દેશકાળને શું એની મેજે ફરવાનો છે ?.....' વગેરે. આમાં મ્હારા અધીન મને ભેવરી ચરતચૂક થઈ મઈ છે. નવલરામ પ્રારબ્ધવાદી હતા. અંબાલાલ પુરુષાર્થવાદી વધારે હતા. અહીં ને બોધ નવલરામ અંબાલાલને કરતા નિષ્પાયા છે, તેવો બોધ, સંભવ છે તો આ વંધારે કે, અંબાલાલે નવલરામને કહેલો હોય, અને નવલરામથી તે ફરીફરીને પ્રથલશીલ થતાં પણ અપનાવી શકાયશે ના જ હોય.

૮ હોતા મ્હારા વિધિવિધ પ્રયોગોને લઈને ઠોઈ મ્હને પ્રયોગ શોખી કહે છે ઠોઈ મ્હને પ્રયોગ-ખોર કહે છે, એમ ચાલ્યા કરે છે. નવા નવા ચબ્બો ધડવામાં પણ હું આહો પ્રયોગશીલ નથી. મ્હારે હાથે ડેટડેલા ચબ્બોચબ્બોના પ્રયોગો થયા છે અને નવા જ ચબ્બો ધડાયા છે, તે શ્રી વિશ્વપરાય અને શ્રી વિશ્વનાથ બદ બને કંઈક નવું છે, ઠોઈ નવા નવા ચબ્બો ધડવા વાપરવાનો શોખ એમને પણ વળગ્યો છે, આ પ્રથમદષ્ટિએ ચતા અવલોકનમાં હવે આપણે નોંધવું. 'આ ચોપડીમાં કતીએ કહેલા ડેટલાક નવા પ્રયોગોને અને નવા નેડેલા કે ધડેલા પાડેલા ડેટલા ચબ્બો સિકકાએને.

કતી લાંબા સંકુલ વાક્યોના શોખી છે, બદે એમની વિચાર પ્રવૃત્તિ જ એ પ્રકારે ચાલે છે, કે એમનાં તે વિચાર પ્રવૃત્તિને ઝીલતાં અને રજૂ કરતાં વાક્યોમાંથી ધણીખંડાં લાંબા જ હોય. આ વાક્યો સખતાં તે સારી પેઠે સારથ રહે છે, તથાપિ ઠોઈ ઠોઈ વાર તે એવાં અલુપ્ત બની જાય છે, કે તેમને લોખીને ફરીને ગોઠવવાં જ પડે. જુલો:-

'અને એ (કુમોરામના) ઝાણનો ખાર તેણે ત્યાર પછી બત્રીસે વર્ષે, યુગરાતમરના મેટાછાએમાં કુમોરામ 'દીરાનો માફક દીપી નીકળ્યા હતા' એ દર્શાવત નોંધીને તથા તેમને 'યુગરાતના આનોંદ 'નું મોણું બિરુદ આપીને, દળવો કરવા માનનનક પ્રવલ્લ ક્યો દેવો' (૫. ૨)

અહીં ભાર જાય છે હળવો કરવા સાથે; અને એ એ ખડો વચ્ચે એટલું તો છેડું પડી ગયું છે કે અસલ આખું ફરીને સખતું નોંધવું હતું, કંઈક આ પ્રમાણે:- 'અને આ સિંધે પોતાના એ યુગ પ્રત્યેનું ઝાણ રપટ ફીકાણું' પણ હતું, એમને 'યુગરાતના આનોંદ 'નું મોણું બિરુદ આપીને, તથા એમને 'યુગરાતના મેટાછા-એમાં દીરા નેવા દીપી નીકળેલા જણાવીને, જે કે તેને એમ કરતાં બત્રીસ વર્ષ નેડેલા લાંબો સમય વહી ગયો હતો.'

આ વાક્યના અંશોનું અન્યોન્ય મદત્ત ફરી ફરીને સરખાવી જોતાં પકડાઈ આવશે, કે શ્રી વિશ્વપરાયની મુરોલી જીભી ચાલે છે, 'ત્યાર પછી બત્રીસે વર્ષે' એ અંશથી, અને તે એટલા મદ-ત્તનો છે જ નહીં.

શ્રી વિશ્વપરાયને હાથે ઠોઈક વાર ઉગ્રેશ રચનાઓ પણ થઈ જાય છે:-

(૧) 'તેનું આરોગ્ય રસ્તાસર થવા લાગ્યું' (રસ્તા=રાડ; રસ્તાસર=રાડસર, Normal).

(૨) 'ગવાડી દેતાં દતાં' (દાંબ a prophesy of; ગવાડી દતાં, ગવાડી નેવાં દતાં એમ સખતું.)

(૩) 'દોલતસિકારી' fortunehunter, રોગટ ('પાછળથી મોડે') કલાઈવ નેવા. આ નવતર અને ધડતર ૫. પાંચમે ને વાક્યમાં ડોહાય છે, તે વાક્ય પણ સારી પેઠે અલુપ્ત છે; લોખીને ફરી લખવું. એક પર એક પૂછાં વળગાડ વળગાડ ફરીને વાક્યને કડંડું અને વડત્તને કિલ્લ ફરી નાખવાનું અપ્રવક્ષ્ય શ્રી વિશ્વપરાયના સખા-બમાં વધતું જતું હોય એમ લાગે છે. આ વિશે એમને ચેતવા માટે આટલું લખ્યું.

(૪) 'ખજીખજો રાકડાં' જવાબ (૫. ૧૬૪). અહીં બંધ રા મારે કે રોકડો જ પૂરું હતું.

(૫) 'વાણિયા ઘણિયા' (૫. ૧૨૧)-વાણિયા વાણિયાને બદલે આ પ્રયોગ મ્હને તો ચડિયાતો

લાગે છે, બાહ્યિયા અર્થહીન દિરુકિત છે, ન્યારે તુહ્યિયા = તુહ્યનારા; અથવા તો તુહ્યિયા, તુહિયા, તુળિયા=તોળનારા. બેચક, સામી બાજુ સ્વીકારવું જોઈએ કે પાનખાન, પૂરીબૂરી, એલચીફેક્સની, વાળ'બાળ', વગેરે આપણી ઘણીખરી દિરુકિતઓ માત્ર સ્વનવદ્ધક (sonorous) અને અર્થહીન હોય છે; કાનને હીક લાગે એવા વર્ણોઆ જ ખડકયા હોય છે.

(૬) 'વેહેલાસર'—વેળાસર એ જાણીતા શબ્દની આ બ્રષ્ટતા શાને વારુ ?

(૭) 'અવદર' (પૃ. ૧૨૮) દસ્યુપસ્યુ એ અર્થનો મરાઠી ભાષાનો શબ્દ લાગે છે.

(૮) ઇંગ્રેજ reminder માટે 'યાદપત્ર' શબ્દ ગોજ છે. ચોખલિયા કહેશે એ સમાસ તો વર્ણ-સંકરી થાય, 'યાદપત્ર' એવાંદોષથી મુકત. પરંતુ કાગળના અર્થમાં પત્ર શબ્દ જોડેલો ખત શબ્દ શુભરાતીઓને જાણીતો નહીં; એ મુશીબત ખરીરેલો.

(૯) 'સર્વાંગીણ' પણ મરાઠી લાગે છે. સર્વાંગ-સર્વાંગી જ ખસ.

(૧૦) સમયુક (પૃ. ૧૪૯)—અહીં કે પ્રત્યય શી ગરજ સારે છે ?

(૧૧) યશોજ્ઞિ—યસસુ+અંજ્ઞિ=યશોડઙ્ગજ્ઞિ: તો બરાબર. પણ આપણે તો યસનું જસ બી લખિયે છ; તો જસોડઙ્ગજ્ઞિ ? ના રે ના. જસ વાપરિયે ત્યાં સમાસનો લોભ જ ન રાખતાં જસની અંજ્ઞિ એમ કરી નાખવું ઉત્તમ. અને યશોડઙ્ગજ્ઞિને ય હું તો અતિસંસ્કૃત મણું.

(૧૨) 'અજેટાર્થ' (પૃ. ૧૬૬)—આજેટપુનું આ રૂપ શી રીતે સધાય, કત્તા જ જાણે ? કદાચ 'ઝાપખૂત' જ હશે.

૯ ઈ. ૧૮૩૬ થી ૧૮૮૮ ના બાવન પંચાવન વર્ષને લગતી ઝીણી ગોટી જોટલી વિગત ચોક્કસ રીતે સંમહાપ તે તમામ સામગ્રીસંભાર મગજમાં હાજરાહજૂર રાખીને લખેલી ચોપડીમાં ઇતિહાસક ફેટલીક બાખતો વિશે એવાં સૂચન કે ઈશારા માત્ર

કરે, કે સામાન્ય વાચકને તે દુર્બોધ રહે; ટિપ્પણ કે બીજા પ્રકારના ખુલાસા વાચક અવસ્ય માગે. આવાં સૂચનોતો અતિરેક આ વિમતખચિત લખાવટનું ભયરયાન પણ છે. અતિ ઝીણી વિગતો પણ આજુબા જતાં કોઈ ને કોઈ ભૂલો કે ગેરસમજૂતી ઉપજાવે એવાં લખાણુ પણ થઈ જાય. ચોપડીને છેક છેડે (પૃ. ૧૬૪) ધીમત વિશે ઈ. ૧૮૮૭ ની નાતાશને લગતો 'બી. એ. બજુતો પુત્ર' એવો ઈશારો છે; તે એક જ દાખલો આવી બૂલના નમૂના માટે પૂરતો છે. નવલરામ વધારે જીબ્યા હોત તોપણ ધીમત બી. એ. લમો રહેત્યત બાગ્યે.

ટિપ્પણો કે બીજી રીતના ખુલાસા કરાંએ આપવા જોઈતા હતા એવી વિગતો આ ન્હાની ચોપડીમાં પણ સંખ્યાપંધ છે. દાહોયા પાંકરંગ, નગીનદાસનું નાટક 'ગુલાબ', અંબાલાલને સાકર-લાલનો મિલનાઅર્થશાસ્ત્રનો સાર, દુર્ગારામને 'પથા' ની ઉપમા આપનાર સાહેબ (મીન કે જે હોય તેના) અક્ષરસઃ શબ્દો, મહિયંકર જટારંકર ઠીકાણી, કટીસ, શ્રેહામ, રસલ, 'વિદ્યાન-વિલાસ', 'ગુનપ્રચારક', 'સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ', ભમવાનલાલ ઇદ્રજ, ભગવાનલાલ સંપતરામ, પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, ગોપાળજી સૂરભાઈ, ગણપત અને દીવાળીતું પુનર્જન, માધવદાસ અને ધનકારનું પુનર્જન, એ બેની મોટી પુત્રીતું એક દાકતર થયેલા કપોળ સાથે લગ્ન (૧ કે પુનર્જન). ડાહીગૌરી અને હવિ નર્મદારંકરની બીજી સ્ત્રીઓ, વગેરે વગેરે અનેક બાખતો રમરણ શકિતને જરા છુટી મુકતામાં જ ટાંકી ચકાપ છે.

૧૦ આ ચોપડી અંગે મ્હને સૌથી વધારે અસંતોષ નર્મદના ઉત્તરોવસ્થાના વિચારપદ્ધતિને શ્રી વિજયરાયે છેક અછડતી રીતે રપસ્યો છે તેથી રહે છે: વળા 'અછડતી રીતે' એમ કહેવું પણ શ્રી વિજયરાયની કસરને જતી જ કરે છે. એઓ તો આ વિચારપદ્ધતિ વિશે લખવાની ધૂંટતા કરે છે કે નર્મદની 'નવોદિત વિશુદ્ધ ધર્મશુદ્ધિ...' (પૃ. ૧૪૮). એટલે શું યુવાન નર્મદ ધર્મશુદ્ધિમાં

અપરતો હતો ? કે તેની ધર્મભૂદિ તે કાળે પૂરતી થઈ નહીં હતી ? દેશનો સ્થિતિ અને તેમાંથી તેને ઉગારવાને યોજનાના ઉપાયો વિશે નર્મદનું દર્શન જુવાનીમાં હતું તેમાં વાદ્ધક્યે ફેર પડ્યો. કેટલાક સમકાલીનોને લાગેલું કે એ ફેર પડ્યો. સુધારાવાળા 'માં ચારિત્રની દૃઢતા અને નિઃસ્વાર્થતા પૂરતી અવિભાવ પામી નહીં; એવા દુઃખદ અનુભવે; કેટલાક સમકાલીનોને લાગેલું નર્મદે દુનિયાના ઈતિહાસ અને રાજ્યોના તેમ પ્રજાઓના પત્થરાતા રંગોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો અને પ્રજાઓનાં ચારિત્ર અધ્યાય છે તથા ભાવિ ધડાય છે તેમાં તેમની ધર્મસંરક્ષાએ સુદૃઢ રચાણોનો ભાગ ભજવે છે એ તે પહેલી જ વારે બરાબર સમજ્યો તેથી કરીને; કેટલાક સમકાલીનોએ છેક જ હથકો અભિપ્રાય બાંધેલા કે એ મિષ્ટો તો પોતાને ખમવું પડ્યું અને પડે છે તેથી જ આવી યાત્રા; તે કેટલાક સમકાલીનોએ એ આખા પ્રશ્નને ન સમજી શકાય એવા કોયડો ગણીને બાજુએ જ મુકી દીધો. આ પ્રશ્ન ઉત્તરવાતી ઇતિહાસ નર્મદ પછીના બે વિદ્વાન અમણીઓમાં છે એમ પ્રશ્ન માનતી હતી: નવલરામ અને મણીલાલ નમ્મુભાઈ, એ બેમાંથી એકે જે તે હોયી આખો નર્મદો અને વળી પછીના સુધારોએ નર્મદના આચારવિચાર સાથેનું સદિત્ય તેણી નાખી નવી ભોંય ખેડી નવાં જ ખીજ નાખવા માંડ્યાં. આ પ્રસાંગીની દૃષ્ટિએ સૌના મતજવામાં છે. તેમાં છેક અત્યારે શ્રી વિશ્વરાય નર્મદમાં ધર્મભૂદિ જ મોડી ઉપડી એવો છેક નવો અભિપ્રાય ઉચ્ચારે છે, ત્યારે અને તો ધર્મ ટાંકની અંતિ સુચિત્તા અનેકારતા અને સંરિગ્ધતા અને અરપટતા જ પ્રુદાસા ફરે સહે છે દુનિયાના ઈતિહાસે ધર્મ અને વ્યેમ એ અને ટાંક એટલા તો સિધ્ધિ રીતે વપરાતા આવ્યા છે કે મેં તો વ્યાપ્તિ બાંધી છે-ધર્મ માત્ર= વ્યેમ, વ્યેમ માત્ર=ધર્મ. શ્રદ્ધા ન બેસે એટલી વાર અખર એટલાં માણસ જેને વ્યેમ મળે છે તેને જ મદદ બેસતાં તે જ માણસો અખર તેમાં શ્રદ્ધાવાળાં ખીજ માણસો ધર્મતા પૂર્ણ પવિત્ર નામે ઝોળખી તેને પાળવા ફેલાવવા મથે છે. શ્રી વિશ્વરાયની અને મહારી વચ્ચે આ મતભેદ વિશે, આ માર અવગોનાત્મક લખાણમાં, આશો વધારે જગા લેતી અનુચિત થામે છે.

કાઈક દૂકી ભત્તાં-

ત્યજી મને તું ગઈ ચાલી ત્યારે મેં ધાયું તું : અંતર ફૂલું મારું જરી રહેશે વસમા વિયોગે ને સૂની આ જીવન અંસરીમાં આલાપતો સંસ્મૃતિ પ્રેયસીની રચીશ હું કે પ્રતિમા અનન્ય ! કિન્તુ અરે શી બલિકારી ઠાળની, અફસોસ ! છે આયણું બાકી દૂકું !

વધે વહે, જોખન જુહાર બહીલે, ઉતાવળી નાસી જતી વસંત આ, પુષ્પો મુગંધી મુરઝાય ઠાલાં ને દુન્યવીફાપણુ ચેતવે મને : આ આયણું તો સરપોચણીએ જડી રણું ઝાકળગિન્દુ બાણુને ! " તો શેં પછી હું છું આ ઉપેશા ? પધાર હેમન્ત સુહાસિની સહે, પ્રકુલે બેશમ વસન્ત લાડિલી, ને આ નિશા સ્થામ અપાદ ફેરી ઝંઘારતી ઝાંઝર આવ તુમ તે ! હેયું દઈ, આંચકી લીધું પાણું, નંઠાર ટો પ્રેયસી એવી કાળે શું હેયું આ નંદવી નાખણું ઘટે ? અફસોસ ! છે આયણું બાકી દૂકું !

જૂલે પડયાં શુંજી " પ્રાણુધારી ! તું હી તું છે વિશ્વ સમસ્ત મારું " એમાં હશે લ્હાવ અપૂર્વ દોષ, ને ભારી હે સર્વ વિપાદ અંતરે હસી રહેવેય વીરત્વ તો ખરું કિન્તુ અહીં દોષકે દૂકી ભત્તાં એ નેનમાં નેન ઠગી રહે આ અશુ લ્હાઈ જઈ આપમેળે સંજીવનીયાં સિમત ચારું રફરે ને અંતરે ગીત અનુપ શુંને કાં કે રણું આયણું બાકી દૂકું !

રુખાઇયાત

આત્મનાં અમી

ન જેની આગ વર્ષાએ ખુઝાવી,
નથી સરિતે તૃષા જેની છિપાવી;
હું પુષ્પો એ બયાબાંમાં ખિલાવીશ,
અમી મુજ આત્મ કેરાં ત્યાં વહાવી.

માનવના પ્રયત્ને

વતન ઘાશે ખડું પરદેશમાંથી,
ઇમારત ઘે જશે અવશેષમાંથી;
નથી કરતા શું માનવના પ્રયત્નો-
ઢંગો ખડકાઇ નશે 'લેશ'માંથી.

જીવન-સાર્થક્ય

અમારી કાયના યાશે પથારા,
અમારા દિલ તણા યાશે ઉતારા;
રુધિર નિર્દોષ કેરાં રક્ષવાને
વહી નશે અમારી રક્તધારા.

અમારી પાસ

અમારો પાસ ધનલ'હાર નો'તા,
અવરને હામતા ઉદ્ધાર નો'તા;
જગતના પ્યારને લૂંટી જનારા
અમારી પાસ ખોટા પ્યાર નો'તા.

અળખામણે

હું વસ્તીથી સુદૂર લટકી રહ્યો છું,
અધારી આરા સહ લટકી રહ્યો છું,
ન જગના પંથમાં વિઘ્નો જગાવું,
હતાં હર નેનમાં ખટકી રહ્યો છું.

રજો ક્યાં ?

બચાએ કાજ આશ્વાસન મળે ક્યાં ?
નિરાશા કાજ પ્રેત્સાહન મળે ક્યાં ?
પ્રવાસી સે'કડો મળશે પ્રવાસે,
જીવનભર પ્રીતનાં પાલન મળે ક્યાં ?

— 'કિરમત' —

પ્રિયામિલનનું પ્રભાત

: શ્રવણ :

ને પ્રિયે, નીરખવા આપણા પ્રભુપને
પૂર્વમાં સૂર્યસ્વારી પધારે,
નગતાં પછું તુષુ પુષ્પ અહીં ઉપવને
ઉજવિયે આપણે મિલન ભ્યારે.

ને પ્રિયે, આપણા હૃદયઆદેશને
બોમ સાક્ષી બનીને વધારે,
માત ધરતી વળી આપણા ખેલણે
પુલકતી અંક નિભનો સુહારે.

ને પ્રિયે, આપણા આસને વાલુએ
ખડુલનાં ફૂલ વેળાં સ્થંભારે,
ને હવે મંદ નત્તન કદે વાલુ એ
આપણાં સ્પન્દનોને સહારે.

ને પ્રિયે, આપણા સુલભ આ સખ્યને
હોઠ પર ભ્રમર આજે ઉતારે,
પંખીના કંક, ને ! આપણા હર્ષને
મિલનનાં સ્તોત્ર મીઠાં ઉચારે.

ને પ્રિયે, આપણા મિલનના ઉત્સવે
મહનની પ્રિય સ્મૃતિ આજ આવે,
યુગલ સહુ અમર જગકાવ્યનાં અવતરે
ને, સખિ ! ને, અંહીં મિત્રભાવે.

ને પ્રિયે, સુગંધ આ આપણાં નયનને
કોણ મધુરું શણેશણુ નચાવે ?
કોણ સખિ ! કોણ આ આપણી રંગરંગી
અ'કૃતિ ગૌનકેરી જગાવે ?

— ઉસિત બુચ —

હાથીકેશને-

વિલોહી કુરુવદ્ બીખ, ગુરુ દ્રોણ, હર્યોધન,
જમદગ્ન, વિકર્ણ, કર્ણ - સમુપસ્થિત દેવમાં;
સુણી સ મ ર લે રી શં ખ પ ખ વા જ શી ગી તણા
મહાપ્રબલ સિંહનાદ કુરુવીરના ગાજતા;
અથોરરવ પાગ-અજન્ય તવ દિવ્ય કૂંકયો તમે,
ઠગ્યાં તુમુલ ઘોષથી હૃદય ધાતરાષ્ટ્રોતણાં.
અને વિરલ પૂર તત્ક્ષણ જ સાહસોત્સાહતું,
યુયુત્સુ બલવંત પાંડવકુલે વહું વેગીલું.

અટોલ અનલે અસંગ હૃદય ધર્મક્ષેત્રે ગુરો !
નિરંતર સૂઝી રહું અક્ષર સ્વૈયંધૈય મથી;
(ન રે મધુર વેલુગાનતણી મૂઝાના યાચતો,)
વીંધી યુગતણી કંઈ વનકતાર ને આવતા,
પ્રચંડ નભપૃથ્વીગુંબજ ગભવતા, પ્રેરતા
અદમ્ય બલ, નવ્ય પ્રાણ, નવ આશ - એ ઘોષની
હું સૂક્ષ્મ હાથીકેશ ! એક લહરી જ યાચી રહ્યો.

—મધુકર રાંઠેરિયા

આશાના તીર

આશાનાં તીર કેટલે દૂર ?
કેટલે દૂર ? કેટલે દૂર ? કેટલે દૂર ?

આ વગડા વીંધે રખડૂ-કેડો . .

ક્રિયાં બપોરા ? ક્રિયાણ રોઢો ?

લીલી લીમડિયો કેટલે દૂર ? કેટલે—

ખાલી વાવડી, ખાલી ગગરિયાં,

ખાલી હિયાં લઈ ગોરી નીસરિયાં

રણકે બેઠી:- કેટલે દૂર ? કેટલે—

વાડ જૂની ને ઝાડ ગુનેરાં,

“જગ જીતુ” આ લલે લલેડાં:-

“સાંજ હજી છે કેટલે દૂર ?” કેટલે—

ખડ સૂકાં મન સૂકાં, સૂકાં-

આકાશે વાઢળનાં વંન.

ડગ ધીરે ધર, વાટમારગૂ.

સૂકાં સમદૂખીનાં લોચનાં-

છેડા - નેડા - કેટલે દૂર ? કેટલે—

—સ્વખમ્પ

તમારે ન માનવું હોય તો બધે ન માનજો છતાં આખે જોઈ શકાય તો 'પણ ન-માન-વાતો આ જમાનો છે. જ્યોતિષની અમે જે દિવસે વાત કરતા હતા અને જન્મકુંડળાઓ, દીપજ્વાળાઓ, પાસાઓ વગેરે તમને બતાવતા હતા ત્યારે તમે એને વહેમ કહેતા. હવે તમે હસ્તરેખા ને મુખરેખાનાં જ્ઞાનને વિજ્ઞાન કહો છો. 'શરિર' નામનો શાસ્ત્રી જો આ દેશમાં જન્મ્યો હોત તો બિચારો જીવનવાણી કે વહેમનું પૂતળું જ ગણાઈ જત. એ જ્યોતેશો નશીબદાર કે આ 'કુર્બાની' દેશમાં ન જન્મ્યો. એને કું તમને કહું. 'જેવું' જ્યોતિષનું થયું છે એવું જ શુકનનું થવાનું છે. આજે બહેને અમારી ડોશીઓની શુકનની વાતને તમે હસી કાઢો પણ જો જો, મારો વાંધો પરદેશમાં એક એવો શુકનશાસ્ત્રી જન્મવાવાનો છે કે તમે બપો કાનની બૂદ પકડીને કબૂલ કરશો કે 'ધરડાં કહેતાં હતાં તે સાચું હતું'.

પણ મારા મનમાં એમ થાય છે કે એક સાચો દાખલો કું તમને કહું એટલા ઉપરથી તમે સમજી જાવ તો સારું. તો આપણા શાસ્ત્રનું માન રહી જાય અને પ્રાચીન દેશનું થોડું ગૌરવ વધે અને મને પણ સત્ય જ્ઞાનના પ્રચારનો સંતોષ મળે.

જુઓ, આ વાત અમારા ગામની જ છે. કું તો એ વાત જૂની મળે હતા પણ બેસતું વરસ આગળ ને મને વાત યાદ આવી ગઈ. અમરયા તો વાત યાદ ન આવત પણ સરકારી તારખાતાએ નવા વરસના અભિનંદન મોકલવા માટે સરસે એ 'સુ'દર તાર કરવાની જોડ વ્યવસ્થા કરી છે તેનો લાભ લેતાં મને જો જૂની વાત યાદ આવી ગઈ. એ વાતે મે તારની જ છે. પણ વાત બહેને તારની હોય, એ વાતનું સ્વરૂપ, જેને 'વાતનો' 'ખેનિ' કહેવામાં આવે છે તે તો શુકન છે. આથા છે, ના, આથા જ માત્ર દોન તો આ વાન કહેવાની કું તારની.

ને લેત. અને વિશ્વાસ છે કે આ સત્ય ઘટના સાંભળ્યા પછી તમારી આંખનાં પાણી દૂર થશે અને સુવર્ણપાત્રથી જેમ સત્યનું મુખ ઢંકાએલું તેમ જ્ઞાન અને છુદ્ધિથી ઢંકાએલું તમારું આસ્તિક-પણું પ્રગટ થશે.

શીવશંકર માસ્તરની આ વાત છે. તમે એને જાણખતા તો હશે જ એમ માનીને જ આ વાત કું તમને કહું છું. કારણ કે શીવશંકર માસ્તર માત્ર અમારા ગામમાં જ નથી રહ્યા. એ લગભગ દરેક ગામમાં વસે છે. આપણા દેશનાયકો સાડા સાત લાખ ગામડાંની વાત કરે છે એટલે કું એ જ આંકડો લઈને કહું છું કે કંઈ નહિ તો સાડા સાત લાખ શીવશંકર માસ્તર તો આ દેશમાં હશે જ. અમારા ગામમાં એ તાર માસ્તર હતા. જનવા જોગ છે કે તમારા ગામમાં એ નિશાળ ન હોય તો એ ઓર મારાજના સ્વરૂપે હોય પણ એ હશે, હશે અને હશે જ, એ વિષે તો મને શંકા નથી.

અમારા શીવશંકર માસ્તર અમારા ગામમાં આવ્યા ત્યારે એમની હંમર પચાસેક વર્ષની હતી. પણ ધર્મના પ્રતાપે એમનું શરીર યોગમરોગ અને તંદુરસ્ત હતું. એ અગ્રેજી ભણ્યા હતા અને સરકારી નોકરી કરતા હતા. પણ ધર્મના સંસ્કારો, આજના ભણેલાની પેઠે એમણે ખોઈ નાખ્યા નહોતા. એ પોતે માનતા તો એવું હતું કે બાહ્યજાતી દીકરાઓ નોકરી થાય જ નહિ, પણ કળીકાળમાં ધર્મનું શુદ્ધ પાલન અગ્રેજી દેશીઓ તેઓ પોતાના મનનું સમાધાન કરી લેતાં. એમને 'પ્રોડોળ' કહેવાય હતું અને હંમરગી કૂપાથી અને શીવશંકર માસ્તરના પ્રવલથી આખા કુંડળમાં સનાતન ધર્મની જ છાયા બુધપેટી હતી. ધર્મના પાલનમાં સુખ રહ્યું છે એ વાતની સાબીતી મારે તેઓ માત્ર ધર્મશાસ્ત્રો જ આધાર નહોતા લેતા પણ પોતાના જીવનથી જ એ બતાવી દેના હતા. એમણે વીસ રૂપિયાનો એમને માસિક

પગાર હતો. પાંચ વરસ પછી નોકરી પૂરી થવાની હતી અને પછી આરામથી પેન્શન મળવાનું હતું. ધર્મના પ્રતાપે એમને ધેર પાંચ દીકરા ચાર દીકરીઓના વસ્તાર હતો અને એ કોષ્ટને પરણીવવામાં એમને અડચણ આવી નહોતી કે આવવાની નહોતી. અને દીકરાઓ બધા મેં લાઇનસર હતા અથવા ધવાના હતા અને દીકરીઓ સારા ધરમાં ગઈ હતી અથવા જવાની હતી પણ સુખ એ એમના કુટુંબ માટે શંકાને વિષય નહોતો.

આવા શીવશંકર માસ્તરને દેવચોમે એક દિવસ અપશુકન થઈ ગયું. બાર વરસની નોકરીમાં આવું અપશુકન એમણે કોઈ દિવસ થવા દીધું નહોતું. ગામના ગાંધીવાળાઓ એમનો સામે. ચિડાતા અને એમને ત્યાંથી ખસેડવાના પ્રયત્નો કરતા, પણ 'સાચને સાચ નહિ' એ ન્યાયે એમની સામે કોઈ ફાવણું જ નહિ. તેઓ અને તેને મોઢે કહી દેતા કે 'હું સરકારી નોકરી કરું છું તે નિમક-હસાથીથી એનું કામ કરું, મેં કોઈ એને મારો ધરમ વેચ્યો નથી. અને એમ કહી તેઓ દરરોજ ધર્મનું પાલન કરવા માટે તાર ઓરીસના ઓટલા ઉપર કોઈ ઢેડને ચડવા દેતા નહિ અને એની તાર છાંટ નાખ્યા વિના લેતા નહિ. એમને તો આટલું થે ગમતું નહિ પણ કળીકાળમાં એટલું કયો વિના તો છૂટકો જ નહોતો. છતાં એમનું ચાવણું ત્યારે ઢેડને તડકે તપાવી તપાવીને પાછો કાઢતા અને બપોરે પછી ફરીને તાર એફોસ ઉપર ત્યારે આવવાનું કહી દેતા. અને શીવશંકર માસ્તર નોકરી પણ કેટલી વફાદારીથી કરતા ! બહુ મોડું શહેર નહોતું એટલે આખા દિવસમાં એક કલાક તેઓને પોસ્ટ માસ્તરના કામમાં થે બામ આવવો પડતો હતો. પણ એ વખતે મ તેઓ ધરમને શૂલતા જ નહિ. તાર તો ઢેડ કે દિ' કરવા આવે ! પણ આ જમનામાં ટપાલ લખવાનો ચસકો તો ઢેડને મ લાગ્યો હતો અને ઢેડનો જાતે મ કોઈ જાણી છે ! એ ગામમાં હજી લાગની વસ્તી તો ઢેડ-ચમારની જ. અને માસ્તરના ફાળાએ એમાં અરથી અરથ

બજેલા. આમ છતાં માસ્તરે કોઈ દિવસ છાંટ નાખ્યા વિના પૈસા લીધા નથી અને ઢેડને ગમે તેટલો ખોટી કરવો પડે તોયે ઓટલા ઉપર ચડવા નથી દીધો એમ તો માસ્તરના દુરમનો પણ કબૂલ કરતા હતા. ધર્મ માસ્તરને પ્રાણુથી પણ પ્યારો હતો. એ વાતના સમર્થનમાં અનેક પ્રસંગો ટાંકી શકાય એમ છે. પણ આપણે અત્યારે શુકનની જ વાત કરવાની છે, એટલે હું આડી વાત નહિ કરું.

શીવશંકર માસ્તર બેસતા વરસે ચાર વાગે જાડ્યા હતા અને સામાયાર વાગ્યામાં તો નાહી ધોઈને પરવારી ગયા હતા. નાનું ગામ એટલે તાર એફોસ જમવાનો વખત સવારના આઠ વાગ્યાનો હતો. એ દરમિયાન માસ્તરે નવા વરસના અભિનંદનનું કામ પતાવી લેવાનું હતું. માસ્તર માત્ર તાર માસ્તર જ નહોતા પણ ગામના વડીલ અને ડાહ્યા પુરુષ ગણાતા હતા, એટલે સવારના પહોરમાં એમને મળવા આવનારાઓનો રાફડો ફાટ્યો હતો. પણ જેમ માસ્તર વડીલ અને ડાહ્યા પુરુષ હતા તેમ એ માસ્તર તો હતા જ, અને વળી બ્રાહ્મણ પણ હતા એટલે સાડા છ વાગ્યા સુધી ધેર મળવા આવનારાઓને મળી લઈ એ જાતે જ બહાર નીકળી પડ્યા અને ગામમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાયે એવા આઠ દસ મોટાં ઘરોમાં જઈ આખા માસ્તરના જવાથી પરસ્પર લાભ એ થયો કે એ મોટાં ઘરોને આ ધર્મપરાયણ વૃદ્ધના આશીર્વાદ મળ્યા અને માસ્તરને એક પગાર જેટલી રોકડ રકમ મળી. બચરવાળ માસ્તરને એ રકમ કામમાં આવે એમ હતું અને મોટાં ઘરોને એ આશીર્વાદથી પોતાનાં કામ ધંધામાં જોર મળે એમ હતું.

પણ અવદશા તો બેઠી સવારના આઠ વાગે. માસ્તરે ધાયું જ નહોતું પણ જેવા એ તાર એફોસમાં જવા નીકળ્યા કે તુરત જ જિલાડી આડી જોતરી. માસ્તરને વહેમ પડ્યો એટલે એ પાછા વળ્યા અને રસ્તા ઉપર ધ્યાન રાખતા થોડીવાર બેસી રહ્યા. એમણે જોયું કે એ રસ્તેથી

રમરણ માધુરી

શ્રી. નિરામય

એ

જાણું કેમ કરી બૂલી-શકાય ?

ખરેખર સાત વર્ષ થયાં. સવારનો સમય હતો. ગાડી બિભી ય નહિ રહી હોય ત્યાં તારાં નાનકડાં બામખંડેન ' મોટીબેન આગ્યા-મોટીબેન આગ્યા ' કરી રોશનના પ્લેટફોર્મ પર જ આનંદમાં આવી નર્ત કૂદવા મંડી પડ્યાં હતાં. આજે સાત વર્ષે ફરીથી હું એ જ રોશને ઉતરું છું. રોશનમાં ખાસ કશો ફેર પડ્યો લાગતો નથી. હા, રોશન ભારતર બદલાયા લાગે છે, પણ દરવાજા ઉપર ટિકિટ લેતો એ બૂરા ફાળિયાવળો પોર્ટર તો એનો એ જ છે. ટિકિટ લેતાં લેતાં ' મોટીબેન આઈ ગયાં ' પૂછતા એ પોર્ટર મને ઓળખ્યો હોય એમ ન લાગ્યું ! અને એ બિચારો ચાને ઓળખે ય તે ! આ આખું સામ્રાજ્ય ' મોટીબેન 'નું જ હતું. અને આજ ? આજ તું મારી સાથે સંદેહે ક્યાં હતી તે એ પોર્ટર મને ઓળખે ?

બહાર નીકળતાં એ જ ત્રણ અખડખજ ઘોડા-ગાડીઓ-મહેલુખ-મનુસર ને યસુદેની મહેલુખ બરી નડો યાએ લાગ્યો, પણ યસુદેનું શરીર આ સાત વર્ષમાં કંતાઈ ગએલું લાગતું હતું. ઘોડાગાડીમાં હું બેઠો દરેક વખતની જેમ આ વખતે કોઈને કામગીરી જણાવ્યું નહોતું એટલે ગાડી ઉપર કોઈ આવ્યું નહોતું, અને ક્યા ઉમળકે હું આવું છું એવું જણાવું ? સાત વર્ષ ઉપર હેઠાં હેઠાં અહીં આગ્યા ત્યારે ખજરે ય હતી કે તું આમ એકાએક ચાલી નીકળાય ? અદાદા ! તે વખતે દિલમાં એજો ઉમળકો હતો ? ઘોડાગાડીમાં ગામ તરફ જતાં જતાં ટેકલી મિટ્ટી વાનો કરી હતી ?

રસ્તાની બન્ને બાજુ વનશ્રી પૂરજાદારમાં ખીલી હતી. વસતે એને ફાગ ન્યાં ત્યાં ઉડાડી બધું મોદક બનાવી દીધું હતું. આસપાસની ફૂલોની ઝાંખળાઓમાંથી મીઠી દવા મનને અને દિલને બરી

દેતી હતી. કેસુડો એવો તો ફેશરવણી રવામ સજી બિબો હતો કે ઓંખો તેના ઉપરથી દૂર ખસતી જ ન હતી. એ કેસુડાની મદમાતી કાપા બેઈ તેં જ કહ્યું હતું કે આવા કેસુડાના રંગમાં હોળી ન રમીએ તો ફોળીની મઝાય શી ?

ઘોડાગાડી ચાલતી હતી. તારા ધરથી લગભગ પાંચ ફરલાંગ દૂર ચાલતા સિંગના પેલા 'એક્સપેલર' મશીનના જુગળો તરફ નજર કરી તેં કહ્યું હતું કે બધાંને આરામ છે પણ આ બિચારો જુગળો ને આવી વસંતમાં ય ચોવીસે કલાક ધુમાડો કાઢવાની ફરજમાંથી એનો માલિક કલાક અધીકલાક પણ મુક્ત કરતો નથી, પણ પાછી તારી . ટેવ પ્રમાણે એના ટકટક અવાજ તરફ કંઈક કૂપા બતાવી તેં કહ્યું કે આવાં જડખંત્રોને ટકટક ક્યાં વિના કેમ ચાલે ? અને પાછી દસી પડી તું કહેતી કે તારા પાડોશીને એમના ટકટકીઆ અવાજ સાથે સરખાવી હમેશાં ' મશીન 'ના નામથી જ તમે તેમને ઓળખતાં.

ઘોડાગાડી ચાલતી હતી: હવે તો છેક ગામની નજીક આવી ગઈ હતી. ગામની પંચાયતે તૈયાર કરેલો નાનકડો બાગ પણ તે દિવસની તારી પ્રદુલ્લ નિગાહની વાત ન કરતો હોય તેમ ખીલી રહ્યો હતો. બાજુમાં જ કન્યાશાળા હતી. એ કન્યાશાળા ટેકલી માથાફૂટે તૈયાર થઈ છે તેવું હૃદયરપણે વર્ણન તેં કયું હતું-ગામની છોકરીઓ હવે કંઈક ચેહુ બજવા પામશે, એનો સતોષ તારા દિલમાં ટેકલો હતો ? આજે ય એ સતોષની રેખાએ તારી મુઠા ઉપર હું કલ્પનામાં બેઈ ચડું છું.

ઘોડાગાડીમાંથી ઊતરી ધર આમળ આપ્યો. બધાંને ખજર પડી ગઈ કે હું આગ્યો છું-ટેકલા પ્રેમથી બધાં બહાર આવી મદ્યાં ?-ટેકલી મમતાંથી બધી વિગત પૂછો ? આમ વખરે ખજરે આપે

આવંવા બાબત ફેટલી માયાથી તારા બાઈએ કપડાં આપ્યો ?- ગાડી ઉપર આવતે ને ?

પણ મારી બોડાબોડ ચાલનારને વળગી પડનાર તારાં બાઈ-અહેન દુરથી જ મને નિરખી રહ્યાં હતાં. એ શોધતાં હશે એમની મોટી બહેનને ? પણ આજ તો હું એકલો જ હતો. હું પણ એ જ મોટી બેનની સ્મૃતિને ઝંખવા આ સાત સાત વર્ષે પાછો અહીં આવ્યો હતો તેની એ બૂલકાંને શું ખબર ?

ઘરમાં પગ ચૂક્યો અને અનેક રમરણો દિલના પ્રદેશમાં ધમસાણુ કરવા લાગ્યાં ? એ ઘરમાં કંઈ જોણી વખત આવ્યો હતો ? સાસરું સાસરું જ ક્યાં રહ્યું હતું ? સહેરના કમાલીઆ છવનમાંથી સહેજ કંટાળતાં હું કહેતો કમળ ! ચાલને ત્યાં જઈ આવીએ. ગામડાની અંબુછડી પણ મોઢી દવા લઈ આવીએ. ' ખરી રીતે તો કમળના પીઅર કરતાં કમળનું ઘર એ માડું પીઅર બની ગયું હતું. અને અહીં કંઈ જોણી મરતી કરી હતી ? દિવસોના દિવસો સુધી ઉંમરનું ગાંભીર્ય શૂદ્ધી કમળનાં નાનાં બાઈ બાંકુ સાથે રહેવામાં-કરવામાં-હું જમાઈ હતું એનું બાન પણ રહ્યું ન હતું. હું હતો મોટી બહેન એટલે અહીં આવતી ત્યારે રસોડાનો ' ચાન્ડ ' તારા હાથમાં અનાપાસે આવી પડતો. ખાતાં ખાનાં તારા બાઈ અને અમે બધાં એક યઈ જતાં અને તને જોણી ચીઠવતા ? પણ તે વખતે ફેણુ જલણે ઢેરી રીતે આંખમાં ભાવનાતી મંદુર ઝાંખ ભરી એક વખત એક નજર માંડી લેતી ને પાછી મોટી બહેનની કાવકાઈથી અમને બધાંને શીખામણુ આપતી કે ' તમે તે શું આ નાનાં છોકરાંની જેમ હડે ચડ્યા છો ? પણ કમળ સમજી હતી કે અહીં સિવાય મને બેન પણ પડ્યાનું નથી. શરીર જરા અસ્વસ્થ લાગે કે અમે અહીં-કમળના પિયરમાં આવી જતાં. એ મને પૂછતી કે ' તમે અહીં જ આટલા દગવા કેમ કરી બની રહ્યા છો ? ' હું નાનાં છોકરાં સાથે ફુટફુટ રમતો, નિહાળી દંડા ય રમતો. અને બરાબર પાદ કે કે મુંબઈમાં સોમટાં-

બાજી રમવા મારા પાડોશીઓએ એટલો બધો આમ્રહ ક્યો હતો છતાં મેં ના જ કહી હતી અને એમને ખોડું લાગ્યું હતું. તેવી જ રીતે અમારે ત્યાં આવેલા એક મહેમાને બ્રીજ માટે આતશય આમ્રહ કરવા છતાં હું ન બેઠો તે ન જ બેઠો, પણ કમળના પીઅરમાં હું એ બધું જ કરતો. કમળને ત્યાં થોડો, ગાડી, ગાદી વગેરે બધાં સાધનો હતાં. થોડા ઉપર વધુ નહિ તો પાંચ દસ મિનિટ તો હું ગમે ત્યાં આંટો મારી આવતો જ-એક દિવસે એક તરંગ ઉઠ્યો ને એક અનપવાર રસો થોડાને એડી મારી. રસો બૂલી જતાં બરાબર ચાલીસ માઈનની અણબાણ મજલ કરી સાંજે ઘરે આવ્યો ત્યારે ઘરમાં ચિંતાનું મોજુ ફરી વણ્યું હતું. બધાં ખૂબ ચિંતા કરતાં કરતાં મારી શોધમાં માણસો મોકલ્યા હતા. તે વખતની તારી આંખો, કમળ !-એ ડોની સાથે સરખાવું ? ફેટલી મુઠ્ઠુ છતાં ચિંતીત ! આવું એક બીજી વખત બન્યું હતું. એક નેળમાંથી થોડા ઉપર પસાર થતો હતો ને વચ્ચે એક ખૂબ મોટો અજગર પડ્યો હતો. થોડો ફેટલી ઝડપથી ચાલતો હતો ? પણ અજગરને જોતાં જ થોડો તાડ યઈ એટલે તો ઉછળ્યો. આ બધું એક ક્ષણમાં બની ગયું. હું પડતાં પડતાં જયી ગયો હતો-ત્યારે કમળ ! તેં આ વાત સાંભળી ત્યારે ફેટલી ચીઠાઈ હતી ? જયે તારા હાથમાં જ આખું સામ્રાજય હોય તેમ થોડો મને આપવો જ નહિ એમ હવમાન કરી દીધું. તેવી જ રીતે ફેટલીક વખત સાંજના પેવા જયુ નદીના મેળ ઉપર હું ફરવા જતો ત્યારે તમે બધાં કેટલો મીઠો કપડો આપનાં ? મેં સાંભળ્યું હતું કે ત્યાં બે ત્રણ વાણ પાણી પીવા એ નદી કાંઠે આવે છે ત્યારે તો જુદું બોલીને ય હું ત્યાં જતો ને એક બે પ્રસંગે રૂઢમિતિ વાપરે નજરે નજર નિદાગાને આજ્યાનું બ્યાન આપ્યું ત્યારે ? ફેટલી બધી ઝડપથી હું આસ લઈ રહી હતી ? ને પછી ધીમે રહીને કહ્યું હતું કે સંખાકાળે નદીના એ કાંઠે મારે જવું નહિ.

બરોબર યાદ છે. એક વખત સવારે ફરવા
જયો હતો ને બરોબર અંધીમણુ સીતારણ વીણી
હું લઈ આવ્યો ત્યારે તમે અંધાં પેટ પકડીને દસ્યાં
હતાં. આવું તો પેલી વખત ઉધીઆનો પ્રાથમ
જોઈયો ત્યારે ય યથું હતું.

એક પછી, એક રમરણો સળગી મને સતાવી
રહ્યાં હતા. કમળના બાઈએ, એના પિતાશ્રી બીજી
અનેક વાતો મને પૂછતા ને હું જવાબ આપે જતો
હતો. પણ અંદરના પ્રદેશમાં રમરણો બડકે, જળતાં
હતાં. દિલને દલાવી રહ્યાં હતાં. આ રમરણોના
અજલમાં સ્નાન કરતાં કરતાં એક રાત સીતારણ
અંધાંને મળીને પાછો રોઢન તરફ વળ્યો. સાથે
મુકવા કમળના બાઈ આવ્યા હતા. કમળની નાની
બેન-કેટલી મીઠી, છોકરી ! '... ...આવળે, અચાર-
નવાર આવશે ને ? આમ સંબંધ છોડી દો તે
નહિ થાયે. સાત, સાત વર્ષે તો હવે ફરીથી નહિ
આવોને ? વર્ષમાં બે પાંચ વખતને બદલે હવે
સમુજ્યુ આવ્યા વિના કેમ રહેવાય છે ? શું અમે
પ્રેમ નથી રાખતાં ?...' આ જ્યારે તેર વર્ષની

કિશોરી વ્યવહારની-હડાપણની વાતો બોલે જતી.
પણ દિલમાં સળગતાં રમરણોની વાત એણે શી
રીતે કરું ?

પાછા ઘોડાગાડીમાં જતાં એ મહેરેલા આંખા,
મધમધતાં ફૂલોની સુવાસ, જાંજુ વિનાનો છતાં
લીસો કચ લાગતો જાંજુડો, અને પેલો હિંગળોમ
શો કેમુડો ! દિલમાં ઉત્કાષાત મચાવી રહ્યાં હતાં,
કમળના બાઈ-મારી સાથે વાતો કરી રહ્યા હતા ને
રમરણની બકી જલતી જલતી સાત વર્ષ ફરતી
યાદને જલાવી રહી હતી.

સાત વર્ષ ઉપર જે ને હવું તે આને ય : એ
વસંતની જેમ ખીસી બેઠ્યું હતું. પણ વસંતની
માધુરીને પણ મધુર બનાવનાર એ કમલ આને
સાથમાં નહોતી. આજ હું અકેશે હતો, સાથમાં
હતાં સળગતાં રમરણો. સ્થિતપ્રવૃત્તિ બાપા ઘણી
જોખી હતી પણ આને લાગે છે કે જીવનની બાપા
તો સીધો દિલનો, કળાનો જ લઈ લે છે ? કમળ !
આ રમરણની માધુરીની મિઠાસ સંભળવા તો ફરીથી
એક વખત આવ !...

અપશુકન

[૫. ૧૯૭૩, ચાદ]

એળખીતાએ પણ આવ્યા જરા દેકારો યતાં
જામના માંધીવાળાને પણ ખગર પડી અને આજુ
રાજુ તાર-ઝોરિસ પાસે ભેળું ચર્ધ મળ્યું.

રાત પડી મર્ધ હતી. તાર-ઝોરિસ જંધ. ચર્ધ
મર્ધ હતી. માસ્તર તાર-ઝોરિસ ઉપર જ રહેતા
હતા અને અત્યારે વાજુ કરીને સે.પારી કાતરતા
કાતરતા બેઠાં છોકરાં સાથે મેલ કરતા હતા. એમને
ખત્રેય નહોતી કે ધર નીચે અપશુકન એકું ચર્ધ
છે. ત્યાં તો એમના નામના યાદ પડવા લાગ્યા.

માસ્તરે ખારીમાંથી બેંચું ને વાન સમગ્ર મચા.
ડાળી આંખ ફરકતો નહોતી પણ ફરકતી હોય એવું
લાગ્યું. જમીન સ્થિર હતી પણ ધૂનતી હોય એવું
લાગ્યું. તેઓ નીચે બેઠાં ત્યાં પેલો માંધીવાળો
અપશુકનનો અવતાર એની સામે આવ્યો.

અને ગાંધીની વાત બહુ ટૂંકી છે. અપશુકનનાં
માઠાં ફળ માસ્તરને ભોમવવાં જ પડ્યાં. ટેડના
તાર જામનની તારખાતામાં અરજ ચર્ધ. એને અંમે
તપાસ ચર્ધ અને બિચારા ધર્મપરામણ માસ્તરને
પચાસમે વરસે નોંધરી છોડતી પડી !

પાત્રો :

નહલપિકા, વસંતિકા, તરુલતા, તરલિકા, જ્યોતિ, ગોપી, સુશીલા, ગંગા ને રેવા.

[આધુનિક સ્ત્રી મંડળને શોકે એવા ખંડ. એક ખાત્રી ધીમાં રત્ન ઉપર પાણી ઢકે છે. નોકરી રેવા પુરણી, દુનવ, ફાટા વગેરે સાફ કરે છે ને જોલલી બધી છે.]

રેવા : જોહો...હો. આજુકામ કરતાં આઠ આઠ વર્ષની વહાણી ત્રણ...આ મંડળમાંયે કેટલા બધા ફેરફારો થઈ ગયા...પણ બધામાં સ્વાભાવમાં જોઈએ તો બસ એક જન્મજનન મંડળના મંત્રી, મારા હયાના સગત વખતે એ ન હોત તો શુંનું શું થઈ જત...મને કેટલી બધી મદદ કરેલી ! ને નાગજાના આપા મંત્રી મળ્યા ત્યારે તો, આપાસન આવવા જતે કેક મારે ઘેર આવેલા શો એમનો. રવમાન ! અંદરના ખંડમાં રત્ન પર કપારતું પાણી ગરમ મુક્યું છે. જાણું આસતેલ પણ કેટલું બળી જશે. મેંબરે આવે તે પ્રમાણમાં આ થાય ને ! પણ હજી તો મોઈ ફરક્યું નથી.

[બહાર ધબધબ આવતે મોઈ પગથિયાં ચડતું હોય એમ લાગે છે. એક જાણીએ જતી રહે છે. ને બીજા ફારથી નહલપિકાનો પ્રવેશ. હંમર આસરે ત્રીસ, હાપમાં બેઠા ને ઉઠેલી દબને પાપાક-]

નહલપિકા : (ઘડિયાળ સામે જોઈ) જોહો... સાડાચાર થયા. છતાં ય હજી મોઈ આવ્યું નથી. હવે તો હજી વળી મોઈ. ખરેખરી કંટાળી ગઈ છું ; નહીં જોમવતું આવું મંત્રીપદ. ચાર તો રોડેડે ટાઈમ છતાં છે મોઈ હાજર ? હવે નોકરી પડી છું રતો...પણ કંઈ નહિ... ક્યાં મોઈ આવ્યું છે ? (હેંઝમેન ટેબલ પર મૂકતાં) શું કરું ? હેં...લાવ સમય છે તો

. રેડિયો ફેરવી લાવ...રે...વા...એ...રે...વા...

રેવા : (અંદરથી આવતી.) અને જોલાલી બેન ?

નહલ : હા. પેશો રેડિયો લાવ.

[રેવા ભોલ પર રૂબિય રેડિયો ઉતારી આપે છે. તે જોલાલી સાફ કરતાં-]

રેવા, કેમ હજી મોઈ દેખાતું નથી ? બધાને ખબર તો આપી હતી ને બરાબર ?

રેવા : હા. બેન બધાએ બરાબર ત્યાં જઈ હમણાં જ આવી. જોયેક મિનિટ મુઈ ફરે.

નહલ : વસંતિકા શું કરે છે ક્યારે આવવાની છે ?

રેવા : એ તો અંકવાડિયાથી અમદાવાદ ગયા છે. મોઈકના સગતમાં એટલે હાજર નહિ રહી શકે.

નહલપિકા : ને તરલિકાનું શું ?

રેવા : ટેનિસની મેચમાં ગયા છે.

નહલપિકા : મંડળની મિટિંગ કરતાં એને મેચ વહાલી લાગી. ઢોંગી ! ગોપીએ શું કહ્યું વાડ ?

રેવા : ગોપી બેન તો આવવા માટે તૈયારી કરતાં હતાં. સેંચીમાં સિંદુર પ્રસ્તાં હતાં. પછીકર ને લીપરિટકથી મોહું સગતતાં હતાં.

નહલપિકા : તે અહીં ક્યાં પરચુવા આવવતું કે લગનમાં મહાલતા જુલુ પૂં તે આ બધી ટાપ-ટીપ કરવી પડે ! ગોપી, સાવ નકાચું માણસ ! બહારથી ડોળ રાખે એટલું જ. કીક. જા, બાપા હોય તે બધું તૈયાર કરે.

[રેવા બધી છે. એકાદ મિનિટ નહલપિકા રેડિયો ફેરવે છે ત્યાં બીજા બારણેથી ગંગાનો પ્રવેશ. આશ્ચર્યથી ને હપડાં પરથી જ નીતી વિચારતી છે. એમ વરલાઈ આવે.]

ગંગા : (હાંફતી હાંફતી) હા...ય, આવી પહોંચી
...ખરી, પણ આ શું ? કોઈ આબુ નથી.
મારા મનને કે મોડી પડીરા. ઘરનું કામકાજ
પડતું મૂકી દોડતી દોડતી આવી

જાદુવિકા : સારું થયું ગંગાબેન, જૂના વિચારનાં
છતાં તમે કેવા સક્રિય બાગ લો છો. આ
જુઓને નવા વિચારનાં ગણાતાં જેવરા બણે
સગનમાં જવાનાં હોય તેમ બની હતીને આવે
એટલે રે-ડડ ટાઈમ ક્યાંયી જળવાય ? એકનો
અર્ધો કલાક, પણ બધાના સામટા મળી કેટલા
બધા કલાકો બગડે ?

ગંગા : હાંફતો ! બોલો જાદુવીબેન કુશળ તો ખરાં ?
જાદુવિકા : હા.

ગંગા : અમારા રમેશભાઈ કેમ છે ?

જાદુવિકા : ધંધાર્યે છેલ્લા એક માસથી તેઓ
અમદાવાદ ગયા છે. મઝામાં છે, પંદરેક દિવસ
પર એમનો છેલ્લો પત્ર હતો, નાતખતના
કંઈ નવીન ?

ગંગા : નવીનમાં તો શું ? પણ આ મોતીલાલ.
ફેલાય ત્યારે પૈસાવાળા, સગન જેવું સગન
મથું પણ નાતે ગળ્યું મોં ક્યું નથી.

જાદુવિકા : રેશનિંગના જમાનામાં લોકો ક્યાંયી
લાવે બધું ?

ગંગા : તે ઘેર કંઈ નહિ ખાતર હોય !

જાદુવિકા : એ તો ઠીક. પણ આપણે નાતવરા ને
સીમંતો બંધ કરી તેમાંથી બચતી રકમ મંડ-
ળને ભેટ કરવી જોઈએ. ને તો જ કંઈ ઉદાર
યાવ. જુઓને ખીછ ગંધી નાતો કેટલી બધી
આગળ વધી અર્ધ છે ? ને આપણે હજી ચોદમી
સદીનાં રવાં.

ગંગા : આવો પ્રસંગ હોય ને નાતીલાલો કંઈ જ
પામી નહિ એ કેમ કરી સાંખી લેવાય ? આપણા
વડવાઓ મૂર્ખ નહોતા કે...

જાદુવિકા : પણ એ જમાના તો ગયા. આ તો

વીસમી સદી. વખત પતીને ચાલીએ તો જ
જવાય. મંડળમાં આવતાં છતાં ગંગાબેન તમે
હજી જરા પાછળ પડતાં હોય એમ લાગે છે
જૂના વિચારો છોડો.

ગંગા : પણ તેથી જૂનું - હોય તો બધું જ કંઈ
નાખી ના દેવાય...

[તરુલતાનો પ્રવેશ, ૭૫૧નું વાક્ય ઝીલી
લેતાં-]

તરુલતા : શેની નાખાં નાખાં કરવા માંડી ગંગા-
બેન. અનાજ વગેરેનો ખોટો બચ કરશો તો
નાહક અમને મુશ્કેલીમાં મૂકી દેશો. કોટ દર-
બારના પગથિયાં ધસતાં પાર નહિ આવે.

જાદુવિકા : તરુલતાબેન એ તો તમારા જેવા
મિત્રમાં મોડા આવનાર જેવરાને બહાર
ઠાડી નાખવાની વાત થતી હતી.

તરુલતા : માફ કરજો. પડોશમાં સીમંત હવું તે
આવતાં મોડું થયું ! હવેથી નહિ થાય એની
શી ખાતરી આપું !

[શુશ્રુષ વાતો : કરતાં મંડળના ખીલ
આઠેક જેવરા આવે છે 'નમસ્તે !' 'જયદિંદ,'
'મનમાં તો ખરાં ને' 'કેમ ઠીક છે ને'
વગેરેથી એક ખીલનો આવકાર થાય છે. સહે
મુકેલી ખુશીઓ પર ગોઠવાઈ જાય છે. રેશિયો
હંચો મૂકી જ, રવરંધ બને છે. હજી થોંધાટ
ચાલ જ છે.]

જાદુવિકા : ચાલો આખ્યા તે જાવું હવે, ચાંત
રહો. મોડા મોડા આવવું ને પાછો થોંધાટ
કરવો !

નયોતિ : હા. હું આ સુશીલાને ક્યારની કહું હું
પણ માને જ કેણું ? કામકાજ સારુ કરીએ. મોડું
થઈ ગયું છે. કારમ છે કે નહિ ?

[રેવા પ્રવેશ કરે છે.]

રેવા : માફ કરજો એન કારમ વગેરે પછીથી ગયું.
પણ...

જાદુવિકા : શું છે ?

રેવા : હું તો ખાંડ જીવરાવવા આવી'તી. પાણી તો જીકળી અથુ' છે પણ ખાંડ હોય તો જલદી પતે...

જાલવિકા : તમારા બધાની એમ- છત્તા હોય તો એમ, પણ નહિ લાવનારને આ નહિ મળે.

ગંગા : રે, હતાવળમાં આવતાં ખાંડ લાવવાનું તો હું જુલી જ અર્ધ! આટલી વખત ચલાવી શો. હવે જૂસ નહિ થાય.

જાલવિકા : એ તો બંધારણ પ્રમાણે દશે ને થશે. એકઠી થયેલ મેનો જો એકઠી સાથે નહકો કરે કે તમને આમાં સામેલ કરવા જ છે તો આપણી ના નથી. કેમ શો વિચાર છે ! બોલો બધા આમ બાહ્યની માફક જોવા શું કરો છો ? કેમ શાંત છો ?

સુશીલા : રહેવું જ પડે ને. ખાંડ તો હું ચે લાવવાનું જુલી અર્ધ છું.

જાલવિકા : હીક ત્યારે રેવા આ મૂકજો. અઘો અઘો કપ લઈશું, બીજું શું થાય ?

રેવા : હા બેન.

[રેવા દુર્વા જ ધામે ધામે એ આ કરવા માંડે છે.]

જાલવિકા : (મેંજરા અથુ છે) જુઓ કેરમ કરતાં એક મેંજર પધે છે. (ધોંપાટ ચાલુ રહે છે) શાંત થાઓ. (બધા શાંત થાય છે) જુઓ, મેનો, આપણે શા માટે એકઠાં મળ્યા છીએ તે જાણો છો. આપણી ન્યાતમાં ખ્યાન મેંજનારા એ પ્રસંગે હમણાં જ બની અયા. એક છે પુનર્જનનો. એક વખત સાસરે પણ જવા પામ્યા નહોતા તે વિધવા થયેલાં તે અશુ મેને પુનર્જન કયો' છે તેમને અભિનંદન આપવાનો કારણ કરવાનો છે.

તરુલતા : (જગ્યા પરથી રહેજ બીમી થઈ) જરાજરા છે એમાં કંઈ જ ખોટું નથી. કેમ સુશીલા !

સુશીલા : હા.

જાલવિકા : (તિરસ્કારથી) કેટલી વખત ના કહ્યું

કે કોઈ બોલવું હોય ને વચમાં કપડો નાખવો એ બંધારણની વિરુદ્ધ છે. તો ૫ તમે એવાં ને એવાં જ રજાં ને એટલે જ આપણે જીંઘાં આવતાં નથી. જુઓ સાંભળો. અમર્ત્યનું તો હવે આવે છે. મનમોહન શેઠે એક પત્ની દયાત છતાં બીજાં લગ્ન કયો' છે તેનો સંખત વિરોધ કરવાનો રહે છે.

ગોપી : (આંગળી જીંઘી કરી બોલવાનો પરવાનગી માગે છે.) હું.....

જાલવિકા : હા, બોલો શું કહેવું છે ?

ગોપી : હમણાં જ તમે બંધારણની વાત કરતાં હતાં તે એક જ મિટિંગમાં અભિનંદન ને વિરોધના દરેક પસાર થઈ શકે ?

જાલવિકા : કેમ નહિ ? એજેંડા પર હોય તો બંધારણનો બાધ આવતો નથી.

ગોપી : એજેંડા પર આ કામ છે કે ? સાફ કરજો મેં પરિપત્ર જોયેલો જ નહિ.

જાલવિકા : એટલે કરવા ખાતર વિરોધ કરવાની તમારી ટેવ હજી ગઈ નહિ, ખરું ? નાદાનિયાત છોડી દો. ને કહું છું તે સાંભળો. પુરુષોએ આ પગલાંથી આપણને નીચે પાડવામાં કશું ચે બાકી રાખ્યું નથી. સ્ત્રી મરી જાય ને પતિ બીજી પત્ની કરી શકે. વિધવા ચુંવા પેછી સ્ત્રીને સમાજ, જાતિ, ધર્મ, નીતિ, બધાનાં બંધન નડે. ને વિદુર ગમે ત્યાં, ગમે તે રીતે હરી હરી શકે. નહિ, નહિ. એકઠી અવગે આપણે પુરુષગતિની આ વૃત્તિને અટકાવી દો. નહિ તો આવતી કાલે આપણું, એમનું ને સમાજનું શું થશે તે કહી શકાય એમ નથી.

ગોપી : જલુબેન, કોઈ પણ જાતનો નિષ્ક્રિય કરતાં પહેલાં આપણે બંને પક્ષની તપાસ કરવી જોઈએ. મનમોહન શેઠને શા માટે બીજાં લગ્ન કરવાં પડ્યાં ?

જાલવિકા : આપણે કંઈ પૂછવા મળ્યા નથી પણ

૧૭૬...પ્રતિભા : એગિલ ૪૬

ગંગા : બોલ બોલ જ હોય તે કહી દેને એમાં શું ? અહીં કોની શરમ રાખવાની છે ?

વસંતિકા : રમેશકુમાર જોડે.

તરલિકા : ક્યા રમેશકુમાર ?

વસંતિકા : જાહવિકાના પતિ !

જાહવિકા : હેં...હેં...આ કું શું સંભળી રહી છું ?

[ફસાઈ પડે છે]

ગંગા, જ્યોતિ, મુશીલા : હોય નહિ ! અને જ કેમ !

ગંગા : (કાન ખેંચ કરી) જગતનું સત્યાનાય વળી જવા બેઠું છે, આ તો !...

જાહવિકા : કહે કહે વસંતિકા, આજે મનગોહન શોના પગલાંનો વિરોધ કરવા સમા બોલાવી, ત્યારે તું આ સમાચાર લાવી ?

વસંતિકા : એમાં કું શું કું. કમલે પગલે ઓછાં જ મૂલ્યે જોવાય છે !

જાહવિકા : આપણા મંડળના બંધારણની વિરુદ્ધ પગલું ભરતાં ત્યાં વસ સુધી મંત્રીપરે રહેલાં વસંતિકા, શરમ ના આવી ? તારા જેવી સ્ત્રી જાગૃતિની દિમાખત કરનારને પિછાર છે. તું બંધી, બંદ બંધી તે આટલા માટે ? કેળવણી લઈ તે આ સંસ્કાર કેળવ્યા ? સમાજ ને બારણે આ વસંતિકા બોલ, બગિચી મંડળના હાલ રહેલા મેંબરો, જંવાળ આપો, સારાએ માનવજગતની બેનો બોલો, બોલો વસંતિકા કતાં કું કઈ રીતે ઉતરતી છું ? મારામાં શેની હિંસ છે ? શું નથી ? રૂપ, યુગ, સંતાન, સ્વમાત્ર, સંસ્કાર...શેની આગી છે ? બોલો જવાબ આપો. તો પછી આવા બહેણા પતિના

મારી હયાતીમાં જ લગન સા માટે, બીજા લગન સા માટે ?

વસંતિકા : તે એમને નર્મ પૂછો.

ગંગા : અભિમાન ન કર વસંતિકા. રમેશકુમારને તારી ઉંમરમાં વયનો ધણો તથાવત છે. જનુ બેન સાચું કહે છે, પુરુષની વિવાસિતાનું આ પરિણામ છે.

જ્યોતિ : એટલે અર્થ તો એમ જ થયો કે આપણે ગમતિ કરીએ છીએ તે માત્ર સંસ્કારી કેમ વાનો દંભ છે, હાહકેતું જુઠાણું છે. હંકણી તો આપણે આદિ માનવો, જેવાં મનાઈ છીએ...આનો કંઈ ઉદ્દેશ આણ, વસંતિકા !

તરલિકા : જગતની કોઈ શક્તિ આનો ઉદ્દેશ આણ શકે એમ નથી, જ્યોતિ. બધા પ્રકારે પડ્યા છે, પણ ઓ પુરુષના, સંબંધનો પ્રમ મૂલ્યો મહાન છે, એટલે સમાજનો મી એ સ્વાલ વ્યક્તિનો ખની રહે છે. આપણે મું મી શકીએ એમ નથી.

વસંતિકા : તમારે બંધાંને કહેવું હોય તે કહે જનુબેન રમેશકુમારને ન રાખી કાઢ્યાં એ જ એનો ઉદ્દેશ છે, એમાં મારો શો પાંક ? શું કું ? તમે મને પિછારો, મારો વિરોધ કરો, મેંબરમાંથી મને તોડીદાંડા કરો-જેન જવે રૂપ તે તે કરી લે મને એની પરવા નથી આ સમાચાર કહેવા આવીતી ને કું તો આ આ...લી.

[ફસાઈ જતી રહે છે]

જાહવિકા : વસંતિકા ! પેલા બવની મતી શોકમ સંગ !

[પડે છે]

પુનરાગમન

લેખક : શ્રી. ચંદ્રગુપ્ત વિદ્યાલંકાર
અનુ : ' રાજેન્દ્ર '

હવે તો વાસિલીની ગણના એક બહાદુર સિપાહી તરીકે થતી હતી. યુદ્ધ તો તે ખારકોવની નજીક આવેલા લિઓવિટોવકા નામના ગામડાનો એક આગેવાન કિસાન હતો. બિધારણુ, ખાતર, પશુરામ, ઈત્યાદિનું તેને સારું એવું જ્ઞાન હતું અને તેથી જ આપડામાં તેની પ્રતિષ્ઠા અને ધાક કેંક વિશેષ પ્રમાણમાં હતો. ગ્રામજનોને મદત કિંતુ બહુમૂલ્ય સલાહ આપતો હોવાથી બધા જ તેને ચાહતા. સૌ કોઈને માટે તેના દાર હમેશા ખુલ્લા જ હતાં. ઈ. ૧૯૪૧ ના જૂનની ૨૦મી તારીખે જર્મનીએ રશીયા પર અચાનક આક્રમણ કર્યું, અને તે જ દિવસે એક વાસિલી રાષ્ટ્રીય સેનામાં ભરતી થયો. પોતાની સુંદર પત્ની અને બે વડાકી પુત્રીઓની વિદાય લઈને તે ખારકોવ બહુ યાદી નીકળ્યો, મામોમના દુશ્મનોને હથુવા.

ટૂંક સમયમાં જ વાસિલીએ સાબીત કરી બતાવ્યું કે તે ઉત્તમ શ્રેણીના સિપાહી પણ બની શકે છે. તેની વીરતા, અકબતા અને નિષ્ઠાની કદર રૂપે તેને ઊંચો હોદ્દો આપવામાં આવ્યો અને રજુમેનરએ મોકલ્યો દેવામાં આવ્યો. પૂરા ૨૮ માસ સુધી વાસિલી મોરચા પર રહ્યો. આ લાંબો માળો રૂશીસેનાને માટે કમનસીબ હતો. રશીફોજને જર્મન ટાળો એકધારી રીતે પાછા હઠાવતાં જતાં હતાં. પીછેઠૂંચ કરતાં કરતાં પણ રશીફોજને કેટલાંયે કામો ત્વરાથી કરવા પડતા હતા. દુશ્મનના હાથમાં કોઈ પણ એવી વસ્તુ પડતી ન જોઈએ જેથી તેનું બળ વધે, અને એ માટે રશીઓ હમેશા પ્રયત્નશીલ રહેતા. રશી નાગરિકોને કઈ કઈ વસ્તુઓ જરૂરની છે. અને કેવી રીતે દુશ્મનદળને કામ આવી શકે તેવી છે, એ વિષયમાં વાસિલી એક વિશેષજ્ઞ મનાવા લાગ્યો. સૈન્યમાં તેની વિશેષ કદર થતી મળી.

આથી વાસિલીને એ નુકસાન થયું કે તે પોતાના લશ્કરને માટે લગભગ અપરિકાર્ય બની

ગયો. પોતાને ઘેર જવા માટે તેને થોડી પણ રજા મળવાની સંભાવના રહી નહિ. જેમ કોઈ મોટી રજાગાદીને લાઠીના મેદાનમાંથી દૂર લઈ જવાની કલ્પના પણ ન કરી શકાય, તેમ વાસિલીને માટે મુદ્દમોરચો છોડાવતું કામ અશક્ય બની ગયું.

પીછે હટ કરતાં કરતાં ધીખતી ધરા કરવાની રશીઅન નીતિએ જર્મન લશ્કરનું બાન બૂલાવ્યું. તેમનો ખોદ રશી ધીરોને બદલે હવે દ્વિચુણીત જોરથી અસહાય અને નિર્દોષ રશી બાલંકો, ઓઝો અને વુદ્કો પર ઉતરવા લાગ્યો. રશીઅન જેરીલાઓ જર્મન ફોજને એટલી હેરાન પેરાન કરી મૂકતા કે ઘણી વાર તો તેમનો વિજય પરાજય કરતાં પણ મોંઘી પડી જતો. આનો શરસો જર્મનો નિરાધાર મામજનો પર કાઢતા. પરિણામ એ આવ્યું કે રશીઓ અને જર્મનો પરસ્પર નફરત અને કિનાની લાગણી ડેળવવા લાગ્યા. રશી અને જર્મનોની દુશ્મનાવટ સાપ-નોઝિસાની વૈરવટ કરતાં પંથુ અધિકાર થેરી બની ગઈ.

રશી કિસાનો પર સીતમની ઝડીઓ વરસાવનાર કોઈ જર્મન સિપાહી રશી સૈનિકોનાં પંજમાં ભાગ્યથોગે સપડાઈ બચ તો તેની બહુ બૂરી વંદે થતી; પરંતુ વાસિલી પોતાના સાથીઓને આવા જર્મન સિપાહીઓ પર જુલમ ગુન્નરતાં વારતો. તે કહેતો: " જો આપણે પણ જર્મનોની જેમ જંગલી પશુ બનીશું તો પછી આપણામાં અને નાઝીઓમાં ફેર શું રહ્યો ? આપણા માદરેવતનને, આપણી બહાદુર રાષ્ટ્રીય ફોજ સંરચના ગોરવને લોહન લગાવે તેવું કોઈ પણ કાર્ય આપણે કરવું જોઈએ નહિ. "

કમચઃ જર્મન ધાડાંએ રશીઆની ભૂમિ પર આમળા ને આર્થગ ધપતાં ગયાં. વાસિલીનું ગામડું, કર્મો અને પ્રાંત સંપૂર્ણતઃ જર્મનોના કબજા હેઠળ આવી ગયાં. વાસિલીને પોતાની પત્ની અને

બાળકો તરફથી ઠોઈ-પણુ જાતના સમાચાર મળતા બંધ થઈ ગયા. વાસિલીના મગજમાં એક જાતનું ખુન્નસ બેઠાઈ આવ્યું. કેટલીયે વાર તે દિવસથી જાતના જંબામાં ઝંપલાવતો, અને દરેક વખતે તે પોતાનું કાર્ય સફળતાથી પાર પાડીને જીવતો પાછો ફરતો. આખરે વાસિલીને આ યુગની એક બીજી અને ગીરતાભરી સ્તાલિનપ્રાડની લડાઈમાં ભાગ લેવાનું સહુભાગ્ય સાંપડ્યું. હજારો તોપો, સેંકડો રણગાડીઓ અને અનણિત યુદ્ધવિમાનોમાંથી દિનરાત વરસી રહેતી અગ્નિવર્ષાએ સ્તાલિનપ્રાડની મનનયુગ્મી ઇમારતોને ધરાશયી કરી નાખી; પણ વાસિલી જેવા કેટલાયે વીર રૂઠી લડવાઓએ સ્તાલિનપ્રાડના જંગમાં સોયનું એક નવું જ ધોરણ સ્થાપિત કર્યું. સ્તાલિનપ્રાડ ભૂમિસાત થઈ ગયું; પણ વિજય તો સ્તાલિનપ્રાડને વળી. કેવો ઔરવશાળી એ વિજય હતો !

સ્તાલિનપ્રાડના વિજયે જાણે રૂથનું ભાગ્ય પલટાવી દીધું. યુદ્ધની દેવી હવે બીજા પક્ષે પ્રસન્ન થઈ. વાસિલીની બટાલિયનના કમાંડરથી વાસિલીની વીરતા કાંઈ છાની નહોતી. રૂઠી સિપાહીને મળતું સૌથી મહાન ઔરવશીય માન-સ્તાલિનકોસ વાસિલીને અર્પણ કરવામાં આવ્યો. સાથોસાથ તેને એમ પણ જણાવવામાં આવ્યું કે તેની બટાલિયન હવે ખારકોવ તરફ કૂચ કરી રહી છે અને ખારકોવ પહોંચ્યા પછી તરત જ કુટુંબી-જનોને મળવા માટે તેને દસ દિવસની રજા મળી શકશે.

રજાગળ પછી બાંગી છૂટતા જર્મનનો પીછો પકડતી-રૂઠી સેના વીજગિક ઝડપથી ખારકોવ આવી પહોંચી. ત્યાં ખજર આવી કે વાસિલીનું મામકું દટ જર્મનના કતલમાં છે. પોતાના કમાંડરની રજા લખેને ખાસ ચૂંટી કાઢેલા સિપાહીઓને દોરતો વાસિલી તે જ રાત્રે પોતાના ગરમ તખ્તે રવાના થઈ ગયો.

વાસિલી અને તેના સાથીઓ સિમેવિટોવકા

પહોંચ્યા ત્યારે પ્રમાત થઈ ગયું હતું, પણ સૂર્ય ઘેરી ધૂમસમાં છુપાઈ ગયો હતો. આકાશમાંથી જોરથી ખરક વરસી રહ્યો હતો. તો પણ દરથી મામના કેટલાક ભાગમાંથી નીકળતો સખત ધુમાડો અને આગના બડકા તેઓ રપટ જોઈ શક્યા. તેઓ સમજી ગયા કે જર્મનો ભાગી ગયા છે, પણ નાસતા પડેલાં મામને આમ લગાડતા ગયા છે. સહુભાગ્યે ખરક વરસવાને લીધે આજ જોરશોરથી ફાટી નીકળી નહોતી.

સૌથી પહેલાં વાસિલી અને તેના સાથીઓએ આજ બૂઝવવામાં મામજનોને મદદ કરી. ખરક પડેલાં કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં વરસતો હતો. તેથી આજ બૂઝવવાનું કામ આસાન બની ગયું. આ કામ કરી લીધા પછી તરત જ વાસિલીના હૃદયમાં પોતાને ઘેર જઈ પોતાની પત્ની અને બાળકોને મળવાની નીમ ઇચ્છા થઈ આવી. તેણે ધરબણી પત્ર લિખાયા, ત્યાં તો બાળુના અર્ધહૃદય મકાનમાંથી ઠોઈઓનો કરુણ વિશાપ તેણે સાંભળ્યો. વાસિલીનું હૃદય દ્રવી ઊઠ્યું. તે તરત જ મકાનમાં પેઠો.

મકાનનો પાછળનો ભાગ બંધાયો નહોતો. તે ભાગમાં ઝુંદન કરી રહેલી એક ઓને વાસિલીએ જોઈ. તેની આંખો લાંબા કાળથી રોઈને રક્તરંગી બની ગઈ હતી. જાણે તેની સપળો સક્રિય રેવાને લીધે હણાઈ ગઈ હતી. વાસિલીને જોઈને રૂઠીથી તે ઘોર ઘોર જોઈમાં આંસુ સારવા લાગી.

વાસિલીએ પૂરા રહ મહીનાથી રૂઠી-જર્મન જંગ જોયો હતો અને કેટલાંયે વાર ભયંકર દરયોનો તે સાક્ષી બન્યો હતો, પણ આવું કરુણ ચિત્ર તેણે કદી નિહાળ્યું નહોતું. ધરની પાછલા ભાગમાં નાનકડા વાડામાં સ્વેત ખરકનો ગાલીચો પથરાઈ ગયો હતો અને તેની ઉપર એ માસમ બાળકોની અથબલી કાળી લાસ પડી હતી. ૭ વર્ષનો છેકરો અને ચાર વર્ષની કૂચની કળી સી બાળકો જર્મન ફેવાનિયતોનો ભોગ બન્યાં હતાં. મા બોલી, “ કાલે રાત્રે ત્યારે જર્મનોના નાકા ત્યારે અમારા

મકાનોને સળગાવતા ગયા. અમે બધા તો બાગીને છૂપાઈ ગયા હતા. મને હવું કે મારાં બાળકો પોતાની કાઠીને ઘેર 'સંતાપા હશે, પણ તે તો આટલામાં ક્યાંક રમી રહ્યાં હતાં. હું અભાગણી સાંગેના ખડિયેરમાં છૂપાઈ ગઈ હતી. ત્યાંથી હું બહુ જોઈ શકતી હતી. ઘરમાં આગ લાગેલી જોઈને બાળકો દોડતાં ઘર પાસે આવ્યાં અને એકબીજાને વળગીને બપોલોત નયને આમ તેમ જોઈ રહ્યાં હતાં. તે જ વખતે પાંચ સાત જર્મન લશ્કરીઓ ત્યાં આવી પહોંચ્યા અને તેમને પકડ્યા. હું મારાં બાળકોને જોઈને તેમને લેવા ખડિયેર-માંથી બહાર નીકળતી હતી ત્યાં તો આ જર્મનોને આવેલા જોઈને ફરીથી સંતાઈ ગઈ. હું માનતી હતી કે બાળકોને તે સોફા શું કરવાના છે ? છેવટે છોડી જ દેશેને ? પણ તે રાક્ષસોએ તો તેમને ઉપાડીને એકદમ આગમાં ફેંક્યાં. સળગતા મકાનના પ્રકાશમાં હું સંધળું જોઈ રહી. મારા આ કાનો મારાં કુમળાં બાલુકાઓની અંતિમ ચીસો સાંભળતાં પહેલાં ફરી ન ગયા. બાળકોને આગમાં ફેંકીને તરત જ જર્મનો તો ચાલી નીકળ્યા. મેં બહાર નીકળીને ચીસો પાડી અને સોફા તરત જ દોડી આવ્યા. તેમણે મારાં લાડકાંઓને આગમાંથી કાઢ્યાં તો ખરું, પણ કેવી રિયલિટીમાં, તે તમે જુઓ છે."

વાસિલી આ કશું વાતાવરણમાં ઝાંખીવાર થોભી શક્યો નહિ. તેને થયું કે જો તે આ નિર્દોષ બાળકોની અધઃજીવી લાચ જોતો અહીં જોતો રહેશે તો જરૂર મરેા જની જરી એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના તે ગંભીર થઈને પાછો વળી ગયો અને પોતાના ઘર તરફ ચિંતાવુર થઈને દોડ્યો. થોડી જ વારમાં તે પોતાના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યો. તેના ઘરને આગે ઝડપ્યું નહોતું એ જોઈને તેને કેંક શાંતિ થઈ. ઘરની પાછળ આવેલો નાનકડો બાગ પણ સહિસલામત હતો. પણ તરત જ તેણે જોયું કે બધે રમવાન-શાંતિ પથરાઈ મઈ હતી. તલે મેતાનો સન્નાટો !

આંખમાં જઈને તેણે કંઈક ખપડાવ્યા,

પણ જવાબ ન મળ્યો. ફરીથી તેણે જોરથી બારણું પર હાથ ટોક્યા. બીજી વાર, ત્રીજી વાર, ચોથી વાર...પણ કંઈ અવાજ સંભળાયો નહિ. આવી ઘેર શાંતિ વાસિલીથી સહી મઈ નહિ. તેણે જોરથી રાડ પાડી, 'અન્ના ! ખ્યારી અન્ના !' અન્ના તેની પત્નીનું નામ હતું. તેની જૂમમાં વિચિત્ર કંપ મિશ્રિત થયો.

પાછળથી અવાજ આવ્યો, 'થાયુ, બોઈ વાસિલી ?'

વાસિલીએ પાછું વાળીને જોયું, તેના છુટ્ટો પડેલી સોજર નજરે પડ્યો. વાસિલીએ વ્યક્તિય રવરે પૂછ્યું, 'એહો, સોજરકાકા ! મારી અન્ના ક્યાં છે ? લીઝા અને માયો ક્યાં છે ? કહો, કહો, જલ્દી કહોને !'

સોજરે જવાબ આવ્યો, 'બાગની પાછળની તળાવડીના ઘેરા ઝાંખરામાં સંતાઈ બેઠી છે. તમારા ઘરને જર્મન કમ્પેરે પોતાનો અડી બનાવ્યો હતો. તેના ડરની મારી તે બાજુ સુધી સંતાઈ રહી છે. જરા ઊભા રહો, હમણાં હું તેને બોલાવી આવું.'

વાસિલીના છવમાં છવ આવ્યો. થોડી ઉદ્વિ-ગ્નતાની સાથે તે રાડ જોતો થોંભ્યો. થોડી જ વારમાં તેણે એક ઝીને પોતાની તરફ આવતી જોઈ. અરે, શું આ જ અન્ના છે ! જ્યારે તે લશ્કરમાં જોડાયો ત્યારે અન્નાને તે ધુતીની હાલતમાં છોડીને ગયો હતો. એ જ સુંદર અન્નાનો અહેરો આજે ફિજો પડી ગયો હતો તેનો હાથ ઝીલીને ફરા થઈ ગયેલી બાલિકા ચાલી આવે છે. તે માપી હોતી જોઈ એ. અત્યારે પાંચ વર્ષની તે જણાય છે. પત્નીને જોઈને વાસિ-લીનો અહેરો મસકી ઊઠ્યો. તે તરત જ તેની પત્નીને મળવા દોડ્યો. પણ આ શું ? અન્ના આટલી ખિન્ન કેમ જણાય છે ? પોતાની નાની પુત્રીને જોઈને લઈને તેણે અન્નાને પૂછ્યું : "લીઝા ક્યાં છે ? હવે તો તે બહુ થોડી થઈ ગઈ હશે !"

અન્નાની નિઃશ્વાસ આંખો પર આંસુનાં તોર-

છિયાં બંધાયાં. તેણે બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ હોમો બેરાઈ આવ્યો. તેના હોઠ જરાક ફેંકીને રહી ગયા. કંપતી આંગળાઓ તેણે બાગની. દિશા તરફ બતાવી. વાસિકી સમન્યો કે લીઝા માંદો છે. અન્નાની આંગળી પકડીને તે બાગ તરફ ચાલ્યો છુટ્ટો સોજર પાછળ આવતો હતો.

બાગ તરફથી છવાયેલો હતો. ફાલુબરને માટે વાસિકીને યુગ્મ કે તે રચ્મુ' જોઈ રહ્યો છે. થોડી જ વાર પહેલાં બેયેયું મહાભયંકર અને હૃદયવિદારક દરમિયાન તેનો પીછો જ પકડી રહ્યું હતું. અહીં પણ એક ખૂણામાં મ્વેત હિમ પર એક બાલિકાની અધનવી લાય પડી હતી.

સહસા અન્ના ચીસ પાડીને રાવા લાગી. નાની માથો ડૂસકા બરતી હતી. છુટ્ટો સોજરની આંખો પણ બરાઈ આવી. ત્યારે જ વાસિકીને ખ્યાલ આવ્યો કે તે રચ્મુ' નહોતો જોતો. સામે પોતાની ખ્યાલ પુત્રી લીઝાની જ લાય પડી હતી. લીઝા સામેસામ થોડી ચર્ચ ગઈ હતી અને તેનું બદન ખીલી નીકળ્યું હતું. કાલ સુધી તે જીવતી હતી. પૂરા ૨૯ મહિનાથી પિતાના પુનરાગમની તે અંખના કરી રહી હતી...અને આજે ?

વાસિકી એકએક ગંભીર બની ગયો. સિતલીની પૂરી ચેતના જાગૃત થઈ ગઈ આકંઠ કરતી પત્નીના ખભે હાથ મૂકીને તેણે કહ્યું, 'અન્ના ધીરજ ધર અને મને કહે કે આ યુગ્મ કેમ ?'

અન્ના બોલી શકી નહિ. તેણે સોજર તરફ જોયું. સોજરે મળું ખંખેરીને કહ્યું, 'જર્મન કમ્પાઈરે તમારા ઘરને પોતાનો અડી બનાવ્યો ત્યારે અન્ના પોતાનાં જમ્યાંઓ સાથે પાછળની સુકાઈ ગયેલી તલાવડીની કાંઠામાં છપાઈ ગઈ. મામના બધા લોકોએ નક્કી કરેલું કે અન્નાનો પતિ ફોજ અફસર છે તેમ જર્મનો જાણે નહિ. અન્ના અને તેના બાળકોએ એટલી તકલીફો—'

વાસિકી વચ્ચે જ બોલી બેઠો, 'કાકા, એ વાત છોડો. મને કેવળ એ જ પત્રાવો તે લીઝાને

શું થયું ?' એમ કહી તે લીઝાના શરીરની પાસે બેસી પડ્યો અને તેના અર્ધબળ્યા મુખ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

ફાલુબર સોજર મૌન રહ્યો. પછી આ કડવા સમાચાર આપવાને શબ્દો એકઠા કરતો તે બોલ્યો, 'પરમ દિવસે જર્મન કમ્પાઈરેનો જન્મદિવસ હતો. રાત્રે તેણે પોતાના દોરતો સાથે ખૂબ જ શરાબ પીધો. બ્યારે બધા ચાલ્યા ગયા અને પોતે એકલો રહ્યો ત્યારે તેણે પોતાના અર્ધલીને કાઢી છાકરીને પકડી લાવવા ફરમાવ્યું. મધરાતનો વખત હતો, અર્ધલીને અન્ના અને તેનાં બાળકો કંતાપા હતાં તે જગ્યાની ખજર હતી. તે બદમાશ ત્યાં જઈ પહોંચ્યો. બધા ઘેરી નિદ્રામાં હતાં. અન્નાને ઉપાડી જવાની તો તેની હીમત ન થાવી, પણ ચૂપચાપ તે ૧૪ વર્ષની લીઝાને ઉપાડી ચાલ્યો. તરત જ લીઝા જાગી ગઈ, 'પણ તેનું મોં દગાવી દીધું, જેથી તે ચીસ ન પાડી શકે, લીઝા ફક્ત ૧૪ જ વર્ષની હતી પણ તેના શરીરનો વિકાસ સારી પેઢે થઈ ગયો હતો. જર્મન કમ્પાઈરે તેના પર બધાતકાર કરવા ધસી ગયો. લાર પહેલાં તો તેને લણી ચાચના કરી; પણ એ શેતાન માન્યો નહિ અને લીઝાને પોતાની પાસે ખેંચી. લીઝાએ તેના ગાલ પર એટલા જોરથી બટકું બધું કે એક ગાલ કપાઈ ગયો.

'તે ઝોરીસર તરત જ કાંધથી પોતાની પીરતોલ ખેંચી કાઢી અને લીઝાને ગોળામાર કરી મારી નાખી. બ્યારે મદિરાનો નશો ઉતર્યો ત્યારે તેને પોતાની બૂલ સમગઈ. પોતાનો આ ગુન્હો છપાવવા તેણે લીઝાને કામળામાં લપેટી તેના પર પેટ્રોલ છોટી આગ લગાડી.'

આટલું બોલી સોજર ચૂપ થઈ ગયો. આ બધું સાંભળીને વાસિકી ચૂપચાપ બેસી રહ્યો ન તો તેણે ચીસ પાડી કે ન તો તે રોયો. અનિમિત્ત નખને તે પોતાની લાડકો લીઝાના અર્ધદેહ ૨૯ પ્રતિ જાકી રહ્યો.

સદસા વાસિલીને થયું, મસળી નાખેલા પુષ્પ સમી સામે પડેલી લીઝા એ લીઝા નથી. એ તો મદામદિમાચાલિની મા રૂચ માતાના હજારો લાખો નિરાધાર બાળકોનું પ્રતીક છે, અને કયા મહાદાનને રૂચ માતાના ઘરના વિચાળ આંમણને. એક મહારમયાનના રૂપમાં પરિચિત કરી દીધું છે. તે પોતે બરાબર જાણે છે.

તરત જ વાસિલીના દેહમાં એક નૂતન શક્તિની ઝલક જિભાર્ધ આવી. તે એકદમ જિભો થઈ ગયો. માથોને ખાર કરીને આંત્રાની વિદાય લઈને તે માથી નીકળ્યો, ખારડોલ બણી. વાસિલીએ પોતાની બટા-નિયતા ક્રમાંકરના મદદ આશ્રય વચ્ચે તેને પોતાની રજા રદ કરવાની વિનંતિ કરી, ત્યાં સુધી વિમલ માણુ છે ત્યાં સુધી એક રિવસની છૂટી પછુ હવે તેને હરામ હતી. રહ મહિના થાં, રહ વર્ષ કેમ નથી થતા ? નાઝી જર્મનીની લડાઈ પૂરી થયે જ તે જ'પરી.

* * *

વાસિલી હવે તફન બદલાઈ ગયો હતો. તેની બહાદુરી માટે એ મત હતા જ નહિ. પણ હવે તો તે વધારે અનુની બની ગયો હતો. 'જર્મન' શબ્દ પર જ તેને નફરત થઈ ગઈ હતી. કોઈ પણ જર્મન તેના હાથે મરાતો ત્યારે તેનું હૃદય ચાંત થતું. ન જાણે રૂઢી ફોજમાં આવા કેટલાયે વાસિલીઓ હતા, જેમનામાં પ્રતિદિસાની આગ સદેવ બજીલ્લી રહેતી. પણ વાસિલી હવે પહેલાંની જેમ ભોખમમાં ઝપ-લાવવાનું અવિભારી સાહસ કરતો નહિ. તેનામાં હવે જિંદગી પ્રત્યે એક જાતનો મોહ ઉત્પન્ન થયો હતો. હવે તે જીવતો રહેવા ઇચ્છતો હતો, જેથી બને તેટલા જર્મનોનો તે સંહાર કરી શકે

તેની બટાલિયન જર્મનીના ફ્રેંકફોર્ટ નગર સુધી પહોંચી ગઈ. હવે ત્યાં જર્મનો રજીમેન્ટો અડો થયો. કિલ્લરનું હરમાન હતું કે કોઈ પણ જર્મન સૈનિક પીછેહઠ કરવી નહિ કે રથીઅન ફોજને સરણે જવું નહિ. તેનો રપ્પટ ફૂકમ હતો કે લડતાં લડતાં

જન આગો, પણ પાછા પગમાં બરતા નહિ. આમ કોવાથી યુદ્ધ તથા ધમસાણ અને બધાનક જનું.

સૌથી વધુ કહ્યું તો જર્મન નાગરિકોની હતી-ખાસ કરીને બાળકો, સ્ત્રીઓ અને જુદોની. ફ્રેંકફોર્ટ હોડીને બાગી ઘડાય તેમ તો રજુ નહોતું. નગરની એકેએક ઈમારત કિલ્લેબંદીનું કામ કરી રહી હતી. રથી હવાઈ જહાજો રજુગાડીઓ અને મોટી તોપો ફ્રેંકફોર્ટને જર્મનદોરત કરી રહી હતી.

આજ સવારે વાસિલીએ હર્પથી જર્મનીનું પતન નીરખ્યું. તેની આંખો સામે જ મેંકડો જર્મનો સૈનિકો અને નાગરિકો હણાતા હતા. ફ્રેંકફોર્ટના રૂઢીઓએ બહુ ખૂરા હાલ કપી હતા. છેલ્લાં ૪૪ મહિનાથી વાસિલી આ દિનની રાહ જોતો હતો.

સાંજ પડી ગઈ હતી. ફ્રેંકફોર્ટ બડકે બળતું હતું. જર્મન નગરના હાલહવાલ જોવા વાસિલી એકલો જ ગામમાં ફરવા નીકળી પડ્યો. આગની ભજૂલતી ત્વાળાઓ તેના હૃદયને અપૂર્વ શાંતિ આપતી હતી, તે બગી રહેલા એક વૈરાન મહોલ્લામાં જઈ પહોંચ્યો. અમાનક તેણે સળગતા અગ્નિનાં સુસવાટા વચ્ચે કોઈના રૂદનનો કશું અવાજ સાંભળ્યો. ત્વાળાઓના ધૂ-ધૂ પવનિની તુલનામાં આ અવાજ ધણે ક્ષીણ અને કોમળ લાગતો હતો. પણ રૂદનમાં રહેલી ધેરી દ્રાવકતાને કીધે તે અવાજ જુદો જ તરી આવતો હતો. વાસિલીનું હૃદય પણ આ રજુ અવાજ સાંભળીને કંપી જઈતું.

તેણે ધ્યાનથી સાંભળ્યું, તો તે અવાજ બાળુના સળગી રહેલા ઘરમાંથી આવતો લાગ્યો. કાજુબર થંભીને વાસિલી તે મકાનમાં ચેડો. આગના મડકા-ઓએ રાત્રીમાં પણ ઘરમાં અગ્નિવાણું ફેલાવ્યું હતું. અમમના પ્રકાશમાં તેણે ખરેખર કશું દરજ નીરખ્યું. એક જર્મન યુવતી મરેલી પડી હતી. તેની છાતી પર ઢળીને કોમળ કુદરતી એક અડી ત્રણ વર્ષની બાલિકા ન જાણે કેટલાયે વખતથી રહી રહી હતી. વાસિલીએ તરત જ તેને તેડી લીધી. તેને મોઢમાં લેતાં જ તે રડતી બંધ થઈ ગઈ. પણ

કલ્પોના આકૃંદની પ્રતિક્રિયા રૂપ દૂસકાં હજી પણ તે ભરી રહી હતી. રહી રહીને તે અધિક કરચુ રવરે ચીસો પાડતી હતી.

હવે ધરમાં આગ ફેલાઈ જતી હતી. વાસિલી તરત જ તે બાળકોને લઈને બહાર નીકળી ગયો. બહાર નીકળતાં જ તેના ધ્વાનમાં આવ્યું કે તે સિમેન્ટબિલ્ડિંગમાં નહિ પણ ક્રેંકેટમાં છે; અને ક્રેંકેટ તો પોતાના સાથીઓએ છોટેલું પહેલું દુરમન શહેર છે.

તેણે આ દુરમનની બાલિકા સામે ક્રોધથી જોવાનું કમ્પ્યુટું, પણ પ્રયત્ન કરવા છતાં પણ તે ઉશ્કેરાઈ ચક્રવે નહિ. બાળકોએ તો હવે રોવાનું તફન બંધ કરી દીધું હતું. વાસિલી તરફ મંદ મંદ દસીને તે ધીમેથી બોલી, 'પપ્પા !' કેટલો નિષ્કર્ષક અને મધુર સ્વર હતો !

વાસિલીએ છેલ્લા ૪૪ મહિનામાં એક વાર પણ આવો મધુર અવાજ સાંભળ્યો નહોતો કે આવું મીઠું હારવ જોઈ નહોતું. આજથી ૪૪ મહિના પહેલાં તે લડાઈમાં જોડાયો ત્યારે માપો પણ આવું જ મધુર બોલતી. પણ માપો યાદ આવતાની સાથે તેને લીકા પણ યાદ આવી. એક જર્મન પિસાચે કેટલી કુરતાથી તેનો છવ લીધો હતો ! અને આ બાળકી પણ કેઈ જર્મનની જ છે ને ?

વાસિલીનું હૃદય ક્રોધથી મુજી ઊઠ્યું. તેણે કમ્પ્યુટું કે પોતે અંતરની સંપૂર્ણ પ્રતિક્રિયાને જમાવીને પોતાને એક ફર પશુ બનાવે-એક એવો ફર પશુ કે જે આ નાનકડી બાળકીના તથ તથ જેટલા ટૂંકા કરી નાખે. તેમ ન થઈ શકે તો કમમાં કમ પેલા શેતાન જર્મનોની જેમ તેને બજીકતી જ્વાળામાં ફેંકી દે.

બાળકી પુનઃ બહુ જ મીઠા સ્વરે બોલી, 'પપ્પા !' કણબર રહીને પોતાની કાલી બાપામાં કણ્ઠુ : 'પપ્પા, મને બહુ બૂખ લાગી છે.'

વાસિલીને યધું કે પોતે નિર્જળ બની રહી

છે. પોતાના સંપૂર્ણ સૈનિકપણને એકત્રિત કરીને તેણે ચાલું કે પોતે કંઈ ન કરી શકે તો છેવટ તે બાલિકાને ત્યાં ને ત્યાં છોડીને જતો રહે. જગર-દસ્તીથી હૃદયમાં ફરમાવ લાંબીને તેણે તેને પોતાની ઝાઘમાંથી એની કાઢવા પ્રયત્ન કર્યો. પણ બાલિકાએ તેને પોતાનો 'પપ્પા' જ ધારી લીધો હતો. તેનો પિતા સૈન્યમાં જોડાયો હશે અને ઘણા દિવસથી તેણે તેને જોયો નહિ હોય. તે એકદમ વાસિલીની રેફ બાકી પડી અને પ્રેમથી 'પપ્પા ! પપ્પા !' કહેવા લાગી.

તો પણ વાસિલીએ પરાણે નિર્દયતા ધરીને એક ઝટકાથી તેને પોતાની છાંતીથી અલગ કરી દીધી. તેને એ નિર્જન, સુમસામ, સળગતી સડક પર છોડીને ત્વરાથી બાગી જવાનું બાધું.

બાલિકા કણબર તો શાંત થઈ ગઈ; પણ ફરીથી અસહાય કે 'પપ્પા ! પપ્પા !' પોકારતી જમીન પર પહોંચી.

વાસિલી એક તૂટી પડેલી દિવાલને ઝાણે રહીને આ જોઈ રહ્યો હતો. 'પપ્પા ! પપ્પા ! પપ્પા !' ના કરચ આતંકાદે તેનું હૃદય વિદારી નાખ્યું. જર્મનોનાથી ન હારનારો વાસિલી આ નિરાધાર બાળકીથી ખરાબ થયો. તેની મા મરી ગઈ હતી, આપ પણ લડાઈમાં મરી ગયો હશે. ન જલ્દી કેટલાય સપ્તથી તે બૂખી હશે, તરસી હશે. એ બધું જૂહીને તે પોતાના આ કલ્પિત પપ્પાને પોકારી રહી હતી.

દિવાલ પાછળથી વાસિલી એકદમ બહાર નીકળ્યો અને અત્યંત પ્યારથી તે બાળકીને તેણે તેડી લીધી.

...યુદ્ધ બાદ જ્યારે વાસિલી પાછો પોતાને ગામ આવ્યો ત્યારે પોતાની ૧૪ વર્ષની લીકાની જગ્યાએ ૩ વર્ષની એક બીજી બાળકીને સાથે લેતો આવ્યો. લોકોને તે કહેતા, 'મારી લીકા રૂપ બદલીને પાછી આવી છે.'

અને તે પણ પોતાના અંતરથી ખરેખર માનતો કે એ લીકાનું જ પુનરાગમન છે.

આવતો દુકાળ અને તેના ઉપાયો

શ્રી. જયેતીન્દ્ર દવે.

આ જો કંઈ હડતાલ છે કે શું ?

કલાક થયાં બસ માટે વાટ જોઈને હું જીલો રહ્યો હતો છતાં એક પણ બસ જતી કે આવતી દેખાઈ નહિ, તેમ જ એ રસ્તા પરનો દ્રામબ્યવહાર પણ બંધ પડ્યો હોય એમ મને લાગ્યું એટલે મારી બાજુએ જીભેલા એક મુદરથને મેં ઉપસો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘તમારે એવો પ્રશ્ન પૂછવો નહિ,’ એ માર્શિએ કહ્યું. ‘કેમ ?’ મેં પૂછ્યું.

‘હડતાલ ક્યે દેહાડે નથી હોતી ? આજે કોની હડતાલ છે, એમ પૂછવું હોય તો પૂછો,’ એમણે મને જવાબ દીધો.

‘આજે વળી કોણે હડતાલ પાડી છે ?’ મેં પ્રશ્ન સુધારીને ફરી પૂછ્યો.

‘આજે’ તલવાર ના નાવિકો હડતાલ પર જીતપો છે,’ એમણે કહ્યું.

‘અને એ હડતાલ પર જીતરેલા’ તલવાર ના નાવિકોની તલવાર બસ ને દ્રામ પર પણ ફરી વળી લાગે છે,’ મેં કહ્યું.

‘હા, લાગે છે તો એવું જ. કંઈ પણ બને છે એટલે દ્રામ ને બસ બંધ થઈ જાય છે’ એમણે ફરિયાદ કરતાં કહ્યું.

‘જેમ કોઈ પણ બે વ્યક્તિ વચ્ચે ઝડપો થાય-પછી તે પતિપત્ની હોય કે મિત્રો હોય-તો તેમાંથી કોમી રમખાણ ફાટી નીકળવાનો બધ જીલો થાય છે, તેમ કોઈ પણ માલિક અને નોકરો વચ્ચે ઝડપો જાળતાં હડતાલ ફાટી નીકળે છે અને કોમી રમખાણમાં નિર્દોષ મનુષ્યો હોમાઈ જાય છે તેમ બસ ને દ્રામ એ હડતાલના ગણિ બને છે,’ મેં કહ્યું.

‘અત્યારે આપણા દેશમાં આ હડતાલનો જે પવન ફૂંકાઈ રહ્યો છે તે બહુ જ ખરાબ ચિહ્ન છે. એને લીધે દેશ આખો હેરાનપરેશન થઈ જશે.

માંડોમાંડ કડવાસ વધી જશે. ધંધો રોજગાર ઠંડા પડી જશે. માણસો જીએ મરશે’ ધીર ગંભીર સ્વરે, અદૃશ્ય હડતાલિયાઓને ચેતવણી આપતા હોય તેમ, એ મુદરથ બોલ્યા.

હડતાલ, હેરાનગતી ને જીંબમરાનો વિચાર કરતો હું ઘેર આવ્યો ને ‘પ્રતિમા’ના આવતાં અંક માટે લેખ લખવા ગોઠા. પણ હડતાલનો પવન મને પણ રપડી ગયો હોય એમ લાગે છે. હું લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું ને માંડું મન કહે છે-અંતરનો અવાજ બોલે છે-ફનિયામાં બધા જ હડતાલ પાડે છે. તું શેનો લખલખ કરી કરે છે ? હિંદુસ્થાનમાં દુકાળ આવી રહ્યો છે ત્યારે તને લખવાનું મન કેમ થાય છે ? ‘હું’ જાણું છું કે આ દલીલ તર્કન બ્રામક છે. પણ લખવાનું મારી વાળવા માટે આ માંડું મન કોઈ ને કોઈ બંધાનાં શોધે છે. થોડી વાર કાળજી ને કલમ આધાં ધૂંકીને હું અંતિમ લઈ છું અથોત બહુ દ્રેક મુદતની હડતાલ પર જીતવું છું ને પછી પાછો લખવાનો પ્રયત્ન કરું છું ને ફરી મન દલીલ કરવા માંડે છે; આ દુકાળ-દુકાળ-દેશબરમાં દુકાળ આવવાનો ! તને કંઈ થયું નથી ? તું નીરાંતે લેખ લખવા બેસશે ?

‘હોય, ઝાલુ ઝાલુના ધર્મ કરે, આપણે આપણા કરીએ,’ મદદબંધની આપ વાણી સંભળાવી હું મનને યાંત પાડું છું છતાં કંઈ પણ લખવાનું મન થતું જ નથી. કશું જ કારણ નથી, છતાં મારે પણ હડતાલ પાડવી જોઈએ એમ મને લાગ્યાં જ રહે છે. બીજાઓ હડતાલ પાડે છે તેની આટલી બધી અસર મારા મન પર પણ થઈ છે તે જાણી મને ગભરામણ થાય છે કે મને ત્યારે ને મને તે રીતે હડતાલ પર જીતરી પડી હું મારી જાતને ને આસપાસનાં હેરાન તો નહિ કરી મૂકું ?

અને આ દુકાળ આવવાની તૈયારી કરી રહ્યો છે તેવું કારણ પણ, મને લાગે છે કે આપણે ત્યાં

ને હડતામે પડી રહી છે તે જ છે. આકાશના મહોની અસર પૃથ્વી પર વસતાં મનુષ્યોનાં જીવન પર થાય છે. સૂર્યને લીધે રાતદિવસ ને ઋતુઓના ફેરફાર થાય છે, ચન્દ્રને લીધે સમુદ્રમાં ને પ્રેમીઓના હૃદયમાં ભરતી આવે છે ને ખીળ મહો માણસનું ભાવિ ધરે છે. એ પ્રમાણે આકાશના મહાદિકની અસર પૃથ્વીનાં પ્રાણીને પદાર્થો પર થાય છે તો પૃથ્વીના પ્રાણી ને પદાર્થોની અસર આકાશ પર પણ થાય તેમાં શી નવાઈ ? અસર હંમેશાં અન્યોન્યને પહોંચે છે. એકની અસર બીજાને થાય તો બીજાની અસર પહેલાને થયા વિના રહેજ નહિ. એટલે પૃથ્વી પર પડતી હડતા-લોને પરિણામે આકાશમાં પણ હડતાલનો વાયુ વાયો. પૃથ્વી, વાયુ, અગ્નિ, તેજ, આદિ પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોએ પણ હડતાલ પાડવાનો ને તોફાન મચાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. 'અનાજ વાવો, અનાજ વાવો' એવા આયણુ બ્રહ્મચર્યાજી છતાં પૃથ્વી માતાએ અનાજ પેદા કરવાની ના પાડી. હમણાં વરસશે એવી આશા આપતાં વર્ષોનાં વાદળો, વાટ જોતાં મનુષ્યો મોં વકાસીને જીમાં રહે ને જીભી રહ્યા વગર રોશન વટાવીને ધમધમાટ કરતી બસ પસાર થઈ જાય, તેમ વરસાદની ઉત્કંઠ નયને વાટ જોઈ રહેલા ખેડૂતોને નિરાશ કરીને, વીખરાઈ ગયાં. ઝંઝાવાત ને વટાળ જગાવીને આડી રહેલું કામ વાયુએ પૂરું કર્યું. આ સર્વને લીધે હવે દુકાળ મોં ફાડીને આવી રહ્યો છે.

ઝાલા માણ્યો આવતી આપણો પહેચેથી જ વિચાર કરી તેનો ઉપાય કરવાની યોજના ધડી રાખે છે. તે રીતે આપણે પણ દેશ પર દુકાળ આવી પડે તે પહેલાં તેનો સામનો કરવાની તૈયારી કરવી જોઈએ. આ માટે એ વિષયમાં પ્રમાણબુદ્ધ ગણી યકાય એવા પુરોગામે અત્યાર અગાઉ સલાહ-સૂચના વગેરે આપ્યાં જ છે. પણ એટલું બસ નથી. આ વિષય પર યોગ્યતાનો ને સાંભળવાનો સદ્ગુણ અધિકાર છે. જેને જેને કંઈ સૂચના કરવી હોય તેણે કરવી જોઈએ. કારણ કે જુદા જુદા

મનુષ્યો તરફથી દુકાળની આપણે અટકાવવા માટે જુદા જુદા નુસખાઓ રજૂ કરવામાં આવે તો સરવાળે દેશને તેથી ઘણો લાભ થાય. દરેક મનુષ્યની ફરજ છે કે એ પોતાના ધરનાં માણસો ને મિત્રો તથા સગાંવડાલાંને ભેગાં કરી દુકાળ અટકાવવા માટે શું કરવું જોઈએ તેની ચર્ચા કરે. મેં પોતે મગરા ઘાટી સાથે પણ આ બાબતમાં વાત કરી જોઈ છે. સવારની રોટલી વધી હોય તો તે રાતે એ ખાતા નથી. 'રોટલી ને રામ જાને ઠંડાં હોય તે ન ચાહે' એમ ગણા યુગના એક સાક્ષર કહેતા તેના ત્યાં કદાચ એણે નોકરી કરી હોય ને તેથી ઠંડી રોટલી પ્રત્યે એને નફરત થઈ હોય એ બનવા-જોમ છે. એવી સવારની વધેલી રોટલી ખારી વાટે એ ફેંકી દે છે એમ મને ખબર પડી એટલે મેં એને અનનો આ રીતે દુરુપયોગ કરવો એ કેટલું ખરાબ કાર્ય છે તે સમજાવતાં કહ્યું 'હવે તો દુકાળ આવી રહ્યો છે. અનાજનો કણકણ સાચવવો પડશે. આટલું પણ આપણને મળે છે તે માટે ઈશ્વરનો આભાર માનવો જોઈએ. રાંધ્યું અનાજ આપણે જો આમ ફેંકી દઈશું તો ભૂખે મરવા વારો આવશે.' જવાબમાં ઘાટીએ કહ્યું, 'દુકાળ કાલ આવવાના હોય તો આજ આવે. મી ઠંડાં નહિ ખાશો. મી. ભૂખે મરશે, પણ ટાઢાં નહિ ખાશો !' 'મરે ભૂખે ભાવે મૃગપતિ કહી ના તૃણ ચરે' એવો વનરાજ સમો આમલી સ્વભાવ ધરાવતા એ ઘાટીને ઘણી મહેનતે કું અનાજની રિયલિટી કપરી છે તે આખરે સમજાવી શક્યો. દેશમાં ભૂખમરો વ્યાપવાનો ને લાખો મનુષ્યો ભૂખથી મરી જવાનો સંભવ છે એ પણ એને મેં સમજાવ્યું. આખરે એ જરા ખીમચો ને જો કે ટાઢી રોટલી ખવાનું તો કોઈ પણ રીતે એણે કબૂલ ન જ કર્યું, પણ એ રોટલી ફેંકી દેવાને બદલે ધરનાં માણસો બીજા દુકાંડે ખાઈ શકે તે ખાતર સાચવી રાખવા એણે તૈયારી દર્શાવી.

દેશમાં દુકાળ આવશે તો શું થશે, એમ કરીને ગભરાવાની જરૂર નથી. આપણા દેશને દુકાળ

અમળ્યો નથી ને દુકાળને આપણે દેશ અમળ્યો નથી. ખેતને લાંબા વખતથી એકપીળતો પરિચય છે. પહેલાં એ આવતો તે અમુક પ્રદેશનો મર્યાદિત પ્રવાસ પૂરો કરીને આત્મો જતો. આ વખતે આખા હિંદુસ્થાનની સુસાકરી કરવાનો એણે વિચાર કયો હોય એમ લાગે છે.

દુકાળ ને દુકાળિયાઓ આ દેશની મહેમાનગિરી આપવા વારંવાર આવવાના છે તેની ખગર આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓને પહેલેથી જ હતી. એટલા માટે મહિનામાં ત્રણચાર ઉપવાસ એટલી કાઢવાની એમણે શાસ્ત્રમાં ભાગ્યશુક્ર કરી છે. વારંવારે તે પર્વણોને દિવસે ઉપવાસ કરવાનું માહાત્મ્ય એમણે વર્ણવ્યું છે ને એ પ્રકારના ઉપવાસ કરવાથી કેટલું પુણ્ય થાય છે તેનું નાસ્તિકોને અતિશયોક્તિમયું લાગે એવું વર્ણન પણ તેમણે કર્યું છે કારણ કે એઓ ત્રિકાલગાની હતા, આવતા દુકાળના પડછાયા એમણે પારખ્યા હતા ને તે માટે થોડોને પહેલેથી તૈયાર કરવાની જરૂર એમણે ભોળું હતી. ખાવું ને શૂખ્મા રહેવું એ મોટે ભાગે દેવનો વિષય છે. થોડે થોડે અંતરે ઉપવાસ કરનાર, અનાજના અભાવે કદાચ થોડો વખત અડધે પેટે રહેવાની જરૂર પડે, તો તેમ કરી શકે છે. ચંદ્રેશમાં રામચાંદો ફાટી નીકળવાનો ભય ભીંસે થાય છે ત્યારે તંદુરસ્ત મનુષ્યોને, એના શરીરમાં અત્યંત સૂક્ષ્મ પ્રમાણમાં એ જ રોગના જંતુ દાખલ કરીને, રોગનો સામનો કરવાને સમર્થ બનાવવામાં આવે છે, તે જ રીતે દુકાળને લીધે ઉપવાસ કરવાનો કદાચ પ્રસંગ આવે તો તે માટે તૈયાર થઈ શકાય એ ખાતર ફરજિયાત નહિ, પણ મરજિયાત ઉપવાસ કરવાની વ્યવસ્થા આપણા શાસ્ત્રકારોએ કરી છે. આખામી દુકાળની આપત્તિની સામે થઈ શકાય તે ખાતર આપણે સર્વેએ ઉપવાસનું માહાત્મ્ય ફરી બધાને બરાબર સમજાવવું જોઈએ. અત્યારનો જમાનો અજાણનો છે. થોડોને શાસ્ત્રવચનો પર પડેલાં જેટલી તક રહી નથી, એટલે દલે થોડો ઉપવાસ કરતા નથી. તેમને ઉપવાસનું મહાત્મ્ય

આ રીતે સંમગ્નવચમાં આવે તો કદાચ એ વાત એમને ગળે ઊતરે ને મહિનામાં ત્રણચાર વખત ઉપવાસ આદરી અનાજ બચાવવાને એઓ તૈયાર થાય પણ ખરા.

આ ઉપરાંત કેટલાક મનુષ્યો દિવસમાં એક જ વાર જાય છે, એવા પુરોનાં ચરિત્રો, તેમની છત્રીઓ આદિ પ્રસિદ્ધ કરી તેમણે અત્યાર સુધી દિવસના એક જ વાર જમીને અનાજનો બચાવ કરી દેશ પર કેવો મોટો ઉપકાર કર્યો છે તેનું વર્ણન કરીને બીજાઓને એમનું અનુકરણ કરવા માટે આગ્રહભરી વિનંતિ કરતા લેખો છાપાઓમાં વારંવાર પ્રસિદ્ધ થાય એવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એથી એ આગળ વધીને એક કે બે જામને દિવસને આંતરે જમવાથી તબિયત ને સ્વભાવ કેટલા સુધરે છે તેના દાખલાઓ વેષ, હકીમ ને ડોક્ટરો પાસે તૈયાર કરાવી થોડામાં તેનો પ્રચાર કરવો જોઈએ.

આપણામાં કહેવત છે કે હાથ ને આહાર વધારી વધે ને ઘટાડ્યા ઘટે. દરેક માણસ રોગ થોડો થોડો ઘટાડો પોતાના ખોરાકમાં કરે તો દેશમાં કેટલા બધા અનાજનો બચાવ થાય ! મુઝઈમાં અશ્વાત્થ સ્વામી માણસો છે. એ બધાં સામાન્ય રીતે દિવસમાં બે વાર ખાય છે. એ સૌ દરેક વખતે માત્ર એ જ કોળિયા ઓછું અનાજ ખાવાનો નિશ્ચય કરે તો એકસો ને બાર લાખ કોળિયા જેટલા અનાજનો બચાવ થાય અને એટલા અનાજથી કેટલાય ગરીબનાં પેટ ભરી શકાય. અને એમાં કોઈને જરૂર જેટલો મુરબંધી લાગશે નહિ. સાધારણ રીતે આપણે જરૂર કરતાં વધારે જ ખાતા દોષ્ટો છીએ. અનાજ ને પાણી એ જીવનની ખાસ જરૂરિયાતની વસ્તુ છે. એના વિના શરીર ટકી શકે નહિ એ ખરું પરંતુ એને લીધે જેટલા જીવોની હાનિ થઈ છે, નેટલો એના અભાવથી થઈ નથી એ પણ વિચારના જેવું છે. અપચાથી ને અપચતે લીધે જીવનના ધનારા ધીમ ધીમને લીધે જેટલા મનુષ્યો મૃત્યુ પામે છે તેટલા મનુષ્યો અનાજ

અભાવે મૃત્યુ પામતા નથી. રેલને લીધે ને પાણીમાં આવતાં જંતુઓને કારણે જેટલાં મનુષ્યો અકાળ અવસાન પામે છે તેનાથી સોમા બામના મનુષ્યો પણ પાણીને અભાવે એટલે તરસે મરો જતાં નથી.

જમવા માટે અત્યારે જે પ્રકારનો ખોરાક આપણે લઈ રહ્યા છીએ તેમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરવાની જરૂર છે. પચવામાં બારે ને બે તેટલો ભેરવાદ ખોરાક આપણે, થોડા સમય માટે-કુકાળ આવડેને જય ત્યાં સુધી, ખાવાની જરૂર છે. એને લીધે અનાજ પચતાં વાર લાગશે ને વસ્તુ સ્વાદિષ્ટ નહિ હોય એટલે ખાવાની રુચિ પણ નહિ થાય. માત્ર શરીર ટકાવવા માટે ખાવાનું છે, સ્વાદ ખાતર નહિ એવું બાન પ્રત્યેકને થવું જોઈએ. અને એવું બાન થાય તે ખાતર રસોઈમાં સ્વાદની વસ્તુઓ બધી જ દૂર કરી રસોઈને લગભગ દવા જેવી બનાવવી જોઈએ.

આ દવા શબ્દ પરથી એક ખીટા વાત મને યાદ આવે છે. ૧૫૬ વખત પર મને ખાવાની રુચિ નહોતી થતી ત્યારે મારા એક ઝોળાખીતા ડોક્ટરની પાસે હું દવા લેવા ગયો હતો. 'મારામાં પણ રમૂજની વૃત્તિ છે ને હું' એ વિનોદનું સન્ન કરી રહ્યું હતું ' એમ દર્શાવવા ડોક્ટર સાહેબે મને કહ્યું, 'તમને ભૂખ નથી લાગતી ને ખાવાનું મન નથી થતું' તે સારી વાત છે. ઘરમાં અનાજ ખયરો. 'પણ તમે જો બધાને આ જ જાતનો સલાહ આપશો તો તમારે પણ, રુચિ હોવા છતાં, ભૂખે મરવાનો વારો આવશે. કોઈ દરદી તમારે ત્યાં આવશે નહિ' એ એમને કહ્યું ને 'એ તો હું અમથો હસતો હતો' એમ કહેજો. એમણે મેં કંઈક દવા લખી આપી. એમણે તે વખતે જે હસવામાં કહ્યું હતું તેનો અત્યારે મંજીર બાવે અમલ કરવાની જરૂર આવી પડી છે. બજારમાં જે જે શક્તિની ને પચાવવાની દવાઓ વેચાય છે તે એકદમ બધ કરારી દેવી જોઈએ. ડોક્ટરોને પણ બે ત્યાં સુધી એવો દવા ન વાપરવા માટે કડક

સૂચનાઓ કરવી જોઈએ. દેશમાં અનાજ ઓછું હોય ત્યારે લોફા શક્તિની ને પચાવવાની દવા ખાઈને મજબૂત થવી ને વધારે અનાજ ખાતા થાય એ કેમ પરવડી શકે ?

આ ઉપરાંત ચહાનો પ્રચાર બે તેટલો વધારવો જોઈએ. 'ગરમીમાં ઠંડક આપે. ને શરીરમાં ગરમી આપે' એમ ચહાનાં ગુણગાન કરતાં પાટિયાંઓ રેશન પર લટકાવ્યાં હોય છે, તે પરથી ત્રેરણા લઈ ચહામાં જે જે અન્ય દિબ્ય ગુણો રહ્યા છે તેનાં રસભરિત વર્ણનો કરતી જરૂરખચરના પાટિયાં દરેક શરીરને મહોદ્ધાને નાકે, એ શરીર ને મહોદ્ધાના નામ દર્શાવનારો પાટિયાં છે તેની જોડે જ ઊર્વાં કરવાં જોઈએ. ચહા પીવાથી ભૂખ મરી જાય છે એ જાણીતી હકીકત છે. ભૂખ આપીને આપણને મારો નાંખે એના કરતાં આપણે ભૂખને મારી નાખીએ એ આપણી દષ્ટિએ વધારે યોગ્ય છે અને ભૂખને મારવામાં ચહા આપણને સફાય કરે એટલે દરેક મનુષ્ય બે તેટલી વધારે ચહા પીએ તો એ ખાશે ઓછું ને એમ ચવાથી અનાજ ખયરો. આટલા ખાતર અત્યારે જે જે હોટકો ને વીશીઓ છે ને લોખે છે તે સર્વને એવી ફરજ પાડવી જોઈએ કે પેતાના ધરાકને પહેલાં ઓછામાં ઓછા ચાર કપ ચહા પીવડાવ્યા પછી જ એમનાથી તેમને માટે જમવાની વ્યવસ્થા કરી શકાય. જેઓ ચાદ પ્રીતા ન હોય, તેમનાથી હોટલ કે લોખમાં જમી શકાય નહિ; જેઓ એક જ ચાદ પીએ તેમને માત્ર શાક ખાવાનું મળે; એ કપ પીએ તેને શાક, ચટણી ને કોળા મળી શકે; ત્રણ કપનું પાન કરનારને શાક, ચટણી ને કોર ઉપરાંત દાળ પણ આપી શકાય. ચાર કે વધારે કપ પીએ તેને જ પેટ ભરીને જમવાનું મળી શકે. આ જાનની વ્યવસ્થા થઈ શકે તો માણસો ઓછું ખાતા થઈ જશે. અનાજ સારા પ્રમાણમાં ખયત થશે ને અનાજને સંધરો કરી કાળા બજાર કરનારાઓને કપાએ કાળી દીલી લાગશે કડાય ખાંડ ને દૂધ એટલા પ્રમાણમાં ક્યાંથી લાવવાં એવો કોઈ વાધો

જિહાવે તો તેનો પણ ઉપાય છે. ચઢા દંમેશાં દૂધવાળા જ હોવી જોઈએ એવો કંઈ નિયમ નથી. દૂધ વમરની ચઢામાં લીધું નયોળીને લેવાથી તબિયતને ફાયદો થાય છે. એમ નિસર્ગોપચારના નિષ્ણુઓ પણ કહે છે. ખાંડને બદલે ગોળ અથવા સેકરીન વાપરી શકાય. તેમ ન બની શકે તો ચઢામાં શેરડીના રસનું મિશ્રણ થઈ શકે. ઇચ્છા હોય તો રસ્તા અનેક નીકળી શકે.

હોમિયોપથીની દવા પેટે વસ્ત્ર જેમ સૂક્ષ્મ થતી જાય છે તેમ તેનું મહાત્મ્ય વધે છે. રથૂળ ને ઘન પદાર્થો કરતાં પ્રવાહીની વ્યાપકતા ને શક્તિ વધારે છે ને વાયુ એથી થે વધારે વ્યાપક ને બળવાન છે. આથી જ અનાજ ખાનારા કરતાં ક્રૂરો દૂધ અને પાણી પીને રહેનારા તપસ્વીઓ મોટા મનાય છે ને કેવળ વાલુભાણુ કરોને રહેનાર ઋષિમુનિઓ સૌથી પૂજ્ય લેખાય છે. આ મહાસત્ય સોદાના મનમાં બરાબર ઠસાવીને ખાવા કરતાં પીવા તરફ એમની વૃત્તિ વાળતી જોઈએ. 'ખાઓ જોણું, પીઓ પુષ્કળ' એવા સૂત્રનો પ્રચાર ઠેરઠેર કરવો જોઈએ. ચઢા, ડોશી, સોડા, લેમન, યરબત આદિના ઉપયોગ બંને તેટલો વધારવો જોઈએ. આથી જોણું ખાનારાઓને પણ પેટ ખાલી છે એમ નહિ લાગે. અનાજના અભાવે શરીરને પૂરતું પોષણ નહિ મળે એમ જો લાગે, તો તે માટે વિટામિનની દીકરીઓ, સર્થ સહાય. અને વિટામિન દીકરીઓ તો, કહે છે કે, હવે કોયલા, ધાસ ને લાકડામાંથી પણ બની શકે છે.

જલથૂકરો કહે છે કે આપણા શરીરને જે ધસારો પડે એ તેનું નિવારણ કરવાને માટે ખોટાકની જરૂર પડે છે. નાનપણમાં આપણે રીપ્પા હતા કે આપણું યંત્ર-એન્જન જેવું છે. એન્જનને ચલાવવા માટે જેમ કોલસાની જરૂર પડે છે, તેમ આપણું શરીર કામ કરી શકે તે માટે ખોરાકની જરૂર પડે છે. વાત સાચી છે. એન્જનને ચલાવવું હોય ત્યારે કોલસાની જરૂર પડે

છે, પણ જ્યારે એન્જન સ્થિર હોય છે, ત્યારે એમાં કોલસા પૂરવાની જરૂર રહેતી નથી. અથવા જ્યારે કોલસાની તંગી પડે છે ત્યારે એન્જનને કાં તે। ચાલતું તદ્દન અટકાવી દેવું પડે છે કે એને બંદુ જ ઝોણું ચલાવવું પડે છે. એ જ રીતે અનાજની તંગી આવી પડે ત્યારે આપણા શરીર પાસે ઝોણામાં ઝોણું કામ લેવું જરૂરનું થઈ પડે છે. આપણા શરીરને અનાજની જરૂર પડે છે, કારણ કે એને ધસારો પડે એવો હોય છે તેનું એનાથી નિવારણ થાય છે. આપણા શરીરને ધસારો પડે એ છે, કારણ કે આપણે શરીર પાસે પુષ્કળ કામ કરાવીએ છીએ. હવે જો ધસારો ન પડે એ તો અનાજની જરૂર જ ન પડે. પણ એ બનવું શક્ય નથી. પણ શરીરને ઝોણામાં ઝોણો ધસારો પડે એ એમ તો જરૂર થઈ શકે અને ધસારો જેટલો ઝોણો પડે એ, તેટલું અનાજ ઝોણું જોઈએ. આ માટે દરેક માથુસને ઝોણામાં ઝોણું કામ ને વધારેમાં વધારે આરામ મળે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ. શરીરને શ્રમ પડે એવી રમતમનો તથા ગાયામ હાલ તરતને માટે તદ્દન બંધ કરી દેવાં જોઈએ. એથી બીજો લાભ પણ થશે. રમતગમતના ખાલી પડેલાં મોટાં મેદાનો તથા અખાડાઓમાં શાકભાજી વાવી શકાશે. તોફરોશવાના કસાક ઝોણા કરી નાખી લોકો રાત્રે વહેલા સૂઈ જઈને મોડા જાડે એવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. શૂન્ય લગાડવાનો દવાઓને બદલે જિવ સાવનારી દવાઓનો અહોળા પ્રમાણમાં પ્રચાર કરવો જોઈએ. પ્રાચીનકાળના ઋષિમુનિઓ માત્ર પાણી પીને કે વાવું બધું કરોને હજારો વર્ષ સુધી જીવતા એમ સાંભળીને આપણને નરાઈ લાગે છે, પણ સાચું પૂછો તો એમાં બહુ નરાઈ પામરા જેવું નથી એ લોકો તપશ્વરી કરતા-પણ શારીરિક મહેનતનું કામ ભાગ્યે જ કરતાં. મનન, ચિંતન, જ્ઞાન, નિદિ-જ્ઞાસન, પ્રાણવાયમ, સમાધિ આદિ માનસિક પ્રવૃત્તિઓમાં એ લોકો સ્વાસ્થ્ય રહેતા. એક જ આસન પર બેસી રહેતા. આથી એમને શારીરિક

અમ પહોંચતો નહિ, અને ખોરાકની જરૂર પડતી નહિ. અત્યારે પણ કેષિક યોગી સાત દિવસ સુધી જમીનની અંદર દટાઈ જઈ રહીને હેમખેમ પાછો આવી શકે છે એમ આપણે વાંચીએ છીએ. જમીનની અંદર રહીને શ્વસોચ્છ્વાસ એ થી રીતે લેતો હશે તે મારાથી સમજી શકાતું નથી, પણ સાત દિવસ સુધી એ ખાધા પિના રહી શકે છે તેની મને નવાઈ લાગતી નથી. સાત દિવસ સુધી એને ફક્ત સૂઈ જ રહેવાનું હોય છે એટલે એના શરાસને આરામ જ લેવાતો રહે છે. એને જરાય મહેનત પડતી નથી અને તેથી એને અનાજની પણ જરૂર પડતી નથી.

આમ આપણે આજુ ખાઈને અનાજ બચાવી શકાયું. પણ તે ઉપરાંત બને તેટલાં અનાજ તથા તેને અજાવે શાકભાજી ઉગાડવાની પણ જરૂર રહે જ છે. અનાજ ઉગાડવાનું તો વર્ષોદ પર આધાર રાખે છે, પણ વર્ષોદ ન આવે તો તેને મારેનો ઉપાય પણ એક મિત્રે મૂક્યો છે. એ ઉપાય લઈ શકાય એવા છે, કે નહિ તે તો હું જાણતો નથી. પણ એ વિચાર કરવા યોગ્ય તો છે જ. એઓ કહે છે કે વિમાનમાંથી બોમ્બ વર્ષોવી શકાય, ગોળીબાર કરી શકાય, પ્રચારપત્રિકાઓ નાંખી શકાય,

અનાજ પહોંચારી શકાય તો વરસાદ પણ કેમ ન વર્ષોવી શકાય ? વિમાન દ્વારા શકેરાને આખાને આખાં માગી શકાય તો ખેતરાને પત્તાગી પણ શકાય. તમાર, સમુદ્ર, નદી છત્યાદિ જગાએથી પુષ્કળ પાણી બરાને વિમાનને જ્યાં જ્યાં ખેતરા હોય ત્યાં લઈ જઈને એ ખેતરા ઉપર જાયેથી સૂંઢો દ્વારા કે બીજી કોઈ રીતે પાણીને વર્ષોદ વર્ષોવી શકાય. આ સિવાય ઉપર જણાવ્યું છે તેમ રમતગમત મારેતાં મેદાનો ખોદી કાઢી ત્યાં શાકભાજી વારી શકાય. તે ઉપરાંત શકેરાની મોટી મોટી કુકનોમાં શો-રૂમ હોય છે, ત્યાં એમને ત્યાં વેચાતો વસ્તુઓ મૂકવામાં આવે છે તેને કાઢી નાંખી તેને બદલે એ શો-રૂમમાં શાકભાજીનાં ફૂંડાઓ મૂકવાની એ કુકનોના માલિકોને ફરજ પાડવી જોઈએ. દિવાળીનાં દિવસોમાં તથા બીજા પ્રસંગોએ લોકો દીવાનાં તોરણો ટાંચે છે તેવી રીતે ફૂંડાઓમાં શાકભાજી વારી તેનાં તોરણો ખતારો મંકાને મકાને લટકાવી શકાય.

આ અને આવા ઉપાયો લોકો અજમાવશે તો, જીવતા હશે તે જોશે કે ફુકાગ જેવું કંઈ છે જ નહિ. એ તો કેવળ કાળની કોમ છે, કષ્ટતાની રમત છે, જમી જીલ્યા પછી અદશ્ય થઈ જનાર આલી દુરવ્યવ છે.

હીવાનો મોગરો

હીવાનો મોગરો—

રૂપ નહિ, રંગ નહિ

ગમતી સુગંધ નહિ

સાદ સંલગાય નહિ, મીઠો કે લોઢરો

—હીવાનો મોગરો.

પાંખડીઓ પાંચ નહિ,

આંખ નહિ, ચાંચ નહિ,

ખેસે તો એની મેળે

જીલવાની વાત નહિ:

જીલવાની આળસે એ કરતો ઉભગરો

—હીવાનો મોગરો.

નાનકડું અંગ છતાં જીલું થઈ ડોલવું,

અડતાં ઠગાડવાનું જરીએ ના જીલવું:

હારતાં, ખરી જતાં ન જોલવું, ન ચાલવું

અંધ છતાં તેજ્ય જાણતો ખરેખરો

—હીવાનો મોગરો.

—ઈલ્લાસ ગાંધી

ડૉ. કોટનીસ

શ્રી. રાઘવ ભટ્ટ

‘એ બાઈ આવ્યા... એ મારા બાઈ આવ્યા...’ ઘરના ઝાંપામાં ઘોડાગાડી પ્રવેશે તે પહેલાં તો છેાકરાં બોલી ઊઠ્યાં. બાઈ દાકતરી પાસ કરીને ઘેર આવે છે. નાના બાઈનો, નાની બેનનો આનંદ માતો નથી. અને મા, પુત્રનું મોં જોવા ઝાંખી રહેલી મા પુત્રને જોઈને માંડી થેલી ધર્મ જાય છે અને છાતી સરસો ચાંપી માથે હાથ ફેરવે છે. પુત્ર ઘરમાં આમ તેમ નજર ફેરવે છે પણ પિતાશ્રી કેમ દેખાતા નથી? તેમને માટે તે સુંબઈથી સાગની લાકડી લાવ્યો છે. પિતાશ્રી તો ખાજુના શહેરમાં, સોલાપુરમાં પુત્રના દવાખાના અંગે પૂર્વ તૈયારીઓ કરાવી રહ્યા છે. બેટાને ફેરવી ફેરવીને દેખાડે છે; આ તારી બેઠકનો ઓરડો, આ ઓપરેશનનો કમરો, અહીં દર્દીઓ બેસશે, જો...જો...આ બત્તીઓ, છે ને બધું બરાબર? પણ પુત્ર મૂંઝાય છે. મનમાં અકળાય છે. એ તો સુંબઈમાં, આઝાદ મેદાનની સભામાં દેશનેતરને વચન આપીને આવ્યો છે કે તે ચીન, ચીનના રણગિજી સૈનિકોની સારવાર કરવા જશે. અહીં સોલાપુરમાં કેવી રીતે દાકતરી શરૂ કરી શકે? અને તે ચીન જવાની બાપ પાસે સંમતિ મેળવે છે. બેટાને વળાવવાં માટે મા, બાઈ બેન અને બાપ સ્ત્રીમર પર આવ્યાં છે. તેમનો પુત્ર, બહેનો ગજોલો, કમણે દીકરો ચીન જઈ રહ્યો છે. સ્ત્રીમર ઉપડે છે અને બાપના હાથમાંથી પેલી લાકડી, તેમના જીવતરની એકની એક લાકડી નોંચે પડી જાય છે. માની આંખમાં વાતસલ્કનાં ઝળઝળાં આવી જાય છે અને તે માત્ર એટલું જ બોલી શકે છે: બેટા! દારકા...’

આ દારકાનાથ કોટનીસ કેમિસના તખ્તીથી મીસનમાં ચીન જાય છે. ચીનની રણજૂમિ પર

જાનની પણ દરકાર ક્યાં વગર ધવાયેલા સૈનિકોની માવજત કરે છે. ઠેટલાક ડોક્ટરો, માંદા પડે છે અને માંદરે વતન પાછા ફરે છે. એક માત્ર કોટનીસ એક સુધી, જીવનના અંત સુધી પાછો ફરતો નથી. જીવનના છેલ્લા શ્વાસ સુધી તે ફરજ બજાવે જાય છે અને સેવા કરતાં કરતાં, ત્યાં જ રણગિજીમાં જ સદાયને માટે પોદી જાય છે, આ મઈકાલથી, ૧૯૩૮-૩૯ ની ઘટના છે. પણ તેમાં બારોબાર કડુણતા છે અને માનવતા છે. આ રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનાં સર્જતા ઈતિહાસની એક કઠોળે ન વીસરી શકાય તેવી ઘટના છે. એને જાણીતા નવલકથાકાર શ્રી. કે. એ. અબ્બાસે ‘એન્ડ વન ડોઝ નોટ કમ બેક’ નામની નવલકથામાં વણી લીધી છે. એ નવલકથા પરથી તૈયાર થયેલું ચિત્ર તે ‘ડૉ. કોટનીસની અમર કહાની,’ આ ચિત્ર અનેક દિશાએ પ્રેક્ષણિય બની રહે છે. તેની ઉદ્ઘાત ભાવના, ચારુ દિગ્દર્શન, જીવંત પાત્રવિધાન અને સજીવ વાતાવરણ વડે આ ચિત્ર એક ઝળઝળતી કલાકૃતિ બની રહે છે. એક પ્રતિભાશાળી સર્જકની શક્તિ અહીં ખોલેલા કૂલની પેટે દસી જોડે છે અને રૂપેરી પડકો ધન્ય બને છે.

ફિલ્મી વાતોમાં પ્રખ્યાત ત્રિકોણ જોઈએ જ. વીસેન વગર વાતો બની જ ન શકે. નવલકથા તો પડદા પર ન જ આવે. આવા પૂર્વ મહેલો જે નિમોત્તાઓ: એકના એક, ચવાઈ-ગયેલા અને વાસી વાતોઓ પડદા પર રજૂ કરે છે તેની સામે આ ચિત્ર લાજળતી ધરે છે આમાં સરસો ધર્મ પડેલો પ્રખ્યાત ત્રિકોણ નથી. કોઈ વિસેન નથી, જૂતી ધરેડમાં આવતી વાતો નથી. પેશો જૂનો, એકનો એક દેખાતો આકાર નથી. છતાં આ ચિત્ર આંખમાંથી જીતરી અંતરને રપસાં કરે છે. એ ચિત્ર જોવા

માટે સમસ્ત ચિત્ત વ્યાપારમય થાય છે અને હૈયામાં સમસંવેદન જગાડે છે. કોઈ અનન્ય કલાકૃતિ જોઈને દિલ જેવું પુલકિત બની નાચી જોડે એમ આ ચિત્ર જોયા પછી દિલ નાચી જોડે છે. એક તો આ વિષયની પસંદગી માટે દિગ્દર્શક શાન્તારામને અભિનંદન ઘટે છે. બીજો કોઈ નિમીત્તા આ વિષયને હાથ ધરવાની હામ નહિ કરી શકે તેને શ્રી. શાન્તારામે આસાનીથી હાથ ધર્યો છે. એટલું જ નહિ પણ તેને કલાત્મક રૂપ આપ્યું છે. આમ વિષયની ઉદાત્તા અને નવીનતા વડે આ ચિત્ર શિષ્ટ અને કથારસિક વર્ગનું જરૂર પ્લાન ખેંચશે.

દિગ્દર્શન એ કલા છે. વાતોને પડદા પર સજીવ કરવી એ એક સર્જન વ્યાપાર છે ભાવને, હૈયાના જોગણમાં ચાલતી મશામલને, સૂક્ષ્મ ભૂમિને અશોષ રીતે વ્યક્ત કરવી એ જેમ લેખકની કસોટી છે તેમ માનવ હૈયાને પડદા પર રમુ કરવું એ દિગ્દર્શકની કસોટી છે. બી. શાન્તારામ એ મૌલિક દિગ્દર્શક છે. એ કમેશાં નવા જ પ્રકારની વાર્તા પસંદ કરે છે. અને એને નવું જ રૂપ આપે છે તેમની વાતોને રમુ કરવાની રીતિ તે વાવ પ્રતીકોની રીતિ છે. તેઓ એક કુદાળ સર્જક હોઈ હમેશાં નવાં ભાવ પ્રતીકો યોજે છે. અને જે વસ્તુ લાંબા લાંબા સંવાદે ન કહી શકે તે પેલાં પ્રતીકો દ્વારા કહેવડાવી દે છે. અહીં પણ તેઓ એવાં ભાવપ્રતીકો યોજે છે. કયાંક સૂચનથી ભાવને વ્યક્ત કરે છે. કયાંક બંજનાથી વાતોનું હાલ જતાણી દે છે. આપના હાથમાંથી લાકડી પડી જ્યો... એ સૂચનથી જ દિગ્દર્શક કહી દે છે કે આપના હાથપણની લાકડી જેવો પુત્ર આપને માટે તો હવે ટેકા રૂપ ન રહેો. બીજુ એ પણ સૂચન કરે છે કે એ લાકડી, આપની બેટા રૂપી લાકડી પડી ગઈ, કદાચ હવે ત્યાં જ પડી જશે અને એ પાછી નહિ ફરે. ડૉ. કોટનીસ ચીનમાં ચીંગ્ઝાન નામની નર્સના પરિચયમાં આવે છે. એ પરિચય પ્રેમમાં પરિણમે છે અને આખરે તેઓ લગ્ન કરી લે છે. એ પ્રણય વિકાસની ભૂમિકા દર્શાવવા,

પ્રેમીઓના હૈયાની ગડમચલ અંતરવાત માટે દિગ્દર્શક હાથ ધોવાનો પ્રસંગ યોજ્યો છે. બેતણુ વાર એ પ્રસંગ આવે છે અને બિન્ન બિન્ન મનોદશા સૂચવે છે. દિગ્દર્શક શાન્તારામ કેમેરા ફેરવતા નથી. પણ પ્રેક્ષકોનું હૈયું ફેરવે છે. ડૉ. કોટનીસ તેની પ્રિય-તમાને લગ્ન અંગે પૂછવા જાય છે. તે વખતે કોટનીસની પાછળ કેમેરા નહિ હોય ફરે છે. પ્રસંગને દિગ્દર્શક એવો તો જમાવે છે કે પ્રેક્ષકને ધડીભર અધવચમાં મૂકી દે અને ત્યાં તો 'ઈન્ટરવલ' આપીને જોશો રહ્યો છે. પણ કદીયે ન ભૂલાય, ચિત્રમાં વારંવાર જગી જોડે એવો પ્રસંગ તો છે ડૉ. કોટનીસના મૃત્યુનો. કડચુતા, ઘેરી કડચુતા-વાળું વાતાવરણ છવાયું છે. ડૉ. કોટનીસ પત્ની અને પુત્ર સાથે હિંદુસ્તાન જવાની વાત કરે છે. પછી આપણે ઘેર જઈશું, આપણા ગામનું રોટન આવશે એ રાધુ પોરટર, એ જ રોટન માતર... અને એક એક શબ્દમાંથી કાઠુણી ટપકે છે. માદરે વતન, પ્યારા હિંદુસ્તાનમાં જવાની વાત કરતાં કરતાં એ કોટનીસ મરી જાય છે. આ કડચુ ગર્ભ પ્રસંગને શાન્તારામે એવી તો ખૂબીથી જમાવ્યો છે કે સારાચે ચિત્રમાં અણુઅણુની જગાડી છે. અધું જે ભૂલાશે, મરતાં ડોકટરના શબ્દો ભૂલાશે, એનું મોં કાળજી વિસરાઈ જશે પણ પેલું કડચુ વાતાવરણ કદીયે નહિ ભૂલાય. એ તો સર્જન પ્રતિભાથી સમૃદ્ધ છે!

આ ચિત્રનું પ્લાન ખેંચે તેવું અંગ તે તેની હૃદયંત્ર પાત્રસૃષ્ટિ. એમાં મુખ્ય પાત્રો તો બે જ. ડૉ. કોટનીસ અને તેની પત્ની ચીંગ્ઝાન છે. શાન્તારામ અત્યાર સુધી દિગ્દર્શક તરીકે જ કામ કરતા હતા. આ ચિત્રમાં દિગ્દર્શન ઉપરાંત તેઓ ડૉ. કોટનીસની ભૂમિકા ભજવે છે. તેમનામાં અભિનયની સાદૈર્ગિકતા છે. ભાવને વ્યક્ત કરવાનું ચાતુર્ય છે. ભૂમિકામાં તન્મય બનવાનું કૌશલ છે. છતાં કયાંક તેમના મોં પર હૈયાની રેખાઓ જોડતી નથી. કયાંક અભિનયની સમાનતા વતીઈ આવે છે. પણ અભિનય કરતાં જે તેમને નડે છે હિંદી ભાષાનું ઉચ્ચારણ. ઘણા મરાઠી કલાકરોના ઉચ્ચારો શુદ્ધ નથી હોતા. શાન્તારામમાં પણ એમ જ અને છે. કોઈ હિંદી

આપના અભ્યાસીને તો તેમાં ધણી ખામીઓ દેખાય. પણ એ બૂલ ખૂબ ખૂંચતી નથી. ખોટું તેમજની પાત્ર તે ચીની યુવતિની ભૂમિકામાં રજૂ થતી જાયથી. પ્રેક્ષકોએ તેને શકુંતલા તરીકે સત્કારી હતી, અહીં તે શકુંતલા કરતાં યે સવાઈ સુંદર ભૂમિકા બજાવે છે. ચીની જેવી દેખાવા માટે તેણે યુવળી આંખો, ચીજી નાક અને લીટી જેવી સીધી ભ્રમર બનાવી છે. તેના મેકઅપ ક્યાંક તો આપણને બરાબર ચીની યુવતિ જેવા જ દેખાય છે. એવું બોલવું, ચાલવું, હસવું... બધાંયમાં આપણને તે ચીની જ દેખાય છે. પણ આપણને તે ગમે છે એના નારી હૃદય વડે. એક નારીના હૃદયને જયથી પડદા પર રજૂ કરે છે. એ ભૂમિકા સમજીને કામ કરે છે અને દિગ્દર્શક માગે તેવું કામ આપે છે. ખીજાં નાનાં પાત્રો તે કાકા વોન્ગ અને જનરલ ફોન્ગ. તે તેમના રૂપરેખ વ્યક્તિત્વથી ચિત્રમાં સંસ્કાર મૂકતાં જાય છે. વાર્તાલેખક દિવાન શરાર આ ચિત્રમાં પહેલી જ ભૂમિકા બજાવે છે. કાકા વોન્ગ તરીકે તે આભિદ્ય ચીના જેવા લાગે છે અને અસરકારક રીતે ભૂમિકા રજૂ કરે છે. જનરલ ફોન્ગ તરીકે બાથુરાવ પેંદારકર સારી છાપ પાડે છે. પણ આ પાત્ર સૃષ્ટિ કરતાંયે જીવંત સૃષ્ટિ તો છે સર્જતા વાતાવરણની. આ ચિત્રમાં 'હિંદુ' તો બહુ જ ઓછું જ વાતાવરણ આવે છે. મોટાભાગની વાર્તા ચીની ધરતિ પર આકાર લે છે એટલે અહીં પડદા પર ચીની વાતાવરણ જમાવવામાં આવ્યું છે. આવું લસલસવું વાતાવરણ આ પૂર્વે 'હિંદી' પડદા પર ક્યાંય જોયું નથી. ચીની પર્વતો અને ખીણો, અઘાટ વિસ્તરતાં એરો. ચીની માનવો અને શહેરો. બધામાં ચીન દેખાય છે. હોલીવુડના ચિત્રોમાં જેવું જીવંત વાતાવરણ જોવા મળે છે એવું જ જીવંત વાતાવરણ આ ચિત્રમાં જોવા મળે છે. અહીં વાતાવરણ સજીવ થઈ હોઈ વાતોને પણ સજીવ બનાવે છે અને આ ચિત્ર

ચિત્ર ન રહેતાં સજીવ સૃષ્ટિ બની રહે છે. અને તે જેવી તેવી સફળતા નથી જ.

દિગ્દર્શક જેવા. ખીજા કોઈને માટે આદર થતો હોય તો તે છપ્પીકાર અવધૂત માટે, શ્રી. અવધૂતે આ ચિત્રમાં કેમેરાની શક્તિની પિછાન કરાવી છે. આંખ બરી લે તેવાં દરેકો તેમજ જે આસનાથી ઝડપ્યાં છે તે તારીફ માગી લે એવાં છે. દૂર દૂર, સિતિજ સુધી વિસ્તરેલી અઘાર ધરતિને, તેના પર કૂચ કરે જતા માનવોને તે કેમેરાની કામીમાં સમાવી લે છે. ચિત્રમાં આવતી સફાઈ, નિર્ઝંરતી અંદાજ જેવી કમનીયતા હિંદી પડદા પર બાગ્યે જ જોવા મળે છે. અપૂર્ણ સાધન સામગ્રી-વાળા આપણા રટ્ટડિયોમાં હોલીવુડના જેવી છપ્પી કલા દેખાડવી એમાં ટેકનીશીયનસનો વિજય છે. પર્નિઆગેખન પણ સુશ્રાવ્ય અને રપષ્ટ છે. ટેકનીકની દૃષ્ટિએ આ ચિત્રમાં ગ્રેડખાંપણ શોધી શકાય તેમ નથી.

આ ચિત્રના દિગ્દર્શક શાન્તારામે અગ્રેજ આટ્ટિ પણ તૈયાર કરી છે અને તે વિદેશમાં, અમેરિકા અને યુરોપમાં પણ દેખાડવામાં આવશે. આ ચિત્ર જોવા પછી લખ્ખતો ઉમંગો આવે છે કે આ ચિત્ર વિદેશમાં પણ હિંદી મીને ઉલોમનું નામ ઉજળું કરશે. એમાં ટેલોક નિગતોનો અભાવ છે. આ મિશન ટેગિસે અને ખાસ કરીને પં. જવાહર-લાલજીના પ્રયત્નથી મોક્ષવામાં આવ્યું હતું. પણ તેનો નામેદોષ પણ કરવામાં આવ્યો નથી. કદાચ તે આજના સરકારી સેન્સર બોર્ડને લીધે નહિ બની શક્યું હોય. પણ અગ્રેજ આટ્ટિમાં આ વસ્તુ સુધારી શકાશે. આ ચિત્રમાં પ્રેક્ષકોની જીભ પર વસી જાય તેવું સંગીત નથી. મક્કમલીઆં કરાવે તેવું નૃત્ય નથી. એથી નીચલા વર્ગને કદાચ આ ચિત્ર 'શકુંતલા' જેટલું નહિ ગમે. પણ એથી ચિત્રની યુજીવતા ઝોળી થતી નથી. આવું કલામયુ ચિત્ર આખીને શાન્તારામે રૂપેરી પડદાનું ગૌરવ વધાવ્યું છે. ખીજા નિર્માતાઓ આ દિશામાં પ્રયત્ન કરે એમ ઇચ્છીએ.

સાંસારિક પ્રશ્નો

શ્રી. 'સોપાન'

પ્ર. ચૌદ મહિનામાં જ એક પર ખીછ કરવાનો કિસ્સો થોડા સમય પહેલાં બની ગયો. નવા સસરાએ પોતાની પુત્રી તથા નંભાઈને ખાસ બંગલામાં રાખવાની ગોઠવણ પણ કરી દીધી હતી. યુવકોએ પોકાર ઉઠાવ્યો ખરો પરંતુ તેની કંઈ ઝાઝી અસર થઈ હોય એવું જણાયું નથી. આવી વખતે આગલી પત્ની-ભિમિલાએ શું કરવું? આવી બદીને અટકાવવા સમાજ કંઈ કરી શકે ખરો?

જ. એક ઉપર ખીછ કરવાના દાખલાઓ જેમ જેમ વધતા જાય છે તેમ તેમ એમ લાગ્યા કરે છે કે આ બાબતમાં પુરુષને હોય આપીને બેસી રહેવાથી પરિસ્થિતિમાં સુધારો થઈ શકશે નહિ આવા કિસ્સાઓમાં મોટે ભાગે પુરુષ જવાબદાર છે અને તે જ પક્ષે બે છે તેની પાછળ પોતાના મુખ્ય સિવાય ખીજે કશો ખ્યાલ હોતો નથી. ખીછ પત્ની કરવા માટે જે કારણો રજૂ કરવામાં આવે છે તે મોટે ભાગે જૂઠાં હોય છે અને તેના જવાબ આપવાનું જરા પણ મુશ્કેલ નથી. પરંતુ એ હકીકતનો ધનંકાર થઈ શકે એમ નથી, કે આને એ માર્ગે જનારાઓની સંખ્યા બહુ ઝડપથી વધી રહી છે. આવા લગ્નને પરિણામે જે સ્ત્રી તરછોડાઈ જાય છે તેનું હવે શું કરવું એ સવાલ મદત્વનો બની ગયો છે. એક માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે એક પત્નીવ્રતનો કાયદો જ કરવો જોઈએ. આ માન્યતાનું સમર્થન કરવું જોઈએ કારણ કે આવો કાયદો થાય તો એક ઉપર ખીછ કરનારાઓની સંખ્યા નહિવત બની જાય. સળંગે ૩૨ સભે દેખાતાં 'પ્રેમ' આપોઆપ અદૃશ થઈ જાય! પણ ત્યાં સુધી આવો કાયદો નથી ત્યાં સુધી એ કાયદો લોકમત દ્વારા જ થઈ શકે. આને આપણે લોકમત એટલે પ્રબળ નથી માટે જ એક ઉપર ખીછ કરનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે.

આવા કિસ્સાઓમાં વિરોધી દેખાવો થાય છે તે સારું છે. કારણ કે એટલા પ્રમાણમાં લોકમત કેળવાય છે.

ભિમિલાએ શું કરવું એ સવાલનો જવાબ તો ભિમિલાને ઓળખ્યા વિના આપવાનો કશું છે. પરંતુ એક વસ્તુ તો બારપૂર્વક કહેવી જ જોઈએ કે ભિમિલાએ જો એનામાં જરાયે સ્વમાન હોય તો એના પતિ તરફથી મુખ ફેરવી લેવું જોઈએ. એના પતિએ એનો તિરસ્કાર કર્યો છે એટલું જ નહિ પરંતુ તેના સામાજિક જીવનની હાથ પછી કરી છે. આવા હત્યારા તરફથી કોઈ પણ પ્રકારની મદદની અપેક્ષા ભિમિલા ન રાખે એ જ ઉત્તમ છે. આને સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે એક ઉપર ખીછ કરનારે ઓછામાં ઓછું, આગલી પત્નીના ભરણ પોષણનો ભાર તો ઉપાડવો જ જોઈએ. આ માન્યતા ત્યાં સુધી પુરુષને રક્ષે છે ત્યાં સુધી તો ઠીક છે પરંતુ આગલી પત્નીએ આવા પ્રકારનો ભાર એ પુરુષને સોંપવો ન જોઈએ. એ પુરુષને લાન કરાવવું જોઈએ કે એકવાર જે જીવન તારા આધારે બોડ્યું હતું તે જીવનને તે જરબાદ ક્યું છે હવે તારા તરફથી મળતી કોઈ પણ મદદ લેવામાં પાપ છે. તારા તરફથી મદદ લેવી એટલે કે તે કરેલા અપાપનો સ્વીકાર કરવો. એવા પતિની મદદ વિના જીવવાનું અશક્ય હોય તો આપણાત કરવામાં ઓછું પાપ છે એવી મારી માન્યતા છે. ભિમિલા આ પ્રશ્ન વિશે પોતાનો નિર્ણય પોતાની શક્તિ અનુસાર જ કહી શકે.

આજની સામાજિક સ્થિતિ જોતાં ભિમિલાને સ્વતંત્ર રહેવાનું ઘણું અઘરું પડશે. સમાજમાં એક વર્ગ એવો છે, અને તેની સંખ્યા ઓછી નથી, કે જે એક ઉપર ખીજા લગ્નનો વિરોધ કરે છે અને તરછોડાઈ ગયેલી પત્ની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ બતાવે

છે આ વર્ગનો ધર્મ છે કે એણે ઊર્મિલાને સ્વતંત્ર જીવન જીવવામાં મદદ કરવી. જો આરતીને ઊર્મિલા સ્વતંત્ર જીવી શકશે તો સમાજ ઉપર ધણી અસર થશે અને એનો પતિ સદાકાળને માટે એક અન્યાયના પ્રતિક બનેા બની જશે.

ઊર્મિલાએ લગ્ન કરવાં જોઈએ કે નહિ એવો સવાલ તમે પૂછ્યો નથી છતાં એ સવાલ આમાંથી ઉદ્ભવે તો છે જ એટલે મારો મત હું આપું છું. ઊર્મિલા લગ્ન કરવા છાએ તો તેને રોડી શકાય નહિ. એટલું જ નહિ પરંતુ એ બાળ્યતમાં તેનો માર્ગ સરળ પથ કરી આપવો જોઈએ. કારણ કે ઇચ્છા વિરુદ્ધ એની પાસે સંયમ પળાવવામાં આવે તો તેનું પરિણામ સારું આવવા સંભવ નથી. પરંતુ ઊર્મિલાને ફરી પરણાવવા માટે કોઈએ ઉત્સાહ આપવાની જરૂર નથી, એવો મારો મત છે. ઊર્મિલા જે સ્વતંત્ર ને. એકલજીવન જીવવા છાછતી હોય તો તેને એવી જ અનુકૂળતા કરી આપવી જોઈએ અને એવો જ ઉત્સાહ આપવો જોઈએ. અત્યારની પરિસ્થિતિ. જોતાં જે ઊર્મિલા કેળવણી ન હોય તો આ સવાલનો ઉદ્ધ જરા અધરો બને છે ખરો. પરંતુ ઉપર કહ્યું તેમ તેને મદદ આપનારાઓ મળી રહે તો આ માર્ગે જવાની શરૂઆત નથી. ઊર્મિલાને કોઈ શિક્ષણ સંસ્થામાં રાખી શકાય. સદ્ભાગ્યે એવી સંસ્થાઓ આપણે ત્યાં છે. ઊર્મિલાને ગૃહઉદ્યોગ શીખવી શકાય એવી સગવડો પણ દેવે મળે છે. આજે આની સંસ્થાઓ જલ્દી બોલી છે. પરંતુ સ્ત્રીઓના સદ્ભાગ્યે હજી સુધી તો ઊર્મિલાઓની સંખ્યા પણ ઘણી ઘણી બોલી છે.

સ. હિંદુ સમાજમાં આવા બનાવો તો રોજિંદા બની ગયા છે. પરંતુ એક મારી પ્ધાનમાં છે. 'ગમતી નથી' કહીને એક ભાઈ પોતાની પત્નીને આજે દલ વરસથી ઘેર તેડતા નથી. બન્નેની સ્થિતિ કંદોડી છે. યુવાનો જેવાદ જગાવે એ દિશાએ જીવન લગ્ન કરવાની ભાઈની તત્પરતા જણાતી નથી. છોકરી એનાં માતાપિતા ત્યાં સહ્યા કરે છે. આ સંજોગમાં બંનેએ શું કરવું થયે ?

જ. આવા પ્રશ્નમાં કોઈ ડાલો માણસ વચ્ચે પડે તો ઉદ્ધ આવી શકે એમ મારું માનવું છે.

પેલા ભાઈ સમાજની ખીકે લગ્ન નથી કરતા તેમાં કંઈ ખોટું નથી. એવી ખીક હોય તે સારું લક્ષણ છે, માતાપિતાને ત્યાં રહેતી પત્નીએ પેલા ભાઈને મળે એવા થવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આમાં કશી હિંસુપત માનવાની જરૂર નથી. ખરી વાત તો એ છે કે એ બંને જોના પ્રત્યે માન અનુભવી શકે તેવી વ્યક્તિએ આ પ્રશ્ન હાથમાં લેવો જોઈએ. જો આમ કરવાનું અશક્ય હોય તો તે બંને પરણ્યા જ નથી એમ માનીને જ વર્તવું જોઈએ.

સ. જીવન વિશે વિચાર સરખાય આવતો નહિ હોય એવાંઓનું તો ઠીક, પરંતુ સાધારણ મધ્યમ કુટુંબના યુવાનો પણ જીવનરસની મોજ માણી શકતા નથી એવું અત્યારે નજરે પડે છે. આને માટે કાણ જવાબદાર ?

જ. મારો એવો મત છે કે મધ્યમ શું, મરીય કે તવંગર કોઈ જીવનનો રસ માણી શકે નહિ જો જીવનમાં કશી હેતુ ન હોય. આજે આપણે કેટલાક લોકોને મોજ કરતા જોઈએ છીએ પરંતુ તેમનું અંતર ઉઘાડીને જોઈએ તો ત્યાં આનંદ કે પ્રસન્નતા જેવું કશું હોતું નથી. તેઓ મહાપરાણે મોજ ચૂસી રહ્યા હોય છે. જે યુવકની સામે, સિદ્ધ કરવા જેવો કોઈ આદર્શ નથી, પરિશ્રમ કરવામાં મોજ આવે એવી કોઈ કલ્પના નથી તે યુવક જીવનનો રસ માની શકે જ નહિ. જીવનરસ પરિશ્રમ અને ઝંખનામાંથી જ પેદા થાય છે, જેને જો માનવો હોય તેણે પરિશ્રમનું બળ અને ઝંખનાની શક્તિ પેદા થાય એવું જીવનખેવ આજે ને આજે નક્કી કરી લેવું જોઈએ.

તમે પૂછો છો કે યુવકોની આવી સ્થિતિ માટે જવાબદાર કાણ. આજકાલ કોઈપણ અનિષ્ટની જવાબદારી સમાજ અને વાતાવરણ ઉપર ફેંકી દેવાની લોકોને ટેવ પડી ગઈ છે, એમ કહેવાનો આશય નથી કે એવી સ્થિતિ માટે સમાજની કશી જવાબદારી નથી. પરંતુ યુવક સરીરે સંઘર્ષ હોય, વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતો હોય સામાન્ય કેળવણી પ્રાપ્ત કરી હોય છતાં આ દુનિયામાં કશો યુરુપાય ન કરી શકે તો તેના જીવનની નિષ્ફળતા માટે મુખ્ય જવાબદારો તેની પોતાની જ છે. આવા યુવકને કોઈ દિવસ પંખાગર્વે ના જોઈએ પણ હંમેશા પડકારવો જોઈએ તો જ કોઈ દિવસ એનામાં જીવનની મોજ માણવાની શક્તિ પેદા થશે.

ઠંડે પહોરે : શ્રી મુનિકુમાર મદ; (પદ્યપ્રકાશન,
મુબઈ); રૂ. ત્રણ.

શ્રી. મુનિકુમારમદના છૂટાછવાયા લેખોને એકત્ર
રજૂ કરતા આ પુસ્તકનો પ્રવેશક શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ.
દેવેએ લખેલો છે. આ ગ્રંથમાં જેવા નર્મમર્મયુક્ત
નિર્મળો છે તેવા જ નિર્મળ પ્રવેશક છે. એટલા
પૂરેના 'પ્રવેશક' નામનો દાવો કરાય તે બલે.
બાકી આ પ્રવેશક: આલોચના કે પર્યેષણા વખરેનો
હોઈને, સ્વીકૃત અર્થમાં પ્રવેશક નથી. 'પુસ્તક.
વાંચવું, પણ પ્રસ્તાવના ન લખવી" એના
નિશ્ચયનો ઉત્તરાર્ધ સિદ્ધ ન થયો એવો શ્રી.
જ્યોતીન્દ્ર દેવેએ પ્રવેશકમાં વ્યક્ત કર્યો છે. પરંતુ
એમણે યથાર્થ રીતે પ્રસ્તાવના નથી લખી તેથી
નિશ્ચય અસિદ્ધ રહેવાનો ખેડ અસ્થાને છે.

૨૧ હાસ્યપ્રધાન નિર્મળો, ૨૨ મા લેખાંકમાં
મૂકમાં ત્રણ હાસ્યરસિક પરિપક્વિત્રો અને ૧૦
(મુખ્યતઃ હાસ્યરસમય) પછી ૨જૂ કરતો આ
ગ્રંથ આપણા નર્મસાહિત્યમાં સારો ભેરો કરે છે.
શ્રી. મુનિકુમારની હાસ્યેતપાદનની પદ્ધતિ જે પ્રકારની
છે: વસ્તુની નર્મગ્રંથક ગોઠવણી, અને નર્મોત્તેજક
બાધા. આ બંને પ્રકારમાં બાધા સંસ્કૃતશબ્દોથી
ભરેલી હોઈને તેમનો હાસ્યરસ વિદ્વાનો માણી
શકે તેવો છે. ઉપરાંત, જે જ કારણે, જે હાસ્ય-
રસની પ્રક્રિયા આ જમાના કરતાં આગલા જમાના
જેવી વિશેષ લાગે છે. શ્રી. મુનિકુમારે 'કથન અને
વસ્તુ'માં કહ્યું છે: 'બાધા અને પદ્ધતિના ફેરફારથી
શુદ્ધ દેખાતા વિષયો પણ સરસ બને છે.' આ
વિધાન એમના યોતાના નિર્મળોને લાગુ પડે જ છે.
પરંતુ એ ફેરફારના, પાંડિયાભારતી બાધા કરતાં
ભિન્ન પ્રકારના, બીજા પણ માગે છે તે તેઓ
ભવિષ્યમાં લેશે એવી આશા રાખીએ છીએ.

વાણીથી જ ઉપજતા હાસ્યથી સ્વતંત્ર રીતે
વસ્તુ વ્યવસ્થાના વૈચિત્ર્યથી પણ હાસ્ય શ્રી મુનિકુમાર
પ્રગટાવે છે. વિચિત્ર વસ્તુ વિધાનથી હાસ્ય ઉપજા-
વવામાં એમની રીત મુખ્યતઃ એ છે કે અચૂક
સિદ્ધાન્ત ગંભીરતાથી રજૂ કરીને સુઝાવે અતિ-
સામાન્ય લાગે તેવા દૃષ્ટાન્તોથી એવું સમર્થન
કરવું. આ પદ્ધતિમાં હાસ્યનું બીજું સૂક્ષ્મ ઉદ્દેશ

સિદ્ધાન્ત અને રજૂ નિદષ્ટ દૃષ્ટાન્ત વચ્ચેની
અસંગતિમાં રહેલું 'બોધક' માણું', 'અંગત
અને રહસ્ય' એ નિર્મળો આના આયોજનનાં
ઉદાહરણો છે. આ પદ્ધતિમાં થોડોક ફેર કરીને
કથયિત પ્રથમ અપ્રસ્તુત દૃષ્ટાન્તથી સિદ્ધાન્તને
સૂચવોને પછી આગળ જતાં પ્રસ્તુત દૃષ્ટાન્ત રજૂ
કરવામાં આવે છે. સિદ્ધાન્ત અને દૃષ્ટાન્ત વચ્ચેની
અસંગતિ વડે હાસ્ય ઉપજાવવાની એમની કલા
પ્રસંગે પ્રસંગે અન્ય યુક્તિઓની પણ મદદ લે છે.
દાખલા તરીકે 'અંગત અને રહસ્ય'માં સામાન્ય
વાતોની વચ્ચે એકાએક આવીને અપ્રકૃત સુંદર વર્ણન
મુખ્ય અસંગતિને પોષનારી બીજી અસંગતિ સમજે
છે. શ્રી. મુનિકુમારની હાસ્યકલાનું મુખ્ય તરંગ 'આણું'
છે પરંતુ આ સંગ્રહમાંનો જે ઉત્તમ નિર્મળ છે-
ઉત્તમ નહિ તે ઉત્તમ પૈકીનો એક મણાવ તેવા
નિર્મળ છે-ને 'વાગાદર્શ'માં હાસ્ય સામગ્રી જૂદા
પ્રકારની છે. એમાં, સંસ્કૃત હાસ્યરસિક મુબાષિતોમાં
જાણીતી, છેકાપહનુતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે.
જેમાં લેખકનો પ્રસ્તુત વિષય અતિસામાન્ય હોય
છે પરંતુ પ્રારંભમાં એવી યુક્તિ હોય કે એ સામાન્ય
વસ્તુ અપહનુત રહે અને અન્ય ઉદાત્ત ઉચ્ચ કોટિક
વસ્તુનો ખ્યાલ વાચકને ઉપજે. અને છેવટે વસ્તુનો
રહેટ થતાં, વકત્ર્ય સામાન્ય વસ્તુને લગતું છે એ
પ્રતીતિ થતાં, આશ્ચર્ય સાથે વિનોદ ઉપજે છે.
આવા પ્રકારમાં અમતકારક સાધન વાણી છે એ
ખરું, પણ અમતકારની કારણ સામગ્રી વસ્તુ સમ-
ર્થણમાં રહેલી છે અને વાણી તો માત્ર એ સમ-
ર્થણનું સાધન છે. આ ઉપરાંત અન્ય પ્રકારોએ
પણ શ્રી. મુનિકુમાર વિનોદ ઉપજાવી શકે છે:
'આર્ષત્ય મોમાંસા'માં સંશોધકના અત્યુત્સારની
વિડંબના, 'એક અભિનવ પરિપક્વ'માં વ્યવસ્થા-
પોતની વ્યવસ્થાની વ્યાખ્યાનુતિ, 'સાહિત્યની
બાધામાં' શાસ્ત્ર અને વ્યવહારનું (યુજ્યવાચક વિશે-
પણ, ધંધાવાચક નામ વગેરે શબ્દ યુક્તિથી)
અમતકારજનક સંગીકરણ, તથા સાક્ષરની સ્વયમેવ
પ્રકટ થતી વ્યવહાર મૂર્ખતા ધરવાદ અનેક યુક્તિઓ
શ્રી. મુનિકુમાર વિનોદ ઉપજાવવા માટે અજમાવી

છે. પ્રસંગવશાત શ્રી. મુનિકુમારની આમલોક સમજે તેવી ભાષા વિશેની દૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરીશું. 'સાહિત્ય'ની ભાષા 'માં' લેખકની પોતાની ભાષાએ ખાસ સાક્ષરી આડંબર નથી ક્યો, અને સાક્ષર પાત્રને પણ ભાષાડંબરથી નહિ પણ મુગ્ધતાથી હાસ્યપાત્ર બનાવેલ છે. પરંતુ આ નિબંધનો ઉદ્દેશ આમ-ભોગ્ય ભાષાના પક્ષકારોનો કટાક્ષ કરવાનો છે, એવી ભાષા સરલતાનો પક્ષ કરવાનો તો માત્ર દેખાત જ છે, તે એમનું આ વાક્ય બતાવી આપે છે: 'નારક કંપની વાળાઓ જેવી રીતે આમયગ જે રસો માગે છે તે જ રસો પીરસીને પોતાની ઉન્નતિ સાધી રહ્યા છે તે જ મુળગ સાહિત્યકારો પણ જે દિવસે નાટક કંપનીના માંત્રિકા જેવી મનોહસા ધરાવતા યશો ભારે તેમનો ઉત્કર્ષ યશે.' આ કટાક્ષ જેમને ન સમજાય તેમને વિનોદ પણ ન ઉપજે.

હાસ્યરસ ઉપભવવાની યુક્તિઓમાંની એક-વિનોદગમન પૃથક્કરણ-સ્વતંત્ર નિર્દેશ માગી લે છે. બહુ સામાન્ય વિષયનાં તત્ત્વોનું, અંગોપાંગોનું, પૃથક્કરણ કરવામાં ધારણ કરેલી ગંભીર મુદ્દા અને એની નીચે રહેલા કટાક્ષ, વિનોદ ઉપભવવામાં સફળ બને છે. 'નવા મહિમ્નની જરૂર' અને 'બંદરનો સવાલ' એ નિગધીમાંનો વિનોદ આ પ્રકારનો છે. 'ધરતીકંપ'માં પૃથક્કરણ નથી, શાસ્ત્રીય અન્વેષણનો આડંબર છે, પણ એમાં પણ વિનોદનો ઉદ્ભવ અંબીરતાની મુદ્દાની નીચે રૂંદરી રહેતા કટાક્ષમાં રહેલો છે. આ નિબંધમાં બહુ સીધતથી દુષાવેશ એક સુદર કલામંથ આરોજન છે જે સમજનારને વિનોદ આપે છે. તે એ કે એક બાજુ ન્યોતિષ અને વિદ્યાન એ એ શાસ્ત્રોની સ્પર્ધા છે તો બીજી તરફ મુખિયાજી અને મહાત્મા ગાંધીના અનુયાયીને 'ધરતીકંપનું' 'અદૃષ્ટ' કારણ કંઈપનાર તરીકે-એક જ કોટિમાં મૂક્યા છે. આ આયોજનમાં રહેલો-બુદ્ધિનું તિરોધાન કરતી ધર્મભાવના પ્રત્યેના-કટાક્ષ શ્રી. મુનિકુમારે બહુ સાવધાનતાથી દુષાવેશ છે.

આ પ્રકારે વસ્તુવ્યવસ્થા વડે શ્રી. મુનિકુમારે વિનોદ ઉપભવ્યો છે તે ઉપરાંત અને નેના સાધિ-ધાય તેમણે બાપાને પણ હાસ્યપ્રગય બનાવવાનો

પ્રયોગ ક્યો છે. કવચિત્ સરલ વસ્તુની પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષામાં રજૂઆત; કોઈવાર પ્રસિદ્ધ અને અમુક મનોમાર્માં રૂઢ બનેલી ભાષાશૈલીનું અનુકરણ; ક્યાંક વર્ણા અનેક ભિન્નવર્ણીય પદાર્થોને એક જ કિંચાપદ સાંકળે સાંકળવાની યુક્તિ; કોઈ તકે સરલ રીતે દર્શાવી શકાય તેવા વક્તવ્યને દર્શાવવા માટે કરેલો જાણીતા સાહિત્યકારોનાં વચનોનો ઉપયોગ; કવચિત્ વિશેષણોને પ્રસિદ્ધ પ્રચલિત વિશેષણો છૂટાં પારીને વિરલ અથવા અસંભાવ્ય વિશેષણો જોડે પ્રયોગ; કોઈવાર; શ્લેષ; કોઈવાર સૂક્ષ્મ વસ્તુનાં રશ્મી ઉપમાનો તો ક્યાંક અમૂર્તભાવોની મૂર્તવસ્તુઓ સાથે સરખામણી; કવચિત્ કુશળતાથી છુપાવેલી વ્યાગરણુતિ; આવી આવી અનેક વાચોયુક્તિઓને શ્રી. મુનિકુમારે હાસ્યરસની સેવામાં અજમાવી છે, અને એ યુક્તિઓ વડે ગંભીર વિચારપ્રવાહમાં મુલાકાત નમંણુદ્વેષ ઉપજાવ્યા છે.

સતત વહેતી જલધારા સ્વચ્છ રવિચિરણોનું પૃથક્કરણ કરીને સપ્તરંગ પ્રગટ કરે તેમ થી. મુનિકુમારનો વિચારધારા રજૂરસત્યોનાં હક્કગંભીર અને સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણો કરીને વિનોદતરંગો ઉપજાવે છે. છતાં સર્વત્ર સર્વભોગ્ય રંમ જામતો નથી તેનાં કારણો એ છે કે એ પૃથક્કરણ કવચિત્ અતિસૂક્ષ્મ બને છે, ક્યાંક ભાષા અતિસંરક્ષિત બને છે, અને કોઈ રથોએ એમનું બાણ નિશાન ચૂકે છે. 'અંગત અને રહસ્ય'માં, પૃ. ૨૦મે તથા ૨૨મે, 'જોઈશું' શબ્દની સરખામણીનો ખાર ખાલો ગયો છે. પૃ. ૪૧-૪૭ મે સન્નિપ્રસારની સન્નિપ્રસાર નામ રખાવવાની ફોલસામણી હુલ્લક બને છે, પ્રસંગવશાત આવી ચડેલા મહેતાજીને, 'આખ્યા તો લેતા. જાઓ' એ ન્યાયે હાસ્યપાત્ર બનાવવાની લાલચ તલ્કાલ ઉપજેલી જાણીતી આપે છે; પૃ. ૧૫૮ મે 'રામભાણુ' અને 'રામાવણુ' એ શબ્દરમત તત્ત્વજન્ય લાગતાં વિનોદની ખાલક બને છે; પૃ. ૧૭૨ મે વિનોદ ખાતર કરેલો 'યાતો' નો અતિપ્રયોગ અને પૃ. ૪૬ મે લગભગ તોખા પેડરાવની તો ખાજી, એવી યુક્તિઓમાં ધારી સફળતા મળી નથી. શ્રી. મુનિકુમારને હાસ્યરસ બદલાવવાની વિવિધ

પ્રકારની કલા અને યુક્તિ હરતગત છે; પરંતુ એમણે સતત પરિશીલનને અભાવે પોતાની શક્તિને અવકાશ આપ્યો નથી. એઓ આ ક્ષેત્રમાં પ્રવૃત્ત રહે તો 'શુન્દરાતના હારથરસસાહિત્યમાં સારો ઉમેરો થાય.

પંચવિભાગમાં દશ કાવ્યો છે તેના પ્રકારભેદે ચાર વર્ગ પડે છે: (૧) ગદ્યેડિયા એતર પર આનરસિદ્ધ નટવર, અને આનસુંદરી; (૨) ખંદરની તકથીક, પક્ષીતિલાન અને સમવિશે (૩) કાવ્ય-મંગલા, કલાકાવ્યો, અને 'કુમાર'ના ઉપકાર વિશે; (૪) ગોળગેળ પરિપદ પ્રબંધ અને સાક્ષરત્વ પરાક્રમ. અન્યમાં આ પદોનો રાખેલો અનુક્રમ પણ આ પ્રકારવિભાગને અનુસરતો જણાય છે.

પ્રથમ વિભાગનાં બે પદોમાં તુલ્ય અને અવગણના પાત્ર વિષયને પદારૂઢ કરવાનું બહુમાન આપવા સાથે અન્ય કવિઓનું-કે લેખકનું-અનુકરણ કે તેમાં હાસ્યનિષ્પાદનનો હેતુ છે. 'ગદ્યેડિયા એતર' વિશેની પદપરંપરામાં પ્રાચીન કવિઓનાં અનુકરણો સફળ નથી. એમાં મૂલકવિની લાક્ષણિક શૈલીની છાપ નથી, ઉલટું એમની પ્રસિદ્ધ શૈલીઓને પ્રતિકૂળ અને એવી ભાષા વપરાઈ છે. માત્ર અત્યંત જાણીતું પ્રત્યેક કવિનું વિશિષ્ટ, પદરચ્છપ અપનાયું છે તેથી જ મૂલકવિનું રમરણ થાય છે, અર્વાચીન કવિઓનાં અનુકરણમાં તે તે કવિની શૈલી પકડી સકાઈ છે તે તાજા પરિચયનું સફળ પરિણામ છે. 'આનસુંદરી'માં અમુક સજ્જનની-કૃતરીના ચરિતલેખનમાં પરિણુમતી-રાજભક્તિનો કે નોકરભક્તિનો ઉપહાસ છે; તેટલાથી જ સંતોષ ન માનતાં રસાભાસને વિકસાવ્યો હોત, અને ઉપહાસને દબાવ્યો હોત તો ઠીક થાત.

બીજા વિભાગમાં પદનિબંધો છે તેમાં ગદ્યમાં ગોરવ ન પામે તેવી મામુલી વસ્તુને પદની ઓટણી એઢાડીને પસાર કરાવવાની યુક્તિ છે. પણ ઓટણી આછી અને સાદી છે તેથી નથી વસ્તુનું મામુલીપણું ઢાંક્યું રહેતું કે નથી વાચકનું ચિત્ત આકર્ષે તેવી-નેલજુદાની કારોગરી જોવામાં આવતી.

ત્રીજા વિભાગમાં સાહિત્યકૃતિઓનાં, પદમય ગુણદર્શન છે અને ચોથા વિભાગમાં સમકાલીન

તાજાં ઘટનાઓમાંથી હળવો વિનોદ ઉપગમવાનો પ્રયત્ન છે. આ સર્વેમાં પદ, ભાષા, વસ્તુની વ્યવસ્થા એ બધામાં વાચક કાંઈક અતુલ્લ રહે છે.

અનુકરણ પદના રચનારે સરકસના મસ્કરાની કલા શીખવી જોઈએ. સરકસનો મસ્કરો મૂળખેલા-દીની કસરતની અનુકૃતિ કે વિડંબનાં કરવામાં, હાથપ્રેરક વૈચિત્ર્ય અને પ્રમાદ હેતુપૂર્વક અતાવવાનું સાધેસાધ્ય મૂળ ખેડાડી જોટલી જ-ખદે વિશેષ-શક્તિનો પરિચય કરાવે છે. અનુકરણપદના રચનારે પણ વિષયનિરૂપણ હળવું બનાવે તે સાથે જ પદ-સ્વરૂપ મૂલપદને પણ પાણીભરાવે તેવું અણીમુદ્દ રાખવા ઉચત રહેવું જોઈએ. તેમ થાય તો જ પદાનુકરણ સફળ થાય. શ્રી. મુનિકુમારની પદાનુ-કૃતિમાં અક્ષરમાત્રાનો મથુનાદણિએ ભૂલ ભાગ્યે જ નીકળે. પણ એમાં પદનો પરિશ્રમમુક્ત પ્રવાહ; વૃત્તના યતિ, વજન અને વિરામ વડે સંધાતા લયનો ભાષાના શુદ્ધ સ્વરૂપ સાથેનો મેળ, પ્રાસ હોય ત્યાં કૃત્રિમ પ્રયત્નનું અદોષપણું; આવાં આવાં સુતરવેની ઉણપ જણાય છે. તેથી પદ ઠીકરાય છે અને વાણી સ્વરૂપ વળ્યું છે, આ વાતની ખાતરી કરવી હોય તો શ્રી. મુનિકુમારનાં 'કલાકાવ્યો' સાથે શ્રી. ચંદ્રદેવનું, રહાસે જ છાપેલું; સોનેટ સરખાવી જોવું.

શ્રી મુનિકુમારને નાથ આપવા ખાતર કહેવું જ જોઈએ કે આ પદોમાં તેમણે પોતાના અભ્યાસ અને ઝાનનો પૂરો લાભ આપ્યો નથી તેનું કારણ એ કે આ તો તેમનું કુરસદમાં કરેલું હેતુ વગરનું તુલિકાપાટવ છે. પણ ગદ્યવિભાગમાં એમણે જ આપણને તુલિકાપાટવનાં સારાં, પરિણામોનો સ્વાદ ચખાડ્યો છે તેથી પદરૂપ તુલિકાપાટવમાં એમની કનેથી વિશેષ આશા રાખવાનો આપણને હક્ક છે.

આ 'તુલિકાપાટવ'ના અખતરાઓ કંપોને વધે વીતી ગયાં છે. શ્રી. મુનિકુમારનો અનુભવ અને એમની શક્તિ અત્યારે તો થણી આગળ વધી હશે. તો હવે તેઓ તુલિકાપાટવનું સતત પરિશીલન કરે, અને નર્મ-વિનોદ-હાસ્ય માટેની અનેકવિધ સામગ્રી અને યુક્તિઓ પોતે આ ક્ષેત્રમાં દાખવી છે તેને સચિશેષ પરિપક્વ અને ક્લવતી બનાવે એ તો શુન્દરાતી સાહિત્ય તરફની એમની ફરજ છે.

કલા, છવન; સાહિત્ય ને સંસ્કારણું માર્ગિક

વર્ષ ત્રીજું

મોહનલાલ મહેતા (સોપાન)
કાન્તિલાલ હ. પરીખ

અનુક્રમ

આજની વાત : પી.	૧૬૭
કાળી ટોપી : શ્રી. પ્રસાદ	૧૬૮
જંખનાની શાંતિ : શ્રી. નિરાગય	૨૦૪
ઝોડીસસ : શ્રી. રાઘુચાઈ	૨૦૭
વિવેચન સર્જન નથી : શ્રી. પીતાંબર પટેલ	૨૧૪
મહા કવિ નાનાલાલ મે : શ્રી. રાજેન્દ્ર	૨૧૮
વિવેચન કલા : શ્રી. વિશ્વનાથ મનજીભાઈ બટ	૨૨૧
મધુસૂદન (કથાતરી લાગણી)	૨૨૪
ભારતીય ચિત્ર શિક્ષણ : શ્રી. અરુણ લાખીયા બી. એ.	૨૨૬
દોલત-માણનાદુહા : શ્રી. રમણીકંદાલ કીસનલાલ મહેતા	૨૩૦
અતિમાની પ્રત્યોત્તરી : સમાજશાસ્ત્રી	૨૩૩
સાહિત્યજાનાની નીર : શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી, શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા	૨૩૪

વાર્ષિક લંબાજમ
દેશમાં
પાંચ રૂપિયા
પરદેશમાં
સાત રૂપિયા
છૂટક કિંમત

છવન સાહિત્ય મંદિર
રાવપુરા,
કાલણાદે

જરૂરી વિગત

નવું પ્રકાશન

અપરમા

લેખક : શ્રી. અવધ નારાયણ

અનુવાદક : શ્રી. પ્રશાંત

માતૃ પ્રેમ, પિતૃ પ્રેમ, ભાતૃ પ્રેમ,
અને પત્નિ પ્રેમની ચતુર્વિધ
ભાવનાથી દિલમાં વસી જાય
એવું કુટુંબ જીવનનું સુંદર
પ્રકાશન આ પ્રકાશન આ
નવલકથા નાનાં-મોટાં, નવી
અને જૂની વિચારસરણી ધરાવતાં
સર્વને ઉપયોગી થઈ પડશે.

હિંદીમાં પાંચ પાંચ
આવૃત્તિને પામેલી આ નવલકથા
અવશ્ય વસાવી લેશો.

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

* આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને
સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં
આવતા લેખો રસિક ને જીવનનાં ઉપયોગી
તરવોથી રચેલા હોય છે.

* માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે,
વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ
સામગ્રી સાથે આપવામાં આવશે. સામાન્ય
અંકની છૂટક નકલની કિંમત આઠ આના
અને આસ અંકની એક રૂપિયો રહેશે.

* માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના બદલામાં
લેખકને પૃષ્ઠદીઠ એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપ-
વામાં આવશે પરંતુ કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય
માટે ત્રણ રૂપિયાથી ઓછું અપાશે નહિ.
છપાયેલા લેખની છૂટી ત્રણ પ્રતો, માસિકનો
અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ
થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.

* દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક
પ્રગટ થશે.

* પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક
ન મળે તો આહુકે ટપાલખાતામાં તપાસ
કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું.

* સંપાદનને લગતો પત્રવ્યવહાર તંત્રી,
પ્રતિમા ૧૩૮ મેડોઝ સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈના
સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭

* સરનામું બદલવા નોંધી લેશો, ને પત્ર-
વ્યવહાર કરતી વખતે ચેપર ઉપર આવતો
તમારો આહુક નંબર અવશ્ય જણાવશો.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, કાલણાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

પ્રખ્યાત યોગાશ્રમના સંચાલકોની દેખરેખ નીચે બનાવેલું

રામતીર્થ

(સ્પેશલ નં. ૧)

આલી તેલ

(૨૯૨૬૬)

પ્રખ્યાત ડોક્ટરો, વૈદ્યો, પ્રોફેસરો અને સ્ત્રી પુરૂષો
આ તેલની પ્રશંસા કરે છે

કારણ કે તે અનેક ક્ષયદાઓની ખાત્રી આપે છે.

તેનાથી જ્ઞાનતંતુ અને ક્રિયાતંતુ બળવાન બને છે :: ડોક્ટરું દુઃખનું
અટકે છે :: સ્મરણશક્તિ વધે છે :: આંખનાં અક દરદો દૂર થાય
છે :: વાળ કાળા અને તેજસ્વી બને છે :: ટાલ પર વાળ ઉગે છે ::
ખોડો દૂર થાય છે :: ગાદ નીંદ્રા લાગે છે :: શરીરે ચોળવાથી
પાંડુરોગ દૂર થાય છે :: ખરી પડતા વાળ અટકે છે અને વધે છે ::
કાતુની અનેક ક્ષરીયાદો દૂર થાય છે.

મુચના : પ્રત્યેક રૂપમાં દરેક સ્ત્રી પુરૂષો અને બાળકો માટે અવકુળ છે. ખાત્રી માટે તમારા કેમીસ્ટ-
કે ફુકાનદાર પાસે આ તેલની જ માગણી કરો. બધી જગ્યાએ મળે છે.

કિંમત : મોટી બોટલી રૂ. ૩-૮-૦ * નાની બોટલીના રૂ. ૨-૦-૦

શ્રી રામતીર્થ યોગાશ્રમ

૪૪૮, સેંકડરટ રોડ, સુબ્રમ ૪.

‘ પ્રતિમા ’ના રસવાહકોને !

* બંગલાઓ, નિશાળો, લાયબ્રેરી, હુકમો ઇ.ના
ગાદી તથા આંતરિક રંગરોગાન તેમજ સુશો-
ભન-ઓર્થોક્સ, ડીસ્ટેમ્પર્સ, સ્ટ્રો-પેઇન્ટીંગ્સ
ઇ. કામકાજ માટે ‘ પેકેએલુ ’ એક માત્ર—

ફેમસ પેઇન્ટીંગ્સ એન્ડ ડેકોરેટીંગ વર્કસ

૧૨, અલી એમ્બર્સ, ટેમ્પેરીંગ લેન, કોટ, મુંબઈ

ફોન : ૩૩૬૯૪

ફાર્ફોરા—સુવર્ણમિશ્રિત

આ ઔષધિમાં ફોસ્ફરસ,
સુવર્ણ, લોહ ઇત્યાદિ
શરીર પોષક મુલ્યવાન
દ્રાવ્ય આવે છે. હૃદય,
શરીર અને જ્ઞાનતંતુ-
ઓને મજબૂત બનાવે
છે. છેલ્લાં ત્રીસ તોસ
વર્ષથી દાકતરો આ દવા
લેવા ભલામણ કરે છે. ૪૦ દિવસ ચાલે એવી
એક બાટલીના કિંમત રૂ. ૩-૮-૦.

રૉય એન્ડ કું.

હોમીઓ પાથસ
પ્રિન્સિપલ્સ, મુંબઈ ૨

તાવ અને પેટના દર્દો માટે
સ્ટીમર છાપ

શાફી

REGD. મિફ્ટ્યર પાપરો

દરેક દવાવાલા વેચે છે. નકલથી સાવધાન

ધી શાફી ઇન્ડસ્ટ્રીયલ વર્કસ. (૧૯૭૭)

મોગ્રાવટર:- પી. ટી. પટેલ, પાપુની, મુંબઈ. ૩

ડો. કોટનીસ કી અમર હાની

વાર્તા : કે. એ. અગાસ

પટકથા : કે. એ. અગાસ
વી. પી. સાહે

અભિનય :

શાન્તાશામ, જયશ્રી, દિવાન
શશર, બાણુશાવ જે'દારકર,
દીગ્દશ'ક વિનાયક, ઉદ્દેશક
કે. દાતે, અતિમાદેવી, પ્રો.
હુશીકર, સાળવી ભનકીદાસ,
રાજેશ્રી.

સમય દરરોજ

૭:૩૦, ૧૧ અને ૯:૩૦ વાગે
શનિ, રવિ, રેલ્વે ૧ વાગે

અમર

અકવાડિયું
બીજા મહિનામાં પણ
જોરદાર આક્રી
રહ્યું છે.

ફાયનલ સ્ટીપ : સંવાદો :

ગીતો :

દિવાન શશર

ક્ર

આજના ઇતિહાસનું

જલતું પાનું

આપણી નજર સામે ન બની
મથેલા બનાવોનો સચિત્ર
રૂપેરી અહેવાલ

એડવાન્સ છુટકોમ

૧૦ થી ૧૨

૩ થી ૬

દરરોજ

સ્વસ્તિક

સમય પસાર કરવાનું સુંદર સાધન

સંદેશ-કસોટી હરીફાઈ

ફક્ત નવ આનામાં

રૂ. ૧૦,૦૦૦ નાં ઈનામો

પહેલું ઈનામ : રૂ. ૫,૦૦૦

પ્રવેશ ફી ૯ આના

ખંધ તા. ૧૪ મે, મંગળવાર

[ગુજરાતી હરીફાઈઓનાં સીમાચિન્હ સરીખા આ વ્યૂહમાં ભાગ લઈ
આર્થિક લાભ સાથે લાખ, શુદ્ધિ, ને તમારા સમયનો
સમય ઉપયોગ કરો.]

આજ સુધીમાં લાખોનાં ઈનામો ગુજરાતના ઘરઘરમાં પધરાયાં
છે. તમારો પ્રયત્ન તમને જરૂર એ લાભ અપાવી શકશે.

વિગતો માટે ' સંદેશ-કસોટી ' જુઓ.

વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૩-૦-૦.

લખો-સંદેશ-કસોટી કાર્યાલય

સારંગપુર, અમદાવાદ

અગર

તમારા મામતા એજન્ટને મળો

મહી, મુજકીયાં સહુ આવરને ય ચાહ્યાં વળી,
હવે ગમનની પળે હૃદય ! જા વિરાટે મળી.

હા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ત્રીજું

મે'૪૬

અંક પાંચમે

આજની વાત

આજની વાત એ જ મુખ્ય વાત છે. આજને જે અજવાળી બાંધે છે તે આવતી કાલને જરૂર અજવાળી બાંધશે. મોટા ભાગને આજની જ કશી ખબર નથી હોતી. અને એ જ રીતે મોટો ભાગ આજને ઝોળખ્યા સિવાય જ આવતી કાલની ચિંતામાં સમય બગાડે છે. પરિણામે એ આજ પણ ગુમાવે છે ને આવતી કાલ પણ ગુમાવે છે.

સાહસસૃષ્ટિમાં તો આવતી કાલ હોતી જ નથી. ત્યાં તો માત્ર આજ જ હોય છે. સાહસિકોને આજ સિવાય ચૈન પડતું નથી. આજના પૂલકો જ પુરુષાર્થી સિદ્ધિના સાધકો છે. આજમાં જ આવતી કાલનાં બીજ છે, તેનું જ્ઞાન એ સૌએ પહેલેથી જ ભરી લીધું હતું.

તમે હજી આવતી કાલમાં ગોથાં ખાતા હો તો આજથી જ, આ પળથી જ આવતી કાલને ભૂલી જાઓ. આજે જ હસી લો, આજે જ કામ કરી લો, આજે જ તમારા પ્રાણને પ્રકુલ્લ બનાવી દો, આજે જ વીજની ગતિએ ચારે કોર ધૂમી વજો, આજે જ ભાવિને વર્તમાનમાં સાન કરી લો, આજે જ જીવનને દિલ ભરી ભરી જીવી લો, આજે જ જીવનમાં પરમતાને ભરી દો. આજ જ મુખ્ય છે, બીજું બધું ગૌણ છે.

આજને કદી ન ભૂલશો. આજને ભૂલશો તો તમે બધી રીતે ભુલાઈ જશો. આજને તમે યાદ નહિ કરો તો ય આજ તો તમને યાદ કરશે જ, પણ એ યાદ મીઠી નહિ હોય. એ તો તમે જ આજને યાદ કરશો ત્યારે એ આજ તમારી આજ બનશે.

નાના કે મોટા, ગૌણ કે મહત્વના, બધા જ પ્રશ્નોમાં આજને જ મોખરે રાખો. ધંધા કરતાં કે ક્ષેત્રના જતાં, સૂતાં કે ઊઠતાં, સંકલ્પ કરતાં કે સંકલ્પ વહોડતાં-બધામાં આજને જ મોખરે રાખશો.

આજ સહજ રીતે આવે છે ને સહજ રીતે સ્વરૂપી બાય છે. એ સહજમાં જ આપ્ટ સંચય પડ્યો છે. એ 'સહજ' નો પાવણ આજને સારી રીતે પીછાને તે જીવનની તમામ દિશાને પિછાને છે.

ધી.

કાળી ટોપી

શ્રી. પ્રસાંત

૯૪૫। સજના જન્મ ટાણે દશે દિશામાં
સમાચાર કહેવા, મલપગંધાના
અંગેઅંગમાંથી બિરેલી કરતુરીના જેવું મહેકતું
વાતાવરણ હતું. કંચા લીમડાની લીંબોડીમાંથી
ધસાર થતો અવજનનીય પરિગત પણ ગત ધન્ય
બની જતો હતો.

ખીજ સવારે તો અમારી મંડળીમાંનો મકરંદ
જેલમાંથી છૂટવાનો હતો. પાછા આવી રીતે તો
કોણ ત્રણે કપારે ભોગ થય્યો એ વિચારે એક
સાથે બધા આનંદપ્રસાદ ભોગવતા હતા.

અંતે મકરંદે જ શરૂઆત કરી.

‘આમને આમ દિવસો જતા રહ્યા. એકમેકના
સંસર્ગથી આપણને ધણે લાભ પણ થયો હતો.
પરંતુ આપણી ખામીઓ પોતે તો જાણતા હોતા
નથી એટલે જો પરિચયમાં આવેલી વ્યક્તિ આપણે-
બધાને માટે કંઈ ને કંઈ બોલે તો—’

‘હા. હા. સચન ઠીક છે. ધણી વખતથી મને
થવા કરતું હતું કે આવું કંઈ કરવું જોઈએ.’
સુરતકાએ સાક્ષી પૂરી.

‘પણ સખર, તે પહેલાં દરેક શું શું કરતો
હતો તે જણાવે’ શુભવંતે ટક્કો કપ્યો.

‘લે ત્યારે કર શરૂઆત. તારાથી જ થવા દે’
સૂરતકાએ જણાવ્યું.

‘ના એમ નહિ. એ તો અવળા ધંડી કરે.
બેઠા છીએ તેમ જ બધા બેસી રહે. ને સુરતકાથી
શરૂઆત કરીએ ને ત્યાંથી જમણે હાથ ચાકે. કરો
શરૂ સુરતકા.’

‘જુઓ ભાઈ, ‘સુરતકાએ વાન ચલાવી.’
આ પ્રસંગ એવો વિકટ છે કે જરા વધારે પડતું
બોધાર્થ નહીં. તો સાંભળનારાઓને ગમે નહિ ને
આણું કહેવાનું વ્યક્તિને જ ગમે. માટે મારે કહેવું
છે તે બધું જ હું કાણમાં પતાવીશ. સુજરાતના
પછાત ગામડામાંથી હું આવું છું. અમારું કુળ
હોયું ગણાય. ને ગણિડામાં તો જમીનદારનો વરજ

કહેવાય ને? મુસલમાન છતાં મને સત્યાગ્રહમાં રસ
પડ્યો. તેનાં અનેક કારણોમાંનું મુખ્ય તો એ કે
મારા ગામમાં પોલિસે બળાત્કારથી સામુદાયિક દંડ
ઉઠાવવા માંડ્યો ત્યારે મારાથી જોઈ શકાયું નહિ.
પાડાને વાંકે યજ્ઞાલીને ઝાંઝે. કંઈ પણ કરવું જ
જોઈએ એમ મને લાગ્યું. ને ગે’ એનો જળાગરસ્ત
વિરોધ ઉઠાવ્યો. સરકાર તો એવું માગતી જ હતી.
ખાસ બહુયો નથી. મારી પોતાની કાપડની કુકાને
બેસીને સુજરાતી તેમજ અંગ્રેજીનો અભ્યાસ વધાર-
વાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. માંડ વીસ વર્ષ પૂરાં
થયાં હશે. બધાનું જોઈને મને પણ સુધારક
બનવાનો ચસકો લાગ્યો છે. આંતરજાતીય લગ્ન
કરવાની ઉમેદ છે. દિલ્હી, પાસી, વહ્લી ગમે તે!’

‘વાર, વાહ પછી?’ મકરંદ પોકારી બોલ્યો.

‘બસ. એ વિના તો તમે જુઓ છો તેવા છું.’

‘સારો ત્યારે નિખિલભાઈ તમારો વારો
હવે.’ કોઈ ટોચ કરી.

‘બોમ્બુ’ જ પડશે? જુઓ. જાતનો છું
ચમાર, પણ એથી મને નાનમ નથી. પચિસ
સુજરાતી ચોપડી બહુ શક્યો છું. એ ત્રણ વરસ
પર એક પાદરી આવેશે. ગામમાંથી ધણી ખિરિત
બની ગયાં. અમે પણ તૈયાર હતાં કારણ આટ-
આટલી મજૂરી છતાં પૂરું થઈ શકતું નહોતું. પણ
એવામાં જ નસીબતું કરવું તે કોઈ સમાજસેવક,
ગાંધીવાદી કોઈ સેવાભાવી બાઈવચ્ચે પડ્યા. અમને
અમારા ધર્મનું ખરું જ્ઞાન કરાવ્યું. ત્યારથી અમે
ઢેર મારો નાખીને કાઢેલા ચામડાનો ઉપયોગ કરતાં
નથી. એમાં હિંસા છે તે એથી દિલ દુભાય છે.
કુદરતી રીતે જ મરેલાં હોય તેવાં ઢેરના ચામડાનો
ઉપયોગ કરીએ છીએ તે એવો માત્ર બનાવીને
નવજીવનસંઘને ખારોખાર મોઢી આપીએ છીએ.
શ્વાસ ખાવા તે અટક્યો ને પછી આગળ ચલાવ્યું.

‘બસ, તે વિના મારા જેવા અબણુ ને પછાત
કામના આદમીની જિંદગીમાં તે શી નવાજની
હોઈ શકે?’

‘પણ આ નામ તમે...’

‘હાં એ તો મારા એક દોરતે આપ્યું છે. થોડા દિવસ પર જ બળિયાકાકા નીકળવાને લીધે એ મૃત્યુ પામ્યો છે. એની પવિત્ર યાદ સાચવવા માટે મારે એ નામ રાખવું પડે છે નહિ તો મારું મૂળ નામ તો બહેચર.’

‘ઠીક. ચાલો તમે ધનુભાઈ ?’ મકરંદ જાણે પ્રમુખની અદાથી થોડતો હેતો.

‘જાતનો છું કેળી. સર્ગાવહાલાંની મદદથી એક એક. ખી. થયો છું; અહીં આખ્યાં પહેલાં સચીનના મદારાખના દોવાન તરીકે હતો ‘ખી’ કલાસ આપવા માંડ્યો. છતાં રવેન્ડાએ મેં ‘સી’ વર્ગ લીધો છે. બહુ જ નાનપણમાં લગન થયેલાં. મોકમોક વખત ખીજવાર લગન કરું-કરી નાખું એમ થઈ જાય છે. મારા મનની નખખાઈ લાગશે; પણ તેમ નથી. માંધીજીના અનુયાયી તરીકે છેલ્લા સાત વરસથી ખાદી પહેડું છું; છતાં સંપૂર્ણ અર્ધસાવાદી બની શક્યો નથી. એટલે જ્યારે જ્યારે મારા ભાઈઓને હુઝી બેકે’ છું ત્યારે ત્યારે મને ઉજળિયાત કામ પર વેર લેવાનું મન થઈ આવે છે. ને એટલે જ હું કોઈ ઉચ્ચ વર્ણની નથી...’

‘દાદા !’ એની વાત અધુરી રહીને વચમાં જ અમારી બેરેકમાં કામ પર આવેલા યુનેગાર ફેલીએ કહ્યું.

‘કેણ અબ્દુલ ?’

‘હા. તલપ જાય છે દાદા. એક બે ખીડી જોઈશે.’

ખીજાને આ શબ્દોમાં વિનંતિ કરનાં હજીનો ભાવ જણાય તો નંત્રાઈ નહિ. પણ અબ્દુલે એ હકક અમારી પાસેથી મેળવી લીધો હતો હવે તો એ જાણે અમારામાંનો જ એક હોય એટલી છૂટથી વરતતો થઈ ગયો હતો. રૂમ ખાસ ચોખ્ખી રાખતો. નિયમિત પાણી ભરતો. અમારે ધરથી મોકલાવેલી મીઠાઈ અબ્દુલ માટે અને ખાસ રાખી મૂકતા હું બિંચો. પેડીમાંથી ચારેક ખીડી કાઢી એને આપી.

‘શું ચાલે છે મકરંદભાઈ ?’ ચોરડીમાં એની ખાસ જગ્યાએ મૂકી રાખેલા ચક્રમક રૂ ને હળમળના પોનાની પંચરી કાઢતો એ બિંચ્યો.

‘કંઈ નહિ બેઠાં છીએ ગપ્પાં મારતા ! કાલે મકરંદભાઈ છૂટે છે ને !’ સુરતકાએ કહ્યું.

‘એમ કે ?’ કહી એ અમારી બાજુમાં બેઠો.

‘સૂર્યાકાંત લ્યો ત્યારે તમારે માથે હવે ‘મકરંદ’ બોલ્યો.’

‘ભાઈ, હું તે શું કહું ?’ સૂર્યાકાંત વાત ચાલુ કરી, ‘હું કેવા પોચા મનનો છું. તે તમે સહુ જાણો છો. ધરનાંની મને ઘણી જ ફિકર રહ્યા કરે છે. ને એટલે મેં માશીની અરજી કરેલી પરંતુ એ તો આ મકરંદભાઈ ન હોત તો હું એ પાપ-માંથી છૂટત નહિ. એમણે જ મને ઘણે સમજાવ્યો. પહેલાં કદી જેલમાં આવ્યો નથી. બેલીવાડી નહિ થાય તો જૈરાં છોકરા ખાશે શું તેની ચિંતા થયા કરે છે. અહીં જેલમાં આવ્યા એટલે કોંગ્રેસ થોડી આપણા ધરના માણસોને પોપવાની છે કે આપણને નિરાંત રહે ? પણ એ તો આડ વાત મારા ગામમાં હું સુખી ગણાઉં છું. પણ લાડી માર ખમાતો નથી. મને તો કંઈએ બોક્ષતાં આપડતું નથી ભાઈ ચુલુવંત તમે ચલાવો આજળ.’

ને હવે ચુલુવતનો વારો આવ્યો.

‘હું બોલિંતો જ ઝડપાયો છું તે તો સી જાણો છો. લોકો મને પાછો તક સાધુ કહે છે. કદાચ ખરું પણ હોય. આ વેળા જેલમાં ન આવું તો લાંબન લાગે માટે આવ્યો છું. હા, એ પણ વાત ખરી છે કે ઉપરી અધિકારીનું ‘ગજવું બધું’ એટલે મને થોડી સજા થઈ છે. પણ મને લોકોની જાડુ પરવા રહી નથી. મારે વિશે ખીજ પણ અદવા જોડે છે તેનો એકરાર કરી લઈ. હું જેલ રસોડામાં કામ કરતો જાઉં છું, ગયો તેની પાછળ મારો આશય હતો. જેલમાં શરીર સાડું નહિ રહે એમ લાગ્યું. ખોરાક સારો મેળવવા માટે જ હું ત્યાં જાઉં છું. ને લીજાસડેર કરું છું. બાત આપણા હજીનો નથી છતાં ખાઉં છું, છતાં પ્રકૃતિ સારી રહેતી નથી. બહાર નીકળી કોઈ સંસ થયો શરુ કરવાનો આશય છે. સર્ગાવહાલાં કમાઈ લીધું તે સાચું. આજગ વધારા ઇચ્છનાર આવેલી તક પાછી ઉઠવો નથી. બહારના કુનિયા મને. ‘સરંદ.’

ગૂંડા' તરીકે ઓળખતી હતી. પણ હવે-આ અત્યારે તમારી સાક્ષુ' હેયું ખોલું છું' ત્યારે લાગે છે કે જેલમાંથી કંઈ શીખીને જવાય તો સારું.'

'તો મું' શીખ્યા વારુ બોલો નેઈએ ?' યુથવંતે સીધો જ પ્રશ્ન પૂછ્યો.

'ખીલું' તો ઠીક પણ નિયમિતતા કહેવી પડે. અહીં મરણ પ્રમાણ કેટલું બહું ઓછું છે ? એટલે ખોરાક તો સાવ સાદો જ લઈશ ને પછી બહું ધીમે ધીમે અમલમાં મૂકી...શ.'

'એમ નહિ અમલમાં મૂકવા જેવી તો ધણી ચીજો છે. 'કઢી મકરંદ' જીરો ને એક નોટબુક કાઢી એક પાતું બતાવ્યું. ને બોલ્યો, 'જુઓ આ રહ્યું મારું' જેલ સરવેયું.'

'લાલો, લાલો' બધા બોલી ઊઠ્યા.

'ના એમ નહિ તમે વાંચી જ નવોતો એટલે અમે નિરાંતે સાંભળી શકીએ' યુથવંતે બોલ્યો.

'જુઓ આ જાતના અનુભવો થયા છે. શારીરિક, માનસિક ને આધ્યાત્મિક ઉપરાંત થોડું ઉત્પાદન કાર્ય' કયું. શારીરિકતા પાંચ ભાગ. નિયમિત ને સાદો ખોરાક લઈશ, ચાવીને જમીશ. ખીલું' સવારે ફરવા જવાનું રાખીશ ને માલિસ કરીશ. ધરમાં ચોખ્ખાઈ રાખીશ. મહિનામાં એક વાર વજન કરાવીશને બેવાર એનીમા લઈશ. માથે કરને પણ જેલના કેટલાક ફેરફારો ધરમાં પણ આણી શકાય એવા છે. ને તેને હું અમલમાં મૂકવા ધાડું છું.'

'... કયા કયા ? કેવી રીતે અમલમાં મૂકશે ?' પ્રવેશકોએ ઉત્સુકતા બતાવી.

'... વડોને બદલે અહીં ગળે છે લેવી કાંઈ લેવી. સ્ક્રામિયામાં ફરતા ફરતી બધી જ દાળ સંધળી નાકવામાં પણ ફેરફાર કરવાનો. દા. ત. વધાર બાળી દેવો નહિ, બાતવું ઓસામણ કાઢી નાખવું' નહિ, તળેલું પચાવવામાં અધુરું હોવાથી બાફેલું જ શ્રેયું; દૂધ કે દાળમાં પલાળીને રોટલી વગેરે ન ખાવું. જન તે ઝડવના વધારેમાં વધારે ફળ ખાવાં સધળાં બેગાં બેસીને જ જમે. સ્ત્રીઓ મોડી નહિ ને ધુરુપો તડેમા નહિ. જવાબુ' પણ નહુ જ વળા. ને એનો

સમય પણ બદલવો. જોનોની પેઠમ વહેલા જમી લેવું સારું. દરરોજ સમુદયાર્થના કરવી ને બધા બેઠા હોય તે વખતે સમુદયસમાચારનું કથન ને વાચન થયાં નેઈએ. આ ચર્ચ શરીરને લગતી સુચનાઓ. જેલમાં પુરતકોષ ધણાં વાંચ્યા. અંગ્રેજી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી. સંગીત પણ શીખ્યો. એ આધ્યાત્મિક પ્રગતિમાં. ને ઉત્પાદનમાં કાંટયું ને કવિતા લખી. વળી મોટા મોટા માણસોના અનુભવમાં આવ્યો તે જુલું.'

'અરે જાઈ તારો આદર્શવાદ તો જગમહેર છે. હવે તું જરા અવહારુ થાય તો ઠીક.' યુથવંતે બોલ્યો. 'ને તું બહાર જાય ત્યારે આ કહેવું થોડા નથી છતાં જરા કુનિયા સમજ. જેલ ને ઘર એક નથી.'

'બહાર નીકળીને તો હું એકાદ કોઈ આશ્રમમાં જ જવાનો છરહો રાખું છું. સમાજસેવા મારા જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય બની રહેશે.'

'જેયું અબ્દુલ સાંભળ્યા મકરંદમાઈને !' નિખિલે શાંત પડેલા વાતાવરણના જળમાં કાંકરી નાંખી.

'હા. આપણાથી તો એ ધણું મોટા માણસ રહ્યા. અમે યુનેમારો એ પ્રમાણે વરતીએ તો ક્યાં પતો લાગે ?' અબ્દુલે માથા પરથી કાળી ટોપી ઉતારી સાફ કરતાં કહ્યું. ટોપી પર નજર પડી એટલે થતુ બોલ્યો.

'અબ્દુલ તારે માથે આ કાળી જ ટોપી કેમ ? કંઈ સમજ પડતી નથી. કોઈ પીળી, કોઈ રાતી, કોઈ વળી રાતીપીળી બોગી બધાને કેમ આગ જલ્દી જુદી ટોપીઓ પહેરાવનામાં આવે છે ?'

'ટોપી એ યુનેમારની ઓળખાણ આપે છે. પોળાંને પાંચ વરસની સગ. રાતી ટોપીવાળો જેલમાંથી નાસી ગયોતો ને પકડાઈ ગયોતો, રાતી પીળી વાળાઓ બાગી ગયેલાં પણ તેમની સગ દસ વરસથી વધારે હોય છે.'

'ને કાળી ટોપી ?' યુથવંતે પૂછ્યું.

'કાળી ટોપીવાળાઓ ચોરી ને લુટકાદના કામમાં પકડાયવા હોય છે.' રહેજ શરમાનો અબ્દુલ બોલ્યો.

‘કેટલી સગ છે તારી ?’ મકરંદે પૂછ્યું ?

‘પાંચીસ વરસ.’

‘ને અસારે ઉમ્મર કેટલી ?’

‘કોણ હિસાબ રાખે છે એનો પણ ! નહિ તો જે પચાસેક તો થયા જ હશે.’ પહેલી જ વખત મકરંદે ને એના મિત્રવર્ગે અબ્દુલને ધારી ધારીને જોયો. અબ્દુલના દેહઝેરણ પર પડેલા કાળધણના અવાજને સોને સંભળાયા. ને એનું શ્વાંત સાંભળવાની શ્વત્તિ સાહજિક જન્મી, એટલે યુગ્મવતે કહ્યું.

‘આપણા બધાના વહેંતિયા જીવનમાં તે શું બચવાનું બચ્યું છે ? આજ તો અબ્દુલ તારી વાત થયા દે. તારો ઈતિહાસ જન્યુવો છે.’

‘મારામાં તે એવું શું છે ? હું કંઈ તમારા જેટલો ઓછો છું ? અમારા જીવનમાં તો કશુંય નવાઈ પામવા જેવું ન હોય. મારી તે કંઈ વાત હોય ?’

‘ના. ના. અબ્દુલ તારે કહેલી જ પડશે.’ ચારે બાજુથી કમળ પર યુગંતના અસંખ્ય જમરના જેવો યુગંતવ સંભળાઈ રહ્યો.

‘તમે બધા નકામો હેરાન કરો છો. વોર્ડર કે પોલિસ આવશે તો મારી ધૂળ કાઢી નાખશે.’

‘અમે છીએ ને !’

‘હીક જ્યો ત્યારે સાંભળો. પણ એમાં સાંભળવા જેવું કશુંય નથી એ પહેલેથી કહી દઈ છું. દિલ્હી મારું વતન. ને આખું નામ અબ્દુલ રહેમાન. પહેલેથી જ તોફાની. બાર વર્ષની ઉંમરે-મને બરાબર યાદ છે-મારી વરસગાંઠને દિવસે જ મારા સાથીદાર પાસેથી અગ્નિ કાપવાની કરામત સિખ્યો. મેળામાં તે અજવાળી ને પકડાઈ પણ ગયો. છ મહિનાની સગ થઈ. જેતલી બહાર નીકળ્યો ને ગાંડ ત્રણેક માસ તીલા દહીને ધરથી બાગી મયો આવ્યો અદસ્તકાગાદ. ત્યાં મહેસલામાં મોટા ઝવેરીની દુકાન છે. દહીયે દશે. એ મારી ખ્યાલ પર ખૂંટી ગઈ. કોઈ એક મોટી સમામણી પાંચ સાત જાણના મળ્યા કાપી હસાએક રૂપિયાની મતા મેળવી તે જ દિવસે આ ઝવેરીને ત્યાં દોરો ખરીદવા હું ને મારો સાથીદાર ગયા.

દુકાનદારને મદ્દલતમાં નાખી મેં એ સરસ હીત તદ્દકાળ્યા. પોચિયા ઉતરતા હતાં ને મેં પાછું જોયું. મારી નજરમાં સહેજ બપોળા ચિહ્નથી દુકાનદાર તરત એવો ને મને ઉપર બોલાવ્યો. બહુ જ વટથી હું ગયો. પેલાએ ફેનથી તરત જ પોલિસને ખજાર આપી. હું પકડાયો. સાથીદાર તો ક્યારનો ય નાશી છૂટ્યો હતો.’

‘બાર વર્ષની ઉંમરે આ કિમત ?’ સ્પર્કાંત બોલ્યો.

‘ગજજ આ તો !’ ધતુભાઈએ, આશ્ચર્ય બતાવ્યું.

‘સગ કંઈ થઈ કે પછી નિર્દોષ ?’ યુગ્મવતે વાત આગળ વધારવાના ઈરાદાથી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

‘સગ થઈ સાત વર્ષની સખત મગ્દરી. શરુઆતના સત્તર દિવસ સેપરેટમાં રાખ્યો. હું ખૂબ રડ્યો. ધણો પસ્તાયો. પણ બહુ’ શોગટ હતું. ધીરે રૂઢી સ્વસ્થતા મેળવી, બહારમે દિવસે મને રેડરમેટરી સ્ટુકમાં લઈ જવામાં આવ્યો. ત્યાં દુઃખ જૂઠ્યો. રમત ગમતમાં ખૂબ ભાગ લેતો. ખેલાડી પણ તેવો યુરોપિયન ફૂટબોલ કમળ સાથે એક વાર હાર થયા પછી કહી દાધો નથી. રૂ.૫૦ રૂપિયા ઈનામના લઈ હું જેલની બહાર આવ્યો. દાદાગીરી વધતી જતી હતી. કમાવાને જાણને હું યુગઈ ગયો. રોજનો આ ધંધો થઈ પડ્યો. એક દિવસ ગોલપીકાના મૂંડા લોભોનો સામનો કરવો પડ્યો. હું એકલે દાધે. તેઓ જૂથમાં. ખૂબ માર પડ્યો. જેમ તેમ કરી બાગી છૂટ્યો. યુગઈમાં રહેવું મને દેવે મોગ્ય લાગવું નહોતું. પાછો દિલ્હી જતો હતો. રસ્તામાં એક રોશન પર, ભાઈ, નામ તો યાદ રહ્યું નથી, પણ એ રોશન પર ઈરાનોએનો મોટો કાફલો પડ્યો હતો. તમારી યાદ તો ખતર નથી પણ અમારી તરફ એમનાથી લોભા ધણી જ નથી છે. તે લોભા ફરતા હોય તે સ્થળે રહીએ તો શું પુરુષો પણ એકલા જતા નથી, ચપ્પુને છરા પેથરાની તેમની ફરતી ફરતી પર ખાસ માર્ક મિનું રહેતું નથી. એટલા પર કંઈ કાનુનસર ધાંખત.

ચૂંકે. પોલિસનો વ્યવસ્થા જેવું કંઈ નહોતું. હું ઉતર્યો. ખીછ બાજુ ધરાનીઓ, ધાંધલામાં મદદ કરવા માટે દોડી ગયા હતા તેની દિશામાં જ્યાં તેમનો પગલ હતો-ત્યાં ગયો. લાભ લઈ હાથમાં આવ્યું તેટલું ઘસડી લીધું. ખીજી ડબ્બામાં ચડી બેઠો. ત્યાં તો મને ગંધ આવી કે પોલિસ પાછળ પડી છે એટલે રસ્તામાં જ ઉતરી પડ્યો. રાત પસાર ક્યાં કરવી ? પહોંચ્યો સિનેમામાં, ગળતામાં વીસ હજાર રૂપિયાની નોટો પડી હતી. જ્યાં જઈ ત્યાં આવ્યું ત્યાજી શું શું છે ને શું નથી તે જોવાની મને પહેલેથી જ આદત પડી છે. હું જીભો ચૂંકે એટલે ગેટકોપરે અમેતમે કહ્યું. ખરેખરો જામી. સિનેમાના બધા જ દાદાઓ તૂટી પડ્યા, સહન કહ્યું. વિસમો પડતાં જ જીલ્લો. રોકડા આદ આના આપીને તાપડતોજ નવું અપ્પુલઈ આવ્યો. સિનેમા પૂરો થતાં જ ગેટકોપર પર ત્રાટકી પડ્યો. દાનન પહેલેથી બમડેલી હતી. ગળાનું કામતી માદળિયું પડી મેં રાડુઆત કરી. ને લાજ મળતાં જ એ મારા ગળામાં સરકાવી દીધું. એના હાથ પર ચપ્પુનો સખત લા કયો. પોલિસને ખજાર પડી. પરંતુ પહેલેથી જ મેનેજર પોલિસના માથાસોને કામચીમેટરી પાસ આપતો નહોતો એટલે આ કેસમાં તે બધા જ સડોવવામાં આવ્યા. હું તો ત્રણ દિવસ સુધી ઈસ્પતાલમાં અભાન પડ્યો. માર ખૂબ પડ્યો હતો. હું હતો ફરિયાદી ને વેરઝેરને લીધે મેનેજરને ને ખીજી બધાને એક વર્ષની આસપાસની સજા થઈ ને હું છૂટ્યો. પાણી આપો શુભવંતમાઈ !

‘લઈલેને હાથે જ’ મકરંદે તુરત કહ્યું, વાતાવરણ ધીજી ગયું હતું.

‘પણ તેથી કંઈ પાંત્રીસ વર્ષની સજા...?’ સુધંકાંત એકદમ ભોડી પડ્યો.

‘અરે બધા બકઈ હું’ તો છૂટ્યો હતો. એટલે સજાની વાત તો હવે આવવાની છે. ‘પાણીના કપ નીચે ચૂકતો તે બેલ્યો. ‘વળી પાછો એ જ ગાડીમાં દિલ્લી તરફ જતો હતો ને ડબ્બામાં એક

તો ટી ટી કોઈ એક ટિકિટ વગર બેઠેલા માથાસને ખૂબ હજાવતો હતો. થોડીવાર તો ન બેલ્યો, પણ છેવટે ન ખમાયું. જીલ્લો, ટી ટી ને ડાખા હાથની ત્રણ ચાર ફેંટ પડતાં જ તેના જમણી બાજુના બે દાંત તૂટી ગયા. મેં નાસવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ ટ્રેન તો સાંકળી કરતાં ય વધારે ઝડપથી દોડતી હતી. તરત જ આવતા રેલ્વેના પર હું પકડાયો. છ મહિનાની સજા થઈ. કદાચ વધુ થાત પરંતુ ટી. ટી. ની તરફેણમાં કોઈ એ સાક્ષી આપી નહિ. આમ પોલિસની ડાખરીમાં કાળે અફેરે તો લખાઈ જ ગયું હતું. સમાજમાં મને કોણ જીવું રાખે ? ને ખરું પછો તો ખીજી કોઈ વાતમાં રસ પણ રહ્યો નહોતો. ગારું નામ સાંભળીને લોકો ભડકતા. મોટા મોટા સલામ-બરતા. હવે તો મારી એક ટોળી પણ તૈયાર થઈ. વ્યવસ્થિત કામ ઉપાડવાની જરૂર જણાઈ. જે લોકોથી ખમાતું નહિ તે અમારા વિરોધીઓ બનવા માંડ્યા. સામે પક્ષ પણ બળવાન થતો ગયો. મારો એટલે બધો ધોક કે તે મંડળીના માથાસો જુગાર રમવા બેસે ને હું જઈ ટેબલ પરના બધા જ પૈસા ખિરસામાં ભરી દઈ છતાં કોઈથી બોલાય નહિ. તમંચો હમેશ મારી પાસે રાખતો ને એની અણીથી ટેલિયો બેનોની લાજ હુંટાતી મેં જાચાવી છે. ખુદાનો અહેયાન, કે કદી અધર્મો બન્યો નથી. આસપાસના ગામમાં પણ હવે તો હાક વાગતી ને એટલે અમે ધાડવૂંટ શરૂ કર્યાં. સમીસાંજે ગામ વૂંટાં. પણ એક વખત તો મારે થઈ. ગા મરણ પયારીએ હતી મરતાં પહેલાં એક વખત પણ મળવાનું એને મેં વચન આપેલું એટલે એને છેલ્લીધડીએ એઈ લેવાની મને ઘણી જ ઇચ્છા થઈ. ગંડળી સાથે ત્યાં ઉપડ્યો. ઘરમાં બેઠો હતો ને કંઈ પોલિસને ખજાર પડી ગઈ. મને એની ખાતરી ગળી. ઘરની ચારે બાજુ પહેરા હતો. એક સેકંડમાં વિચારી લેવાનું હતું. જીવનમરણનો પ્રશ્ન હતો. જીલ્લો ચાલી. માતાની કાઠડીમાં હું સૂતો. સાગરીતોએ મને બોલ્યો. રમજાનમાં લાશ ગઈ છે એમ લાગ-

વાર્થા પોલિસો ઘરમાં પેંઠા ને બેયું' તો મારી અમ્માનું 'મહુ'! દોડતી પોલિસપાર્ટી રમશાને આવી પરંતુ સાર પહેલાં તો હું ક્યારનોયે પલાયન થઈ ગયો હતો! આ...આટલી બધી લૂંટના માલનો કેમ રરતો કરવો એમ-એક પ્રશ્ન તો હતો જ. પણ એક મોની ફીક હાથ ચડી ગયો. વાસ્તહેવારે, અધરાત મધરાત બ્યારે- જાહેર ત્યારે વસ્તુઓ ગાળી આપતો.

હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે સોના ને ચાંદીની સગડીઓ લઈને જતાં અમને વાર લાગી. રાતના સાડાચણેક થયા હશે. સવારના સાડાચારની ગાડીમાં તો અમારે એ શહેર છોડીને નાસી છૂટવું જોઈએ, સોનાને ઘેર ગયા. એ કંઈ બીમાર હતો કે ધંધાને લીધે મોડા સતો હશે કે ગમે તે હોય પણ તેવે વખતે એણે આનાકાની કરી. સમય વરંતી જઈ તાડકાલે તો હું કંઈ જ બોલ્યો નહિ. આભ્યાંતા તેવા અમે પાછા ગયા. પરંતુ મને યુનનસ બરાણું, બીજે જ દિવસે બધાને તૈયાર કરી દીધા કદાચ એને પણ અમારો વાતની ખજાર પડી ગઈ હશે કારણ અમે એના ઘરમાં ઘૂસ્યા તે જ વખતે એ બાગવાની તૈયારીમાં હતો. તરત જ મેં એના પર તરાપ મારી, જંગલી પ્રાણી બકરી પર મારે એમ 'મળું દાખ્યું'. તીજેરી ફાડી. અદળક ઝવેરાત હાથ લાગ્યું. સાગરીતો ને મેં દુકમ કર્યો ને એવું પેટલું બનાવીને તેઓ થોડાગાડીમાં દૂર દૂર દાટવા લઈ ગયા. પણ એટલામાં તો હોહા વધી ગઈ. ફળિયામાંની પોલિસે રેલ પોકારો. અત્યારે તો હું-એખક થઈ ગયો છું પણ તે વખતે મણો અક્ષયસ્ત હતો. છતાં મારા શરીરમાંથી વીજળીનો આંચકા જેવી એક ધીમી કંપારી પસાર થઈ ગઈ. મેં નાસવાની કોશિશ કરી. આમ તેમ દોડ્યો પણ નસીમ જ ફૂટકાં, ચાર, બીજું શું? કેસ વાગીને પડ્યો. એટલે તો મહેલવાળાઓને ચડી વાગ્યું. ચારે બાજુ 'ચોર ચોર'ની બૂમો સંભળાવા લાગી. બધા બારોમાંથી જ બુમાબુસ કરતાં હતાં. મોઈ ડોશીઓ રડી બેઠી. નાના છોક-

રાઓએ કધ્માંત શરુ કરી દીધાં. પણ મારી સામે આવવાની કોની જગર હતી? ત્યાં તો સામેથી જ પોલિસની ટૂંકડી દેખી. રાઈફલ કાઢી. બચાવ કરવા જતાં મેં પોલિસને તો જહાનનમમાં મોકલી દીધા ખૂદાને ત્યાં ઈન્સાફ મેળવવા. પણ છેવટે હું ધરાયો. મારા પર અત્યાર પહેલાં ધણાં કેસો હતા. ને તે હિસાબે મને ફાંસીની જ સજા થાત. પરંતુ અવળી છુદ્દિ સૂચી ને મેં 'ચૈસા વેથો'. જાઓ. બધી મળી કુટુંબે પાંત્રીસ વરસની સજા થઈ. પણ હવે લાગે છે કે ફાંસી જ મળી હોત તો સારું' થાત. જ વરસ કાઢ્યાં છે. ને હજી તો ક્યાં? કેટલી લાંબી મજલ કરવાની છે?'

દીર્ઘચાસ લેનાં અમારી બધાની સામે એણે એવું ને પાછો વાત ઉમેરી:

'અહીં જ મારું બાળપણ, મારી જુવાની. મારા છુદાપો ને મોત-અહીં જ નિર્માયાં હશે. બહારના જગતનો હું બાકશાહ. પડ્યો છું આજે તો. છતાં એક બીડી જેવી નાચીક વસ્તુ કાળે બીજા પાસે હાથ ધરવા જતાં કાળજી કપાઈ જાય છે. પર્વતની ખીણ જેવા મોટા મોટા બીરાડા પડે છે. આ જીવતા દોનખમાં રહે રહે ભૂતકાળ યાદ આવે છે. ને મને થાય છે કે અરર. બહાર જેના સ્વાસનો અવાજ સાંભળતાં મોટી મહેલતો-ફુજવા માંડતી તેને આજે આ યુગબી!'

'પણ ના' મળગળો થતો અબદુલ આમળ બોલ્યો, 'ના. જગત જેવાની હવે ઇચ્છા રેહી નથી. બાઈબેન, માગાપ ને બીજા બાંડરડાંએ મારે મન જીવતાં છતાં મરેલાં જ હતાં. મેં કોઈનું કહ્યું માન્યું નહિ. કોઈની પરવા ના કરી. દરેકના સ્નેહને કોરે ચડાવ્યો. હવે પરતાવું? શાને? ને જીવવું? એ કેને માટે? ના ના મારે બહાર જવું નથી. અહીં આ ચાર દિવાલોની વચ્ચે-આ લોમમાં જ રહે પડે તો છુદા હાલિક!'

બીજે દિવસે જેલના દરવાજા બહાર પગ માંડતા મકરંદના મોં પર આનંદને બદલે, કાળી ટોપીની વાતથી, વિપાદનાં પૂર ફરી વળ્યાં હતાં,

ઝંખનાની શાન્તિ

શ્રી. નિશામય

કેસરને ગયે આજે બરાબર બે માસ પૂરા થયા.

જીવન કેટલું દુષાણું હતું ? કેટલું પ્રેમમધુર હતું ? તે કેટલું દિલ્લરંગી ? હવે કહે, કેસર ! શાંતી ઝંખના હોય ?

માનવ સ્વભાવ જ એવો છે. પોને જોળખે તેનાં કરતાં સામા માણસને અમે વધુ જોળખીએ છીએ એ દાવો સમાજની આંખો હમેશ કરતી જ આવી છે, મારી ય આજે એવી જ દુર્દશા ચર્ધ છે, કેસર ! જાણે હું કંઈ જ સમજતો ન હોઉં ? તારી સાથે જેટલું જીવવાનું મળ્યું છે એ મારે મન પરમ સૌભાગ્ય છે. સુખ ડોને નથી ગમતું ? આ સુખાનંદનાં પાંચ વર્ષના બદલે બીજાં પચાસ વર્ષ સાથે રજા હોત તો ! તો તો-પણ તું એટલું લાંબું ન રહી તેનો ય મને અશ્વેસ નથી. અશ્વેસ શા મટે કહું ? જેટલું સાથે રજાં છીએ તેટલું ય આજુ છે ! જો સમય મળ્યો, સુખને જેટલો દૂકડો મળ્યો તે તો ખૂબ ખૂબ પ્રેમથી માણ્યો છે. આજે હવે ભવિષ્યકાળ બહેને કુઝળી એકલતાની અનેક વાતો કહી કરાવે, પણ જીવ્યાં છીએ એ જિંદગી તો એટલી બરેલી છે, એટલી પ્રેરક છે કે ભવિષ્ય-કાળની કાળી કદપનાઓ પણ મને અડી શકતી નથી.

કેસર ! તું નહિ માને પણ ન્યારે બધાને એમ લાગ્યું જ કે આ અચાનક આવી પડેલા કાળસુખો રોમ તને એક બે દિવસમાં જ લઈ જશે ત્યારે બધાને કુઝળ તો થયું જ, પણ પછી ? ...પછી તો બધાંએ મારી ચિંતા કરવા માંડી તું છેલ્લા સ્વાસ લેતી હતી, સામે બેઠો હું ઈશ્વરની આ કરુણામયી કદપનાની સંચારદોરોનો વિચાર કરતો હતો, એક પણ લાગતું હતું કે દમથાં કંઈ ફેરફાર થશે ને સમાધિમાં પડેલી કેસર બોહી મારી સામે પ્રેમભરી બે-આંખો માંડી કહેશે કે 'આવા પોઆ શું થાવ છે ? હું ક્યાં ચાલી જવાની હતી તે આટલા ઉઝગરા ને ચાકથી આ શરીરને આણું કરી નાખ્યું ?' ને એ દપકામાં એટલો તો પ્રેમ

બયો હશે કે હું બોહીને તું સાજી સમી બેહી ચર્ધ છે તેના સંતોષ સાથે પાંચ દિવસના ઉઝગરાની ઉંધ કાઢવા લેડીશ...પણ પણ કેસર ! એ બધું તો દરિયામાં પડેલાને તરણા જેવું હતું. એ સમાધિમાંથી બહારની નહોતી જ. પરમ કરુણામય ઇશ્વરે કંઈ બીજું જ નક્કી કયું હતું. તું ગર્ધ, ખબર પણ ન પડે એટલી સહજ રીતે તે જહાજનાં લંગર ખસેડી નાખ્યાં. આજે આટલું જ લાગે છે કે ભલા ઈશ્વર ! કેસરને જતાં જતાં એકાદ મીઠી દષ્ટિ નાખવા જેટલી ય બે. પળેતો અવકાશ તો આપવો હતો ! પણ એનો ય શો શોક ? સાચા પ્રેમની કદાચ એ જ તો કસોટી હશે.

કેસર ! આ બધું કહેવાથી ય શું કાપડો ? જીવનની છેલ્લી પળે તારા દિલમાં શું હશે તે તો બગવાન સિવાય બીજું કોણ જાણે ? પણ મને ખાતરી છે કે તું જીવનને જે રીતે સમજતી હતી તે રીતે મૃત્યુને પણ સમજતી હતી. તું અચાનક ચાલી નીકળવાની છે એવું તો તે કેટલેટલો વખત મને કહ્યું હતું ? એ બધું એ વખતે તો મેં ઉપર રિમત-લાવી આપણે વિનેદમાં છાંવી દેતાં પણ તારે મન ચાલી નીકળવું એ કેટલું સહજ છે તેનો આજે જ ખ્યાલ આવે છે. દિલ બરી ભરોને તે મને પ્રેમથી નવાજ્યો છે. એ વખતે પ્રેમની પરમ-તામાં હું એટલો તો લીન હતો કે તું તારા દિલને નીચોવી નીચોવી મારા મટે પ્રેમની ખાલીઓ ભરે જતી હતી. આજે જો તારા ગયે અશ્વેસ થતો હોય તો આ એક જ વાતનો કેસર જે રીતે તે મને ધરાઈ ધરાઈને પ્રેમ આપ્યો તે રીતે, તેટલી મસ્તીથી હું કેમ ન આપી શક્યો ! પણ એનો ય અશ્વેસ હવે શા કારણ ? તું ગર્ધ છે છતાં હું કહું કે નથી ગર્ધ તો તે કંઈ બોહું છે ખરું ?

હા, તું નથી ગર્ધ એ બોહું કરાવો કેસર ! આપણાં સ્વજનોએ કંઈ બોહું કયું છે !

તે જ દિવસે જ્યારે ક્ષિતિજની ઝાકરો સાથીઆ પૂરી તને બોલાવી રહી હતી, જ્યારે તારા દેહ વિલયની તૈયારીઓમાં દેવોનાં વૃંદ લાગી રહ્યાં હતાં ત્યારે આપણું ગણાતાં બધાં ય મારી ઉપર અનુકંપા ને દયાની નબ્બે નિહાળી સહાનુભૂતિ ખતાવી રહ્યાં હતાં. બધાં કહેતાં કે 'આવું થશે શું ?' એ વાતે ય સાચી છે કે પહેલા બે દિવસ કેસર ! હું બોળસે બોળસે આંસુ ઠાલવતો રડ્યો છું. રાત દિવસ-એકેકેય પણ યુમાબ્યા વિના રડ્યો છું. મારાથી રડ્યા વિના ચાલતું જ નહોતું. પણ ખસ, એ અડતાળીસ કલાક પછી એક પણ પણ એવી નથી કે જ્યારે હું રડ્યો હોજી કે તારા વિલય ઉપર કંદન ક્યું હોય.

અને આજે તો એ બધું એટલું મધુર, એટલું મીઠું, એટલું પ્રેમમય લાગે છે ને કહું છું કે 'ભક્ષાદિત ! તારા જેવો શુભ અવસર બહુ ઓછાને આવે છે. પ્રેમની મધુર વાતો કરતાં કરતાં, મીઠા ભૂતકાળને દિલના તાણાવાણામાં ગૂંથતા ગૂંથતાં, શેષ જીવનની પળોને વીતાવવી એનાથી વધુ ક્યો આનંદ માનવજીવનની બરછટ ભોં ઉપર હશે !'

જે દિવસથી મેં આંસુનો સમદર ઉત્તેચવો બંધ ક્યો તે દિવસથી મોટી બહેને કેટલીક અણુગમતી વાતો મારા મનમાં નાખવા માંડી. જ્યારે મેં આ વાતો તો ઘું પથારીમાં છેલ્લા શ્વાસ ભેતી હતી ત્યારથી જ બધે પ્રસરી રહી હતી ત્યારે મને યવું કે કેસર ! તું મારી સાથે જે પ્રેમ બાંધી ગઈ છે એ મારા પહે નિષ્કળ નીવડ્યો, નહિ તો આવું કેમ બને ? પણ જીવન અને જે જમીન ઉપર જીવનનું હળ ફરે છે એ બે નિરાળા વસ્તુઓ છે. મરણ મતુખને કુખ આપતું હશે, પણ કુખ આવે છે માટે જ એ જલદી છુટાઈ જાય છે, એ જીવનની જમીનમાં આ જાતનાં જ બીજ મોટા ઝાણામાં ઓરાય છે.

કેસર ! જે 'કોટ' ઉપર બેઠો બેઠો આજે આ બધું સ્મરી રહ્યો છું-એ જ 'કોટ' ઉપર બેઠાં બેઠાં જીવનનાં કેટકેટલાં સંયુક્ત સમયનાં મોઢવ્યાં છે ને

ફેરવ્યાં છે ? એ જ 'કોટ' ઉપર બેઠાં બેઠાં 'મેઘફૂલ'ની વિરહ પંક્તિઓનું ગુંજન કેટકેટલી વખત ક્યું છે ? ને એ બધું કેટલા પ્રેમથી મેં સાંભળ્યું છે ? પહેલી જ પંક્તિ કચ્છિકાન્તા-વિરહગુરુણા...તું શરૂ કરતી ને દિનમાં થતું કે પુરબનું હૃદય સંપૂર્ણતઃ સ્ત્રી વિના ઠાણ પારખી શકે ? આજે તારા દિનની આરબ્દ ઓળખવા જેટલી શક્તિ મારામાં રહી છે ખરી ?-એમ મારા દિલને અનેક વખત પૂછું છું. જરી ય ચડકાર અનુભવ્યા સિવાય દિલ એ વાતની પ્રતીતિ આપે છે.

એક બાજુ રનેહીઓ-રવજનો, સગાંબાવાં, પ્રેમીઓ અને ભાંડુઓ એકમતે એકરીતે એક જ વાત આજે બરોબર બે માસથી ઉચ્ચારી કરે છે કે 'ભાઈ ! કેસર ગઈ એનો શોક અમને કંઈ નથી. હઝાર ધરમાં ય શોધી ન સાંપડે એવી એ શુશીલ અને સરસ હતી. પણ તારી સાથેનું એનું ત્રણાનુંમંધ એટલું જ હશે. કુખ થાય છતાં આપણે તો હજુ બધાં સુધી જીવવાનું છે ત્યાં સુધી જીવનની રચ્ચ વાતો ભૂલે કેમ ચાલે ? તું એકલો પડી જઈશ, આજે તને આશ્વાસન આપતાં ઢગલો માણસ પાંચ પંદર દિ' પછી વેરઈ જશે ને આખરે તારે એકલાયે જ આ બાકી જિંદગી કોઢવાની છે. માંદગી આવશે, મુશ્કેલીઓ આવશે, એ બધામાં કોઈ સાથીની જરૂર પડશે જ. કેસરને એમાં અન્યાય કયો સિવાય પણ તારે ફરીથી લગ્ન કરવા વિચારવું જોઈએ. અમારું આટલું માની જાજે-'

આ બધાને મારો દયા આવતી હશે ? તારા ગયા પછી કેસર ! જે જે મળવા આવે છે તે મારો સામે કેવી દયાળુ દષ્ટિએ જુએ છે ? સાચું કહું કેસર ! મને એ નથી ગમતું. તારા ગયાનું અપાર કુખ દિલમાં હશે તોય આ લાચારી તો નથી ગમતી. અને મને હવે બીજા કયા સાથીની જરૂર પણ છે ! હજુ સુધી દિલ તો એમ જ કહે છે કે તું ગઈ જ નથી. ધરના ઉંચરમાં પણ મૂકું છું ને એ જ પ્રેમભરી પગલીઓ ફરતી હોય તેમ લાગે છે. આ સામે પહેલી તારી તરતીર કેટલી

પારદર્શક છે ? કોણ કહેશે કે એમાં મરણી રહેલી
કેસર હવે નથી ! પેલો રેડીઓ ! ત્યારે એને
ખોશી કાંતવા માંડું છું ત્યારે ય ત્રાકતું યુગ્મન
પણ એ જ સાક્ષી પૂરે છે કે કેસર હવે છે, કેસર
હવે છે, એ કેમ કરી મરી શકે ! અને બહાર જઈ
છું ત્યાં ય ચારેકેર તારાં યાદવિદો જાણે નજરે ન
પડતાં હોય ! તે દિવસે દરિયાની પાર ઉપરથી
ઊઠી કોલાખા પોષ્ટ સુધી ફરી આવ્યાં હતાં અને
યાદેલાં યાદેલાં ચર્ચારો રોજને આવ્યાં ત્યાં તો
દરવાજા બંધ થઈ ગયો હતો તે ગાડો જશે એ
ખીંકે એક જ પળમાં બન્નેએ ડેવી રીતે આખી
વાડ અને કાંટાળા તારની આડ ફૂદી ગાડીમાં જગ્યા
લાઈ લીધી હતી ! આજીઆજુનાં માણસો તો ચક્રીત
થઈ એ દશ્ય જોયા જાસે જોઈ જ રહ્યાં હતાં. એ
ફૂંડ્યા પછી જ ખખર પડી કે આપણે ન કરવું
સાહેસ કરી એકાં દતાં પણ તે વખતે ય તું તો
નિર્વિકાર મારી પડ્યો જાણે કશું ય બન્યું નથી એમ
ભેદી હતી. ને દૂર દૂર નજર માંડું છું ત્યાં તો જા-
મહાલની તે રાત આવીને ઊભી રહી છે. રક્ષકેકંઠ
એકઠા કરી એકાદશે તાજમહાલને એ પૂનમની
રાતે કેટલા લાખા સમય સુધી જરબ્યા કર્યો હતો !
એ પ્રેમ સમાધિમાંથી પેલા ડોસાએ ઊઠાડ્યા
ત્યારે જ ખખર પડી કે આપણે એ રીતે એક
સામટાં સાડાતણુ કલાક ઊભાં રહ્યાં હતાં.

અને પેલો વખતે અખોશ લીધા હતા ત્યારે ?
મને ખરોખર યાદ છે કે એ આખું અઠનાડિયું તું
અને હું એક પળ પણ શાન્તિ ભોગવી શક્યાં
નહોતાં. અખોશ છતાં એ 'સતત ખોશ' નો
ગાળો કેમ ય કર્યો જુલાલ એમ ખરો ? પ્રેમમાં
જાળા હોવા ઘટે તું કહેતી અને પાછી બે જ
પળમાં કહેતી કે ગાળા રાખવા જેવો એવો તે
દેવો પ્રેમ ફરો જે ગાળાથી સમૃદ્ધ થઈ શકે ?
આપણે તો ગાળા ય નહિ ને પોગારા ય નહિ.
તમારી સાથે જ છેક સુધી રહીશું. 'પણ પણ
કેસર ! તું છેક સુઝી સાથે રહીશ કહેતો સરખી ગઈ.

કેસર ! આ બધું આજે એટલા માટે યાદ
કરું છું કે આજ સવારથી તો દિલના ચુરા થઈ
જાય એટલી ફરતાથી મિત્રો અને સગાં રવજનોએ
મારી ઉપર આક્રમણ શરૂ કર્યું છે. 'હું હવે
એકલો છું', મારું યશે યું ! '—એની ચિંતાએ
એ સૌએ આજે ધરમાં ધસારો કર્યો છે. મારી

ઉપર એ સોને દયા આવે છે. હું એકલો કેમ
રહી શકીશ એની અપરંપાર ચિંતા એ સૌને યાદ
છે. એ સૌની લાગણીઓ સાચી છે, એ બધાં ય
નારાં રવજનો છે, રનેડીઓ છે, પણ પણ મારા
દિલની વાત કેસર ! તારા વિના કોણ જાણે છે ?
ધરના ખૂણે ખૂણામાં તારી સુવાસ આજે ય
એટલી જ પ્રસરી રહી છે. તારા સજીવ પગલાં
ધરની લાદી ઉપર નથી પડતાં એ સાચું પણ
તારી રમ્પતિ, તારું સાન્નિધ્ય તો હવું તેથી પળે
પળે આ બે ગાસમાં અનેકગણું નિકટ થવું
જાય છે—જાણે હવે તો તું કદી જઈશ જ
નહી. તું હતી ત્યારે લાગતું હવું કે
કદાચ કોઈ દિ' વિખૂટા પડવાનું આવશે, પણ
આજે તો લાગે છે કે હવે તો એ શક્ય જ નથી
તું હતી ત્યારે અને આજે ય મારો તો એક જ
જ અંખના હતી કે આપણે કદો ય વિખૂટાં ન
પડીએ—પ્રેમની પરમતા પણ એ જ છે ને ? ને
આજે નિયાર આવે છે કે તું ન મલી હોત તો ?
અત્યારે એકાં એકાં એ મધુર દિવસોની યાદ માણું
છું ત્યારે દિલ કેટલું પ્રકુદશે છે ! ગર્વથી કેટલું
ફૂલે છે ? શેષ રહેલા જીવનના આ ટુકડાને બસે ને
હવે એકેકે ય સિદ્ધિ ન મળે. દિલના કાંઠા સુધી
હરખાઈ હરખાઈ તારા પડખે રહી, જીવનને
માણવાનો જીવન જીવવાનો જે લક્ષ્યાં મળ્યો છે
તે જોણ છે તે હવે અન્ય કોઈ સુખાનંદની
અપેક્ષા ય રાખું ? ગમે તે હો, કેસર ! તું જમે
ત્યાં હોઈશ પણ એક વાતનો મને પ્રેરો સતોષ
છે કે તું પણ એ જીવન માટે જરૂર ગર્વથી
કુલાતી હોઈશ, ને બધાં હોઈશ ત્યાં એ મધમધવી
રમ્પતિને તારા દિલમાં સંધરી એની સુવાસની
શીઠપમાં દિલને પોપતી હોઈશ. સાચું કહે, આમાં
હું જરી ય ખોડું કદું છું ! કેસરને કેસર ઓળખે
તેનાથી ય વધુ ઓળખવાનો હક્ક તો મારો જ છે ને ?

અને એથી જ કેસર ! આજે એમ લાગે છે કે
મારી અંખનાની શાન્તિ સફળ ગઈ છે, મારા
પ્રવક્તિ ને સંતુષ્ટ દિલને નિહાળી રવજનો ને
રનેડીઓ પણ શાન્તિ અનુભવશે. વિખૂટાં નહિ
પડવાની અંખના હતી તે કેસર ! આજે શાન્તિને
પામે છે, અને એ આખું સામાન્ય છે ? અસૂ
સલામ કેસર !

એણે લાકડાનો એક મોટા પથ્થ પોણે અશ્વ તૈયાર કર્યો. હથિયાર સાથે સૌ સિપાહીઓ અંદર સહેલાઈથી બેસી શકે એમ હતું. એમાં ઓડીસસ પથ્થ બરાબો. ચૂંટી કહાડેલા ખીખ ચૂનંદા સૈનિકો પથ્થ લીધા. બહુ જ મોટા ખીખા મારીને એનો દરવાજો બહારથી બંધ કરી દેવામાં આવ્યો.

પછી તો બધે લડાઈથી હારી ગયા હોય તેમ, બધા જ મીક સૈનિકોએ પોતાના તંબુઓ પાડી નાખ્યા. દીવા હોલવી નાખ્યા ને આ ઘોડાને ત્યાં ત્યાં જ પડ્યો રહેવા દઈ, વઢાણમાં બેસી દૂર હંકારી મયાં. દ્રોણના નગરવાસીઓએ બ્યારે આ બેયુ ત્યારે તેઓ એકદમ ખુશ થઈ ગયા છેવટે મીક લોકોએ યાદીને ઘેરા બાહ્ય લીધા છે બધી તેમને આનંદ થયો. આ પહેલાં મીક લોકોએ દ્રોણમાં ઘૂસી જઈને એથેના દેવીની પ્રતિમા ચોરી લીધી હતી. એ જ કામના પ્રાપ્તિ રૂપે જ પેલો મોટો ઘોડો તેઓ મૂકીને ભાગી નહોતા ગયા ?

આ મોટા ઘોડા વિશે બહુવાને શંકા મારતાં કેટલાક દરવાજો દોડ્યા. તેમણે કહ્યું કે આ તો કોઈ બેદી કાવતરું છે.

એમાં હતો એક પાદરી સેઓફ્રન નામનો. એણે તો બેશશોરથી કહ્યું:

‘ એ દ્રોણના પ્રજાજનો, લાકડાના આ અશ્વ પર લગીર વિશ્વાસ મૂકશો મા. મીક લોકો બહુ હુમ્મ્યા છે. એ વાત જ્ઞાનમાં લેજો. કસારો નહિ. ’

એ પાદરી બલિ તરોડે આ ઘોડાને સેવા માટે પાસે ગયેલ પોતાનો મોટો ભાલો એણે ઘોડાના પેટ પર લગાવ્યો. ખડગ દઈને - મોટો અવાજ થયો. ને એણે કહ્યું: ‘ જુઓ કેવો પોલો અવાજ આવે છે ! ’

પથ્થ આ શું ? પેલા રજારીઓ આ બાજુ કેમ આવે છે ? એમણે કોને બાંધેલા છે ? લોકો તેને જોવામાં એટલા બધા રુચ્છતાન થઈ ગયા કે કોઈએ આ ધરડા પાદરીનું કહ્યું માન્યું નહિ.

કેહોને પાસે લારવામાં આવ્યો. એ હતો સીનિન. ગમે તેમ દ્રોણના લોકોને બેયુ છટ

સમજાવી, આ ઘોડો દ્રોણ શહેરમાં લઈ જવાની મોઠવણ કરવાનું એણે બીકું ઝડપું હતું. ને એટલે જ ખીખ બધા મીક સરદારો દૂર દરીઆમાં વઢાણે લંગારો લેવા હતા ને આ સીનિનને અહીં રાખી મૂકવામાં આવ્યો હતો.

‘ મારા પર દયા કરો ’ સીનિને નાટક બજાવેા શરુ કર્યો. ‘ દેવને એ હુમ્મ્યાઓ મારું બલિ આપતા હતા. ને હું જેમ તેમ કરી મીક લોકોના હાથમાંથી નાશી દુટયો છું. એથેના દેવીને આ ઘોડાનો ભોગ ચઢાવવાનો છે. કારણ દેવી એમના પર ગુસ્સો ધરાવે હતાં. તમે લોકો એને તમારે ત્યાં ન લઈ જઈ શકો, તમારા શહેરના દરવાજામાં એ ઘોડો ન પેંચી શકે એટલા માટે તો એને આટલો મોટો બનાવવામાં આવ્યો છે. કારણ કે જો તેમ ક્ષાય ને તમે ભોગ ધરાવો તો દેવીના આશિર્વાદ તમને રહે. ’

બહુને હજી શંકા હતી. પરંતુ એમની આંખ સામે બનતી આ વાતથી તો તેમને એમ જ લાગ્યું કે ખરેખર હથિરની મહેરબાની હતરી છે. ને તેવામાં તો પાસે વહેતી નદીમાં બે મોટા નામ બહાર નીકળ્યા. ને પેલા વૃદ્ધ પાદરી ને એના બે છોકરાઓને વીંટળાઈ વળ્યા.

દ્રોણના નગરજનોને ચોક્કસ લાગ્યું કે દ્રોણમાં આ ઘોડાને લઈ જવા માટે પાદરી ના કહેતો હતો એટલે જ આ દંડ એને ભોજવે પડ્યો છે. લોકોની આરથા એકદમ વધી ઝઈ. ને ઘોડાને તાગડોતોય શહેરના કેટની દિવાલોની અંદર લાવવામાં આવ્યો. લોકો આનંદ ઉત્સવ માણવા લાગ્યા. હવે તો ઘોડો નગરમાં આવી ગયો છે એટલે દેવ બધા દ્રોણવાસી પર મહેર કરશે માની સૈનિકો નિશ્ચિંતાથી જાંવતા હતા. ને બરાબર મધરાત થઈ.

સીનિને ઘોડાની બહાર નીકળવાના દારના આગળ કહાડી નાખ્યા. અંદર બારાઈ રહેલા બધા જ મીકો બહાર નીકળી પડ્યા. ને દૂર દૂર લેજેલા પોતાના વઢાણોને જલદી આવવાનો સંદેશો

આપવા માટે ગામની મધ્યમાં મોટી હોળી ચેતવવામાં આવી.

વહાણુપરના લોકોએ એ તેજ જોયું. તેમની યુક્તિ રૂણી હતી. પવન ધોમે ધોમે વાતો હતો. ચંદ્રના પ્રકાશમાં બધા વહાણો ટ્રોપની ભાગેળે આવી ચડ્યા. હજારો મીક સૈનિકો શહેરમાં ઘૂસી ગયા. ખંડકીએ ને જાહેર રસ્તાઓ વિદેશી સૈનિકોથી ઉભરાવા લાગ્યા.

ટ્રોપના લોકો મોડા જાગ્યા. પાદરીના શબ્દો એમને યાદ આવ્યા. ધોડાની પાંસળીઓ, ભાતો મારવાથી નીકળેલો પોતો અવાજ યાદ આવ્યો.

આખી રાત કતલ ચાલી.

ને સવાર પડતાં તો લાખોના શરીરો ઘડથી જુદાં પડી ગયાં હતાં. આગલી સાંજે લાગતું ભય શહેર રમણનામાં ફેરવાઈ ગયું હતું. અરે ખુદ ટ્રોપના ખુદ વૃદ્ધ રાજા પ્રિયમતુ શરીર પણ નદી કિનારે રાજગુરું થઈ મર્યું.

ને જોને લીધે દશ દશ વર્ષ સુધી આ લડાઈ ચાલી તે હેલનને એના જૂના પતિ, મીક લોકોના રાજા મેનેલોસને સોંપી દેવામાં આવી ને મીક લોકોએ મીસ તરફ પ્રયાણ કર્યું. અમુકજન ઝવેરાત ને લૂંટના માલથી દશ દશ ચતા બાર વહાણો ભરી, આનંદથી ઓડીસસે ધર તરફની દિશા લીધી.

દશ દશ વર્ષોના વહાણા વાયાં તે ધરથી દૂર હતો. ત્યાં પહોંચી જવાની એને અગત્ય તાત્કાલેથી લાગી હતી. પરંતુ દૈવની મરજી જુદી જ હતી.

એને બાપડાને ક્યાંથી ખચર કે પોતાની રાણી ને રાજકુંવરને મળતાં તો હજી બીજા દશ વર્ષો નીકળી જવાનાં હતાં ?

અણુધાઓ પવન ફૂંકાવા મંડ્યો. આંધી ચડી આવી. ધારેલા રસ્તે જવાને જદે વહાણો ફક્તિયામાં મચડાઈ ગયાં.

કેટલા ય દિવસો પછી જમીનનાં દર્પન ચયાં. ને ભરતી હોવાથી મોજાઓને લીધે તેઓનાં વહાણ કિનારા પર પહોંચ્યાં ખરાં.

કિનારા પર પગ મૂક્યો કે તરત જ ઓડીસસે એક માણસને કહ્યું:

'કેટલાય વખતથી મીકું પાણી મળી ચક્યું નથી. ટાપુ પર જઈને લઈ આવ.'

તે ગયો. કેવો મળતો ટાપુ હતો ! ને લોકોએ કેવો ! પાણીની સાથે સાથે નવાં નવાં રૂણો પણ ખાવાં આપ્યાં ! ને એની મીઠાશ ! વાત જ ન પૂછો.

સ્વાદ આખનાર પોતાના વડાને બૂકી બપ, પોતાના બાંધવોને ને દેશને ચે વિસરી બપ ! ને દશ દશ વર્ષ સુધી સતત લડનારા સૈનિકોનું મન ! યાક ઉતારવા કાળે હમેશ માટે આ સ્વપ્નામાં આ સ્વપ્ન ભૂમિમાં જો રહેવાનું હોય !

પણ ત્યાં તો ઓડીસસને આ સમાચાર મળ્યા. ને વિરમ્મિતિ કરાવનારી ને લોભાવનારી આ ભોમથી ભાગવું જોઈએ એમ એને તુરત જ લાગ્યું. બાકીના ખજાસોઓ સાથે એ કિનારે ગયો. ને આ બધા સ્વપ્ન દેખનારાઓના બાંધા હાથ ને પગ, ને લઈ ગયો વહાણ પર.

સઠ છટકા, વહાણ ને જોરથી હલેલાં મારવામાં આવ્યાં. જોત જોતામાં તો કિનારાથી દૂર દૂર સૌ પહોંચી ગયાં. જલના દેવ આપણા વરુણના જેવા પણ પછી તો કમનશીમે એનાથી પોસીડોન (નેપ્ચ્યુન) દેવ નારાજ થયા. ને ઓડીસસને દશ વર્ષ સુધી ભટકવું પડ્યું.

એમ કેમ જાન્યું તે જોઈએ:

આચારે સીસીલી નામે ઝાળખાતા પ્રદેશ આગળ ઓડીસસ આવ્યો. કંઈ પણ ખચર હોત તો એ આત્મા ટાપુ પર જાત ખરો ? માણસોનો ભક્ષ કરનારા એક જ આંખ વાળા રાક્ષસોની દુનિયા ? બાપરે ! ભલભલાના હાંબા મગડી જન્ય એવી એ દુનિયા ?

દરિયાના તોફાનમાંથી બચેલા બાર માણસો સાથે એણે ત્યાં ભટકવાનું શરૂ કર્યું. રસ્તે જતાં એક મોટી ગુફા જોઈ. ઓહોહો ! આ વાસ શેની ? મૂકામાંથી આવતી હતી ને ? બૂખ્યા વરુ જેવા બધા ચર્ચ મથા હતા. અંદર જોયું તો તૈયાર મોજાન ને

આસપાસમાં ફેર્ક નહિ ! વાદ ! મજા પેટ કરીને બધા જમ્યા !

સાંજ પડી. ને એવામાં આવ્યો એ ગુફનો માલિક-એકાક્ષી રાક્ષસ. પોલીફેમસ એનું નામ ! સાઈક્રોપોસ જાતિનો એ રાક્ષસ ! દ્વરથી જ ખાઈ ખાઉની બૂમો એણે પાડવા માંડી. ઘેટાં ચરાવીને એ આવતો હતો. બધાને એક પછો એક ગૂફામાં મોકલીને છેવટે એનું બારણું પણ એણે જ બંધ કર્યું. કારણ એના વિના એવો મજબૂત પથ્થર ઉઘાડી પણ શક્ય શકે ?

રાક્ષસને જૂખ પણ સખત લાગેલી. હડપ દઈને એણે તો આ લોકોમાંના એને ઝડપી લીધાં ને આરોગી ગયો. ને સવાર પડતાં બીજા બેનો નારતો કરી વળી પાછો ગૂફા બંધ કરીને ઘેટાના ટોળા સાથે એ ચાલ્યો ગયો.

પછી તો ઓડીસસે એક યુક્તિ શોધી. વળી બીજા બેનો જોગ લેવાઈ જતાં એણે રાક્ષસ સાથે જાણે ગાઢ ઝેની હોય તેમ વરતવા માંડ્યું. ને દાણું નજરાણું ધ્યુ. પેલાએ તો ફેર્ક દિવસ એ આજેથી નહિ, પણ બાળ્યો હોનાથી વધારે માગ્યો ને કહ્યું : ' એ તો ઠીક, પણ તારું નામ શું ? '

' નકો ગારુ' નામ. '

ને પછી તો રાક્ષસને ચડ્યું ઘેન. સૂતો એ તો. ખૂણામાં પરેસો રાક્ષસનો વાંસ લીધો. અલ્પિમાત્રો કરી ને અગ્નિમાં સખત તપાવ્યો ને બચ દઈને પેલાની એક આંખમાં બોકી દીધી.

કુંખની ચીસો નાખતો એ ધૂમવા લાગ્યો. એ સાંભળીને એનો મેટો બાઈ ગુફા બહાર પથ્થર આગળ આવ્યો ને પૂછ્યું ' શું છે બહુ આ ? '

' નકો મને મારી નાખે છે '

પેલાએ જવાબ આપ્યો.

' જો નકો-ફેર્ક નહિ-ફેર્ક માણસ તને રંગડતો નથી તો જરૂર એ કુંખ ખુંચરે મોકલ્યું હશે ને દેવતા કાવંની વચમાં અમે કેમ આવી રાખીએ ? ' ને આમ કહી એ જતો રહ્યો.

આથી રાક્ષસે ગૂફાનું બારણું બોધી નાખ્યું ને

હાથ પ્રસારી, આ લોકો ભાગી જતી વખતે પકડાય એટલા માટે બેઠો.

ઓડીસસે વળી બુદ્ધિ લગાવી.

ત્રણ ત્રણ ઘેટાંઓને એણે સાથે બાંધ્યા. ને વચલા ઘેટાના આગલા બે પગ આગળ માથું ને પાછલા આગળ પગ રહે એ રીતે હવે બાકી રહેલા છ માણસો સાથે એ બધા બંધારી ચૂક્યા. સવાર પડી ને ચરવા માટે ઘેટાંઓ નજીવીથી નીકળવા લાગ્યાં ત્યારે ગૂફા આગળ ઘેટાંઓ પર હાથ ફેરવતાં રાક્ષસને કંપાંધી લાન ચાપ કે એની સાથે દડો રમાઈ ગયો હતો ?

ને આમ એ લોકો ભાગી છૂટ્યા. દરિયા પર આવતાં જ તેઓએ વહાણ હંકારી મૂક્યા ને દૂર જઈ ઓડીસસે મહેણું માથું.

' એ સાઈક્રોપોસ લે બદલો મળ્યો ને તારા ખરાબ કામનો. તારે ત્યાં આવેલા મહેમાનને ખાઈ જવા'તાં લે લેતો જા ! '

પોલીફેમસ તો ધૂંવાણું વાઈ ગયો હતો. રસ્તે આવતી એક નાના પકાડની ટોચ એણે ખેંચી કહાડી તે ફેંકી અવાજ આવતો હતો તે દિશામાં. ને કંઈ મોજા ઉછળ્યાં છે એના મોજા ઉછળ્યાં છે ! સારાંસરીએ વડાણ બચી ગયું.

વળી થોડે ગયા એટલે ઓડીસસે ફરીથી રાક્ષસને ટાણો માર્યો.

' એ શુરણ, સાંભળ. જંતે ફેર્ક'તને' પૂછે કે તારો આંખ કેણે બાળી દીધી તો કેન્' કે એનો બાળનાર તો હતો ઓડીસસ. '

પણ આ નામ દેવામાં એણે મોટી ભૂલ કરી. જલના દેવતા વરુણ-નેપ્ચ્યુનનો એ પુત્ર હતો. પિતાને વિનવણી કરીને રસ્તામાં સખત તોફાન કરાવવાનું એણે કહ્યું. ને એટલે જ તો દરા દરા વર્ષ સુધી ઓડીસસને દરિયામાં એક રથજોથી બીજે રખડતા રહેવું પડ્યું !

આવી રીતે અથડાતો ફૂટાતો એ અને એના માણસો એક બીજા ટાપુ પર જઈ ચડ્યા. અહીં સર્સ નામની એક સુંદર સ્ત્રી રહેતી હતી. સૂર્યદેવ

અને જલપરીની એ પુત્રી. પતિને મારી નાખવાની શિક્ષા બદલ અહીં રાખવામાં આવેલી. આવનાર બધા એ મુસાફરાની એ સારી આગતા સ્વાગતા કરતી. જમાડતી પણ સરસ રીતે પરંતુ એને એવી ધૂન કે પછી એક જુદું લાકડી ફેરવે ને હોય તે બધા જ જૂડના આકારમાં ફેરવાઈ જાય. અલગત તેનું મગજ માણસનું હોય એવું જ રહેતું. આવા ઘણા જ જૂડો એણે બેગા કર્યો દતા. કિનારા પરથી ખજાર કઢાડવા મટે ગયેલા માણસે જ્યારે આ વાત કરી ત્યારે એ જાતે જ ત્યાં ગયો.

સર્વે સ્વભાવ પ્રમાણે એનું સ્વાગત કર્યું. પરંતુ જુદું લાકડીના ઉપયોગ આના પર નિષ્ફળ ગયો ત્યારે એ તો નમી પડી. કદાચ કોઈ દેવ ન હોય ! પણ ભગવાનના એક દુતે એને રસ્તામાં ફૂલ આપેલું તેના બધા પ્રતાપ દતો ! ઝોડીસસે એને એની જૂલ સગળવી. ફરીથી બધા માણસોને અસહ્ય રૂપમાં જીવતા કરી દેવામાં આવ્યા. તેઓએ ઘણા મોજશીખ લાં રહી બોગવ્યાં. માત્ર પોતાને ગામ જ ન જઈ શકાય.

પરંતુ ઘણું મનાવ્યા પછી-રાણી અને રાજ-કુંવરને લીધે, છેવટે સર્વે ઝોડીસસને બારે દૈવે વિદાય આપી. ને રસ્તામાં કેવાં કેવાં દુઃખો પડશે, ને તેને નીવારના કયા કયા ઉપાયો લેવાના તે બધું સર્વે કહ્યું હતું એટલે ઘણી જ સાવચેતીથી વળી પાછો વઢાણ હંકારવામાં આવ્યાં.

ચોડા દિવસ પછીની વાત છે. એકાએક ગીતના સૂરો હવામાં વહેતા થઈ ગયા. એક બાજુ સાગરનું સંગીત ને બીજી બાજુ દૂર દૂરનું ધીસું પણ મીઠું ગીત ! વઢાણના બધા જ ખલાસીઓ સુગંધ થઈ ગયા. પણ ઝોડીસસ ચેતી ગયો. એણે બધાના કાનમાં મીઠું બરી દોધું. સાંભળે તો પંચાતને, અને પોતાની જાતને કુવા સાથે બંધવી દોધી. એને સમજ પડી ગઈ કે જલપરીઓના આ મધુર ગીતથી જો લલચાયા તો આપણા વઢાણ એ લોકો જેસે છે તે ખડકો સાથે અથડાઈને ભૂકેા થઈ જશે. નાવિકોને ઝડપથી હલેસા મારવાનો દ્રઢ

આપવામાં આવ્યો. ગીતની એવી માદક અસર હતી કે એ રથજ પાસેથી પસાર થતી વખતે ખુદ ઝોડીસસ પણ ત્યાં જવા લલચાયો પરંતુ નાવિકોએ એના પહેલાના હુકમને માન આપી, વઢાણ ને હલેસાં માર્યા જ રાખ્યાં. આમ એક મોટા વિનાસ-માંથી સહુ બચી ગયા. સર્વે અતાવેલી બીજી આપત્તિ પણ હવે આવનાર હતી.

પડાડની ટોચ પરથી ધૂમાડા નીકળતા હતા. ફૂતરાઓ બસતા હતા. દરિયાનું પાણી ધૂમરી ખાવા લાગ્યું. એને ખજાર પડી ગઈ કે એમના વઢાણ સીસીસી અને ઈટાલીની વચ્ચેના દરિયામાં હતાં ખડકોની વચ્ચેના પાણી ઉકળતાં હતાં. એમાંના એક ખડકની ટોચપરથી નીકળતા ધૂમાડામાં સીસા નામતી દરિયાઈ રાક્ષસી ભરાઈ બેઠી હતી. વઢાણ પાસે આવે કે એ પોતાના છ માથાઓ લિચ્છકતી અને તૂતક પરના છ ખલાસીઓને આપાઠ ઉપાડી લેતી. જ્યારે બીજી તરફના ખડક પર બધુંકર મોટા મોટાવાળી એક વિકરાળ રાક્ષસી રહેતી હતી. દિવસમાં મળુ તથા વખત તો એ દરિયા પીતી ને પછી પાણી બહાર ફૂંકારતી. ને એમાં અટવાઈને ગમે તેવું જખખર વણાણ પણ હતું ન હતું બની જતું. આમાંથી તો કોઈપણ ખલાસી બચી શકે એમ નહોતું.

ઝોડીસસે આ જ રસ્તામાંથી ઓછા ભયવાળો પહેલો રસ્તો પસંદ કર્યો. ને છ માથાસો ખોલા. ને ને પોતાના બધા પરાક્રમોની, પાઠબધી જ્યારે ઝોડીસસ વાત કરતો ત્યારે કહેતો કે “ આના જેવું બધુંકર દરય બીજું એકે જ મેં જોયું નહોતું.”

વચમાં વળી શોનેરીવાના ટાપુ પર, જ્યુપીટર માનીતું એક પ્રાણી ખલાસીઓ હજમ કરી ગયા એટલે દેવે કોથે ભરાઈ એક વજ્ર ફેંડ્યું. પરિણામે વઢાણો અને ખલાસીઓનો નાશ થઈ ગયો. અચો માત્ર ઝોડીસસ. નવ નવ દિવસ સુધી લાકડાના એક નાના ટૂંકડાપર એ તરતેા રહી ને દશમે દિવસે, પશ્ચિમ દિશાના સમુદ્રમાં ઓછજઅ ટાપુપર ફેંકાઈ ગયો.

અહીં વળી બીજી એક જગપરી-દેવીએ નામની રહેતી હતી. આઠ વર્ષ એ અહીં આની સાથે છતાં બહુ જ સુંદર દરખને વાતાવરણની કે આ જગપરીની એને પડી નહોતી.

એણે તો એટલે સુધી વચન આપ્યું કે જે ઓડીસસ તે ટાપુપર રહી જાય તો, પરી એને અમર બનાવી દે. પરંતુ એ બધા કરતાં ૫ ઓડીસસને પર સાંભળવું હતું. રાણીને રાજકુંવર યાદ આવતાં હતાં.

છેરતે દેવની પુષ્કળ પ્રાર્થના કરવાથી, તેમણે મોકલેલ દૂત સાથેના સંદેશને નકારી નહિ ચક્રવાધી એને ત્યાંથી રત્ન મળ્યા. ઓડીસસને કુદાડી, તે તરાપો બાંધવાની સામગ્રી આપી. પોતાને હાથે જ સડ મૂક્યો. હમે રસ્તે જતું તે અચ્છો રીતે સમજાવ્યું. ને ઓડીસસ વળી પાછો દરિયાના પાણી પર ચૂસતો થઈ ગયો.

હવે તો એ ધરથી પછો નજીક હતો. પરંતુ વરુણદેવ પેત્રીડનને હજી ચાતા વળી નહોતી. ફરીથી એમણે પવનને દુક્રમ આપી દીધા. ને દરિયામાં મહા તોફાન બન્યું. તરાપો બાંધ્યો. કપડાં તણાયાં. એ દિવસ ને બે રાત એણે તરવામાં કહાડો ને એથેન દેવની કૃપાથી એક મોટા મોળના જોરે, રપીરીઆ ટાપુ અહીં દેવ જેવા લાગતા દેવેના વાસમાં દુઝોટાઈ ગયો ને લાગ લાગવાથી કિનારે એક ઝાડના પાંદડા પર સૂતો તેવો જ ઊંચો ગયો.

તેજ રાતે તે ટાપુના રાજની કુંવરી સ્વપ્ન આપ્યું. એનેન દેવે કશું કે 'વિવાહનો તારો સમય બરાઈ ચૂક્યો છે. વહેલી સવારે નદી પર ખરના બધાનાં કપડાં ધોવા જાજે. ને તારું ધાતું ધરી.'

ને બીજી સવારે રાજકુંવરી નેત્રીકા નીકળી પડી. રેશમી કપડાં ધોવા પછી તે અને તેની સખીએ નાના મોડી વાજ એકઠા. પછી ખાતું ને રમ્યાં. રમતાં રમતાં કુંવરીનો દડો, અડકને આજાઈ, દરિયામાં પડ્યો.

બધી છોકરીઓ એવી તો જોરથી ચીસ પાડી. ઊઠી કે ઓડીસસ જાગ્યો.

એ ઊઠ્યો તેવી જ બધી રાતમાઈ ગઈ. એણે કશું પહેલું નહોતું. માત્ર પાંદડા એણે શરીરે વીંટળાયા હતાં. કુંવરીને આજીજી કરી એણે પહે-રવાનું માપ્યું. દરિયાના પાણીથી ખરાબ થઈ ગયેલું શરીર ચોળી મસળીને એ નાહ્યો.

કુંવરી રાજ પાસે લઈ ગઈ.

એના માનમાં ભોજનસમારંભ ચોળાયેલ તે વખતે એક કવિએ દ્રોણના વિમ્બદમાંના ઓકવીરના ભારોભાર વખાણ કર્યો. એના મોઢા પરના બાવ ખણા પસટાવા લાગ્યા. છેવટે એને બહેર કરી દેવું પડ્યું કે મીનેલેસ એકલીસ અને એમેમેનની સાથે જે ઓડીસસ હતો તે પોતે જ હતો. ઇલાકાનો રાજા ઓડીસસ તે આ !

સખા મરકાવ થઈ ગઈ. બધાથે એવું નામ સાંભળ્યું હતું ! દ્રોણની છત-પેલા કાજના પોડાને આભારી હતી ને ? એનો પ્રયોજક તે એ જ ઓડીસસ !

પછી તો પોતાને પહેલી મુશીબતો એણે સમામાં સંભળાવી. આથી રાજકુંવરનું મન પણ ડેવું થઈ ગયું હતું ! ઓડીસસ પોતાના મહેલમાં પોતાની સાથે નહિ રહે ! બહુ વિનતી કરી છતાં ૫ એ ત્યાં ન રહ્યો તે ન જ રહ્યો.

'હું' તો તમને દેવી તરીકે પૂજાય. તમે તો મને છપતલાન આપ્યું છે' છેવટે એ આટલું બોલી ચક્ર્યો.

'મને યાદ કરજો' કહી કુંવરીએ એને વિદાય આપી, રાજ્યએ વિદાય આપી તે બીજા દિવસની સાંજે વડાજીમાં જોસો એ પર તરફ આવવા નીકળ્યો.

વીંચ વીંચ વર્ષના વડાજી, ધરથી નીકળ્યાને થઈ ગયાં. રાજકુંવર ટેલેમેકસ તો હવે મોટો મરદ થઈ ગયો હતો. પત્ની પણ દિનરાત દેવને બગતી એની જ કૃષ્ણતા વાંછી રહી હતી.

પરંતુ મહારાજ આટલા વધે બહાર રહ્યા તેને લીધે તો ઠેવી ઠેવી વસ્તુઓ બની ગઈ હતી !

ઝોડીસસને ગયે સત્તર વર્ષ થયે રાજરાણી પેનેલોપના હાથની મામણી થવા માંડી. ડેટલાયે મુરતીયાઓ આવ્યા. ધનના લોભે, રાજના લોભે, સત્તાના લોભે, ને ઝોડીસસના રાજમહેલમાં નોકરો ને કવિઓ સાથે એમણે પડાવ નાખ્યો. ને આમ રાજની ગેરહાજરીમાં એની હોલત છુંટાઈ, રાજકુમાર સામે કાવતરાં ખેલાયાં ને બધા રાણીની પાછળ પડ્યા.

આમાંથી બચવા પેનેલોપે એક યુક્તિશોધી. ફરી પરણે તે પહેલાં, અત્યારસુધી ગેરહાજર રહેલા પતિના પિતા-પોતાના સસરા માટે એક ઝગભો રાવે એમ એણે દખ્ખા બતાવીને એક ચોરડામાં બરાઈ બેઠી.

ત્રણ વરસ સુધી આમ ચાલ્યું. પણ પછીથી યોગળ ફરી અર્ધું. રાજાએ વધારે દબાણથી પસંદગી કરી લેવાનું સૂચવી રહ્યા હતા.

પરંતુ એટલામાં તો દેવને કરવું તે ઝોડીસસ ધર આવો પહોંચ્યો. ઠેવી એથેને, એને ઠાઈ ન ઝોળખી શકે માટે, સાવ ગરીબ બીખારી જેવા એનો પહેરવેશ ને ચહેરો બનાવી દીધો. ઘેર આવીને એ કુંવરને મળ્યો. બંને જાણાએ ભેગા થઈ આ બીજા રાજાએને ઠેવી રીતે મહાત કરવા તેની ગોઠવણ કરવા માંડી.

આજ છૂપાવેશે એ મહેલમાં ગયે. એના ફતરા વિના બીજું ઠાઈ ઝોળખી શક્યું નહિ. બધા રાજાઓએ એનું અતિથય અપમાન કર્યું. રાત્રે તેઓ સૂતા ગયા એટલે એમના બધાના દશિયારે પિતા અને પુત્રે લઈ લીધાં. નેથી કરીને પેલા રાજાઓ સામનો તો ન કરી શકે ! રાજકુંવર તો સવારે તૈયાર રહેવાનું કહી પોતાના ખંડમાં

ચાલ્યો ગયો. રાણીએ બહાર નીકળીને નવા આવનારને પોતાના પતિ વિશે ધણું ધણું પૂછ્યું. છેવટે બીખારી બોલ્યો :

‘ બાઈ, મેં તો એમને તાજેતરમાં જ જોયા હતા. ને એ ધર આવવા તો ક્યારના પે નીકળી ગયા છે. ’

રાણીના આનંદને પાર ન રહ્યો. પોતાની દાસી ને આ બિખારીની ગંધાએ આગતા સ્વાગતા કરવાનું દહી એ ખંડમાં મઈ.

આ દાસી ત્યારે એના પત્ર ધોતી હતી ત્યારે એણે એના પત્રની હથેલીમાં ડાઘ નેથો ને એને ઝોળખી કહાડ્યો. પરંતુ કશું પે મોક્ષવાનું ના કહી બિખારીએ એને વિદાય કરી દીધો.

બીજો દિવસે, પરણવા આવનાર બધાને, પતિનું એક ધનુષ્ય આપતાં રાણીએ કહ્યું.

‘ આને જે વાળશે ને એકજ લાઈનમાં ટોંગા-ડેલી બાર વીંટીઓમાંથી બાણ મારી શકશે તેને હું પરણીશ. ’

એક પછી એક બધાએ પ્રયત્ન કર્યો. પણ નિષ્ફળ ! બિખારીએ એ કામ પાર પાડ્યું. ને ઝોડીસસ તરીકે છતો થઈ ગયો ને પછીથી તો પોતાની પાસે આવેલા બાણ એક પછો એક બધા પર ઝોડ્યાં. ને એ ખતમ થતાં રાજકુંવરે તલવાર ને દાલ આણી આપ્યાં. ને આમ પિતાપુત્રે એકેએક મુરતિયાને સ્વધામ પહોંચાડ્યા. મરનારની લાશો બહાર કઢાડવામાં આવી જગ્યા ધૂપ ને અત્તરથી ફરી પાછી મહેક્કતી કરવામાં આવી. ને ઝોડીસસ વળી પાછા પોતાની અસલ રાજગાદો પર બેઠો. ને ત્યારે જ પેલી છુટ્ટી દાસી સાથે, રાજરાણી પેનેલોપને પોતાના આવવાના સમાચાર કહેવાડાવ્યા.

વિવેચન સર્જન નથી

શ્રી. પીતાંબર પટેલ

શ્રી વિશ્વનાથ બટે તેમની 'સાહિત્ય સમીક્ષા'માં એક વિધાન કહ્યું છે કે 'વિવેચન એ સર્જન છે. ' અને તેની પ્રુષ્ટિ માટે પશ્ચિમના વિવેચકોનાં અવતરણો દાંડી ખતાવ્યાં છે. તે વિધાનની યથાર્થતા ખતાવવા માટે તેમણે ઘણી દલીલો કરી છે. શ્રી રામનારાયણ પાઠકે એ વિધાનની તાર્કિક ચર્ચા કરી તેનું નિરસન કરેલું. પણ વિશ્વનાથ બટે એમ ચૂપ રહે તો યુગસતતા સમર્થ વિવેચક શાના ? તેમણે એમની એ તાંત પર જુલું માર્યુ ગાયા કહ્યું: ' તમે ગમે તેમ કહો, હું તો કહીશ કે વિવેચક એ સર્જક છે. વિવેચન એ સર્જન છે, કાવ્ય છે. ' તેમના તાત્કાલિક પ્રમટ થયેલ વિવેચન સંમત ' નિકપરેખા 'ના નિવેદનમાં પણ તેમણે પેલા વિધાનનું પિટ્ટપેપણું કહ્યું છે. રખેને વાચકો બૂધી બપ કે વિવેચન એ પણ સર્જન છે. અને વિવેચન એ તો 'રચનાવૈકલિ કાવ્ય' છે. વિવેચન એ તો ' ભિન્નિકાવ્ય ' છે. વિવેચક એ કવિ, હા એ, ' કાન્તદર્શી કવિ ' છે. વિવેચન એ સર્જન છે, એના સમર્થનમાં તેમણે જે સુઘાઓ રચુ ક્યા છે તે ત્રોઈએ અને તેમાં કયા વિચારદોષ રહેશે છે તેનું અન્વેષણ કરીએ.

' વસ્તુતઃ વિવેચન પણ એક પ્રકારનું સર્જન છે નહીં. ' ખીન્ન શબ્દોમાં કહીએ તો સર્જન, કલા કે કાવ્ય એ સૃષ્ટિ વિષયક રસાત્મક વાક્ય રચના છે. તો વિવેચન એ સર્જન, કલા, કે કાવ્યરૂપી સાહિત્ય-વિષયક રસાત્મક વાક્ય રચના છે. ' ૨

આ વિધાનના સમર્થનમાં તેમની સુખ્ય દલીલ એ છે કે સર્જક કે કવિ જગતના સૌન્દર્યને, તેના અનુભવને ઝીલીને કલાકૃતિમાં મૂર્ત કરે છે. તો વિવેચક સાહિત્ય-જગતના સૌન્દર્યને, તેના અનુભવને ઝીલીને કલાત્મક આકારમાં મૂર્ત કરે છે.

આ દલીલમાં એક ગંભીર દોષ રહેશે છે. વિવેચક સાહિત્યકૃતિ પાસે બપ છે તેમાં રહેલા સૌન્દર્યનું દર્શન કરવા માટે તેના રસારવાદ કરવા માટે, જો એ કૃતિ તેને રસનું આરવાદન કરાવશે તો તેનું દિલ ડોલી ઊઠશે અને તે તૃપ્તિના આનંદ આનુભવશે. જો તેને તેમાં રસને બદલે રસાભાસ દેખાશે તો તેના ચિત્તમાં કથેષ થશે. અહીં સુધી તો તે સામાન્ય વાચક નહીં છે. પણ તેનામાં રહેલી વિવેચન શક્તિ વ્યાપારમય થશે. એ કલાકૃતિ ગમી તો થાયી ગમી ? તે ચિત્ત પર કથાપનો એ સંસ્કાર ન પાડી શકે તો થાયી ! આ પશ્ચોના જવાબને શોધશે અને તે સમર્થ વિવેચક હશે તો એ કૃતિની ખૂબીઓ અને ખામીઓ વિશ્લેષણથી રજૂ કરશે. આ વિવેચન વ્યાપાર એક રીતે ઝવેરીને મળતો છે. જેમ ઝવેરી તેની પાસે આવેલા સોનાને ને નિકષ પેર રેપા પાડી કઢી આપે છે કે તે કેટલા ટચનું છે તેમ વિવેચક પણ તેની અનેક મંથોના પરિશીલનથી વિશુદ્ધ થયેલ દૃષ્ટિરૂપી નિકષ વડે કલાકૃતિની શુભવત્તા કહી ખતાવે છે. એટલે કે વિવેચકનું કામ કલાકૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવાનું છે. આ પ્રવૃત્તિને ન્યાયાધીશની પ્રવૃત્તિ સાથે પણ સરખાવી શકાય. ન્યાયાધીશ પાસે જેમ ન્યાયનો કાંટો હોય છે તેમ વિવેચક પાસે પણ કલાકૃતિથી રસવત્તા માપવાનો કલાની પરખરૂપી કાંટો હોય છે. તેની પાસે કાંઈ કૃતિ આવે ત્યારે તેને તાદર્ય અને ચિત્તની સ્વરચતા રાખીને તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનું હોય છે. પણ વિવેચક એક બાજબમાં ઝવેરી કરતાં અને ન્યાયાધીશ (પરોક્ષક) કરતાં એક બાજબમાં ચર્ચિતો છે. તે માત્ર ઝવેરીની પેઠે માત્ર કલાકૃતિનું મૂલ્ય કહી બેસી રહેના નથી પણ તે એ નિષ્કૃષ્ટ પર શાથી આવ્યો તેનાં કારણોમાં ઉતરે છે. ખીન્ન માનસોને પ્રતીતિ ચાપ તે રીતે તે કારણો રજૂ કરે છે. કલાકૃતિની ખૂબીઓ અને ખામીઓ અસરકારક રીતે રજૂ કરે છે. તેની પાસે ધણેલી બાબા હોય

છે એથી તે તેના વિચારોને સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરી શકે છે. આતુ' નામ તે વિવેચન.

સર્જન વ્યાપાર આથી જિન્ન છે. સર્જક કંઈ સૌન્દર્ય જુએ છે. એના ચિત્તમાં સંવેદન જાગે છે. એ સૌન્દર્યના અનુભવને તે મૂર્ત કરવા મથે છે. તેને જેવો અનુભવ થયો, જેવો આનંદ થયો તેવો જ અનુભવ અને આનંદ પણ વાચક પણ કરી શકે તેવી બાનીમાં તે તેનું આલેખન કરે છે. આથી તે પેલા વિવેચકની પેઠે કારણમાં ઉતરતો નથી કે એનું શાથી ઠાણુ જીક્યું! એ તો સૌન્દર્યના દરોનમાં મરત છે. તેના દિલમાં આનંદ ઉમરાય છે અને તેને વ્યક્ત કરી વગર રહેવાનું નથી. એટલે તે કલાત્મક સ્વરૂપમાં તે એને વ્યક્ત કરે છે. એના વ્યક્તવ્યમાં એવો તો ચમત્કાર હોય છે કે જે વાંચતાં વાચકને પણ સર્જકના જેવો જ રસારવાદ થાય.

આમ સર્જનવ્યાપાર અને વિવેચન વ્યાપાર જિન્ન છે. તેનાં ઉપાસાન જિન્ન છે એમ નહિ, બનેલી સર્જન પ્રક્રિયા જ જિન્ન છે. બીજી રીતે કહીએ તો - સર્જન વ્યાપાર સ્વાયત્ત છે ન્યારે વિવેચન વ્યાપાર પરાયત છે. શ્રી વિશ્વનાથ મદદ આ શબ્દોના અર્થ પોતાને અનુકૂળ રીતે કરે છે. તેમણે જ વાપરેલું દર્શાત લખ્યું. કવિ કેયલ વિશે કાવ્ય કરે તો તે સર્જન અને વિવેચક કવિ કાવ્યની કૃતિ પર વિવેચન (કાવ્ય) કરે તે સર્જન નહિ! એમ તો કવિને પણ વાસ્તવિક સૃષ્ટિને અવલંબીને ચાલવું પડે છે. એ અર્થમાં તે પરાયત જ છે. ના, આમ નથી. કવિ કેયલ વિશે કાવ્ય કરે તો માત્ર તે તેના રંગનું તેના કળ્યુપ્રિય દહકારનું જ વર્ણન કરી નહિ બેસી રહે. તેની કલ્પના કાવ્યના નિમિત્તે ન્યાં ન્યાં સ્વેરવિહાર કરશે ત્યાં ત્યાં તે પહોંચી જશે. કાવ્યના નિમિત્તે તો તે અલકમલકની વાતો કરી શકશે. એ કયાંય કયાંયનાં જીડી શકે છે. તેની કલ્પનાને, તેની સર્જન શક્તિને કંઈ બંધન

નથી. આપણી સર્જનતી કવિતા જોવાથી આથી પ્રતીતિ થશે. શ્રી. ઉમાશંકર જોશીનું 'ચૂસાપેશ' ગોટલો ' નામનું કાવ્ય લ્યો. તેમાં તેમણે ઠાની વાત કરી છે? ગોટલાની? ના, ગોટલો તો તેમના ભાવને વ્યક્ત કરવાનું એક પ્રતીક બની રહે છે. ગોટલાના નિમિત્તે કવિ જીવન વિશે બીજું કંઈ કહી દે છે. એક બીજું દર્શાત જોઈએ. શ્રી સુન્દરમનું ' રાણાં ' વિશેનું એક કાવ્ય છે. તેમાં તે રાણાં, ઢેઠાં, છટાડી વિશે વાત કરતા નથી. એ તો માનવી વિશેની જ વાત કરે છે. આમ વિષય એ તો કાવ્યનું નિમિત્ત અને છે. કવિ વિષયને વશ-વર્તીને ચાલતો નથી. એ તો તેના અનુભવને વ્યક્ત કરવા મથે છે. પણ તેને ઉપકારક થાય તેવું ભાવ પ્રતીક જે અડેટ ચડે તો તે ટુસત જ ઉપાડી લે છે. એ સર્જન વ્યાપારમાં કલ્પનાને પૂરેપૂરા અવકાશ છે. એટલું જ નહિ, સર્જક તો તેની કલ્પના વડે આખી ભાવ સૃષ્ટિ જામી કરે છે. એ સૃષ્ટિ આ વાસ્તવિક જગત જેટલી જ સાચી અને જીવંત હોય છે. એટલે તો આપણે કુમુદને અને કુમુદને યાદ કરીએ છીએ. જ્યાં અને જ્યાં તો જીવતાં જગતાં માનવીઓ પેઠે ઉલ્લેખ કરીએ છીએ. કાક અને મંજરીનાં દર્શાતો આપીએ છીએ. કવિ તેની સર્જન સંજ્ઞાની વડે પાત્રોને જીવતાં કરે છે. નવી સૃષ્ટિ સર્જાવે છે. નવ નિર્ધાર કરે છે. એમ કરવામાં એનો આડે ઠાઈ બંધન આવતું નથી. તેને બીજા કરા પર આધાર રાખવો પડતો નથી. તે સ્વતંત્ર છે. તેનો સર્જન વ્યાપાર સ્વાયત્ત છે અને એની સૃષ્ટિનો તે પ્રહાર છે. વિવેચનમાં એમ નથી. વિવેચક તેના વિવેચ્ય વિષયથી ગહારે જઈ શકતો નથી. આગળ જણાવ્યું તેમ જો તેને ' ચૂસાપેશ ગોટલા 'નું વિવેચન કરવાનું હશે તો તે એનું જ કરશે. તે વખતે તે સુન્દરમનું ' રાણાં 'નું નહિ કરવા બેસે. તેની આગળ જે કૃતિ પડી છે તેની ખુબીઓ અને ખામીઓ જ તેને જોવાની છે. તેમાં એ કંઈ વધારો કરી શકતો નથી. કંઈ સુધારો કરી શકતો નથી. હા, તે તેની સૃષ્ટિવડે સર્જકને-

૩. આ સ્વાયત્ત અને પરાયત શબ્દો શ્રી. રા. વિ. પાઠક આ જ અર્થો અંગે વાપરેલા. મને એ અર્થઘોષક સામવાચી અહીં ફરીવાર એ જ શબ્દો વાપરું છું.

પણ ન દેખાયા હોય તેવા ગુણો કે દેખેા તેના સર્જનમાંથી ખતાની શકે છે. પણ તેને જે કંઈ કહેવાતું છે તે પેલી કૃતિને અવલંબીને અને છોડીને તેની મર્યાદા બહાર તે ક્યાંય જઈ શકતો નથી. કદાચની પાંખે જીડી શકતો નથી. જો તે સર્જકની પેઠે મૂળ વિષયને છોડી બીજી વાત કરવા બેસે તો તે વિવેચન નહિ રહે ગાંડા માણસની લવરી બની રહેશે. આ રીતે વિવેચન વ્યાપાર પરણત છે.

શ્રી વિશ્વનાથ બદ્ધ આમળ જતાં કહે છે: ' કે આ રીતે ક્ષેષ માત્ર નવ નિમીષ કયાં વિના વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ વર્ણવા છતાં એ વર્ણનમાં જો આડુતા હોય તો તેની સાહિત્ય કૃતિને જેમ આપણે સ્વભાવોક્તિ કાવ્ય તરીકે વગર સંકોચે સ્વીકારી લઈએ છીએ, તેવી જ રીતે વિવેચનમાં પણ વસ્તુ જેવી હોય તેવી જ વર્ણવા છતાં અને નવનિમીષ જોઈ શકું નહિ હોવા છતાં એ નિરૂપણમાં જો આડુતા હોય તો એવી વિવેચન કૃતિને સ્વભાવોક્તિ કાવ્ય ગણવામાં શ્રી રીતે વિરોધ કરી શકાય ? ' ૪ કાવ્ય દર્શન અને વર્ણન વડે બને છે. કવિ કંઈ પણ વર્ણન કરે પણ જો તે દર્શન વગરનું હશે તો તે કાવ્ય નહિ બને, માત્ર પલ જ બની રહેશે. સ્વભાવોક્તિ કાવ્યમાં પણ કવિનું વર્ણન દર્શન પ્રાણિત હોય છે, બીજું તે જેવું એ તેવું જ વર્ણન કરીને બેસી રહેતો નથી. તેમાં તે ચમત્કાર આજે છે.

કારણ કે ચમત્કાર વગર રસાસ્વાદ થતો નથી. આ ચમત્કાર આવે છે તેની કદાચનામાંથી કવિ અગ્રુક પ્રસંગનું કે દરથનું વર્ણન કરે છે ત્યારે પણ તે સ્પષ્ટ વિગતોને પકડતો નથી. તે તો તે દાસ જરેલા બાવને જ રજુ કરે છે. આપણે કવિજ્ઞાનનું સાગર અને યશી કાવ્ય જોઈએ. એમાં માત્ર સાગર અને યશીનું વર્ણન છે ? આપણને જે આનંદ આવે છે તે એના વર્ણનનો આવે છે ? ના, સત્તરવાર ના, આપણને જે રસાસ્વાદ થાય છે તે તેમાં રહેલા ચમત્કારનો. દર્શન પ્રસંગિક વર્ણનથી

છટાનો. અર્થવાહી મધુર પદરચનાનો. શ્રી વિશ્વનાથ બદ્ધ આપણા કુશળ વિવેચક છે. તેઓ તેનું વિવેચન કરે. તેઓ એ વિવેચનમાં એ કાવ્યનું વર્ણન કરશે કે તેમાં રહેલી ખૂબીઓ ખતાવશે ? પહેલામાં કવિ એમ નથી વિચારતા કે આ આચાર વિસ્તરી રહેલા સાગરને જોતાં મને કેમ આનંદ આવે છે ! અને અમી વર્ષોય ચંદ્રરાતને જોઈ દિલ કેમ પુલકિત બની નાચી ઊઠે છે ! એ તો તેને જે અનુભવ થાય તેને વર્ણવા બેસે છે. જ્યારે વિવેચક એમ ન જ કરી શકે ? પહેલાં એ તેના મનમાં પ્રશ્નો કરશે ? મને આ કાળમાં મઝા આવી તો થાયી ? કવિએ એવી તે કયા ખૂબી વાપરી છે કે વાંચતા દિલ ડોચી જોડે ન અને તેની પેલી ચૂંચ વડે તે પ્રશ્નના જવાબ આપશે. કાવ્યમાં ગોપાઈ રહેલા સૌન્દર્યને રુકટ કરશે. તેમાં દોષો રહી ગયા હશે તો તે પણ ખતાવશે. આના બદલે આમ કહ્યું હોત તો કૃતિ વધુ સુંદર બનત એમ પણ કહેશે ને પેલી કૃતિને અવલંબીને બીજું તે જે કંઈ કહે છે તે કૃતિનું વર્ણન નથી કરતો. પણ કૃતિની ખૂબીઓ અને ખામીઓ ખતાવે છે, બીજા શબ્દમાં કહીએ તો તે કૃતિનું વિવેચન કરે છે. આમાં કયાં કાવ્ય કાવ્ય ? શ્રી વિશ્વનાથ બદ્ધ આજ અંધમાં ' પંડિત યુગનું મહાકાવ્ય ' ' સોરઠી જીવનનો સાહિત્યકાર ' ' સર્જનાત્મક આત્મકથા ' જેવાં વિવેચનો મૂક્યાં છે તેને વિવેચન કહીશું કે સ્વભાવોક્તિ કાવ્ય કહીશું ? તેમાં તેમણે માત્ર જે કૃતિનું વર્ણન કહ્યું છે કે તેનું પૃથકરણ કરી તેનું મૂલ્યાંકન કહ્યું છે ? આ રીતે વિવેચનો જે સ્વભાવો કાવ્ય કહેવાનાં હોય તો ધણાં કાવ્યો કહેવાં મને લાગે છે. હું પણ આ લખી રહી છું તે કાવ્ય છે અને હું પણ કવિ છું. દરમીઠ નદિ, કવિ બનવા માટે સત્યનો ગળ એમ મારીમયડાંને દૂર નહિ થાય ? વિવેચન એ વિવેચન છે. એ પરાયત હોઈ તેમાં કદાચની અવકાશ નથી. તે કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરવા શિવાય બીજા કંઈ કરી શકતું નથી.

જરૂર સાહિત્યકાર ઉપર કે સાહિત્યકૃતિ પર કાવ્ય યર્થ રહે, પણ તે વિવેચન નહિ હોય, કાવ્ય જ દશે. સુન્દરમનું 'કાલિદાસને' એ કવિ કાલિદાસનું વિવેચન નથી પણ તે વિશેનું કાવ્ય જ છે. તેમાં કવિ કાલિદાસ વિશેનો ભાવ છે, ઉમળકો છે, મહાન સર્જક તરીકેનો આદર છે. તેમાં આ સુન્દરમનો આશય કવિનું મૂલ્યાંકન કરવાનો નથી. એજ રીતે 'સરસ્વતીમંદ્ર' પણ જરૂર કાવ્ય યર્થ રહે. પણ તે કાવ્ય જ રહેશે. વિવેચન બોધે દશે, સરસ્વતીમંદ્રની ખૂબીઓ અને ખામીઓ બોધી દશે તો વાચકને 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય' વાળું વિવેચન જ વાંચવું પડશે. વિવેચક એ સર્જક છે એવો ભાવ સર્જનવ્યાપાર અને વિવેચનવ્યાપાર નહિ સમજવાના કારણે થાય છે.

શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ વિવેચનને 'સ્વભાવોક્તિ કાવ્ય' કહે છે તેમ તેને 'ભિમિ કાવ્ય' પણ કહે છે. એના સમર્થનમાં તેઓ દલીલ કરે છે:

'ગ્રાઈ સાહિત્યકૃતિના રસાસ્તાદથી વિવેચકના રસાસ્તાદથી અમુક ભાવો ઉત્પન્ન થયા, અને એ ભાવો બોલે એ વાંચનારના અંતરમાં પણ સામા એવા જ ભાવો જાગા કરી શકે અને ચોતાની જ જીભોનો એને પણ એપ લગાડી શકે એવા સમર્થ કલામય સ્વરૂપમાં બોલે' કયાં હોય તો એને તમે કાવ્ય કહેવાની ના શી રીતે પાડી શકો?' 'હા બોલે છે પણ માત્ર કૃતિને નિમિત્ત ગણાવી એના દેશમાં જગેજો સ્વપ્નોનું આલેખન કલામય ભાષામાં કરે તો ને કાવ્ય છે. વર્ણવવું 'ગ્રાઈડીસ' બોલેને હૈયું નાચી જાયું. એ દરેકે તેના દિલને સોન્દર્યથી ભરી દીધું અને તેણે કવિતાની વાણીમાં એના આનંદને ગાયો. ફક્ત આનંદને ગાયો ત્યાં તેણે ગ્રાઈડીસનું મૂલ્યાંકન ન કર્યું. તેની ખૂબીઓ અને ખામીઓ ન બતાવી. તેના વિશે બીજું કંઈ દીપકરણ ન કર્યું. બસ મસ્ત બનેલા કવિ હૃદયે તો ઉમળકાભરે એના આનંદને ગાયો. એવી રીતે ગાયો કે આપણને પણ ડાલાવી દે એ કવિનું

ભિમિનું કાવ્ય છે. દેશમાંથી નીકળેનું હોઈ તે આપણા દેશમાં ઉતરી બાય છે. એવું લેખન બે વિવેચન પદમાં કે મદમાં, ગમે તે પ્રકારમાં કરેના હોય તો તે જાહેર કાવ્ય છે સર્જન છે. પણ પછી એ વિવેચન રહેવું નથી. વિવેચન અને સર્જન એક ન બની શકે બીજું શ્રી વિશ્વનાથની ઉપર ટાંકેલી દલીલમાં કયાં વિચારદોષ થાય છે તે જોઈએ. તેઓ કહે છે કે વિવેચકના મનમાં સાહિત્યકૃતિ વિશે અમુક ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે એવો જ ભાવ સામાના દેશમાં જાગા કરી શકે તે રીતે તે ભાવને વ્યક્ત કરે છે. તો પછી તે કાવ્ય કેમ નહિ? એમણે 'સરસ્વતીમંદ્ર'નું લાંબું વિવેચન કર્યું છે. તેમાં તેમણે સરસ્વતીમંદ્રની તેમના મનમાં જે ભાવ પડી તેજ બતાવી છે. એ કૃતિનું વાંચન કરતાં કેવો રસારવાદ થયો તે પણ જણાવ્યું છે. પણ તેમને એવો રસારવાદ 'સરસ્વતીમંદ્ર'ના વાચનથી થયો તેવો તેમના એ 'પંડિતયુગના મહાકાવ્ય'થી વાચકને થશે ખરો! 'સરસ્વતીમંદ્ર' બોલ્યા વગર 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય' કાઢી વાંચી બાય તો તેને મૂળ કૃતિ જે આપવાદ કરાવે તે આં વિવેચન કરાવશે? બ્યારે 'ગ્રાઈડીસ' નહિ બોલ્યાં હોય તો એ વાંચનારનું દિલ કવિની એ કૃતિ વાંચી ડાલી ઉડવાનું. કારણ કે કવિ માત્ર તેના સોન્દર્યના અનુભવને જ કાવ્યમય બાનીમાં નિરૂપે છે. બ્યારે 'પંડિતયુગનું મહાકાવ્ય'નો લેખક કૃતિના સોન્દર્યને રકુટ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તેને માટે તે પૃથ્થકરણ કરે છે. વિવાદ કરે છે. સરખામણી કરે છે. અને એ રીતે તે કૃતિનું મૂલ્યાંકન કરે છે. વિવેચક એમ કહી શકે કે એ કૃતિમાં આટલા રસવત્તા છે. પણ એ કૃતિનું આસ્વાદન વિવેચન પ્રાંત્યાથી ન થાય. એ તો કૃતિના વાચનથી જ થાય. શ્રી મેઘાણીની નવલકથાઓનો આસ્વાદ કોઈ પણ વાચક શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટના વિવેચનથી નહિ કરી શકે તેને માટે તો તેણે શ્રી મેઘાણીની નવલકથાઓ વાંચવી જ પડશે. શ્રી વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે તેમ વિવેચન ભિમિ કાવ્યની જેટલાં સામાં માણસના દેશમાં રપદને જાગાડી સોન્દર્યનો અનુભવ કરાવી શકે. એ એટલું

કરી શકે કે વાચકને પેલી મૂળ કૃતિને વાંચવાનો 'એપ' લગાડી શકે. વાંચનારને એમ થાય ના, આ વિવેચક બતાવે છે એવી જો એમાં ખૂબીઓ હોય તો તો એ કૃતિ વાંચવી પડશે. વિવેચક આથી વધુ 'એપ' ન લગાડી શકે.

આ રીતે જોતાં વિવેચન એ જેમ સ્વભાવિકિત કાવ્ય નથી તેમ જીર્મિ કાવ્ય પણ નથી. એ વિવેચન જ એમના મનમાં એમ યર્ષ ગયું હોય કે સર્જક મોટો છે, વિવેચક નાનો છે. આ લઘુતા ખાનગીથી તો તેમની આ ચર્ચા નહિ જન્મતી હોય ને ! તે નહિ તો શ્રી. વિશ્વનાથ લાદ જેવા નિરર ૨૫૯ વક્તા અને સાહિત્યના ઝવેરી શાને આવા વિતંડાવાદમાં પડે ! એમનામાં કૃતિનું હાઈ પકડવાની સૂઝ છે. કલાની સૂક્ષ્મ પરખ છે. એને વિચિત્રતાથી હજી કરવાનું કોશ છે. સાહિત્ય કૃતિ-

ઓનાં સમર્થ વિવેચનો કરી શકે છે. તો એ વિવેચનનું કામ બાજી પર મૂકી વિવેચકને સર્જક કહેવાવા માટે શીદને વિવાદમાં ઉતરી પડતા હશે ? વિવેચકને ગણવેા હોય તો સર્જકથી સવારો ગણોને તેની કેાજી ના પાડે છે. અમે તો માગીએ છીએ કે અમને સારા વિવેચનો આપો. કવિ ન્હાનાલાલ, મુનશી અને કાકાસાહેબ જેવા સાહિત્ય સ્વામીઓની કૃતિઓ તમારી રાહ જોઈને બેસી રહી છે. મુનશી આગળ તેનાં સાચાં મૂલ્યો રજી કરી, એમ કરશે તો સાહિત્યની સાચી સેવા કરી લેખાશે. જ્યારે મુનશીતમાં સાચું વિવેચન થતું નથી ત્યારે તમારા જેવા અજ્ઞાતો વિવેચક પાસે વાચકો, વધુ આશા રાખે છે. મુનશીતના નવા લેખકોને મોર્ગદર્શક થઈ પડે છે તેનાં ઘણાં વિવેચનો, મુચનો તમે કરી શકો તેમ છો. વાચકો હવે સાચાં વિવેચનો માગે છે.

મહાકવિ નાનાલાલને—

મીરાંએ પ્રેરણા પાઈ, પોપાઈ નરસિંહથી;
પ્રેમાનંદ પ્રભાવે જે કાવ્યવલ્લરિ પાંગરી.
પ્રેમપૂર્યોહકે પોપી નાનાલાલ રસધિ ! તે,
પત્રપુષ્પે ફળે ફાલી ગિરા શુભરી વિસ્તરે.
કાવ્યોદધાને કવિ તારી પ્રતિભા વિલસી રહી,
સાહિત્યસૌરસે તારી પ્રશસ્તિ પમરી રહી.
શબ્દનાં ગૂંથણાં ગૂંથ્યાં, ડોલને જન ડોલિયા,
અપદ્યાગદના સખ્ટા ! રસસોત વહાવિયા.

કાવ્યકુંજ તણા માળી ! શબ્દપુષ્પો વિલાય, ને
ચોડલાદે, કવિ શ્રેષ્ઠ ! કવિતા વિરહે રહે !
દેહના જંધને તોડી સીધાવ્યો આત્મના પંથે:
પરંતુ શબ્દહેલે તું અમારા હાઈમાં રમે.
ઉપાસ્ય શુકુ આરાધું, અર્પું અંજલિ અશ્રુની
આલેખી દૃઢ્યે મારા સર્વંદા તાહરી સ્મૃતિ.

આ ચિત્રકારના જીવન વિશેની માહિતી જાણ થોડી મળી શકે એમ છે. અમુક પુરાવા ઉપરથી આપણે જો એમ માની શકીએ કે તે સીતેર વર્ષે મૃત્યુ પામ્યો હતો તો તેની જન્મ ૧૨૬૬ માં થયો એમ કહેવાય. કેટલાક એમ કહે છે કે એનો જન્મ ટરકનીમાં, મ્યુગેલેની ખીણમાં કાલ ખાતે થયો હતો ત્યારે બીજાએ એમ કહે છે કે તે ફોર્સેન્ટાઈનમાં જન્મ્યો હતો. તેનો પિતા ગરીબ ખેડૂત હતો કે પૈસાદાર વેપારી હતો એ વિશે પશુ મતભેદ છે. વળી ચિત્રકલામાં જે એનો પ્રથમ શરૂ હતો તે સીમાખુએ આ નાના છોકરને ગામડાંમાં જોયો અને તેની નૈસર્ગિક શક્તિ જોઈને તે પોતાની સાથે એને લઈ ગયો એવા એક મત છે. બીજો મત એવો છે કે પિતાએ પુત્રીની શક્તિએ જોઈને એને લાગવગથી ફોર્સેન્ટાઈનમાં સીમાખુના સ્ટુડિયોમાં મૂક્યો. જૂના કાળમાં બે ગાણુસોએ ઘીખડી અને વાસારીએ એની જીવનકથા લખી છે પણ એ બે માણુસો સત્ય કરતાં કલ્પના ઉપર વધુ વિશ્વાસ મૂકતા હતા.

મને તે હો પણ ન્યોટોએ નાની ઉંમરમાં જ ખપાતિ અને હોંશિયારી પ્રાપ્ત કરી હતી એમ તો જણાય છે. આસીસીના જેલમાં સેંટ ક્રાન્સીસના જીવનને સ્પર્શતા પ્રસંગોની દારમાળા ફેરફારમાં આ ચિત્રકારે ઉતારી હતી.

૧૨૯૮ માં કારકીનલ રોડાનેશીએ એને રામ બોલાવ્યો. ન્યાં એણે 'નાવિસેલા' નામનું મોઝેકમાં ચિત્ર સેંટ પીટર્સ માં તૈયાર કર્યું. પણ આમાં અત્યાર સુધીમાં એટલા બધા ફેરફાર કરવામાં આવ્યા છે કે અસલ એ કૃતિ કેવી હતી એ

ધારવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. એ સિવાય એણે ત્યાં છસના જીવનનાં પાંચ ફેરફાર તૈયાર કરેલાં જે અત્યારે અસ્તિત્વમાં નથી. સેંટ જોહન હોટેલનાના જીવન સંબંધે તેણે ત્રણ ફેરફાર કરેલાં જેમાંથી એક કુકડો અત્યારે હયાત છે.

૧૩૦૩ થી ૧૩૦૬ સુધી ન્યોટો ચેકુઆમાં રહ્યો ત્યાં એણે ત્યાંના દેવળમાં ચાલીસ ફેરફાર તૈયાર કર્યાં. તે પછી તે અમુક વર્ષો ઇટલીના જુદાં જુદાં ગામડાંમાં રહ્યો હતો એમ કહેવાય છે પણ તેને માટે પુરાવા નથી. ૧૩૧૭ ના વર્ષ પછી આપણે પાછા ન્યોટોને ફોર્સેન્ટાઈનમાં કામ કરતો જોઈએ છીએ. ૧૩૨૮ થી ૧૩૩૩ સુધી ચિત્રકાર નેપ્લિસમાં હતો. ન્યાં એને રાજ રાજાઈ મોલાવેશો. ૧૩૩૪ના એપ્રિલની બારમીએ એને ફોર્સેન્ટાઈન મુખ્ય શિલ્પ બનાવવામાં આવ્યો. આ પદવીએથી એને આખાં શહેરની લલિતકલા, ઉપર ધ્યાન આપવાનું હતું. આ વેળા તેણે કામચાનીલના બાંધકામ ઉપર તેણે દખલખ રાખી હતી. આઠમી જાન્યુઆરી, ૧૩૩૭ ને દિને તે મૃત્યુ પામ્યુ પામ્યો હતો. આ મરાહર ફોર્સેન્ટાઈન ચિત્રકાર ન્યોટોના જીવન વિશે આથી વધુ માહિતી મળી શકતી નથી એટલે એની જાંજીનીના ખીખ રંગ એનાં રણાં ચિત્રોથી પૂરવાના રહ્યા.

તેરમા સદીના મધ્ય ભાગ સુધી ઇટાલિયન ચિત્રકારો ચિત્રો અને મોઝેક ફોર્સેન્ટાઈનોપણથી શરૂ થયેલ બાઈએન્ટાઈન સ્કૂલના નિયમો અને સિદ્ધાંતોનું આંખ મોંચીને પાલન કરતા હતા. આની સાથા પ્રથમ વિજયી બળવાખોર તરીકે આપણે ન્યોટોને મજાવી શકીએ. એ બાઈએન્ટાઈન

રૂઢની વિરૂદ્ધ જઈને સીમાણ અને રૂઢેશ્વરિણીએ ઘોડુંક કાપી કબુતું દણું પણ તેને પૂર્ણતાની સ્થિતિએ પહોંચાડનાર તે તો જ્યોતો હતા.

જ્યોતો વારતવધાદી દત્તો અને મનુષ્યાકૃતિમાં ભિન્ન રચાન આપવું નેઈએ એમ એ આશ્વ-પૂર્વક માનતો દત્તો. આ વેળા તે ત્રીસેક વર્ષનો દત્તો અને તે સમયથી ઇટાલિયન ચિત્રકલા સ્વતંત્ર રીતે અસ્તિત્વમાં આવી એમ કહી શકાય.

અહીં એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી યર છે: જ્યોતો ચિત્રકલામાં વારતવધાદી હટો પણ એ વારતવિકતા સંપૂર્ણ રીતે ચિત્રોમાં આણવાને માટે તો ઇટાલિયન ચિત્રકારોને ખીજા બે સેકા લાગ્યા દતા. તે સમયમાં, 'પરરેક્ટિવ', 'એનેટી', 'હીઆરેકક્યુરો' અથવા તો 'રંગુ' રસાયણ ચિત્રકારોને વ્યવહારમાં નહતાં. જ્યોતોના મેન્ડેકેપિયોરસ લાગે છે, રસાયણ કાર્બનિક છે, અસંબદ્ધ છે અને પ્રમાણ વગરનું છે. દરેક ઇટાલિયન ચિત્રકારની પેઠે જ્યોતોને પણ મનુષ્ય આદેખવાનું પ્રિય દણું પણ એના પ્રયેક અવયવ તે સારા આદેખી નહોતો શક્યો. તેનું નિરીક્ષણ અધૂરું છે અને વિધાન અપૂર્ણ છે. તેની વારતવિકતા સામાન્ય અને પ્રારંભિક દશાની છે. અને તો પણ જ્યોતો, પોતાની અદ્યુત નૈસર્ગિક શક્તિઓથી, આ બધી અપૂર્ણતા છતાં, ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં અમૂલ્યપૂર્વક કાંતિ લાવી શક્યો.

તેણે શૂતકાલની સાથેનો સંપર્ક છેક જ ત્યજી દીધો. પોતાના સમયના ઇવનને અને મનુષ્યોને તેણે ચિત્રોમાં મૂત્ કયો. આ મદાન શક્તિશાળી ચિત્રકારે સાચ માનવદેહ ચીતરીને સંતોષ નહિ માગ્યો. એણે એ દેહમાં આત્મા, ચારિત્ર અને ભિન્નિઓ મદકા, ચિત્રોમાં તેણે એક પ્રધાન વસ્તુ ક્ષપિયન કરીને તેને આદેખવાનો વત્ત કયો. તેને સુંદર પ્રસંગ આદેખવાની પરમ ક્ષમિછા છે પણ એ કદી બૂઝતો નથી કે એ પોને ચિત્રકાર છે અને પોતાના વિચારો જતાવરા માટે તેને સાધનમાં ચિત્રો છે. પરિણામે તે દગકો પ્રેક્ષકો પોતાની દષ્ટિથી નેઈ શકે એટલું જ ચિત્રમાં ગીતરે છે અને એમાં જ એની સિદ્ધિ છે. ચિત્રોમાં એનાં પાત્રો પ્રમંગાનુકાર ક્રીધ કોષ, અશુ, વેદના, સંતાપ, અસલા દુઃખ, આનિ, સંતોષ, આનંદ, વગેરે ભિન્ન જતાવી શક્યાં છે.

જ્યોતોની કલા સમય જતાં ખીસતી ગઈ છે પણ એની અપ્રતિમ શક્તિઓનાં દર્શન તો આરંભ થી જ થાય છે. આસીસીનાં ફેરકોમાં માનવદેહમાં એ જે ચેતન લાવી શક્યો છે એ એના સમયમાં લગભગ અદ્યુત કહેવાય. છતાં તે વેળા રસાયણમાં એની પીંછીની ક્યારા જણાતી હતી. તે પીંછીનાં ચિત્રોમાં પ્રગતિ છે પણ અમુક પ્રકારની વિધાનની ક્ષિપ્રતા દષ્ટિગેચર થાય છે. પણ પેઠુઆમાં તૈયાર કરેલ ફેરકોમાં આ બધું અદશ્ય થાય છે અને મદાન ચિત્રકારની ચિત્રકલા પૂરેપૂરી ખીસી ઉઠે છે. પેઠુઆમાં, ૧૩૦૩ અને ૧૩૦૬ ના ગાળામાં આ ચિત્રકાર, એરીનાના દેવળમાં ૩૮ ફેરકો, ૧૪ ૩૫૬ ચિત્રો અને વચમાં વચમાં ગોળાકૃતિના મેડોલિપનો તૈયાર કર્યાં હતાં. આ બધામાં 'ક્રિસ્ટો વિશ્વાસઘાત' અને 'ક્રિસ્ટો નીચે ઉતારવામાં આવ્યો' એ બે સૌથી સુંદર ગણાય. એમાં પણ 'ક્રિસ્ટો વિશ્વાસઘાત'નાં ચિત્રમાં એ કે માનવીએ ધણું છે ભો પણ આપણે જેમ જેમ વેતાં જઈએ તેમ તેમ એ અન્ય માનવીએ આપણાં ચક્ષુ આગળથી ખસી જતાં જાય છે અને ક્રિસ્ટો અને જુડાસ એ એની આકૃતિ જ સમય ચિત્રને બરી દેતી લાગે છે. એ ઉભયના વદન ઉપર ચીતરેલા જાત્રનો તીવ્રતા જ્યોતો અન્ય કોઈ ચિત્રમાં જતાવી શક્યો નથી. જે મનુષ્ય તેનો વિશ્વાસઘાત કરવાનો છે તે જુડાસ ત્યારે ક્રિસ્ટો ચુબન અપધા આવે છે ત્યારે ક્રિસ્ટોના મુખ ઉપર ભાવિનું મોન, અમુક પ્રમાણમાં તિરકાર, માફ કરવાની તત્પરતા અને દિવ્ય તેજ અજળ રીતે ચિત્રીત થયેલ છે. જુડાસના મગેરા ઉપર ભય અને બીજાં તરવરી રહ્યાં છે.

અને એ પ્રમાણે આ ચિત્રકાર દિનપ્રતિદિન પોતાની કલામાં પોતાનાં સપના સિદ્ધ કરતો જાય છે. એની પીંછી વધુ અને વધુ જોર પકડતી જાય છે. એનાં સમુદ-આદેખન વધુ પ્રમાણસર થતાં જાય છે. અને વારતવિકતાની સાથે સાથે સૌંદર્યનું તરવ વધારે પ્રમાણમાં આદેખાણું જાય છે.

જ્યોતો પછી દા વિન્સિ, માઈકલ એન્જેલો, શેફલ જેવા એના કરતાં પણ અતિ મદાન ચિત્રકારો ચર્ચ મયા એ વાત સીકાયા પછી પણ એટલું કહેવું નેઈએ કે એમની પીંછી પણ આ ચિત્રકારની પીંછી કરતાં વધુ ગદનતા આદેખી શકી નથી. એણે ચીતરેલ ચિત્રોની પ્રયંક સંખ્યા બાજ્ય વિચારોથી બરી બરી છે અને માનવી તરીકે પણ એ ચિત્રકાર નેટકો જ મદાન છે. ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં યુરોપના મુખવિધાતાઓમાં એનું સ્થાન અવિમલ છે.

વિવેચનકલા

શ્રી વિશ્વનાથ મગનલાલ ભટ્ટ

વ્યુત્પત્તિ વિચારીએ તો વિવેચન શબ્દ વિવિધ એટલે છૂટું પાડવું એ ધાતુ ઉપરથી અનેસો હોવાથી તેનો અર્થ સારાસારતું પૃથક્કરણ, ગુણદોષ વચ્ચે વિવેક, અથવા કૌલિદાસનો શબ્દ વાપરીએ તો સદસદૃશ્યકિત એવો થાય છે. આ વિવેચન શબ્દ આપણે અંગ્રેજી શબ્દ 'ક્રિટિસિઝમ' (criticism)ને મારે વાપરીએ છીએ, અને એ મૂળ અંગ્રેજી શબ્દનો અર્થ ન્યાયનિષ્ઠ અથવા ઇન્સાફ એવો થાય છે. અર્થાત્ વિવેચનના મૂળ અંગ્રેજી શબ્દ પર લક્ષ રાખીએ તોપણ એનો અર્થ સાહિત્યકૃતિના ગુણદોષનો નિષ્ઠ, તેની સસારતા વિશેનો ચૂકદો એવો થાય છે. એટલે રમણભાઈ કહે છે તેમ 'વિવેચનમાં મંત્રીર મનનથી સદસદૃશ્યવેક કરવાનો હોય છે, એવા વિવેકનો માર્ગ દર્શીવવાનો હોય છે, ગુણ-દોષની પરીક્ષા કરવાનાં ધોરણની ચર્ચા કરવાની હોય છે, સારાસારની તુલના કરવાની હોય છે.'^૧ આ રીતે વિવેચક એટલે કોઈ સાહિત્યકૃતિના અથવા કોઈ સાહિત્યકારના સમસ્ત કૃતિસમૂહના ગુણદોષની પરીક્ષા કરી તેના વિશે નિષ્ઠ આપી શકે એવી વિશિષ્ટ શક્તિ ધરાવનારો, એ વિષયની લાંબી તાલીમ પામ્યા પછી તેમાં નિષ્ણાત અનેસો વિદ્વાન, એવો એનો મૂળ અર્થ થાય છે. છતાં આપણે ન્યારે વિવેચનસાહિત્યની વાત કરીએ છીએ ત્યારે તેમાં નિષ્ણાતશક્તિ સાહિત્ય ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી વસ્તુનો આપણે સમાવેશ કરીએ છીએ. વસ્તુતઃ વિવેચનસાહિત્યના વર્ગમાં આપણે સાહિત્યને ઉદ્દેશીને લખાએલા સમસ્ત સાહિત્ય-રસિનો સમાવેશ કરીએ છીએ-પછી તેનો આશય સાહિત્યકૃતિના ગુણદોષનું પૃથક્કરણ કરવાનો હોય, અથવા તેના અર્થ કે રહસ્યનું નિરૂપણ કરવાનો હોય, અથવા તેનું મૂલ્યાંકન કરવાનો હોય, અથવા આ બધાં કાંયો એકી સાથે કરવાનો હોય. કાવ્ય,

નાટક, ને નવલકથા જીવનનું રીધી રીતે નિરૂપણ કરે છે. વિવેચન કાવ્ય, નાટક, નવલકથા તેમ જુદા વિવેચનનું નિરૂપણ કરે છે. એટલે સર્જનાત્મક સાહિત્યનું એ આપણે કાવ્યાદિ ભિન્ન ભિન્ન સાહિત્યસ્વરૂપો વાટે કરેલું જીવનનિરૂપણ એવું લક્ષણ બાંધીએ, તો વિવેચનાત્મક સાહિત્યનું સાહિત્ય કરેલા એ નિરૂપણનું તેમ કલાનાં એ ભિન્નભિન્ન સ્વરૂપો કે પ્રકારો દ્વારા એ નિરૂપણ કરાએલું હોય તેવું નિરૂપણ એવું લક્ષણ બાંધી શકીએ.

વિવેચન સામે જે મૂળ દર્શીવવામાં આવે છે તેનો ખુલાસો આ ઉપરથી થઈ જશે. સાહિત્યના સ્વાધ્યાયમાં આપણને ખરી જરૂર જુદા સાહિત્યકારની જ છે. મન્યકાર પોતે જ આપણા અભ્યાસનો કેન્દ્રસ્થ વિષય છે. એની જ કૃતિ આપણે સમજવા માગીએ છીએ, અને તે પણ ખીજા કોઈ સમજાવે એવી રીતે નહિ, પણ આપણી પોતાની જુદીથી શક્ય હોય એવી રીતે સમજવા માગીએ છીએ. એટલે ઘણા પૂછે છે કે, તો પછી આટલા બધા મધ્યસ્થો કે દુભાષિયાઓની શી જરૂર ? તેથી જ આપણે ત્યાં એક વિવેચકે વિવેચનને 'અત્યંત-ધૃષ્ટતાવાળો વ્યાપાર' કહેલ છે. એ કહે છે, 'વિવેચન એટલે એક તરફથી કવિને એમ કહેવું કે, 'તે' કાવ્ય લખ્યું તે મને પણ તેનો ખરો અર્થ કું' નહીં છું; તું નથી જાણતો.' બીજી તરફથી આખી વાંચનાર આશમને કહેવું કે 'તમે કાવ્ય વાંચી શકો એ ખરું, પણ મારા વિના બરાબર સમજ ન થશે. જુઓ કું' તમને આ કાવ્ય સમજાવું.' એ તો કીક છે આ માર્ગ રૂઢ થઈ ગયો છે એટલે અનેક વિવેચકો એ માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરે છે. નહિતર આ પ્રવૃત્તિમાં ધૃષ્ટતા અને સાદસ એમાં નથી! એટલે ઘણાને પ્રશ્ન થાય છે કે, અમે કૌલિદાસ, હમરૂતિ, શેક્સપિયર, રવીન્દ્રનાથ, ગોવર્ધનરામ, ન્હાનાલાલ એ બધા સર્જકોની સાહિત્યકૃતિઓ જ

સાધેસીધી વાંચવામાં સમયનો સફળપ કરવાને બદલે એમને વિશે બીજા કોઈએ લખ્યું હોય તે વાંચવામાં તેનો દુર્લ્લભ યા મારે કરીએ ? મન્યોના વિવેચનરૂપે જન્મતમાં એટલા બધા મન્યો રચાયા છે કે આપણાં મન્યાસયો હવે ગૂંજાઈ રહ્યાં છે, અને આપણે હવે આ બધામાંથી શું વાંચવું એ પણ એક મૂંઝવણનો વિષય થઈ પડ્યો છે. અને આ વાત કંઈ એટલેથી નથી પતતી. દમણું દમણું તો ટીકા, બાબ, વિવેચન આદિ પરાપણી સાહિત્ય વિશે વળી, વિશેષ વિવેચનરૂપે બેવડી પરાપણી મણાય એવી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ જન્મતમાં અત્યંત વધવા લાગી છે, અને સર્વેકે કરેલા જીવનનિરૂપણના નિરૂપણ કે વિવરણરૂપે લખાએલા વિવેચન ઉપર વળી બીજા વિવેચનો બહુકાવા લાગ્યાં છે. નરસિંહરાવની 'દશપતી'ના '૫૨ મણિપ્રાક નમુનાઈએ ટીકાત્મક અવલોકન કયું' તેનાથી છેડાઈને રમણભાઈએ વળી 'દશપતી'ના એ અવલોકનનું ને અવલોકન કયું' છે, તેમ વિવનાથ વેલે 'સરસ્વતીચંદ્ર'નું અવલોકન લખ્યું તેના પુરસ્કારરૂપે મણિપ્રાક નમુનાઈએ લેખ લખ્યો અને તે બન્નેની પરીક્ષારૂપે રમણભાઈએ ને સમીક્ષા કરી છે તે તથા બાલાચંદ્રની કવિતાનાં ટીકાણે ટીકાણે અંકોગાન માવા આપણા એક તરુણે દમ બીડીને કમર કરી તો રા. સંનનાએ 'કલાન્ત કવિ કે કલાન્ત કવિ' રૂપે એની ને સૂક્ષ્મ સર્વાંગી પરીક્ષા કરી છે તે સર્વ આ પ્રવૃત્તિનાં ઉદાહરણ છે. આ પ્રમાણે જન્મતમાં હવે મન્યસંખ્યા બેસુમાર વધતી જાય છે, અને તેમાં મન્યો વિશે મન્યો લખાય છે એટલું જ નહિ, પણ મન્યો વિશે લખાએલા મન્યો ઉપર પણ વિવેચનરૂપે પાછા મન્યો દિને દિને વધુ વધુ લખાના જાય છે. આપણે ત્યાં એક જળ આપણા વિવેચનસાહિત્યની રૂપરેખાનું પુસ્તક ત્રણે છે તો બીજે અમુક અમુક વિવેચનોની વિવેચનપદ્ધતિ વિશે પૃથક્કરણરૂપે સ્વાધ્યાયરૂપે લખે છે, અને કોઈ ત્રીજે વળી એના સ્વાધ્યાયરૂપેની ઉત્તરનાત્મક પરીક્ષા કરનારા લેખો

માસિકાદિ પત્રોમાં પ્રકટ કરે છે. અને તેથી જન્મતની ઉત્તરોત્તમ સાહિત્યકૃતિઓમાંની ઘણીખરી વિશેની માહિતી એ મૂળ કૃતિના વાચનદ્વારા નહિ પણ એના વિશે લખાએલા વિવેચનરૂપે દ્વારા બેળવવાનું પ્રલોભન આપણે મારે જીભુ યાચ છે. સ્વીન્નનાથ ટાગોર કાલિદાસની 'શાકુન્તલ' 'મેઘદૂત' આદિ કૃતિઓનું રસદર્શન કરાવે, પછી રા. કાલેશ્વર એમના એ રસદર્શનનું પુરસ્કરણ કરે, અને કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ વળી રા. કાલેશ્વરના એ પુરસ્કરણની પરીક્ષા કરે. સ્વીન્નનાથ જેવા સંસ્કૃત વિવેચક કાલિદાસ જેવા મહાકવિ વિશે ને કંઈ વિચારો દર્શાવે તે ખરેખર રસ પડે એવા જ હોય, અને સ્વીન્નનાથના વિચારો વિશે રા. કાલેશ્વર જેવાનું વક્તવ્ય પણ અવશ્ય ધ્યાનપાત્ર જ હોય, તેમ વળી કોઈ ત્રીજે માણસ રા. કાલેશ્વરના એ 'વિવેચનનું' વિવેચન લખે તે પણ કદાચ રસિક થઈ પડે. પણ આ બધી ઘટમાળમાં એક દૃશ્યત રહે છે કે રવિગણુ અને કાલેશ્વરના લેખસમૂહની પાછળ બટકતાં બટકતાં આપણો સપથો અવકાશ કદાચ એમના વિવેચનોમાં જ ચાલ્યો જાય, અને એ વિવેચનોના ત્રેરક ખુદ કાલિદાસની કૃતિઓ કદાચ વચુનાં જ રહી જાય ! એટલે, આ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો વિવેચક સાહિત્યના રસાસ્વાદમાં બોળ કે મનરાયરૂપ નથી લાગતો ? વિવેચનની આપણે ગમે તેટલી વડીલાત કરીએ, છતાં વિવેચનરૂપેનો અભ્યાસ એ વિવેચનને પાત્ર બનેલી મૂળ સાહિત્ય-કૃતિઓના અભ્યાસનું રચાન તો કદી ન જ લઈ શકે એ દેખીતું જ છે. અને એનું સૌથી મારું પરિણામ એ આવવાનો સંભવ છે કે પછી આપણે મૂળ સાહિત્યકૃતિ વાંચવાને બદલે તેના વિશેના વિવેચનદ્વારા એને લગતી ને ઉપલક્ષ્ય માહિતી મળે તેથી જ સન્તુષ્ટ થઈ જવાના. અને એક વાત તો ચોક્કસ છે કે વિવેચન ગમે તેટલું વેધક, તત્ત્વપર્યાય, કે મદત્તવપૂર્ણ હોય છતાં એને મૂળ સાહિત્યકૃતિ સાંધેના સોષા સંપર્કે જેટલું ઓરવ તો કદી પણ ન જ આપી શકાય.

વિવેચન સામેના આ બધા વાંધા બરાબર સમજી શકાય એવા છે, અને વર્તમાનયુગમાં સર્જન-કૃતિઓ ટીકા, બાળ્ય, વિવેચન આદિના નિત્ય નિત્ય વધતા જતા હગ નીચે ઢંકારીને દટાઈ જવાનો ભય ઊભો થયો છે, એટલે એ બધા વાંધા સુમમાવપૂર્વક અવશ્ય લક્ષમાં પણ લેવા જેવા છે. તેથી આપણા જમાનાના વિદ્યાજીવનમાં વિવેચનનો ને હુરુપયોગ થઈ રહ્યો છે તેની સામે વિરોધ ઉઠાવવામાં આવે એમાં કશું અશુભગતું નથી. પણ એ કારણે કંઈ વિવેચનની ને ખરી મુદ્દવત્તા છે તેનો તો આપણે નિષેધ નહિ જ કરી શકીએ. કેમકે ગમે તેટલો વિરોધ કરીએ તોપણ સાહિત્યજગતમાં વિવેચનની વિશિષ્ટ ફરમે છે તેમ તેવું હકસરતું રથાન પણ છે એ ભૂલવાનું નથી.

પહેલાં તો, સાધારણ રીતે વીસરી જવાતી કે લક્ષ બહાર રહી જતી એક વાત પ્રનગોષાત બારપૂર્વક રચ્ય કરવાની જરૂર છે. ઘણી વાર વિવેચનને ઉતારી પાડવા માટે વિવેચન કંઈ સર્જન નથી એવો વાદ ઊભો કરવામાં આવે છે. પણ એ વાદ ભૂતભરેલો છે. જીવનનું સીધી રીતે નિરૂપણ કરનારું સાહિત્ય (જેને આપણે પરંપરાગત માન્યતાથી સર્જનનું નામ આપીએ છીએ) અને સાહિત્યનું નિરૂપણ કરનારું સાહિત્ય (જેને આપણે વિવેચનનું નામ આપીએ છીએ) એ બંને વચ્ચેનો ભેદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ તો મૂળભૂત લાગે એવો છે, પણ વિશેષ વિચાર કરતાં એ વાસ્તવિક નહિ પણ કૃત્રિમ જ ઠરે છે. સાહિત્યની ઉપાધાનરૂપ સામગ્રી શી ? જીવનમાં આપણને જે કંઈ રસ આપે છે તે સર્વળી સાહિત્યની ઉપાધાનરૂપ સામગ્રી. તો માનવીનું સ્થિતિ, એવું વ્યક્તિવૈશિષ્ટ્ય એ પણ જીવનની પરમ મહત્ત્વની અને વળી યુગકળ રસમદ એવી વસ્તુ છે. એટલે આ ઉપરથી જ આપોઆપ હસિત થાય છે કે વિવેચક સાહિત્યકૃતિની અંદર પ્રતિબિંબિત થયેલા 'કોઈ' મદાન સાહિત્યકારના શીલ કે વ્યક્તિ-વૈશિષ્ટ્યનું તથા એના સ્થિતિના આરોગ્યરૂપે એ સાહિત્યકૃતિનું પણ સમગ્ર દૃષ્ટિએ તથા સર્વ બાજુથી નિરૂપણ કરતો હોવાથી એ પણ તેના વિવેચનના વિષયરૂપ બનેલા કવિ કે નાટકકારની જે ને સામેસામ જીવનનું જ નિરૂપણ કરે છે. માનવીના કોઈ ઉદાત્ત જીવનપ્રસંગ કે કાર્યમાં

જેટલું જીવન લખાવળી રહ્યું હોય છે તેટલું જ એને હાથે રચાયેલી કોઈ ઉદાત્ત સાહિત્યકૃતિમાં પણ લખાવળી રહેલું હોય છે, અને જીવનની અન્ય કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં જેટલું ચૈતન્ય ધમધમ રહેલું હોય છે તેટલું જ કલાસર્જનની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિમાં પણ અવરજ ધમધમ રહેલું હોય છે. તેથી 'ક્ષણમાં ઊપજીને વિષય પામી જતા કૅકિલદુહકારે જગાવેલી ઊર્મિઓનો આરવિકાર બે સર્જન કહેવાય તો પછી કવિકૅકિલના અમર કાવ્યદુહકારે જગાવેલી ઊર્મિઓનો આરવિકાર પણ શા માટે સર્જન નહિ ? ચન્દ્રિકાકરનાનથી પ્રખુદ્ધ બનેલા હૃદયનું ગાન બે સર્જન, તો પછી 'શાકુન્તલ' કે 'કાદમ્બરી' ની સૌન્દર્યચન્દ્રિકાથી પ્રખુદ્ધ બનતા હૃદયના ઉદ્ગારો પણ કેમ નહિ ? અને કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે 'પ્રાચીન સાહિત્ય'માં સુખમ વાણીમાં ઠાલવેલા આવા ઉદ્ગારો એમનો અન્ય કૃતિઓના જેવા જ સર્જક નથી એમ કોણ કહી શકશે ? રામ, અશ્વત્થામા, કે એકિલિલના સંગ્રામવિગ્રહમાં જેટલું પરાક્રમ બને તેથી જીવન વસેલું છે, તેટલું જ વાણીકિ, વ્યાસ, કે હોમરના અદ્ભુત વાણી-વિગ્રહમાં પણ શું નહીં વસેલું ? તો પછી ક્યૂંક પરાક્રમને મૂલ્ય કરતી કલા બે સર્જક તો એથી પણ કપરા એવા સૂક્ષ્મ પરાક્રમને મૂલ્ય કરતી કલાને કંઈ રીતે એથી ઊતરતી કહી શકાય ? આમ સાચું વિવેચન પણ જીવનમાંથી જ વસ્તુ અને પ્રેરણા મેળવે છે એટલે પોતાની વિશેષ રીતે તે પણ સર્જક જ છે. '૪ અને તેથી જીવનમાંથી સીધું જ વસ્તુ અને પ્રેરણા મેળવનારું સાહિત્ય તે જ સર્જન અને વિવેચન એવી રીતે સીધી પ્રેરણા કે વસ્તુ નહિ મેળવતું હોવાથી સર્જન નહિ એવો જે ભ્રમ અત્યારે કેટલેક રથજે પ્રવર્તી રહ્યો છે તે ફર કરવાનો છે.'^૪ (ચાણુ)

૩ 'વિવેચનમુકુર', પૃ. ૪૩-૮. આ સંબંધમાં આપણે ત્ય થયેલી ચર્ચા સવિસ્તાર વાંચવી હોય તેણે પૂર્વપક્ષ માટે 'સાહિત્યવિમર્શ', પૃ. ૩૭-૪૨ અને સિદ્ધાન્તપક્ષ માટે 'નિકષેપના' પૃ. ૧-૨૪ તથા એ મનનું નિર્દેશ વધેરે જોવું.

૪. 'Introduction to the Study of Literature' (by W. H. Hudson) ૩૫૫થી તૈવાર કરેલા 'સાહિત્યના ન્યાયનાય' નામે અપ્રકટ મન્યમાંથી.

રંધાતી લાગણી

‘ધે’ જે નવ અને પેટ બરીને રહી રહ્યો. ‘મે’ એક પ્રખ્યાત કુટુંબના બેલાડીને સલાહ આપી. એક છોકરીના પ્રેમમાં નિરાશ થઈ હોવાને કારણે જીવનમાંથી રસ ચાલ્યો ગયો. ખાવા-પીવાનું ને સુવાનું તેને માટે અશક્ય બન્યું. એટલે મારી સલાહ માટે આવ્યો હતો.

‘શું ?’ એ મારી સલાહથી ચકિત થઈને બોલી ઉઠ્યો. ‘હું-નાના બાળકની જેમ રહું ?’

‘શા માટે નહિ ?’ મેં જવાબ આપ્યો. ‘આ બાળકમાં સ્ત્રીઓ પુરો કરતાં વધારે કદા-પણ ધરાવતી હોય છે. સ્ત્રીઓ નળે છે કે રડવાથી કેટલોય ખાર ઝાંછો થઈ શકે છે. જો ! અત્યારે જ તારાં હોઠ રડું રડું થઈ રહ્યા છે અને તારા મળામાં કુમો બરાઈ ગયો હોય તેમ લાગે છે. મારી તો સલાહ છે કે જે સ્વપ્નમાં ન મૂકી શકે તે આંસુ વડે દૂર કરો.’

અને તરતજ આ પ્રચંડકાય માણસે નળે હૃદય ભાંગી ગયું હોય તેવી રીતે હીળકે હીળકે ખૂન રહી નાખ્યું.

તમને તમારી લાગણીઓ પ્રગટ કરતાં શરમ થાય છે ? એમ કરવું એને તમે નમળાઈ ગણો છો ? તો પણ કાઈ કાઈ વાર લાગણીને વહેતી મુકવાથી ખૂબ ફાયદો થશે. એને લઈને આવેગ ઝાંછો થઈ જશે.

આવો જ એક જીવન માણસનો પ્રસંગ છે. એ જેમ મનને મોકળું ચુકતો તેમ એનું મન હળવું હતું. પણ તો એટલો હળવો બની ગયો કે પોતાને પ્રેમમાં મળેલી નિરાશાની વાત પણ કહી નાખી.

પોતાની જાતને આનંદથી ચુકત કયાં પછી અથવા નો ખૂબ રહી લીધા પછી તે પોતાના વિષે વિચાર કરવાની શક્તિ ગેતવી શક્યો. એ વાતો

કરતો જ ગયો ને મારો બિલકુલ સંકાપ લીધા સિવાય પોને જ શોધી કાઢ્યું કે તેમાં પોતાનો દોષ હતો. કારણ કે પોતે સ્વાર્થી હતો અને ધણી ધણી રીતે યોગ્ય નહોતો. એની કુવર્તુલ્ય એ સુધારી શક્યો હોત એવી તેને ખાત્રી થઈ અને પણ તરતજ એને પોતાનામાં ખૂબ શ્રદ્ધા આવી ગઈ. પોતાની પ્રિયતમાને જીતી શકશે એવી શ્રદ્ધાથી તેણે મારી આશિષમાંથી પ્રભાણ કયું.

ચોડા વરસ પહેલાં એક વિષવાને જેવા માટે મને બોલાવવામાં આવેલો. એનો પ્રિય કુતરો એક મોટર નીચે ચગદાઈને મરી ગયો હતો. એ કુતરા પર આ સ્ત્રીને અપાર પ્રેમ હતો. હું ત્યાં ગયો ત્યારે મને એમ કહેવામાં આવ્યું કે કુતરો મરી ગયો ત્યારે બરાબર એક કલાક સુધી તે નિશ્ચલ બનીને જમીન પર તાકીને યુંગી યુંગી બેસી રહી હતી. જેવો હું તેની પાસે પહોંચ્યો કે તરતજ તેણે હાલરડું ગાંવાનું શરૂ કર્યું. નળે કે તે પ્રાણી એક બાળક હોય ને તેને સુવાવતી ન હોય, આજુબાજુ ઉમેલાઓ એક બોમ્બ સાથું જેવા લાગ્યા ને માની બેઠા કે આ બાઈનું દસરી ગયું છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ હતું કે આ સ્ત્રી પોતાના પ્રિય કુતરાનું મૃત્યુ થયું છે તે સત્ય સહન કરી શકતી નહોતી. એણે પોતાની જાતને અને લાગણીઓને એવી સંજ્ઞાથી વાળી લીધી કે એનું ચિત્ત રિયર બની ગયું ને મૃત કુતરાને એણે અચળ બાળક માની લીધું. જે તેને હમેશાં નેહિયું હતું તે એણે પોતાના પ્રિય કુતરાના રૂપમાં માની લીધું હતું.

તેના ચિત્તને બચાવવા એટલું જરૂરી હતું કે જે બન્યું છે તે વારતંત્રિકતાનો એની પાસે દિવકાર કરાવવો અને જ્યારે એ કશું સત્ય એને સમજાવવામાં આવ્યું ત્યારે લાગણીને પુરો બાળી રહેલા દરવાજા

છેવટે ખૂલી ગયા અને એક કલાક સુધી તેણે સતત રડયા જ કયું. આ રીતે રૂંધાયેલી લાગણીઓને છૂટી મૂકવાથી એનું ચિત્ત શાંત થયું. અને એક સ્ત્રીનું ચિત્ત ભ્રમિત થતાં બચી ગયું.

સ્વસ્થાણની વૃત્તિથી આપણે આપણી જાતને છૂટી નથી મૂકતા. જે આપણે માનતા હોઈએ તે આપણે ખોટાં નથી કે નથી આચારમાં મૂકતા. પણ ઉપદાનું આપણી વૃત્તિઓ પર કાણ રાખીએ છીએ.

આંસ એ જ માત્ર લાગણીઓ પ્રગટ કરવાનું સાધન નથી. થોડાંએક દિવસ પહેલાં હું એક સ્ત્રીને મળ્યો ત્યારે એને મેં પુછ્યું 'તમે તમારી આટલી છ'ંદગીમાં કેઈને માટે કદી તમે બોગ આપ્યો છે ખરો ?' કારણ કે એ બહુ સ્વાર્થી કડક અને વિચિત્ર સ્વભાવની સ્ત્રી હતી. તેની ઉંમર અડતાલીસની હતી અને અપરણીત હતી; 'હું કદી લગ્નમાં માનતી નથી' તેણે કહ્યું 'કારણ કે મને બાળકો જોઈતા નથી' પણ તેણે ક્યુન પણ કયું કે તે અતિશય દુઃખી છે અને એકલાતા અકારી લાગે છે.

'કંઈક સામાજિક કાર્ય કરો' મેં સલાહ આપી 'ગરીબો વચ્ચે કામ કરો, તમારી પાસે પૈસા અને વખત બંને છે. પણ માત્ર એક પર સહી કરવાનું કામ નહિ કરતા. જેના પર અતિશય બોલો હોય તેવી માતાને તેના બાળકોના અવધા તેના ગૃહકાર્યમાં મદદ કરો. એમ કરતાં તમારા નખ પરનું પોલીશ કદાચ બગડશે પણ તમારા હૃદય પરનો ભાર બોલો ઉતરી જશે. આ સાથે જગત ફેરવે છે, ખરાય છે એ જાતના ખ્યાલને દૂર કરો.' લોકો બસે માલિકી, ચતુરાઈ, સામાજિક લાભો અને કીર્તિમાં તફાવત કાઢે પણ જ્યારે લાગણીની વાત આવે છે ત્યારે માત્ર કમનો તફાવત રહે છે. પ્રકારનો નથી રહેતો. પ્રેમ અને કામળતા, સહાનુભૂતિ, અને અશુભ, સંગીત અને પ્રણયનો આદર-આપી અને બીજા ભાવનાઓ સામાન્ય સ્ત્રી કે કોઈ અમલદારની પત્ની માટે સરખી જ હોય છે.

લાગણી એ જ વ્યક્તિઓ બહુ ઓછી હોય છે.

આપણા સહુમાં લાગણીઓ અખૂટ હોય છે. પણ બહુ થોડા એને યોગ્ય રીતે પ્રગટ કરવાનું બાજુમાં હોય છે—

(૧) દીવસમાં વારંવાર હસવાનો પ્રયત્ન કરો—હસી ન શકાય તો છેવટે રિમત કરો. તમારી રમુજવૃત્તિને વિકસાવો.

(૨) સંગીત સાંભળો—તે માટે રેડીઓ આદર્શ છે. સંગીત લાગણીને હલાવી નાખે તેનું હોવું જોઈએ. એક જ પ્રકારનું સંગીત ન સાંભળતા વિવિધ પ્રકારના સુરો સાંભળવા.

(૩) નૃત્ય કરતાં, અને શક્ય હોય તો ગાતાં શીખો—આ લસિત કળાઓ પર વાપરેલા પૈસા અને માળેલા વખતનો તમને કદી અફસોસ નહિ થાય, તમારી સમાનતા કદાચ આ ધ્રુવોને ઉંધી વાળવા પ્રયત્ન કરશે પણ એ શરૂ જ કરી દો. તમે ગમે તેવા મુશ્કેલી લાગે તમને સંકેત થાય તો પણ કરવા જ માંડો. એક વખત નૃત્ય ને સંગીત શીખી જાવ પછી તો તમારી મેળે નાચતાં ને લલકારતા ચર્ચ જશે. આ પ્રથા હાલની માનસિક શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં નિયમિત રીતે ચાલે છે.

(૪) જેટલા બને તેટલા સામાજિક પરિચયો ફેળવો—એમ વધારે લોકોને મળશો તેમ તમે વધારે ઉર્ધ્વગામી બનશો. જેટલે કે લાગણીઓને અંતરમાં રાખી મૂકવાને બદલે બહાર વહેતી મૂકશો. આ જાતના પરિચયમાં તમારે મંબીરતા દૂર કરવી. ગપ્પાઓમાં ને છુદ્ધિયુક્ત ચર્ચાઓમાં મજા લૂંટો. ન ગમતાં માણસોને પણ મજા કરો. આ રીતે વારંવાર ભાવનાઓ પ્રત્યાધાતોનું પરિવર્તન થવાથી તમારું વ્યક્તિત્વ સુધરશે જેટલું જ નહિ પણ તમે આસાવાદી ને હિંમતવાન બનશો.

(૫) રમત ગમતો જોવાની ટેવ રાખો—કુટબોઝ કુરતી, થોડેટોડની શરતો ટેનીસ મેચ વગેરે એવી રમતો છે કે જેમાં લાગણીઓને બહાર નિકળવાનો ખૂબ અવકાશ મળે છે, જે તમે જ. શરતના મેદાનમાં ઉતરવાના હોય તો ઉતરો.

(૬) બાવનાપ્રધાન સારિસ વાંચો. એવા

નાટકો અને ચલચિત્રો જુઓ હમેશા બારે અને મનજી ચક્રવી નામે એવા સાહિત્યને વળગી ન રહેતા. તમને યુવાન રાખી શકે તેવું સાહિત્ય કે ચલચિત્ર જુઓ.

(૬) જીવનમાં પ્રેમની મહત્તા સમજો. પ્રેમની દૃષ્ટિથી જ જુઓ. પ્રેમમાં અગાધ શક્તિ છે.

(૭) બાળકની જેમ વર્તવામાં જરાય સંતોષાવું નહિ-નાના બાળકો સાથે રમવા ખેલવાનું નકકી કરો. તેઓની કાલીકાલી વાતો સાંભળી એની જ બાબામાં એમને જવાબ આપો. ઘણા માણસોને નાના બાળકો જેટલે રમવું બહુ અમે છે પણ મુશ્કેલી એ છે આ રીતે રમતાં પકડાઈ જવાની શરમ તેઓ બહુ રાખે છે. પરંતુ એટલું તો ખરું જ કે બાળકની જેમ રમવામાં ને એવી લાગણી અનુભવવામાં રૂંધાયેલી લાગણીઓ છૂટી ચાપ છે.

(૮) વિવિધ રીતે શોખને કેળવો-જમી પાડવાની કલા, રીજીટોના સંગ્રહ, લાકડાનું કાતરકામ, ઘાતુ કામ અથવા તો દીવાસળીના બોખાનો સંગ્રહ, એવી ભતના શોખ દ્વારા અનેક ભતની લાગણીઓને બહાર નીકળવાનો આવકાશ મળે છે.

(૯) તમારી અને તમારા મિત્રોનો જન્મ તારીખો નોંધી રાખો અને તેને બે તારે ઉજવવાનો નિર્ણય કરો. તેથી તમારા મિત્રને અને તમારા હૃદયને ટુંક મળશે, આનંદ મળશે.

(૧૦) ધાર્મિક શક્તિ પ્રત્યે દુર્લભ ન કરવું-જે તમે કોઈ ધર્મમાં માનતા હો તો બધા ધર્મોએ ઉપદેશથી દયા કામા માયાણતામાં આવનાઓનું છે.

(૧૧) જીવનમાં સૌંદર્યને નિદાળતા રાખો-અને ત્યારે તમે જુઓ ત્યારે તેની કદર કરો. કવિતા રસને કેળવો. સ્ફૂર્તતા સૌંદર્યને અથવા તો આંદોળમાં નહાતી વનકુંવેના દરિયોને આંખમાં પકડી લો. અને તેટલું કુદરતનું સર્જનિય કેળવો. ચિત્રો ને શિલ્પને ખૂબજીવળેલા કરો.

પુરુષ કરતાં સ્ત્રીઓને દસવાનો અને ખાસ કરીને રડવાનો લાભ વધારે મળ્યો છે. પુરુષોએ જો ત્યારે લાગણીઓ દર્શાવતા વિવશ નથી કરતાં પણ

તેઓને રડવાની શરમ તો લાગે જ છે. તેઓને મન એ નખખાઈ છે.

મનુષ્યોએ સમજવું જોઈએ કે માનવપ્રાણીની લાગણીઓ એ મહાન બળ છે. અતિશુદ્ધિશાળી માણસ લાગણીને દળાતી રાખે છે તેથી જ કેટલાય શુદ્ધિશાળી માણસો ઘણાં જ કામમાં નિષ્ફળ ગયા છે. તેઓ મગૂત હોય છે, અતિશય સખત કામ કરનારા હોય છે પણ તેમનામાં સ્વયંપ્રેરીત ભાવના ખૂટ છે. કારણ કે તેઓએ પોતાની ભાવનાઓને જકડી રાખી છે. જેથી નાના વિચારો બહાર નીકળી શકતા નથી. તકને ઝડપી શકતા નથી.

અજાત રીતે હું એવા માણસોના પરિચયમાં છું કે જેમની વાર્ષિક આવક દશથી ત્રીસ હજારની છે. તેમની પાસે કાંઈ પ્રયત્ન માનસિક બળ નથી પણ આટલે ઉંચે પહોંચી શક્યા તેનું સાદું કારણ તો એ જ કે તેઓ આખા ભોક્ષા છે. અને ધંધાર્થી સંબંધોમાં ઘણા સાહસિક છે. પ્રેમમય જીવનમાં પણ એટલા જ રસિક છે. મુક્ત મનથી રમત ગમતની મજા પણ માણી શકે છે.

લાગણીના ક્ષેત્રમાં કંઈગામી બનો તો બધા ક્ષેત્રમાં એવા બની શકશો. એકાદ વૃત્તિ આપશો તો બહુકણ અને પોષકા બની જશો.

વ્યવસ્થિત રીતે ભાવનાને રૂંધવાથી વારંવાર બૂલ બરેલા નિગારથી એટલે કે તેમનામાં ભૂત પરનો કાણ નથી એમ માનીને જાવનાને રૂંધનારા લોકો બારે મુશ્કેલીમાં આવી પડે છે. જે આ ભૂતનું અનુરોધન વરસો સુધી કરવામાં આવે તો તો બીકેનો વધારો થાય, મન ગમરાયા કરે અને બીજા જાનતંતુઓના રોગ થાય. પછી તો ચોખ્ખા વિષાખ માટે કોઈ માનસશાસ્ત્રિય પદ્ધતિનો આશ્રય લેવો પડે.

અતિશય અને વારંવાર લાગણીઓ પ્રગટ કરવી એ પણ એટલું જ ખરાબ છે. આવા માણસો લાગણીથી અસ્થિર કરેલા.

લાગણીઓ પ્રગટ કરતાં રાખો, લાગણીઓના છુટકાગથી આપણને પૂરતું પ્રસન્ન મળે છે. અને રૂંધાયેલા ઉરોરાટને માર્ગ મળે છે જે ખૂબ જરૂરી છે.

x અંગ્રેજી ઉપરથી.

ભારતીય ચિત્ર શિલ્પ

શ્રી. અરૂણા લાખીઆ પી. એ.

પ્રાચીન ભારતની જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની વિવિધ શાખાઓનું શ્રેષ્ઠ સમસ્ત વિશ્વે માની લીધું છે. પ્રાકૃતિક સૌન્દર્ય તો ભારતમાં ઠેરઠેર વેરાએણું પડ્યું છે. શિક્ષાઓના હૃદય પર તેના મહાન આદર્શોની વાણી ગોવી રહી છે. ગિરિમાળાઓની અન્ધકાર શૂદ્રાઓમાં તેનાં છવનનાં સૌન્દર્ય સ્વપ્નાં પોઢેલાં છે. શિલ્પિઓની મનોભૂત અપરૂપ ભાવ મુગ્ધનાં એ શિક્ષાઓમાં રૂપગ્રહણ ક્યું છે. આ શિલ્પિઓ એ વિશ્વમાં વિરમયતી સૃષ્ટિ ઉભી કરી. ચિત્ર રસિકોની સન્મુખ ભારતની પવિત્ર કનરાઓની આ અતુલનીય સૃષ્ટિ એ એક નવીન સૌન્દર્યમય કલ્પનાતીત જગતને પ્રકાશિત ક્યું. આ આશ્ચર્યપૂર્ણ સંપૂર્ણ-રૂપ અને સૌન્દર્યને પૂર્ણરૂપે ગ્રહણ કરવા ભારતના પ્રાચીન સાહિત્ય તરફ નજર કરવી પડે.

ભારતની ચિત્રકલા અતિ પ્રાચીન છે. પ્રાચીન ભારતની સમસ્ત કલાઓમાં ચિત્રકલાને જ પ્રધાનત્વ આપવામાં આવ્યું છે. વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમાં કહ્યું છે કે—

હલા નામ પ્રવરમ ચિત્રમ્
અને આગળ કહે છે,

યથા સુમેરુઃ પ્રવરો નગાતામ
યથાન્ત જ્ઞાતામ ગરુડઃ પ્રધાનઃ
યથા નરાનામ પ્રવરો શિતીશ
તથા હલાનામિક ચિત્રકલ્પઃ

(વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમ્)

આચાર્ય નગનજીતનાં પુસ્તક ' ચિત્રકલાશુ 'માં પ્રાચીન ભારતમાં ચિત્રકલાના ઉચ્ચ સ્થાન વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ગ્રંથનો અનુવાદ જર્મન ભાષામાં પણ થયો છે. આ મૂળ પુસ્તક અપ્રાપ્ય છે. પરંતુ પુરાણોમાં આચાર્ય નગનજીતનો

ઉલ્લેખ મળે છે. આ પરથી તેનો રચનાકાળ ગુપ્તતરયુગમાં મનાય છે. એ રીતે જોતાં ચિત્રકલાની પ્રાચીનતા સંબંધી કોઈ શંકા રહેતી નથી.

સપ્તમ શતાબ્દીના ' વિષ્ણુધર્મોત્તરમ્ ' ગ્રંથમાં ચિત્રશિલ્પ સંબંધી એક અગ્રમ પરિચ્છેદ છે. ચિત્રના વૈજ્ઞાનિક સ્વરૂપનું વર્ણન આ પુસ્તક નેટલું બીજો ક્યાંએ નથી.

' અભિગ્રધિતાર્થ-ચિન્તામણિ ' યા ' માનસો-લ્લાસ ' એ દ્વાદશ શતાબ્દીના ગ્રંથો પણ ઉલ્લેખનીય છે.

ભારતીય ચિત્રોની વિશિષ્ટતા છે રેખાની ગતિશીલતા રેખાને આધારે ચિત્રમાં અવયવોને સ્થિત કરવાની ક્ષમતા.

સ્પષ્ટ અને સહજ રેખાંકન ઉપર ચિત્રોની ગતિશીલતા અને મહનમંગી સંપૂર્ણ રૂપે નિર્ભર છે.

રેખાં પ્રશંસન્ત્યંચાચ્ચ
વર્તાનસ્ય વિચક્ષનાઃ
સિયો લુપ્તલુ મિચ્છન્તિ
વષ્ટ્યોઽય મિતરે જનાઃ

(વિષ્ણુ-ધર્મોત્તરમ્)

આચાર્યમણુ રેખાઓને જ પ્રશંસે છે. અભિગ્રધિતાર્થો માટે હાયા-પ્રકાશનું વિભાજન-પ્રિય છે. રમણિયોને આશુપણુ પ્રિય છે.

ચિત્રની રચના-કોશલતા ઉત્કર્ષ સંગ્રહે ' વિષ્ણુ ધર્મોત્તરમ્ ' વર્ણવે છે કે,

કરુતીવ ય માધુર્યમ્
સજીવ ઇવ દંત્યતે
સુત્રવાસઃ ઇવ ચચ્ચિત્રમ્
તચ્ચિત્રમ શુભ લક્ષણમ્

એટલે જેમાં ચાધુર્ય છે, જે સજીવ પ્રતીત થાય છે ને જેમાં સ્પષ્ટ-અવાસનો ક્રમ છે એ જ ચિત્રનું શુભ લક્ષણ છે.

ચિત્રકારોના ગુણ વિષયમાં પણ આ આશયનો નિર્દેશ છે.

સુખમ્ય ચેતના યુક્તામ્ ચેતન્ય વર્ણતમ્
નિમ્નેન્ત વિલાસન્ય ચઃ ક્ષેતિસઃ ચિત્રવિત્

સુપુષ્ટ જીવનમાં રખડન લાવવું, મૃત ને પ્રાજીવંત બનાવવા એ ચિત્રકારોની સર્વાધિક સંરખતા છે.

અનન્તાના પ્રસ્તર-પૃષ્ઠોનો ઈતિદાસ અગ્રુલ છે. નિકામ રાત્રિમાં ઝોર-માઝાથી ૫૦ માર્કલ દુર વાયવ્યમાં આવેલાં છે. શેષ પર્વતના બોળામાં આ ભારતીય ચિત્ર-શિલ્પ રમી રહ્યું છે લક્ષિત ક્ષાની અપૂર્વ સૃષ્ટિ અનન્તાની ૨૬ ગુફાઓમાં ખરી છે.

કોઈ કોઈ ગુફાઓની લંબાઈ તો પ્રવેશદારથી પર્વતના અંત સુધી વિસ્તરેલી છે. ગુફાઓની અંદર પણ ગુફાઓ છે. ગુફાઓની દિવાલ, છત, સ્તંભ પ્રવેશદાર આદિ વિભિન્ન મૂર્તિઓ, લતાકુંજ અને પુષ્પ પદ્મવધી સુશોભિત છે. નવ અને દસ નંબરની ગુફાઓ અતિ પ્રાચીન છે. તેનો રચનાકાળ પ્રથમ સ્તંભો છે. કારકૂન, અમરલદી, સાંચી વગેરે શિલ્પ સમગ્રાલીન છે. સાતસો વર્ષનો ઈતિ-દાસ અનન્તા પર અંકિત છે.

અનન્તાની ચિત્રાંકન પદ્ધતિ પાશ્ચાત્ય દેશોઃ ચિત્ર પદ્ધતિ (સેપ ચિત્ર) ને ગણની આવે છે. દેશો ગિરમાં પ્રવેષ લીધો હોય ત્યારે જ ચિત્રાંકન કરવું પડે છે. એટલે દૈનિક કાર્યક્રમની આવરણતા અનુસાર જ તેની પાખાલ જમીન (Back ground) આવેખતી પડે છે. અનન્તાના ચિત્રોમાં ફેર માત્ર એટલો જ છે કે તેનું પાશ્વ-સ્પર્શ (Back-ground) એક સાથે કરવામાં આવેલું

છે. માત્ર ચિત્રાંકન સમયે તેને બીજું કરવામાં આવ્યું હતું. આને વજ્રલેખની એક વિશેષ પદ્ધતિ કહે છે. દુષ્પ, શન, મંગા અને ગ્રાહની માટીથી તેનું પાર્શ્વ-સ્પર્શ કરવામાં આવે છે. તેને પૂર્ણ રીતે નિશ્ચિત કરવા બાદ સફેદ પ્રવેષ (પ્લાસ્ટર) કરવામાં આવે છે. તે પછી તેના પર બહિરેખા અંકાષ પછી એક પ્રકારની માટીથી તેના પર એવા વાર્નિશ કરી ચક્રચક્રિત બનાવવામાં આવે કે તેની બહિરેખા રપટ અને ચક્રચક્રિત હોઈ આવે. તે પછી સુયોગ્ય રંગનું આલેખન કરવામાં આવે છે અને આ રંગને રચાવિત કરવા માટે ફરીથી વજ્ર-લેખની આવરણતા રહે છે. બેંશનાં આગમાં સાથે તેના પર રંગ ગિલાવીને આગ બનાવાય છે. આથી રંગ વધ અને રચાયા બને છે. અનન્તાનાં ચિત્રોનું રચાય વર્ણવેશિષ્ટનું પ્રધાન કારણ આજ છે, તેમાં પ્રધાનતઃ સફેદ, લાલ, બદામી અને લીલા રંગો જોવામાં આવે છે.

ભારતવર્ષ ગૌદધર્મની આદિ જમી છે. બૌદ્ધ ચિત્રાવલોનો અપૂર્વ વિકાસ પણ અદિન થયો હતો. પહેલીથી સાતમી સદી સુધીનો ભારતીય ચિત્રકલાનો ઈતિદાસ અનન્તાની ગુફાઓમાં અંકિત છે.

અનન્તાના ચિત્રોની કથા-વસ્તુ બૌદ્ધધર્મની જાતક કથાઓમાંથી છે. નવ અને દસ નંબરની ગુફાઓ અતિ પ્રાચીન હોવા છતાં તેનું સુક્રમ્ય, વર્ણ-વૈચિત્ર્ય, અને એની રેખાઓની સ્વચ્છંદ અતિ બંગોએ જોનાં હજી પણ એ જો નહીં સદી સુધી સુસંગ્રહ રહે એમ છે.

અનન્તાનાં ચિત્રોની એક વિશેષતા છે. તેનાં સરળ રેખાંકનની દ્રઢતા સમગ્ર ચિત્રોમાં ચિત્રકારની અત્તમોવના જાણે સંપૂર્ણ સૌન્દર્ય લઈને છતરી પડે છે.

પ્રથમ ગુફાની છતમાં અલંકૃત ચિત્ર-સમૂહ અનન્તાના ચિત્રકારોની ઝોરવ આપા છે. તે સર્વ

સાતમી સદીમાં અંકિત થયાં હતાં. Mr. Griffithy આ સંગ્રહે લખે છે કે,

વિષય વસ્તુનું આલેખ્ય, પુનરાવૃત્તિ તેા ક્યાંએ નહિ, કદવના શક્તિ પૂર્ણરૂપથી વિકસિત થઈ શક્યા છે. પ્રતીતિનાં અણુએ અણુમાં અપરૂપતા મળી છે.

અજન્તામાં માત્ર દેવી-દેવતાઓનાં જ નહિ સામાજિક જીવનનાં ચિત્રોએ માનવતાનું સૌન્દર્ય પણ રજૂકરિત કર્યું છે. તેની વાસ્તવિકતા મનને રપશે છે ત્યારે અન્તરના તારોમાં રપન્દન પેદા કરે છે. ઉચ્છ્વલતા યા બહુતાનો તેા આબાસ માત્ર નથી. ચિત્ર વિષાદપૂર્ણ નહિ પરંતુ પરમ ગાંભીર્યમય આનન્દનો ઉદ્ઘાસ અજન્તાની કન્દરાઓમાં વ્યાપ્ત છે. રેખાઓની સઢાપતાથી માનવ શરીરને સુસન્નિવૃત્ત કરી સજીવતા પ્રદાન કરવાનો કસબ માત્ર બાદ, ચિત્રકારોને જ હાથ લાગ્યો હતો.

મંદિરની બહારની બાજુ બોધિસત્વ અવલોકિતેશ્વરનું ચિત્ર છે. કથા-વસ્તુ છે, મહા-નિષ્ક્રમણ જુદત્વની શોધમાં સિદ્ધાર્થનો સંસારત્યાગ જુદ મનુષ્યની પુરી ઉંચાઈમાં છે. ચિત્રની આકૃતિ-અંગિમાં કંઈક વક્ર છે, હાથ હાથમાં એક નીલ પલ છે. એજ એ પલ્લવાણી જુદ છે. ચિત્રનું 'માધુર્ય' અસાધારણ છે. ભગવાન જુદની કચ્છા મિશ્રિત મુળ ત્રી. માં શિશ્વીનું રચના કોસલ પ્રકારે છે. સિદ્ધાર્થનું આત્મમંથન રેખાઓમાં ઉઠી આવ્યું છે. ભોતોં જ સિદ્ધાર્થનું આશા-નિરાશાનું દંદ પ્રત્યક્ષ થઈ ઉઠે છે. વર્તમાન જીવનની વેદનાનો અશ્રુ સાથે ભાવિ શાંતિની રિન્ગતતાનો અપૂર્વ સંગનય બોધિ

સત્વનાં મુખ મંડળમાં ચમકે છે. ચિત્તા ભુન્ધવનો આકર્ષક ખ્યામ આગે છે.

અજન્તાના ચિત્રોમાં એક બીજું ઉદ્દેશનીય ચિત્ર છે ' માતા-પુત્ર ' માધુર્ય અને સૌન્દર્યની દષ્ટિએ જગતનાં મહાન ચિત્રમાં પોતાનું ગૌરવ માર્ક શકે એવું આ ચિત્ર છે. ઉપરાંત, નામરાજ ચિત્ર, રાણી પ્રસાધન, હંદની ગતાક આદિ સાથત ચિત્રો છે. અજન્તાનાં ચિત્રોમાં એક વૈશિષ્ઠ છે મૂર્તિઓની હરત ચિન્પાસ ભાવની વ્યંજના.

આ ગૌરવમય ચિત્રકેમનની માત્ર અર્ધ જ સીમા ન હતી. ગ્રાલિયર રાજ્યની જ્યોદ્ધ મુદ્રાઓમાં પણ આનો અમરૂપ ચિત્રો છે. અજન્તાનો પ્રભાવ સિંદૂરદ્વીપ સુધી પથરાયો છે. સિમિરિયાની મુદ્રાઓ આવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે, આ 'ગેમેરી' (Pooket) નામની પ્રચારિત છે. આમ કુસ હ ગેમેરી છે. ચારમાં ચિત્ર છે. તેમાં એકત્રીસ નારી ચિત્ર છે. આ ચિત્રોમાં મંદિરની પુખ્ત-વિધિનું દરશ રજૂકરિત છે. સંભ્રા નારીઓ કુસ પત્ર લઈ પુખ્ત માટે તૈવાર થઈ છે. તેમાં આત્મ નિવેદનનો મુકદ્દર ઉઠે છે. જલથે ચિત્રકારે સાથે જ જીવન સાથે કલાનો સમેળ સાધ્યો છે. પૂળરીણીની મુખશ્રોમાં શિશ્વીનો આત્મ વિસ્મૃત ભાવ ઉઠ્યો છે. રંગીન વસ્ત્ર અને હાંચ-જાંથી શરીર શોભામાં વૃદ્ધિ થઈ છે. આ તેા રચના માળ અજન્તાનો સમકાલીન પ્રનાય છે.

ભારતીય ચિત્ર શિલ્પની ઈતિહાસ ધારા ઈસોરા અને તે યુગની જન ચિત્રાવળીના ઈતિહાસમાં પણ વહી રહી છે આ છે અજન્તાની શિષ્ય-ગાથા.

હોલા-મારના દૂહા

(માર્ય અંકના પૃ. ૧૪૦ થી ચાલુ)

શ્રી. રમણિક કિશનલાલ મહેતા

ખાખહિયા રતપંખિયા,
બોલઈ મધુરી વૉલિ;

કાઈ લવંતઉ માઈ કરિ,
પરદેશી પ્રિઉ - આંલિ. ૩૪

હે લાવ પાંખોવાળા બપૈયા, તું મીઠી વાણી
બોલે છે તું બોલવાનું અંધ કરી દે અથવા તો
મારો પરદેશી પ્રિયતમને અહીં લાવી દે.

ખાખહિયા પ્રિઉ પ્રિઉ ન કહી,
પ્રિઉ કો નામ ન લેહ;

કાઈકે બગઈ વિરહણી,
પ્રીઉ કહૌં જિઉ દેહ. ૩૫

હે બપૈયા, તું 'પિલ પિલ' ન પુકાર.
પિલનું નામ ન લે. કાઈ વિરહણી બગી રહી હશે
તો તે તારા 'પિલ'ના પુકારથી પ્રાણ કાઢી નાખશે

ખાખહિયા, ડૂંગર દહણુ,
દાડિ હમારકે ગૌમ;

સારી રાત પુકરિયકે,
લઈ લઈ પ્રિઉકે નામ. ૩૬

પર્વત સમાન કોર હાથમાં પણ જલન
ઉત્પન્ન કરવાવાળા બપૈયા, તું મારાં ગામ છોડી
ચાલ્યો ન. રાતભર ત્વે 'પ્રિયતમનું' નામ લઈને
પુકાર્યો હયું છે. (તો પણ તું દબાવેલા ધરણી નથી !)

ચરુ દિગ્ધ દાગિનિ સઘન ઘન,
પીઉ તણું તિણુ વાર;

ગારૂ મર ચાતગ લાએ,
પિલ પિલ કરત પુકાર. ૩૭

મારે રિશ્તાઓમાં વાદ્યોમાં વીજળી ચમકી
રહી છે. એવા સમયે પ્રિયતમે (મારવણીને) ત્યાં
ક્યાં. તે મારવણી નાકે મરગ પામીને ચાતક

બની ગઈ અને દવે 'પિલ પિલ'નો પુકાર
કરી રહી છે.

પાવસ આયઉ સાહિબા,
બોલર લાગા મોર;

કંતા, તૂં ધરિ આવ નવિ,
ભેળન કીધઉ ભેર. ૩૮

હે પ્રિયતમ ! વર્ષાઋતુ આવી ગઈ અને મોર
ટહકવા લાગ્યા. હે કંય તું દવે ઘેર આવ. યૌવન
હેલે ચલ્યું છે.

ગિરવર મોર ગહહિયા,
તરવર મૂંઝ્યા પાત;

ધણિયાં ધણુ સાલણુ લગા,
પૂઠે તો બ ર સા ત. ૩૯

વર્ષાદ પડતાં જ પર્વત પર મોર ટહકી ગઈયા.
(વર્ષાઋતુએ) તરવરને પાંદડાં અપ્યાં. (અને)
વિરહણી ઓઝોને પતિઓનું રમરણ સાલવા લાગ્યું.

રાન, પરન, શુણિય-જણ,
કવિજણ, પંડિત, પાત;

સગગાં મન ઊછવ હુઅઉ,
પૂઠે તો બ ર સા ત. ૪૦

વર્ષાદ પડતાં જ રાન, પ્રન, શુણી, કવિનન,
પંડિત અને જ્ઞેનોનાં પાંદડાં એ સોના મનમાં
ઉત્થાસ થયો.

જિનમિ આઈ વડળી,
દોલઉ આયઉ ચિત;

ચો બરસઈ રિતુ આપણી,
નઈણુ હમારે નિત. ૪૧

નાનગ બિનરાઈ આવ્યાં અને દોલો મદાન
ચિત્તમાં (હિનરાઈ આવ્યો) આવ્યો એનું રમરણ

યુગ. વાદળ તો પોતાની યોગ્ય ઋતુમાં જ વરસે
છે પરન્તુ, મ્હારાં નેત્ર તો હમેશાં જ વરસ્યાં કરે છે.

ભીનમિથઈ ઉત્તર દિસઈ

મેહી ભીપર મેહ;

તે- વિરહિણી કિમં છવસે,

ભૈયારાં દૂર સનેહ.-૪૨

ઉત્તર દિશા તરફ અટારી પર મેઘ ધેરાયો. દ્રવે
એ વિરહિણી-કે જોનો પ્રિયતમ પરદેશમાં છે. કેવી
રીતે છવસે !

ભીનમિથઈ ઉત્તર દિસઈ

કાળી કંઠળી મેહ;

હૂં ભીન્નૂં ઘર-અંગણુઈ,

પિઉ ભીજઈ પરદેહ. ૪૩

કાળા કાંઠાનાં જોની ધોરવાળો મેઘ ઉતર દિશા
તરફ ધેરાઈ આવ્યો. હું ઘરનાં આંગણમાં
ભીંજઈ રહી છું અને મ્હારો પ્રિયતમ પરદેશમાં
ભીંજઈ રહ્યો છે.

ખીનુનિયૌ અહલાવહલિ,

આલઈ આલઈ એક;

કઠી મિલૂં ઉણુ સાહિબા

કર કાજળ કી રેખ. ૪૪

વાદળ વાદળમાં એક એક કરીને વિનળીઓ
નાચી ફૂટી રહી છે. હું પણ નેત્રોમાં કાજળની
રેખા લગાવીને પ્રિયતમને ક્યારે મળીશ ?

ખીનુનિયૌ અહલાવહલિ

આલઈ આલઈ આરિ;

કઠ રે મિલઉંગી સન્નના

લૌખી જાહ પસારિ. ૪૫

વાદળ વાદળમાં ચારે તરફ વિનળીઓ નાચી
ફૂટી રહી છે. અરે, હું પણ (એમની માફક)
લૌખા હાથ પ્રસારી મ્હારા પ્રિયતમને ક્યારે મળીશ ?

ખીનુનિયૌ અહલાવહલિ

આલય આલય કોહિ;

કઠ રે મિલઉંગી સન્નના

કસ કંચૂડી છોડિ. ૪૬

વાદળ વાદળમાં કરોડો વિનળીઓ નાચી ફૂટી
રહી છે. અરે, હું પણ કંચુડીના બંધન ખોલીને
મ્હારા પ્રિયતમને ક્યારે મળીશ ?

ગિરહ પખાલણુ, સર લરણુ,

ન દી હિં ડા લણુ હા રિ;

સૂતી સેજઈ એકલી,

હઈ હઈ હઈવ મ મારિ. ૪૭

પવ તોલું પ્રક્ષાલન કરનારી, સરોવરને ભરી
દેનારી અને નદીઓને ઝકઝકાર કરનારી આ ઋતુમાં
હું સેજમાં એકલી સૂતી છું. અરે દેવ ! અરે દેવ !
હું તબે વિનવું છું કે મને ન માર.

હાડુર-મોર ટળક ધણુ,

ખી જ લ ડી તર વા રિ;

સૂતી સેજઈ એકલી,

હઈ હઈ હઈવ મ મારિ. ૪૮

દેડકાં અને મોરનો ધેરા અવાજ થઈ રહ્યો છે.
વિનળી તલવાર છે. હું એકલી સંથા પર સૂતી
છું. અરે દેવ ! અરે દેવ ! હું તબે વિનવું છું
કે મને ન માર.

જળ થળ, થળ જળ હુંઈ રહુઈ,

ઓલઈ મોર કિંગાર;

સાવણુ ફૂલર હે સખી,

છિહોં સુઝ પ્રાણુ-અધાર. ૪૯

પાણી એટલું પડ્યું છે કે જળને રથળમય
અને રથળને જળમય બનાવી મૂક્યાં છે, (અર્થાત્
બંને એકાકાર બની ગયાં છે) અને (તળાવને) કાંઠે
મોર ટહુકી રહ્યા છે હે સખી, આ સાવણુ માસ
મ્હારે માટે ફૂલજ બની રહ્યો છે. મ્હારા પ્રાણુ-
ધાર ક્યાં છે ?

ખિનુનિયૌ, નીળનિયૌ,

જળહર હૂં હી લનિજ;

સૂતી સેજ, વિદેસ પ્રિય,

મધુરઈ મધુરઈ ગનિજ. ૫૦

વિનળીઓ તો નિર્જન્ય છે. હે મનપ્રેર, પુંજ

સ્મિત્વ વા. મદારી સખા સુતી છે, મદારો પ્રિયતમ.
નિરેવમાં છે મારે મધુર મધુર સગરે ગમ્.

રાતિ સખી, ઇતિ તાલ મધે

દાર્દ્ર ન કુરલી પંખિ;

ઉપે સરિ, દુઃખરિ આપણુઈ;

ગિરુ ન ગેગી અંખિ. ૫૧

દે સખો, રાત્રિએ આ સરોવરમાં પ્રાર્થ પશીએ
પ્રકાર-કમરત કપો. તે સરોવરમાં અને દુઃ મદારા
પરમાં-અમારી જાનેની આંખ ન મળા. નોંદર
ન જાતી.

એ આરસ દહિન્નઈ

પશુ પંખી કેસ રાવ;

ઉપે જોલ્યા સર ઉપરઈ,

દો દીપ્તી અલુરાવ. ૫૨

‘સખિ કહે છે-આ પશીએનો રાજ આરસ
આખરે પશુ ન કદેતા છે. તે સરોવર પર જોલ્યા
અને તે’ એના સગરુ અનુસરણ કયું’.

રાતિ જુ આરસ કુરજિયા,

ગુનિ રહે સખ તાલ;

નિતુડી જોડી બીછડી,

તિજુડા કવલુ હવાત. ૫૩

રાત્રિએ જે આરસ કમરુ રવરે જોલ્યા તેથી
આખરે સરોવર મુઠ જાયું. જેની જોડણી વિખૂડી
પણી રૂઝ દોષ છે એનો હી દસા થતી રહી.

ફૂંઝડિયો દરજવ ઢિયડે

ધરિ પાછિલે વોરુદિ;

સૂતી સાગલુ સંભરયા,

દ્રુદ બરિયા નયલેદિ. ૫૪

કુંઝ પશીએએ પગની પાછળના પગમાં કમરુ-
ર રૂઝ. મુદેનો મારણીને પ્રિયતમનુ રમણુ કયું
અને એનાં નવનામાં આંખનું સરોવર ભરતું આપુ.

ફૂંઝડિયો દરજવ ઢિયડે

ધરિ પાછિલે દરગિ;

સૂતી સાગલુ સંભરયા,

કરવલ જુડી અંખિ. ૫૫

પગની પાછળના ‘રૂઝ’ પર કુંઝ પશીએએ
કમરુ રૂઝ કયો જેથી મુદેનો મારણીને પ્રિયતમનું
રમણુ કયું અને એનાં અંખ પર મળે કમરતી
કરી મળે.

ફૂંઝડિયો કુરજાઈયો

જોલઈ જાછી ‘કરીર;

સારહલી જિડે સલ્હિયો

સમતલુ મંઝ સરીર. ૫૬

કાનની આમાં જોડીને કુંઝ પશીએએ
કમરત કયો જે સાંભળીને પ્રિયતમની મુક્તિ કરી-
રમાં મળે છેડની મારક સાગતા ભાગી.

મંઝિ સમંદો વોટ ધર,

ન જ રૂ ન ગો પ ત;

ફિજુડો અવગુલુ ફૂંઝડી,

કુરજી ગાઝિમા રત્ત. ૫૭

સમુદની વચ્ચે વિજાઓનું તદાર પર છે.
અલભાગી તદાર સંતાનોની ભત્પતિ થાય છે. તે
કુંઝ ! કયા મારા અવગુલુને કારણે તું મધરાતે
જોતી ગઈ !

ફૂંઝડિયો કળિઅગ ઢિયડે,

સુણી ઉ પંખઈ વાઈ;

જાંતરી જોડી બીછડી,

ત્યા નિશિ નોંદ ન જાઈ. ૫૮

કુંઝ પશીએએ કમરત કયો અને રૂઝ એમની
પાંદિએ પગ (પાંખોએ ૧૩૨૧૮) સાંભળે.
જોડી જોડી વિખૂડી પડી ત્યજ છે તેને રાત્રિએ
નોંદ નથી આવતી. (ગાથ)

એક ભાઈ લખે છે—

શાન્ત મામડાના પુષ્કળ મનોમંચન પછી આ પત્ર આપને લખવા પ્રેરાયો છું.

મારું જીવન આજે કયી તરફ વધી રહ્યું છે તે સમગ્રતું નથી, મારા ઘરમાં મારા માટે જે અભિપ્રાય હોતો તે આજે બદલાયો છે. આને માટે હું લવલેશ જવાબદાર નથી એની મને ખાત્રી છે.

વાત આમ છે. એક વર્ષ ઉપર ચોમાસામાં એક બેખડવાળા રસ્તા ઉપરથી પસાર થતો હતો. અચાનક એક મોટો ગધેર ગજડી આવ્યો ને હું ખસી જઈ તે પહેલાં તો મારા પગ એમાં સપડ્યા ને હું પડ્યો. પડતાની સાથે બે હાથની આંગળીઓ પણ પથ્થર નીચે આવી ગઈ, આમ મારા બે પગ અને બે હાથની આંગળીઓ કચરાઈ ગઈ. ખૂબ દવાઓ અને માવજત પછી આંગળીઓને આકાર બદલાઈ ગયો છે પણ સારા નથી બે આંગળીઓ વાંકાં હોવા છતાં વળી શકે છે, ત્રિકમ ઉપાડી ખોડી શકે છે, ને ખીન નધાં સામાન્ય કામ કરી શકે છે.

આ અકસ્માત થયો તે પહેલાં મારો વિવાહ એક ધનિક અને સંસ્કારી ગણાતા કુટુંબની છોકરી સાથે થયો હતો. અમારું કુટુંબ પણ પૈસે ટકે ધણું સુંખી છે. અને અમારો સંબંધ નક્કી થયો ત્યારથી જન્મે કુટુંબો વચ્ચે મેળ પણ સારો હતો. આ અકસ્માતના કારણે અચાનક છોકરીનાં માથા-પોએ ને ભાઈઓએ હેલા થોડા માસથી મારા વિશે ઘણી વાતો ફેલાવા માંડી છે. એમ કરી છોકરીને ગારી સાથે પરણાવવા ઇચ્છતા નથી. છોકરીને હું હમણાં હમણાં આઠ દસ વખત મળ્યો છું. છોકરી પોતે મારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છે છે. હું પોતે પણ તે જ છોકરી સાથે લગ્ન કરવાના વિચાર પર મક્કમ છું. મારું કુટુંબ પણ પૈસે ટકે સુંખી હોવાને કારણે સામા પક્ષથી જે વાતો ફેલાયેલી છે એ સાંભળી મારાં લગ્ન હવે ત્યાં ન થાય.

એમ ઇચ્છે છે. આમ બન્ને કુટુંબો સંબંધ તોડવા ઇચ્છે છે. જ્યારે અમે બન્ને લગ્ન કરવા ખુશી છીએ.

આ સંજોગોમાં શું કરવું તે સમગ્રતું નથી. છોકરીની ઉંમર સોલ વર્ષની છે. મારી ઉંમર ઓગણીસ છે અમારે શું કરવું એ પરત્વે આપની સલાહ આપશો ?

ઉત્તર—

તમે લખો છો એ રીતે તમારા સંજોગો બહુ સ્પષ્ટ છે. છોકરી તમારી શારીરિક નુટિઓ સારી રીતે જાળવ્યા છતાં મ તમારી સાથે લગ્ન કરવા ઇચ્છતી હોય તો લગ્ન કરવામાં કંઈ ખોટું નથી, લગ્ન કરવું જોઈએ, હું માની લઉં છું કે છોકરી સાથે તમે અત્યાર પહેલાં મળ્યા છો તે પ્રસંગે તમારી પરિસ્થિતિ એને શારીરિક નુટિઓની ચોખ્ખ વટ તમે કરી લીધી હશે જ. તમે એમ માનતા હો કે છોકરીનો તમારી ઉપર પ્રેમ છે અને આ બધી વાતો લગ્નની આડે છોકરીએ ગણતરીમાં લીધી જ છે તે છતાં તમારે સ્પષ્ટ યવું જરૂરી છે, જેથી લગ્ન પછી પણ તમને અને છોકરીને જે પગલું બરવાવું છે તેનો એ રીતે અશ્વેસ ન રહે. તમારા કુટુંબનો નામરજ પણ તમારે બચત કરવી ઘટે.

આ બધું વિચાર્યો પ્રંજો તમારે લગ્ન કરવાં કે ન કરવાં એ પ્રશ્ન જિભો નથી રહેતો.

બાકી રહે છે જન્મે કુટુંબોનો વિરોધ પોતાનાં જ કુટુંબોમાં વિરોધ હોય છે ત્યારે વધુ બળનો જરૂર રહે છે, પણ એ બળ હલકું હોવું ઘટે. એ વિરોધનો સામનો શાન્તિથી, સ્પષ્ટતાથી અને સ્નેહથી કરવો જોઈએ. તમે અને છોકરી-કુટુંબીઓને તમારો મક્કમ નિર્ણય જણાવશો તો જરૂર વિરોધમાં ઘટાડો કરી શકશો. તમારા પક્ષે તમે હિમ્મત નિશ્ચિત હોતો કુટુંબોનો વિરોધ ઓગળી જશે જ, અને એ કરવામાં તમારો ધર્મ અને વિવેક ન બૂલશે.

ગુરુ ગોવિંદસિંહ : શ્રી. ગોવિન્દ દ. પટેલ રચિત મહાકાવ્ય. પ્રકાશક: પદ્મપ્રકાશન.

મદાલસા, અમૃતનં-ઉર્વશી વગેરે ખંડ કાવ્યોના કતો શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલે છેલ્લા શીખ ગુરુ ગોવિંદસિંહના વીરતાભાવો જીવનને ૫૮૪૮ પંક્તિના આ મહાકાવ્યનો વિષય બનાવેલ છે. સાડાછ માસમાં આવું વિસ્તીર્ણ કાવ્ય રચવું એ વિચારની ત્વરિત ગતિ અને બાયા તથા વૃત્ત ઉપરનો કાળુ હોય તો જ બને. પણ ઉન્નત વિષયને અનુરૂપ ઉન્નત વિચારસરણિને વૃત્તરચ્છપમાં ઉતારવાની ત્વરાએ વાણીમાં અનેક રચણે કિલકિલતા આણી છે.

નાયક ઉદાત્ત વીરનર છે. એનું જીવન સ્વધર્મ રક્ષાને અર્થે કરેલા આત્મસમર્પણનું દર્શાવત છે. અનેક ઉદાત્ત બાવનાથી ભરપૂર પ્રસંગો આ કાવ્યમાં વર્ણવાયા છે: ગુરુતેગબહાદુરના મોગસે કરેલા શિરચ્છેદથી તરુણ ગુરુનો સંક્ષોભ, શીખોને વીર-ધર્મનો આદેશ, બીમ્યંદ સાથે થયેલ વૈમનરય પ્રસંગે ગુરુનું ગૌરવયુક્ત વર્તન, પકોશના રાજ્યો નેડે રાજનીતિની વાટાવાટ, બુધ્ધુશાહની નિઃસ્વાર્થ મૈત્રી, આનંદગદ્યનું નિર્માણ, એ ગદના ઘેરા દરમ્યાન ગુરુનું પ્રાણનિરપેક્ષ પરાક્રમ, ગુરુ બાળકોનું વચરવ, ગુરુના કુટુંબથી વિરદ અને યુવતિનિવાસ, બહાદુરશાહને ઉદારભાવે આપેલી સહાયતા, જીવન-સંધ્યાએ આપેલો જીવનમન્યનના નવનીતસમો ઉપદેશ, દગાખોરનો કટારધાવ અને એ ધાવ રૂચ્યા પહેલાં મિત્ર મોગલશાહે મોકલેલા ધનુષને તાણતાં જખ્મોના ટાંકા વટવાથી નિપજેલું ગુરુનું મારજી-એવા ઓજસ્વી પ્રસંગોનું આલેખન ઓજસ્વી કલમથી થયું છે.

સંસ્કૃત મહાકાવ્યની પ્રણાલિકાને અનુસરીને આ જીવનકવનમાં સંમામ, ઉપવનજલાશયાદિ પ્રકૃતિનાં સાંદર્ભગય રચાણો, ઋતુઓ વગેરેનાં ગમત્યમુનાં અને મનોમય દષ્ટિનાં સાંદર્ભ દર્શનોને એકત્ર ગૂંથી ક્ષેતાં-સુગમ વર્ણના આ કાવ્યને શોભાવે છે:

ઉભયપક્ષીનો ચિન્તનસમૃદ્ધિ રમૂ કરતા સંયુક્તિક સંવાદો ધટાવવાનો પણ આ કાવ્યમાં સારો અવકાશ મળ્યો છે: શિખોને ધર્મ ઉપદેશ આપવાની સાત્ત્વિક ગુરુપદ્યોગ્ય પ્રવૃત્તિમાં ધર્મરક્ષાની ફરજને અંગે બળતો ક્ષત્રિધર્મનો રાજસપ્રવાહ; અપરિચ્છેદ વતિ-જીવન જીવનારને પ્રતિજ્ઞા-સિદ્ધિ ખાતર કરવો પડતો સાધનસંગ્રહ; માનવતાપ્રેમી પેગંબરે સ્વીકારવી પડતી શત્રુમિત્ર વચ્ચેની ભેદદષ્ટિ; ધર્મરક્ષણ કાળેની ક્ષમાવિરોધી શત્રુવટ છતાં શત્રુ પ્રત્યે ઉદારભાવે દર્શાવાતી ક્ષમા; ધાર્મિક પુરુષની અનિગૂઢ જીવન-ચર્ચામાં જાગવવી પડતી મુદ્દમતંજાણી રહસ્યનીતિ; ઈત્યાદિ પરરપર વિરોધી તંત્રોને કવિને સંવાદ-નિર્માણના અવકાશો આપ્યા છે:

શરદ્ શિશિર વર્ષો વગેરે ઋતુઓનાં, નિશા ઉષા સંખ્યા વગેરે સમયવિભાગોનાં, અને રમરાન, પવન તુફાન વગેરેનાં વર્ણનોમાં પ્રતીકયોજના અને શૈલી સંસ્કૃતકાવ્યસાહિત્યની સ્વીકારવા સાથે પોતાનાં પણ તત્ત્વો ઉમેર્યાં છે.

ઉપમા, રૂપક, રૂપેક્ષા, યવાસંખ્ય, અર્થાન્તરન્યાસ પરિસંખ્યા ઇત્યાદિ અલંકારો, સંસ્કૃતકાવ્યાભ્યાસે ઘડેલા રુચિતંત્રનો દષ્ટિએ, કાવ્યને રુચિકર બનાવે છે. રાજનીતિ, યુદ્ધ યોજના, દુર્ગોરાધનુયત વગેરે પ્રસંગોનાં આલેખનો તદ્વિષયક શાસ્ત્રો અને પરિભાષાનો પરિચય પુરવાર કરે છે. આર્થ સંસ્કૃતિની ઉજ્જવલતા ઝળકવાનો આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે.

અનેક સંસ્કૃત વૃત્તોની સફળ રચના આ કાવ્ય રમૂ કરે છે. એમાં ૨૨૦ અનુષ્ટુપ છે અને ૧૩૫૨ ચાર-ચરણી વૃત્તો છે. ૨૬૬ કૃતવિદ્યગિત, ૨૪૬ વસંતવિદ્યકા, ૨૨૧ ઉપજાતિ, ૨૧૬ વંશરચ, ૧૫૬ રથોદ્ધતા, ૧૩૮ મંદાકાન્તા, ૮૫ શાદ્ધલવિકોડિત, ૧૩ વૈતાલીય, ૩ માલિની અને ૩ શિખરિણી ઉપરાંત ૫ હલિતછંદની કહીઓ-આવું આ કાવ્યનું વૃત્તવૈવિધ્ય છે.

શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલને ઠેરા પ્રકારનું દત્ત-
નિર્માણ સક્ય છે તે જોવા થોડાક સુખાપિતકોટિના
નમુના જોઈશું:—

‘જોવા મળે મનુજ જીવનની નદીમાં,
દુઃખપ્રસંગ અથવા સુખના હિલોળા;
તેને સહે પછુ રહે ઉર દૂર રંગે,
છે તેહ દુર્લભ જગે જન અર્થ અર્થે.’ ૧-૫૪

‘સત્પ્રેમસેવન અખંડિત રાખવાથી
સત્યસ્વરૂપ શિવની મળતી પ્રસાદી;
શ્રદ્ધા ઉપા ઉર નહિ તમને નિવારે
સ્વાત્માભૂતિરવિતાં કિરણો પ્રસારે.’ ૧-૭૪

‘સત્યાશ્રયી કોમલવર્ણવાળી,
સ્નેહે ભરેલાં નયને વહન્તી,
શ્રોતાગણે અમૃત નિઝાં શી,
ગિરા મહાત્માજનની સદાની.’ ૨-૨૧

‘નિત્યે કમો પુનિત કરતા પુણ્યદેહી જનોને
છંછેડીને પતિત મધવા સ્વર્ગથી એ બને છે.
ધ્વજા હોયે નિજપરતણા શેમની વૃદ્ધિની તો
અર્ધ્યાં જેણે પ્રભુપદ ઉંડાં ત્રાસ તેને ન દેશે.’
૩-૫૭

‘શ્રી માત્ર રૂપો જગદીશ્વરીનાં
તું નીરખે ત્યાં ગણજે હમેશાં
ધડાનને સેવિત ધર્મ એહ
વીરાગથી વંદિત થાય નિત્ય.’ ૧૬-૬૫

‘સંવેદ્ય પુષ્પો તરુથી સ્મરાય ના,
ગણાય ક્યાંયે સરિતે તરંગના
ત સૂર્ય જોતા કિરણે થતી ક્રિયા,
ન હો મહાત્મા ફળદંષ્ટિ ધારતા.’ ૧૪-૬૧

અને રંગમંડપમાં આવીને, સુંદર રંગચૂર્ણો
મંડપને વધારીને માલી જતી (અને અનન્તર
ચનારા ઉન્નતવસ્ત્ર પ્રવેશની આગાહી આપતી)
નરીનું રમરચુ કરાવતું આ ઉપાવર્ણન વાંચો:—

‘કમળસંયુટ શા કરસંપુટે
લઇ ઉપા હરિચન્દન ચૂર્ણે,
પ્રણમને દિશ પૂર્વ વધાવતી,
સદન સઘ જવા ગગને શમી.’ ૪-૧૧૮

આવી સુરેખ લેખનશૈલી કવિની લેખનીને
સૂક્ષ્મ છે. તે છતાં ઉતાવળમાં અંદવાઈ જતી
એ જ લેખનીએ આવી દુર્ગમ પંક્તિઓ ચલાવી
લીધી છે:—

‘આ તું-પુત્ર અલોભ,
લોભન પર વાગે સ્મરી તું શુભ
ચાહું, અંતક સેજ હોય
રણમાં શત્રુશબ્દોની પર.’ ૨-૪૭

આ કડીમાં પ્રથમ પંક્તિનો અર્થ દુષ્ટ છે.
અનેક સ્થળે આ કવિએ ‘વાણી’ અર્થે ‘વાગ’
એવો અકારાન્ત શબ્દ પ્રયોજ્યો છે એ અર્થમાં
‘વાગ’ શબ્દને સમજતાં પછુ અર્થ બેસતો
નથી-અને કદાચ બેસે તો જાંટ બરાડતો બેસે
તેમ બેસે.

અતિવ્રતાએ જન્માવેલી કલા અને વિશદતા
પ્રત્યેની ઉપેક્ષાનાં પાને પાને વેરાયેલાં પરિણામેનો
આ તો એક નમૂનો છે. એવી અવિશદતા આ
શબ્દમાં આણનારાં કારણો આવાં છે:—

૧. કિલ્બે અનવય—અનેક સ્થળે સરલતાથી
સુધારી ચકાય તેમ હોવા છતાં રહેવા દીધેલી
અનવયકિલ્બેટતા;

૨. સ્વાભાવિક કારક સંબંધોની અવગણના;

૩. (ક) વિમંકિત પ્રત્યયોનો ભ્રામક પ્રયોગ;
(લ) પ્રત્યયલોપ;

૪. વક્તવ્યને દત્તમાં ગોઠવવાની ઉતાવળમાં
કરેલો, શુજરાતીમાં અપ્રચરિત એવો, કર્મણિપ્રયોગ.

૫. બાવસમર્પક ચિત્રકદંપનામાં એક જ ભાવ
માટે યોગ્યતાં પરસ્પરજાપક પ્રતીકો;

૬. અપ્રચરિત શબ્દ સ્વરૂપ (વાગ, મૃચ્છુની,
ચકિત ‘શમી’ને બદલે ‘શાદમલિ’ પૃ. ૨૭૨).

૭. તત્પરુપ સમાસના પૂર્વપદ તરીકે શબ્દના

નૈસર્ગિક રૂપને બદલે બહુવચન રૂપનો પ્રયોગ
(જલોષ્ઠા, કુષ્ઠાનિપાત વગેરે.)

૮. પ્રથમાન્ત સર્વનામને પૂર્વપદ બનાવીને
કરેલા સમાસ (ટું-પુન, ટું-કાર્પ, અદ્-શુદ્ધે
ઇત્યાદિ.)

૯ નિરર્થક યોગ્યથેલો 'એ' પ્રત્યય (જે
બીમયદે કલહરરાજ પૃ. ૪૮)

શ્રી. ગોવિન્દભાઈએ પ્રાસની સાથેસાથ
પ્રસાદનો આમણ રાખ્યો હોત તો સારી સફળતા
મળત એમાં શંકા નથી. કાવ્યમાં કુબોધતા માત્ર
સંસ્કૃત શબ્દપ્રયોગથી જોડેલી નથી ઉપજતી તેટલી
અન્યની વિષમતાથી ઉપજે છે, જે અન્ય સરસ
હોય તો એકાદ બે સંસ્કૃત શબ્દોને ગમે તેવા
તેવા અપરિચિત શબ્દોને પણ, અર્થઃ મનુષ્યાયતે-
અર્થઃ સત્વર અનુસરે છે.

જોઈની વાત તો એ છે કે શ્રી. ગોવિન્દભાઈમાં
બાપા ભંડાર, વૃત્તવચ્ચંત વગેરે સામર્થ્ય હોવા
છતાં, એ સૂતરવોની પિછાણથી ભ્રમત થતી
સહૃદયની અભિપ્રાયને માત્ર કાવ્ય નિર્માણની
અતિત્વરાએ અનુપ્ત રાખી છે. આ કાવ્યનું
સંસ્કરણ વિનાવિલંબે આરંભે અને ખીરજથી
કરે અને ઝોળસને પ્રસાદ અને માધુર્યનો સહચાર
આપે એવી આશા રાખીશું.

રામપ્રસાદ બક્ષી

—

પ્રેમળ જ્યોત : લેખક : સુરભી ઠાકુર :
પ્રકાશક : નવચેતન સાહિત્ય મંદિર : પૃષ્ઠ ૧૪૦ :
કિં. શ. ૨-૮-૦.

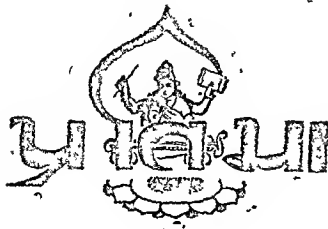
'પરખનાં પાણી'ના નવલિકા સંગ્રહ પછી
મુરલી ઠાકુરનો આ બીજો નવલિકા સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ
થાય છે. 'પરખનાં પાણી'ની નવલિકાઓની
પાત્રસૃષ્ટિ ઘણી ખરી અમણ, અસંસ્કારી કે અધ્ધ-
શિક્ષિત લોકોની છે તેમ આ 'પ્રેમળ જ્યોત'માંની

ઘણી વાતોમાં પણ પાર્શ્વ એ જ વર્ગનાં છે.
પહેલી ત્રણ વાત કથણાન્ત છે અને બાકી 'પરખનાં
પાણી' પછી તરત જ લખાયેલ હોય એમ લાગે
છે. એની વસ્તુ, સંગવટ, વિધાન પણ આ સંગ્રહની
બીજી વાતોથી કાંઈક જુદું પડી આવે છે. એ ત્રણ
વાતોમાં વસ્તુનું પણ સામ્ય લાગે છે. યુવક અને
યુવતીને પ્રેમ થાય છે અને અતે પ્રેમા પ્રત્યક્ષિત
શબ્દોમાં કહીએ તો 'આખર જુદાઈ શરૂ પે ખરી
હય !'...

તે પછીની વાતો જુદા પ્રકારની છે. એમાં
માત્ર પાંચ પાનાની 'એની એ વારી' અને
એકવીસ પાનાની 'આત્મારામ' વાતો સરસ રીતે
અને કૌશલ્યથી ઘડાઈ છે. 'દસ પાનાની 'બાપરીની
જાત' આપણા સાહિત્યમાં એક નવા પ્રકારની છે.
પરક્રિયા નાવિકાનાં અને તેના ઘણી અને ઓરમાન
પુત્રના જીવનનું એ વિચિત્ર દૃષ્ટિકોણથી લીધેલ ચિત્ર
છે. નારીજાતને ધિષ્ઠારનાર, અતિ નિરાશાવાદી
રિટ્ડંગમની અસર તો લેખકને થઈ નહિ હોય ?
આ વાત, 'મિયાનો મુરશી' એવી વાતોને હજી
વધુ સફળ દબને તૈયાર કરવામાં આવી હોય, વાતા-
વરણ અને પથાદશ્ચ હજી વધુ વિશદ અને સ્પષ્ટતર
છતાં ઘેરા રંગોથી રંગેલ હોય તો નવલિકા સાહિ-
ત્યમાં એ નવલિકાઓ કાંઈ જુદી જ તરી આવે.

આ સંગ્રહમાં વિગતોની ભૂલો નથી, શૈલી
પણ વસ્તુને વધુ અનુકૂળ થતી જાય છે. અને
પહેલી ત્રણ વાતો બાદ કરતાં, બાકીની વાતોમાં
વસ્તુવૈવિધ્ય પણ છે. વાતોમાં ઝાઝું પાંજરું કરીને
વાચકોને અકળાવવાનો ગુન્હો મુરલી ઠાકુર કદી
કરતા નથી. લેખકની શક્તિઓ જોતાં, પ્રવિધ્યમાં,
હજી પણ ઉચ્ચતર કક્ષાની નવલિકાઓ એમના
હાથે ઘડાશે જ એ નિઃસંદેહ છે. કાગળોની જાત
અને સંખ્યા જોતાં કિંમત ઘણી આકરી છે એ
લેખકને અન્યાય કરવા જેવું છે.

શ્રી. ધનસુખલાલ મહેતા
શ્રી. રામપ્રસાદ બક્ષી

અનુક્રમ

અમર વિધાન : શ્રી મુળાસનાથ	૨૩૭
‘દેસ’ની કળા : શ્રી. પ્રસાદ	૨૩૮
મારા ભાઈનું કોણ ? : શ્રી નિરામય	૨૪૫
સ્વપ્ન અને જાગૃતિ : શ્રી. સોપાન	૨૪૭
બે અંબદાદક : શ્રી. રમણીક અસાવવાલા	૨૪૬
પીંછીના ખાદશાલ : શ્રી. ધનસુખરાવ મહેતા	૨૫૦
હવેની પ્રજાના આયુષ્ય લાંબાશે : બ. ક. દામોર	૨૫૩
મૃત્યુમયી સૌંદર્ય અને સ્નેહ :	
શ્રી. અરુણ લાખીયા પી. એ.	૨૫૮
આપણી સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ :	
શ્રી. હંમરશી મરમગી સંખટ	૨૬૧
મધુસંઘ્ય (વાંચવાની યોગ્ય)	૨૬૭
દોહા-માફના દૂદા : શ્રી રમણીકલાલ શીસનલાલ મહેતા	૨૭૦
શ્વેતી દુનિયા-ચુલ્લશાલી નવલકથાઓ અને	
દ્વિક્રમ ચિત્ર : શ્રી. રાધા મદ	૨૭૨
સાહિત્યમંજારાં નીર : શ્રી. ધનસુખરાવ મહેતા	૨૭૫

ગોહનલાલ મહેતા સાહેબ
કાન્તિલાલ હ. પરી

વાર્ષિક લવાનમ

દેશમાં
પાંચ રૂપિયા

પરદેશમાં
આત રૂપિયા

જીવન સાહિત્ય મં

હટકે કિંગલ

૨૦૧૩ ૨૦૧૪

રાવપુરા,
૨૦૧૬

દાવ

જરૂરી વિગત

- * આ માસિકમાં કલા, જીવન, સાહિત્યને સંસ્કારને અનુલક્ષીને લેખો આવે છે. એમાં આવતા લેખો રોચક ને જીવનનાં ઉપયોગી તરવોથી રચેલા હોય છે.
- * માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. પાંચ છે. વર્ષમાં ત્રણથી ચાર ખાસ અંકો વિશેષ સામગ્રી સાથે આપવામાં આવશે. સામાન્ય અંકની છૂટક નકલની કિંમત આઠ આના અને ખાસ અંકની એક રૂપિયો રહેશે.
- * માસિકમાં પ્રગટ થયેલ લેખોના ગદ્યલક્ષણોને પૃષ્ઠદીઠ એક રૂપિયો પુરસ્કાર આપવામાં આવશે પરંતુ દોઢ પછી લેખ કે કાવ્ય માટે ત્રણ રૂપિયાથી ઓછું અપાશે નહિ. છપાયેલા લેખની છૂટી ત્રણ પ્રતો, માસિકને અંક તથા પુરસ્કારની રકમ, અંક પ્રગટ થતાં જ લેખકને મોકલવામાં આવશે.
- * દરેક મહિનાની પહેલી તારીખે માસિક પ્રગટ થશે.
- * પ્રગટ તારીખ પછી એક અઠવાડિયામાં અંક ન મળે તો ગ્રાહકે ટપાલખાતામાં તપાસ કરવી ને ત્યાર બાદ જ અમને જણાવવું.
- * સંપાદન લગતો પત્રવ્યવહાર તાંત્રી, પ્રતિમા ૧૩૮ મેટ્રોડ સ્ટ્રીટ, ફોટ, મુંબઈના સરનામે કરવો. ફોન નં. ૨૨૦૫૭
- * સરનામું બદલાવર મોંઘી લેશે, ને પત્રવ્યવહાર કરતી વખતે દેપર ઉપર આવતો તમારો અંક નંબર અવશ્ય જણાવશે.

જીવન સાહિત્ય મંદિર,

૪૦૪, દાલબાદેવી રોડ, મુંબઈ ૨

નવું પ્રકાશન

અપરમા

લેખક : શ્રી. અવધ નારાયણ

અનુવાદક : શ્રી. પ્રશાંત

માતૃ પ્રેમ, પિતૃ પ્રેમ, બાતૃ પ્રેમ, અને પત્નિ પ્રેમની અતુલિત બાવનાથી દિલમાં વસી ગયેલું કુટુંબ જીવનનું સુંદર પ્રકાશન આ પ્રકાશન આ નવલકથા નાનાં-મોટાં, નવી અને જૂની વિચારસરણી ધરાવતાં સર્વને ઉપયોગી થઈ પડશે.

હિંદીમાં પાંચ પાંચ આવૃત્તિને પામેલી આ નવલકથા અવશ્ય વસાવી લેશે.

જીવન સાહિત્ય મંદિર

૪૦૪, દાલબાદેવી રોડ,
મુંબઈ ૨.

હતા, જીવન, સાહિત્ય ને સંસ્કારનું માસિક

વર્ષ ત્રીજું

જુન '૪૬

અંક ૭૪

અમરવિધાન

શહીદના રક્તખિંદુમાં ધર્મનાં બીજ રહેલાં છે એ અમરવિધાન તો પ્રત્યેક જમાનામાં ને પરિસ્થિતિમાં સાચું છે.

આ ક્ષાની દુનિયામાં દરેકનો નાશ થાય છે ને થશે, માત્ર વિચાર ધ્યેય, અને સ્વપ્નો અમર રહેશે. કોઈ પણ એક સિદ્ધિ અર્થે ભલે એક વ્યક્તિ મરે પણ એ ધ્યેય, એના મરણ બાદ, હજારો પ્રાણમાં પ્રગટ થશે. એક જમાનાના વિચાર ને સ્વપ્નો બીજાને વારસામાં મળે છે. યાતના અને બલિદાનના ફેવી તત્વ વડે જ કોઈ પણ ધ્યેયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે.

એક ધ્યેય ખાતર કોઈ વ્યક્તિ જીવે અને આતે પ્રાણાર્પણ કરે તો તેને માટે આથી વિશેષ બીજા કયો આનંદનો વિષય હોઈ શકે ? અપૂર્ણ રહેલા પોતાના ધ્યેયમાંથી એના પ્રાણ બીજા નવા પ્રાણ સર્જશે એવા ભાવથી વધુ કયો આત્મસંતોષ સંભવી શકે ? ગિરિશૃંગો અને કંદરાઓ અને બૃહદ્ સપાટી જોળંગીને રાખૂના ખૂણખૂણે તેમજ જળસીમા વિધીને દૂરદૂરનાં દરિયાપારના દેશે સુધી પોતાનો સંદેશો અચૂક પહોંચશે એવી ખાતરીવાળો આત્મા વિશેષ શી ક્ષણપ્રાપ્તિ વાંચી શકે ? પોતાના ધ્યેયની વેદી પર પ્રથાંત પ્રાણાર્પણથી વધારે આ ખવાતી જતી જિંદગી શું સિદ્ધ કરી શકવાની હતી !

આમ ચોખ્ખું છે કે યાતના અને બલિદાનથી કોઈને શુભાવપણું રહેતું નથી. પંચમહાભુતના બનેલા શરીરને શુભાવવાનો વ્યક્તિને મોટામાં મોટો ખડલો મળવાનો છે. અમરજીવનનો એ અધિકારી અને છે ને આ છે આત્માનો સંકેતભણ. સારાએ રાખૂને જીવાડવા કાળે વ્યક્તિએ મરણ જ ધટે. ભારતી જીવે, સ્વતંત્ર બને ને એનો ધ્વજ ફરકતો યાય એ માટે આજે હું ભલે મૃત્યુ પામું.*

શ્રી. સુભાષ બાબુ

* ઇ. સ. ૧૯૪૦ માં આમરણાંત કવચાસ પર ઉતરતાં પહેલાં શ્રી. સુભાષ બાબુએ લખેલા પત્રમાંથી.

બી જા બધાં કરતાં અવ્યવસ્થિત રમની તો અતીત ને વધુ ચીડ હતી. રાત્રે ગોડે સુધી રખડીને, એ રેસની ટીપ લઈ આવ્યો હોય, મિત્રો ને પરિચિતો પાસેથી ખાસ આવે એવા થોડાંઓનું લીસ્ટ મંગાવ્યું હોય, કે સારા ચે શહેરમાંથી બે પૈસાથી માંડી રૂપિયા દશ સુધીના ‘વીન’ ને ‘પ્લેસ’ની નામાવલિ મેળવી હોય—તે બધાની તારવણી કરવાની એટલે એને જગ્યા મોકળી ને શાંત હોય તો જ પસંદ પડતી.

પ્રત્યેક શનિવારે રમતી આઠ કે નવ રેસો મારે આઠ કે નવ ‘સોલીડ’ થોડા કઠોડવાનું કામ સાધારણ સુદિનું તો ન જ અણાય.

શનિવારે રેસ પૂરી થાય ને રવિવાર સવારથી જ આગામી જંગ માટે અતીત ભારે તૈયારી કરી રાખતો.

ગયા ત્રણ અઠવાડિયાથી તો એ લાગલગાટ જીતમાં હતો. માત્ર એકવીસ જ દિવસમાં રૂપિયા ત્રણ હજાર મેળવ્યા હતા ને તે ય આ બાવીસ વર્ષની વયે ! ગમે તેવાનું લોહી થીજવી દેવા જેટલો આ બનાવ નહોતો શું ?

શનિવારે રાત્રે એ ગોડો આવે. ગમે તે હોટલમાં જમી લેતો—‘આ પેટને તે એક ટકે ટેલુ’ જોઈએ !’ તે ઘણીવાર કહેતો. જે રેસમાંથી એ જીતીને આવ્યો હોય તો તો સિનેમા પછી જોવાનો જ. એને થયું.

“ઓડો જીત્યા છીએને ચા...લો !”

તે કોડ વખતે અવળાં પાસાં પડતાં તોય એને લાગતું, ‘રેસમાં પાંચસો સાતસો હારી ગયો, તો વળી પાંચ વધારે !’ ને એવી ધૂનમાં ને ધૂનમાં એ પૈસા ખરચતાં બીતો નહિ.

એને બરાબર યાદ હતું. સૌથી પહેલી વખત એ ત્યારે એ રેસમાં જઈને આવ્યો ત્યારે, લાગતા

વળગતાઓએ એને ધણો જ વાચો હતો. તે વખતે તો એ સુંબઈના સિનેમામાં જુકિંગ ક્લાક તરીકે કામ કરતો હતો. તે દિવસે, ચાક સેતા સિંહની અદાથી એ સૂતો હતો ને બધાં ધરી આવ્યાં. મોટેમોઢ તો કોઈને ના કહી શક્યો નહિ. ‘હા હું’ જોઈશ. જૂલ થઈ ગઈ. આવતી રેસમાં તો ચોક્કસ નહિ જ જાઉં’ એમ બોલીને એણે એક પછી એક બધાને વિદાય ક્યાં હતા.

બીજા શુક્રવારની સવાર સુધી તો મનોમંથન ચાલ્યું. લગભગ ૯૦ ટકા ના થઈ. મન સાથે માંડ વાળી દીધેલી પરંતુ એનો મિત્ર આવ્યો ને પૂછ્યું,

‘કેમ કાલની રેસમાં કેમ લાગે છે ?”

‘જવાદેને યાર નથી રમવો.’

‘ગઈ વખતે તો જીત્યો’તો ને ? તો પછી શું કામ ગભરાય છે ? ‘જીત્યો’ હતો એટલા જ લઈ લેજો. પછી તારે ક્યાં શુભાવવાનું રહે છે.’

‘પણ યાર, ગયે શનિવારે તો માથું ડુબે છે કહી ઓફિસમાંથી જલદી ચાલ્યો આવેલો. આવતી કાલે કડું બઢાનું બતાવું. ?’

‘અરે કોઈ ગેરટ આવ્યા છે. ખાસ નિકટના છે અને એમની સાથે સુંબઈમાં બેચાર ઘેર જવું જ પડશે. કોઈ પણ સંજોગમાં ચાલે એમ નથી. આવું કંઈ કહેશે એટલે તારા શેઠ પણ ના નહિ કહે.’

‘બરાબર દાવ શોધ્યો અથા !’

‘તારો ભાઈનંધ કેની ?’

‘હીક લે. ચા તો પી.’

તે બંને મિત્રોએ, રકાબી ખાલી કરતાં કરતાંમાં તો આપ્યું ‘રેસકોસ’ લેખું કરી દીધું. થોડાના નામ, તેની પાછળી કારકીર્દિ, તેનું વજન, તેના ટ્રેનર ને જોડીનું નામ, આધામોરારી, તે કોનો છે

અને છેલ્લે હેંડીકેપ. ને આ દષ્ટિએ દરેક રેસના લગભગ બધા જ ઘોડાએતો પાછલો ધર્તિદાસ તેનો અનુભવી મિત્ર ધણી જ સારી પેઠે જણતો હતો. બરાબર એક વાગે રેસ શરુ થાય. જમ્મી પરવારીને અને લગભગ સાડાઅગિયારે માડાની ટેકસીમાં બેઠા ને સીધા જ રેસકોર્સ પર પહોંચ્યા. પહેલા કરતાં આ વખતે સરવાળે એને ઠીક ઠીક ફાયદો થયો. સાંજે બહાર નીકળતાં મિત્રે શિખામણ આપી.

‘ જો અતીત રેસમાં એક યીજ સમાવવાની. ’

‘ શી ? ’

‘ કોઈની જોડે ભાગીદારીમાં ધંધો ન કરવો. ’

‘ કેમ ? ’

‘ તને ખબર છેને આ તો છે તગદીરની જગ્યા, તદખીરની નહિ. એટલે તારું નશીબ ખરાબ હોય તો એને તુકચાનીમાં ઉતરવું પડે ને એનું હોય તો તારે. આપણે એવા જિંડા ફવામાં શા માટે ઉતરવું પડે. ’

‘ ખરાબર છે ! ’

ને ત્યારથી અતીતે કદીએ ભાગીદારી રાખી નહોતી. આ વખતે જો કોઈ કહેવા આવ્યા એમને તો એણે સજાવી જ દીધું.

‘ જુઓ. તમે કહો છો તે વાત ખરી કે આમાં તો એક બાજુ રાજમાદો ને બીજી બાજુ દોરી લેટો. પણ રેસની ચે કલા છે કલા. તમારા નળરાગ ને પાંડવો રમ્યા હતા તે રેસનો જ પ્રકાર હતો ને ? એમાં તમે બધા કદિનો ને ચકુનિનો વાંક કાઢો છો તે તદ્દન બોદું છે. નળ અને પાંડવોને કળા વરી નહોતી એટલે જ એમની હાર થઈ, રજવાસ વહેવા પડ્યો. ’ જરા વાર-એ અટક્યો પેલાંઓએ પણ એકબીજા સામે જોયું. બધા જ ચૂપ હતા. આજે અતીતને જીતેલા દાસવણે હતો. પછીથી આ સર્વેની જીભ સદા માટે સીવાઈ ગયે એમ એની નેમ હતી એથી એ આગળ બોલ્યો,

‘ આપ બધાને લાગતું હશે હું નાને મોઢે મોટી વાત કરી રહ્યો છું. ’

‘ પણ ભાઈ, અમારે શું ? તારે કરવું હોય એમ કરને આ તો પેટની લાગણી હતી તે વળી ધક્કો ખાઈને તારી રૂમ સુધી આવ્યા. નહિ તો અહીંયા કેને ? ચાલ, કનકકુમાર, ક્ષિતિજ, સરોદ, ચાલો, શું જોઈ રહ્યા હો, આવું અપમાન તે કેમ સહન કરી શકો છો ? ’ કાપડિયાની દુકાને ઘરાક લેવા માટે હા, ના કરતો હોય પણ દુકાનદાર ચપ દઈને કાપડ પર કાતર ચૂકે તેમ એક મિત્રે વચમાં જ-ને બીજા બધાના ધાર્યો પ્રમાણે કદાચ સંબાલ્યું-કાડ્યું. ‘ ના રે વાર એમ શરૂ થયું થાઓ છો. પણ વાત એમ છે કે પૂરાણા હિંદમાં માય-મેંસોની શોચ જળવણી થતી. ’

વીસમીસદીમાં લીનલીક્ષોએ આખલા ઉછેર માટે જહેમત ઊઠાવી છે, ઘોડા પ્રત્યે પણ આપણે બેદરકાર રહ્યા નથી. મોઢે મોઢે પણ એની મદત આપણે પીછાણી ચકયા છીએ. ને વળી રેસમાં તો રાગ ને પ્રગ એક. કાશિવાદી, કચ્છી, પંજાબી ને એવા જાતજાતના ઘોડા આવે. રાજ કે રંક અહીં સમાન છે. ભાવ આવે તે પ્રમાણે-નશીબ હોય તો તમે લઈ જાઓ. ’

‘ ચાલો ચાલો નથી સાંભળ્યું ’ એનું ભાષણ. જૂલ ધઈ ભાઈ અહીં આવ્યા તે. ‘ ઉરકેરાયલા એકે જવાબ વાલ્યો ને બધા જ રૂમની બહાર નીકળી ગયા. એટલે ધોમે રહી અતીતે સમજુ ગણાતા. ક્ષિતિજ ને જૂસ પારી. ’

‘ ક્ષિતિજ, અહીં આવતો જરા. ’

‘ મને બોલાવ્યો ? કેમ ? ’

‘ અહીં આવ. બેસ કાચ પર. ’ કહી-એને ક્ષિતિજને પાસે બેસાડ્યો. ને કહ્યું.

‘ જો ક્ષિતિજ, કંઈ ગેરસમજ ન થવી જોઈએ. ’

‘ ના ના હવે એમાં શેની ગેરસમજ. ’ માયું ખજનાગતા મિત્રે જવાબ આપ્યો.

‘ ને જીને ક્ષિતિજ, જૂના જમાનામાં ઇગ્ગંડ ને યુરોપમાં ‘ નાઈટા ’ પણ ક્યાં ઘોડાઓનું બહુ-માન નહોતા કરતા ! આપણા પ્રતાપનો ચેતક, રુસ્તમનો રુસ; ને વળી ઘોડાની જાતજ બહાદુર. બહારવટીઆઓના તો એ સહાના સાથી. ને વળી સાંભળ. ‘ હસતો હસતો અતીત બોલતો જતો હતો, ’ શનિવારે રેસ થાય. ને આપણે ત્યાં માન્યતા છે તે પ્રમાણે તેજ ચીકણા દિવસે આરંભેણું કાર્ય લાંબો સમય ટકે. રાજ પછુ તેજ દિવસે માઠીએ બેસે. સોમો નવા ઘરમાં તે દિવસે રહેવા જાય. નવાં કપડાંનો પ્રારંભ પણ તેજ દિવસે તને લાગશે કે તેવીજ રીતે રેસમાં ખૂંપેશો ફું હમેશ જ એમાં રહીશ. નીકળા નહિ ચકું. કહેતો કે નીકળવા જેટલો સમય જ રહેતો નથી. ’

‘ ઘોડા પૂરાણુ મૂકી દઈ કંઈ બીજું કર તો, તારો ને બીજા બધાનો કંઈ ઉદ્ધાર થાય. સેંદું તો જાલ હવે ઘેર જવાનું મોકું થશે. ’

‘ હા, જા ત્યારે મારે ગામ કોઈ આ વાત જાણે નહિ તેમ કરજે અને ઘરના બધાને મારા સંબારણાં કહેજે. ને હમણાંતો ખૂબજ વિચાર છે છતાં મળવા આવી ચકતો નથી માટે મારું કરે એમ તારા બાપુને ખાસ કહેજે હં...કે ’

‘ એ...વાડુ ’

ક્ષિતિજની પાછળ આરણું બંધ કરતો અતીત સ્વગત બોલ્યો.

‘ આ સોફોને ક્યાં ખચર છે થોડો તો રાજ-ચિહ્ન છે. રાજાને બીજું કશું ન આવડે તો ચાસે પણ થોડે બેસવામાં તો એ નિપૂણ હોવાજ જોઈએ. વિનય કરીને રાજા ઘોડાપર જ ગામમાં પ્રવેશે છે. ને વળી ‘ કપડાંની ગડી કરતો તે મનમાં ગણગણતો હતો. ’ ને વળી વરરાજાને જિંદગીની અપ્રતિમ પ્રસંગે જેમ એક વખત પરણવાનું તેમ થોડે બેસવાનું પણ ત્યારે જ. પરણવા જેટલી જ એની મદદતા છે. ને આપણા ઘોડા તો મેદાનમાં રખડે ! હા...હા...હા... ’

ને ધોમે ધોમે એક પછી એક શનિવાર પસાર ચવાર લાગ્યા. નોકરી પર પણ હવે તો અતીતનું ચિત્ત લાગતું નહિ. ઓદિસમાં પણ એને રેસના જ વિચારો આવ્યા કરતા. પોતાના હોદ્દાની રુએ સિનેમાંથી પણ મારી આવતું મળતું. પરંતુ રેસ આગળ તો બધું, અગિયારમાં અધ્યાયમાં શ્રીકૃષ્ણે ધરેલા વિરાટરૂપ આગળ નાનકડા અર્જુન જેવી સિનેમાની કમાણી હતી. શનિવાર વિના આડે દિવસે પણ રેસ તો રમાતી. રેસને બીજો દિવસે ઓદિસે એ મોડો પહોંચ્યો. ને શહે તતડાવ્યો.

‘ શું સમજે છે મિ. અતીત, આગ કામ ન થાય. આ તો સિનેમા લાઈન છે તે તમાંય તમારી તો બુકિંગ કલાકની જગ્યા. ટાઈમસર બિયડે ને ટાઈમસર બંધ થાય. મોડા આવો તો પેટનો ક્યાં મુઠી કમુમાં ઊભા રહે. ચામે જલદી કરો. ’

‘ કોઈ દાંડો વળી મોકું થે થાય, ’ બધાના દેખતાં એ અપમાન સહન કરી શક્યા નહિ.

‘ પણ તે મને પરવડે નહિ ને ! ’

‘ તો રાજીનામું ’

‘ બહુજ સરસ. જાઓ આગથી જ છૂટા. ’

‘ એમ નહિ શેઠ, મહિનાની નોટિસનો પગાર જોઈશે. ’

‘ નથી આપતા જાઓ. કોટેં ચડાવો. ’

‘ જોઈ લઈશ. ’

અતીત ધર આવ્યો ત્યારે શું બની ગયું એનાં બહુકારા હથ વાગો રહ્યા હતા. આમ ઉદ્ભવે ઉતાવળાએ જવાબ આપવા માટે ધડીબર પરતાવો થયો. પરંતુ બીજાજ પલે એણે નિર્બીજતા ખંભેરી નાખી. બોખારો ખાઈ, ચાંત થવા જરા પાણીની રૂમમાં ધૂમવો માંડ્યું.

એણે નિશ્ચય કર્યો. ના કહેનાર શાને ત્યાં ખમદિયા ઘસતા ફરી જવું તો નથી જ. પરંતુ બીજો દિવસે એસિરટ્ટ એનેજરનો પોરટકાડ આવ્યો તેમાં એને મળવા માટે બોલાવ્યો

હતો. ને એ આ રીતે નીકળી ગયો એ વાત આ પારસી ગૃહસ્થને લગીરે ગમી નહોતી.

ત્યાં પહોંચ્યા પારસી સજ્જનને ઘણીજ મમતાથી વાત કરી. ને નોકરી પુરતા દિવસો સુધી રહેવાની અતીતને કણલાત આપવી પડી.

જોયે જીવે એ છુકિંમ એફિસ પર જતો, પણ જીવ જીડી ગયો હતો, પમ ભારે થતા જતા હતા. એટલે પોતાની જગ્યાએ નિકટના એક મિત્રને રખાવી છેવટે એ છૂટો થયો. તે વખતે બીજો કયો ધંધો કે કંઈ નોકરી કરવી તે કશુંય નક્કી નહોતું.

મન પણ જરા વિહ્વળ બની મધુ હવું એટલે એકાદ માસ હિંદુસ્તાનની મુસાફરીએ જઈ આવ્યો. પૈસા તો હતા જ ઉપરાંત એને મંડળી પણ સારી મળી મઈ એટલે ચારે દિશાના શહેરો જોવાની ધણી મજા આવી.

આવતાં આવતાં રસ્તામાં એ પોતાને મામ જઈ આવ્યો. વૃદ્ધ માતાએ એના પર વિવાહ માટે દબાણ કર્યું ને એ વશ થઈ ગયો.

લગ્ન થઈ ગયા ને પંદર વર્ષો વીતી ગયા છે. આ સમય દરમિયાન એણે ઠીક ઠીક પૂંજી પણ રળી નાખી છે. રેસક્રેસ હજી એનું પ્રીતિ પાત્ર છે.

શનિવારની સવાર હતી. શેતરંજી બીછાવેલી છે. તકીયાને અડેલી અતીત વિચાર મગ્ન બેઠો છે. એની બાજુમાં જ વેશવિખેર રિયલિટીમાં મોતી, ક્રેડ, રપોર્ટિંગ ટાઇમ્સ, ક્રિસેસ જર્નલ, મોનિંગ સ્ટેન્ડર્ડ મધ કાલનું ઈવનીંગ ન્યુઝ, મુખ્ય સમાચાર ને મુખ્ય વર્તમાન-રેસમાં રસ લેતા બધાં જ જાપાંચો પડ્યા છે. તે ઉપરાંત ડાબી બાજુએ બીજું સાહિત્ય પડ્યું છે. એમાં મોતી રપેશીઅલ, ડોમરિયલ, ફેલોશી, રેસક્રેડ, ગેલપર, ચાટર, ડચ, પટેલ ગોલ્ડન ફોર્મ, એ. જી. આઈ, રોગલ રપાઈ, રટાર ને કલકત્તા સિંડીકેટ પણ ક્ષત્રમાં પડ્યાં છે એ બધાં જોવાનાં હજી બાકી છે.

પાસે દરીક વર્ષની રિમતા નિશાળનું લેસન વાંચતો બેઠો છે.

બીજા ખંડમાં પત્ની રાંધવામાં ગૂંચાઈ છે. આજે એ વધુ હતાશ છે. ચોખા આસાવતી એ એકલી બખડે છે:

‘અરે ભગવાન, બોલ તે’ શા સારુ મને અહીં પરણાવી ? અહીં નાખી ? મારું તે કાંઈ જીવન છે. કાંઈ દાંડો હસીપુશીને બોલ્યા નથી. રેસ સાથે જ કેમ જાણે ના પરણી બેઠા હોય ? બોલો કાંઈ તો બોલો, મુખ્યમાં હરવા ફરવાના કાંઈ રથજ છે ખરા ? ચોપાટી, હેંગિંગ ગાર્ડન, જુહુ, બ્રાયકેંડી ને આપોલો જેવી કાંઈ વસ્તુ સાબૂત છે ? હોય તો કેમ મેં કહીયે જોઈ નથી. શું એમના નામ માત્રથી જ સંતોષ માનવાનો ? રે...પણ કાણ માની શકે, પંદર પંદર વર્ષના હેવાતન પછીયે મને એ ચીજો જોવા મળી નથી...”

‘શું બખડે છે ?’ અતીતે પૂછ્યું.

‘કંઈ નહિ, ગીત ગાતી હતી.’

‘એમ ? તો તો ધણું જ સારું. એવાં ગીતો સદાયે ટું ગાતી રહે તો ધણું જ ઉત્તમ. મને એ અતિ પસંદ છે.’

પત્નીની નજરમાં જ અતીતના કટાક્ષનો ઉત્તર હતો. પણ એણે અંરાઅર જવાબ ન આપ્યો હોવાથી અતીત જરા બીન્ન થયો ખરો.

‘ચાલ ને યજુ’ હોય તે જલદી મૂકી દે.’

લપ લપ એણે જમી લીધું ને સાધનસામગ્રી લઈ મોટરમાં સીધો મહાલક્ષ્મી પહોંચ્યો.

અવનર જનરલ કપ, તફકલમ કપ, કપરેસ, યુ. એપિયન રેસ, આમાખાન કપ રેસ, ઈડર ગોલ્ડ કપ, સજીકલ કપ રેસ, ઈડિયન ડરબી ને ગીની રેસમાંની આજે ગીની રેસ હતી. આઠમી રેસમાં ને થોડો પહેલો આવે તેને...ગીનીઓ એનાવત કરવાની હતી.

નિયમ પ્રમાણે ત્રણ રૂપિયા ખરચી એ પહેલા એન્કટેઝરમાં આવ્યો.

લોકોને દેખાડવા માટે એક પછી એક ઘોડા જોડીએ દોરી જતા હતા, જાણે સિનેમાની રજાઈ હોય ના પસાર થતી હોય !

આખાએ સપ્તાહ દરમિયાન એડેલા માનસિક ત્રાસનું તો કેમે કરી વર્ણન થાય જ એમ નહોતું. સમરાંગણ પર એડેલા કોઈ ફિલ્ડ માર્શલ કરતાં પણ વધુ ત્વરિત નિર્ણય શક્તિ જોઈએ. આજ એનું મન કેમ અચિર જણાતું હતું ?

રેસકોર્સ પરનું વાતાવરણ જ મેસમેરીઝમ જેવું નહોતું ? ધરથી ગયે તેવો દૃઢ નિશ્ચય કરીને આવ્યા હોઈએ કે અમુક અમુક ઘોડા પર જ બીટ લગાવવી છે છતાં ત્યાંનું વાતાવરણ જોતાં બધું ફેરફાર જાય. ને કંઈને બદલે કંઈ કરી બેસાય. પોદો નિશ્ચય કરી, એકમાં પાંચ મિનિટ ઓછી રહી ત્યારે એ દસ રૂપિયાની ટિકિટો માટે પારી પાસે પહોંચ્યો. બેટિંગ લેનારા કૃષ્ણા જુડીના રોલ પાસેથી ખરચો ત્યારનું મનમાં ચચા કરતું હતું કે જરૂર 'ચોકેરી' વીનમાં આવશે જ. છતાં વાતાવરણના ખળભળાટે એને હલાવી ચૂક્યો ને એણે સાથે રૂપિયા પાંચસોની બેટિંગ એણે 'ડાયમંડ' પર લગાવી. બેટિંગ કૃષ્ણાને આપી હતી. કારણ એના એકલાના જ તરફથી એને પાંચના બાવ મળતા હતા.

છેલ્લી સેકંડોમાં તો કૃષ્ણાએ વાતાવરણને ખરેખરું અગ્નિની મુક્યું.

'બીટ જોન ચોકેરી, બીટ જોન ચોકેરી.' ને આ શબ્દો ઉપરા ઉપરા બોલાવવા માંડ્યા ત્યારે તો દત્તા પણ જાણે મધમધી લીધી.

લોકો પહેલા કરતાં ઘણી મોટી સંખ્યામાં રેસમાં ભાગ લેતા હતા. શ્રીમંતો, કાળાજાળરીઆ, બાપ કમાઈ, ને ખોટી આરામાં તકલીફને જોરે તાલેવંત થવાની ઇચ્છા રાખનારા ઉપરાંત, ફિલ્મના

નટ નટીઓ, મીલમજુરો, ગાડીવાળા, ફૂલવાળા, ફકીરો, બીખારીઓ, જાદુગરો, ઘોમો, હજમ ને લુદાર-અરે આજની મહાકક્ષમી રેસમાં કોણ ભાગ લેતું નથી ?

રેસની શરુઆત પહેલા દરેકના મોઢા પર એક વિચિત્ર જાતની કોઈ લાક્ષણિક હિત્સુકતા રહેતી- કેમ જાણે ધારેલો જ ઘોડો આવશે તે જગતની દોલત ધરમાં જ ન ભરાઈ જવાની હોય ?

મુડકાળ જેવા દેખાતા લોકોના પગમાં પણ અછલો બધો વેગ હોય છે એનો અનુભવ વારંવાર રેસકોર્સ પર થતો.

રહેજ ઉઠિન મને એ જોવો હતો ત્યાં નવા જેવો દેખાતો એક આદમી આવ્યો.

'બાબુ !'

અતીતે એની સામે જોયું.

'લગાવ રજુજત. બાબુ સચ કહેતા હું. જોડી ઓર ટ્રેનરને મુઠે કહ્યા હૈ.'

'હં'

'સચ કહેતા હું બાબુ !'

'મય નહિ માનતા.'

'કૃષ્ણા બી મુજે પીછાનતે હૈ, બાબુ મસો પૂછે ઇસકું.'

'બાઈ મેને તો લગા દિયા.'

'કોન પર ?'

'ચાંદ ચોકેરી'

'જરાજર નહિ કિયા બાબુ, સચ કહેતા હું. રજુજત વોન હૈ.'

'અચ્છા તો લો આ દોસો. લગા દેના. ઓર મેં ઈધર હી ઠેરતા હું'

'જરૂર બાબુ. જરૂર'

આદમી રેસ ખતમ થઈ ગયા પછીથી પણ બાબુ હદનાર આદમી ફરક્યો નહિ. એણે આદા મૂંઠી ટીપ્પી.

આજનો દરેક રેસ ખરાબ જતી હતી.

‘ કંઈ નહિ કૃષ્ણા છે ને ’ વિચારી એના રોલ આગળ પહોંચ્યો અને બાજુ પર બોલાવી કોનમાં કંઈક કહ્યું.

તરતજ કૃષ્ણાએ ટેબલમાંથી નોટાનું એક બંડલ કહાડ્યું ને અતીતને આપ્યું.

છેક નવેંબરના પ્રથમ અઠવાડિયાથી શરુ થતી મુંબઈ વોટર મિટિંગ માટે આજે છેલ્લી તક એપ્રિલનું પહેલું સપ્તાહ હતું. ને તેમાયે માત્ર બેજ રેસ બાકી રહી હતી. કોણ જાણે કેમ પણ આજે રાત હિંચાળ પડતા હતા.

‘ જરા આ પીને લગાઈ ’ કરી એ આની હુકાને મળે ત્યાં અડધો કલાક ખોટી થયું પડ્યું. પણ તેમ કરતાં જે મળી ખરી. એ અડધા કલાકમાં તો એણે કેટકેટલા પ્લાન ગોઠવી કહાડ્યા હતા. સ્વાસ લેવાનીય ક્યાં સમય હતો. ખાસ ને અંગત લાભતાઓ સાથે મસલાત કરી. પાછળથી રહેને પરતાવું ન પડે માટે પૂરતી આવક ને સમય સૂચકતા વાપરીને એ જીલ્લિ લડાવી રહી હતો.

માના કપના છ આના આપીને મળે ત્યારે આઠમી રેસ શરુ થવાને ચારેક મિનિટ બાકી હતી. જે ફલુક ઘોડા પર લગાવવામાં આવે તો દશના દોઢસો, ત્રણસો ને પાંચસો મળે એમ હવે એને ચોક્કસ લાગી ગયું હતું. એટલે છુટીએ આવેલા બંડલમાંથી માત્ર સોએજ રૂપિયા રહેવા દઈ બાકીના બધાજ એણે ફલુક ઘોડા ‘ વસંત ’ પર લગાવી દીધા. જે એ ઘોડો નીકળ્યો તો પોતાના પરિવારના પરિવાર વાપરે ત્યાં સુધીની દોઢત એકેકી ચર્ચ બધ એમ હતી.

હવે તો બેજ મિનિટ રહી...

હવે એક જ મિનિટ...

માત્ર ત્રીસ સેકન્ડ...

દોઢા...ઘોડા દોડ્યા...એ દોડ્યા...છ ફ્લોગની દોડ તો એમણે ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં આંટી નાખી.

ફિલ્ડ ઉપર જોએલા ન્યાયાધિશોએ પરિણામ જાહેર કર્યું બેજ મિનિટમાં તો આખી મહાલકમીના રેસકોર્સ પરિણામ ગાળતું થઈ ગયું.

‘ મદાપારા ’ વીન ને ‘ આગાખાન ’ રેસ. ગોનીઓ મદાપારાને ને એના જોડીને આપવામાં આવી.

પાંચ !

લમણે હાથ દઈ એ બેડો. દિસામ ગપ્પો. રૂપિયા છ લાખની ખોટ હતી !

કંઈ વાંધો નહિ હજી એક રેસ રમાય તેટલો સમય બાકી હતો. પૂરા છ થયા નહોતા. પોણા છ ને પાંચ થઈ હતી.

વ્યવસ્થાપકો રેસના શા માટે આજે છેલ્લી રેસ મોડી શરુ કરતા હતા ? શા માટે એના તરફ કૃષ્ણા કોઈ જુદી જ નગરે જોતો હતો ? આજે રેસના ‘ ઘોડાઓનો રંગ પણ કેમ બદલાયો હતો ?

કંઈ નહિ, ફિલ્ડ પર જાહેર થયું.

છેલ્લી રેસ રમાવાની હતી.

ને એમાં ય જે છતી જય તો બંધી જ ખોટ એકી સપાટ પૂરી દેવાય.

આ વખતે એણે ધણી દિંમત રાખી એમ કહી શકાય. ધીરે પગલે કૃષ્ણા પાસે પહોંચ્યો. ફરી માગતી વખતે કૃષ્ણાએ જરા આનાકાની કરી.

‘ બસ કે કૃષ્ણા-પંદર વર્ષમાં કોઈ દિવસ મેં તારી પાસ હાથ ધર્યો છે ? કોઈ દિવસ તને લગીરે કહ્યું છે ? જે થશે તે કાલે તો તારો પૈસા હું ચુકવી આપનાર છું, તારે આ આઠમી રેસમાં ઠીક કરાણી થઈ હશે. મને માત્ર એક જ લાખ આપ વધુ નહિ. ’

‘ નહિ શેઠ, એટલા બધા તો નહિ. ’

‘ કૃષ્ણા મારું માન બાઈ ! ’ મળમળા થઈ એ બોલ્યો.

જૂના ધરાકની દયા જાણી છુટીએ ' હરો ' જવા દીધું. બંડલ કદાહીને આપ્યું.

અતીતે કૃષ્ણાને જ પૂછ્યું.

' બોલ તને કેમ લાગે છે આ રેસમાં. છેલ્લી દીપ શું બોલે છે ? '

' નૈનિતાલ વીન ચોક્કસ, હલ ટકા ગેરંટી... બધાનો એ ફેવરીટ છે. જરૂર... ' બોલતો કૃષ્ણા તરત જ બીજા ધરાક જોડે વાત કરવામાં પડેવાયો. હારેલા માણસ વિશ્વાસ મૂકે છે ખરો, ને એ ન્યાયે અતીતને કૃષ્ણના ચઢદો ક્ષમાવાક્ય લાખ્યાં.

પરિણામ ગદાર પડ્યું ત્યારે હિસાબ ગણતાં અતીતે જોયું કે અત્યાર સુધીની એણે મેળવેલી પૂંછ ઉપરાંત સાત લાખની ખોટ મઝ હતી.

દરવાળ ગદાર નોકળા ગયો ને એક સ્ત્રી મળી. એણે સાહેબજી ક્યાં. પેલી વધુ પાસે આવી. અતીત તો આજ દાર પીધેલા જેવો થઇ મર્યો હતો. એને કચાપટું ખાન રહ્યું નહોતું.

' કેમ આમ ઉદાસ, અતીત. '

' એહો કેણુ સુસૌચના. '

' હા. '

' આપણે તો દાલમાં વીનમાં છીએ. ત્યોને આજે જ રૂપિયા ૫૦ હજાર લીધા. તમારે ? '

' હાં ? '

સુસૌચના વધુ દગાણુ કરી ચડી નહિ.

' આજ કેટલા બધા દિવસે તું મર્યો. '

' હા. પંદરેક દિવસ થયા હશે. '

' સિનેમાની નોકરી છોડયે કેટલો વખત થયો ? '

' લગભગ સત્તરેક વર્ષ ! '

' અને કેવી ટિકિટ આપી દેતો તો ! '

' હા. '

' મારો સિનેમાનો શોખ તો તંજ પૂરો કર્યો. તારે લીધે જ આજ કું ફિલ્મ લાઈનમાં જરા પંકાતી... '

' હા...હા...એ ટેક્સી... ' અતીતે ભિભેલા મોટરવાળાને ધ્રુમ પાડી.

ને ટેક્સી આવી. સુસૌચનાને વિદાય ચઢ દલા વિના જ એણે મોટર મારી મૂકી.

ધર આવ્યો ત્યારે દુધ પૂરીને શાક તૈયાર હતો. હસતાં હસતાં પત્નીએ પૂછ્યું.

' કેમ આજે ? '

' ખ...સ્નાસ ! '

' ના બોલો એણું...તમને તો જૂઠું બોલવાની ટેવ પડી મરૂં છે ! '

' દર વખતે તે વળી મશકરી હોતી હશે ! સાચું કહું છું. '

' કેટલી ખોટ ! '

' સાત લાખ...બધેથી પરવારી બેઠો. આ ધર ને રાયરચીકું ને આ બધુંય આજની રાત...કાલ સવારે તો... ';

' પણ કું છું ને નાથ ! ' કપોળ પર દાઢ મૂકતાં પત્ની બોલી.

મારા ભાઈનું કોણ ?

શ્રી. નિરામય

વહાલસોમાં બાબી,

તમને શું લખું ? જે લખવા ઇચ્છું છું તે તમે ક્યાં નથી જાણતાં ? તમારી પ્રેમભીની આંખો, એમાંથી નીતરતાં અમી, અને બીજના નાજુક સૌંદર્ય સરીખડાં દમેશ મલપતો તમારો નાજુક દેહ, એ બધું આજે ય, આટઆટલા સમયે નજર આગળ એવું ને એવું વીજળીની જેમ આંધી રહ્યું છે. વેકેશનમાં હોસ્ટેલમાંથી આવતી ત્યારે કેવાં રસોડામાંથી દોડતાં આવતાં ને મને તમારા સુતાસિત દેહમાં સમાવી લેતાં. તમે મારાથી કંઈ ધણું મોટાં નહોતાં પણ ગમે તેવી તો ય હું તમારો નજીબ હતી ને ? જ્યારે એની રીતે પ્રેમની હીર-દારમાં તમારા દેહ સાથે તમે બાંધી સમાવી લેતાં ત્યારે ભાઈ બિમા બિમા એ દરખાવે કેા સ્વર્ગથી ઊતર્યું હોય તેમ મટકું ય માર્યા વિના નિકળી રહેતા. હું ય ગાંડી, ભૂંસી જતી કે મોટાભાઈને તો પ્રથુમ પણ કપો નહિ ને તમારો પાસેથી છટી, લદ્દ દલાવતી દોડતી, મોટાભાઈના ચરણમાં નમસ્કાર કરતી, એ વખતની મોટાભાઈની આંખો ? જાણે બોલતી ન હોય કે ' મારી નાનકડી બેની ! તારાં નમસ્કાર તો ક્યારનાય તારી બાબીએ મને પહોંચાડી દીધા છે, તું તારી બાબીની સાચુકડી નાની બેની છે.'

અને વેકેશનના એ ટૂંકા ગાળામાં આ નાનકડી નજીબને કેટકેટલા પ્રેમથી તમે નવાજતાં ? ' મારાં કુસુમબેન આવ્યાં છે ને.' આજે આજે તો ' મોટીંગ ' માટે જઈએ, વળી રસ્તામાં કંઈ નવી વસ્તુ નજરે પડી એટલે થઈ રહ્યું ' કુસુમબેન આવ્યાં છે ને ? ' એમ કરતાં કરતાં મારી આગળ હર પળે કંઈ ને કંઈ બાબીના પ્રેમની પૂંછ પડી જ હોય. મને યાદ છે, એક દિવસ રાતેરાત પાડોશીની ઘંટી ઉપર ઢોકળાંનું બરકું ક્યું હતું તે આખા દિવસનાં યાદેમાં હતાં, કંટાળેમાં હતાં. પણ મેં ગાંડીએ કહ્યું કે મજા દિવસ થયાં દોકળાં

આર્થાં નથી ! બસ ખલાસ, તમે ઉપડ્યાં ને રાત્રે જ એની તૈયારીઓ કરી નાખી.

' બાબીનાં કુસુમબેન ' આવ્યાં છે એ વાત પાડોશીઓ દિવસમાં અનેક વાર સાંભળતાં. હશે, અને કેટલાંક તો કહેતાં કે તમારે એકમાને જ શું નજીબ છે ? ' ને એમની સામે બાબી ! કેવું મોહું પણ ભરેલું હાસ્ય છત્રકાવતાં ?

મારાં બાબી ! મને યાદ છે: તમે માંદાં હતાં, તાર આવતો હતો, પાંચ છ દિવસથી કંઈ ખાધું ન હતું, અને પધારીમાં પડ્યાં હતાં. મારે વેકેશન પૂરું થવું હતું. કોલેજમાં જતાવું હતું. મને લાગ્યું કે આત્મી રિયતિમાં મારાથી કેમ જવાય પણ આખરે તો તમે ' મારાં બાબી ' હતાં ને ? જે દિવસ આગળથી છવ્ર આગવા માંડ્યો. ' મારાં કુસુમબેનને આ વખતે ખાણુ હોણુ કરી આપશે ? ત્યાં હોસ્ટેલમાં તો સવારે નારતો ક્યાંથી મળે ? ' મેં ખૂબ ખૂબ સમજાવ્યાં ત્યારે એ ચિંતા છોડી. ત્યાં તો મારું મજીતર જગડશે કરી મને સમયસર મોકલવા તમે કેટકેટલું ક્યું હતું ! ' મારા કુસુમબેન કહાચ પડેમાં નજરે પાસ ન ચાય તો ? '

એક દિવસ દરિયે ફરવા ગઈ હતી અને વર્ષોનું સખ્ત જાપડું પડ્યું. કપડાં ભોંજાઈ ગયાં. ધરે આવી ત્યારે ગેલેરીમાં મારી વાટ જોતાં, છત્રી વચર ગયેથી તે ચિંતા કરતાં, કેટલાં ઉત્સુક થઈ ઉભાં હતાં ! અને ગયા વર્ષે જ્યારે મેટ્રીકમાં મારી સ્કેલમાં હું પહેલી આવી ત્યારે ? ' આઈસક્રીમ-પાટી ' માટે આખા ગામને બેથું ક્યું હતું. જ્યાંને કેટકેટલા પ્રેમથી ખવડાવતાં ' કુસુમબેન પાસ છે ને ? કુસુમબેન પડેમાં નજરે પાસ થયાં ને !

અમારા સામા અંગમામાં રહેતાં નજીબ-બાબી આજે સાંભરે છે: હજી ય છે. પણ બાબી ! એ નજીબની બાબીને તમે હમેશા ધીખામણુ દેતાં. ' કહેતાં સાસરામાં નાનકડી નજીબ હોવા જેવું

બીજી સુભાગ શું છે ? એ નજીદી ઓછી કંઈ નિર્દોશી સુધી આપણી સાથે રહેવાની છે. એ ય એનું ઘર માંડશે ને ચાર દિવસની મહેમાન જેવી એ ચાલી જશે. આપણે તો ઠીક, પણ બધા બધાં ઘરમાં જ્યાં કુટુંબમાં ખૂબ માણસો હોય ત્યાં એકલી નજીદી જ બાબીની બાળ લેને ? એના વડે તો આપણે જીજ્ઞાસા. ધક્કા દિલની ને જીજ્ઞાસા દેવાની બાળ લણને એ જ નજીદી બાળને વાલક આપે ને ? અને એના વીર પાસેથી સમજુ:ખીઓ સદેશ પણ એ જ લાવી આપે ને ? અને એકલાં દોષીએ તો ય શું ? એકલાં એકલાં તે શું આનંદ આવે ? એ એકલપેટા પ્રેમની કિંમત પણ શું છે ?... અને આવું બધું તમે ક્યાં કરતાં. પણ એ જાંબલાનાં બાગી નજીદી કદી શાન્તિથી રહ્યાં નથી. એ વાત મારા બાઈ સાંભળતા ત્યારે તમારા મુખ સામે એકી દશે જોઈ રહેતાં ને પરમ સંતોષની ઝાંખ એમના ગોં ઉપર લસતી હોય એમ લાગતું.

ગોટાભાઈ એક દિ' મારા પડ્યા. અવગચ્છાડા તાજ પાંચ સાત દિવસ રહ્યો. એ વખતનાં બાબી ! ડેટલાં અલૌકિક ! રાત દિવસ, પળનો ય પોરો ખાધા વિના ધરતું બધું કરતાં જાય છતાં એમ જ લાગે કે તમે ચોનીસે કલાક બાઈની પચારી આગળ ખડા પડે નથી. ડેટલાક પ્રેમથી બાઈનું માથું દાખતાં ! પગ દખાવતાં ! ને એક એક વખત દવા અધી કલાક મોડી અપાઈ તેમાં તો કેવાં ચર્ચ ગયાં હતાં ? બાબી ! ને બાઈના માથે પોતાં મૂકતાં એ મૃદુ હાથ વડે ડેટડેલીક પ્રેમની સર-વાણીઓ ત્યાં ફેટી દશે !

અને આપણું ઘર ? ડેટલું રવજી ! ડેટલું કાગમય ગોઠવખીથી સુદર બની રહેતું ? બાબી ! બામોઓ ઘણી જોઈ છે પણ ' મારાં બાબી ' તે ' મારાં બાબી ' જ !

ચગવળ આવી. બાઈ કરતાં બાબી વડેલાં પકડાયાં. કોટમાં ડેસ પૂરો થયો ને બદલ આવી ફેવી મીઠી બહામણ મને કરી ! ' કુસુમબેન !

તમારા બાઈને સાચવજો હો ! એ એટલા તો ચોચા છે, એટલા સાન્ત અને બદ છે કે દહાડાઓ સુધી ખાશે પણ નહિ. ' આ નાનકડી નજીદીને ગોટાભાઈની સોંપણી કરતાં જોઈ માડું દિલ તે વખતે નાચી ઉઠ્યું હતું. મને આટલાટલું ચાહતાં છતાં ગોટાભાઈ ઉપરનો તમારો પ્રેમ ! ડેટલો પવિત્ર ! ડેટલો સબર અને ડેટલો પરિપૂર્ણ ?

આવું આવું આ દિલના દિવાનખાનામાં ડેટલું બધું બધું પડ્યું છે અને એ બધું તમારાથી તો બાબી ! ક્યાં અજાણ્યું છે ? તમે ન હોત તો ?

...પણ બાબી ! તમે તો એકાએક સરજી ગયાં ! અણુપાયાં ચાલી નીકળ્યાં, આજે કું બી એ. પૂરી કરી મરે આવી છું, ધરનો ખૂણે ખૂણે શોધું છું. બાબીનાં રમરણો અહીં મારેકાર પડ્યા છે. ધરમાં નિરવ શાન્તિ છે. ' મારાં કુસુમબેન આવ્યાં છે ' કહેનાર આજે મારી સામે મારાં બામો નથી. આ નાનકડી નજીદીને ' કુસુમબેન, કુસુમબેન ' કહી ડેટલી મોટી બનાવી દીધી હતી ! મારાં બાબી અવસાનને ડેટલાં વર્ષો થયાં. માતાનાં દિલમાં એ વખતે જોડું કુઝાલ દશે. એમની આ નાનકડી કુસુમનું શું થશે એની ચિંતા દશે, પણ એ ચિંતા ' મારાં બાબી ! તમે જણાવા દીધી નથી. કું કુસુમ શી તમારા પ્રેમમાં ઉછળી છું, આજે ખુલ્લા દિલે બાબી ! કહું છું કે તમે મને માતાની કુંદ આપી છે, ને જગતમાં જોડેલો પ્રેમ આપી ચકાવ તેટલો પ્રેમ આપ્યો છે. પણ બાબી મારાં ! આ બધું કું શા માટે લખું છું ? હવે તમે એ ક્યાં વાંચવાનાં છો ? ભગવાન જાણે તમે ક્યાં દશે ! મૃત્યુ પછી માનવી આટલો પરવશ બની જતો દશે ! પણ મને તો ખાતરી છે કે મારાં બાબી જ્યાં દશે ત્યાં ' મારાં બાબી ' જ રહેશે. એમનાં અંગે દૂર-સુદૂર રહ્યાં પણ મને મળ્યા જ કરશે. બાબી ! તમે ફરીથી આવી ચકતાં હોત તો ? આ માંડી નજીદીની જંખનાને સંતોષી ચકતાં હોત તો કેવું સારું ? એમ થાય છે કે જાણે બાબી આવ્યાં

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃ. ૨૫૨]

સ્વપ્ન અને જગૃતિ

શ્રી. સોપાન

સુખાપચાણના સંસર્ગમાં આવ્યો દિવસો વીતી ગયા. રાત અને દિવસ એમની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કર્યા પછી દૈન્યમાં પ્રગટતી કષ્ટપનાની આંખો હું બંધ કરી શકતો નથી, સ્વપ્ન છે કે જાગૃતિ તે જુદી જવાય છે. અંતરની થકા એ રમ્ય સૃષ્ટિ સર્જાવે છે. એમ લાગે છે કે ભારતમાતાનું પાદપ્રક્ષાલન કરતા પૂર્વે કે પશ્ચિમના સાગર-જળ ઉપર એક જહાજ ચાલ્યું આવે છે, એના સદે ચહેલા છે. ઉપર શાંત અને નિરવ આકાશ એની રક્ષા કરે છે. વાયુદેવ એના સહાયક બને છે. એ આવે છે, આવે છે દિન્દુસ્તાનના કિનારા બધી, અને એમાંથી ઉતરતા હિંદુસ્તાનના એક સપુત પવિત્ર ધરતી ઉપર પગ મૂકતાં પહેલાં એની રજને માથે ચઢાવે છે, આંખે લપાડે છે, હૃદયમાંથી વંદના કરે છે; અને પછી એનાં વિદ્યાળ નેત્રો સાગરે હિંદુસ્તાન ઉપર ફરી વળે છે. અણુવેશ હજી એણે ઉતાર્યો નથી. કેટલાં વર્ષો પહેલાં આ અણુવેશ એણે પહેર્યો છે ! કેટલાં વર્ષો પહેલાં આ નિદ્રામાંથી જાગી ગયો છે ! કેટલાં વર્ષો પહેલાં પ્યારા વનનો મહોખત છોડીને એ આવ્યો ગયો છે !

એના કદમ આગે બંદે છે, ધરિત્રી પુનઃકિત બને છે. નિદ્રાજનનતા જાગી જોડે છે. અયોધ્યાવાસીઓએ એક દિવસ રાજા રામચંદ્રને જોવા દતા તે રીતે આજે ભારતની જનતા સુભાષચંદ્રને જુવે છે. ચાળીશ કરોડ કંઠમાંથી જનજન્યકાર ચાલે છે. વિજયના શંખો ફૂંકાવા માંડે છે. મંદિરોમાં આરતીઓ વાગે છે. જાણરો રણજીવે છે. મંદિરોમાં પ્યામ પોકારાય છે.

એમ માગે છે કે આઝાદીનો સૂર્ય દિન્દુસ્તાનના આસમાનમાં ચઢી ચૂક્યો છે ! અર્ધ કાંસે જુઓબઠ ખેતરો દત્તાં તે હવે હરિયાણાં જની ગયાં છે. ચારેકેર નીચમટીલી ધરતી નજરે પડે છે. મંદ મંદ

વાયુની લહેરે પાંદડાઓ અને ફૂલો ડોલી રહ્યાં છે. ગર્ભ કાંસોના કંગાલ ક્ષેત્રપાળ આજે ઉન્નત મરતકે અને આનંદમયો ચહેરે ધરતીનું ધાન્ય નિહાળી રહ્યો છે.

કારખાનાઓમાં નજરે પડે છે; કંગાળ અને જર્જરિત હતા તે મજૂરો નવું રૂપ ધારણ કરીને નવરચનાના કાર્યે લાગી ગયેલા જણાય છે. માલિક અને મજૂરના ભેદ નહીં થયા છે. પરસેવાનું મૂલ્ય વધી ગયું છે. એક જ વડલાને હાંચે જાણે સૌ જીવનનો યાક ઉતારતાં હોય એવી સમાનતા નજરે પડે છે.

શ્રીઓ દેખાવા લાગે છે: રૂપતી, કુળતી, સૌંદર્ય અને પવિત્રતાની સાક્ષાત પ્રતિમાસખી, જાંસીની રાણીનું એનામાં જોમ છે અને સતી સીતાનું પાવિત્ર્ય છે. એ ચાલે છે ત્યારે પૃથ્વી દસે છે અને એ દસે છે ત્યારે આમમાં જાણે ઉપા અને સંખ્યા પ્રગટે છે.

કુવકોનાં જુદાં જોડે હું, કદમ મિત્રાવનાં ચાલ્યાં જાય છે. ધરસ્વતીના પાત્ર ફરકાવતી વિદ્યાપીઠો ઉભરાઈ રહે છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન માનવ-માનો ત્યાં સંગમ થયો છે. એના જળમાં સૌ સ્નાન કરે છે. અને એજ વારીનાં પાન કરી દિવસ અને દિમામને જાણે પોષણ આપે છે. જીવનની એના સાચા રૂપમાં અને દેખાઈ આવે છે.

એક બાજુ કન્યાકુમારી અને બીજી બાજુ કારમીર, એક બાજુ કરાચી અને બીજી બાજુ આઝાદ સેનાના પગત્રાંધો પાવન ધરેલી આસામની ધરતી; એમ ચારે દિશાએ જાણે નવા રંગો ઉડવા માંડ્યા છે. યુદ્ધાખીનો અંધકાર જાણે વંધોધો ગયો છે. પાપ, ક્રુષ્ણ ને યાતના કર્યાં ય નજરે પડતાં નથી. મર્ત્ય સુખ, શાંતિ, અને રિપા નજરે પડે છે.

આ રિશ્તિમાં સુભાષચંદ્ર જનતાની વચ્ચે આવે છે, જાણે કહે છે: “હું રામ નથી, હું તો રામનો સેવક છું. હું એ લક્ષ્મણ છું, એ ભરત છું. દિલ્હી મારે પહોંચવું છે, પરંતુ સિંહાસન ઉપર બેસવું નથી. એ સિંહાસન ઉપર બેસવાનો અધિકાર તો રાજા રામચંદ્રનો છે એ રાજા રામ મારા અને તમારા સૌના હૈયામાં બિરાજેલો છે. મારા હાથમાં આજે એની ચરણપાદુકા છે. એ પોતે તો મેં કહ્યું તેમ, આપણા સૌના અંતરમાં રહેલો છે. યાત્રો આપણે સૌ, એક સાથે, એક તાલે, એક નાદે દિલ્હી જઈએ. ત્યાં જઈ આપણા અંતરને ઉઘાડીએ. એ અંતર જેને પસંદ કરે, ૪૦ કરોડ માનવીઓ જેના કંઠમાં માળા આરોપે તે દિલ્હીના સિંહાસન પર બિરાજશે. હું તો ત્યાં જઈશ પાદુકા એના પગમાં પહેરાવીશ અને ચરણ પાસે બેસી એની આંતરણી જીવનભર પાલન કરીશ. સિંહાસનનો મને મોહ નથી. મને તો શોખ છે વન વન રમજવાનો, સાત સમુદ્રો ખૂંદવાનો, પર્વતોનાં શિખરો સર કરવાનો રાજસિંહાસન મારે જોઈવું નથી, એ તો જનતાનો જે હૃદયરંગી હોય તેને જ મળવું જોઈએ, તેને જ આપણે આપવું જોઈએ.”

— અને જાણે જોરથી, ગમન બેદાઈ જાય એવા ખુદા અવાજે એ બોલી ઉઠે છે! “ચક્ષો દિલ્હી! ચક્ષો દિલ્હી!”

અને દિવાસ્થનમાંથી હું જાગી જાઉં છું સમજ નથી પડતી, એ જાગૃતિ છે કે સ્વપ્ન. કાનમાં તો એ જ અવાજ અથડાય છે “ચક્ષો દિલ્હી!”

દોડીને નાનકડા ધરનો બારી પાસે જઈ હું જોઉં રહું છું ત્યાં રસ્તા પર ચાલુ જવું એક પ્રચંડ સરખસ નજરે પડે છે. શ્વેત વસ્ત્રોથી શોભતી દેશ-સેવિકાઓ ચાલી જાય છે, એની પાછળ કદમ મિલાવતા યુવોના જૂથ ચાલવા જાય છે. એની પાછળ રિશાળ આમ સમુદાય સેવિકાઓના સુકોમળ કંઠમાંથી નીકળતા મંજુલ સ્વરોને ધીર અવાજે ઝીલતો ઝીલતો ચાલ્યો જાય છે, મહા સાગર ધૂધવે છે, જાણે મોગ્ગાઓ અથડાય છે, જાણે સમગ્ર સૃષ્ટિમાંથી નાદ જોડે છે “ચક્ષો દિલ્હી! ચક્ષો દિલ્હી!”

અને સરખસને મોખરે એક મોટી તસ્વીર છે. એના કંઠમાં ફૂલની માળા આરોપી છે. એની આસપાસ શબ વસ્ત્રોધારી બે કન્યાઓ છે. એના કંઠમાંથી ગીત આવે છે.

પૃથ્વીભરના કોલાહલની આરપાર મારા કાન સાથે એ અથડાય છે અને મારું હૈયું પડ્યો પાડી જોડે છે:

આજ દિલ્હી ચલો અર્ચનાકે લિખ !

આજ દિલ્હી ચલો બન્દનાકે લિખ !

આજ દિલ્હી ચલો કામનાકે લિખ !

આજ દિલ્હી ચલો સાધનાકે લિખ !*

* તાજેતરમાં પ્રગટ થયેલ શ્રી. શોપાન ફૂલ ‘ચક્ષો દિલ્હી અથવા નેતાજીનું જીવન અને કાર્ય’ નામક પુસ્તકનું છેકડું પ્રકાશ

બે મંગલાષ્ટકે

(૧)

બેની, બ્યોમભરી બુઓ વિલસતી વૈશાખની પૂર્ણિમા,
સિન્ધુ ગાય, ધરિત્રી ન્હાય, આભલે આનંદની ના સીમા,
આંખે સાખ પડે, ભાંડે ઉપવને આલાપતી કોઠિલા,
ને પક્ષે ! અહીં અંદ્રકાન્ત પ્રગટે તારે દિલે બે દીવા !

તું પરમાર્થી પિતાની પુત્રી, પ્રિય, તું કાલેજની કન્યકા,
તું સાહિત્ય કવિતરીત સમજે, જાણે જનોની વ્યથા
જાણે દેશનું દીન ભાગ્ય, વસમી ન્યાયે દશા નારીની,
પક્ષે ! અંદ્રની નાવ લેઈ કુલતી નારીની થા તારિણી.

સ્વચ્છન્દે ન સ્વતંત્રતા, નહિ વળી વાધે વિકાસે રતિ,
બેની, ભાગ મહીં જ રાગ રચતી આર્યોની આ સંસ્કૃતિ,
જેને સૌ સ્થલકાલમાં સુખદુઃખે સ્નેહીજનો સેવતા,
પક્ષા, તે તવ પંથ અંદ્રકિરણે સંચિા સદા દેવતા.

ગૂંથી પાંખથું પાંખ નિત્ય નવલા આકાશમાં ઉડતાં
રાજે રામસીતા સમાન ઉજુપો અન્યોન્યની પૂરતાં
ભાગે સ્નેહ સરોવરે દિન રૂઝા પક્ષાનને, રાત્રિઓ
રેલો, અંદ્રની ધાર, કલાન્ત જગના ઝીલે જહીં યાત્રીઓ.

(૨)

જેવી પોયણી પ્રેમધાર શશિની ઝીલે સહે ને ખીલે,
ને જેને પમરાટ રાત્રિની રતિ વાધી જગે વિસ્તરે,
દેતી સ્નેહ સુગંધ એમ ઝૂલતી દામ્પત્ય ઠેરે સરે,
સોહાજે સુશીલે ! સદાય રજનીકાન્તે કિર્યાં કિરણે.

ભાગી ભવ્ય નિસર્ગ અંક, ઉછરી વેદામૃતે ને ઋતે,
રક્ષી નિત્યપ્રતાપી આર્યોંધિરે, ત્યાગે તપે સંયમે
સંવર્ધી, શણગારી જે સતીજને, તે આપણી સંસ્કૃતિ.
શોભાવો સુશીલે ! તમે રજનીને પાતાં પીતાં થે પીતિ.

૨મણિક અરાસવાળા.

પીંછીના પાદશાહ

શ્રી ધનસુખલાલ મહેતા

૫

વાન આર્ષક

હયુબર્ટ : ૧૩૬૫-૧૪૨૬

જાન : ૧૩૮૫-૧૪૪૧

ફલેમીશ રફ્ફમ

ઉત્તર યુરોપમાં વાન આર્ષક બંધુઓનું વ્યક્તિત્વ ચિત્રકલાના ઈતિહાસમાં એક ઉજ્જવળ પ્રકરણ રોકે છે. ચિત્રકાર તરીકે એમના પ્રવેશથી ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં અતિ મહત્વનું સંશોધન થયું. ત્યાં સુધીમાં તેમ ચિત્રો ચીતરાતા ખરાં પણ આ બે ભાઈએ હયુબર્ટ અને જાન વાન આર્ષકે શોધખોળ અને પ્રયોગો કરીને ચિત્ર માટે તેમ રંગોને લગભગ સંપૂર્ણ બનાવ્યા, અને છતાં એમણે કઈ રીતે એ પ્રયોગો કર્યાં અને એમના ચિત્રોમાં જે રંગ એમણે પૂર્ણ છે એ કઈ રીતે એમણે બનાવ્યા એ જાણવા માટે આપણી પાસે કશું સાધન નથી, એટલું જ નહિ પણ આ બેમાં મોટા હયુબર્ટના જીવન વિશે તો એનાં કોષ્ટ્રમાં એએક વર્ષો ૧૪૨૫-૨૬ વિશે જ આપણે થોડું થલું જાણીએ છીએ, એ અતિ કુ.ખદ છતાં સત્ય હકિકત છે. એ મોટાભાઈનાં અનેક ચિત્રોમાંથી માત્ર એક આપણે ચોક્કસાઈથી એનું કહી શકીએ એવી વસ્તુસ્થિતિ છે.

નાનાભાઈ જાન અથવા જોહનના જીવન વિશે આપણે ૧૪૨૪ થી એના મરણ પર્વત એટલે કે ૧૪૪૧ સુધી આપણને કીક કીક વિગત મળે છે. આ ઉપરાંત, એણે ચિત્રો પણ દાણાં અને કમવાર આપેલાં છે જે ઉપરથી આપણને તેની કલાત્મક સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવે.

મેલજીખગમાં માંસ નદીને કિનારે માર્સીક નામના ગામમાં વાન આર્ષકો રહેતા હતા. મોટા ભાઈ હયુબર્ટ ૧૩૬૫ માં અને નાનો ભાઈ જાન

૧૩૮૫ માં જન્મ્યા એમ ધારવામાં આવે છે. નાનપણમાં જ મોટાભાઈએ ચિત્રકલામાં સારી જેની નૈસર્ગિક શક્તિ બતાવી હશે એટલે એના માતાપિતા માર્સીકટ નામના મોટાં ગામમાં આવ્યાં અને ત્યાં હયુબર્ટને તે સમયના નામાંકિત ચિત્રકારો-ગાંધી એકને ત્યાં વિદ્યાર્થી તરીકે રાખવામાં આવ્યો. તે સમયે ચિત્રકલા શીખવા માટે એવો રિવાજ પ્રચલિત હતો કે અસુક વર્ષ વિદ્યાર્થી સ્ટુડિયોમાં શીખે અને પછી બેએક વર્ષ તે મુસાફરી કરીને જુદા જુદા આલમ મશહુર ચિત્રકારોનાં ચિત્રો જુએ અને એની નકલ કરે. આ પ્રમાણે હયુબર્ટ પણ કયું દત્ત. એ કયા કયા દેશમાં ગયો હતો એની ચોક્કસ વિગત મળતી નથી પણ એનાં પ્રસિદ્ધ ચિત્ર 'એડોરેશન ઓફ ધ લેડ' માં પથ્થાદિથી ચીતરી છે તેના ઉપરથી એમ જણાય છે કે તે રદાઈન પ્રદેશમાં ખૂબ દૂરો હશે. એનાં બીજાં બે ચિત્રોના આવા પુરાવા ઉપરથી એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે એ ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાંસ પણ ગયો હોવો જોઈએ. આ પ્રમાણેના એના પર્યાટનની સુદત આશરે ચાર વર્ષની હતી. તે પૂરી કરીને એણે પોતાનું ચિત્રકાર તરીકેનું જીવન ચાર કયું હોવા જોઈએ.

અલ્પ સમયમાં હયુબર્ટ પોતાનું ચિત્રકાર તરીકેનું અગ્રસ્થાન લઈ લીધું. એના પરિચિત જીવન વિશે કશું જાણવામાં આવ્યું નથી પણ તે સમયના સમાજની રહેણીકરણી જેનાં હયુબર્ટ કુવારો રહ્યો હોય તેમ સંભવતું નથી. તે પરણીને નીતિમય

છવન ગુમરલો હોવો જોઈએ. થોડી વારમાં તેનો નાનો બાઈ રડુડિયોમાં કામ શીખતો થઈ ગયો હતો. અને પછી તે પણ પર્થન ઉપર નીકળ્યો હતો. આ વેળા હયુગટ' હોલેંડ ગયો હતો. એમ જણાય છે. તે પછી દેશમાં અશાંતિ ફેલાઈ એટલે ઘણા કલાકારો ફ્લેક્સ' અને બ્રામાં ખાતે ગયા હતા જેમાં હયુગટ' પણ ગયો હતો એમ માલુમ પડે છે.

હયુગટ'નું સૌથી પ્રખ્યાત ચિત્ર “એડોરેશન ઓફ ધ લૅન્ડ” બાર્થેલમી એક કથા ઉપરથી લેવામાં આવ્યું છે. થોડા ખાતે તે ‘પોલિપટિક’ ઉપર ચીતરવામાં આવ્યું છે. અહીં એટલું જણાવવાનું જરૂરનું છે કે ‘ટ્રિપટિક’ એટલે વચમાં લાકડાનો એક મોટો પડદો અને બંને બાજુએ એથી અર્ધ કદના એકેક પડદા એમ ત્રણ પડદા મીઝગરાથી સંકેલી લેવાય તે અને, ‘પોલિપટિક’ એટલે ત્રણ કરતાં ઘણા પડદા પણ બધા મીઝગરાથી જોડાવા હોય તે. આવા પડદા ઉપર ચીતરાયેલ તૈલ ચિત્ર તે હયુગટ'નું મથહર ‘પોલિપટિક’ તૈલ ચિત્ર ‘એડોરેશન ઓફ ધ લૅન્ડ’ આ ચિત્ર હયુગટ' આશરે ૧૪૨૬ માં શરૂ કરેલું. પોતે ૧૪૨૬ માં થાણ પામ્યો પછી તે ચિત્રનો બાકીનો ભાગ તેના નાના બાઈએ ૧૪૩૨ માં પૂરા કરેલો. આ વિશાળ ચિત્રમાં અસંખ્ય માનવીઓ ચીતરાયેલા છે. આગલી જાળીન ફોલોથી આગળાઈત છે. વચલી જાળીન ફૂલોડ અને લેલાથી દંકાયેલ જણાય છે અને પશ્ચાદ્મ નેધર-લૅન્ડની રૂઝની ત્રિશિષ્ટતા પ્રમાણે વાર્તાવિક દૃષ્ટિથી ચીતરાયેલ સુંદર લૅન્ડસકેપ છે.

૧૮મી સપ્ટેમ્બર, ૧૪૨૬ ને દિવસે હયુગટ' વાન આર્થિક અદ્ય સમયની પણ દુઃખદાયક માદગી બોમ્બીને મરણ પામ્યો. તે પછી નાનાબાઈ જન આર્થિકને પૂર્ણ ૭ વર્ષ પેલું મથહર ચિત્ર પૂરું કરતાં લાખમાં એ ખતાવી આવે છે કે જનને એ સમયમાં કુરસદ બોલી મળી હતી. એ ચિત્રમાં

મોટાબાઈએ કેટલું કામ કર્યું હતું અને બાકીનું કેટલું નાનાબાઈએ કર્યું હતું એ હવે કહેવું મુશ્કેલ છે; કાણ કે નાનાબાઈ જન હયુગટ'ની પાસે જ ચિત્રકલા શીખ્યો હતો. એ ઉપરાંત જનને મોટા-બાઈ માટે એટલો પૂજ્યભાવ હતો કે એને પગે ચામીને જ, એનાં વિધાનને સંપૂર્ણ રીતે વફાદાર રહીને જ જનને એ ચિત્ર પૂરું કર્યું હતું.

હયુગટ' જીવ્યો ત્યાં સુધી અને તેના મરણ પછી પણ લાંબા કાળ સુધી અન્ય ચિત્રકારોથી પૂજ્યતા હતો અને ઉત્તર યુરોપની કલાના દેશમાં એ અમરચાને હતો. પણ ધીમે ધીમે દેશમાં અશાંતિ વધતાં એ અસર બોલી થતી ગઈ. ૧૫૬૬ માં કેટલાક ધર્મ-વિરોધીઓ પેલાં મુખ્ય ચિત્રનો નાશ કરવા તત્પર થયા. તેમાંથી તે બચ્યું પછી કેટલાકે રાષ્ટ્ર એલીઝાબેથને તે બેટ આપવા તૈયાર થઈ ગયા. પછી તે દેશ પ્રજાસત્તાક રાજ્યની માટેકીનું ગણાયું પણ ઘોરરક્ષના રણજંગ પછી ચિત્રના મુખ્ય પડદાઓ પાછા થોડામાં મોઢવાયા. પાસેના બેતણ પડદા હાલમાં બ્રસેલ્સમાં છે જ્યારે ૭ પડદા ૧૮૧૬ માં એક વેપારીને પાણીને મૂલે વેચાયા અને ત્યાંથી ફરતા ફરતા હાલ પ્રથિયન સરકાર પાસે હતા.

૧૪૨૨ માં જન વાન આર્થિક કાઉંટ ઓફ હોલેન્ડ અને ઝીલાંડની મોઢરીમાં રહ્યો. ત્યાં તે હેંગના મહેલની બીંતો ચીતરવામાં ૧૪૨૨ ની ઓક્ટોબરની ૨૪ મીથી ૧૪૨૪ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧ મી સુધી રોકાયો હતો. આ પછી જન પોતાના રાજના કામ માટે જુદે જુદે ઠેકાણે ગયો હતો અને ૧૪૩૧ થી ૧૪૪૧ સુધી, દસ વર્ષ એ ફેલ-મિશ રાજધાનીમાં રહ્યો હતો ત્યાં એણે દસ બન્ય ચિત્રો તૈયાર કર્યાં હતાં. આ દસે ચિત્રોમાં નો એણે તારીખ પણ નાખી છે. આ સિવાય એણે આ દસ વર્ષના માગામાં મોટાબાઈનું મથહર ચિત્ર પૂરું કર્યું અને અન્ય અનેક નાનાં મોટાં ચિત્રો ચીતવ્યાં હતાં.

અર્પવ રંગની ગેળવણી ઉપરાંત જનની ' પોરટ્ટેટ ' ચિત્રણની કક્ષા અદ્ભુત હતી. જનની આવી પોરટ્ટેટોમાં એક પોતાની પત્નીની, એક એના સસરાની, એક મોઈ પતિ-પત્નીની એવી હખીએ એની ચિત્રકલાની ઉત્કૃષ્ટતા સંપૂર્ણ રીતે સાબિત કરે છે.

બંને વાન આર્થિક જાંધુઓની રંગ બનાવવાની નિપૂણતા ઉપરાંત તેમના ચિત્રોના જ્ઞાનથી અને સૈકાઓ સુધી પણ તે રંગમાં જરા પણ જાંબાચ નથી જણાતી એ એમની વિશિષ્ટતા છે. મોટાભાઈ કરતાં પણ નાનાભાઈની કક્ષા ' પોરટ્ટેટ ' માં અને ' લેન્ડસ્કેપ ' માં એવી ખીલી નીકળી હતી કે એ બંને ક્ષેત્રોના જન વાન આર્થિક પિતા ગણાય છે. પોતાના સસરાની હખીમાં એની ત્વચાના ચિત્રણમાં એણે જતાવેલ નૈપુણ્ય આગે પણ લમ-લમ અદિતીય ગણાય છે. એના લેન્ડસ્કેપ પણ એની કુદરત પ્રત્યેની, ઝીણામાં ઝીણી વિગતોમાં પણ ખલાવેલી વશાદારીથી અતિ સુંદર આલેખાયેલ છે, એ બંને ભાઈનો મુદાલેખ ' સત્ય અને કેવળ સત્ય ' એ હતો. ચિત્રો ચીતરાવનાર ભણે નાખ્યુ થાય પણ એમની આકૃતિઓને અસત્યને માર્ગે જઈને એઓ સુંદર નહોતા ચીતરત. અને છતાં, એ સત્યને વશાદાર રહીને, સામાન્ય માનવીઓનાં ચિત્રો ચીતરીને એમાં અર્પવ સૈદ્ધર્થનું સર્જન કરવું એ વાન આર્થિક ભાઈઓની મોટામાં મોટી સફળતા છે. એ સાબિત કરે છે કે ખરી સુંદર કક્ષામાં ' વિરૂપતા ' જેવું કશું દોળું નથી.

જન વાન આર્થિક તા. ૬-૭-૧૯૪૨ ને દિને મૃત્યુ પામ્યો. ઉપર મુદ્રાપત્રી ચિત્રકલાના ક્ષેત્રમાં આ બે ભાઈઓનું રથાન એમની રંગ મિલકત, એમના ' પોરટ્ટેટ ' અને લેન્ડસ્કેપના ચિત્રોથી અને કુદરત પ્રત્યેની સાચી વશાદારી માટે અદિતીય હવું, છે અને રહેશે.

મારા ભાઈનું કોણ ?

[પૃ. ૨૪૩ થી]

અને એમના પડખામાં લપાઈ જાઉં. દિલ બાપડું શું કરે ? ક્યાં ક્યાં બઠે ? એમ થાય છે કે આ જીવન શું અને આ મૃત્યુ શું-કંઈ સમજ જ પડતી નથી. એમ થયા કરે છે કે ભાભી આવી જાય તો !

પણ એ બધું ફોગટ છે. ગાંડુ દિલ સમજતું નથી મારે તો એ ફાંફાં મારે જો. આંખોમાં પાણી બરાતાં બરાતાં હલકે છે-ને નજર જીંચી કરે છું ત્યાં સામે જ તમારી તસીર લટકે છે ને પાછું દિલમાં થઈ આવે છે કે હમણાં ભાભી બોલી ઉઠશે-કહેશે ' મારાં કુસુમબેન ! શીંદને આમ રડો છો, હું તો આ રહી. આર્વાં પોચાં શું બનો છો ? '

પણ એ બધી લમણાં છે. નજર જીંચી થાય છે ને બાજુમાં ભાઈનો ફોટો ખડો થાય છે ને હેયું મુસકું લઈ રડી ઉઠે છે. દિલમાંથી ઝીણી ઝીણી આવી આવી ઉઠે છે- ' મારા ભાઈનું શું ? '

આ એક વર્ષમાં તો એ કેવા થઈ ગયા છે ? નિરવ, નિર્મોહ, નિર્મોદ ? જાણે જીવનમાં હવે કંઈ કરવાપણું ન રહ્યું હોય ! ભાઈના શાન્ત દેખાતાં હેવામાં શું શું ચાલી રહ્યું હશે ? એનું સાક્ષી કોણ ? જ્યારે જ્યારે ભાઈ મારા સામું જુએ છે ત્યારે આંખો ખૂસ પાડી ઉઠે છે. જાણે પૂછતા ન હોય, ' કુસુમ ! તારાં ભાભી ક્યાં ગયાં ? ' એક પળ એ સામું જુએ છે ને ખીજ જ પળે આંખો ખસેડી નાખે છે. એમના હેવાને શાંતી આપનાર હવે કોણ ? જ્યેષ્ઠમાં ગયાં હતાં ત્યારે તો આજ્ઞાસન હવું કે ભાભી પાછાં આવશે પણ હવે ?

' પણ હવે ભાઈનું કોણ ? '

રાતની અંધારી હાથમાં આવી ભાભી ! આનો ઉત્તર આપી જશો ?

ભાભીને જાંખતી
તમારી નજીદી.

હવેની પ્રજાનાં આયુષ્ય લંબાશે

શ્રી, બળવંતરાય ઇ. ઠાકોર.

બા ઇજ્જત સગદ પ્રગણ છે કે માણસનાં વરસોની સંખ્યા " ત્રણ કોડી અને દસક " એટલે શિત્તર વરસની ગણાય. વેદકાળથી આયોમાં ઉતરી આવેલો આશીર્વાદ જાણીતો છે કે " શતંશ્વ "—સો વરસનો થજે !

હાથી સોથી વધારે વરસ જીવે છે. કાગડો એથી પણ લાંબું જીવે એવી માન્યતા છે. પોપટ તો દોઢસો વરસનો પણ હોય એમ આયુર્વેદ જણાવે છે. અને વનરપતિ સુષિના જીવો પણ સેન્ધિય પ્રાણીઓ છે, તેમાં પીપળા, વડ, શામલી અને ખીન કેટલાક તરુવરો એથી પણ લાંબા કાલ લગી સજીવન રહે છે કપીર ક્યારે થઈ ગયો તે ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. નર્મદામાં શુકલતીર્થથી બાદરણ જતાં શુકલતીર્થ પાસે જ એક " કપીરવડ " નામે સંખ્યાબંધ વડવાઈઓ થડ જેવી જડી થઈ ગયેલી. એવા એક મહાવડ આખી ગુજરાતી પ્રજામાં જાણીતો છે. ખીજે એક " કપીરવડ " સિંધુ નદીમાં સફર અને બહાર એ બે ગામ નદીને સામ સામે કાંઠે છે તેની વચ્ચે આવેલા બેટમાં છે, એ આખો બેટ એક ચીચા કાળમીઠ પહાડનો ખડક છે તે સિંધુની વચ્ચે અડગ અભેદ અક્ષત અને અમર જોશે જ છે, અને સિંધુ જેવી મહાનદીને પણ પોતાની બે બાજુએ થઈને વહેવાની ફરજ પાડે છે. એ ખડક ઉપર સીંધુનું એક ધામ છે અને તેનાં હાપરાંઓ અને આ વડવાનાં મરતકોના પર્ણધુમટો ઓતપ્રોત થઈ ગયેલાં છે. એ ધામે જાત્રાઓ પણ વરસો વરસ બરાબ છે, એટલે એ " કપીરવડ "ના જેટલો જ માનીતો ને પૂજ્ય છે.

અજમેર પાસે તારાગઢ નામે કુંગર આવેલો છે

● કેટલીક જાતની માછલીઓ પણ ઘણું લાંબું જીવે છે.

તેના અન્નાસાગર અને ફાયસાગર નામે તળાવો તર્ફ દળતા એટલે ઓતરાદા પડખામાં આખા વેરાનમાં અટ્ટેલો એક વડ પથરાયેલો છે તેનાં મૂળિયાં સપાટીની પથરાળ ભોંયમાં ઉતરતાં ઉતરતાં કુંગર તળેની છેક ખીજીના રસ્તા લગી પહોંચેલાં છે અને પથરમાં પેસી પથર જેવાં જ કઠણ થઈ ગયેલાં લાગે છે. એ વડવાની છાયા તળે એક જ્હાની દહેરી છે તે આશુડાની કહેવાય છે, અને અત્યારે જ દહેરી છે તે તો બહુ જૂની જણાતી નથી, પરંતુ દંતકથા છે કે શાહજહાન સામેની છેલ્લી લડાઈમાં પૃથ્વીરાજ પડ્યો, ત્યારે એનો એક સામંતચંદ બારોટ (પૃથ્વીરાજ રાસાનો કવિ મનાય છે તે) આશુડાની એ મૂર્તિને પોતાની છછેરણી ગણતો હતો, તે લડાઈમાંથી ઉગરી અર્ધો આશુડાને શરણે આવેલો, અને તે અંદર પેઢો ને દહેરીનાં દ્વાર આપોઆપ વસાઈ ગયાં તે પાંચ પચાસ દિવસે ત્યારે આખો પ્રદેશ પાછો બપ થય્યો અને ત્યારે જ ઉધડ્યાં. એ દંતકથાને બસે ન માનો, પણ એ વડો પૃથ્વીરાજના સમયનો હોય, અર્થાત્ આઠસો નવસો વરસ પહેલાંનો હોય તો પણ નવાઈ નહીં.

તરુવરોના થડમાં વરસે વરસે એક ચક્રર વધે છે, અને તેમની ઉંમર એ ચક્રરોની સંખ્યા ગણીને નક્કી થઈ શકે છે. અમેરિકાના કેલિફોર્નિયામાં એક એવા ઝાડની જાતિ પણ છે, જે ૧૯ થી વધારે સેકા થઈ ગયા તથાપિ હજી જીવતાં જ રહેલાં છે. બેશક એના થડનો ચકાવો બે માણસની બાથમાં પણ ના સમાય એજડો મોટો હોય છે. આવો એક અતિવૃદ્ધ તરુવર કાઈ તોફાનમાં—થોડાં વરસ ઉપર પડી ગયેલો, ત્યારે ત્યાંના વૈજ્ઞાનિકોએ એ થડના મોટા મોટા ઢીમચા જેવા થોડા કકડા વહેંચ્યાં, અને મધ્યમિંદુથી છાલ લાગીનાં ચક્રોમાં ઇસવીસનની થોડી સાંજે લાપ્તી તે તે સાંજનો મુખ્ય ઐતિહાસિક જનાવ સાથે છાપ્યો; અને આ ઢીમચાં યુરોપ

અમેરિકાની જાણીતી સર્વસંગ્રહ સંસ્થાઓ (મ્યુઝિયમો) માં સુરક્ષિત રાખેલાં છે. + ગૌતમ બુદ્ધના સમયમાં એક મહાવડ બુદ્ધગયા કે બોધિગયામાં હતો; તેની એક શાખા કે ચીર મહારાજાધિરાજ અશોકે દિંદ્યી સિંહલદ્વીપ ધર્મશુરુઓ મોકલેલા તેમની સાથે પાઠવેલી; તે સિંહલદ્વીપના અનુરાધાપુર પાસે વાવવામાં આવેલી. અને એ બુદ્ધગયાનો મૂલ વડ બુદ્ધના સમયથી સેંકડો વરસ, તથા તેનું સંતાન એ અશોક સમ્રાટના સમયમાં વાવેલો અનુરાધાપુરનો વડ પણ તે સમયથી સેંકડો વરસ જીવેલા; અગર જો કે એ બંને રથજે અત્યારે જો છે, અતિવૃદ્ધ પણ છે, તે એ મૂલ વૃક્ષો નથી, તેમના એક કે બે વાર પડી ગયા પછી તે જ રથજે નવા વાવેલા વડલા છે.

હવે માણસ જાત ઉપર આવતાં, સો વરસ લાંબા આયુષ્યને હું માત્ર દીર્ઘાયુષ્ય કહું છું; સૌથી એકસોવીસ પચીસના આયુષ્યને હું ગજાયુષ્ય કહું છું; એકસો પચીસથી દોઢસો વરસના આયુષ્યને હું શુકાયુષ્ય કહું છું; એથી પણ લાંબા આયુષ્યને હું વરાયુષ્ય કહું છું. માણસ જાતનાં આયુષ્યની મર્યાદાની વિચારણામાં અત્યારે પોણી બેસોથી વધારે વરસ લાંબા આયુષ્યને રચાન આપવાની કશી જરૂર ન હોવાથી આવી પરિભાષાને વધારે વિસ્તારવાની જરૂર જ નથી.

શ્રી સત્યવત સુકરજી સંપાદિત વડોદરાની ખાનેસુમારીના અહેવાલોમા * હાલના સમયના એક મુસ્લિમ ઉસ્તાદ વિશે પૂરી તપાસણીને અંતે સાબીત થયેલું મંદ્યું છે કે એ ઉસ્તાદનો દેહ પડી ગયો ત્યારે તેણે ૧૧૨ વરસથી વધારે લાંબું આયુષ્ય તો બોગવેલું હતું થોડાં વરસ ઉપર વર્તમાનપત્રોમાં ટુકડાં વતની એક આગા વિશે

+ આની છપી મટે જુને એચ. જી. વેલ્સ, 'દુનિયાનો ઇતિહાસ' સચિત્ર આવૃત્તિ.

* બરોડા સેન્ટ્રલ હોસ્પિટલ, ઇ. ૧૯૨૦ અને ૧૯૩૦ ના,

પ્રકટ થયું હતું કે તે કેટલીકવાર પરણ્યો હતો, નેવું વરસનો થયો તે પછી પણ એને સંતાન થયેલાં હતાં, અને તે એકસોને વીસની ઉંમરના શુભારમાં સુજરી ગયો ત્યારે (તેનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર તો એની આગળ મરી ગયેલો પણ) એનો બીજો ૯૧-૯૨ ની ઉંમરનો હતો અને તેના પુત્રને પણ ન્હાના ન્હાના પ્રપૌત્રો હતા, એટલે કે આ દાખલામાં છ પેઢી એક કાળે જીવતી હતી ! આમાંના દરેકને અદારમે વરસે પેઢીનું સંતાન થયેલું ગણિયે, તો છેલ્લું સંતાન જન્મે ત્યારે મૂળ પુરુષ-આખા કુટુંબનું છત્ર-એકસો આઠ વરસનો તો હોય; તે એકસો છવિસ વરસનો થતા લગી જીવે તો પોતાથી સાતમાં સંતાનનું સુખ જોવાનું અપૂર્વ ભાગ્ય એને પ્રાપ્ત થાય; અગર જો કે વયલાં સંતાનોની આખી હાર તે કાળે સજીવન હોય એમ તો ના જ માની શકાય.

બહુ જિલ્લાના ગામ ગામડામાં દોષ દોષ વ્યક્તિ સો વરસ કે કંઈક વધારે લાંબી ઉંમરે પોંચતી અવારનવાર જોવામાં આવે છે. આગોદના એક અમારી ન્યાતના દેસાઈ (નંદલાલ)ને મેં બચપણમાં જાતે દીઠેલા, જે પછી ગત થયા ત્યારે તેમનું વય તેમની જન્મોત્તી પ્રભાણે ૧૦૧ વરસ અને થોડા માસનું હતું. મુસ્લિમ વરસ સૌર વરસથી કે આપણાં પંચાંગોનાં ચાંદ્ર સૌર વરસોથી ટુંકું, એટલે દર સો સૌર વરસે, ચાંદ્ર વરસ ૧૦૦-૪ થાય છે. અર્થાત મુસ્લિમ કાલમાને સો વરસ ૪૬૫-૨૫ દિવસનાં આશરે સત્તાણું વરસ પરંતુ દિંદુ પંચાંગ પ્રમાણેની જન્મોત્તીઓ અનુસાર મણેલી ઉંમરમાંથી આવી કશી ઘટ કાપવાની હોતી નથી. અમારા કુટુંબને કાસવાવડના ગામે વારસામાં મળેલી જગીનો હતી, તેની ખેડ બહેરા (મુસ્લિમ) કુટુંબો પેઢીધર પેઢી કરતાં. હું આઠ વરસનો હતો ત્યારે અમારો આ ખેડ પટેલ ઇસે અગીભાઈ પોતાનો પ્રપૌત્ર પરણ્યો એ શાદીની ખુશાલીમાં મહેને સાકરનું પડીકું આપવા ખાસ બહુ આવેલો તેની ઉંમર તે વખતે ત્રણ એકડા એકલે ૧૧૧

વરસની હતી. ઇસેમાઈ સો વરસની ઉંમર થઈ ગયા પછી પણ હંડે પહેરે ગાઉ દોડ ગાઉ ચાલી શકતો. હું છેક નહાનો હતો ત્યારે સુરતમાં મળે એક ગવૈયાઓના જલસામાં લઈ ગયેલા, તે ગવૈયાઓની વચ્ચે તેમનો અતિવૃદ્ધ શુરુ સાધુ નિર્મલદાસ કાશ્મીરી શાક ઓઢીને તંજૂરા સાથે બિરાજેલો હતો, તેને લોકો કહેતા કે એકસો વીસથી વધારે વરસ થઈ ગયા હતાં, અને એની ઉંમર નેવું વરસની થઈ તે પછી એને ઝીણી ઝીણી દંતુડીઓ (દાંતકળાઓ) મોંમાં ફેરવી હતી !

હિંદનો ઇતિહાસ ઉપસાવિયે. ઉત્તર મુખ્ય સમયમાં બે વ્યક્તિઓ નોંધાઈ છે, જેમણે સૌથી વધારે વરસનાં આયુષ્ય બોખવેલાં :

(૧) હેદરાબાદમાં નિઝામ વંશની ગાદીનો સ્થાપક નિઝામુદ્દીન,

(૨) હજીસની સન્તનનોમાંથી એકનો વઝીર (જુલો ફેરિસ્તા અને મેડોઝ દેહરનો હિંદનો ઇતિહાસ) આપણા મધ્યકાળમાં ફેટલાહ ચીની ધર્મ જિજ્ઞાસુઓ ચીનથી અહીં આવેલા, ચીનથી નીકળ્યા ત્યારે પણ તેઓ વૃદ્ધ હતા, તે પછી વિકટ રથોથી ખરેલો લાંબો પંથ કાપતાં જ ત્રણેક વરસ ગાળી તેઓ હિંદ પહોંચીને આખા હિંદમાં લાંબો કાળ ફરેલા, કોઈ કોઈ સ્થાને મહિના ને મહિના રહેલા, અને અહીં મેળવેલ ગ્લાન મંથો આદિ લખને સ્વદેશ પાછા પહોંચ્યા તે પછી પણ તેમણે પંદરવીસ વર્ષ ધર્મશુરુ લેખે અને અહીંથી લઈ ગયેલ વાઙ્મયના ચીની તરજુમા કરવા કરાવવામાં માળેલાં. શરૂક રાજ અને સુપ્ત વંશના રામચુતના મુખ્યમંત્રી પણ સૌથી વધારે આયુષ્ય બોગવી ગયેલ. આ ચીની યાત્રાળુઓ અહીં આવેલા તે પહેલાં અને તે પછી ઘણા હિંદવી પંડિતો અને ધર્મશુરુઓ ધરડી વધે વતન છોડી નેપાલ બ્રહ્મદેશ. સિયામ, પવડોપ, વગેરે સ્થળે ગયેલા તથા ન્યાં ગયેલા ત્યાંજ બીજાં વીસપચીસ વરસ હયાતી બોગવેલી તે દરમિયાન તેનાં તેમણે

જીવાનીના જોમમાં જ થઈ શકતાં મનાય છે, તેનાં અનેક મહામારત કાર્યો કરેલાં. બાબાકર્ એરિયેટલ રિયર્સ ઇન્ડિયનનાં સામયિક પ્રકાશનો અને ' ઇન્ડિયન એન્ટિક્વરી ' (જૂનું, જુલમ સંપાદિત; નવું, શ્રી દેવદત્ત બાબાકર્ સંપાદિત), ' ઇન્ડિયન કલ્ચર ', ' રાયલ એશિયાટિક સોસાયટી જર્નલ ', વગેરે મુખ્યત્વે પુરાતત્ત્વ વિષયોમાં નવાં સંશોધનોને જાહેર કરવાની સેવા બાળવતાં પ્રકાશનોના અંગનાં પાનાં ફેરવતાં આવા દીર્ઘાયુષી શકના ધર્મ શુરુઓ આદિના અનેક દાખલા મળ્યાં આવે એમ છે; એટલે એ વિષયો અહીં વિસ્તારવાની કશી જરૂર નથી.

વિદ્યાનો વધે છે ખીસે છે શાસ્ત્રીય દષ્ટિ નવા નવા પ્રદેશો સર કરતી આવે છે તેમ તેમ વૈલક ફેટલીક દિશામાં વધારે સફળ બન્યું છે; શહેરો મોટાં થતાં ગયાં છે તેમ તેમ તેમાં આરોગ્ય જાળવણી મારેનાં સ્વચ્છ પાણી સાદસૂરી સુખાકારી વગેરેનાં આયોજનોની સંસ્થાઓ વધી ખીલી છે. ક્ષય, ક્રમ, અર્પ, ફેશ, રસવિકાર, વફતખૂત્રાશય બગાડ, મધુ-પ્રમેહ, દાંતમાં સડો, અનિસાર, અનિર્માય, રનાપુત્ર અને ચેતનાતંત્રની નળાણ, ત્હાડિયો તાવ, ગાંઠિયો તાવ, કાળો તાવ, અવધિયો તાવ, સુવરેખા હૃદય-નળાણ વગેરે જીવલેણ સદારોગોનો પીછો આપણે બરાબર પકડેલો છે, અને ચિકિત્સા તથા ઉપચારમાં આગળ વધતાં જાણે છિયે. અને ખાનપાન વ્યાયામ-વિરામહિતી આપણી આદતો પણ એ ક્ષેત્રોમાં જ્ઞાનવૃદ્ધિની સાથે તથા સૃષ્ટિની સામગ્રી ઉપર આપણા કાણુના વધારા સાથે આપણે સુધારતા મથતાં જાણે છિયે. આસ્માની સુલતાની અને અકસ્માતો પણ આપણે કદમો કદમ સંધાયે અને વિદ્યાનળે ઓછા જીવંતે જીવતાવવામાં કાવતાં જાણે છિયે. પરિણામે સુધરેલા દેશોમાંથી જ મોખરે છે, તેમાં જન્મપ્રમાણ અને મૃત્યુપ્રમાણ એ કુદરતી પ્રવાહોની સ્પર્શમાં છેક અદારમાં સૈકા લગી જન્મ પ્રમાણ કરતાં મૃત્યુપ્રમાણનો પ્રવાહ મોટો હતો, તેને અદલે ઉઠતી રિયતિ પ્રાપ્ત થઈ છે: વસતી વધતી જાય છે, શહેરો અતિકામ થતાં જ જાય છે,

નિવાસીની જિંદગી અંતરિક્ષે ચડતી જાય છે, કુલે વસતીમાં પણ જીવન સીધુકોપેના ટકા કરતાં, બાળકોના અને વૃદ્ધોના ટકા વધતા જાય છે, સામાન્ય માણસોના જીવનસંભવની સીમા (એક્સપેક્ટેશન ઓફ લાઇફ expectation of life) ખસતી જાય છે, દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવતાં માણસો-સ્રીઓ અને પુરુષો-ની સંખ્યા વધતી જ જાય છે. બહોરિયા, નોર્વેસ્વીડન, ન્યૂઝીલેન્ડ, જેવા કેટલાક પ્રદેશોમાં સૌ વરસથી વધારે વયનાં માણસો પણ વધતી જતી સંખ્યામાં જોઈ શકાય છે.

આપણા વૈદ્યો આપણું વૈદ્યક અને આપણું વિજ્ઞાન મૂકીદારો એટલે ધનિયોને આશરે વધ્યાં ખીલ્યાં છે; ધનિક વર્ગ પાસેથી મોટે ભાગે પેટિયું ચાર પૈસા વિશેષ અને પોતાની ખાસ વિદ્યાઓ એડવા માટેનાં સાધનો મેળવે છે, એટલે તેમની જીવિતપ્રવૃત્તિ અને શોધકશક્તિનો મોટો ભાગ ધનિકોની અભિવ્યક્તિને ઉપયોગી થઈ પડવામાં ધનિકોની મોજોને સંતોષવામાં વપરાય અર્થાત્ એ કુદરતી છે. જનહિતની દૃષ્ટિએ જ એ મોટે ભાગે પ્રવર્તતાં હોત; તો સામાન્ય જનતાને જરૂરી અને ઉપયોગી સ્વાસ્થ્ય અને રાહત દેનારી દવાઓ અને પ્રક્રિયાઓ તેઓ ધણી વધારે શોધી શક્યાં હોત એમાં સંક નથી.

પરંતુ હવે સામાન્ય જનતાને હાથ સમમ સત્તા સોંપતાં રાજ્યપત્રોનો ઉદય થઈ ચુક્યો છે, એટલે આ દિશામાં સુધરેલા દેશોની પ્રગતિ ધણી વધારે ઝડપથી થશે એમાં પણ શંક નથી. અને થશે એટલું જ જાણે કે થવા લાગી પણ છે એમ કહી શકાય છે.

આનો સૌથી આગળ પડતો દાખલો અત્યારે યુ. એસ. એસ. આર., યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ સોવિયેટ રશિયા, એટલે સ્ટેલિન શાસિત અતિક્રામ પ્રદેશ છે. ત્યાં બંધી જ રાજતત્તા સામાન્ય નાગરિકોના હાથમાં છે એટલું જ નહિ જાત્રી જ માનવમિલકતનો ધણી રાષ્ટ્ર મનાય છે એટલું જ નહીં, તુર્ક જાત્રીઓ આગળથી માંડીને જદમાં જદ

નાગરિક નાગરિક વિશેની તમામ જવાબદારી-જેમ જીવન અને સુવર્તી કુટુંબમાં બાળકોથી વઢો લગીનાં તમામ માણસની જવાબદારી-સ્વીકારે છે અને રોજ ને રોજના વ્યવહારમાં નિયમિત રીતે પોતાના તમામ જલકૌશલથી અદા કરતાં રહે છે, તેવાં જ પોતાનું સદગામ્ય ગણે છે, તેમ આ "કમ્યુનિસ્ટ" બંધારણપાત્રું રાષ્ટ્ર રેવિન્યુ વ્યવહારમાં ખુશીથી વર્તે છે. બાળકને માતાથી જેટલી હુક અને સલામતી લાય છે પિતાથી જે બળ અને મદદમાતું બાન થાય છે, તે સર્વ લાગણી રશિયન નાગરિક નાગરિકોને પોતાના રાષ્ટ્રથી થાય છે. કુદરતી છે કે આવા રાષ્ટ્રબંધારણમાં વસતીમાંનાં દરેક દરેક પ્રતિ રાષ્ટ્રની ધર્મજીવિ, તેમ એ દરેક દરેક વ્યક્તિનો રાષ્ટ્ર પ્રતિ પ્રેમ અને લક્ષિતભાવ બીજા કોઈ રાષ્ટ્ર બંધારણના કરતાં વધારે ધન અને વ્યાપક અને સમર્થ બન્યાં રહે છે.

આ રાષ્ટ્રમાં બધા જ વૈદ્યો અને વૈદ્યાનિકો રાષ્ટ્રના નોકરો અને અગત્યદારો છે અને એમાંના જે કોઈ અધિક્ષેશ્વરમાં વિશેષ નિષ્ણાત થાય છે, તે દરેક પોતાની શોધખોળ આખળ વધારવા માટેનાં સાધનસાધનો પૂરતા પ્રમાણમાં રાષ્ટ્ર પાસેથી જ મેળવવાની આશા રાખે છે, અને રાષ્ટ્ર એ તેમાંના ધણીને જાનતી સગવડે પૂરી પાડે પણ છે.

એલેક્ઝાન્ડર એ બોગોમોલોવેટસ નામના એક રશિયન દાકતરની ઉંમર અત્યારે સાઠ પાંસેકની છે. તે દાકતરની બધી રહી અને જીવનનીમાંથી જ તેને એક જીવો રહ્યો: જીવન, ધડપણની વધતી જતી અશક્તિઓ, કુદરતી હાલતપલટો નથી; એક રોગ જ છે; જે વહેલી ઉંમરથી એ ધણું શરીરે અને ચિત્તરો ઉપર આક્રમણ કરે છે અને પોતાની જગડ જમાવતો જાય છે, તે તો અકુદરતી (એબ્નોર્મલ abnormal) રોગ જ હોવો જોઈએ. અને તેણે પોતાની શોધખોળ અને પ્રયોગ પ્રક્રિયાઓ છેક ઇ. ૧૯૧૭ થી આદરી તેનો આશય આ " વાર્ધક્ય વ્યાધિ "નો કારણ બધી તેના

ઉપાયો શોધવા અને લાગુ પાડવાનો દનો. અને તે એ પોતાના અવ્યાસ અખતરા આદિ પાછળ મંડેા જ રહી, ક્રમે ક્રમે પ્રકાશ મળતો ગયો તેમ પોતાની તપાસણીનાં ક્ષેત્ર એક બાજુએ વિસ્તારતો તો બીજી બધી બાજુથી સંકેતિતો ગયો અને આમાં તેને સારો વિનય પણ પ્રાપ્ત થયો છે, જે કે તે સારુ તેને છેક ચાલતા દાવકા લગી મથ્યા કરવું પડ્યું છે.

માણસનાં હાડ ૨૦ થી ૨૮ ની વય લગી વધતાં રહે છે. લગભગ સૌથી છેલ્લી એને આપણે " હડાપણુની દાંડો " કહીએ છિયે તે દાંતની પ્રાપ્તિ મોંદાડને બંને ખુણે અઘાવીશની વય લગીમાં થઇ જાય છે. અને મહાશયર્ પ્રાણિવિદ્યાશાસ્ત્રી બફો (Buffon) એ અનેકાનેક પ્રાણિ જાતિ-ઓના જીવનતિહાસ તપાસીને કામચલાઉં (વર્કિંગ વર્કીંગ) અટકળ (હાઇપોથેટીસિસ hypothesis) બાંધેલી છે કે પ્રાણીના શરીરને પૂરેપૂર્ણ વધી રહેતાં જેટલાં વરસ તે કરતાં છ ગણાંથી કંઇક વધારે વરસ તે ઓના આયુષ્યનું માપ. આ વ્યાપ્તિ પ્રમાણે માણસ જાતિનાં પ્રાણિ-યોનું આયુષ્ય કુદરતી રીતે તો એછામાં એછું ૧૨૦ વરસથી કંઇક વધારે, વધારેમાં વધારે ૧૬૮ વરસથી કંઇક વધારે ગણાય. બીજા નામાંકિત જૈનાનિકો જુદા જુદા દષ્ટિબિંદુથી, બિન્ન બિન્ન તર્કમાત્રા યોજીને, આ જ વ્યાપ્તિને ટેકો આપે છે. અને આ જ સાચું, તો જે શક્તિશીલતાઓના વધતા જતા પ્રભાવને આપણે છુદ્દાપાન નામે અનુ-ભવિયે છિયે, તે આ આયુષ્ય માપના છેલ્લાં વીચ વરસ દરમિયાન પોતાનો અમર જમાવે, તે જ કુદરતી એથી વહેલો જમાવે તે તમામ દાખલા અકુદરતી રોગની રિચતિના ગણાય. જુવાન બોઝો-મોથેટરો પોતાની ધોળખોળ સો વરસ કરતાં વધારે ઉંમરનાં જેટલાં સ્ત્રીપુરુષની પોતાને બાળ મજે તેમની અત્યંત બારીક અને સમગ્ર ચિકિત્સાથી આરંભી. તેના મદદનીશાની સંખ્યા વધીને ધીરે ધીરે સાઠ લગી પહોંચી, તેને ત્રીશ હજાર કરતાં વધારે સો વરસથી વધારે ઉંમરનાં સ્ત્રીપુરુષો તપાસવાને

પણ મળ્યાં; આમાં કાળા સમુદ્રને કાંઠે આવેલ અખ્યાસિયા જિલ્લામાં ૧૧૩ થી ૧૩૬ ની વયનાં એક જે નર્વોને પાંત્રીશ સ્ત્રીપુરુષો પણ મળ્યાં, જે સર્વ તેમની ઉંમરને હિસાબે આપણે અટકળિયે તે કરતાં વધારે સ્ફૂર્તિ અને શક્તિઓવાળાં જણાયાં.

સૌથી વધારે વરસની વયનાં આ હજારો માણુ-સોના બાંધામાં, તેમનાં ખાનપાનમાં, અને તેમની રહેણીકરણીમાં એવી શી શી વિશેષતાઓ હતી કે તેઓ છુદ્દાપાને વધારે સમય લગી દૂર ને દૂર રાખી શકેલાં, એ પ્રશ્નનો શાસ્ત્રીય અને શ્રદ્ધેય ઉત્તર મેળવવાને પ્રોફેસર બોગોરો લેપ્સે પોતાની હજારો ચિકિત્સાઓ એકસરખી ચીવટ અને જનમતિથી કરેલી તે દરમિયાન એમને એક પછી એક કેવાં અનુમાન સ્પુર્તી, તે એમણે કઇ કઇ રીતે નાણી જ્યાં, અને એક પછી એક ડગલે ડગલે ત્યજતા સ્વીકારતા શી રીતે તેઓ આગળ વધ્યા, એ આખો વિષય વૈદ્ય અને શરીરનાં વિજ્ઞાનોના નિષ્ણુઓ મારે છે. એવાને તે અત્યંત રસિકભાષક થઇ પડે, પણ આપણને તો તે સમગ્રાય પણ નર્વો. આપણને તો તેઓ અંતે શા નિષ્કર્ષ ઉપર આવ્યા તે પરિણામ જ ઉપયોગી છે.

હૃદયની ધમણના નિયમિત ખતટક ધક્કાથી આપણું લોહી ફેરો કરે છે. વળી અનવરત મ્વસન ક્રિયાથી ફેફસાં જેડીમાંથી દૂષિત હવાઓ બહાર નીકળી જાય છે અને પ્રાણવાયુ અંદર આવી વહેતાં લોહીમાં ભળી તેને સુધારે છે. પણ આપણી ઇન્દ્રિયો અને આપણાં અવયવોની બહારની અને અંદરની બાજુ વાજતાંતાણુરૂપ અત્યંત સૂક્ષ્મ રેષાઓના પટથી આચ્છાદિત છે. વહેતું લોહી આ શરીરનાં અંગ અવયવ ઇન્દ્રિયાદિને સાંકળતા પડને જ રપશે છે, અંગ અવયવ ઇન્દ્રિયાદિમાંથી દૂષિત પદાર્થો અને કચરો કઢાડી નાખવાનું અને તેમને પ્રાણવાયુથી ફરીફરીને તાજગી અને સ્વચ્છતા અને શક્તિ આપવાનું કાર્ય વહેતું લોહી આ બેવડાં આચ્છાદન રૂપ પડના રેષાઓ દ્વારા કરે છે તે રેષાઓ પોતે તાજ સ્વચ્છ અને સચકત રહી શકે ત્યાં લગી

શરીર જુવાન સ્ફૂર્તિમય સશક્ત રહે છે; રેપાઓ બગાડે કહ્યુંયિત થતા જાય તેમ તેમ ઈંદ્રિયો પણ અસ્વચ્છ અને અશક્ત બને અને આખા શરીરની જડતા વધે છે-એ પ્રકારનું આ લાંબો કાળ ચાલેલ ચિકિત્સાઓ વિચારણા અને પ્રયોગોનું અંતિમ પરિણામ હતું.

સંકલક રેપાઓને તાજ સ્વચ્છ અને સશક્ત રાખી શકાય ત્યાં લગી શરીર ધડપણની અશક્તિ-ઓથી ઉમરે, એ પ્રાઈસર બોગોમોલોટસે મેળવેલો નવો પ્રકાંસ હતો.

ચેષ કે બગાડ કે વિષના નિવારણ માટે તેની જ રસી (સીરમ Serum) બનાવવાની પ્રક્રિયા તો આગણા વૈદ્યાનિકોએ શોધી રાખેલી હતી.

એટલે આપણા આ રશિયન દાકતરે તેનું સીરમ બનાવી વાપરવા માંડ્યું છે અને તે ગાણુસની જુવાની અને આયુષ્ય લંબાવવાનો ચમત્કારિક ગુણ ધરાવે છે એ દળરો દાખલામાં યુ એક્સએલ આર તેમ યુ એક્સ એમાં સંખ્યા બંધ દાકતરો અને દર્દીઓએ અનુભવ્યું પણ છે. વળી એ રસી જરા જેટલા બીજકમાંથી રસશાળાઓમાં કૃત્રિમ રીતે જથ્થાગંધ ઉપજાવી પણ શકાય છે. આ રસીનું પારિભાષિક નામ anti-reticular toxic સીરમ છે, તેને ACS ની ટુકડી સંજ્ઞા પણ આપવામાં આવી છે.

તાત્પર્ય કે ધડપણ ચડી આવતું અનુભવાયને હુત્ત ACS ની પીયકારીઓનો ઈલાજ કરતાં, ધડપણનો રોગ ખાળી શકાય છે, આયુષ્ય લંબાવી શકાય છે.

શાસ્ત્રીય પ્રગતિએ આપણને એટસબોમ્બ શોધી આપ્યો: ACS રસી પણ શોધી આપી. જનહિતની સમમ વિશાભોદાર દષ્ટિએ બેમાંથી કઈ શોધ વધારે મહત્ત્વની ગણાય એ પ્રશ્નનો ઉત્તર દેતાં મોટા મોટા વૈદ્યાનિકો તકશાસ્ત્રીઓ અને ફિલસૂફો પણ શંકામાં ગુચવાઈ જાય એવી આ બાબત છે.

માત્ર આયુષ્ય લંબાવે તેનો કશો જ અર્થ નથી. આપણા હજારોકાની એક પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિ,

સર રામકૃષ્ણ ગોપાળ બાણસારકરે સારી પેઠે લાંબું આયુષ્ય ભોગવેલું. પરંતુ ઉત્તરાવસ્થામાં તે પોતાની બરજુવાનીની પ્રખર વિલામાં વૃદ્ધિ કરી શકેલો નહીં એટલું જ નહીં, છેલ્લાં વીશક વરસમાં એની આંખ એના કાન એની સ્મૃતિ પણ વધારે વધારે ક્ષીણ થતાં મથેલાં, કથું કામકાજ આગવી સ્મૃતિ કે આવડતે તો ક્યાંથી પણ જરા ય સાવધાનપણે કરવાની શક્તિ પણ એની રહેલી નહીં. શરીર એટલું સુદૃઢ કે તેને પડી જતાં અસાધારણ વિલંબ થઈ ગયો એ પ્રકારનું જ આવું લાંબું આયુષ્ય એ વીશ વરસ ઓછું જીવ્યો હોત તો એનું જીવન સમયે એને પોતાને વધારે સુખરૂપ, અને જનતાની દષ્ટિએ વધારે ઉપયોગી રીતે ગુજરેલું ગણાત. હું હાઈરિક્લના એક લગભગ હેઝમાસ્ટરની પદવી સુધી પહોંચેલા શિક્ષકને છેક ન્દાનપણથી ઓળખતો, તેય ત્રીશબત્રીશ વરસ નોકરી કરી અને તેનો પગાર રજ્યા ભોગવ્યા પછી પાંત્રીશક વરસ પેન્શન ભોગવવા જેટલું જીવેલો. એ પણ વિદ્વાન અને છુદ્ધિ-શાળી વ્યક્તિ હતો. પરંતુ સંગ્રહોષે જુવાનીમાંથી જ લાંગળું બ્વસન લાગેલું. નોકરી હતી ત્યાં લગી એ બ્વસન તે રોજ તથાપિ છેક ઓછી માત્રામાં કરતો. પણ નોકરીનું બંધન છૂટી ગયા પછી એનું જીવન છેક બંગેરી ચર્ષ ગયું. પ્રાતઃકાલે બેત્રણ કલાક પૂજા પાઠમાં ગાળી પછી બાંગ લાઇ જમે અને સુષ જાય. ચારેક વાગે ઊઠી રહ્યા પાણી પછી કસાકે કે કસાકે છાપાં ટપાલ, મળણું દળણું અને સૂર્યોસ્ત પછી બાંગ ભોજન અને શયન, એ જ એનો જીવનક્રમ ચર્ષ રહ્યો. લાંબું આયુષ્ય સશક્ત પ્રવૃત્તિમય અને અનુભવ વિવૃદ્ધિ તથા સમભાવની ઉત્તરોત્તર વિશાલતા એ વધારે વધારે કિંતપ્રદ બનતું હોય તે જ વધતી જતી મૂલ્યવત્તાવાળી વસ્તુ છે. અને સમાજમાં રાષ્ટ્રમાં કેળવણીમાં ને કલા ક્ષેત્રમાં અને ઉદ્યોગ ધંધામાં, શાસ્ત્ર ફિલસૂફી અને વિદ્યાના પરિશીલનમાં જેમ જેમ એમાં સુપરિપકવ ચારિત્રવાન સ્ત્રી પુરુષો

મૃત્યુંજયી સૌન્દર્ય ને સ્નેહ શ્રી. અરુણા લાખીયા પી. એ.

‘ છે તાજ શું આ સુમતાજનો સ્નેહ
કે ભસ્મરાશિ પિયુ ગ્રેમ ભગ્નનો ? ’

(નંદાનાલાલ)

મો ગદ્ય શબ્દનશાદને ભારતને માત્ર તાજ ન મહાલની જ એટ ધરી હોત તોએ ઈતિહાસમાં તેનું નામ ધન્ય બન્યું હોત. તાજમહાલ પત્થર નથી, માનુષી કૃતિ નથી. એ તો છે એક ગ્રેમીની ઉર્મિ અને સૌન્દર્યની મૂર્તિ. સૌન્દર્યનું સ્વરૂપ બ્યાખ્યાથી પર છે. એ તો માત્ર અનુભવમય છે ને એનો અનુભવ ક્યાં કરવો એમ મને ઠાઈ પુછે તો હું કહું કે ચરદપૂર્ણિમાની મધ્યરાત્રિએ. યસુના તરે તાજનાં દર્શન કરશો તો સૌન્દર્યનાં સ્વરૂપનો જીવનભર ન વિસરાય એવો અને આસ્વાદક અનુભવ પામશો. આવો તાજમહાલ અસંખ્ય નરનારનાં દેશોને સ્પર્શતો આશ્રાનપરીના સીમા પ્રદેશ ઉપર કાલિન્દીને કિનારે ઉભો છે. શાદજદાન અને સુમતાજના શરીર સંબંધે તો ભલે રાષ્ટ્રને મંત્રણાઓ આપતા પુત્રો સંખ્યા હતા. એમના ઉર્મિ સંબંધના સંતાન શો તાજ એમની કીર્તિને એવી ને એવી અખંડ આજ પવિત્ર સાચવી રહ્યો છે.

તાજમાં સૌન્દર્ય છે તેમ સત્યનું પણ એને અનુરૂપ જ નિરૂપણ છે. સો સો પુટ સુધી જાણે આકાશને સ્પર્શવા મથતા એના દારના મિનાગ સામે નજર કરશો ત્યાં તો માનવજીવનની ક્ષણ-ભંચરતા પ્રબોધતું, જાણે ભગવાન તથાગતની યાદ આપતું, કુરાનનું સંગીત ત્યાંથી ઉડીને તમારી આંખને વળે છે. એ કહે છે, ‘ પહે પહે યાદ રાખજે કે ખુદાના દરવારમાં તારે જવાનું છે ને ત્યાં દિસાજ આપવાનો છે. ’

અમાનતખાન શિરાઝી ! અમરજામ એ કળા-કાર કાલિદાસને શેક્ષપિયર થી, ફોરદોસી ને ઉમર ખ્યામ થી પ્રતિમાનો સ્વામી હતો શિષ્ય ને

સ્થાપત્યનો એ મહાકવિ હતો. અને વૈજ્ઞાનિક પણ એ ઉત્તમ કલાકારો હતો. જાણે હાથમાં રાખીને કિતાબ વાંચતા ઠાઈએ એવી સરળતાથી વાંચી શકાય એવડા માપના અક્ષરો તેણે પ્રેતથી છે. સફેદ સંજેરમર પર ધનસ્વામ આરસના અક્ષરો મુકીને વણીવિશેષ સાધીને વાચનની અદ્ભુત સરળતા તેણે સાધી છે. જાણે ઈન્દની કે અપ્સરા પાસે સ્થાયણ ઠાકીલાનું ઉરૂપન થતું હોય જાણે કે સમ્રાટની સામ્રાજીના વશઃ સ્થળ ઉપર મનોહર ને ઘેરા રતનાં નીલમનો દાર મુકાપો હોય એવું સૌન્દર્ય શિરાઝીએ આ પદ્યરતી કારીગરીમાં ઉતાર્યું છે.

પછી અંતરદાર આવે છે. કુરાનની અખુદા નામની આપાત એ દારના દક્ષિણ પાસાં ઉપર આવેખાઈ છે. હજરત મહમ્મદ પયગંબરના જીવનની સરળતાનું રમરણ ત્યાં પ્રવેશતા યાત્રીને થવા વિના નજર રહે. એ દારના આરપણે શરિયત, કપામત, અને ઈનસાનના સંબંધનું નિરૂપણ કરતું એવું કુરાનનું ‘ અન્તિન ’ નામનું પ્રકરણ અવતારવામાં આવ્યું છે. દારના ચિર્ક ઉપર સાંત્વનનો ગંભીર સંદેશ મુકાયો છે.

એ દારમાંથી અંદર પ્રવેશીએ છીએ ત્યાં ત્રણ પત્થરના પાપા ઉપર મરજીદ ઉભી છે અને તેની મધ્યમાં ઈસ્લામના ખ્યાન મંત્રસો આ મંત્ર મુકાયો છે.

‘ હા ઈસ્લાઈ ગિરિમદ્દા મહમ્મદ ઉર રસુલુલ્લાહ ’

આ તો બધાં તાજનાં સદવાસીઓ જ છે. સાચો તાજમહાલ તો આ બધાંની પાછળ ને એ

ખતાવતા આવડતું હતું. રથાપત્યનું જ્ઞાન હતું. લક્ષીત કલાઓ આવડતી હતી. ઘોડા, હાથી અને રથોની સ્વારી કરતાં એમને વર્ણુઓ છે. તલવારો, તીરથનુષ્ઠો બાલાના વર્ણુનો છે. એ સમયની હિંદની શહેરોની સંસ્કૃતિ સાદી પણ કલામય હતી. લોકો સાદાં અને સુખી હતાં. વૈષ્ણવું જ્ઞાન પણ હતું. ઔષધોનાં ગુણદોષો પણ જાણતા હતાં. સરળ સાદું જીવન એ સમયે લોકો ભોગવતા હતાં. યુદ્ધો હતાં. અનાયો પ્રત્યેનું આયોનું વર્તન ક્યારેક ક્રૂર પણ હતું.

એ સમયે લોકો દ્વંષ, ધી, દહી છોડના ખૂબ શોખીન હતા. પ્રાચીન આયો માંસાહારી હતાં. મધના ઉપયોગ પણ કરતા હતા. વૈભવ ભોગવી જાણતા હતા. સ્ત્રીઓમાં પડેા નહોતો. સ્ત્રીઓ સંપૂર્ણ રીતે સ્વતંત્ર હતી. સ્ત્રીઓ બળુતી હતી. કેટલીક ગાર્ગી, મૈત્રયી, સુસમા, અરુધતી જેવી અદ્ભુતવાદીની પણ હતી યજ્ઞ યાગાદીનું પ્રાપ્ત્ય હતું.

ઋગ્વેદમાં આયો પાંચ રોળીઓમાં વહેંચાઈ ગયા હોય એમ જણાય છે. એ સમયમાં રાજ્યો મહેલોમાં રહેતા. શહેરો અને ગામડાં, કોટ-કિલ્લાઓથી રક્ષિત રહેતાં. રાજ્યો ગુપ્તામે રાખતા. જવાહીરો અને અન્ય મૂલ્યવાન કિંમતી વસ્તુઓનો વેપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો. ગામડાંઓને આખા બનાવવામાં આવતાં. વૈદિક આયો વેપાર ઉપરાંત ખેતી પર પણ પૂરતું લક્ષ આપતા પરિણામે દુનિયાના કોઈ પણ દેસ કરતાં હિંદની ખેતી એ વેળા ઉત્તમ પ્રકારની હતી. કુટુંબ બાવના પણ એ વેળા અમૂલ્યમાં આવી હતી. કુટુંબના વડિલની આજ્ઞા પ્રમાણે ઘરનાં બીજાં માણસો ચાલતાં. ઘરમાં અગ્ની રખાતો અને હોમ પણ કરાતો યુદ્ધમાં ઘોડા, હાથી, રથ, તીર તલવાર અને બાણો વપરાતા. વેદના મંત્રદ્રષ્ટાઓમાં લોપામુદા અને ચમ્પી જેવી સુશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પણ હતી. ઈશ્વરમાં પૂરી શ્રદ્ધા બધા આયો ધરાવતા હતા. લોકો સુખ્યત્વે ગામડાંઓમાં જ વસતા. એ વેળા આયો કોઈ પણ ધંધો કરતાં ન્હાનમ અનુભવતા નહોતા. પુરોહિત શુદ્ધમં કરાવતો. રાજ્યના તમામ ઉમર લાંબક વિશ કે

લોકોની સમિતિ મળતી. તેની પરિષદ કે બેઠક રાજને અને કારભાર કરવા સમાને ચૂંટતી. જુગાર કે ચરતો ખેલવાની બંધી નહોતી. વૈદિક આયોમાં સોમ અને મુર પશુ પીવાતો નૃત્ય, સંગીત વગેરે લલિત કળાઓમાં પણ સારો વિકાસ સાધ્યો હતો. સુરદાંઓને દાટવામાં અથવા બાળવામાં આવતાં. એ વેળાની આયોની સંસ્કૃતિ અન્ય દેશો કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારની હતી સર્વે સોમરસ પીતાં, વર્ણાશ્રમ બાંધવાની ચરચાત થઈ હતી. રાજો અને શત્રુઓથી બચવા માટે દેવોને પ્રસન્ન કરવા પ્રાર્થનાઓ કરતા હતા. નાટકો પણ રૂગ્વેદમાં મળે છે. સત્ય બોલવું, સંયમ પાળવો, શત્રુ પ્રત્યે ઉદારતા દેખાડવી સંપાને રહેવું એ સર્વે સદ્ગુણો આયો ધરાવતા હતા. મૂર્તિપૂજા નહોતી. તિથ્યાત્રા, રૂપિઓના આશ્રમે, પવિત્ર નદીઓ તરફ કરાતી હતી. દિમાસય પર્વતને તપોભૂમિ તરીકે સ્વીકારાયો હતો. પરંતુ વેદોમાં એ પર્વત વિષે બહુ ઉલ્લેખો મળતા નથી. આયો દક્ષિણમાં ઉત્તરો નહોતા.

આ પછી જાણજી અને સૂત્ર કાળ આવ્યો. લોકો યજ્ઞ યાગાદિ વિશેષ પ્રમાણમાં કરવા માંડ્યા હતાં. રાજ્યોની રથાપના થઈ હતી પરંતુ મોટાં રાજ્યોના સામ્રાજ્યો નહોતાં. રાજ્યો યજ્ઞયાત્રિક કરતાં હતાં. રૂપિઓ યજ્ઞો કરાવતાં. યજ્ઞ પ્રસંગે અનેક વાતો અને પ્રાચિન કથાઓના સંવાદો થતાં વર્ણાશ્રમ ધર્મના પાકા પાયા રચાયાં હતાં. સૌ સૌના ધર્મો પણ નક્કી થયા હતા. સ્મૃતિઓ રચાવા માંડી હતી. સમાજના કાયદા રૂપિઓએ બાંધ્યા હતા. અનાયોને આયો બનાવવાનું કામ લગભગ પૂરું થયું હતું. પરદેશો સાથે સંબંધ વધુ ગાઢ થયો હતો. સ્ત્રીઓએ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રાખી હતી. જનપદો કરતાં શહેરોનું મહત્વ વધવા માંડ્યું હતું. આયો શરૂઆતમાં પશુપાલકો હતાં તે હવે ખેતી કરતા હતા. વહાણવટ પણ ખીલ્યું હતું. સ્ત્રીઓને દરજ્જો પુરોધો નીચે હોવાના ગળે અસ્થિત્વમાં આવતા હતા. વિદ્વાનો વિકાસ થતો હતો. પરંતુ હજી એને લિપિમય કરવાની પ્રવૃત્તિ

મંદ હતી. લસિતકલાઓ વધારે વિકાસ પામી હતી. વેદોના સમયનું આયોજનું સાદું જીવન અને સંસ્કૃતિ વધારે ભપકાદાર થતાં હતાં. રૂપિઓની મદદથી રાજાઓ શાસન કરતા હતા.

આ પછી પુરાણોનો અને પાછળની સ્મૃતિઓનો સમય આવ્યો. પુરાણોમાં આયોના જીવનના અતિ પ્રાચીન અંશોથી તે ઠેક ઈસવી મોડી સડી સુધીની સંસ્કૃતિનો યંત્ર મેળો વર્ણવ્યો છે. યજ્ઞોના સમયે યજ્ઞ સંવાદોના પાયા ઉપર પાછળની બીજી બીજી કથાઓ ભેડી પુરાણોની ઈમારત રચાઈ છે. પુરાણોની સંસ્કૃતિ વધારે ભપકાદાર અને સાદાઈ સુધી ભોગાવિકાસ તરફ દળતો જાય છે. પરદેશો સાથે સંબંધ વધ્યો છે. ઝહેરો પણ વધારે પ્રમાણમાં અસ્તિત્વમાં આવે છે. યજ્ઞપાઠાદિકનું પ્રાગલ્ભ્ય હજી છે. મૂર્તિપૂજા અદ્યોગે દાખલ થઈ છે. વ્રતો, નિમમ્નો, જપ, જપાદિ દાખલ થયાં છે. લોકો હવે શીવેમાં વધારે પડેરા તરફ વળ્યાં. સ્થાપત્ય સંગીત, ચિત્રકળા, કાવ્યો અને લોકો ઉપર હારીમરી તરફ લોકોનો ભાવ વધ્યો. હવે સાદા શુદ્ધ, સાત્ત્વિક જીવનને બદલે ભપકાદાર, કૃત્રિમ, દંભી અને ખટ-પટોથી ભરેલ જીવન શરૂ થયું. આયો દક્ષિણ તરફ આગળ વધ્યાં. સંજ્ઞાદિ અને સાતપુડાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન થયું. લોકો વધારે હોંશિયાર થયાં. એમના માટે વધારે કાપડા કરવાની આવશ્યકતા થઈ.

હજી ભારત વર્ષમાં નાના નાના રાજ્યો જ હતા. સામ્રાજ્ય ભાવના નહોતી. રામચંદ્ર, પાંડવો વિગેરે સુવંશના અને ચંદ્રવંશના અને નાના નાના રાજ્યો હતા. કોઈ રામ કે અર્જુન નેવાં બળવાન રાજાઓ અવરોધ યજ્ઞ કરીને નાના નાના રાજ્યોને જીતી લેતાં, પરંતુ મોટાં સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો લોભ નહોતો. પ્રજા ઉપર વધારે કરો નહોતા. પરદેશો સાથે સંબંધ વધતો હતો. સંસ્કૃતિ કળા કૌશલ્ય, વિદ્યા, વિચાર, તત્ત્વજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, ઉદ્યોગો અને ઉચ્ચ જીવન માટે ભારતવર્ષે જન્મત-ભરમાં આ સમયે ઉચ્ચ સ્થિતિ મેળવી હતી. પ્રજા ઉપર કરોનો ભોળો દળવો હતો. રાજાઓ રૂપિઓની સલાહ સુજન ધર્મ રાજ્ય ચલાવતા હતા.

દક્ષિણે સિવાય થોડાં બીજા વર્ણોના રાજ્યો પણ ભારતમાં હતા. લોકોમાં સાદાઈ અને સાત્ત્વિક જીવન હજી સાધારણ રીતે ચાલુ હતા. ને કે એમાં નબળાઈ અને ઓટ આવતા જણાતા હતા.

જુના પુરાણસુખ પછી શુદ્ધ અને મહાવીરનો સમય આવ્યો. ભારત વર્ષમાં યજ્ઞ પાગાદિકોનો પ્રચાર વધી ગયો હતો. વર્ણોશ્રમના રથાને અનેક ગાતિઓએ રથાન લીધું હતું. ધર્મને દંભ વધ્યો હતો. લોકોના ઉપર અધ્યક્ષ, ધાર્મિક દંભો, ધાર્મિક ક્રિયાઓનું નાકું, આ સર્વે મજબુત બન્યા હતા તપ, વૈરાગ્ય, વિવેકદિષ્ટ ખૂબ થઈ ગયા હતા. બ્રાહ્મણો અને એમની બનાવેલી પ્રથાઓ ધર્મને નામે ભારત વર્ષમાં લોકોનાં મનમાં તોડની પેટે લટકતી હતી. શુદ્ધ અને મહાવીરે આ સર્વે લોકોની અવનતિ ભેઠ. એમણે લોકોની શારીરિક માનસિક શુદ્ધિ માટે નવા ધર્મોના પ્રકાશ ફેલાવ્યો. લોકોની જ ભાષામાં ઉપદેશ આપવા માંડ્યો. અત્યાર સુધી સંસ્કૃત ભાષા એકલો જ શિક્ષણ, યજ્ઞરચના માટે વપરાતી હતી. શુદ્ધ અને મહાવીરે પ્રાકૃત ભાષાઓને સાદિત્યમાં દાખલ કરી દેશમાં અર્ધિસાને ખૂબ પ્રચાર સાથે અપનાવી.

શુદ્ધગતક અને જૈનકથાઓની જગ્યા છે કે લોકો સાધારણ રીતે સુખી હતા. પરદેશીઓનાં આક્રમણો આવ્યા નહોતાં. રાજાઓ પરસ્પર લડતા હતા. દિ દેમાં આ સમયે લીમ્ચીઓનાં અને બોમ્બ પ્રાન્તસત્તાક રાજ્યો પણ ચાલતાં હતાં. લોકોમાં શિક્ષણ વિદ્યા, કળા, ઉદ્યોગોનો ચારો વિકાસ થયો હતો. ચીન, મલયદ્વિપ, સ્વેતદ્વિપ, ધર્મદ્વિપ સુધી દિંદી વડાણો જતાં હતાં. પ્રાસાદો ચેલો, ઉપરનો, સભામંડપો જનતા હતાં. કાચી, આવરતી, મથુરા, પાટલીપુત્ર વગેરે ઝહેરો સારી દાહતમાં હતાં. શુદ્ધમાં તીર કાષમાં તો ઉપયોગ થઈ ગયો. તલવાર ભાષા, ગદ્ય, વિગેરે વપરાતા હતા. જુના કૃષિ-જીવનના રથાને સાધુ, સંન્યાસી અને બ્રાહ્મણો તિરાજતા હતા શુદ્ધ અને મહાવીરે જનને ગાતિઓને તોડવાનો પ્રયાસ ચાલુ કરી દેતાં જતાં ગાતિઓનું અગ્ર ખૂબ હતું. હવે દક્ષિણમાં

પણ આર્યોના ફેલાવો થયો હતો. રાજ્યોને હવે ઋષિઓની દેખરેખ નહિ હોવાથી તેઓ સ્વચ્છંદી અને સ્વેચ્છાચારી બનતા જતા હતા. રાજ્યકર્તામાં કુટિલતા અને મુત્સદ્ગોરી દાખલ થયાં હતાં. હજી રાજ્યોમાં સામ્રાજ્ય બાવના સંપૂર્ણ રીતે આવી નહોતી. ઋષિઓ પોતાની સ્વતંત્રતા જાળવી રહી હતી, પણ પુરાણ સમયથી જ બહુ ઋષિ કરવાની રીત ચાલુ થઈ હતી. પુરાણો નિયોગની રીત બંધ પડી હતી, પરંતુ સમાજ અને રીતબિંદુમાં શિથિલતા તથા મોજશોખ દાખલ થયાં હતાં.

આ પછી મૌર્યવંશનું હિંદમાં મોટું સામ્રાજ્ય સ્થપાયું. પાટલીપુત્ર હિંદની રાજધાની બન્યું. સિકંદરનું આક્રમણ મૌર્યોના સમયમાં જ આવ્યું. આથી ગ્રીકયવનો સાથે હિંદના આર્યોને સંપર્ક થયો, અને ગ્રીક સંસ્કૃતિ સાથે હિંદુ સંસ્કૃતિનું મિશ્રણ થયું. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે યવનો સાથે વિવાહલિંગ સંબંધો બાંધ્યા અને હિંદમાં વસવાટ કરીને રહેલા એ ગ્રીકો પાછળથી હિંદુઓ સાથે મિશ્ર થઈ એઓ હિંદીઓ બની ગયા. ઇરાનના સમ્રાટ અને ઍસિટી-આની રાણી રોમીરામિસે હિંદ ઉપર સ્વામીઓ કરી હતી. એમાંના જે લોકો હિંદમાં રહી વસ્યા હતા તે હિંદુ બની ગયાં. અશોક મૌર્ય મહાન સમ્રાટ થઈ ગયો છે. અશોકના રમરણો અને કીર્તિસ્તંભોમાં એની દયા, લોકહિતની લાગણી, ઉદારતા અને લોકસેવાના પુષ્કળ કાર્યોની નોંધ છે. અશોકે પરદેશના રાજ્યો સાથે મૈત્રિ બાંધી એ સૌથી શ્રેષ્ઠ સમ્રાટ થઈ ગયો છે. મૌર્યના સમયે હિંદની સંસ્કૃતિ અને કીર્તિ ઉચ્ચ હતા. કોટિલ્લ અથવા ચાણક્યે મૌર્ય સમયની રાજ અને પ્રજાની સંસ્કૃતિની યશ ગાથાનું પુસ્તક 'કોટિલ્લનું અર્થ-શાસ્ત્ર લખ્યું છે. ચિત્રકામ, સ્થાપત્ય, ધાતુઓના ઉપયોગ, સુલકળા, વેપાર, હુન્નર ઉદ્યોગ અને તત્ત્વજ્ઞાનમાં હિંદુ સ્થાન સર્વશ્રેષ્ઠ હતું. પાણિનિ, કાત્યાયન વગેરે વ્યાકરણકારો મૌર્ય સમયમાં હતા. એ વખતે તક્ષશિલાનું વિદ્યાપીઠ ખૂબ ઉન્નતિ ભોગવતું હતું.

મૌર્યોએ હિંદને એક સામ્રાજ્ય બનાવ્યું. નાના

નાના રાજ્યો ધટી ગયાં. મૌર્ય સત્તા આખા ભારતવર્ષમાં એકચક્રે સ્થાપાઈ. બૌદ્ધ અને જૈનધર્મ ખૂબ વિકાસ પામ્યાં હતા અને શક જતનના લોકોને હિંદુ સંસ્કૃતિમાં સમાવી દીધા. મૌર્યો પછી ફરી વર્ણશ્રમધર્મ, સંસ્કૃત ભાષા અને યજ્ઞાદિકોને ફરી દાખલ થયાં. શૃંગ, કાણ્વ, શાતવાહનો વિગેરે રાજવંશોએ હિંદુ સંસ્કૃતિને સમયભ્રમણ બનાવી સ્વીકારી લીધી. આંધ્રિ રાજ્યો ઈ. સ. પૂર્વે ૪૨૦ થી ૨૨૫ માં રાજ્ય કરતા હતા. આંધ્રિ રાજ્ય શાસિવાહને શકોને હરાવ્યા તેથી એનો શક ઈ. સ. ૭૮ માં ત્યાહુ થયો છે. ભાષ કવિ એ સમયમાં થઈ ગયો છે. વિષ્ણુ અને શંકરની પૂજા આ ખુબ મહત્વ પામી હતી. આ આંધ્રિ રાજ્યોએ બૌદ્ધ અને જૈનોને ખુબ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. તે જમાનામાં નાશિક, પૂના પાસે કારલા અને ભાજની સુંદર બૌદ્ધ ગુફાઓ તૈયાર થઈ હતી. એમના વખતમાં સોપારા, કંથ્યાથુ, બર્ય, ખંભાત, ચૌલ વગેરે બંદરો હતાં. પરદેશ સાથે સારો વેપાર ચાલતો. ઈ. સ. ની શરૂઆતના સૈકાઓમાં યવનો, કુશાનો, ક્ષત્ર્યો અને માર્ગ ક્ષત્ર્યો હિંદમાં રાજ્યો સ્થાપી ગયા હતા. ગ્રીક રાજ્યોની સત્તા પણ હિંદમાં સ્થપાઈ હતી. કુશાન વંશમાં કનિષ્ક મોટો રાજા થઈ ગયો છે. પંજાબથી તે કાશી સુધી અને કચ્છ મુરાર્ટ સુધી તેનો અમલ હતો. તે બુદ્ધ ધર્મી હતો. એણે પરદેશી સંસ્કૃતિનો હિંદી સંસ્કૃતિ સાથે મુજેળ સાધ્યો. અનેક સ્તુપો એણે બનાવ્યાં. એના પછી ક્ષત્ર્યોએ મદારાષ્ટ્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને માળવામાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં હતાં. એમાં રૂદ્રામન મોટો રાજા થઈ ગયો છે. જુનાગઢ પાસે સુદર્શન સોમવર એણે સમરાજ્ય હતું.

ક્ષત્ર્યો પછી બારસીય વંશની સત્તા સમગ્ર હિંદ પર ફરી વળી. તેમણે કુશાન લોકોની સત્તા તોડી પાડી. એમણે આર્યોના રિવાજ મુજબ મોટા યજ્ઞ કર્યો. આથી તેઓ આર્ય સંસ્કૃતિના રાધકો તરીકે પ્રખ્યાત થયા. એમના સમયમાં વ્યાઘ્રણેનિ સાર્વ સન્માન રાજ્ય તરફથી મળતું તેમજ એજ સમયમાં સંસ્કૃત ભાષાને પણ સારું ઉત્તેજન મળ્યું.

ભારતૈવ રાજ્યએ ધીમે ધીમે નબળા પડતા ગયા. એમના પછી બાકાતક બંધના રાજ્યએએ પોતાની સત્તા જમાવી, તેમનું મૂળ વતન છુદેલ-ખંડ હતું. એમના એક દક્ષિણના નામના પ્રધાને અન્નદાની ભોજની શુદ્ધ તૈયાર કરાવી. બાકાતક રાજ્યોની સત્તા ઈ. સ ના છઠ્ઠા સૈકા સુધી રહી.

બાકાતક રાજ્યોની સત્તા ગુપ્તવંશના રાજ્ય-એએ તોડી પાડી અને પોતાનું વિરાજ સામ્રાજ્ય ભારતવર્ષમાં સ્થાપ્યું. આ ગુપ્ત સત્તાની સ્થાપના ચંદ્રગુપ્તે કરી એના પછી એના પુત્ર સમુદ્રગુપ્તે ગુપ્ત મહારાજ્યને ચક્રવર્તી બનાવ્યું. આ સમુદ્રગુપ્ત સંખીત, નૃત્ય વગેરે લક્ષિતગણ્યોમાં પ્રવીણ હતા. વળી તે કવિ પણ હતા. એણે સંસ્કૃત ભાષાને ખૂબ જ ઉત્તેજન આપ્યું. સમુદ્રગુપ્તના અવસાન પછી એના બે પુત્રોમાંથી મોટા ચંદ્રગુપ્ત બાપની ગાદી પર બેઠો. એના સમયમાં કુશાન શેકોએ કરેલું મોટું જંડ એણે સમાપ્ત્યું. આ રાજ્ય ખૂબ જ શોકપ્રિય બન્યો એટલે શેકોએ એમને 'વિક્રમાક' 'વિક્રમાદિત્ય', 'સિદ્ધ વિક્રમ', 'અગિત વિક્રમ' વગેરે નામે આપ્યાં. તેનું અવસાન ઈ. સ. ૪૬૮ માં થયું. એના મરણ પછી તેના પુત્ર કુમારગુપ્તે થોડા સમય સુધી ભારતવર્ષનું રાજ્ય ભોગવ્યું. એણે એક મોટો અન્વમેધ યજ્ઞ કર્યો હતો. કુમારગુપ્તના મરણ પછી તેનો પુત્ર સ્કંદગુપ્ત થયો. એણે રાજ્યની વૃદ્ધિ કરી અન્ય પ્રદેશો પર પોતાની રાજ્યસત્તા જમાવી. ગુપ્ત સત્તા દરમ્યાન ભારતની આગાદી પારાકાષ્ટ્યે પડેલી હતી. એક ગુપ્ત રાજ્યે નાલંદના વિદ્યાપીઠ મટિ ૪૦૦ ફૂટ ઊંચું મંદિર બંધાવ્યું હતું. ઈ. સ. ૫૨૮ માં માળવાનો રાજા તથા ગુપ્ત રાજ્યે બેળા થઈ મિદિરથલ નામના જગસાન રાજ્યને દરાવ્યો આ પછી ધીમે ધીમે તેમની સત્તા નબળા પડતી ગઈ. ગુપ્તવંશમાં સંસ્કૃત સાહિત્યનો સારો વિકાસ થયો હતો. મહાકવિ કાળીદાસે 'યજુર્વેદ', 'વિક્રમેવંશી', 'માલવિકાગ્નિમિત્ર', 'કુમાર સંભવ', 'રઘુવંશ', 'મેઘદૂત', 'ઋગ્વેદ સંહાર', વગેરે જાત સાહિત્યની અમૂલ્ય રૂનીઓ ગણાવે

અથો અરસામાં લખાયા હતા. 'મૃચ્છકટિક', 'સુદારાક્ષસ' વગેરે અથો પણ આ સમય દરમિયાન જ લખાયા હતા આમ ગુપ્ત વંશનું રચાન દિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ખુબ મદતરતું છે.

ગુપ્તવંશના સમયમાં ચીની મુસાફર ફાહિયાન દિંદ આપ્યો. તેણે પોતાની નોંધમાં ગુપ્ત સમયની સંસ્કૃતિ વર્ણવતાં લખ્યું છે કે આ સમયમાં બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મનું ખુબ જ જોર હતું. ગુપ્તવંશી રાજ્યો વિષ્ણુને પૂજતા. મૌર્ય સમયની શ્રાવસ્તી અને કપિલવસ્તુ નગરીઓ એ વેળા વેરાન થઈ ગઈ હતી. જ્યારે પાટલીપુત્ર ખુબ જ ધનાઢ્ય અને આદર્શ નગર હતું. આ સમયે વેપાર રોજગાર પરદેશો સાથે ધમધેકાર ચાલતો વધુનંતર લગ્નો પુષ્કળ થતાં હોઈ ગાંઠ વ્યવહાર સિધ્ધિ હતા. આ અરસામાં ઈશ્વોરાની શુદ્ધાઓ, ટીનાલંદની વિદ્યાપીઠ, અન્નદાની શુદ્ધાઓ વગેરે જગપ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યો બંધાયાં હતાં.

ગુપ્તવંશમાં મધ્ય એશિયાના મૂળ વતની હજુ શેકોએ ભારત વર્ષ ઉપર મોટાં મોટાં આક્રમણ કર્યાં હતા. પરંતુ ગુપ્ત રાજ્યએએ એમને દરાવ્યા હતા. આમ છતાં કેટલાક હજુ દિંદમાં વસ્યા હતા, અને એમાના એક હજુ ૫૦૦માં માલવામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. ધીમે ધીમે હજુ શેકોની સત્તા વધતી ચાલી. પરંતુ દર્પવર્ધન નામના એક આર્ચ રાજ્યે આ હજુઓનો સત્તા તોડી પાડી, અને ધીમે ધીમે તેઓ દિંદુઓ સાથે મળી ગયા.

હજુને દરાવતાર દર્પ રાજ ઈ. સ. ૬૦૪ માં ગાદીએ આવ્યો. ધીમે ધીમે એણે જંજાળ, ગિદાર, નેપાળ, માળવા, ગુજરાત, કાશિયાવાડ, અયોધ્યા, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે ભારતના પ્રદેશો પર પોતાનું સામ્રાજ્ય જમાવ્યું. દર્પ રાજ્ય શેખોને આશ્વપદાતા હતા એટલું જ નહિ પરંતુ તે પોતે પણ મોટો કવિ હતા. એણે 'નાગાર્નવ', 'રતનાવલી', 'પ્રિયદર્શિના' વગેરે નાટકો લખ્યાં. આ નાટકો સંસ્કૃત સાહિત્યની અમૂલ્ય રૂનીઓની દરોગમાં બેસી શકે એવી ઉચ્ચ પ્રકારની છે. આ નાટકોનું અનેક ભાષાઓમાં ભાષાંતર થયું છે.

અક્ષકારના અખૂટ બંડાર સમા આ અંચ 'કાદંબરી' નો રચયિતા બાલુભટ્ટ પણ આ રાજના સમયમાં જ થઈ ગયો. બાલુભટ્ટની 'કાદંબરી' પણ જગત સાહિત્યમાં એક ઉત્કૃષ્ટ કૃતિ તરીકે સન્માન પામે છે. આ કવિએ હર્ષના જીવનચરિત્રનો 'હર્ષચરિત' નામનો અંચ પણ લખ્યો. એમની આ કૃતિઓ પરથી એ વેળાનું સામાજિક અને રાજકીય બંધારણનો ખ્યાલ આવી શકે.

હર્ષના સમયથી ભારતમાં એક નવિન સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો હતો. પરિણામે ભારતમાં એક નવો જ સંસ્કૃતિયુગ શરૂ થયો હતો. શ્રી હર્ષના સમયમાં ભારતની સંસ્કૃતિ જગતના અન્ય દેશો કરતાં ઉત્તમ હતી. ચીની મુસાફર હ્યુએનસંગ પણ આજ અરસામાં હિંદમાં આવ્યો હતો. એણે ભાગત વર્ષની તે વેળા પરિસ્થિતિની નોંધ લીધી છે. એ બૌદ્ધ ધર્મનો વિશેષ અભ્યાસ કરવા હિંદમાં આવ્યો હતો. તે લગભગ ૧૬ વર્ષ હિંદમાં રહ્યો હતો. તેણે નાલંદામાં અભ્યાસ કર્યો અને હર્ષરાજ સાથે મિત્રી બાંધી તે પોતાની સાથે બૌદ્ધ ધર્મના અમુલ્ય ગ્રંથો, કેટલીક પ્રતિમાઓ વગેરે ચીનમાં લઈ ગયો.

આર્થ રાજ્યોમાં ચક્રવર્તી રાજ તરીકે હર્ષ-વર્ધન છેલ્લો હતો. તેના અવસાન પછી સિધદેશ આરબોના હાથમાં ગયો. અને આમ ભારતવર્ષના અખંડ સામ્રાજ્યનું ખંડન થયું. હર્ષરાજ પછી એના જેવો કોઈ ચક્રવર્તી રાજ હિંદમાં થયો નહિ, પરિણામે આર્થસામ્રાજ્ય નાના નાના વિભાગોમાં વહેંચાઈ ગયું.

હર્ષના અવસાન પછીની હિંદની પરિસ્થિતિ રાજકીય રીતે ખુબ જ નબળી બની. બૌદ્ધ ધર્મ પણ આ સમયમાં ખુબજ નબળો બન્યો, અને કુમારિલ ભટ્ટ અને શંકરાચાર્યે આર્થ-સામ્રાજ્યને નવો ઓપ આપ્યો. વૈદિક સંસ્કૃતિને નવું રૂપ અપાયું, અને ધીમે ધીમે પ્રાજ્ઞ બૌદ્ધધર્મ છોડીને વૈષ્ણવ, શૈવ કે વામસાગર્માં પંથ તરફ વળ્યા. હર્ષ પછી આર્થસામ્રાજ્યમાંથી કાશ્મિર, વલ્લભિપુર, માગધા, કનોજ, વગેરે નાના નાના સ્વતંત્ર રાજ્યો

રચાયાં. કનોજમાં સાતમા સૈકામાં વાક્પતિ અને બવશૂતિ નામના બે મોટા વિદ્વાનો થઈ ગયા. બવશૂતિએ 'મહાવીરચરિત', 'ઉત્તરરામચરિત્ર' અને 'માલતીમાધવ' નામના ત્રણ સંસ્કૃત નાટકો લખ્યાં. વાક્પતિરાજે 'ગૌડવધ' નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય લખ્યું.

હર્ષ પછીના આર્થરાજ્યો નબળા હતા. એમનામાં પરસ્પર ઘેરના બીજા રાષ્ટ્રોના હતાં એટલાં મહાન સામ્રાજ્ય ન રચાપતાં તેઓ પોતાના પ્રદેશ પુરતા જ રાજ્ય કરતા હતા. એ વેળા ગુજરાતના સોલંકીઓ, કનોજના પ્રતિહાર રાજ્યો, મેવાડના સિસોદિયા, અજમેરના ચૌહાણો વગેરેએ પોતાનાં રાજ્યો જમાવ્યાં હતાં. બારમી સદીમાં જ્યદેવ કવિએ 'ગીતગોવિંદ' નામનો અંચ લખ્યો. એમાં કૃષ્ણ અને ગોપીઓ વચ્ચેના શૃંગારિક ગીતો એણે લખ્યાં છે.

ઈ. સ. ના આઠમા સૈકાથી તેરમા સૈકા સુધીના સમયમાં આપણા દેશમાં નવો સમાજ અને નવી સંસ્કૃતિ રચાઈ ચૂક્યાં હતાં. એ વેળા બૌદ્ધધર્મ લગભગ નષ્ટ થયો હતો. હિંદુઓ શીવ અને વિષ્ણુની પૂજા કરતા. દેશની આર્થિક રિયતિ સારી હતી. એ સમય દરમિયાન હિંદમાં આવેલા આર્ય મુસાફરો હિંદુઓનાં પ્રામાણિક, સાહસિક અને ધાર્મિક જીવનની પ્રશંસા કરી ગયા છે. આ સમય દરમિયાન આપણા દેશમાં સિંધ સિવાય બીજા પ્રદેશોમાં પરદેશીઓનું રાજ્ય નહોતું. આ સમયમાં જ આર્થ સંસ્કૃતિ, હિંદુ સંસ્કૃતિ બની ગઈ હતી. આ સમયમાં 'રામાનુજચાર્ય', 'માધ્વાચાર્ય', 'ચિત્તન્ય', 'વલ્લભાચાર્ય', વગેરે ધર્મચાર્યોએ હિંદુધર્મનો સારો ફેલાવો કર્યો હતો.

૧૮૮૦ થી ૧૪૨૦ માં કબીરે હિંદુ-મુસ્લીમની એકમતા સ્થાપનાર નવો પંથ શરૂ કર્યો. એમણે સુદર સાહિત્ય રચ્યું છે. ગુરૂ નાનક પણ એવા જ સિદ્ધાંતો એજ સમયે પ્રચલિત કરી ગયા. જૂનોએ પણ આ સમયે સંસ્કૃત ભાષામાં અને પ્રાકૃત ભાષામાં સાદું સાહિત્ય રચ્યું છે. ગાયત્રિ હિંદુ સંસ્કૃતિનો આ સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ છે. આ પછી મુસ્લીમ અને બ્રિટિશ સમયના હિંદી સંસ્કૃતિના ઇતિહાસ આપીશું.

વાંચવાની ઝડપ

વાંચવામાં તમારી ઝડપ કેટલી છે એ તમારે જાણવું છે ? ત્યારે એક કામ કરો. પેન્સિલ ને ધડાચાળ લઈને એસો. જેવો આ પેરેબ્રાફ પૂરો કરો કે તરત જ વખત નોંધવો અને પછી તમે તમારી પોતાની ઝડપે વાંચે જાઓ અને વાંચી રહ્યા પછી આ લેખને અંતે આપેલા સવાલોના જવાબ આપવો એટલે તમારી સમજ શક્તિનું માપ નીકળશે. હો તૈયાર ?

‘ સરસ અને ઝડપથી શી રીતે વાંચવું એનો લેખક નોર્મન લૂઈએ કહ્યું છે કે “ ધીરે વાંચનારાઓનું વાંચન કંઠાળ હોય છે. જે માથુસ ઝડપથી વિચારી શકતા હોય, જેની આંખો સારી હોય, શબ્દ બંડોળ જેની પાસે ખૂબ હોય તથા જેની પાસે માહિતીનો ખજાનો હોય એ માથુસ જ ઝડપથી વાંચી શકે છે. મધી મથાને ધીમું વાંચનાર કરતાં દશ ગણી ઝડપે જે લોકો વાંચે છે તે પેલા કરતાં ઘણું વધારે ગ્રહણ કરી શકે છે. ’

આ માથુસ, એટલે કે લૂઈ, ન્યૂયોર્કની એક કોલેજમાં મોટી હિંમરના માથુસોને ખરી રીતે વાંચતાં શીખવે છે, એ એમ કહે છે કે વાંચવાની કળા સૌથી મહત્ત્વની છે અને ભાગ્યે જ આપણે એને હસ્તગત કરીએ છીએ. એવું એક પણ કામ નહીં હોય જેમાં વાંચવાની જરૂર નહીં પડતી હોય. અહીં મોટી હિંમરના અમેરિકનોમાંથી ૪ ટકાને તો વાંચતાં જ નથી આવડતું અને સાઠ ટકા સારી રીતે વાંચી જાણતા નથી.

લાખો માથુસો હાસ્યરસ સિવાયનું જીવું સાહિત્ય વાંચતાં જ નથી. એ લોકો પોતાની વાંચવાની ટેવ સુધારે તો ચોપાનીઆં અને પ્રસ્તકોમાં પણ એમને એટલી જ મજા પડે. એમાંથી પણ એ લોકોને તાત્કાલી મળે. જે બાળક બરાબર ઠીક

વાંચી શકે તો નથી. એવું દૃઢ નિશાળમાં પણ નહીં ચાલે. ધણા ખરાં યુનેવર્સિટી ઇન્ટિલેક્ટુઅલ તો નિશાળમાં એ લોકોની કારકિર્દી સારી નહીં હોય. વારંવાર નાપાસ જ થયા હશે. એની શરૂઆત વાંચવાની બાજતમાં એમને પડતી મુશ્કેલીથી થઈ હશે.

વાંચન સુધારવું હોય તો એના પ્રયત્નમાં કસરત ખૂબ જ અગત્યની વસ્તુ છે. અહીં કસરત એટલે દંડ બેઠક કે અપાડે જવાની વાત નથી. કસરત એટલે શ્રદ્ધાથી સમજપૂર્વક એક જાતનો મહાવરો પાડવો તે. રાજ થોડો વખત જરાક જરાક જલદી વાંચવો અને એક જ નજરમાં ઘણું વધારે જોવાનો પ્રયાસ કરવો. હાપેક્કી લીટી પર તમારી નજર દોડતી હોય તે વખતે એ કંઈ જ જોઈ શકતી નથી. વચ્ચે વચ્ચે એ નજર અટકે છે ત્યારે જ તમને લાગે છે કે તમે વાંચ્યા છો. એટલે તમારી નજરનો વિસ્તાર જેમ મોટો તેમ એકી વખતે ધણા શબ્દો એમાં સમાઈ શકશે અને તેમ તેમ વધારે ને વધારે ઝડપથી વાંચી શકશો. સારો વાંચનાર એક સાધારણ હાપેક્કી લીટી વાંચતાં વચ્ચે બેત્રણ ઠેકાણે જ અટક્યો હશે જ્યારે અણધાર, કંઠાળ વાંચનાર શબ્દો શબ્દો અટકશે. અને ખૂબ જ કુશળ વાંચનાર એક નજર ફેંકતાં જ આખી લાઇન વાંચી લેશે એટલે ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ નજર ખસેડ્યા વગર જ હાપેક્કી કોલમ વાંચી નાંખશે. થીએડોર રૂઝવેલ્ટને આ રીતે જ પ્રતિષ્ઠા મળેલી. એકી નજરમાં જ આખું પાત્ર વાંચી નાંખતો. કોઈ આ વાત માનશે નહીં. પણ એ ખરેખર ખૂબ ઝડપથી વાંચી શકતો. કેમકે વાંચતાં વાંચતાં મહત્ત્વના ચાવીરૂપ શબ્દો પકડી લઈને વસ્તુનું સત્ત્વ કેવી રીતે સમજી જવું તે એ જાણતો હતો.

ન્યૂ યૉર્ક વિદ્યાપીઠમાં એક 'રીડીંગ ક્લિનિક' છે એના ઉપરી ડૉક્ટર રેક્ષા એસ. સેન્ટરના મત મુજબ વાંચવામાં મુખ્ય શ્રુત શું થાય છે, કે એકી વખતે માણસ એક જ શબ્દ વાંચીને તેને વળી પાછો વાંચે છે. જે લોકો બહુ જ ધીરે વાંચે છે તે લોકો એકેએક શબ્દનો કયાં તો મોટેથી કે મનમાં ઉચ્ચાર કરે છે. તમારી બાળ્યતમાં એમ બને છે કે નહીં એ શોધી કાઢવું હોય તો વાંચતી વખતે તમારા હોઠ પર ધીમેથી આંગળી મૂકજો. હોઠ ન હાલતા હોય તો પછી ગળાના કાકડા પર આંગળી મૂકજો. એ કાકડા ને સહેજ પશુ ધ્રુજતા લાગે તો જાણીએ કે તમે પણ શબ્દ શબ્દને મનમાં બોલો છો. એમ કરતાં અટકવા માટે એક રસ્તો એ છે કે સરળતાથી વંચાય એવું લખાણ અડપથી વાંચવા પ્રયાસ કરો જેથી ઉચ્ચાર કરવાને સમય જ ન રહે. અને ખાસ અગત્યની વાત એ છે કે લેખક જે કહેવા માંગે છે એના પર મગજને બરાબર કેન્દ્રિત કરો. ધીમે વાંચતાં અટકી જવાને આ પણ એક સારો ઉપાય છે. આપણું મન અને આપણી કલ્પના, આપણે જે વાંચતા હોઈએ એનો કળાએ લઈ ખેસે છે ત્યારે આપણું વાંચન પણ ધણું વેગીલું અને સરસ હોય છે.

તમારી શબ્દ સમૃદ્ધિ કંગાળ હશે તો અડપથી વાંચવામાં તમને આડખીલી જ ઊભી થશે એમ બધા જ વાંચનનિષ્ણુઓ કહે છે. પણ તેથી એકેએક નવો શબ્દ, શબ્દકોશમાં જોવાની જરૂર નથી. વાંચ્યે રાખો. કંઈ નહીં તો ય પેરેગ્રાફ તો પૂરો કરો જ. કેટલીક વખત નવો શબ્દ આસપાસના સંબંધથી જ સમજાઈ જશે. એમ ન સમજાય તો ડિક્શનરીમાં જોતાં પહેલાં જરા વિચાર કરવાથી પણ સહેજ સ્પષ્ટ થશે. શબ્દ શબ્દ ડિક્શનરીમાં જોવાથી શબ્દ-બડોળ વધતું નથી. તમારું વાંચન વિશાળ બનાવો, વાંચતાં વાંચતાં ચોક્કસ રહો, અને જિજ્ઞાસુ રહો તો તમારો શબ્દ સમૃદ્ધિ વધશે. નોર્મન લૂઈ એમ કહે છે. એ માણસ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જાહારવું વાંચવા માટે જે પુસ્તકો

સૂચવે છે એ ધીરે વાંચનારાઓને તો ખાર જ પડે. કેમ કે એ તો ઈતિહાસ, જીવનચરિત્ર, માનસશાસ્ત્ર, શરીરશાસ્ત્ર, ગણિત, સમાજશાસ્ત્ર, એવા એવા વિષયનાં પુસ્તકો જ સૂચવે છે. એ તો એમ પણ કહે છે કે મારા વિદ્યાર્થીઓ બહુકથાઓ અને છોકરા છોકરીની વાત વાંચશે તોય કંઈ વધી નથી. એને લઈને એ લોકોની અડપ વધશે. ધીરે વાંચનારાઓની એક મુશ્કેલી એ છે કે એ લોકો પાસે માહિતી બહુ જૂજ હોય છે. કેમ કે વાંચનનો આનંદ એ લોકોએ માણ્યો નથી હોતો. કેટલાકે તો નિશાળ પછી ચોપડી જ નહીં ઉધારી હોય. એટલે બીજા લોકો જે વીગતો જાણતા હોય છે તે વીગ-તોની આ લોકોને ખબર જ નથી હોતી. થોડીક સંગીન અને હાકોતોયો ભરેલી ચોપડીઓ ને એ લોકો વાંચે તો એમની શ્રુતિકા તૈયાર થાય. કેમકે તમે જેમ વધારે જાણતા હો તેમ વાંચવામાં તમારી અડપ વધારે હોવાની.

તમારા વિષયની, દષ્ટિએ તમારી વાંચવાની અડપ વધારો એ બહુ અગત્યનું છે. બાખરી બનાવવા અંગે કે ઝાજલી તૈયાર કરવા અંગે સૂચનાનો અભાસ કરતા હો તો એકેએક સૂચના તમારા મગજમાં બરાબર બેસી કે નહીં એ જોવા સમજવામાં તમને વખત લાગે. પણ એને બદલે નવલકથા વાંચતા હો. તો પ્રકૃત દશ્યનાં વર્ણનો કુદાવી જાઓ એમાં કંઈ વધી નથી, વસ્તુનું સત્ત્વ એટલે કાઢવું અને વસ્તુ કુદાવી જવી એ બેમાં ફેર છે. રૂઝીમોગ એટલે કે સત્ત્વ દોહનમાં તમે શું કરો છો ? પેરેગ્રાફ વાંચતાં વાંચતાં અડપથી નજર ફેરવી જઈને ચાવીરૂપ શબ્દો પકડી લો છો. ધંધાદારી માણસો ક્ષેત્રમાં પ્રગટ થાય છે. તે જાંધી વીગતોથી માહિતંગાર રહે છે. એનું રહસ્ય આ સત્ત્વદોહનની ટેવ જ છે.

પણ હવે આ એક વાત વિચારીએ. તમારે કેટલી અડપે વાંચવું જોઈએ. મિનિટના ૨૨૫ શબ્દો વાંચતા હો તો એ બહુ જ સર્વ સામાન્ય અડપ કહેવાય. છઠ્ઠી કક્ષાનું બાળક પણ એટલી અડપે

તો વાંચી શકે. એટલી ઝડપથી વાંચનાં છાપાં કે ચોપાનીઆં વાંચવાનો આનંદ ન મળી શકે. હાઈસ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓ મિનિટના ત્રણસો શબ્દ અને કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ મિનિટના ૩૫૦ શબ્દો વાંચી ન શકે. તો તે કામ ન લાગે કેટલીક નોકરીમાં મિનિટનાં ૧૦૦ શબ્દ પણ ઓછી ઝડપ કહેવાય. હુર્ષ મિનિટના ૮૦૦ કરતાં ૫ વધારે શબ્દો વાંચે છે. એટલી ઝડપ ઓછી હોય તેમ હજીએ પોતાની ઝડપ વધારે છે. દેખીતી રીતે તમે ખરેખર બહુ જ ઝડપથી અને સારી રીતે વાંચી શકો. કેટલી સારી રીતે વાંચી શકો તેનો કંઈ સવાલ નથી. આપણામાંથી ધણાને પડકાર ૩૫ લાગશે પણ ધણા મોટી હંમરના માણસો રચયલથી પોતાની ઝડપમાં ૩૫ ટકા વધારો કરી શકે છે.

હીક ત્યારે હવે ધડિયાળમાં જુઓ. કેટલી મિનિટ લાગી ? આ લેખના શબ્દો અણી કાદતાં જે આંકડો આવે તેને એટલી મિનિટભાગો નાંખો. એ તમારી ઝડપ ગણાશે. અક્ષયત્ત અહીં એક વાત નોંધની ઘટે કે ગુજરાતી ભાષા આપણે ઘણી ઝડપથી વાંચી શકીએ છીએ. ઝડપનું મદદર ખાસ તો અંગ્રેજ માટે છે, કેમકે ગુજરાતી ભાષા બાળનારને ગુજરાતી ભાષાના દારિદ્રીની મુશ્કેલી નથી હોતી. મુશ્કેલી અંગ્રેજ વાંચીને તરત જ સમજ લેના અંગે ઊભી થાય છે. સમજ શબ્દ બડોળ એ ભાષા માટે વિશેષ આવશ્યક છે.

તમે આ લેખ કેટલો પચાવ્યો છે એ જાણવા માટે લેખ પર ફરીથી નજર ફેરવ્યા વગર નીચેના સવલોના જવાબ આપજો. દરેક સવાલ માટે દસ દસ ગુણ છે. ૮૦ અથવા ૮૦ થો વધારે ગુણ મળે તો સમજાશે કે તમે લેખ પચાવી ચક્યા છો.

(૧) ઝડપી વાંચનારાઓ પોતે વાંચે છે તેમાંનું ધણુંખડું ગુમાવે છે. ખડું કે ખોટું ?

(૨) શબ્દ બડોળના દારિદ્ર્યથી વાંચવાની ઝડપ ઘટે છે, ખડું કે ખોટું ?

(૩) એકેએક શબ્દનો ઉચ્ચાર કરો તો તમે જે વાંચો છો તે ખરાબર સમજો છો અને તમારું શબ્દ બડોળ વધે છે. ખડું કે ખોટું ?

(૪) થોએડોર રૂઝવેલ્ટ એફીનજરે આખું પાનું વાંચી ચકતો હતો. ખડું કે ખોટું ?

(૫) શાળાના બીજા કોર્ષ પણ વિષય કરતાં વાંચન મધુ વધારે અગત્યનું છે. ખડું કે ખોટું ?

(૬) વાંચવાની મુશ્કેલી પડે છે એવા મોટી હંમરના માણસો ૫ ટકા, ~૨૫ ટકા, ~૬૦ ટકા છે. (અમેરિકામાં)

(૭) ધણાખરા મોટી હંમરના માણસો પોતાની ઝડપમાં ૧૦ ટકા, ~૩૫ ટકા, ~૧૦૦ ટકા-વધારો કરી શકે છે.

(૮) વાંચનામાં સામાન્યમાં સામાન્ય બૂદ શબ્દે શબ્દનું વાંચન છે. (૨) હાસ્પરસનું વાંચન છે. (૩) ફરીફરીને વાંચવાની ટેવ છે. (૪) શબ્દો ઉચ્ચારવાની ટેવ છે. (૫) સીનેમા જોવા જવાથી. આમાં જે જવાબ ખોટા છે તે છેક નાંખજો.

(૯) બહુ જ ઝડપથી વાંચનાર એથી ૫ વધુ ઝડપ વાંચવાની ટેવ કેળવી શકે છે. ખડું કે ખોટું ?

(૧૦) દરેક શબ્દ માટે શબ્દકોશ જોવાથી વાંચવાની ઝડપ વધે છે. ખડું કે ખોટું ?

ઉત્તરો પ્રશ્ન (૧) ખોટું, (૨) ખડું, (૩) ખોટું, (૪) ખોટું, (૫) ખડું, (૬) ૬૦ ટકા, (૭) ૨૫ ટકા, (૮) સવાલ બીજો અને પાંચમો ખોટા છે. (૯) ખડું (૧૦) ખોટું.

* અંગ્રેજી ઉપરથી.

ઢોલા-મારના દૂહા

(મે અંકના પૃ. ૨૦૪થી ચાલુ)

કૂંઝડિયાં કળિઅળ કિયઉ,
સરવર પધલિઈ તીર;

નિસિભરી સજજણ સલિલયાં,
નયણે વૃહા નીર. ૫૯

સરોવરને પેલે પાર, તીરપર, કુંઝ પક્ષીઓએ
કરુણરવ કર્યો. રાત્રિભર (વિરહિણીના હૃદયમાં)
સજજનનું રમરણ સાલણું રણું અને નયનોમાંથી
નીર નીતયોં ક્યું.

સોરઠા

મારવણી મનિરંગિ,
વાટઈ તિણિ આવી વહેઈ;
કુંઝા એકણિ સંગિ,
તાલી ચરતી તિહિયાં. ૬૦

પ્રેમે રંગાયેલા મનવણી મારવણી ચાલતી
ચામતી એ ભાગે આવી પહોંચી અને ત્યાં એણે
અનેક કુંઝ પક્ષીઓને (સરોવરના કિનારાની)
સમતસ જુમિ પર એક સાથે વિચરતાં જોયાં.

દૂહા

આઠા ડૂંગર, દૂરિ ઘર,
વણઈ ન જાણઈ ભત્ત;
સજજણ-સન્દઈ કારણઈ,
હિયઉ હિલસઈ નિત. ૬૧

વચમાં ડૂંગર છે અને ઘર દૂર છે. કોઈ રીતે
જવાબુ બની શકતું નથી. પ્રિયતમને માટે હૃદય
હંમેશાં લાલાશિત રહે છે.

કૂંઝા, ઘઉં નઈ પંખડી,
ચાંકઉ વિનઉ વહેસિ;
સાચર લંધી પ્રી મિલઉ,
પ્રી મિલિ પાછી દેસિ. ૬૨

શ્રી. રમણીક કિશનલાલ મહેતા

મારવણી કુંઝ પક્ષીઓને સંબોધીને કહે છે:
હે કુંઝ ! મને તહમારી પાંખો આપો. હું તહમારો
સ્વામી રચીશ અને સાગર પાર કરીને પ્રિયતમને
મળાશ. પ્રિયતમને મળ્યા બાદ તહમારી પાંખો
પાછી વાળાશ.

મહે કુરઝા સરવરતણું,
પાંખાં કિણુહિં ન દેસ;

ભરિયા સર દેખી રહ્યાં,

ઉડ આઘરી વહેસ. ૬૩

કુંઝ ઉત્તર આપે છે: અમે સરોવરમાં વસનાર
કુંઝ પક્ષી છીએ. અમે અમારી પાંખો કોઈને નહીં
આપીએ. બરેલાં સરોવરને જોઈને અમે રોકાઈ
જઈએ છીએ, નહીં તો જીડીને ચાલ્યાં જઈએ છીએ.

ઉત્તર દિસિ ઉપરાઠિયાં,
દક્ષિણ સંમહિયાંહ;

કુરઝા, એક સંદેસઉ,

દોલાનઈ કહિયાંહ.. ૬૪

મારવણી કહે છે: હે કુંઝ પક્ષીઓ, ઉત્તર દિશા
તરફ પૂંઠ કરીને અને દક્ષિણ દિશામાં ચાલીને
દોલાને એક સંદેશ કહેજો.

માણસ હવે ત મુખ ચવો,

મહે છાં કૂંઝડિયાંહ;

. પ્રિઉ સંદેસઉ પાઠવિસ,

લિખિ દે પંખડિયાંહ. ૬૫

કુંઝ પક્ષીઓ ઉત્તર આપે છે: મનુષ્ય હોય તો
મુખેથી કહે, અમે તો ગિયારાં કુંઝ પક્ષીઓ છીએ.
જો પ્રિયતમને સંદેશો મોકલવો હોય તો અમારી
પાંખો પર લખી આપો.

પાંખે પાણી થાકરઈ,

જળિ કાજળ ગહિલાઈ;

સચણા-તણા. સંદેસા,

મુખ-વચને કહિવાઈ. ૬૬

મારવણી ફરીથી કહે છે: ત્હમારી પાંખો પર
પાણી પડે અને તેથી શાહી જળમાં ધોવાઈ જાય.
પ્રિયતમનેા સંદેશો તો મુખદારા જ કહાવી મોકલાય.

તાલિ ચરંતી કુંઝડી,
સર સંધિયઉ ગંભાર;

કોઈકે આખર મનિ ખસ્યઉ,
જીડો પંખ સંભાર. ૬૭

સરાવરમાં વિચરતાં કુંઝ પક્ષીઓ પર કોઈ
મમારે બાણ સાંધ્યું. એમના (પક્ષીઓના) મનમાં
કોઈ આંતરિત પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ અને તેઓ
પાંખ પસારી જીડી ગયાં.

જિમ જિમ સજ્જણ સંભરઈ,
તિમ તિમ લગ્ગઈ તીર;
પંખ હુવઈ તો નાઈ મિલિ,
મનૌ જાંઘાડૌ ધીર. ૬૮

જેમ જેમ પ્રિયતમનું સ્મરણ થાય છે તેમ તેમ
હૃદયમાં તીર લાગતાં હોય એમ લાગે છે. જો મ્હારે
પાંખ હોય તો એમને જઈને મળું અને મનને
ધીરજ આપું.

આડા ડૂંગર, વન ઘણા,
ખરા પિયારા મિત્ત;
દેહ વિધાતા, પંખડી,
મિલિ મિલિ આવઉં નિત્ત. ૬૯

માર્ગમાં ઘણાં પહાડ અને જંગલ છે, મ્હારો
મિત્ર અત્યંત પ્રિય છે. હે વિધાતા ! મ્હને પાંખો
આપ જેથી હું એને નિતનિત મળી આવ્યા કરું.

આડા ડૂંગર, ભુઈ ઘણી,
સજ્જણ રહઈ વિદેસ;
માંગી-તાંગી પંખુડી,
કેતીવાર લહેસ. ૭૦

માર્ગમાં ઘણાં પહાડ અને ખીણો છે અને
પ્રિયતમ વિદેશમાં વસે છે. એમને મળવા માટે
માંગી લીધેલી પાંખો પણ કેટલીવાર મળી શકે ?

પાંખડિયૌ ઈ કિઉં નહીં,
દૈવ અવાઠૂં જ્યૌંહ;
ચક્રવીકઈ હઈ પંખડી,
ચથિ ન મેળઉ ત્યૌંહ. ૭૧

જેવું ભાગ્ય અવળું હોય એને પાંખો હોય
તો પણ ન હોવા બરાબર છે. ચક્રવીને પાંખો છે,
પરંતુ એને પણ રાત્રિએ પ્રિયનું મિલન નથી થતું.

આડા ડૂંગર; ભુઈ ઘણી,
તિયૌં મિળીજઈ એમ;
મનિહૂં ખિણહિ ન મેલિહયઈ,
ચક્રવી દિણિયર જેમ. ૭૨

(એના) માર્ગમાં પહાડ છે અને સ્થળ બહુ
દૂર છે એમનું મિલન, જેમ ચક્રવી સૂર્યને દૂર નથી
કરતી તેમ એમને એક ક્ષણમર માટે પણ મનથી
દૂર ન કરવા ભેઈએ, ત્યારે જ થઈ શકે છે.

જૂં એ ડૂંગર સંસુહા,
ત્યૂં જઈ સજ્જણ હુંતિ;
ચંપાવાડી ભમર જ્યૌં,
નયણ લગાઈ રહંતિ. ૭૩

જેમ આ પર્વત સામે જીભા છે તેમજ જો
પ્રિયતમ પણ જીભા હોત તો ભ્રમર ચંપાના બાગમાં
તરફ દ્રષ્ટિ માંડી રહે છે તેવી રીતે હું પણ એમના
તરફ મીટ માંડી રહેત.

નિણિ દેસે સજ્જણ વસઈ,
તિણિ દિસિ વજ્જઉ વાઉ;
ઉચ્ચૌ લગે ચો લગ્ગસી,
જી હી લાખ પસાઉ. ૭૪

હે વાણ, જે દિશામાં પ્રિયતમ વસે છે એ
દિશા તરફ ટુંકા. એમને સ્પર્શીને મ્હને સ્પર્શ કર.
મ્હારે મન એ લાખપસાવણ અનશે.

ગુજરાતી નવલકથાઓ અને ફિલ્મચિત્ર

શ્રી. રાઘવ ભટ્ટ

વાતો એ ફિલ્મચિત્રનો આત્મા છે. વાતો વગર ફિલ્મચિત્રની શક્યતા જ નથી એટલું જ નહિ પણ વાર્તા જેટલી પ્રાણવાન, સળળ તેટલું જ ચિત્ર પ્રાણવાન અને સળળ સમજવું. જે કે ચિત્રની કલામતાનો આધાર તેા ત્રેની રજૂઆત પર જ રહે છે. વાતોનું આ મહત્વ આપણે ત્યાં નહિ પણ હોલીવુડમાં એકાદમતે સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. લાં હરેક સ્ટુડિયોઝમાં વાતો વિભાગ રાખવામાં આવે છે. આ વિભાગ વાતો લખવાનું નહિ પણ વાતો પસંદ કરવાનું કામ કરે છે. તેઓ માત્ર સીનેવાર્તાઓ જુએ છે એમ નહિ પણ પ્રગટ થયેલી નવલકથાઓ, વાર્તાઓ પણ જુએ છે. ખૂબ વંચાતી હોય, લોકોમાં જેની ખૂબ ચર્ચા થતી હોય અને જેનું ફિલ્મીકરણ થઇ શકે તેમ હોય, તે વાતોની તેઓ નિર્મોતાને બચાવ મળુ કરે છે. નિર્મોતા એ વાર્તા લેખક પાસેથી સારી એવી રકમ આપી તેના હાથ મેળવી લે છે.

હિંદી સીને ઉદ્યોગમાં જગતના સીને ઉદ્યોગમાં બીજા નંબરનો ઉદ્યોગ ગણાય છે. દરેક વર્ષે સારી સંખ્યામાં ચિત્રો તૈયાર થાય છે. લાખો પ્રેક્ષકો એ ચિત્રો જુએ છે. છતાં આપણા નિર્મોતાઓને વાર્તાનું અગત્ય સમજવું નથી. આપણે ત્યાં મોટાભાગનાં ચિત્રો ફિલ્મીવાર્તાઓ પરથી તૈયાર થાય છે. નિર્મોતાની નજર તેના સ્ટુડિયોઝમાં આંટાફેરા કરતા યુનશી સુધી જ પહોંચી છે. એકની એક પ્રકારની લઘુવાચી વાર્તાઓ આપે જાય છે તેનું કારણ નિર્મોતાની સંકુચિત દષ્ટિ છે. જાણે અમણે આપણા નિર્મોતાઓ એમ માની બેઠા છે કે નવલકથા ફિલ્મચિત્રમાં ન આવે. નવલકથા લેનાર તેા માર જ આવ. આપણા પ્રેક્ષકોને નવલકથા નહિ પણ ફિલ્મીવાર્તા ભેઈએ છે. આ દલિલમાં તથ્ય ફેટલું છે તે તેા પ્રેક્ષકો જ નહીં ફરી શકે.

હોલીવુડનાં સફળ ચિત્રોમાં મોટી સંખ્યા નવલકથા પરથી તૈયાર થયેલાં ચિત્રોની જ છે. દરની વાત ક્યાં કરવી ? બંગાળી નવલકથાઓનાં ચિત્રો જુઓને ? દેવદાસ, શૃહાદાસ, હમરાહી...ન્યુ થીએટર્સનાં આ ચિત્રો નવલકથા પરથી જ તૈયાર થયેલાં છે. હજુએ એ સંસ્થા સાહિત્યકૃતિઓ પરથી ચિત્રો તૈયાર કરે જાય છે. એમાં બધાં જ ચિત્રો સફળ નિવડે છે. એ ચિત્રોની હારમાળા જ નિર્મોતાની પેલી પોકળ દલિલનો જવાબ આપવા માટે પૂરતી છે. ફિલ્મચિત્રને માટે આવરણ છે સળળ વાર્તા, જે નવલકથા આપી શકે તેા તે જરૂર ચાલી શકે.

જરૂર, કૃપેરી પડદા પર ગુજરાતી કેટલીક નવલકથાઓ આવી છે. તેના પરથી તૈયાર થયેલાં કેટલાંક ચિત્રો અફળ પણ બધાં છે. પણ તેને માટે વાતો જવાબદાર નથી, પણ તેની માવજત કરનાર દિગ્દર્શક જ જવાબદાર છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની ત્રણ નવલકથાઓ-વેરની વસુકાત, એ ખરાબ જણ, પૃથિવી વદનમ પડદા પર આવી ગઈ છે. શ્રી રમણલાલ દેસાઈની એ નવલકથાઓ-કોડિલા, પૃથ્વીમા આ પૂર્વે રજુ થઈ ગઈ છે. શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યની 'ગોરખઆવા', પન્નાલાલ પટેલના 'મળેલાશવ' અને રામચંદ્ર ઠાકુરની 'આમ્રપાલો' આ વાર્તાઓ પડદા પર અમટી ગઈ છે પડદા પર રજૂ થયેલી આ આઠ નવલકથાઓ પરથી પહેલે ધડાકે એમ કહી શકાય કે તે કૃતિઓ નવલકથા જેટલી સફળ થઈ નથી. નવલકથા જે રસારાપદ કરાવે છે તે ફિલ્મ ચિત્ર કરાવી શકવું નથી. નવલકથાની કલા જે અસર ચિત્રમાં જગાડે છે તે ફિલ્મચિત્ર જમાડી શકવું નથી. નવલકથાનું સૌન્દર્ય દિલને ડાલાવી મૂકે છે તેવું ફિલ્મચિત્રમાં બનવું નથી. આ કૃતિવાદ આપણે

ત્યાં જ છે એવું નથી, હોલીવુડમાં પણ એમ જ બને છે. મૂળ કૃતિ જેવી ખૂબી પડદા પરદા પર રજુ કરવી દોહકી છે. સહેલી પ્રેક્ષકોને જે મજા નવલકથામાં પડે છે તેટલી ફિલ્મચિત્રમાં નથી પડતી. એનો ભેદ નવલકથા અને ફિલ્મચિત્રનો રજુઆતમાં રહેલો છે. બંને કલાઓની નેમ રસારવાહ કરાવવાની છે પણ તેમની સર્જન પ્રક્રિયા બિન્ન પ્રકારની છે. એ બિન્નતામાં જ નવલકથાની અને ફિલ્મચિત્રની સફળતાનું કારણ છૂપાયું છે.

નવલકથા એ આલેખનનો વર્ણન પ્રકાર છે. જ્યારે ફિલ્મચિત્ર એ દૃશ્ય મારફત કહેવાનો પ્રકાર છે. નવલકથાકાર વર્ણનદ્વારા સર્વ કંઈ કહી શકે છે. એ પાત્રના સ્વભાવનું વર્ણન કરે છે. એના હૃદયમાં ચાલતા વૃત્ત મંથનોનું વર્ણન કરે છે. હૃદયમાં છૂપાઈ રહેલા આવેગોનું અને લીમિંતો સ્પર્શોનું વર્ણન કરે છે. ફિલ્મચિત્રનો દિગ્દર્શક આમ કહી શકતો નથી. લેખક શબ્દાર્થનો આશ્રય લે છે જ્યારે દિગ્દર્શક દૃશ્યનો આધાર લે છે. એકની એક વસ્તુ રજુ કરવાનાં આ ઉપાસનોમાં ફરક છે. અને પરિણામે તેની અપીક્ષમાં પણ ફરક પડે છે. ખીલું લેખકને જે અનુકૂળતા છે તે દિગ્દર્શકને નથી. ફિલ્મનું સર્જન એ એક વ્યક્તિનું સર્જન નથી. તેના સર્જન પાછળ દિગ્દર્શક જેટલી જ જવાબદારી અભિનેતાઓની, છબીકારની અને ધ્વનિ-આલેખકની પણ હોય છે. એટલે દિગ્દર્શકને દૃશ્યનું વાતાવરણ જમાવવું પડે છે. ઉપરાંત અભિનય પણ કઢાવવો પડે છે. બે અભિનેતા હોવાનો ભાવ ગરાગર સુકાનતની નકરી શકે તો યે દૃશ્ય નજીક પડી જાય. તેના સંવાદો બે રપટ ન ત્રીલાયા હોય તો યે તેની ચોટ મંદ પડી જાય. તેની છબી કલામાં પણ બે પ્રમાણમાન ન રહે તો યે દૃશ્ય ગ્રોજી પડે. આમ ફિલ્મની સફળતા માટે અનેક અંગોને ગમગુત રહેવું પડે છે.

શ્રી કનૈયાલાલ સુનશી કુશળ કલાકાર છે. તેઓ માનવ હૃદયની સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ લીમિંતે પણ પકડી શકે છે. મૃણાલના હૃદયમાં જે ધમસાળુ યાષ છે. ગરાગર, અશ્લેષ રીતે વ્યક્ત કરી શકે છે. અને આપણે એ નવલકથા વાંચતાં યે એ વૃત્તવલ્લભ

આંખ સામે જોઈ શકીએ છીએ. આ ભાવને કેમેરામાં પકડવો સહેલો નથી. એને માટે પ્રતિભા-શાળી દિગ્દર્શક અને પ્રતિભાશાળી અભિનેત્રી આવશ્યક છે. પડદા પર સૂક્ષ્મ ભાવો રજુ કરવા માટે દિગ્દર્શકમાં પણ લેખકના જેવી જ પ્રતિભાની જરૂર છે. દિગ્દર્શક વર્ણુનથી એ ભાવને રજુ નહિ કરે પણ તેને માટે ભાવ પ્રતીક યોજશે. દિગ્દર્શક યાનતારામના ચિત્રોમાં એવાં ઘણાં ભાવ પ્રતીકો બોના મળશે એ દૃશ્યને એવી રીતે ખીલવે છે કે પાત્રની મનોવ્યથા આસાનીથી સ્ફુટ યાપ. દિગ્દર્શકની મર્યાદાઓ પણ ઘણી છે. નવલકથાકાર જે અદાથી લેહરાતો લેહરાતો વાર્તા કહે તે અદાથી દિગ્દર્શક ન કહી શકે. નવલકથાકાર તજુચાર પ્રકરણ પછી નાયક-નાયિકાનો ભૂતકાળ બતાવી શકે. વાર્તાના અધરવચ્ચે જઈને પણ તે જૂન જીવન પર પ્રકાશ ફેંકી શકે. વચ્ચે વચ્ચે કુદરતનાં વર્ણનો કરતો જાય. વાતને બહેલાવેતો જાય. દિગ્દર્શક આમ ન કરી શકે. તેને આદિથી અંત તરફ ધસમસતા પ્રસંગોની સાથે દોડવું પડે છે. કોઈ પ્રસંગ મંદ ન પડે, કોઈ દૃશ્ય ફોકુ ન પડે એ બધું તેને સમાવવાનું હોય છે. એટલે તે નવલકથાકારની પેઠે વર્ણન કરતા ન જોતી શકે. ફિલ્મચિત્ર એ અનેક દૃશ્યો અને અનેક ઘટનાઓની સુત્રબદ્ધ ઘટમાળ છે. એમાં પ્રસંગોની પરંપરા જોઈએ. વાર્તા વર્ણુનો વચ્ચે ધુમરીઓ આવી હોય તે ન ચાલે. એથી જે નવલકથાઓ મનોમંથન રાચતી હોય તે પડદા પર ન ચાલી શકે. તેને માટે વેગગાળા, ક્રિયાશીલ વાર્તાઓ જ જોઈએ.

ત્રીજી, નવલકથામાં પાત્રનાં મનોમંથનનું વર્ણન આવે તે મહે. પાત્રના જીવનની નાની મોટી વિમતો આવે તે મહે. લેખકની અમુક પ્રસંગ અંગેની ટીકા આવે તે પણ મહે. વસ્તુ પરવેતો કટાક્ષ મહે પણ પડદા પર દિગ્દર્શક લેખકની પેઠે માથું ન મારી શકે. ફિલ્મચિત્ર એ તેના સૂક્ષ્મ અર્થમાં પરલક્ષી સર્જન છે. તેને તો જે કંઈ કહેવું હોય તે સંવાદ અને પાત્રોના અભિનય દ્વારા જ કહી શકે. એટલે લેખકને જે સાનુકૂળતા છે તેટલી દિગ્દર્શકને નથી.

[અનુસંધાન માટે જુઓ પૃ, ૨૭૬]

પાવક જવાલા : લેખક: સુનીલાલ મડિયા:
પ્રકાશક: ભારતી સાહિત્ય સંઘ: પાન ૨૫૨: કિ.
રૂ. ૩-૮-૦.

‘ ધૂષવતાં પૂર ’ નામનો સત્તાવીસ નવલિકાનો સંગ્રહ સુનીલાલ મડિયાની પ્રથમ કૃતિ અને આ નવલકથા એ બીજી કૃતિ. નવલિકા સંગ્રહમાંની વાતોમાં રંગ પૂરવા વાપરેલ કાંઈ અનેબી અલંકારભરી શૈલી, દોષરહિત ‘ ડાયલેક્ટ ’, વર્ગનાં પ્રતીકસમા પાત્રોનું કુશળ આલેખન વગેરે સાધનોથી સર્જતાં નાનાં ચિત્રો અહીં જોવા મળતાં નથી. એમાં લેખકની લેખનીની સંકિતની ઊણપ નથી. એનું કારણ છે જુદું-આ પ્રમાણે વાતોમાં-લક્ષીખરી વાતોમાં, લીધેલ સમાજના ચર કરતાં અહીં કાંઈક અદ્વતા થરતું આલેખન, પરગડી, શુદ્ધિયા એવાં નાનાં ગામડાંથી માંડીને રાજકોટ અને અમદાવાદ જેવાં ગામોમાં આ નવલનાં કહેવર લખાય છે, વર્ગને બદલે વ્યક્તિઓનાં સુરેખ રેખાચિત્ર અંકાય છે.

વસ્તુ વૈચિત્ર્ય વિનાનું, સાદું છે, કાંઈ નાની સરિતાના સરળતાથી વહી જતા પટ જેવું. વછા પારેખના પુત્ર દીપુભાઈના પુત્ર ભૂપતને બાળપણથી હુકામે બેસાડી ધધે શીખવાડવાને બદલે રાજકોટ બળુવા મોકલવામાં આવે છે. ત્યાંથી મેટ્રિક થઈ ભૂપત અમદાવાદ, દાકતરીનું શીખવા માટે પહેલાં શુભરાત કૉલેજમાં અને પછી દાકતરી કૉલેજમાં બણે છે. મેટ્રિક થવા કાળે ભૂપતના વિવાહ શુદ્ધિયાના લીલુશેઠની કુલુ જોડે થાય છે, અમદાવાદમાં, ભૂપત કાંઈ કાંઈ વ્યક્તિઓ જોડે સંપર્કમાં આવે છે એમાં એક સરકારી અમલદાર સુમનલાલની પુત્રી કીર્તિ તેના હૃયાને સ્પર્શી જાય છે. કુલુ અને કીર્તિ દ્વભય તેા ભૂપતને પોતાનાં હૃદય વિના શરતે અર્પી દે છે પણ એ બે હૃદયની ભેટ સ્વીકારનાર ભૂપતની સ્થિતિ કદંગી ચર્ચ જાય છે. સનાતન ત્રિકાણ રચાય છે પણ તેના બે ખૂણા બે દુખનીઓ છે. તારડે ચંદ્રેલ આ હૃદયત્રિપુટી દિનપ્રતિદિન ઉથ

થતા જતા અગ્નિની જ્વાલાથી દાગતી જાય છે એવામાં ૧૯૪૨ ના રમખાણોમાં સરધસને મોખરે ભ્રેષ્ઠ ભૂપતને કાંઈ સિવાઈની ગોળી વીંધી નાખે છે અને કથા પૂરી થાય છે.

કલાકારમાં પ્રારંભમાં ઊર્મિઓના પૂર ધૂષવે છે. એ પૂરની અસર હેઠે સર્જાયેલ કૃતિઓમાં કાંઈ જુદો તરવરાટ, કાંઈ જુદો તનમનાટ હોય છે અને એને લઈને વાચકો એવાં સર્જનો પ્રત્યે કાંઈ શ્રદાંજ આકર્ષણથી આકર્ષાય છે. પણ એવાં ઊર્મિઓનાં પૂર પણ શમે છે. એ તરવરાટ-એ તનમનાટનો વિરતાર થતે છે પણ એના બદલામાં એ ઘટ જતે છે. યકડતી, કમ્પતી લેખની શાન્ત, ગર્જીર અને સ્વસ્થ થતી જાય છે. જેવાં પૂરનાં ધમસાણુ આકર્ષક તેવી આ લેખનીની શાન્તિ, ગર્જીરતા, અને સ્વસ્થતા આહ્વાદક સુનીલાલ મડિયાની આ નવલકથા અમુક પ્રમાણમાં શાન્ત રીતે લખાયેલ છે અને એનામાં નવલિકાઓની ચમક નથી છતાં વાચકોને એની એ ચમક વિનાની શાન્તિથી જ ગમી જાય તેવી છે.

ચામળ લખવામાં આવ્યું છે તેમ આ કથામાં પાત્રાલેખન સચળ આલેખાયેલ છે. નાનાં મોટાં પાત્રોની આ ‘પાવકજવાલા’ની દુનિયામાં દાદા વછા પારેખ, તેમનાં પત્ની મોદીયા, ભૂપત, કુલુ, કીર્તિ વગેરે પાત્રો સુદૃઢ પીંછીવિધાનનાં પરિણામ છે. અમદાવાદના કૉલેજઓમાં પણ, પ્રમાણમાં એઓ કથામાં અતિ ગૌણ ભાગ બજાવે છે છતાં, રીમાણી, શ્રાદ, ચારુ જેવાં પાત્રો પણ કૌશલ્યથી ચીતર્યાં છે, જ્યારે એવાં જ અન્ય ક્ષેત્રનાં ગૌણ પાત્રો દીપુભાઈ, કુલુની બાબી, ધારસી મેતા વગેરે પણ ફલક ઉપર રવચ્છ રીતે ઉપરી આવ્યાં છે. નવલિકાઓમાં સંવાદો લગભગ હતા જ નહિ સારે આ નવલમાં એ સારા પ્રમાણમાં છે એટલું જ નહિ પણ એવા સંવાદો દ્વારા જ લેખક ધણું પાત્રોને સચ્ચ નવાવવા એવી રેખાઓ દોરી નાખે છે.

તેખડો હવે વારતવદર્શી થતા જાય છે એટલે એમની વાર્તાઓમાં પણ માનવીઓ માનવી પેઠે હસનચસન કરે છે અને જમવા ટાણે જમે છે પણ ખરા. અને એમાં ય શુભ પ્રસંગોએ, કૃષિયામાં તૈયાર થતી ગળી અને ખારી ખૂંદી, દૂધપાક, પૂરી, બર્નિયાં, ફરફર અને પાપડ વગેરે વાનીઓ લેખક ભક્ષ્યભક્ષા ન્યાતના રસોઈયાઓને પણ પાછા પાડી દે તેવી તન્દુરસ્તી અને તાજગીથી તૈયાર કરે છે. હું સૂરતનો છું-સૂરતનું જમણું અને કાશીનું મરણુ-એટલા મારે હું આવાં લેખન પ્રત્યે આકર્ષીઈ છું એમ રખે કોઈ માની લે. મને આવા પ્રકારના લખાણોમાં clean and healthy way of livingનાં દર્શન થાય છે. દિવસે દિવસે સર્જનોમાં વધતી જતી Morbidity ના સમયમાં આવાં મંગળ આલેખનો પ્રસંગોને જ પાત્ર છે.

સનાતન પ્રેમ-ત્રિશોધ આપણી દુનિયામાં તેમ જ સાહિત્યની દુનિયામાં સામાન્ય ગણાય પણ આ લેખકના એ સનાતન પ્રશ્નના દર્શનમાં એક પ્રકારની ગૌણિકતા છે. એની રજુઆતમાં નવીનતા છે. એના વિકાસમાં ઔચિત્ય અને સ્વાભાવિકતા છે. અન્ત ભૂપતના આકરિમક મૃત્યુમાં આણ્યો અને એ રીતે પડેલી શુન્નતા છેડો લાવવાનો સરળ માર્ગ જાણ્યો એ વાત નોંધવા લાયક છે. પણ કયા આટલા વિસ્તારમાં જ પૂરી કરવી હોય તો લેખક પાંસે ખીજે માર્ગે પણ નહોતો.

અદ્ય શ્રમે સુધારી શકાઈ હોત એવી ટેટલીક જૂલો અહીં જતાવી દઉં: અંગ્રેજ શબ્દોનો ઉચ્ચાર લખવામાં કે પ્રેક્ષ સુધારવામાં લેખકે ધણી ગોંટાળો કરી નાખ્યો લાગે છે. 'એસ, ડાન્ટ' વગેરે અનેક સાંકડા ઉચ્ચારવાળા શબ્દોને 'એસ, ડાન્ટ' એ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યા છે ન્યારે પોલિટિક્સ, સોરી, ઘેટ, ફાર' વગેરે શબ્દોના પહોળા ઉચ્ચાર હોવા જોઈએ છતાં છાપવામાં આવ્યા છે 'પોલિટિક્સ, સોરી, ઘેટ, ફાર' વગેરે. આવા જોષા ઉચ્ચારો તો આખાં પુસ્તકમાં અનેક છે, એનાં કરતાં પણ વધુ ગંભીર જૂઝ તો છે

'એચિંગ' શબ્દનો ઉચ્ચાર 'ધચિંગ' કરવામાં અને રતીન્દનાથે પણ 'એચિંગ' કર્યાં છે એ કથનમાં, વળી 'યુરોપીઆ' અને 'યુરોપીઅન' 'ડિસ્કનરીમાં નરિ મળે' એવું પાન ૧૧૨ ઉપર લખવામાં આવ્યું છે સર થોમસ મોરે 'યુરોપીઆ' નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે એ વાત ખરી છે પણ આ શબ્દો ૧૮૬૪ની સાલમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ વેજરટરી ડિસ્કનરીમાં તેમજ કેશવલાલ નાણાવરીના અંગ્રેજ-ગુજરાતી શાયમાં પણ આપેલ છે. પાન ૧૫૭ ઉપર લેખકે, જેમ એમણે 'ધૂધવતાં પૂર'માં કહ્યું છે તેમ સંગીતના વિષયમાં કચુબર કરીને લખ્યું છે 'જય જયવંતીનો તાલ' જય જયવંતી રાગ છે, તાલ નરિ.

અહીં એટલું પણ લખવાનું પ્રાપ્ત થાય કે પ્રકરણ ૨૮ માં લેખકે નામક પાંસે આપઘાત કરાવવાના વિચાર દર્શાવ્યા છે એ જરા વધુ પડતું લાગે છે. નામકને એટલા ઉમ ધમસાણુ અનુભવતો અને જોડી વેદનાથી પીડાતો બતાવી શક્યો નથી કે પછી બતાવવામાં આવ્યો નથી એટલે એને આપઘાત કરવાના વિચાર કરતો આલેખવામાં ઔચિત્યનો ખંજ થાય છે વળી પાન ૨૨૩ ઉપર માર્ગોદેશનની રેકડ 'ઝિન્દગી બન્દે જિયે જા !' અને પાન ૨૫૧ ઉપર બજરનકોનો અવાજ 'રુદિયો રુવે ને માંયથો બીતર જલે' એ બે યુક્તિઓ હવે સરતી અને કલાવિહોણી લાગે છે અને સુનીલાલ જેવા સમર્થ લેખકે એનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર નથી.

આ ઉપરાંત, એક પ્રસંગ ખૂંચે છે, સોનાની ચાળીમાં લોહાની મેખ જેવો: પાંચમાં પ્રકરણમાં પાન ૪૦-૪૧ ઉપર માત્ર સોળ વર્ષનો ભૂપત જેવો છોકરો એનાથી બે વર્ષે નાની અને છવનમાં પહેલી જ જોયેલ પોતાની બાવિ પત્ની સાથે જે પ્રમાણે શુદ્ધ ગુજરાતીમાં ઉપદેશ આપવા માંડ્યો- પેટ છૂટી વાત કરવા મંડ્યો એ પ્રમાણે પ્રથમ મિલને કોઈ જોલે ખરું? આ નવલમાં લેખકે પાત્રોનું એવું સુંદર અને વારતવદર્શી આલેખન

ક્યું' છે કે આ પ્રસંગની વાત આપણને હીક નથી લાગતી. ગાળી તો આમાંથી અમુક પ્રકરણો સારાં છે અને અમુક ખરાબ કે કિતરતાં છે એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. ખારમાં પ્રકરણ પછી તો લગભગ બધાં જ એક સરખાં સરસ લાગે છે.

લેખક 'તોષ'માં લખે છે: 'ત્રણેક કથાઓનો માગામાં વસ્તુને વિસ્તારથી રજૂ કરવાનો વિચાર હતો. પ્રકરણ ૧૨ તથા ૧૭ એ દષ્ટિથી લખેલો.' આ એ પ્રકરણો વાંચીને-એ બંને સુન્દર છે એથી-આપણને એમ થયા છે કે લેખક પોતાના વિચારને વળગી રહ્યા હોત તો હીક ચાત. શૂપતને ગેળાથી મારી નખાવ્યો નહોત, હૃદય ત્રિપુટીનો અગડો આગળ સાલવા દીધો હોત, સવિતા વગેરે પાત્રો વધુ ખીલ્યા હોત તો આપણને એક 'સાગા' - 'મહાકથા' મળત. આપણે ત્યાંની 'સરસ્વતીચંદ્ર'

નવ્ય આપણે ત્યાં એક દિશામાં એક માત્ર પ્રવાન ન કહેવાય. મુનશીજી અને ધૂમકેતુની ઐતિહાસિક નવલો એક કરતાં વધુ ભાગમાં જ રચાયેલી છે, ખૂબ રોમે'ની લગભગ સોળ પુસ્તકોમાં ગૂંથાયેલ 'મેન ઓફ ગૂડ વિલ'થી માંડીને ગેલ્સવર્થની 'ફેરસાઈટ સાગા' અને 'મોર્ડર્ન કોમેડી', રોમે રોમાંની 'ઝેહન ક્રિસ્ટોફર', દુગાઈની 'થોર્થાઈટ' વગેરે કથાઓના લગભગથી વાંચકો કંટાળતા નથી. અને બચુભાઈ શુક્તે તો 'અધૂરી વાત' ને ત્રણ ચાર ભાગમાં લખાવવાનું પ્રસિદ્ધ પણ કરી દીધું એટલે લેખકોએ એ વિશે મબરાવાની જરૂર નથી. સર્જનમાં તાકાત હશે તો પ્રસિદ્ધતાઓ તો મળી જ રહેવાના. લેખકે પોતે લીધેલ દર્શન દર્શનના ફળરૂપે મુગરાતને આવી અનેક કૃતિઓ આપ્યા કરે એ હમ્મજા.

રૂપેરી દુનિયા

[૫. ૨૭૩ પં]

નવલકથા પડદા પર આવતાં જરા અંખી લાગે છે તેનું એક ખીલું કારણ છે. ફિલ્મચિત્રમાં એ ત્રણ નાચ તો લેખકે જ. નવ દસ ગીતા વગર તો ચાલે જ નહિ. આ હદ માન્યતામાંથી દિગ્દર્શક બહાર નીકળી શકતા નથી. એથી મૂળ નવલકથામાં ન હોય તેવી કૃત્રિમ ઘટનાઓ ફિલ્મમાં લેખી કરવી પડે છે. નાચ મૂકવા માટે બનાવડી પ્રસંગો યોજવા પડે છે. ગીત લાવવા માટે ખેડાં દરયો ખડાં કરવાં પડે છે. અને લીધે પણ ટેલીકવાર મૂળ વાર્તા અરીય રીતે આવી શકતી નથી.

દિગ્દર્શકને ભેમ મર્યોદાઓ છે તે ટેલીક અનુક્રમણો પણ છે. નવલકથાનું પાત્ર આપણે મનઃકથાથી જોઈએ છીએ. તે પાત્ર ફિલ્મચિત્રમાં આવતાં આપણે જીવંત બગતું જોઈએ છીએ. એથી એ પાત્ર પ્રેક્ષકોનું આત્મીય બની જાય છે. રપજેખ બની તેની અસર જગાવે છે. પણ જ્યારે એ પાત્ર મૂળ નવલકથાના પાત્ર જેવું ન ઉતરતું હોય ત્યારે તેની અસર ઉલટી પડે છે. 'મણેલા જીવ'નાં કાનજી અને જીતી 'ઉદયમન'માં આવતાં બનાવડી, નાટકોમાં પાત્રો લાગે છે. એથી તે મૂળ જેવી આત્મીયતા જગાડી શકતાં નથી. આમ દિગ્દર્શક માટે જે અનુકૂળતા છે તે તેની મર્યોદા

પણ બની રહે છે. ચિત્રસર્જનની પ્રક્રિયા જોતાં સમજી શકાય તેમ છે કે મૂળ નવલકથા જેવી સિદ્ધિ ફિલ્મચિત્ર જવલ્લે જ પ્રાપ્ત કરી શકે. પણ એને અર્થ એ નથી કે નવલકથા પડદા પર ન જ ચાલી શકે. પ્રસંગોથી સમરભાર, જીવંત પાત્રો વાળી વાર્તા જરૂર પડદા પર સફળ થાય. એ રીતે જોતાં મુગરાતી નવલકથાઓનું ભવિષ્ય ઉજળું છે.

આપણે સીને ઉદ્યોગ હોલીવુડનું આંધળું અનુકરણ કરનાર ઉદ્યોગ છે. હોલીવુડમાં પહેલા ફિલ્મવાર્તાઓ આવતી તેવે નવલકથાઓ આવે છે. આપણે ત્યાં પણ નિર્મોતાઓ ફિલ્મ વાર્તાઓમાંથી નવલકથાઓ તરફ વળ્યા છે. કવિવર ટાગોરની કૃતિઓ પડદા પર આવે છે. પ્રેમચંદ્રજીની વાર્તાઓ આવી રહી છે. એ જ રીતે મુગરાતી નવલકથાઓ પણ પડદા પર આવવાની જ છે. એકની એક પ્રકારની વાર્તાઓમાં રાચતા આપણાં ચિત્રોને નવલકથાઓ તરફ વળ્યા વગર છૂટકો નથી. ભેમ પ્રેક્ષક વર્ગ વાર્તામાં રસ ભેટો થશે, નજાળાં ચિત્રો જોનાં બંધ થશે તેમ ભેમ દિગ્દર્શકની નવર સાહિત્યકૃતિઓ તરફ પડશે. આજે નહિ તો આવતી કાલે પણ આજના નિર્મોતાને નવલકથાકાર પાસે મથા વગર છૂટકો નથી.

ગુજરાતી સાહિત્યનું અનન્ય પ્રકાશન

ચલો દિલ્હી

અથવા

નેતાજીનું જીવન અને કાર્ય

(એક અઠવાડિયામાં જેની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે.)

- કોઈ પણ બાપાના કોઈ પણ પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તકમાં અનેક અગ્રગટ વિગતો.
- આઝાદ દિંદ શ્રીના અમણીઓના સ્વયંને સંબંધેની દ્રષ્ટીઓ.
- પોણેસોથી એ સી જેટલી આટલેટ તરફીરો.
- પાકું પૂરું.
- ત્રિરંગી જેટ.
- સામાન્ય કદનાં ૫૦૦ પાનાથી ૫ વધુ વાંચન.
- જનમજૂમિ - પ્રવાસીના તત્ત્વો શ્રી. મોહનલાલ મહેતા (સોપાન) પુસ્તકના લેખક અને સંપાદક છે.

નેતાજી વિષે આ પુસ્તક છેલ્લો શબ્દ બની રહે તેણું સમૃદ્ધ, અને નવી અગ્રગટ વિગતોને તસ્વીરોથી લરપૂર બનશે.

કિંમત ફેક્ટર રૂ. ૫-૪-૦ ટ. ખ. ૦-૮-૦

[જે ના પહેલા અઠવાડિયામાં પ્રગટ થશે.]

તમારી નકલ મારે આજે જ મનીઓર્ડર મોકલો.

પ્રત્યેક લાયબ્રેરી, શાળા, જે કુટુંબ આ પુસ્તક વિના ન રહે. લખો—

જીવન સાહિત્ય મંદિર.

૪૦૪, કાલબારેવી રોડ, મુંબઈ ૨

